Shree Raghunath Sanskrit Research Institute Library,
Jammu

No. 2662

Title सिद्धान्त सार:

Author श्री जगन्नाथः

Extent 286 Age १८३६

Subject ज्योतिष

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रं० २९८

सिद्धान्तसारसंग्रहम्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चं ३

सि॰स॰ १११

श्रीगणेशाय नमः गजाननं गणाधिपं सुरासुरार्चितं सदा, समस्तभक्तकामदं शिवासुतं सुखप्रदं १ वि
तंडयोगिनीसमाजमध्यवर्तिनं प्रशस्तभूतिभूषितं नमामि विघ्नवारणं २ लक्ष्मीनृसिंहचरणांबु
रुहं सुरेशैर्वंद्यं समस्तजनसेवितपादरेणुगंधं वाग्देवतां निखिलमोहतमोपहंत्रीं वंदे गुरुं गणितशा
स्त्रविशारदं च ३ श्रीगोविंदसमाह्वयादिविबुधान्वंदारवीनिर्गतान्यस्तैर्वनिराकृत-
विमनोभावः स्वशक्त्यानयत् म्लेच्छान्मानसमुन्नतान्नतरसान्निर्जित्य भूमंडले जीयाच्छ्रीजय
सिंहदेवनृपतिः श्रीराजराजेश्वरः ४ कारंजनार्दनं नामहरीकृत्य स्वतेजसा भ्राजतेऽहुः सहो
ऽशीशांयथाग्रैष्मो दिवाकरः ५ राजाधिराजो जयसिंहदेवो यो मत्स्यदेशाधिपतिश्च सम्राट्
श्रीरामपादांबुजसेवी श्रीजैनेसकृचिजो यज्वा महादानरतः सुशीलः ६ गोलादियंत्रेषु नवी
नयुक्तिप्रचारदक्षो गणितागमज्ञः सत्यप्रियः सत्यरतः कृपालुस्तिग्मप्रतापो जयति क्षमायां
७ स धर्मपालो गणितप्रवीणाञ्ज्योतिर्विदो गोलविचारदक्षान् कारुण्यपात्रं यच्चकार वे
धं गोलादियंत्रैर्ध्रुवदासचभानां ८ येनेष्ट्वा वाजपेयाद्यैर्महादानानि षोडश दत्तानि द्विज
वर्येभ्यो गोग्रामद्विपवाजिनः ९ तेन श्रीजयसिंहेन प्रार्थितः शास्त्रसंविदा करोति श्रीजग
न्नाथः सम्राट्सिद्धांतमुत्तमं १० अरबीभाषया ग्रंथो मिजस्ती नामकः स्थितः बालकानां सुबो
धाय गीर्वाणभाषया कृतः ११ सिद्धांतश्रीवरो ह्याचेत्स श्राजंभूगणतत्त्वतः रेखागणितमालोक्य
व्यक्ताव्यक्तं तथैव च १२ शिरोमण्यादिसिद्धांतैर्नहि स्याज्ज्ञानिवारणं अतस्त्वयं प्रयत्नेन पठ
नीयः सुबुद्धिभिः १३ अस्य ग्रंथस्य त्रयोदशाध्यायाः संति एकचत्वारिंशदधिकशतं प्रकरणा
नि संति च सप्तत्युत्तरशतं क्षेत्राणि संति अथ प्रथमाध्यायः अस्मिंश्चतुर्दश प्रकरणानि षोड
श क्षेत्राणि संति तत्र प्रथमप्रकरणं लोके विद्याद्वयमस्ति एका ज्ञानविद्या एका व्यवहारवि
द्या च ज्ञानविद्या त्रिधा एका सच्चिदानंदस्वरूपभगवदनुभवसाधनभूता द्वितीया वस्त्वाद्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिं·स·म·र·
१२१

121

चयहन सत्त्वादिज्ञानकारिणी तृतीया द्रष्टव्यानां च भौतिकानां ज्ञानकारिणी व्यवहारविद्येति त्रिविधा ।।
आचारव्यवहारप्रायश्चित्तरूपा व्यावहारविद्या सुगमास्ति ज्ञानविद्यातिकठिनास्ति तत्रापि प्रथम
विद्यातिकठिनास्ति कुतः अगोचरत्वात् तृतीयायां तु विनाशशीलानां पदार्थानां ज्ञानमस्ति अतो
द्वितीया विद्या गोलगणितज्ञानरूपा मध्ये उक्ता द्वयं तु अवादृशेयपत्वाच्च ज्ञातुं योग्यास्ति एतस्य ज्या
दितानां वस्तूनामविनाशित्वात् अतएवास्यां विद्यायां प्रवर्तितव्यं अतः अस्या उपयुक्तिर्व्यक्ताव्यक्तग
णितेन रेखागणितेन च कृतास्ति अस्यां विद्यायां पूर्वाचार्यैर्विधाहिनायत्यामंह क्षेध्रुवकादिभ्य अस्मा
भिरपि मासं च तद्दत्तनिबद्धं इत्युपोद्घातप्रकरणं प्रथमं अथ द्वितीयप्रकरणं अस्या ज्योतिष
विद्याया अनुक्रमः प्रदर्श्यते प्रथमं ग्रहाकाशाः गोलरूपाः सन्तीति ज्ञेयं आकाशगंगागणिरपि गो
लरूपास्ति भूरपि गोलरूपास्ति इयं भूराकाशमध्यगा हृत्तमध्यस्थकेन्द्रमिवास्ति पुनरियं नक्षत्र
कक्षापेक्षया चिह्नमिव भाति मध्याचलनिस्थिरैवास्ति पुनराकाशानां सरलागतिस्तिर्यग्गतिश्च
चक्राकारागतिश्चेत्येषा असंख्यानां नूनां त्रिकोनतिर्यग्गतेर्वहवः प्रकारा वर्तन्ते ये ज्ञेयाः ततः सूर्य
गतेर्निश्चयः कार्यः ततश्चन्द्रस्य गतेर्निश्चयः कार्यः ततः सर्पांचद्रमसोर्गत्युत्पन्नग्रहणादीनां निश्च
यः कार्यः क्वचित्क्रमः आवश्यकोस्ति क्वचिदुपयुक्तोस्ति अयं क्रमः पृ स्वकृतवेधेन प्राचीनाचा
र्यकृतवेधेन च रेखागणितेन च निश्चितो २ अथ तृतीयप्र० अस्मिन्प्रकरणे आकाशाः गोलरूपाः
गत्तपश्चगोलरूपाः सन्तीति प्रतिपाद्यते पूर्वाचार्यैः प्रकाशवन्ति विंबानि दृष्टानि तानि पूर्वस्मादिश उ
दयं प्राप्य शनैः शनैरुन्नतानि भूत्वा परमोन्नतत्वं प्राप्नुवन्ति ततः शनैः शनैर्नतानि भूत्वा पश्चिमायां दि
श्यस्तं प्रयान्ति ततः कंचित्कालमदर्शनं प्राप्य पुनः पूर्वस्मादिश उदयन्ति यानि भानि नाडीवलये
यावन्तान्तरेण तरस्थानि तेषां यद्दिनमानं रात्रिमानं च यद्भवति नाडीवलयान्तावन्तान्तरेण दक्षिणतः
स्थितानां दिनमानं रात्रिमानं च तद्व्यस्तं भवति तेषां अन्योन्यतुल्यैव भवति अथ च ध्रुवसमीपस्थी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नांभानां अस्तोन भवति। एतानि कस्यचिच्चिन्हस्य परितः समानांतराणि भवंति तच्चिन्हं ध्रुवत्वेन निश्चितं ध्रुवसमीप
स्थानामहोरात्रवृत्तानि अल्पप्रमाणानि भवंति दूरस्थानां तु महाप्रमाणानि भवंति येषां ध्रुवान्महदंतर
मस्ति तेषां उदयोस्तश्च भवति दिनमानं महद्भवति रात्रिमानमल्पं च भवति यथा यथा येषां महदंतरं स्यात्तत
था तथा अहोरात्रवृत्तानि दृहत्प्रमाणानि भवंति रात्रिमानं वर्धिष्णु भवति दिनमानं क्षीयमाणं भवति
एवमग्रे सर्वेभ्योभ्यधिकमहोरात्रवृत्तं भवति तत्र दिनमानं रात्रिमानं समानं भवति ततः परा अधि
कमंतरं यथा यथा भवति तथा तथा अहोरात्रवृत्तानि लघूनि भवंति रात्रिमानमधिकं वर्धिष्णु च भव
ति दिनमानमल्पं क्षयिष्णु च भवति एवं पूर्वक्रमात् विपरीतं भवति एतैः प्रकारैः आकाशाः गो
लरूपाः तेषां गति गोलरूपास्तीति निश्चितं यैः नदीजलप्रवाहवत् नक्षत्राणां पश्चिमगमनं संगीकृ
तं तेषां बुद्धिन्यूनानां मतं समीचीनं न भवति कुतः अस्तंगतस्यैव पुनरुदयदर्शनात् यदि तानि पश्चि
मार्णवमस्तलगस्त्येव गच्छंति तदा अतिदूरगतानां विंबाल्पत्वं स्यात् तत्तु न भवति किंतु अस्तमये यमहा
द्विंबमेव दृश्यते अस्तसमये च विंबचतुर्थांशमग्नः विंबार्द्धमग्नं याद्रोनं विंबमग्नमिति प्रतीयते अस
भूत्वा अदर्शनं यातीति न प्रतीयते अथ च अन्यैरपि अल्पबुद्धिभीरेवमुच्यते भूमेरुत्थितो धूमोग्नि
गोलं प्राप्य प्रकाशवान् भवति तदा किंचिदुदित इति प्रतीयते सप्रकाशः ज्वलन् पश्चिमदिशं समा
गत्य नाशं प्रयाति तदा अस्तो जात इति प्रतीयते इति यदुक्तं तदपि बाधितमेव कुतः तत्स्थाना
त्प्रकाशदर्शनात् यदि स धूमो नष्टः तदा पश्चिमस्थानां दर्शनं न स्यात् मतद्वयाश्रिताः ध्रुवासन्न
तारकाणां सदा हि तानां संस्थां विलोक्य किं वदंतीति न विद्मः यदि च ग्रहर्क्षाश्रिता आकाशाः गोलरूपाः
न स्युः तर्हि उदयादस्तपर्यंतं ग्रहर्क्षाणां विंबस्य दर्शनं एकरूपं न स्यात् दर्शनं तु एकरूपं भवति अतः
तेषां आकाशाः गोलरूपाः भवंतीति ज्ञायते क्षितिजासन्नं विंबं यत्र वृहद्दृश्यते तत्रेदं कारणं तत्र
क्षितिप्रदेशे जलवाष्पतुषाराः बहवः सन्ति तेन तत्स्थं विंबं जलांतर्गतवस्तुवत् प्रभाति नेत्रादर्शनं च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

महद्दृश्यते तत्रापि यादृशं जलमधिकं स्यात्तादृशं दृढदृश्यते अथ चैभिः गोलत्वं त्वादि पदार्थैर्बोधः कृतः
ते पदार्था गोलरूपा एव तस्माद् पिण्डापन्नेऽप्याकाशो गोलरूप एव नो चेत्तर्हि गोलादिनां नेषां गतायः
न मिलिता स्युः तस्मात् गोलरूपा आकाश एवेति निश्चितं अथ चतुर्थप्रकरणं तत्र भूमेः गोल
रूपत्वं प्रतिपाद्यते तत्र पूर्वाश्रितानां क्षितिजानामुपरि ग्रहर्क्षबिंबदर्शनमन्तरोत्तरकालेन ज्ञाय
ते अस्तक्षितिजेऽपि च स्वस्वदेशान्तरं मितकालेन बिंबादर्शनं भवति ततः प्रतीयते इयं भूर्गोल
रूपास्ति यदि कचोलोदरसन्निभा स्यात् तदा भूमध्यस्थानामन्तकालेनोदयात् पश्चात् बिंब
दर्शनं स्यात् पश्चिमस्थानां पूर्वमेव स्यात् यदि च मुकुरतलनिभा समा चक्राकारा स्यात् तर्हि सर्वे
षां भूस्थानां युगपदेव बिंबदर्शनं स्यात् तच्चैवं न संभवति तस्मात् पूर्वोक्तग्रहबिंबानां दर्शनादर्श
नविचारेण भूः गोलरूपास्तीति फलितं अथ च वै पूर्वपश्चिमस्थानामपपन्ने याम्योत्तरप्रदेशस्था
नां केनप्रकारेण दर्शनादर्शनेन गोलरूपत्वं भूमेः प्रतिपाद्यते तत्रस्थानां उत्तरगमनशीलस्य
पुंसः भचक्रस्योन्नत्यं ध्रुवाश्रितानां तारकाणां च सादोदितत्वं च भवति तस्माद्यि चज्ञापन्ने याम्यो
त्तरत्वेनापि भूर्गोलरूपास्ति ४ अथ पंचमप्रकरणं तत्र भूः खमध्ये तन्मध्यस्थकेंद्रमिवास्ती
ति प्रतिपाद्यते तत्र खमध्ये भूः ध्रुवसूत्रकेंद्रेन स्यात् उपरि चाधोभागे स्तितदा निरक्षक्षितिजे दिनरा
त्र्योः समत्वं न स्यात् कृतः निरक्षक्षितिजे नाडीवलयाहोरात्रवृत्तानां समनाभिखंडानि न करिष्यन्
ति अथ च निरक्षादन्यत्र देशे पदारापि रविर्नाडीवृत्ते समायाति तदापि दिनरात्र्योः साम्यं न स्यात् अन्य
स्मिन्नहोरात्रवृत्ते रविप्रवेशेन दिनरात्रिसाम्यापत्तत्वं भवति सर्वदेशेषु नाडीमंडलप्रविष्टे रवौ दि
नरात्र्योः साम्यं भवतीति दृष्टं तस्मात् ध्रुवसूत्रात् ऊर्ध्वाधरस्था भूर्नास्ति यदि ध्रुवस्थानपूर्वापरवि
भागो भूरस्ति तदोदयेऽस्ते बिंबस्य सकलरूपं दर्शनं न स्यात् अयमभिप्रायः यदा ध्रुवसूत्रात् भूः
पूर्वतः स्थिता तदोदये बिंबे महदन्तरं स्यात् अस्ते दृष्टं स्यात् यदा पश्चिमस्था भूः तदोदये बिंब

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वमत्वं दृष्टं स्यात् अतो महद्विवरं दृष्टं स्यात् अन्यच्च पूर्वापरकपालेन तांशसाम्येन तत्कालसाम्येन स्यात्
दिनार्द्धसाम्यं चापि न स्यात् तस्मात् भूकेंद्रं ध्रुवसूत्रं एव तिष्ठति ध्रुवसूत्रार्द्धप्रदेशात् परिभूर्द्दक्षिणोत्तर
स्थास्ति तदा निरक्षक्षितिजं आकाशगोलस्य समानभागद्वयं करिष्यति साक्षक्षितिजं विभागद्वयं न
करिष्यति तत्रायमभिप्रायः परिभूरुत्तरतो भवति तदा उपरितनं आकाशगोलखंडं अल्पं स्यात्
अधस्तनं महत् स्यात् यदा दक्षिणतो भवति तदा उपरितनं खंडं महद्भवति अधस्तनमल्पं भवति
इयं व्यवस्था उत्तरस्थानां स्थितिः व्यवस्थाद्दक्षिणस्थानां तु उक्तवैपरीत्येन भवति अन्यच्च नाडीवलयस्य
साक्षक्षितिजं समानखंडद्वयं न करिष्यति अन्यच्च उत्तरस्याहोरात्रवृत्तस्य दिनखंडं रात्रिखंडं च न तुल्यं
दक्षिणस्याहोरात्रवृत्तस्य रात्रिखंडेन खंडेन च साक्षदेशे समानं न स्यात् समानत्वं तु दृष्टमस्ति
अन्यच्च विषुवद्दिने शंकुच्छाया रवेरुदयास्ते च पूर्वापरसूत्रेण पतिष्यति तद्दिने पूर्वापरसूत्रे प्रत्येकसप
तिता दृष्टास्ति तस्मात् भूमिः ध्रुवसूत्रार्द्धे एव तिष्ठति तत्केंद्रं सर्वग्रहाकाशगोलानां केंद्रमस्ति ४
अथ षष्ठप्रकरणं अस्मिन् ग्रहाकाशगोलेषु भूमिः विद्रूपास्तीति प्रश्ने यावत्तेऽतः सर्वदेशेषु एक
कालवेधेन विंबप्रमाणकलानां समत्वं तत् एकदेशे अनेककालवेधेनापि विंबप्रमाणकलानां समत्वा
त् अन्यच्च परिभूः महत्प्रमाणा स्यात् तदा खमध्यं भूपृष्ठस्थानां कटे स्यात् क्षितिजं दूरे स्यात् क्षि
तिजे विंबप्रमाणमल्पं दृष्टं स्यात् खमध्ये विंबप्रमाणं महद्दृष्टं स्यात् तादृशं तु न दृश्यते एकरूपप्रमाणं
विंबं दृश्यते अन्यच्च भूमिपृष्ठे या शंकुच्छाया भवति गणितेनापि सैवायाति किंच दृष्यांतरं ना
पाति अन्यच्च वेधार्थकृतानां धात्वादिगोलयंत्राणां केंद्राणि भूमिपृष्ठे भवंति अयेसितं तु भूकें
द्रे गोलादियंत्रकेंद्रं तु भूकेंद्राद्दूरे स्ति भूपृष्ठस्थो गोलादियंत्रैः सम्यक् निष्पादितैर्यदा वेधः क्रियते भूकें
द्राभिप्रायेण ग्रहध्रुवकशरकोट्यादि सर्वं निरंतरं मिलति एतैः प्रकारैः ग्रहगोलाकाशापेक्षया भू
रल्पप्रमाणास्तीति निश्चितं अथ सप्तमप्रकरणं अत्र भूमिः आकाशगोलमध्यान्न चलति किं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिं· म· म· २·
१२३
123

तुनिश्चलास्ति यदिभूर्मध्यात्चलिताभवेत् तदाभूर्वोक्रान्त्येवहूयरणानि समायांति यानि गुरूणि वस्तूनि
आकाशगोलकेंद्राभिमुखमेव प्रयांति यदि भूरावरणं न स्यात् तदा गुरुवस्तु आकाशकेंद्रगतमेव स्या
त् पृथ सर्ववस्तुभ्यो अतिगुर्व्यस्ति अस्याः केंद्रं आकाशकेंद्रं मिलितमस्ति तेन पृथिव्या आकाश
गोलः सर्वतः समानांतरस्थास्ति अनेनेयं भूरतिभाराक्रांता कथं निश्चलास्ति इतीतिशंका निरपास्ता
अथ केचिद्वदंति भूरधो अधो यातितत्र यदि भूः अधोधो याति तदा आकाशक्षिप्तं वस्तु भूलग्नं न
स्यात् अथच केचिदेवं वदंति भूरेव नाक्षत्राहोरात्रेणापश्चिमतः परिभ्रमणं करोति तेनैव ग्रहर्क्षा
णाम् उदयास्तादिकं भवति नतु आकाशचलनेनेति तत्र यदि भूः पूर्वतो याति तदा शरस्यादीनां पू
र्वगमनं न स्यात् अपितु पूर्वक्षिप्तानां शरपाषाणादीनां पश्चिमगमनमेव प्रतीयेत कुतः शरादी
नां वेगस्य असुमात्रकालेन क्रोशमात्रं गच्छत्याभूमेर्वेगादस्याल्पत्वात् यदि भूसंलग्नः वायुरपि पूर्वतो
यातीति तेनाकृष्टं पूर्वदिशि क्षिप्तं शरादिकं पूर्वतो यातीति चेत् तदा केषामपि पश्चिमगमनं न स्यात् कु
तः सम्मुखागतं वायुं निर्भिद्य गंतुमशक्यत्वात् तस्मात् पृथ्वी निश्चलास्तीति निश्चितं ७ अथाष्ट
मप्रकरणं अत्राकाशस्य द्विविधा गतिरस्तीति प्रतिपाद्यते आकाशस्य एका अहोरात्रगतिः पूर्व
तः पश्चिमापर्यंतमस्ति अनया गत्या यस्य कस्यचिद्दिवादिचिह्नस्य अहोरात्रवृत्तं स्यात् एवं अ
नेकान्यहोरात्रवृत्तानि स्युः एतेषां ध्रुवद्वयं निश्चलं तत्स्थानं सिद्धमेवास्ति यत् सर्वेभ्यो अहोरात्रवृत्तेभ्यो मह
त् ध्रुवयोर्ध्रुवयोः समानांतरितं यद्वृत्तं तन्नाडीवलयसंज्ञमस्ति आकाशस्य पश्चिमगतिः प्रकाशम
त ग्रहर्क्षविंबानां उदयास्तादि निश्चितास्ति द्वितीया गतिः एतद्विपरीता पश्चिमतः पूर्वपर्यंतम
स्ति पूर्वगमनशीलानामाकाशगोलानां ध्रुवौ भिन्नौ स्तः ध्रुवद्वयमध्यवर्तीवृत्तमपि प्रत्येकं भिन्नमेवा
स्ति इयं पूर्वगतिः कथं ज्ञाता इति चेत् सप्तग्रहाणां नक्षत्रचारेण उपलक्षिता अन्यदपि एते ग्रहाः
नाडीवलयात्कदाचिदुत्तरस्याः कदाचिद्दक्षिणस्याः कदाचिन्नाडीवलय एव भवंति तेन ज्ञातं एतेषां

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मध्यवृत्तानि भिन्नानि ध्रुवाश्चाभिन्ना इति अथ यस्मिन् वृत्ते रविर्भ्रमति तद्वृत्तं क्रान्तिवृत्तसंज्ञं तत्र नाडीवल
येवृत्ताद्द्वौ नतिरिति तस्थानद्वये संलग्नमस्ति तद्ध्रुवौ कदंबसंज्ञकौ स्तः यावदेव नाडीवृत्तक्रान्तिवृत्तयोः प
रममन्तरं परमक्रान्तिसंज्ञमस्ति तावदेव ध्रुवकदंबयोरन्तरमस्तीति वृत्तनाडीवृत्तसंपातात्त्रिभान्तरे क्रा
न्तिवृत्तलग्नं परमक्रान्त्युपरिगन्तात तदायनवृत्तं ज्ञेयं अथ क्रान्तिवृत्तस्य नाडीवृत्तसंपातेन नाडीवृत्तसंपातेन
च चिह्नचतुष्टयाच्चत्वारि पदानि जातानि तत्र क्रान्तिवृत्तसंपाते अन्तरगोलादौ मेषादिचिह्नं ज्ञेयं एवं
द्वितीयसंपाते दक्षिणगोलादौ तुलादिचिह्नं मेयं आयनवृत्तक्रान्तिवृत्तसंपाते मकरादिचिह्नं ज्ञेयं से
यं दक्षिणायनादौ कर्कादिचिह्नं ज्ञेयं एकस्मिन्नेकस्मिन् पदे राशित्रयमस्तीति ज्ञेयं एवं सर्वस्मिन् क्रान्तिवृ
त्ते द्वादश राशयो ज्ञेयाः अथ पश्चिमगमनरूपा प्रथमगतिः सर्वानाकाशकाशगोलान् पश्चिमतो भ्रम
यति सर्वगोलानां ध्रुवान् स्वध्रुवस्य संमतत्तो भ्रामयति क्रान्तिवृत्तमयनवृत्तं च भ्रमयति तथैतद्वृ
त्तं अहोरात्रवृत्तानां दिनखंडस्य रात्रिखंडस्य च समानं भागद्वयं करोति तथा याम्योत्तरवृत्ते समायाति त
यथा अयनवृत्तं नाडीवृत्तेऽस्ति तथा याम्योत्तरवृत्तमप्यस्ति इदं याम्योत्तरवृत्तं कदंबोपरिगतं न भवति
यदा आयनवृत्तं अहोरात्रेण वारद्वयं याम्योत्तरवृत्ते समायाति तदा याम्योत्तरवृत्तं कदंबगतं भवति
अथ द्वितीयगतिमध्यस्मिंस्तु नवमगोलाधः स्थिते ते सर्वगोले उपायास्ति ८ अथ नवमप्रकरणं
अत्र वक्ष्यमाणस्य गणितस्योपयोगि ज्याचापादिकं रेखागणितसाध्यं प्रतिपाद्यते येन गणि
ते सौकर्यं स्यात् अथोयस्य कस्यचिद्वृत्तस्य षष्ट्युत्तरशतत्रयमिता विभागाः कृताः ततः व्यासस्य
विंशत्युत्तरशतं विभागाः कृताः ततः प्रत्येकविभागस्य षष्टिविभागाः कृतास्ते कलासंज्ञा जाताः
कलायाः षष्टिविभागाः कृताः ते विकलासंज्ञा जाताः एवं अग्रेऽपि विभागा ज्ञेयाः अत्र षष्टि
मितविभागैर्गणिते सौकर्यं भवति तेन षष्टिमिता एव विभागाः कृताः एतैरेव विभागैः चापा
नि पूर्णज्यास्वगुणनेन मूलेन भजनेन च अंशाद्यस्य अंशाद्यस्य चोत्सारयित्वा सारणी लिखितास्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं० स० म० र०
१२४
124

अथ दशमप्रकारेणार्धज्योत्पादनं क्रियते तत्र प्रथमं षट्त्रिंशदंशानां द्विसप्तत्यंशानां च पूर्णज्ये निष्पाद्ये
ते तत्र प्रथमक्षेत्रे अवजं वृत्तार्धं अजं व्यासः दबिन्दुः केन्द्रं व्यासोपरि वदरेखा लम्बरूपा कल्पिता: जदं दचिह्ने अर्द्धं
कृत्वा वहरेखा च योजिता वहतुल्ये हकं पृथक्कृतं वकरेखा च योजिता इत्येवं कृते दकं षट्त्रिंशदंशानां
पूर्णज्या वकं द्विसप्तत्यंशानां पूर्णज्या जाता अत्रोपपत्तिः जदं हचिह्ने अर्द्धं तेन कृतमस्ति दकं अत्र यो
जितमस्ति तस्मात् जककदघातः दहवर्गयुतः हकवर्गतुल्योऽस्ति
हववर्गतुल्योऽप्यस्ति हदवर्गदववर्गयोगतुल्योऽप्यस्ति पुनः हद

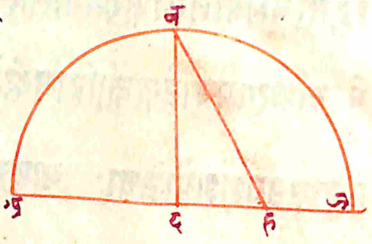

वर्गउभयोस्तुल्ययोः शोधितः शेषौ जककदघातः दववर्गश्चएतौ स
मानौ जातौ जदवर्गेणापि समानौ तस्मात् जकरेखायाः दचिह्नेन
दजखंडद्वयं जातं सपूर्णरेखायां निष्पत्तिः दहतखंडेन तथा दह
तखंडस्य निष्पत्तिः लघुखंडेन तल्लघुखंडस्य पुनः जदं दहतखंडे मध्यअंशानां पूर्णज्यास्ति तस्मा
त् दकं षट्त्रिंशदंशानां पूर्णज्या भविष्यति वकवर्गः वदवर्गदकवर्गयोगतुल्योऽस्ति तस्मात् वकं
द्विनगांशानां पूर्णज्या जाता अत्रोदाहरणं व्यासः १२० कल्पितः हदं ३० जातं अस्य वर्गः ९००
वदं ६० वर्गः ३६०० वर्गयोगः वहवर्गः ४५०० अस्य मूलं ६७।४।५५। जाता वहरेखा दकरेखा ३७
४। ५५ इयं रसगुणांशानां पूर्णज्या अस्या वर्गः १३७५।४।१४। त्रिज्यावर्गयुतः ४९७५।४।१४।
अस्य मूलं ७०।३२।३०। इयं द्विनगांशानां पूर्णा जाता अथ खरसांशानां पूर्णज्या ६० अथ त्रिज्या
वर्गो द्विगुणः ७२०० अयं नवत्यंशानां पूर्णज्यावर्गोऽस्ति अस्य मूलं ८४।५१।१०। नवत्यंशा
नां पूर्णज्या जाता पुनः त्रिज्यावर्गः त्रिगुणः १०८०० खार्कांशानां पूर्णज्यावर्गोऽस्ति अस्य
मूलं १०३।५५।२३ खार्कांशानां पूर्णज्यावर्गोऽस्ति ~~अस्य मूलं ८४।५१।१०~~ न जाता भुजांशा
नां पूर्णज्यावर्गः भुजांशोनभार्द्धांशा १८० पूर्णज्यावर्गयुक्तः व्यासवर्गतुल्योऽस्तीति प्रसिद्धमेव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रमयुतं शंकांशपूर्णज्यावर्गः ७२७५१४१७१ व्यासवर्गात् ७४४०० शोधितः शेषं ७३०२४१५२१४६ अस्य मूलं १४
७।३२ येदशकोंशानां ५४।४ पूर्णज्या जाता अनयैव प्रक्रियया शेषाः पूर्णज्या निष्पादनीयाः अथ द्वितीयं
क्षेत्रं यच्चतुर्भुजं क्षेत्रं वृत्तान्तर्गतं लिखितं स्यात् तस्य संमुखभूम्योर्घातः बाह्वोर्द्वयोर्वा तस्य घातयोर्योगः कर्णयो
र्घातेन समो भवति यथा अबजद चतुर्भुजं वृत्तान्तर्गतं लिखितं कल्पितं तत्र बजअद योर्घात बअदज
घात बअदज घातयोर्योगः बदजअ घाततुल्यो भवति अस्योपपत्तिः अबद कोणः जबद कोणतु
ल्यः कार्यः हबद कोणः उभयत्र योज्यः तदा जबह त्रिभुजे अबद त्रिभुजे च जबह कोण अबद कोणौ स
मानौ स्तः तस्मात् जबह त्रिभुज अबद त्रिभुजे सजातीये जाते ततः बजरेखायाः निष्पत्तिः जहरेखया तथा
स्ति यथा बदरेखा निष्पत्तिः दअरेखया भविष्यति तस्मात् बजदअरेखयोर्घातः बदरेखा जहरेखयो
र्घाततुल्यो भविष्यति पुनः अबह त्रिभुजे बजद त्रिभुजे च अबह कोण जबद कोणौ समानौ स्तः एवं ब
अह कोण बदज कोणौ बजचापोपरि समानौ स्तः तस्मात् अबह त्रिभुजं बदज त्रिभुजं च सजातीयं जातं तदा
बअ अहयोर्निष्पत्तिः बदजनिष्पत्तेरिव भविष्यति तस्मात् बअदजघातः बदअहघातेन समो भविष्य
ति तदा बजअदयोर्घातः बअदजघातयुतः बदजहघात बदअहघातयोगसमानो भविष्यति तदा ब
दरेखा जअरेखाघातेन समानो भविष्यति इति मेवास्मा

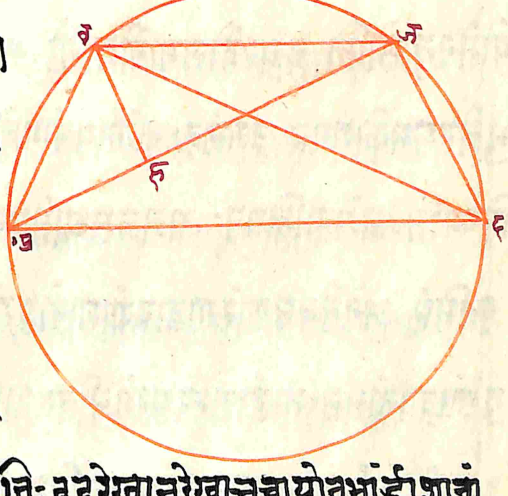

कमिष्टं अथ तृतीयं क्षेत्रं तत्र चापद्वयस्य पूर्णजीवायां
पृथक् ज्ञातायां तस्य पूर्णजीवाज्ञानं कथ्यते अबजदं वृ
त्तान्तर्गतं चतुर्भुजं अरव्यासे कल्पितं पुनः अबं अजचापद्वयं ज्ञातम
स्ति अनयोर्द्वयोः पूर्णज्ये अबरेखा अजरेखे ज्ञाते स्तः बजरे
खा चापयोरन्तरस्य पूर्णजीवास्ति इयमेव ज्ञातास्ति अस्योपपत्तिः बदरेखा जदरेखा च चापयोरर्धांशानां
पूर्णज्ये स्तः एते च पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञाते स्तः तस्मात् अजबदकर्णद्वयघातः विदितोस्ति अबरेखा म द

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰ स॰ म॰ र॰
१२५
125

रेखाघातेऽपि विवरितोऽस्ति अयं भुजघातः कर्णघातं शोध्यते तदा अरबजघातो विशिष्टो भवति तस्मात् अयं वे घघात अरव्यासभक्तः लब्धं वरपूर्णज्यापातरस्य पूर्णज्या भवति अनेनैव प्रकारेण वरसह्निंगांशपूर्णजीवाभ्यो द्वादशांशानां पूर्णज्या सिद्धा एवमन्येषामपि चापानां तदंशानां पूर्णजीव भवति अथ चतुर्थक्षेत्रं तत्र चापपूर्णजीवाज्ञानेन तदार्द्धपूर्णज्या साध्यते अवजं दजार्द्ध अजव्यासे कल्पितं वजं ज्ञातचापमस्ति अस्य पूर्णज्या ज्ञातास्ति अस्य चापस्य दचिह्ने अर्द्धं कृतमस्ति तदा जदं चापार्द्धस्य पूर्णज्या ज्ञाता भवेत् अस्योपपत्तिः अवअदवदजरेखाः

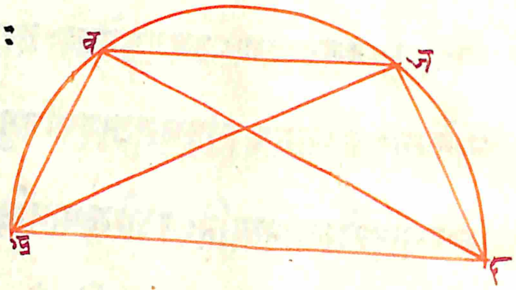

संयोजिताः दचिह्नात् दहरेखा अजव्यासे लंबरूपा आनीतास्ति तदा जहरेखा जव्यासस्य ज्ञातचापेन भार्द्धांशानां अवपूर्णजीवायाश्च अंतरार्द्धमस्ति कुतः परिअहं अवतुल्यं अजरेखातः पृथक्क्षिप्ते दहरेखाजोऽन्याते तदा हाअभज अरभजौ अभुज अरभज पोः क्रमेण समानौ स्तः पुनः हअरकोणः वअरकोणेन समानोऽस्ति तस्मात् दहरेखा वदरेखातुल्या जाता दजरेखापि तुल्या जाता तदा दजवर्गः दसवर्गजहवर्गयोर्योगेन तुल्योऽस्ति एवं रहवर्गः दहवर्गसहवर्ग योगेन तुल्योऽस्ति जअदहौ समानौ जातौ अतयोर्द्वयोर्योगः अजअवयोरंतरमस्ति पुनः अदजत्रिभुजे दसमकोणात् दहलंबः कर्णोपर्यागतोऽस्ति तस्मात् अजस्य निष्पत्तिः जदेन तथास्ति यथा जद निष्पत्तिः जहेनास्ति पुनः अजजहघातेः दवर्गेण समानोऽस्ति तस्मात् दजरेखापि ज्ञाता इदमेवास्माकमिष्टं अनेनैव प्रकारेण द्वादशांशानां पूर्णज्यायाः सकाशात् षडंशानां पूर्णज्या ततस्तदर्द्धांशानां गुणांशानां ततः सार्द्धांशस्य पूर्णजीवा १।३४।१५ ज्ञाता पुनरनेनैव प्रकारेण पादोनांशः ४५ स्य ०। ४७।१९ पूर्णज्या ज्ञाता एवं अन्या अपि पूर्णज्याः निष्काशिताः ४ अथ पंचमक्षेत्रं तत्र चापद्वयपूर्णजीवाज्ञानेन योगपूर्णजीवानयनं अवजदवृत्तं अदव्यासे सकेंद्रे कल्पितं अवं वजं च ज्ञातचापे तत्र अ

ज्ञेरेखासंपातज्या इयं अजरेखापि विदिता भविष्यति अस्योपपत्तिः वृत्तव्यासः कार्यः बदरेखा जहरेखा जहरे
खा दहरेखाः संपातज्याः इहं अब समानं स्यात् कुतः अनयोः मत्स्यैकस्य बदचापोन भार्द्धांशानां पूर्णज्यात्वात्
बजदह चतुर्भुजे कर्णद्वयं अस्यैव चतुर्भुजस्य तत्र चापोन भार्द्धांशानां पूर्णज्ये स्तः इमे च ज्ञाते स्तः एवं ब
जभुज दहभुजौ ज्ञातचापयोः पूर्णजीवे स्तः ते अपि ज्ञाते स्तः एतद्वर्गद्वयघातः वर्णद्वयघाते शोध्यः शेषं ब
हव्यासेन भक्तं लब्धं जदं भविष्यति इदं ज्ञेयचापोन भार्द्धांशा

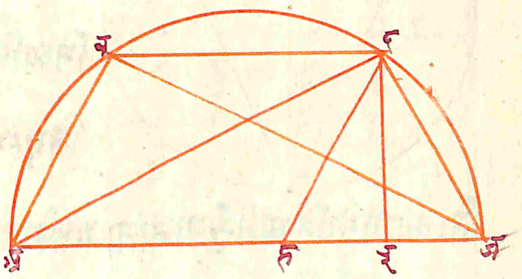

नां पूर्णज्या जाता अस्याः वर्गः व्यासवर्गाच्छोधितः शेषं मू
लं ज्ञेयचापांशानां अजपूर्णज्या जाता इदमेवास्माकमिष्टं
अनेन प्रकारेण सार्द्धांशात् भार्द्धांशपर्यंतं पूर्णज्या ज्ञाता भ
विष्यंति एषां ज्ञातचापानां द्विगुणितानां त्रिपंचाशः निर
वयवो भवेत् तानि चापानि ज्ञेयानि यावत्पर्यंतं भार्द्धांशस्य जीवा ज्ञाता न भवति तावत्पर्यंतं ज्ञाततचा
पात् अर्द्धांशांतरित चापस्य पूर्णज्या ज्ञाता न भवेत् अंशार्द्ध पूर्णज्या ज्ञाता भविष्यति तदा ज्ञात
चापात् अर्द्धांशांतरित चापानां सर्वेषां चापानां पूर्णज्या ज्ञाता नायमार्गेण लब्धः कुतः चापत्रिती
यांशस्य पूर्णज्या ज्ञानस्य प्रकारः केनापि न ज्ञातः तदर्थं एकांशस्य पूर्णज्या स्वल्पांतरात् कथितास्ति
तेन गणिते किंचिदप्यंतरं नायाति एकक्षेत्रे बृहत्पूर्णज्यायाः निष्पत्तिः लघुपूर्णजीवया भवति
साता च्चापयोः निष्पत्तेर्न्यूना भवति अतः तत्र पूर्णज्या अधिका कल्पिता अतः पूर्णज्या न्यूना कल्पिता
जीवस्य अत्वेन निष्पत्तिः चापद्वयनिष्पत्तेर्न्यूनास्ति अत्रोपपत्तिः अबज कोणः बहरेखया अर्द्धितः
कृतः अहजरेखा योजिता अदरेखा जरेखापि योजिता तदा अहरेखे समाने जाते कुतः जब
दकोण अबदकोणौ समानौ स्तः तेन तत्संमुखचापसमत्वेन तत्पूर्णज्ययोरपि समत्वं जातं पुनः
जहं अहाद्धिकमस्ति पुनः दजलंबः अजरेखायां निष्पातितः अयं लंबः जहमध्ये पतिष्यति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि·म·ट·
१२६
126

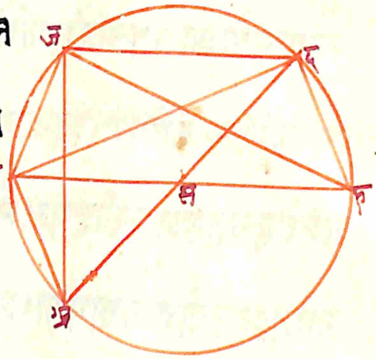

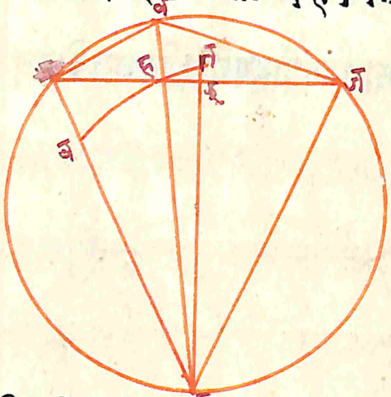

दच्चंहदादधिकंस्यात दहंऊदादधिकंस्यत पुनः दकेंदं कृत्वा दह व्यासार्द्धेन दर्तं कृतं दरदर्तं दअरेखायां चचिह्ने संपातं करिष्यति दऋरेखायाः वहिर्गा मिस्यात दऋरेखातचिह्नपर्यंतंवृर्द्धनीया दहतक्षेत्रं दहसजादधिकमस्ति दहवक्षेत्रं दहअत्रिभुजान्न्यूनमस्ति त्रिभुजस्यनिष्पत्तिस्त्रिभुजेन्नाऊहह्अरेखानिष्पत्तितुल्यास्ति क्षेत्रयोर्निष्पत्तिः जर्हंकोणहदवकोणनिष्पत्तितुल्यास्ति तेनभुजेयोर्निष्पत्तिः कोणयोर्निष्पत्तेर्न्यूनाजाता भअरेखाहअरेखानिष्पत्तिः ऊदअकोणहदअकोणनिष्पत्तेर्न्यूनास्ति पुनः जअहअरेखानिष्पत्तिः जदअकोणहदअकोणनिष्पत्तेर्न्यूनास्ति पुनः जहहअरेखानिष्पत्तिः जववअनिष्पत्तितुल्यास्ति इयंजदववकोणवदअकोणनिष्पत्तितुल्ये जवचापवअचापनिष्पत्तेर्न्यूनास्ति इदमेवास्माकमिष्टं अथप्रममक्षेत्रं अवजदत्ते अवरेखाशरवेदकलाना घ्र पूर्णाज्याकल्पिता अजरेखाएकांशस्य पूर्णाज्याकल्पिता अजरेखायाः निष्पत्तिः अवरेखायास्तिमानचापयोर्निष्पत्तेर्न्यूनास्ति चापयोर्निष्पत्तिस्तुत्रिभागयुक्तरूपस्यरूपेणापानिष्पत्तिरस्तितत्तुल्यास्तितस्मात अजपूर्णज्यात्रिभागयुक्त अवपूर्णज्यायाः न्यूनास्ति अवपूर्णज्या०।४७।८।अस्याश्चतीतीयांशः ०।१२।४३। अनेनयुक्ताजाता ११२।५०। तस्मातअजरेखा ११२।५०। अस्मान्न्यूनास्ति पुनः अवरेखारकांशस्य पूर्णज्याकल्पिता तदाअजरेखार्द्धयुक्तावरेखायान्न्यूनाभविष्यति अजरेखानिकाशितातस्मात अवरेखा ११२।५०। अस्मादकादधिकाभिविष्यति तस्मात एकांशस्यजीवा ११२।५०। अस्मादंकात्किंचिन्न्यूनावाअधिकास्ति तस्मादयमेवपू

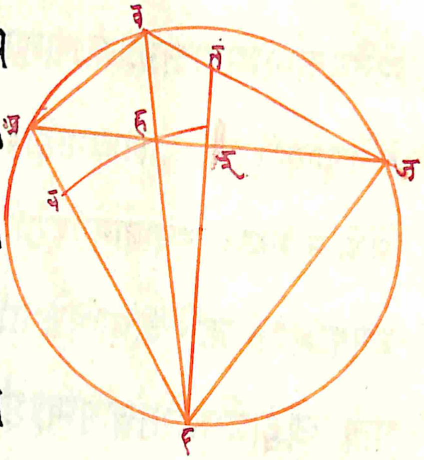

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रंस्पाग्रहीनालिनकिंचित्त्वक्रतरंततः उक्तप्रकारेण एकोंशान्नवत्यंशपर्यंतं अंशा शास्पानिष्काशिताः स

शिंपा अथ स्पष्टज्याकोष्ठका लिख्यन्ते

चा	२१ ५६ ५५	अं ग क	चा	र ज्या अं	अं	चा	ज्या	अं
२०|०	२० ५५ ५६	१ १ ५१	४०|०		० ५९ ०	६०|०	६० ० ०	० ५४ २९
१९|३०	२० ४८ ४१	१ १ ५४	३९|३०	४१ २८ ४४	० ५९ ५	५९|३०	६० ३२ ५९	० ५४ २६
१९|०	१९ ४८ २१	१ १ ५६	३९|०	४० २२ ३०	० ५९ ११	५९|०	५९	० ५४ ३६
१८|३०	१९ १५ १९	१ २ ०	३८|३०	४० ३ १२	० ५९ १६	५८|३०	५९ १९ ५	० ५४ ४५
१८|०	१८ ४६ २६	१ २ २	३८|०	३९ ३० ४३	० ५९ २२	५८|०	५८ १० ३८	० ५४ ५३
१७|३०	१८ १५ १७	१ २ ५	३७|३०	३९ ४ ३३	० ५९ २७	५७|३०	५८ ४१ ७	० ५५ १
१७|०	१७ ४४ १४	१ २ ७	३७|०	३८ ३४ २५	० ५९ ३२	५७|०	५७ ५४ १३	० ५५ ९
१६|३०	१७ १३ ६	१ २ १०	३६|३०	३८ ४ २६	० ५९ ३८	५६|३०	५७ ४७ १४	० ५५ २७
१६|०	१६ ४२ ३	१ २ १३	३६|०	३७ ३२ ४०	० ५९ ४३	५६|०	५६ २० १२	० ५५ २५
१५|३०	१६ १० २६	१ २ १५	३५|३०	३७ ४ ५५	० ५९ ४८	५५|३०	५६ २२ २६	० ५५ ३३
१५|०	१५ २९ ४१	१ २ १७	३५|०	३६ ३५ १३	० ५९ ४२	५५|०	५५ २४ ३६	० ५५ ४०
१४|३०	१५ ८ १८	१ २ १९	३४|३०	३६ ५ ५	० ५९ ५६	५४|३०	५५ १६ ४५	० ५५ ४८
१४|०	१४ ७ २७	१ २ २१	३४|०	३५ ३५ २६	१ ० ३	५४|०	५४ २३ ४४	० ५५ ५५
१३|३०	१४ ६ १६	१ २ २३	३३|३०	३४ ५ ३६	१ ० ८	५३|३०	५४ ८ ४३	० ५६ ३
१३|०	१४ १५ ४	१ २ २५	३३|०	३४ ३५ ४७	१ ० १२	५३|०	५३ ३२ १८	० ५६ १०
१२|३०	१३ ३५ ३४	१ २ २७	३२|३०	३४ ४ ५५	१ ० १७	५२|३०	५३ १० २९	० ५६ २३
१२|०	१२ ३२ २६	१ २ २८	३२|०	३३ ३६ ४६	१ ० २२	५२|०	५२ १६ १६	० ५६ २५
११|३०	११ १ २९	१ २ ३०	३१|३०	३२ ३४ २२	१ ० २६	५१|३०	५२ ८ ०	० ५६ ३२
११|०	११ ४ ५	१ २ ३२	३१|०	३२ ४ ८	१ ० ३१	५१|०	५१ १९ १२	० ५६ ३९
१०|३०	१० ५८ ४९	१ २ ३३	३०|३०	३१ २३ ५	१ ० ३५	५०|३०	५१ ११ १८	० ५६ ४०
१०|०	१० २७ ३०	१ २ ३५	३०|०	३१ ३ ३०	१ ० ४०	५०|०	५० १२ ११	० ५६ ४३
९|३०	९ ५६ १३	१ २ ३७	२९|३०	३० १३ ८	१ ० ४४	४९|३०	५० १४ २१	० ५६ ५४
९|०	९ २४ १४	१ २ ३८	२९|०	३० २ ४४	१ ० ४८	४९|०	४९ २४ ४८	० ५७ ७
८|३०	८ ५८ ५३	१ २ ३९	२८|३०	२९ ३२ १८	१ ० ५२	४८|३०	४९ १६ ४१	० ५७ १४
८|०	८ २२ ५०	१ २ ४०	२८|०	२९ १ ३	१ ० ५६	४८|०	४८ ४८ ३०	० ५७ २१
७|३०	७ ५० ५७	१ २ ४१	२७|३०	२८ ३१ २०	१ १ [illegible]	४७|३०	४८ ४९ १७	० ५७ २६
७|०	७ १९ ३३	१ २ ४२	२७|०	२८ ० ४८	१ १ ४	४७|०	४७ ५१ ०	० ५७ ३५
६|३०	५ ५८ ११	१ २ ४३	२६|३०	२७ ३० १४	१ १ ८	४६|३०	४७ ३२ ९	० ५७ ४१
६|०	६ १६ ४९	१ २ ४४	२६|०	२६ ५९ ३९	१ १ ११	४६|०	४६ १३ १६	० ५७ ४७
५|३०	५ ४५ २६	१ २ ४७	२५|३०	२६ २९ १	१ १ १५	४५|३०	४६ ३६ ४६	० ५७ ५४
५|०	५ १४ ४	१ २ ४७	२५|०	२५ ३८ २२	१ १ १९	४५|०	४५ ५५ १९	० ५८ ०
४|३०	४ ४२ ४०	१ २ ४७	२४|३०	२५ २७ ४१	१ १ २२	४४|३०	४५ २६ १२	० ५८ ६
४|०	४ ११ १६	१ २ ४७	२४|०	२४ ५६ ५८	१ १ २६	४४|०	४४ ५६ १०	० ५८ १२
३|३०	३ ३६ १२	१ २ ४८	२३|३०	२४ २६ १३	१ १ ३०	४३|३०	४४ २८	० ५८ १८
३|०	३ ० २८	१ २ ४८	२३|०	२३ ५५ २७	१ १ ३३	४३|०	४३ ५८ ४९	० ५८ २५
२|३०	२ १७ ४	१ २ ४८	२२|३०	२३ २४ २९	१ १ ३६	४२|३०	४३ २९ १३	० ५८ ३१
२|०	२ ५ ४०	१ २ ५०	२२|०	२२ १३ ३९	१ १ ३९	४२|०	४३ ० १	० ५८ ३७
१|३०	१ ३४ १५	१ २ ५०	२१|३०	२२ २२ १८	१ १ ४२	४१|३०	४२ ३० २९	० ५८ ४२
१|०	१ २ ५०	१ २ ५०	२१|०	२१ ५२ ६	१ १ ४५	४१|०	४२ १ ३०	० ५८ ४८
०|३०	० ३१ २५	१ २ ५०	२०|३०	२१ २१ ११	१ १ ४८	४०|३०	४१ ३२ ४२	० ५८ ५४

अंशाशाहि ग्रशान नवत्यंशपर्यंत पूर्णज्या लिखिताः १८०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं.स.म.र.
१२७

127

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथोत्क्रमज्या १८० पर्यन्त शरज्या लिखिताः

चा	उ. ज्या	अं.
१२० ३०	१०४ ११ २	० ३१ ४
१२१ ०	१०४ २६ ३४	० ३० ४९
१२१ ३०	१०४ ४१ ५६	० ३० ३४
१२२ ०	१०४ ५६ १६	० ३० ११
१२२ ३०	१०५ १२ २६	० ३० ७
१२३ ०	१०५ २६ ३०	० २९ ५२
१२३ ३०	१०५ ४२ ३६	० २८ ४४
१२४ ०	१०५ ५७ १४	० २८ १९
१२४ ३०	१०६ ११ १५	० २८ २४
१२५ ०	१०६ २६ २९	० २८ १४
१२५ ३०	१०६ ४० ५६	० २८ १९
१२६ ०	१०६ ५५ २५	० २८ २५
१२६ ३०	१०७ ९ २७	० २८ १०
१२७ ०	१०७ २३ ३२	० २७ १५
१२७ ३०	१०७ ३७ ३०	० २७ ४०
१२८ ०	१०७ ५१ १७	० २७ २२
१२८ ३०	१०८ ५ १५	० २६ १३
१२९ ०	१०८ १८ ३७	० २६ ४६
१२९ ३०	१०८ ३२ ५	० २६ ०
१३० ०	१०८ ४४ २५	० २६ १६
१३० ३०	१०८ ५८ २८	० २६ ११
१३१ ०	१०९ ११ ४५	० २६ १६
१३१ ३०	१०९ २४ ४२	० २५ २६
१३२ ०	१०९ ३७ ३२	० २५ ५१
१३२ ३०	१०९ ५० २५	० २४ ४१
१३३ ०	११० २ ४५	० २४ ४१
१३३ ३०	११० १४ ५८	० २४ २७
१३४ ०	११० २६ ३९	० २४ १०
१३४ ३०	११० [illegible] ४६	० २३ ५५
१३५ ०	१११ ३ २४	० २३ ४०
१३५ ३०	१११ १५ ४४	० २३ २४
१३६ ०	१११ २६ २७	० २३ ८
१३६ ३०	१११ ३९ १	० २२ ४४
१३७ ०	१११ ५० २८	० २२ १८
१३७ ३०	११२ १ ४६	० २२ २४
१३८ ०	११२ १२ ४९	० २२ ८
१३८ ३०	११२ २४ २	० २१ ५३
१३९ ०	११२ ३५ ०	० २१ ३७
१३९ ३०	११२ ४५ ४८	० २१ २२
१४० ०	११२ ५६ १९	[illegible]

चा	उ. ज्या	अं.
१४० ३०	११३ ७ २	० २० ७
१४१ ०	११३ १७ २७	० २० ४१
१४१ ३०	११३ २७ ४४	० २० ३६
१४२ ०	११३ ३७ ४४	० २० २१
१४२ ३०	११३ ४७ ३६	० २० ४
१४३ ०	११३ ५७ ५०	० १९ ४८
१४३ ३०	११४ ७ १६	० १९ ३२
१४४ ०	११४ १६ १५	० १९ १७
१४४ ३०	११४ २६ ४६	० १९ २
१४५ ०	११४ ३५ ९	० १८ ४६
१४५ ३०	११४ ४४ २४	० १८ ३५
१४६ ०	११४ ५४ ३१	० १८ १४
१४६ ३०	११५ ३ ३२	० १७ ५९
१४७ ०	११५ १२ २७	० १७ ४३
१४७ ३०	११५ २१ ६	० १७ २७
१४८ ०	११५ २९ ४०	० १७ ११
१४८ ३०	११५ ३८ ८	० १६ ४४
१४९ ०	११५ ४६ २९	० १६ ४०
१४९ ३०	११५ ५४ ४०	० १६ २३
१५० ०	११६ २ ४	० १६ ८
१५० ३०	११६ १० ४०	० १५ ५२
१५१ ०	११६ १८ २८	० १५ ३६
१५१ ३०	११६ २६ ८	० १५ २०
१५२ ०	११६ ३३ ४०	० १५ ४
१५२ ३०	११६ ४१ ४	० १४ ४८
१५३ ०	११६ ४८ २०	० १४ ३२
१५३ ३०	११६ ५५ २८	० १४ १६
१५४ ०	११७ २ १८	० १४ ०
१५४ ३०	११७ ९ २१	० १३ ४४
१५५ ०	११७ १६ ४	० १३ २८
१५५ ३०	११७ २२ ४०	० १३ १२
१५६ ०	११७ २९ ८	० १२ ५६
१५६ ३०	११७ ३५ २८	० १२ ४०
१५७ ०	११७ ४१ ४०	० १२ २४
१५७ ३०	११७ ४७ ३९	० १२ ८
१५८ ०	११७ ५३ २६	० ११ ५१
१५८ ३०	११८ ५ ६	० ११ ३५
१५९ ०	११८ १० ३	० ११ १९
१५९ ३०	११८ १६ १	० ११ ३
१६० ०	११८ २१ २६	० १० ४७

चा	उ. ज्या	अंतरं
१६० ३०	११८ २६ २३	० १० ३१
१६१ ०	११८ ३१ २२	० १० १४
१६१ ३०	११८ ३६ १३	० ९ ५८
१६२ ०	११८ ४० ५५	० ९ ४२
१६२ ३०	११८ ४५ ३०	० ९ २४
१६३ ०	११८ ४९ ५६	० ९ ६
१६३ ३०	११८ ५४ १५	० ८ ५२
१६४ ०	११८ ५८ २२	० ८ २७
१६४ ३०	११९ २ २६	० ८ २०
१६५ ०	११९ ६ २०	० ७ ४
१६५ ३०	११९ १० ६	० ७ ४८
१६६ ०	११९ १३ ४४	० ७ ३१
१६६ ३०	११९ १७ १३	० ७ १५
१६७ ०	११९ २० ३४	० ६ ५८
१६७ ३०	११९ २३ ४७	० ६ ४२
१६८ ०	११९ २६ ५२	० ६ २६
१६८ ३०	११९ २९ ४९	० ६ १०
१६९ ०	११९ ३२ ३९	० ५ ५२
१६९ ३०	११९ ३५ १७	० ५ ३६
१७० ०	११९ ३७ ४९	० ५ २०
१७० ३०	११९ ४० ४	० ५ ४
१७१ ०	११९ ४२ २८	० ४ ४८
१७१ ३०	११९ ४४ ३४	० ४ ३१
१७२ ०	११९ ४६ ३५	० ४ १४
१७२ ३०	११९ ४८ २६	० ३ ५८
१७३ ०	११९ ५० ८	० ३ ४२
१७३ ३०	११९ ५१ ४३	० ३ २६
१७४ ०	११९ ५३ १०	० ३ ९
१७४ ३०	११९ ५४ २८	० २ ५३
१७५ ०	११९ ५५ ४३	० २ ३६
१७५ ३०	११९ ५६ १०	० २ २०
१७६ ०	११९ ५७ २५	० २ ३
१७६ ३०	११९ ५८ ३८	० १ ४६
१७७ ०	११९ ५८ ३९	० १ २०
१७७ ३०	११९ ५९ ३२	० १ १४
१७८ ०	११९ ५९ ४४	० ० ५६
१७८ ३०	११९ ५९ ३६	० ० ४४
१७९ ०	१२० ० ०	० ० २५
१७९ ३०	१२० ० ०	० ० ९
१८० ०	१२० ० ०	० ० ०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰स॰म॰ट॰ १२८

128

अथोक्तस्यानयनप्रकारः चापाग्रात्तद्वितीयाग्रगतव्यासरेखापर्यंतं यो लंबः तच्चापस्य जीवा भवति वृत्तमूलात्

केंद्रपर्यंतं व्याससखंडे तच्चापस्य कोटिज्या भवति यथा अवृत्ते ज्या मंद केंद्रकं अवचापं वजे कोटिः कल्पिताञ्च

दं व्यासार्द्धं वद्देलंबः अपंलंबः अवचापस्य जीवास्ति पुनः दजव्यासार्द्धे वफलंबः वजचापस्य जीवा

स्ति वफदलेन व्यासखंडेन समानमस्ति अतः भुजज्याज्ञानात्कोटिज्याज्ञानं भवति कोटिज्याज्ञानात्

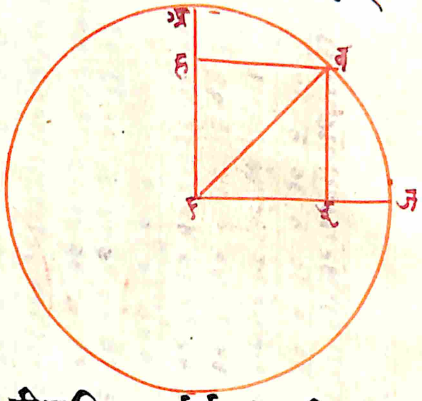

भुजज्याज्ञानं भवति कुतः यथा वदव्यासार्द्धस्य वर्गः भुजज्याकोटि

ज्यावर्गयोगतुल्योस्ति अथ भागांशानां जीवानास्ति यथा भागानां

३६० सर्वज्यानामस्ति रुत्तषष्ट्यंशस्य ६० रुत्तत्रिंशस्य च २० जी

वा तुल्यैव भवति सचतुर्थांशेन व्यासार्द्धवर्गस्य मूलं षष्ठ्यंशानां

जीवा भवति नवत्यंशानां जीवा व्यासार्द्धमस्ति अष्टमांशांशस्य ४५ जीवा त्रिज्यावर्गार्द्धपदं भवति दशां

मांशस्य ३६ जीवाद्विनगांशानां पूर्णज्यार्द्धतुल्यास्ति द्वादशांशस्य ३० जीवा त्रिज्यार्द्धं भवति विंशांश

स्य १८ जीवा दशमांशस्य पूर्णज्यार्द्धमस्ति एताः सर्वा जीवा उक्तपूर्णजीवाभ्यः विदिता भवंति अथ

त्रिंशदंशानां अष्टादशांशानां जीवानयने प्रकारांतरे णाह दर्केंद्रे अवजे वृत्तार्द्धं कल्पितं वदलं

वः अजव्यासोपरि कार्यः जदंद चिह्ने अर्द्धितं कार्यं हदंफ चिह्ने

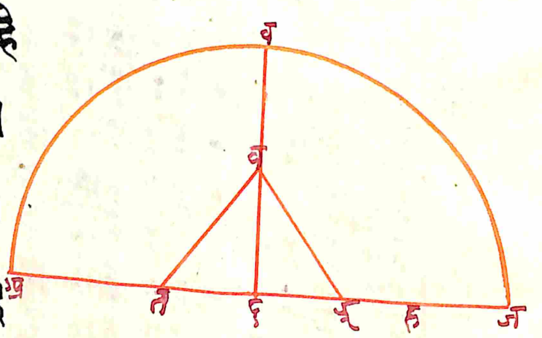

अर्द्धितं कार्यं यदंव चिह्ने अर्द्धितं कार्यं फवरेखा संयोजनीया फतं

फवतुल्यं पृथक्कार्यं वतरेखा संयोज्या पूर्वोक्तप्रथमक्षेत्रप्र

कारेणोपपत्तिः मतियावे तथाथा हतरेखायाः दचिह्ने

तादृशे खंडद्वयं जातं यथा संपूर्णरेखायाः दहत्खंडेन निष्प

त्तिरस्ति तादृश्यैव निष्पत्तिः दहत्खंडस्य लघुखंडेन भवेत्। तथा खंडद्वयं कल्पनीयमित्यर्थः अत्र हदंद

हत्खंडं षष्ठिभागानां पूर्णज्यार्द्धमस्ति अतः दशंअष्टादशांशानां जीवाजीता वर्तं द्विनगांशपूर्णज्या

र्द्धमस्ति अतः वतंरसमानत्वस्याज्ञाता अथ चापद्वयजीवाज्ञाने सति चापयोगान्तरयोर्ज्यानयनमुच्यते दके
द्रवृत्ते अजं चापद्वयं कल्पितं दबव्यासार्द्धं दजव्यासार्द्धं योजितं अहं अदं अझं एवं द्वयं व्यासार्द्धं रेखायो
र्निष्कासितं दहं लंबद्वयं कल्पितचापद्वयस्य जीवार्द्धमस्ति पुनः हझरेखा संयोजिता इयं बजचाप
स्य जीवास्ति कुतः यतः अहलंबः अझलंबौ वृत्तचिह्नपर्यंतं वर्द्धितौ बतरणीज्या च योजिता तदा बतं हझ
रेखायाः द्विगुणं भविष्यति बतचापं बजचापाद्द्विगुणमस्ति तस्मात् हझरेखा बजचापस्य जीवा जा

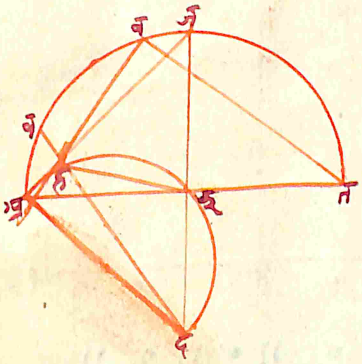

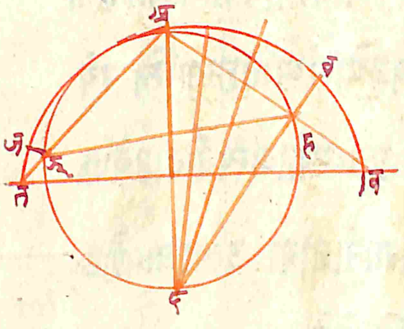

ता इयं जीवा विदिता भवेत् १ अस्यो
पपत्तिः अदव्यासार्द्धं कार्यं इदं वृत्तं ह
चिह्नझचिह्नगतं भविष्यति कुतः अह
दकोणः अझदकोणौ समकोणौ स्तः
तदा अहदझचतुर्भुजक्षेत्रं लघुवृत्तान्तः
पातितं भविष्यति तदा अहझदघातः अझहदघातात् शोधितः शेषं हझअदघातः भवति अदे वि
दितमस्ति तेन घातो भक्तः लब्धं हझं चापान्तरस्य जीवा भवति अहझदघातः अझहदघातयुतः अ
दझहघातो भवति अदं विदितमस्ति तेन घातो भक्तः हझं विदितं भविष्यति चापयोगस्य वा जीवा भव
ति अनेन प्रकारेण खण्डांशानां समानत्वानां चापानां तरस्य जीवा ज्ञाता अथ चापज्या ज्ञाने सति चा
पार्द्धजीवाज्ञानमुच्यते अबचापस्य दव्यासार्द्धं अहलंबः जीवास्ति गवं अबचापार्द्धं कल्पितं
अबस्पर्शज्या संयोजिता पुनः दजव्यासार्द्धं कृत्वा गचिह्ने अबस्पर्शज्यार्द्धिता कार्या तदा बग बजचाप
स्य जीवा भविष्यति इयं जीवा च ज्ञाता भवेत् अस्योपपत्तिः गचिह्नात् बदरेखायां गवलंबः कार्यः
तदा बवं बहस्यार्द्धं भविष्यति कुतः वगबअस्य अर्द्धमस्ति हदं च ज्ञातमेवास्ति कुतः बअचा
पस्य कोटिज्यात्वात् तस्मात् बहमपि ज्ञातं बवमपि विदितं च पुनः बवबदघातः बगवर्गतुल्योपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

129

ज्ञातोस्ति तस्मात् त्वरमपि ज्ञातं इदमेवास्माकमिष्टं अनेनैव प्रकारेण षडंशज्यावान्तः अंशान्तरस्य ततः सा
र्द्धांशस्य ततः पादोनांशस्य जीवाः ज्ञाताः अथ दृढज्जीवायाः लघुजीवयानिष्पत्तिः चापद्वयनिष्पत्तेः
न्यूना भविष्यतीति प्रतिपादयते दकेंद्रोपरि कृतवृत्ते अवंअजंच चापद्वयं कल्पितमस्ति दृअंव्यासार्द्धं
वहंजकंचापद्वयस्य जीवाद्वयं च कल्पिता वजश्शर्णः ज्यासंयोज्यावर्द्धनीया व्यासार्द्धमपि वर्द्धनीयं पथात
योः वचिह्नेस्यात् पुनः दवंदजं च संयोजनीयं तदा जअवहजीवयोर्नि

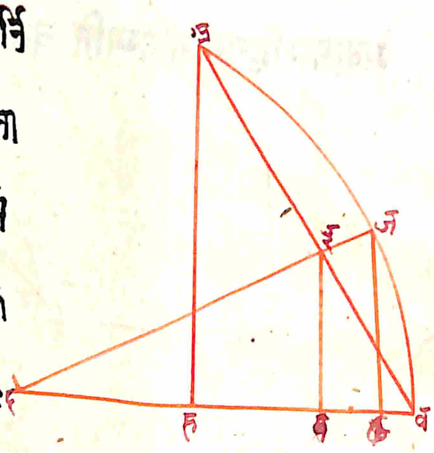

ष्पत्तिः जववव निष्पत्तितुल्यास्ति इयं निष्पत्तिः चापयोर्निष्पत्तेर्न्यूना
स्ति तस्मात् जवववयोर्निष्पत्तिः जअवहयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति इयं
अजचाप अवचापयोर्निष्पत्तेर्न्यूनास्ति पुनः एकांशस्य जीवा पूर्वोक्त
प्रकारेण कार्या आभ्यां जीवाभ्यां सर्वांशानां जीवाः उत्पाद्याः कोष्ट
केषु लिखितास्ति अथ जीवाकोष्टकालिख्यंते ० ॥० ॥ ० ॥ ० ॥० ॥० ॥ ० ॥

०।३०	१/०	१/३०	२/०	२/३०	३/०	३/३०	४/०	४/३०	५/०	५/३०	६/०	६/३०	७/०	७/३०	८/०	८/३०	९/०	९/३०	१०/०	१०/३०	११/०	११/३०	१२/०	१२/३०	१३/०	चाप
०	१	१	२	२	३	३	४	४	५	५	६	६	७	७	८	८	९	९	१०	१०	११	११	१२	१२	१३	जीवा
३१	२	३४	५	३७	८	३९	११	४२	१३	१५	१६	४७	१८	४९	२१	१२	२३	१४	२५	५६	२६	५७	२८	५९	२९	अंशा
२५	५०	१४	१८	२	२८	४६	३०	२६	१५	२	३८	३२	४४	१३	१	३०	१०	१०	८	८	५५	४३	२६	११	४९	घा
१३/३०	१४/०	१४/३०	१५/०	१५/३०	१६/०	१६/३०	१७/०	१७/३०	१८/०	१८/३०	१९/०	१९/३०	२०/०	२०/३०	२१/०	२१/३०	२२/०	२२/३०	२३/०	२३/३०	२४/०	२४/३०	२५/०	२५/३०	२६/०	चाप
१४	१४	१५	१५	१६	१६	१७	१७	१८	१८	१९	१९	२०	२०	२१	२१	२२	२२	२२	२३	२३	२४	२४	२५	२५	२६	जी
०	३०	१	३१	२	२२	२	३२	२	३२	२	३२	१	३१	०	३०	०	१८	५४	३६	५५	२४	१२	२१	४९	१८	वा
२४	५५	२२	४५	४	१८	२७	३२	३२	२८	४८	३	३२	१६	५२	३०	२४	३२	४०	३९	३०	१४	१४	२६	५१	८	

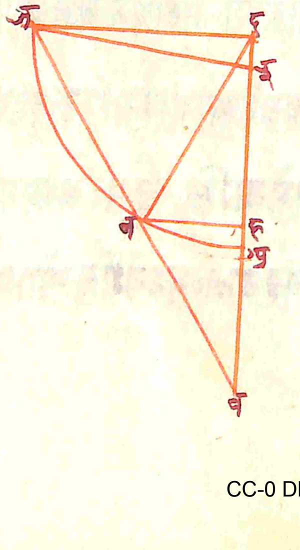

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथांशमारभ्यनवसंज्ञापर्यंतजीवाकोष्ठकौलिखितौः

चाप	२६ ३०	२७ ०	२७ ३०	२८ ०	२८ ३०	२९ ०	२९ ३०	३० ०	३० ३०	३१ ०	३१ ३०	३२ ०	३२ ३०	३३ ०	३३ ३०
ज्या अं. क. वि.	२६ ४६ १९	२७ १४ २२	२७ ४२ १८	२८ १० ६	२८ ३७ ४६	२९ ५ १९	२९ ३२ ४३	३० ० ०	३० २७ ८	३१ ५४ ८	३१ २१ ०	३२ ४७ ४३	३२ १४ १७	३२ ४० ४७	३३ ६ ५८
चा०	४८ ०	४८ ३०	४९ ०	४९ ३०	५० ०	५० ३०	५१ ०	५१ ३०	५२ ०	५२ ३०	५३ ०	५३ ३०	५४ ०	५४ ३०	५५ ०
जीवा अं.	४४ ३५ १९	४४ ५६ ४४	४५ १६ ५४	४५ ३४ २८	४५ २७ ४६	४६ १७ ५१	४६ ३७ ४४	४६ ५७ २४	४७ २६ ५०	४७ ३६ ४	४७ ५५ ६	४८ १३ २४	४८ ३२ ५०	४८ ५० ४९	४९ ८ २४
चा	६९ ३०	७० ०	७० ३०	७१ ०	७१ ३०	७२ ०	७२ ३०	७३ ०	७३ ३०	७४ ०	७४ ३०	७५ ०	७५ ३०	७६ ०	७६ ३०
जीवा अं.	५६ १२ १	५६ २२ ४४	५६ ३३ ३१	५६ ५३ ५२	५६ ५३ १८	५७ ३ ४८	५७ १३ २३	५७ २२ ४२	५७ ३१ ४५	५७ ४० ३३	५७ ५४ २०	५८ ५ २०	५८ १२ ४	५८ २२ ३२	५८ २७ ४५

चाप	३४ ०	३४ ३०	३५ ०	३५ ३०	३६ ०	३६ ३०	३७ ०	३७ ३०	३८ ०	३८ ३०	३९ ०	३९ ३०	४० ०	४० ३०
ज्या अं. क. वि.	३३ ३२ ६	३३ ५९ ४	३४ २४ १३	३४ ५५ ३२	३५ १६ २	३५ ४१ २२	३६ ६ ३२	३६ ३१ ३२	३६ ५१ २३	३७ २१ ६	३७ २४ ३३	३८ ९ ५८	३८ ३४ २	३८ ५८ १
चा०	५५ ३०	५६ ०	५६ ३०	५७ ०	५७ ३०	५८ ०	५८ ३०	५९ ०	५९ ३०	६० ०	६० ३०	६१ ०	६१ ३०	६२ ०
जीवा अं.	४९ २६ २१	४९ ४४ ३२	५० १ ५९	५० १६ १३	५० ३६ १३	५० ५२ ५८	५१ ९ ३०	५१ २५ ४८	५१ ४१ ५२	५२ ५७ ४१	५२ १८ ५२	५२ २८ ३८	५२ ४६ १५	५२ ५८ ३८
चा	७७ ०	७७ ३०	७८ ०	७८ ३०	७९ ०	७९ ३०	८० ०	८० ३०	८१ ०	८१ ३०	८२ ०	८२ ३०	८३ ०	८३ ३०
जीवा अं.	५८ ३४ ४६	५८ ४१ २०	५८ ४७ ४४	५८ ५३ ५३	५८ ५९ ४३	५९ ५ ५८	५९ १० ३८	५९ १५ ४१	५९ २० २७	५९ २४ ५८	५९ २९ १२	५९ ३३ १०	५९ ३६ ५२	५९ ४० १७

चाप	४१ ०	४१ ३०	४२ ०	४२ ३०	४३ ०	४३ ३०	४४ ०	४४ ३०	४५ ०	४५ ३०	४६ ०	४६ ३०	४७ ०	४७ ३०
ज्या अं. क. वि.	३९ १९ ५९	३९ ४५ २६	४० ८ ५२	४० ३२ ७	४० ५५ ४२	४१ १८ २	४१ ४० ४६	४२ ३ १६	४२ २५ ३५	४२ ४६ ४२	४३ ९ १७	४३ ३१ २१	४३ ५२ ५२	४४ १४ ५२
चा०	६२ ३०	६३ ०	६३ ३०	६४ ०	६४ ३०	६५ ०	६५ ३०	६६ ०	६६ ३०	६७ ०	६७ ३०	६८ ०	६८ ३०	६९ ०
जीवा अं.	५३ १३ १४	५३ ४१ ४७	५३ ५५ ४०	५४ ९ १८	५४ २२ ४२	५४ ३५ ५२	५४ ४८ ५६	५५ १ २५	५५ १३ ४२	५५ २५ ५९	५५ ३७ ५२	५५ ४९ ३०	५६ ० ५३	
चा	८४ ०	८४ ३०	८५ ०	८५ ३०	८६ ०	८६ ३०	८७ ०	८७ ३०	८८ ०	८८ ३०	८९ ०	८९ ३०	९० ०	९० ३०
जीवा अं.	५९ ४३ २६	५९ ४६ ५८	५९ ४८ ५४	५९ ५१ १४	५९ ५३ १७	५९ ५५ ४	५९ ५६ ३५	५९ ५७ ४९	५९ ५८ ४६	५९ ५९ २८	५९ ५९ ५२	६० ० ०	६० ० ०	

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि-म-स-

१३०

130

अथैकादशप्रकारेण तत्रकर्काहोरात्रवृत्तमकराहोरात्रवृत्तयोरन्तरमयनवृत्तेनसाध्यते इदमन्तरचापंक्रान्ति
वृत्तनाडीवृत्तयोः परमान्तरं द्विगुणमयनवृत्तेस्ति ध्रुवकदम्बयोरन्तरमपिपरमक्रान्तितुल्यमस्ति इयंपरमक्रा
न्तिः वक्ष्यमाणवेधप्रकारेणज्ञेया तद्यथाताम्रस्यपित्तलस्यवा पंचहस्तादधिकव्यासंवृत्तं चतुरंगुल
पिंडयुतंचतुरंगुलायतंचकार्यं इदंयाम्योत्तरवृत्तसंज्ञंज्ञेयं इदंभांशाङ्कितंचकलाङ्कितंचकार्यं पुनः
द्वितीयंवृत्तंतस्मान्न्यूनंतत्सदृशंचतद्वृत्तान्तर्गतक्रमशःचीलनयुतंकार्यंलघुवृत्तार्द्धचिह्नयोः
वेधार्थंनेत्रद्वयंयोजनीयं यथायंत्रराजेकृतमस्ति तत्रछिद्रद्वयंसमानान्तरंकार्यंछिद्रसन्मुखंल
घुवृत्तेसूच्यग्रद्वयंकार्यं लघुवृत्तभ्रमणेनसूच्याग्रंवृहद्वृत्तस्यभ्रमकलादिकंस्पृशति तथाकार्यमि
त्यर्थः पुनः जलसमीकृतायांभूमौरिक्ताधनंकृत्वा याम्योत्तररेखायांलोहकृतदृढशंकौअथवा
पाषाणशंकौद्विहस्तेच्छ्रितेनिखातेतद्दृढीकृतेतद्वृत्तंशोभनंकार्यं यथादृढंनिश्चलं याम्योत्त
रदिग्गतंभवेत् पुनःवृत्तोर्ध्वपालिरेखातः निम्नलम्बः वृत्तार्द्धचिह्नेअधःपालिरेखायांय
पतिचेत् तदावृत्तमूर्ध्वाधरशुद्धमस्तीतिज्ञेयं पुनःतिर्यग्रेखातः लम्बद्वयंपातनीयं तद्धिया
म्योत्तररेखायांपतति तदायाम्योत्तरशुद्धंज्ञेयंएतादृशंयंत्रंकृत्वारवेर्मध्याह्नेवेधः कार्यः एवं
प्रत्यहंवेधेनदक्षिणान्तः परमचिह्नंततः उत्तरान्तोपरमचिह्नंभवेत्तच्चिह्नद्वयान्तर्गतंचा
पंपरमक्रान्तिर्द्विगुणास्ति अथवाकाष्ठपाषाणयोर्वासमतलंचतुःकोणंकृत्वा अथवास
मानांभित्तिंकृत्वायाम्योत्तररेखायांसमप्रदेशे पतनभयरहितः शिरोर्ध्वकोणेकेन्द्रंकृत्वातत्रचतुर्थां
शोनिष्कासनीयः तत्रऊर्ध्वाधररेखांचविधायतत्रवृत्तंशास्त्रकलाङ्कनीयाः केन्द्रेदृढशंकु
र्देयः तथैवतत्प्रमाणकः शंकुः शंकुः ऊर्ध्वाधररेखायांनिम्नपार्श्वेदेयः यथोर्ध्वशंकोरग्रनिःसृतोलं
बः द्वितीयशंक्वग्रेपतति तथादेयः एवंलम्बनिपातेनवृत्तस्थितेःशुद्धताकार्या अथकेन्द्रगत
शंकुच्छायामध्याह्नसमयेवृत्तपालौकुत्रपततिदृष्टव्यंछायाग्रहणेपालौपरिकालायपित्वा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चापामध्यं कुत्रपतितमिति सूक्ष्मबुद्ध्या द्रष्टव्यं एवं दर्शिताऽनतःश्च परमुत्तां ज्ञात्वा चिह्नपेकार्यं चिह्नद्वयांत
र्गतचापं हि गुणाङ्कां जितरस्ति एवं युक्तप्रकारद्वयेन अनेकवारं वेधेन प्रायं मंतर चापं अंशादि ४७।४०।
नगाब्ध्यंशमितं रवाब्धिकलाधिकं कदाचित्ततोऽप्यधिकं यं च कलाद्यं पर्यंतं लब्धः ४७।४३। मस्ति
अन्यैः पूर्वाचार्यैः नगाब्ध्यंशमितं द्विचत्वारिंशत्कलाधिकं एकोनचत्वारिंशद्विकलासहितं मानं
४७।४२।३९। इदं अस्मात्प्राप्तचापस्य सन्निहितमस्ति अनेन प्रकारेण अक्षांशज्ञानमपि भव
ति तद्यथा लब्धचापार्द्धचिह्नात् खमध्यचिह्नपर्यंतमक्षांशाः शेषाः स्वदेशीयाः अथ द्वादशप्र
कारणां तत्र व्यस्तप्रमाणप्रकारोपयोगिरेखागणितमुच्यते अथ पत्रप्रमाणत्रयमस्ति तत्रैकं
मध्यं प्रमाणं कल्पनीयं प्रश्रेषं प्रमाणद्वयं पार्श्वस्थं ज्ञातव्यं प्रथमतृतीयप्रमाणयोर्निष्पत्तिः प्रथ
मद्वितीयप्रमाणनिष्पत्तिद्वितीयतृतीयप्रमाणनिष्पत्तिघाततुल्यास्ति यथा अवजं प्रमाण
मस्ति वप्रमाणं मध्ये कल्पितं अप्रमाणं प्रथमं जप्रमाणं तृतीयं अजनिष्पत्तिः अवनि
ष्पत्तिवजनिष्पत्तिघाततुल्यास्ति अत्रोपपत्तिः अवनिष्पत्तिः रूपहप्रमानिष्पत्तितुल्या क
ल्पिता वजनिष्पत्तिः रूपझप्रमाणतुल्या कल्पिता एवं अजनिष्पत्तिः रूपवप्रमाणतुल्या क
ल्पिता तस्मात् हझवं निष्पत्तित्रयस्य प्रमाणं जातं हप्रमाणं रूपनिष्पत्तिः वअनिष्पत्तितुल्या
स्ति रूपवप्रमाणनिष्पत्तिः अजनिष्पत्तितुल्यास्ति॰ तस्मात् हवनिष्पत्तिः वजनिष्पत्तितु
ल्या जाता वजनिष्पत्तिः रूपझनिष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् रूपझनिष्पत्तिः हवनिष्पत्ति
तुल्यास्ति वरूपघातः वतुल्य एवास्ति रूपगुणनेनाविकृतत्वात् ततः अजनिष्पत्तिप्रमा
णं हझघातेन समानमस्ति अयं हझघातः अवनिष्पत्तिप्रमाणवजनिष्पत्तिप्रमाणघा
ततुल्योऽस्ति तस्मात् अजनिष्पत्तिः द्वयोर्निष्पत्त्योर्घाततुल्या जाता पुनरपि शंकायां च नि
ष्पत्तिरेततुल्या भविष्यति सा निष्पत्तिद्वयघाततो भविष्यति कुतः समाननिष्पत्तिजनितप्रमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथेति हप्रमाणानां घनफलेन तुल्यं भवति । अस्योपपत्तिः जप्रमाणहप्रमाणघातं कल्प्य दप्रमाणतुल्यः

कल्पितः दप्रमाणहप्रमाणयोर्घातः यप्रमाणं यथेति

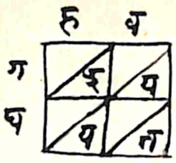

मि० म० मु० ट० णानान्यूनाधिकभावात् इदमेवास्माकमिष्टं यदि सर्वोत्कनिष्पत्तिद्वयं तुल्यं स्यात् प्रथमतृतीयप्रमाण

१३१ योर्निष्पत्तिः मध्यनिष्पत्तिवर्गतुल्या भवति एतासां सर्वोत्कानां तिसृणां निष्पत्तीनां प्रमाणानि यदि

131 भिन्नानि भवन्ति तदा षट्प्रमाणानि भवन्ति तत्र प्रमाणयोर्द्वयोर्यावत् निष्पत्तेर्भवति प्रमाणचतुष्ट

यं घातरहितनिष्पत्त्योर्भवति प्रथमप्रमाणं घातनिष्पत्तेः द्वितीयप्रमाणद्वयं घातरहितनि

ष्पत्त्योः षट्स्वपि तत्र दायामविस्तारपिंडसंज्ञितानि क्रमेण भवन्ति घातप्रमाणस्य द्वितीयं अघा

तयोः प्रथमप्रमाणद्वयं गृहीत्वा शेषप्रमाणानां द्वितीयं दैर्घ्यविस्तारपिंडइति संज्ञा भवति दैर्घ्य

क्ष व
ज द
ह व

विस्तारपिंडघातेन यत्फलमुत्पद्यते तत् फलसंज्ञं भवति उभयत्रोत्पन्नं घनफलं समानं भवति

यथा अप्रमाणं वप्रमाणयोर्निष्पत्तिः जप्रमाणदप्रमाणनिष्पत्ति हप्रमाणं वप्रमाणनिष्पत्त्यो

क ख
ग घ
ह व

र्घाततुल्या कल्पिता तस्मात् अप्रमाणदप्रमाणवप्रमाणानां घनफलं वप्रमाणजप्रमाणतु

ल्यः कल्पितः दप्रमाणयोर्घातश्च तत्प्रमाणतुल्यश्च कल्पितः तस्मात् जप्रमाणदप्रमाणेन ह

प्रमाणेन गुणितेन प्रमाणयमाणेउत्पन्नं भवतः तदा जप्रमाणहप्रमाणयोर्निष्पत्तिः अप्रमा

ज	द	ह	व
इ	य	य	त

णयप्रमाणयोर्निष्पत्तिरिव भविष्यति पुनः दप्रमाणेन हप्रमाणेन गुणितं प्रमाणेन गुणितं ।

तदा प्रमेयमाणं तत्प्रमाणं चोत्पन्नं तस्मात् हप्रमाणस्य निष्पत्तिः वप्रमाणेन तथास्तिय

यायप्रमाणनिष्पत्तिः तप्रमाणेन भवति तस्मात् प्रमाणतप्रमाणयोर्निष्पत्तिः वक्ष्यमाण

निष्पत्त्योर्घाततुल्या भविष्यति वक्ष्यमाणनिष्पत्तिर्यथा एकाप्रमाणयप्रमाणनिष्पत्तिः ज

जप्रमाणदप्रमाणनिष्पत्तितुल्यास्ति

माणनिष्पत्तिः हप्रमाणवप्रमाणनि

स्मात् प्रमाणनिष्पत्तिः तप्रमाणेन

माणनिष्पत्तिर्वप्रमाणेनास्ति तस्मा

व			अ
व	द	द	ज
त		घ	क

द्वितीयायप्रमाणप्र

ष्पत्तितुल्यास्ति त

तथाजाता यथा अप्र

तस्य तत्घातः अस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घातनुल्यः वर्गघातेनवर्गहघातनुल्येनसमानोजातः इदमेवेष्टं अथप्रथमपंक्तिदैर्घ्यविस्तारपिंडे
पुनिष्पत्तिः पङ्क्तिंचित्प्रमाणेनयास्तिद्वितीयपंक्तिप्रमाणंदैर्घ्यविस्तारपिंडेपङ्क्तिंचित्प्रमाणस्यसा
म्येषाणांचतुर्णांप्रमाणानांनिष्पत्तिघातनुल्याभवति घातनिष्पत्तिप्रमाणयोः द्वितीयप्रमाणं
पत्यंक्तिस्थंभवतितत्पंक्तिस्थशेषप्रमाणद्वयं प्रथमंकल्पनीयंप्रथमंपत्रत्यंद्वितीयंकल्पनीयं प
थाद्प्रमाणांनिष्पत्तिः जप्रमाणेनतन्निष्पत्तिद्वयघातरूपास्ति पावप्रमाणनिष्पत्तिः अप्रमा
णेनहप्रमाणस्यचनिष्पत्तिर्वप्रमाणेनचयास्ति अस्योपपत्तिः यदिदअवप्रमाणानांप्रथमंदै
र्घ्यविस्तारपिंडानांदप्रमाणंपिंडः कल्पतेजप्रमाणंद्वितीयघनफलेपिंडः कल्पितश्चेत् तदा
अप्रमाणवप्रमाणयोर्घातः प्रथमघनफलस्यभूमिः स्यात् वप्रमाणहप्रमाणयोर्घातः द्विती
यघनफलस्यभूमिः स्यात् घनफलद्वयंचसमानमस्ति तस्मात् प्रथमपिंडनिष्पत्तिः द्वितीय
यपिंडेनतथाजाता यथाद्वितीयभूमिस्तेननिष्पत्तिः प्रथमभूम्यास्ति वप्रमाणहप्रमाणघा
तजनितक्षेत्रीयनिष्पत्तिः अप्रमाणवप्रमाणयोर्घातक्षेत्रेणयास्तियातद्भुजजनिष्पत्ति
घातरूपास्ति तद्भुजनिष्पत्तिस्तुवप्रमाणअप्रमाणयोर्निष्पत्तिः हप्रमाणवप्रमाणयोर्निष्प
त्तिरस्तितस्मात् दप्रमाणस्यनिष्पत्तिर्जप्रमाणेनतद्द्वयस्ति यथाभूम्योर्निष्पत्तिः इयंच
घातरूपास्तितन्निष्पत्तिद्वयस्य इदमेवास्माकमिष्टं पुनरपिघातःक्षेत्रयोर्निष्पत्तिः यथाव
प्रमाण अप्रमाणनिष्पत्तिहप्रमाणवप्रमाणनिष्पत्त्योस्वघातोस्तितथैववप्रमाणवप्र
माणनिष्पत्तिहप्रमाणअप्रमाणनिष्पत्त्योर्घातोस्ति एवंतस्मात् यानिष्पत्तिः घातरूपाभ
वेत्तिष्पत्तिद्वयस्यसैवअन्यनिष्पत्तिद्वयस्यजातस्यप्रमाणघातयोर्निष्पत्तितुल्याभविष्यतिप
रितस्यप्रथमद्वितीययोः प्रमाणानिविलोमानिक्रियंतेतदापत्येकदैर्घ्यविस्तारपिंडानांचीणि
प्रमाणानिसंतितत्रत्रयाणांवर्गेणवमितोस्ति तस्माद्त्रनवनिष्पत्तयः उत्पन्नाः यासां प

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰ स॰ म॰ प्रथमप्रमाणानि राकदैर्घ्यविस्तारपिंडेषु भविष्यंति द्वितीयप्रमाणानि द्वितीयविस्तारदैर्घ्यपिंडेषु भ
१३२ विष्यंति आसां निष्पत्तीनां द्विविधाः घाताः भविष्यंति तस्मात् एताः निष्पत्तयः अष्टादशमिता
132 घातनिष्पत्तयः जाताः यथा एताः निष्पत्तयः कथिताः तथैवान्या नव निष्पत्तयः संति यासां
प्र ६ व ह ज व प्रथमप्रमाणानि द्वितीयदैर्घ्यविस्तारपिंडजानि भविष्यंति द्वितीयप्रमाणानि च प्रथमदैर्घ्यवि
प्र व१ स्तारपिंडजानि च भविष्यंति एता अपि नव निष्पत्तयः द्विविधघातरूपाः भविष्यंति तस्मात् ए
व ज२ प ज३ ताः समस्ताः षट्त्रिंशन्निष्पत्तयः उत्पन्नाः यासां एकतरस्य सिद्ध्या सर्वाः सिद्धा भवेयुः अथ प्रमा
६ ह४ ह व५ णद्वयं एतद्द्वयदैर्घ्यविस्तारपिंडेन यत्र तेषां तद्द्वये समानं भवति तदा शेषचत्वारि प्रमाणानि सजाती
६ व६ प ६७ यानि घाते विना भवंति येषां घनक्षेत्राणां पिंडाः समाना भवेयुः तेषां निष्पत्तयः तद्भूमिक्षेत्रफल
व ह८ ज व९ निष्पत्तय इव स्युः तस्मात् समानं प्रमाणद्वयं पिंडः कल्प्यते तदा तेन द्वे घनफले समानपिंडे भविष्य
तः तदा समानपिंडद्वयस्य घनफलं समानं जायते अनयोर्भूमिरपि समानास्यात् समकोणाज
प य ह व घनक्षेत्राणां भुजाः सजातीयाः भविष्यंति तस्मात् चत्वारि शेषप्रमाणानि सजातीयानि स्युः
६ प यथा अप्रमाणाद्वप्रमाणे पिंडरूपे अरद्वप्रमाणे नाम प्रथमदैर्घ्यविस्तारपिंडस्वरूपाणां घजद्वप्रमा
एतत्संनिकृष्टिव यस्य नव णानां द्वितीयदैर्घ्यविस्तारपिंडस्वरूपाणां समाने कल्पिते तदा अप्रमाणप्रमाणघातक्षेत्रेण प्रमाण
निष्पत्तयो घा १८ द्वप्रमाणघातक्षेत्रेण समानं भविष्यति तस्मात् दप्रमाणनिष्पत्तिर्जप्रमाणेन यथा ह्रप्रमाणनिष्प
वैलोम्येन १८ त्तिर्दप्रमाणेन यथा जप्रमाणनिष्पत्तिर्हप्रमाणेन भविष्यति अथ यदि चतुर्णां सजातीयप्रमाणा
नां एकं प्रमाणमज्ञातमस्ति तत्र ज्ञातत्रयेण ज्ञेयज्ञानं क्रियते इति प्रतिज्ञं तथैव प्रमाणषट्कम
ध्ये ज्ञातपंचप्रमाणैः अवशिष्टस्य ज्ञानं भवति तज्ज्ञानोपायः द्विविधः यस्य दैर्घ्यविस्तारपिं
डस्य प्रमाणानि ज्ञातानि तस्य घनफलस्य द्वितीयदैर्घ्यविस्तारपिंडज्ञातप्रमाणद्वयघातेन भक्तं
सत् अज्ञातं प्रमाणं ज्ञातं स्यात् द्वितीयप्रकारे तु प्रमाणेशेष्टनराशिः उच्यते प्रमाणानि येषांक्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अयेस्याप्यानिमत्येकं यत्कोराशिद्वयं त्रेलेख्यं तत्र प्रथमयत्कोघातनिष्पत्तेः राशिद्वयस्याप्यं मध्ये चावकाशं यथा
स्यात्तथा स्याप्यं द्वितीययत्कोघातरहीतनिष्पत्तेराशिद्वयस्याप्यं अस्मिन् अस्यावकोशयथा भवति तथा
स्याप्यं तृतीययत्कोघातरहितद्वितीयनिष्पत्तेः आयावकाशं यथा स्यात् तथा राशिद्वयस्याप्यं अ

अ		व
ज	द	
	ह	व

तथा ... क्रियया परिभ्रमभाशंअज्ञातंभवति तदा अत्र मध्ये एकोराशिः तथा क
ल्पनी ... यः यस्य वराशिना निष्पत्तिः हराशिवराश्योर्निष्पत्तिरिव स्यात् असौ
ऽक ... ल्पनीयः तस्मात् अराशेर्निष्पत्तिः रराशिना जराशिदराश्योर्निष्पत्ति
रिव ज्ञाता तदा अराशिरपि ज्ञातो भविष्यति वाजदांतेनादृशोराशिस्त्यावः दराशेर्निष्पत्तिः
तेन तथा भवति यथा हराशेर्निष्पत्तिवराशिनास्ति सराशिंयः कल्पनीयः तस्मात् अराशेर्निष्प
त्तिः वराशिनाजराशियराश्योर्निष्पत्तिरिव मवेत् तदा अराशिरपि ज्ञातो भवति अथवा हव
राश्योराश्येवकाशेराशिस्तथाकल्पः यथा तस्य राशेर्निष्पत्तिहराशिनाजदसंज्ञयोराश्योर्निष्पत्ति
रिव भवेत् सः तराशिः कल्प्यः तदा अराशेर्निष्पत्तिः वराशिना तथा भविष्यति यथा तराशेर्नि
ष्पत्तिवराशिनास्ति त ... दा अराशिरपि ज्ञातो भविष्यति रेदकक्षेत्रे भ
विष्यति अनेनैवप्रका ... रेणाज्ञो पराशीनां मध्ये पोः ज्ञातोस्ति तस्मात

अ	ऋ	व
ज	द	पु
त	ह	व

पनकार्यं अथाष्टमक्षेत्रं तत्रतादृशास्तत्रस्तः सरलारेखाकार्याः यासांद्वयोः संपातं एकस्मिन्नि
हे स्यात् तत्र त्रितीयरेखासंपातं न करिष्यति तत्र पत्रक्षेत्रमुत्पद्यते तस्य नाम भूमिक्षेत्रं यथा
व अ रेखा अ ज रेखे अ चिह्ने संपातं करिष्यतः अनयोः संपातात् अकोणउत्पन्नः पुनः वह
रेखा व चिह्नात् निसृता अ ज रेखायां ह चिह्ने संपतिता भवति पुनः ज द रेखा ज चिह्नान्नि
सृत्य अ व रेखायां द चिह्ने संपतिता भवति पुनः व ह रेखा ... ज द रेखा च ग
चिह्ने संयुक्ता जाता तस्मात् ज अ रेखायाः निष्पत्तिः अ ... ह रेखायाः व

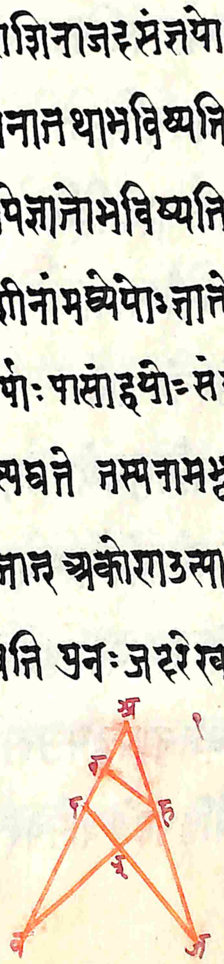

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिं·स·म·२· वक्ष्यमाणनिष्पत्तिद्वयस्य घातो भवति प्रथमः जदरेखायानिष्पत्तिर्दअरेखया द्वितीया अवरेखाहवरेखयास्ति
१२२ अस्योपपत्तिः हचिह्नात् हवरेखा जदरेखायाः समानान्तरा कार्या पुनः झहरेखं जदरेखाहवरेखयोः म
133 ध्यस्था कल्प्यते जदरेखाहवरेखयोर्निष्पत्तिः जअरेखाअहरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति कुतः अदज
त्रिभुजअवहत्रिभुजयोः सजातीयत्वात् तस्मात् जअअहयोर्निष्पत्तिः वक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्घातो भवि
ष्यति प्रथमा जददअयोर्निष्पत्तिः द्वितीया दअहवयोर्निष्पत्तिरस्ति दअहवयोर्निष्पत्तिरपना
व तस्मात् जअ पि अववहयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति कुतः वदअत्रिभुजवहवत्रिभुजयोः सजातीय
त्वात् अथ नवमक्षेत्रे तत्र जहरेखायाः निष्पत्तिः हअरेखया वक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्घातरूपा
स्ति तयोर्मध्ये प्रथमा जअरेखायाः निष्पत्तिः अदरेखयास्ति द्वितीया दवरेखायाः निष्पत्तिः व
अरेखा हवरेखायाः समानान्तरा कार्या जदरेखा च वर्द्धनीया अवरेखापर्यन्तं पुनः अदरेखा जअरेखा
अवरेखयोः मध्यमा कल्पिता तदा जअरेखा झव निष्पत्तिः जहरेखा हअरेखयोः निष्पत्तितु

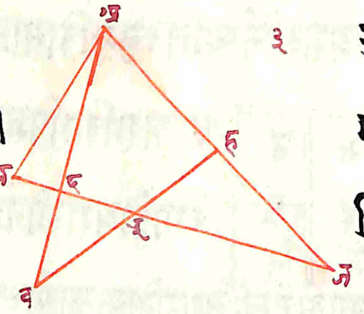

ल्यास्ति कुतः जअहत्रिभुज जवअत्रिभुजयोः सजातीयत्वात् पू
र्वनिष्पत्तिः वक्ष्यमाणां द्विनि ष्पत्त्योः घातरूपास्ति प्रथमा जअरेखा
याः निष्पत्तिः अदरेखया द्वितीया च अदरेखायाः निष्पत्तिः अवरे
खया द्वितीयेयं दवरेखाव अरेखयोर्निष्पत्तेस्तुल्यास्ति कुतः द
अवत्रिभुजदअवत्रिभुजयोः सजातीयत्वात् यथा अदं निष्प अहरेखायावदरेखायाः निष्प
त्तिः दअरेखया प्रत्येकनिष्पत्त्या च पूर्वोक्तपञ्चत्रिंशन्निष्पत्तयः सप्ताश्चेत्तदा वष्ट्युः निष्पत्तयः स्युः
अथ दशमक्षेत्रे तत्र अवजहान्तरकेऽङ्के कल्प्यन्ते तपास्ते च अवचिह्नवचिह्नजचिह्नान्यकानि राप्यः
चिह्नेभ्यः अववजचापद्वयं प्रत्यन्तं स्यात् यथा प्रत्येकं चापं भागांशेभ्यः न्यूनं स्यात् तथा कल्प
नीयं भवति एवं हि पदद्वये चापं वक्ष्यमाणान्तदपि भागांशेभ्यः न्यूनमेव प्राप्तं भवति पुनः दवव्यासे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अर्द्धं संयोज्यं अजशृंगं जच संयोज्यात् इयं पूर्णाज्या अर्द्धव्यासे हचिह्ने संपातं करिष्यति तदा अवचापस्याज्या निष्प

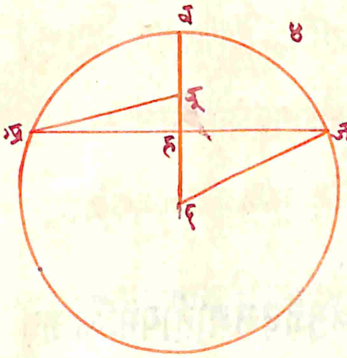

त्तिः वजचापजीवया अहखंडहजखंडयोर्निष्पत्तिरिवास्ति अस्योपप

त्तिः वदरेखोपरि अझरेखा वजचलंबस्य निष्कासः तदा अझहत्रिभुजज

हव त्रिभुजे सजातीये भविष्यतः कुतः हचिह्नस्य सन्मुखौ सन्मुखकोणयोः

समानत्वात् तस्मात् पुनः अकोणवकोणयोः प्रत्येकं समकोणत्वात्

तस्मात् अस्मादुक्तनिष्पत्तिरुपपन्ना अथ यदि च अजचापं अवचापजीवा वजचापजीवयोर्निष्पत्तिः

विदितास्यात् तदा अजचापं वजचापं प्रत्येकं विदितं भविष्यति अस्योपपत्त्यर्थं त्रिभुजक्षेत्रस्य

कानिचिदुपकरणानि कथयित्वा पश्चात् कथयिष्यामः तत्र कोणस्य प्रमाणं परतजहयोपरिगतं

चापं ज्ञेयं सकोणः केंद्रसमीपे वा वृत्तपालिलग्नो वा भवति यदि च वृत्तान्तरे के त्रिभुजे वृत्तपालिल

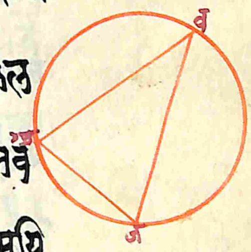

ग्नं भवति तदा परिधिः तत्कोणत्रयेपि विभवति तस्मात् परिध्यर्धप्रमाणं तदेव कोणप्रमाणं भव

ति यदि एतानि कोणप्रमाणानि ज्ञातानि तदा कोणनिष्पत्तयोपि विदिता भवेयुः तद्ज्ञानमपि

निष्पत्तयः ज्ञाता भवेयुः पुनः समकोणप्रमाणं परिधौ भागैर्दशमितं भवति यदि एतेयालिस्थाः

कोणाः केंद्रसमीपस्थाः क्षिप्यंते तदा केंद्रकोणप्रमाणानि सर्वप्रमाणानां अर्द्धमितानि स्युः कु

तः कोणानां चापनिष्पत्ते समत्वा भवति यदि एतयोलिस्थाः कोणाः केंद्रसमीपस्थाः क्षिप्यंते

त पुनः तदा केंद्रकोणः वृत्तपालिकोणेभ्यः द्विगुणा भवंति यदि द्वयोः चापे समाने भवतः पुनः तदा

वृत्तकोणानां चापानि केंद्रकोणचापेभ्यः द्विगुणानि भविष्यंति यदि द्वौ कोणौ समानौ भवतः पुनः

तत्कोणसन्मुखभुजानां निष्पत्तयः कोणजीवानिष्पत्तिसमाना भवेयुः यथा अवभुजस्य निष्पत्तिः

अजेन तथास्ति यथा जकोणजीवाया निष्पत्तिः अजेन तथास्ति यथा जकोणज्यायाः निष्पत्तिः व

कोणजीवयास्ति अस्योपपत्तिः जकोणवकोणभुजौ वर्द्धनीयौ जदहजवव तत्रे रेखास्य समानाः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि·स·म·र·
१३४
134

कार्याः पुनः जकेंद्रं कृत्वा वकेंद्रं कृत्वा समाने रेखार्द्धव्यासे कृत्वा दह चापं वत
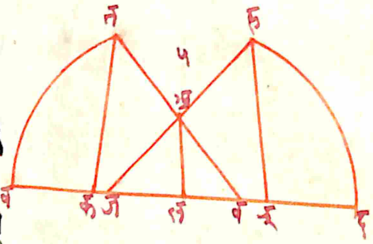
चापं च कार्यं पुनर्हरुलंबः तकलंबश्च दवरेखायां कार्यं एतौ द्वौ लंबौ तज
कोणावकोणयोर्र्द्धे भवतः पुनः अललंबः जवरेखायां कार्यः तत्र अल
तत्रिभुजतरुज त्रिभुजे सजातीये भविष्यतः ततः हरुस्य निष्पत्तिः अलरे
खया हजरेखा ऽजरेखयोर्निष्पत्तिरिवास्ति पुनः अलव त्रिभुजं तकव त्रिभुजं च सजातीयमस्ति तत्र
अलनिष्पत्तिः कारेखायां तथास्ति यथा ऽवरेखायाः निष्पत्तिस्तवरेखायामस्ति तवं हजतुल्यमस्ति
अथच अवरेखायां निष्पत्तिः हजरेखयाप्यस्ति तस्मात् हरुजीवायाः निष्पत्तिः तकजीवया तथा
स्ति यथा ऽवभुजनिष्पत्तिरजभुजे नास्ति तदेवमुपपन्नं उक्तं च समकोणत्रिभुजे द्वौ जो ज्ञातौ भवतः
वा एको भुजः समकोणातिरिक्तैककोणो ज्ञातो भवति तदा शेषभुजाः शेषकोणाः सर्वे ज्ञाताः
भवंति कुतः समकोणस्य सदा ज्ञातत्वात् ज्ञातकोणस्य कोटिस्तृतीयकोणस्य भवति भुजयो
र्निष्पत्तिरपि कोणज्जीवयोर्निष्पत्तिरिवास्ति यदि चैककोणो ज्ञातोस्ति समकोणातिरिक्तः एवः भु
जः कोपि न ज्ञातोस्ति तदा पूर्वोक्तप्रकारेण कोणाः सर्वे ज्ञाताः भविष्यंति भुजानां निष्पत्तयश्च ज्ञाता
भविष्यंति परं च भुजप्रमाणानि न ज्ञातानि भवंति यदि चैको भुजश्च ज्ञायते तदा किमपि न ज्ञातं भव
ति यदि समकोणत्रिभुजं न स्यात् तत्र यदा सर्वे भुजाः ज्ञाताः अपेक्षिताः भवंति वा भुजद्वयं एकः
कोणश्च ज्ञातो पेक्षितो भवति तदा शेषकोणाः भुजाश्चापि विदिताः स्युः केन प्रकारेण तद्यथा
एककोणात् तत्संमुखरेखायां लंबः कार्यः अनेन त्रिभुजद्वयं समकोणं भविष्यति ताभ्यां पूर्वोक्तप्रकारेण
भुजज्ञानं ज्ञानं च भविष्यति यदि चैको भुजः कोणद्वयं च ज्ञातं स्यात् तदा शेषं लंबनिष्काशनेन वि
नैव विदितं स्यात् कुतः चतुष्कोणद्वययोगो भागैः शेष्यः १८० शेषं स्यात् तत् शेषं तृतीयकोणस्य
भवति भुजयोर्निष्पत्तिस्तत्कोणज्यायोर्निष्पत्तिरेवास्ति यदि च कोणत्रयं ज्ञातं स्यात् भुजज्ञा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पिनज्ञातः तदोक्तप्रकारेणभुजनिष्पत्तयः ज्ञाताः भविष्यन्तितेनभुजप्रमाणानि यदिचैककोणोज्ञातः वाएको
भुजोज्ञातः वाएककोणभुजौज्ञातौ वाभुजद्वयमेवज्ञातं नकोपिकोणस्तदाकिमपिशेषंनज्ञातंस्यात्

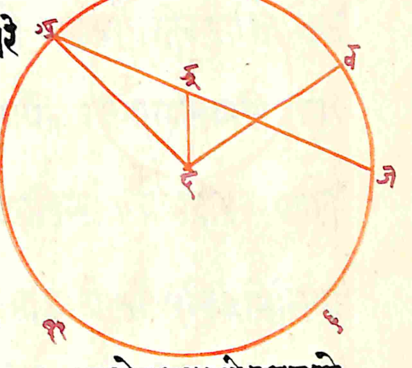

अथैकादशांशक्षेत्रं तत्रदशमक्षेत्रेयहृव्यासः अर्द्धं संयोज्यपुनर्हस्तलंबः अजरे
खयांकार्यः तदाऽजचापंज्ञातमेवास्ति दरेखातच्चापार्द्धज्यारूपास्ति द
हलंबस्तुतच्चापकोटिज्यास्ति अतः हदअकोणः ज्ञातोस्ति तस्मात्
अदहसमकोणत्रिभुजस्यभुजाकोणाश्चसर्वे ज्ञाताभवेयुः अथाऽज
रेखाविदितास्ति अहरेखाहजरेखयोर्निष्पत्तिरपिज्ञातास्ति तस्मात् अहरेखाहजरेखापत्ये
कंज्ञाताभवेत् पुनर्हदहदभुजयोर्ज्ञानेन हदह त्रिभुजस्यकोणाभुजाअपिसर्वेज्ञाताःस्युः तस्मात्
अदबकोणोपिज्ञातः अबचापंज्ञातं बजशेषचापमपिज्ञातंभवेत् अथद्वादशांशक्षेत्रं पूर्वेचि
ह्नत्रयेणायच्चापद्वयमस्त्यनंतयोर्मध्येएकंचापंद्वितीयचापखंडंचेत्भवति यथाऽबचापंअजचा

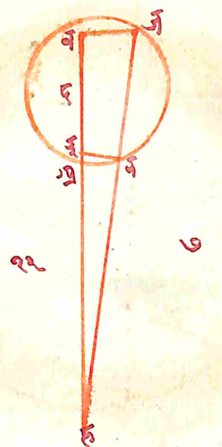

पखंडमस्तितदाहअजबरेखोर्द्ध्वनीयेयथाहचिह्नेसंलग्नेस्तः पुन
बेन्द्रलंबजबलंबौव्यासोपरिकार्यौ तदाहदत्ह बत्रिभुजहबज
त्रिभुजेसजातीयेभवतः तदाबत्हअबचापजीवानिष्पत्तिः त
बअजचापजीवातः तथास्तियथाबहोरेखानिष्पत्तिः हजरेख
यास्ति अथत्रयोदशांशकक्षेत्रं यदिजबचापंविदितंस्यात् अ
जजीवाऽबजीवयोर्निष्पत्तिरपिज्ञाताचेत् तदाऽबचापमपिविदितंस्यात् अस्योपपत्तिः त
त्रदबरेखासंयोज्याहस्तलंबश्चकार्यः तदात्हदबकोणः बत्हभुजत्हदभुजौ चाज्ञातौस्तः तस्मात्
बदत्हत्रिभुजकोणाःभुजाश्चसर्वेज्ञाताः भविष्यंति पुनर्जहहबयोर्निष्पत्तिरपिज्ञातास्तिजबं
चज्ञातमस्तितस्मात्हबमपिविदितंस्यात् पुनर्त्हदंज्ञातमस्तितस्मात् त्हदह त्रिभुजमपिज्ञा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ म॰ म॰ र॰ तस्मात् पुनर्दृढकोणोऽपि ज्ञातः तस्मात् वदअकोणोऽपि ज्ञातो भविष्यति अवचापमपि ज्ञातं स्यात् अजचाप
१३५ मपि ज्ञातं स्यात् अवचापमपि ज्ञातं स्यात् अथ च दअरेखा जवरेखा समानां तदा चेत् दाऽवचापज्याऽजचा

135

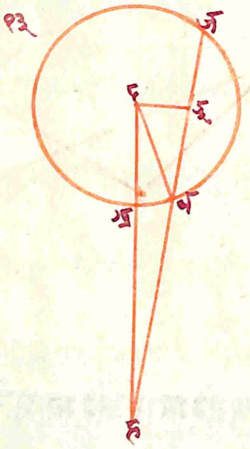

पज्या च समाना भविष्यति अवचापं जवचापार्द्धस्य कोटिर्भविष्य
ति इदं प्रकारमेव इदमेवास्मदिष्टं अथ च तुर्दशाशकलो तत्र
तक्षेत्रे अवचापं अजचापं च गोलपरिधिमंडले चकार्यं वहचापं
जदचापं च तत्र चिह्ने यथा संपातं करिष्यति तथा कल्पितं एतानि ज्ञा
तानि तत्र जहचापजीवाया: अहचापाज्यया या निष्पत्तिः सैव व
क्ष्यमाणा निष्पत्तिर्द्वयस्य वा तोऽस्ति ते निष्पत्ती यथा एका तु जपज्ञचापजीवायाः निष्पत्तिः मदचाप
जीवयास्ति द्वितीया च दवचापजीवायाः निष्पत्तिः वअचापज्यया अस्ति जहचापजी अहचापज्यानि
ष्पत्ति जज्ञचापज्या दचापज्या निष्पत्तिर्दवचापज्या वअचापज्या निष्पत्तिर्यात् तुल्यास्तीति वाक्या
र्थः अस्योपपत्तिः तत्र गोलकेंद्रं वचिह्ने कल्पितं तस्मात् केंद्रात् वव
रेखा वझरेखा वहरेखाः निष्काश्याः अदरेखा संयोज्या इयं च का

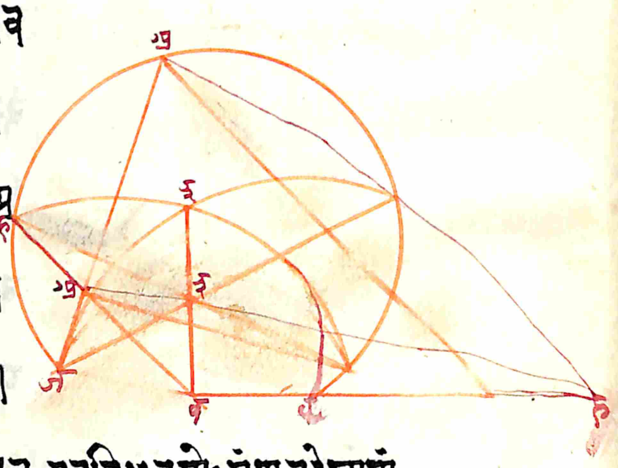

र्यं नीयाय यथा ववरेखायाः तचिह्ने संलग्ना स्यात् पुनः दजरेखा अ
जरेखा च संयोज्या तदा दजरेखा वझरेखायां कचिह्ने संपातं करिष्य
ति अजरेखा वहरेखायां लचिह्ने संपातं करिष्यति तकलचिह्ना
नि अजदत्रिभुजक्षेत्रे एकत्र वसहहतक्षेत्रे संपतिष्यन्ति तस्मात् हतत्रिभुजयोः संपातरेखायां
एतानि चिह्नानि पतिष्यन्ति संपातरेखा च तकलचिह्नरूपाः तस्मात् जअतकभूमिक्षेत्रे उत्पन्न
स्यात् तदा जकलअरेखायोः निष्पत्तिः वक्ष्यमाणा निष्पत्त्योर्घातो भविष्यति तो ते निष्पत्ती य
था जकरेखाया निष्पत्तिः कदरेखयास्ति द्वितीया या हतरेखाया निष्पत्तिः तअरेखयास्ति पुनः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जलरेखयाः निष्पत्तिः लअरेखयात यास्ति यथा जहचापजीवायानिष्पत्तिः हअचापज्ययास्ति पुनः जकरे
खायानिष्पत्तिः कदरेखायातथास्ति तस्मात् जहचापथाजसचापज्यानिष्पत्ति अदचापजीवयास्ति पुनः
हतरेखायानिष्पत्तिः तअरेखायातथास्ति यथा दवचापजीवायाः निष्पत्तिः वअचापजीवयास्ति तस्मा
त् जहचापजीवायाः निष्पत्तिः हअचापजीवयावक्ष्यमाणानिष्पत्त्योर्योगोस्ति वक्ष्यमाणनिष्पत्तिर्यथा
एका जअचापजीवायाः निष्पत्तिः अदचापज्ययास्ति द्वितीया दवचापज्यानिष्पत्तिः वअचापज्ययास्ति
यदि अहवंशेव जदिमलग्नेस्तः तदावहचापं वअचापं च तथा वर्द्धनीयं यथा भांशो शोयदिम चिन्हे मिलिष्य

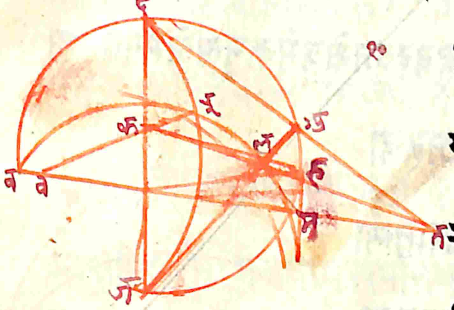

ति: क्षेत्रं चानेन प्रकारेण संपूर्णं कार्यं अत्र जहजल क्षेत्रं भूमिक्षेत्रं भवि
ष्यति अस्मिन् क्षेत्रे जलहल अरेखयोर्निष्पत्तिः जहचापज्याहअ
चापज्ययोर्निष्पत्तिस्तुल्यास्ति इयं वक्ष्यमाणानिर्यथा एका जरेखा
निष्पत्तिः कदरेखयाजअचापज्यादचापज्ययोः निष्पत्तिस्तुल्या
स्ति द्वितीरेखानिष्पत्तिः तअरेखायादमचापज्यामअचापज्ययो
र्निष्पत्तिस्तुल्यास्ति दवचापज्यावचापज्ययोर्निष्पत्तुल्याप्यस्ति अतः दमचापज्यादवचापज्या
योः तुल्यत्वात् यतः एतच्चापद्वयं मिलित्वा भांशसमानमस्ति अनेनैव प्रकारेण अमचापज्या
अवचापज्या च तुल्यास्ति यदि च दअरेखा ववरेखासमानं
तरास्यात् तदा कलवलववरेखा अपि समानान्तरा भविष्य
ति तदा कलरेखा ववरेखापि समानान्तरा भविष्यति यदि

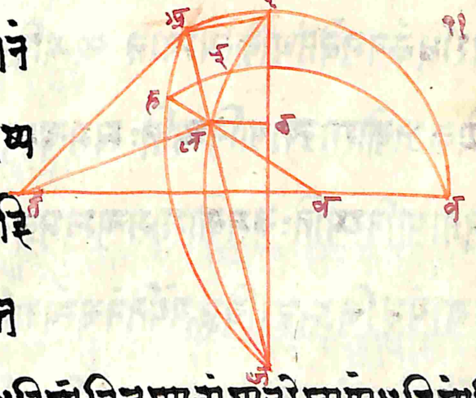

समानान्तरा न चेत्तदा तचिह्नलग्नास्यादिति कल्पितं त
दा रअत चिह्नानि अजदविभजेवदअहतेसंपतितानि भविष्यन्ति तस्मात्संपातरेखायां भविष्यति
तदा दअरेखा ववरेखा संलग्ना भविष्यति पूर्वं च समानान्तरकल्पितास्तीत्येतदशुद्धं तस्मात् जअ

सि·स·म·र·
१३६
136

दृत्रिभुजेकलरेखाभूमिसमानांतराभुजद्वयपतितात्तिजलरेखालखरेखायोर्निष्पत्तिः जहचापज्याहखचा
पज्यानिष्पत्तेःतुल्यास्ति ड्यंचजकरेखाकदरेखायोः निष्पत्तितुल्यास्ति जककदनिष्पत्तिस्तु जमचापज्या
मदचापज्यायोर्निष्पत्त्यापितुल्यास्तितस्मात् जहचापज्याहअचापज्यायोर्निष्पत्तिः वक्ष्यमाणनिष्पत्त्यो
र्यांतोस्तिवक्ष्यमाणनिष्पत्तिर्यथाजमचापज्यामदचापज्ययोर्निष्पत्तिरेकास्तिदवचापज्यावखचाप
ज्यावहचापज्यायोर्निष्पत्वखचापज्ययोर्निष्पत्तिर्द्वितीयास्ति अथश्वेताकृवृत्तक्षेत्रेजखचापज्याखह
चापज्यायोर्निष्पत्तिःदजचापज्यादमचापज्यानिष्पत्तिमवचापज्यावहचापज्ययोनिष्पत्त्योर्यांतरूपा
स्ति अस्योपपत्तिः जखवृत्तार्द्धंजदवहृतार्द्धंचकार्यं तदावहवदवृत्तक्षेत्रमेकमुत्पन्नंस्यात् अ
स्मात्क्षेत्रेवखचापज्यायाःजः खचापज्यातुल्यायाः निष्पत्तिःअहचा
पज्यायावक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्यांतोस्ति वदचापज्यायाःजदचापज्यातुल्या
यानिष्पत्तिः जतचापज्याएकास्तिमवचापज्यायानिष्पत्तिः वहचापज्य
याद्वितीयास्ति ये निष्पत्तयः कथिताःताभिःसार्कंवक्ष्यःनिष्पत्तयःभ

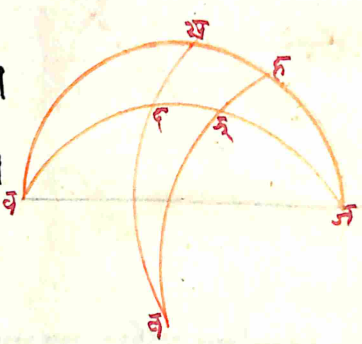

विष्यंति यथाश्वेभूमीक्षेत्रेकथिताः यथान्यक्षेत्रं अवजत्रिभुजंगो
लोपरिकल्प्यो एतत्त्रिभुजस्यभुजाद्दहृद्धनस्यचापानिस्युः अस्मिन्चापत्रयेकिमपिचापंनव
तेरधिकंनभवेत्तथाकल्प्यंस्यात् अस्यत्रिभुजस्यकोणाःसमकोणाःकल्प्यः तदाजेयद्वयकोणयोर्म
ध्येकअकोणज्यायानिष्पत्तिः समन्मुखभुजज्ययावजसंततया अस्तियथावसमकोणज्यायाःत्रिज्य
भितायानिष्पत्तिःवसकोणसन्मुखभजज्यायाअजकर्णस्यपयास्ति अस्योपपत्तिः अवचापंअ
जचापंदचिह्नहाचिह्नपर्यंतंनचत्वंशायितंवर्द्धनीयंपुनः अचिह्नंध्रुवंकृत्वादहचापंदहहृतस्य
कार्यंदहचापंअकोणामानंभविष्यति पुनरस्माच्चापाद्दमचापंवजचापतुल्यंपृथककार्यं
जमसरलारेखासंयोज्या इयंसरलारेखाअदहृत्तस्यसमानांतराभविष्यतिकुतः मदजत्वचाप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मीः समानत्वात् पुनः वचिन्हं गोलके दत्वा हरु पूर्णज्यावदं व्यासार्द्धं च कार्यं एतद्रूपेण चिह्नपर्यंचह्नरूपं हजपू
र्णज्या च संपो ज्या व अव्यासार्द्धं पोजं पनैरेतद्रूपं कचिन्हपर्यंतं वर्द्धनीयं तत करे रेखा संपो ज्या इयं तत करे रेखा अर
वृत्त धरातले हअजं त्रिभुज धरातले भविष्यति तत इयं रेखा अजरेखा याः समानांतरा भविष्यति पुनः हतक
त्रिभुजे जअरेखा हतक त्रिभुज भूमि समानांतरा अजत्वपसंयति तास्ति तस्मात् हतनिष्पत्तिः तअन
हदचापज्या दअचापज्या निष्पत्ति तुल्यास्ति इयं अकोणज्या वा या निष्पत्तिः वजचापज्यया समाना

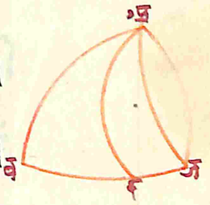

स्ति यथा हके रेखा निष्पत्तिः कजरेखयास्ति हअयदं ज्या त्रिज्या त्रिज्या या या निष्पत्तिः जअचापज्या
स्ति अपि च व सम कोणज्या निष्पत्तिः एतत्कोण कर्णे नाप्यस्ति पुनरपि अकोणज्या निष्पत्तिः
वसमकोणसम्मुख अन्यो भुजः कल्पितेयः यथा जमचापे अदचापे लंबरूपे स्यात् तदा अमचा

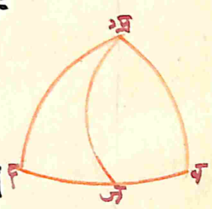

पज्या निष्पत्तिः मलचापज्यया तथास्ति यथा अजचापज्या निष्पत्तिः जवचापज्ययास्ति कुतः एत
योर्निष्पत्तिः यथा समकोणज्या निष्पत्तिः अकोणज्ययास्ति जवचाप मलचापे अजचापे अमलच
पोः क्रांति रूपे स्तः अवचाप अलचापयोः शरा शरो वाम्य क्रांतिः तत्तद्रूपे स्तः तस्मात् मजचापजी
वा निष्पत्तिः जकोणज्यया तथास्ति यथा ककोणसम्मुखभुज
ज्याया निष्पत्तिः तकोणसम्मुखभुजज्ययास्ति अस्योपपत्तिः

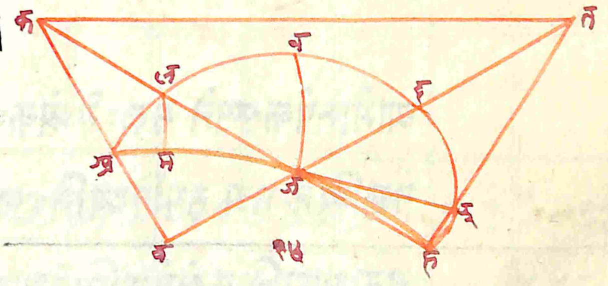

यदि अदचापं वदचापं वरचापोपरि लंबो भवति तदा अवर
त्रिभुजे वकोणज्या निष्पत्तिः अवचापज्ययास्ति अदज त्रिभु
जे अदचापज्याया निष्पत्तिः जअकोणज्यया तथास्ति यथा अजचापज्या निष्पत्तिः समकोणज्यया
तथास्ति यथा अजचापज्या निष्पत्तिः अवचापज्ययास्ति अथ छायासेत्रं तत्र चापछायास्वरूपं
तु अभीष्टवृत्ते व्यासचायसंपाते बहिः लंबरूपा रेखा कार्या पुनः वृत्तकेंद्रात् चापद्वितीयाग्रसंल
ग्रा द्वितीया रेखा तथैव वर्द्धया लंबरूपे संसक्ता भवेत् सैव तत्र लंबरेखा तच्चापछाया प्रोच्यते यथा अव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·स·म·ट· जरेतेदकेंद्रोपरि अवचापं कल्पितं पुनः अजव्यासः वहव्यासश्च सचापस्यार्द्धेपसंयोज्याः अचिद्रे
१३७ अजव्यासोपरि एकोलंबः कार्यः अयंलंबः वहव्यासश्चवर्द्धनीयः यथाऽचिह्ने उभौ मंलग्नौस्तः तस्मा
137 त्अऊलंबः अवचापस्य छायाजाता इयंचवलंबरूप अवचापज्यायाः समानांतरस्ति अऊरूप
अवचापछायायाः निष्पत्तिः अरअर्द्धव्यासेन तथास्ति यथावचजीवानिष्पत्तिः वदकोटिज्यया
स्ति पुनः जयव्यासः अजव्यासेलंबः कल्पितः तचिह्नात् तललंबः तयव्यासे कार्यः तदा अयंत
लेलंबः अवचापकोटिछाया भविष्यति इयं छायाच कोटिज्यायाः समानांतराभविष्यति अ
जचापछाया कोटिछाययोरन्यतरेस्य: निष्पत्तिं व्यासार्द्धेन तथास्ति यथा व्यासार्द्धस्य निष्प

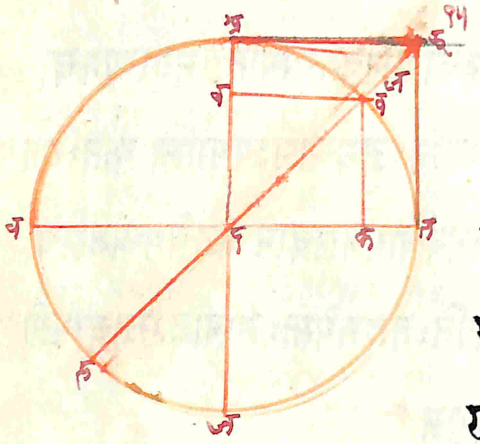

त्तिः द्वितीयछायया स्ति अस्योपपत्तिः ऊअरेखानिष्प
त्तिः अदरेखयाद्तरेखयापि तथास्ति यथा दतरेखानि
ष्पत्तिः तलरेखयास्ति अथयदैकः कश्चनांकः द्विस्थः
एकत्रएकछायया गुण्यते परत्र द्वितीयछायाभाज्यते तदा
गुणनफलं लब्धिफलं च समानं भवति अस्योपपत्तिः यद्वर्द्ध
व्यासो रूपं कल्प्यते मकः ऐअंकः कल्पितः एतत् मंएकत्र अऊछायया गुणितं गुणनफलं च
नेकल्पितं तदा रुपनिष्पत्तिः अऊछाययामनयोर्निष्पत्तिरिवास्ति पुनः मेतलछायया भाज्य
तदा स्यलब्धिफलं संकल्पितं तदारूपनिष्पत्तिः तलछायायात पास्ति यथा मनिष्पत्तिः मअंक
नास्ति तस्मात् तलनिष्पत्तिः रूपेण तथास्ति यथा समयोर्निष्पत्तिरस्ति तलनिष्पत्तिरूपेण त
थास्ति यथारूपनिष्पत्तिः अऊनअस्ति अस्ति अपि च मनयोर्निष्पत्तिरिवास्ति तस्मात् मलेनिष्प
त्तिः सेनतथास्ति यथा मस्यनिष्पत्तिः नकारेन अस्ति तस्मात् नंगुणनफलं संभजनफलं एकरू
पं जातं अथ वचापछायाप्रथमछायाभिधाकोटिछाया द्वितीयछायाभिधास्ति अथप्रथमछा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पापासपिपिरशोग्रंशार्द्धमंशांईं पंचचत्वारिंशपयपष्टिव्यासार्द्धं कृत्वा लिखितास्ति इति छायोयाम्नः

अवजत्रिभुजे अकोणे छायानिष्पत्तिः अकोणसन्मुखवजभुजछायया जयास्ति यथा वसमकोण

जीवायाः निष्पत्तिः अवचायज्ययास्ति अस्यायपत्तिः अजचापं अवचापं च तथा वर्द्धनीयं यथा

प्रत्येकं नवत्यंशमितं स्यात् इहद्ध तस्य दहचापं संपोज्यं कचिह्नं गोलकेंद्रं कल्पनीयं अस्मात् केंद्रा

त् कच अजजहव्यासार्द्धानि संयोज्यानि पुनः ववलंदत

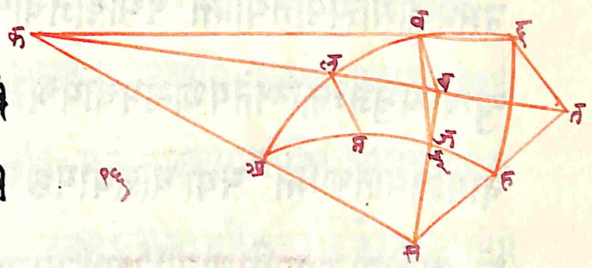

लंबौ च दहत्रे कोणस्ये रुजरुह व्यासार्द्धरूपेद्धवि द्रजचि

ह्रपर्यन्तवर्द्धनीयो तदा प्रत्येकं ववरेखा दतरेखा च व

जचाय दहचापयोः छायाभविष्यति पुनर्दवपूर्णा

ज्यासंयोज्या इयं वर्द्धनीया कअव्यासार्द्धं च वर्द्धनीयं यथा एतत् द्वयं कचिह्ने संपातं करिष्यति

तदा कतवं चिह्नत्र्यं सरलैकरेखायां जितं स्यात् कुतः एत ० ॥ ० ॥ ० ॥

[illegible]	विकला	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	कला	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	अं.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	ज्या	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	वि.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	क.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	अं.	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	ज्या	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ ॰स॰ म॰
१३८
138

छिन्नत्रयं समानांतरत्ववत्वं वरत्वं वयोः भूतले अहदृत भूतले चास्ति तस्मात् तवकैकासरत्वारे
खाजाताहतक त्रिभुजे ववरेखा भूमिसमानांतरात् भुजद्वये पतितास्ति तस्मात् अकोणछायाह
तरेखायाः निष्पत्तिः अकोणसन्मुखभुजछायावव्रंरेखाकवरेखयोर्निष्पत्तिरिवास्ति अयि च सम
कोणज्यातुल्यहृअयरज्यानिष्पत्तिः अवचापज्ययास्ति पुनरपि अकोणछायायाः निष्पत्तिः
वसमकोणज्यया तथास्ति यथा वाजचापछायानिष्पत्तिः वअचापजीवायास्ति यदि अकोण
सुखान्यभुजः कल्प्यते यथा लमचापं अहचापे लंवस्थमस्ति तदा लमचापछायानिष्पत्तिः लअ
चापज्यया तथास्ति यथा वाजचापछायानिष्पत्तिः वअचापज्ययास्ति कुतः एतन्निष्पत्तिद्व
यं अकोणछायात्रिज्ययोर्निष्पत्तितुल्यमस्ति तस्मात् चापजीवानां निष्पत्तयः तच्चापशर
यानां चान्यकोटिछायानां निष्पत्तितुल्या भवंति इदमेवास्माकमिष्टं अथ पूर्वक्षेत्रांतर्गतानि
क्षेत्राणि निरूप्यंते तत्र पूर्वोक्तक्षेत्रमेव कार्यं अहचापं वजचापं तथा वाढ्नीयं यथा अरवृ

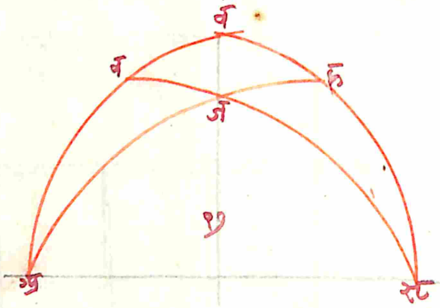

त्तेरु ध्रुवचिह्ने च लग्नं स्यात् अकोणसन्मुखं भुजवज
चापस्य कोटिज्यायाः निष्पत्तिः वसमकोणसन्मुखकर्ण
अजचापकोटिज्यया तथास्ति यथा समकोणज्यानि
ष्पत्तिः रोअभुजस्य अवचापकोटिज्ययास्ति अस्योपप
त्तिः जहकत्रिभुजे हसमकोणोस्ति यत्र अचिह्नं दअकृत्तस्य ध्रुवस्थानमस्ति वजचापको
टिरुचापज्यायाः निष्पत्तिः अजचापे कोटिजहचापज्यया तथास्ति यथा समकोणज्यानिष्पत्तिः
अवचापकोटिदवचापज्यया रु कोणज्यातुल्ययास्ति प्रकारांतरं अ
कोणकोटिज्यायाः निष्पत्तिः कोणसन्मुखभुजवजचापकोटिज्यया तथा
स्ति यथा जकोणज्यायाः निष्पत्तिः समकोणज्ययास्ति अस्योपपत्तिः ज

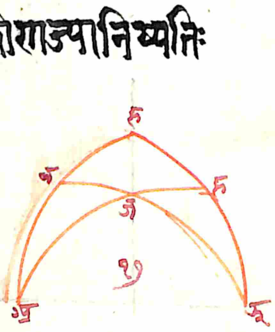

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह्रसत्रिभुजे अकोटिज तुल्यायाः ह्रसचापज्यायाः निष्पत्तिः वेजभुजकोटिज्यायास्य याजसचापज्याया

तथास्ति यथाजकोणज्यानिष्पत्तिः समकोणज्ययास्ति पुनः प्रकारांतरं अकोणकोटिज्या

याः निष्पत्तिः समकोणज्यायाऽस्य याजसहचापज्यया तथास्ति यथा अजकोटिहजचापछायाः

निष्पत्तिः सकोणछायायाऽस्य अवकोटिहवचापछायायास्ति पुनः प्रवः प्रकारांतरं अज

कोटिज्यायाः निष्पत्तिः समचंराज्यया तथास्ति यथा अकोटिछायानिष्पत्तिः जकोणछाय

यास्ति अस्योपपत्तिः ह्रसजत्रिभुजे अजकोटिजहचापज्यायाः निष्पत्तिः समकोणज्यया तथा

स्ति यथा अकोणकोटिरूपायाः ह्रसचापछायाया निष्पत्तिः जकोणछायायास्ति अथत्रयोदश

प्रकारणं अत्र क्रांतिसाधनं निरूप्यते तत्र क्रांतिर्नाम ध्रुवहृयगतावृत्तेषु नाडिमंडलक्रांतिमं

डलयोरंतरं ध्रुवहृयगतवृत्तं च याम्योत्तरवृत्तवदस्ति याम्योत्तरवृत्तं च खस्वस्तिकाधः। स्वस्तिक

लग्नमस्त्यस्ति यंचदशांशकल्पे तत्र अवजहं आपनवृत्तं अहजं नाडीवृत्तार्द्धवहहं क्रांतिवृत्तंचा

र्द्धं च कल्पितं हबिंदुं मेषसंपातः वबिंदुं मकरस्थानं दबिंदुं कर्कस्थानं सबिंदुं ध्रुवस्था

नं च कल्पितं क्रांतिवृत्तस्यैकराशिचापं हकं कल्पितं तत्र सवतं ध्रुववृत्तचापं कल्पितं तस्मात्

ग्रअ १	अव २
ग्रत ३	वत ४
हव ५	हव ६

वतचापं हवचापस्य क्रांतिरस्ति इयं

मेवसाध्यास्ति ह अ स वृत्तस्य त्रैराश्य

परज्यानिष्पत्तिः अवचापपरमक्रांति

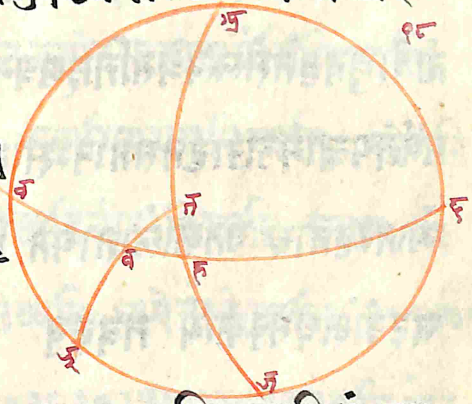

ज्याया वक्ष्यमाणानिष्पत्ती यथा एकाऽस्त्र यरज्यानिष्पत्तिः

तवइष्टक्रांतिज्यायास्ति द्वितीया कल्पितैकराशि अत्र प्रमाणाधरकमस्तित्रराशित्वं व्या

सार्द्धमस्ति एकं परमक्रांतिज्यास्ति २४।१४।५७।३०। परमक्रांतिप्रमाणेन २३।५१।२०।

एकं भुजज्यावास्ति द्वितीयनिष्पत्तिः घातनिष्पत्तेः शोध्यते तदा प्रथमनिष्पत्तिरवशिष्यते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं. संद्द. व्याखाद्वास्यानेनांकेन १२।७।३९ पा निष्पत्तिः सैवावशिष्टक्रांतिज्याजाताऽस्याः क्रांतिः ११।४०।
१३९ ज्ञाप्रकारांतरं तत्रप्रमाणराशिय्युद्धकमध्यप्रथमतृतीयराशीसमानौस्तः तत्रापिप्रथमराशिः
139 प्रथमघनफलेप्रमाणं तृतीयः द्वितीयघनफलेस्ति तदापरमक्रांतिज्यारूपद्वितीयराशेर्नि
ष्पत्तिः नवचापज्याचतुर्थराशिनातथास्ति त्रिज्यारूपषष्ठराशेर्निष्पत्तिः एकराशिज्यापंच
मराशिनास्ति प्रकारांतरंचापक्षेत्रेणनिरूप्यते हवचापज्यायाः निष्पत्तिः नवचापज्या
या त्रिज्याहकोणज्ययोर्निष्पत्तिरिवास्ति अथछायाक्षेत्रप्रकारेणनिरूप्यते हकोण
कोणकोटिज्यायाः निष्पत्तिःत्रिज्यातथास्ति यथाहवकोटिछायायाः निष्पत्तिः हनको
टिछायायास्ति तस्मात्हनंविदितंभविष्यति पुनः हनचापज्यायाः निष्पत्तिः हकोणछा
ययास्तितस्मात्नवचापमपिज्ञातंभविष्यति पुनः हवचापंषष्टिमितंकल्पितंअस्यज्या ५१।
५७।४१। एतावन्मिताजाताः एतैःप्रकारैरेवक्रांतिज्याः २१।१०।२४ क्रांतिश्च २०।३०।६१
जाताः अनेनैवप्रकारेणैकापरस्यक्रांतिनिष्काश्यकोष्टकेषुलिखिताः अथचतुर्दशंप्रकर
णं तत्रनिरक्षोदयानयनंनिरूप्यते तत्रादौनिरक्षोदयस्वरूपमेवोच्यते अभीष्टक्रांतिवृ
त्तांशेध्रुववृत्तेसंलग्नेसंतिनाडीवृत्तेसंलग्नेभवतितस्यमेषादेः ज्ञाकाशात् यत्वृ
पर्यंतंपश्चाद्यंनाडीवृत्तस्तंनिरक्षोदयशब्दवाच्यं एभिर्निरक्षोदयैर्हि क्रांतिवृत्तांशस्यपा
श्चात्यरूपात् गतकालोज्ञायते निरक्षसितिजंध्रुववृत्तमेव अथषोडशकालं प्रत्यं
चदशांसमेवकार्यं तत्रहव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चाप	क्रांति	शरि	
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

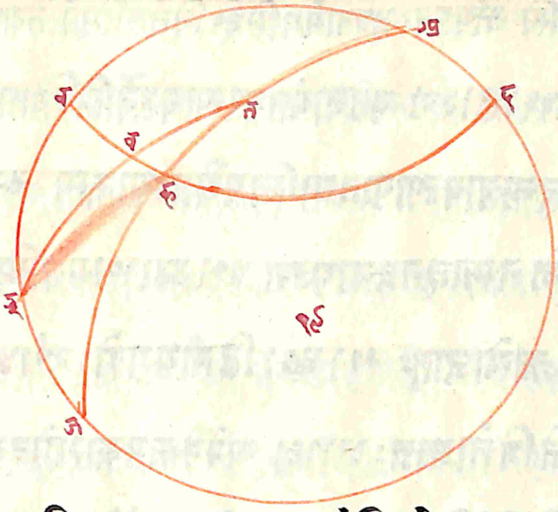

चापज्ञानमहि अस्मात्हत चापज्ञानं क्रियते हअगवसेत्र गवचा
पज्यानिष्पत्तिः वअचापज्यपावक्ष्यमाणा निष्पत्त्योर्घातोस्ति वक्ष्य
माणानिष्पत्तीयथा गवचापज्यानिष्पत्तिः वतचापज्यया एका
स्ति द्वितीयाचहतेचापज्यानिष्पत्तिः हअचापज्यया तत्रग
वचापं ६६।१८।४०। अस्यज्या ५७।५२।२६।३०।वअचापंत
स्यज्याचपूर्वंलिखितास्ति गवचपं ७८।२०।३०। अस्य
ज्या ५८।४५।३७।३० वतचापंतस्यज्यापूर्वंलिखितास्ति
हअचापनंवतिमितं ९० अत्रापिप्रथमनिष्पत्तिः घातनि
ष्पत्तेः शोध्यते तदाव शिष्टाद्वितीयानिष्पत्तिः स्यात् अ
स्या २७।२६।१३।कस्यनिष्पत्तिः अनेनांकेनास्ति ५०।४७।
३७।३०। इयंचनिष्पत्तिः २८।०।५६।४० एतदंकमितोर
पा शज्याफः व्यासार्द्धपातनिष्पत्तिः तुल्याजाता तस्मात्
हतचापं २७।२०।५६। एतन्मितंजातंप्रकारांतरेणवतकोटि
[illegible] निष्पत्तिः हवकोटिज्यया त्रिज्याहकोटिज्ययोर्निष्प

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

व्यतिरिवास्ति अथपुनः इष्टचापं यदि ६० मितं कल्पितं तदा तच्चापं ६९।२९।५११ एतन्मितं भविष्यति अस्यज्या ५६।११।४९ तच्चापं तस्य ज्या च पूर्वं लिखितास्ति शेषाप्यास्तितावानिष्टचापज्यापाः नियतिः इष्टचापज्यायां तथास्ति पश्चैतस्यांकस्य ४७।३१।२०।३० नियतिः अनेनांकेन ४६। ११।५८ स्ति तस्मात्तदिष्टचापज्या ५०।४४।१०। एतन्मिता जाता अस्याः चापं ५७।४४। तस्मात्प्र थमराशेः कालो जातः २७।५०। द्वितीयराशेः २९।५४ । तृतीयराशेः सर्वराशिद्वयकालयोगो नितनवतिमितो जातः ३२।१६। अनेनैव प्रकारेणोदयाद्यंशानां उदयाश्चिका स्यमारशाको

शाके प्रलिखितां संतिराजाधिराजश्रीमज्जोधपुराधीशसन्मार्गज गन्नाथकृते सुशिक्षे सिद्धांतसारे खलु कौस्तुभेस्तिनयपा आद्योविरतिं जगाम इतिप्रथमाध्यायः १ अथद्वि तीयाध्यायस्वपोरशप्रकरणेः पंचविंशतिक्षेत्रैर्निरूप्य ते तत्रप्रथमप्रकरणे पृथिव्यामनुष्याणां किं पत्य देश पर्यंतसंचारोस्तीति निरूप्यते पृथिव्याः नीतीवृत्तेन नि रक्षक्षितिजरूपेणाधुवद्वृत्तेन चत्वारिंशकल्पानि भवं ति तत्र द्वे उत्तरतः द्वे दक्षिणतश्चापे उत्तरतस्तयोर्मध्ये कस्मिन् शाकलेमयामनुष्यनिवासो दृष्टः अतः सापन मेषतुलादिस्थिरवौ मध्ये द्वेशंकोः छाया नाना देशेषु उत्तरत एवोपलभ्यात स्मादृतायते अयं मनुष्य संचारः निरक्षादुत्तरत एवास्ति सर्वोपरदेशेषु मनुष्य संचारः

निरक्षोदयांशाः

	१	६।१०	
	२	६।१५	
	३	६।२५	२७।५०
	४	६।४०	
	५	६।५६	
	६	१०।३६	२९।५४
	७	१०।३४	
	८	१०।४७	
	९	१०।५५	३२।१६

भाद्वांश पर्यंत मेवास्माभिर्दृष्टः अतः प्रहणानां साधनेन परमांतरकोलः षिंशत्यवटिकामि तएवोपलभ्यः नलघिकः अथतत्र देशेषु अक्षांशज्ञानं सूर्यः खमध्यस्थोभवतिनवाभवतिक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्तभवतीतिज्ञानं मेषतुलाकर्कमकरादिस्थरवौ मध्याह्नेद्वादशांगुलाशांकुप्रभामाराज्ञानं दिनरात्र्योः परमो

पचयाचयज्ञानं तत्तद्देशे पलखोदयज्ञानं च श्रुतानि अस्यातिरूपकत्वात्प्रथमं निरूप्यंते इति प्रथमप्रकरणं

अथ द्वितीयप्रकरणं प्रारभ्यते तत्र परमदिनज्ञानात् अक्षज्ञानं साध्यते तद्यथा अग्रानाम क्रांति

वृत्तनाडीवृत्तयोः क्षितिजवृत्तेंतरं षट्त्रिंशदक्षांशनगरे परमदिनं ३६।१५ तत्रोदाहरणं तत्र

प्रथमक्षेत्रं अवजदं याम्योत्तरवृत्तं वहदं क्षितिजं जोद्धी अहजं नाडीवृत्तार्द्धं गचिह्नं क्षितिजा

वस्थानां वचिह्नं मकरादि क्षितिजसंपाते च कल्पयित्वा गचिह्नवचिह्नयोरुपरि गवत चापं का

र्यं क्षितिजस्य वा हचापं मकरादेरग्रा तस्य तप नं क्रियते वचिह्नात

चिह्नं च याम्योत्तरवृत्ते युगपदेव संलग्नं स्यात् नाडीवलयस्य तत्र

चापं वचिह्नस्य दिनार्द्धमस्ति नाडीवृत्तस्य दते ज चापं रात्र्यर्द्धमस्ति

तस्मात् नाडीवृत्तस्य हत चापं दिनार्द्धरात्र्यर्द्धयोः अंतरार्द्धमस्ति र

तत वृत्तस्थानस्य परमं चरमस्ति कथितप्रदेशस्य परमदिनप्रमाणेन

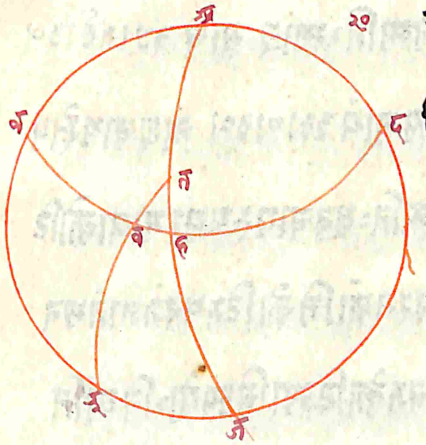

तच्चरं सपादहोरातुल्यं ज्ञातं तस्यांशाः १८।४५। हअगवक्षेत्रेत अचापज्यायाः निष्पत्तिः अहचा

पज्यायावक्षेत्रे भागानिष्पत्त्योर्यातत्तुल्यास्ति ते वक्ष्यमाणानिष्पत्ती यथा तगचापज्यायाः निष्पत्तिः गव

चापज्यया एकास्ति ववचापज्यायानिष्पत्तिः वहचापज्यया द्वितीयास्ति तत्र अचापं हतचापस्य

कोटिः ७१।१५। अस्याः ज्या ५६।५८।२७। गवचापं च ६६।०८।४१। अस्य ज्या २४।५२।३६। अर

चापं तत्र गचापं वहचापं वहचापं प्रत्येकं नवतिमितमस्ति तत्र प्रथमनिष्पत्तिः परिघात निष्पत्तेः

शोध्यते तदावशिष्टा द्वितीयानिष्पत्तिः स्यात् ववचापज्या च ५१।४७।४३। एतन्मिता भविष्य

ति अस्याः चापं ६०।०।० तस्मात् हवचापं ३०।०। एतन्मितं जातं अथ चापक्षेत्रप्रकारे रोच्य

ते हृतकोटिज्यायाः निष्पत्तिः त्रिज्यया तथास्ति यथा द्युवकोटिज्या निष्पत्तिः परमक्रांतितवको

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ स॰ भ॰ १४१

141

रिज्ययास्ति अथछायाक्षेत्रप्रकारः दृक्कोणलंबांशकोटिज्यायाः निष्पत्तिः त्रिज्ययास्ति साहृवकोटिछा

या. दृतकोटिछाययोर्निष्पत्तिरिवास्ति अथतृतीयप्रकरणं तत्र अक्षांशचरकालाग्रान्यतमह्यज्ञा

नेनतृतीयज्ञानंनिरूप्यते तत्रचरकालाग्राज्ञानेन अक्षांशज्ञानंनिरूप्यते तत्रपूर्वोक्तक्षेत्रेदृतचा

पज्यायाः निष्पत्तिः तत्रचापज्यया वक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्घातरूपास्ति वक्ष्यमाणनिष्पत्तिर्यथाहृव

चापज्ययानिष्पत्तिः ववचापज्यायैकास्ति वगचापज्यानिष्पत्तिः गअचापज्ययाद्वितीयास्ति

तत्रदृतचापज्या १९।१७।११ तत्रहववचापानांजीवाः पूर्वमुक्ताः अगचापंनवतिमितंस्ति य

दिप्रथमनिष्पत्तिः घातनिष्पत्तौशोध्यतेतदावशिष्टाद्वितीयानिष्पत्तिःस्यात् साच ३४।१६।३०

एतदंकत्रिज्यायोर्निष्पत्तिरूपास्ति इयंचगचापांशज्यास्ति अस्यचापं ३६।०।३० अथचापक्षेत्रं

गववत्रिभुजेपरमचरकालकोटिज्यारूपायाः गकोणज्यायाः निष्पत्तिः ववचापरूपपरमाग्राकोटि

ज्ययास्ति यथात्रिज्यायानिष्पत्तिः वगचापज्ययास्ति तस्मात्परमक्रांतिकोटिरूपवगज्ञातंभव

ति अस्यकोटिज्यायाः निष्पत्तिः परमाग्रारूपववकोटिज्यायावगकोटिज्यात्रिज्ययोः निष्पत्ति

रिवास्ति तस्मात्वगचापमपिज्ञातंस्यात् अथछायाक्षेत्रे चरकालकोटिरूपगकोणछायेयाः

निष्पत्तिः अग्राकोटिववछायावगकोटिज्यात्रिज्ययोः निष्पत्तिरिवास्ति तस्मात्वगचापे

मे अथाक्षांशाग्राज्ञानेनपरमचरकालाज्ञानंकथ्यते गवचापज्यायानिष्पत्तिः वअचापज्यया

वक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्घातरूपास्ति गवचापज्यायानिष्पत्तिः वतचापज्ययैकास्ति तहचापज्या

यानिष्पत्तिः हअचापज्यायागवचापज्या ३४।१६।३०।वअचापज्या ४८।३२।२८। गचवतयो

श्चापेपूर्वमुक्तेहअनवतिमितंयदिप्रथमनिष्पत्तिःघातनिष्पत्तौशोध्यते तदा १५।३४।४४। ए

तदंकनिष्पत्तिः अनेनांकेन ४८।३२।२८ अवशिष्टास्यात् तस्मात् दृतचापज्या १९।१७।

अस्याःचापं १८।४३। अथचापक्षेत्रं दृतवत्रिभुजेत्रिज्यायानिष्पत्तिः दृक्कोणलंबांशज्यया त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यास्ति यथा हव अग्रायानिष्पत्तिः तवयाम क्रांतिज्यायास्ति तस्मात् तवं विदितंस्यात् अस्याकोटिज्यं
याः निष्पत्तिः त्रिज्यया हवकोटिज्याहतकोटिज्ययोर्निष्पत्तिरिवास्ति अथछायापक्षेत्रं हकोणालंबा
ग्रकोटिज्यायानिष्पत्तिः त्रिज्यायाहवाग्राकोटिछायायाहतकोटिछायपयोनिष्पत्तिरिवास्ति अथास्मा
ग्रचराभ्यांमग्राज्ञानंकथ्यते गअचापज्यानिष्पत्तिः अवचापज्यायावक्षमाराग निष्पत्त्येवीनोस्ति व
क्षमारानिष्पत्तीयथा गतचापज्यानिष्पत्तिः तवचापज्यया एकास्ति द्वितीयाचाहवचाप
ज्यायानिष्पत्तिः हवचापज्यायास्ति अथचापक्षेत्रं ववगत्रिभुजेतवहत्रिभुजे गवचापज्या
निष्पत्तिः गवचापज्यया हवचापज्यात हचापज्यावगचापछायायातहचापछायायोर्निष्पत्तिरि
वास्ति तस्मात्तवहं विदितंस्यात् इदमेवास्सकमिष्टं यदिवचिह्नंमकरचिह्नादस्यत्रराशौ
स्यात् तदावचिह्नास्याग्राचरकालक्रांत्यक्षांशैर्विदितास्यात् कर्कस्थानात्मकरस्थानाद्वा
येषामंशानामंतरंसमानंस्यात् तेषामंशानांचरकालयोः अग्रयोश्चदिनरात्रयोश्चसाम्यंभवति
मेषतुलासंपातदेषामंशानां अंतरंसमानंभवति तेषां अग्रासमानाभवतिपरंतुदिग्वैपरीत्यंभ
वति एवंचरसाम्यमपिभवति तत्रदिनरात्र्योः रात्रिदिनयोश्चसमाम्यंभवति अथद्वितीयपक्षे
त्रमंस्योपपत्तौअथमक्षेत्रवत्कार्यहचिह्नंवतुल्यंकार्यंवचिन्हस्यपरहोरात्रवृत्तंततुल्यकचि

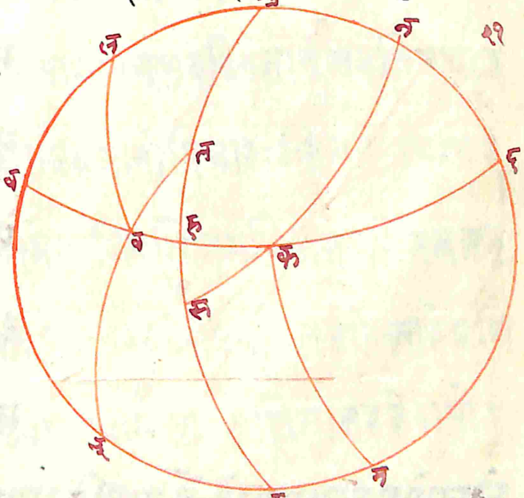

ह्नस्याप्यहोरात्रवृत्तंतदान्यदिशिकल्पनीयंउभयो
रहोरात्रवृत्तयोः वलचापमुपरिमकचापमधस्यात्
निष्कासनीयं एतत्चापद्वयंसमानंभवति यतः त
मेताउतरध्रुवचिन्हात्कचिह्नालग्नेनकमचापंध्रुव
वृत्तस्यनिष्कासनीयं तस्मात् अंतचापंजमचापस्यस
मानमस्ति कुतः वलचापमकचापयोः समानत्वात्

सिं·म·म·ट·
१४२
142

तदाहमकत्रिभुजे हतवत्रिभुजे हसं हत समानं भविष्यति एतद्रूपं कचिन्हवचिन्हयोः चरकाल रूपम

स्ति अतएव कमवतक्रांतिचापे समाने स्तः हचिन्हसन्मुखकोणद्वयं समानं सकोण तकोणौ प्रत्येकं समा

नौ स्तः तस्मात्तवचिन्हस्य कचिन्हस्य कहहवचापरूपे अग्रेपि समाने जाते जाते इदं मेवास्माकमि

ष्टं अथ चतुर्थप्रकरणं तत्र कस्मिन् कस्मिन् देशे रविः खमध्यस्थो भवति कस्मिन् देशे एकवा

रं खमध्यस्थो भवति कस्मिंश्च द्विवारं खमध्यस्थो भवतीति निरूप्यते यत्राक्षांशाः परमक्रांत्य

धिका भवंति तत्र रविः खमध्यस्थो न भवति यत्र च परमक्रांतितुल्योक्षः तत्र कर्कादिस्थो रविः

वर्षमध्ये एकवारं खमध्ये स्थो भवति यत्राक्षांशाः परमक्रांत्यल्पा भवंति तत्र द्विवारं खमध्य

स्थो भवति यं च यदा रवेः क्रांतिरक्षांशातुल्या भवति तदा अथ पंचमप्रकरणं तत्र सायन

मेषतुलामकरकर्कटानां शंकुतः मध्यान्हछायोत्पत्तिः परमक्रांति अक्षांशज्ञानेन निरूप्य

ते छाया चात्र कथ्यते सा द्वितीया छायावेधा प्रथमाध्यायोक्तछायाकोष्ठमध्येव गम्या अथ

च प्रथमछाया द्वितीयछाययोरयं विशेषः प्रथमछाया शंकुः क्षितिजसमानांतरो भवति

द्वितीयछाया शंकुः क्षितिजे लंबरूपो भवति अथ तृतीयक्षेत्रं अवजं दृग्याम्योत्तरवृत्ते हकें

द्रोपरि निक्षाक्षं अचि हं खमध्ये कल्पितं अहजं व्यासः

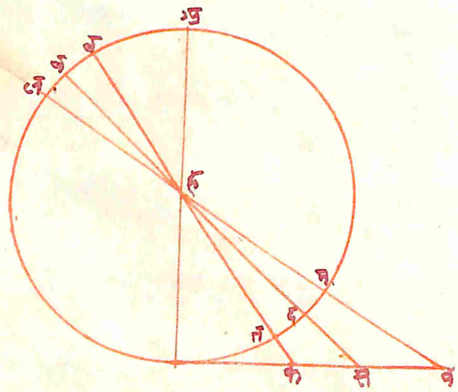

खमध्योपरि स्थितः जनरेखा लंबरूपास्त्यस्मिन् दृग्पंच

याम्योत्तरं रेखायाः समानांतरास्ति अथ सूर्याकाशा

पेक्षया पृथिव्याः अल्पप्रमाणत्वात् शंकोशिरः भूकें

द्रस्थमेव कल्पितं तस्मात् हज शंकुः कल्पितः जनरेखा

मा रेखा कल्पिता यस्योपरि शंकुछाया पतति वह

गरेखा मेषतुलास्था रवेः केंद्रात् किरणगकारा कल्पिता वह करेखा कर्कस्थरवेरस्ति लह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नरेखामकरस्थरवौ शंकुछायास्ति जमरेखा मेषतुलास्थरवौ शंकुछायास्ति जनरेखा मकरस्थरवौ शं
कुछायास्ति जरचापं कल्पितं देशाक्षांशाः तरचापं दमचापं च मध्ये कं परमक्रांतिरस्ति जतचापं १२।
०।४० जमचापं ४९।५१।२०। एतद्द्वयं जलहनकोणजहामकोणयोः प्रमाणमस्ति जदरकोण
स्य प्रमाणं ९०। तस्मात् हजकहं हजनत्रिभुजयुग्म एकः एकः कोणो ज्ञातोस्ति जकोणस्तु स
मकोणोस्ति तस्मात् शेषकोणा अपि ज्ञाता भविष्यंति शेषकोणा उक्तकोणकोटिरूपाः संति एवं को
णज्ज्याः गृहीताः तत्र जहकोणज्या १२।३७।२९। कोटिज्या ५८।३९।२५। जहमकोणज्या ४४
१६।२१। अस्य कोटिज्या ४०।३२।२८। जहनकोणज्या ५१।५३।८। कोटिज्या ३०।८।५१। तस्मा
त्परिहृतं यष्टितुल्यं कल्पितं तदा जकरेखा गतावन्मिता भविष्यति १२।५०। जमरेखा ४४।
३६ जनरेखा ७०।३१।२०। इदमेवास्माकमिष्टं अत्रछायात्रयं मध्ये छायाद्वयज्ञानेन परमक्रां
त्यक्षांशयोर्ज्ञानं निरूप्यते तद्यथा समकोणत्रिभुजे भुजकोटिज्ञानेन कोणाः ज्ञायंते कोणत्रय
मक्रांत्यक्षांशज्ञानं किंचित्स्थूलं कुतः मेषतुलास्थरवौ छायाज्ञानं तत्संक्रमेण सूक्ष्मसमयाज्ञा
नात् दुर्घटं मकरकर्कटस्थरवौ मध्याह्नछायोपचयापचयाभावात् परमक्रांतिज्ञानं भवति तदपि स्थू
लं छायाप्रमाणस्य दुर्लक्ष्यत्वात् यत्र अक्षांशपरमक्रांत्योर्ज्ञानं भवति तत्रानेन प्रकारेणाक्षांशक्रां
त्योरानयनं कार्यं यत्र च द्वयोरन्यतरज्ञानमस्ति तत्र छायाज्ञानेन अपरस्य ज्ञानं भवति यथा उ
न्नतांशेभ्यः ज्ञानं भवति अथ षष्ठप्रकरणं तत्र अहोरात्रवृत्तानां विचारः क्षितिजे निरक्षदे
शादन्यत्र यत्र यत्र दिनं सार्द्धसप्तत्रिंशत् ३७।३०। लाधिकमेकादिगणितमधिकं भवति तत्र तत्र
छायाक्षांशादिकं कथ्यते यत्र नाडीवृत्तं मस्तकोपरिगतं पूर्वापरवृत्तं भवति तदाकारं पृथि
व्याः पूर्वापरवृत्तं भवति तन्निरक्षभूपरिधिः तद्गतदेशो निरक्षसंज्ञः दक्षिणोत्तरदेशयोः
संधिरूपश्चास्ति तत्र दिनरात्र्योः साम्यं सर्वदैवास्ति कुतः तत्र क्षितिजसंलग्नयोरहोरात्रवृत्तखं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰ स॰ म॰ टू॰ १४३ 143

ध्रुयोः समत्वात् तदन्यतरदेशे क्षितिजेन नाडीवृत्तस्यैव खण्डद्वयं समानं कृतं तेनान्याहोरात्रवृत्तानां निरक्षादुत्तरस्थ
नामुत्तरध्रुववृत्तानामहोरात्रवृत्तानां क्षितिजादुपरितनदिनखण्डानि महान्ति भवन्ति रात्रिखण्डानि लघूनि तथैव
दक्षिणध्रुववृत्तानामहोरात्रवृत्तानां रात्रिखण्डानि महान्ति दिनखण्डानि लघूनि भवन्ति निरक्षाद्दक्षिण
स्थानामुक्तवैपरीत्येन भवति अथ निरक्षदेशे कोः छाया दक्षिणागतोत्तरगता च भवति विषुवद्दिने ख
मध्यस्थे रवौ छायाभावः अयनदिने याम्योत्तरवृत्तस्थे रवौ छाया परमा भवति तत्र च षष्टिमितशंकोः
साधिता परमच्छाया २६।२१ यस्य ग्रहस्य नक्षत्रस्य वा क्रान्त्यभावस्तन्नक्षत्रं ग्रहो वा कर्मखमध्यस्थं भव
ति तत्र सकलनक्षत्रबिम्बानामुदयास्तौ भवतः अतः ध्रुवयोः क्षितिजसंलग्नत्वात् तत्र लोकानां वास
पि संभवति तुमहेति शीतोष्णयोः समत्वात् तत्र के के देशाः सन्ति तेन ज्ञायन्ते के च लंकादयो देशाः
शास्त्रतः ज्ञायन्ते निरक्षोदन्यत्र खमध्यगताऽहोरात्रवृत्ते देशेषु यद्ग्रहनक्षत्रबिम्बस्य क्रान्तिरक्षांशतु
ल्या भवति तद्बिम्बमहोरात्रे एकवारं खमध्यस्था भवति तत्र नित्योदयास्तहीनानां ध्रुवासन्नन
क्षत्राणामहोरात्रवृत्तेषु ध्रुवादक्षांशान्तरितमहोरात्रवृत्तं महद्भवति अन्यान्यल्पानि भवन्ति एवं दक्षि
णास्थानां नित्यास्ताऽऽक्रान्तानामहोरात्रवृत्ते ध्रुवादक्षांशान्तरितमहोरात्रवृत्तं महद्भवति यथाऽहोरात्रवृ
त्ताधःस्थितदेशेषु मध्याह्ने शंकुछाया दक्षिणोत्तरस्था भवति तत्र रविबिम्बं खमध्ये द्विवारं खमध्य
स्थो भवति केषुचिद्देशेषु मध्याह्ने शंकुछायोत्तरस्यैव भवति अथ यत्र छाया दक्षिणोत्तरा भवति
तत्र छायानामक्षांशानां च साधनं छायाक्षांशकोष्टकाः ॥ छ ॥ छ ॥

अहोरात्र वृद्धि	परमदिन	अं. गौ:	देशनाम	क्रान्ति	योजन			
१	१२।०	०।०	मध्यरेखा	०।०	२६। ३०	२६। ३०	६०। ०	९८०। ०
२	१२।१५	४।१५	दाक्षिणक्वाई। दाक्षिणवरमानस	४।२० ४।२५	२१। २०	२२। ०	६८। ३०	५८। ०
३	१२।३०	८।२५	नदीअवालीमईस	८। २५	१६। ३५	२७। १४	६८। ०	२३८। ०
४	१२।४५	१२।३०	नदीअवालीनी ईवस। नदीकलीमअोलीनीऊस	१३। २०	१२। ०	४४।५ ४८।४०४०	२७। ०	११५। ०
५	१३।०	१६।२७	दाक्षमारुसिपकापत्रा। दाक्षमरदीस	१७।१५ १७।४५	७।४ ७।४५	४।१५ ४।१०	४५। ०	६०। ०
६	१३।१५	२०।४४	वेराउजिनकानामअकापत्र। पनातिन	२१।१० २१।४०	३। ४४	२१।४० २१।४०	३१। ०	६२। ०
७	१३।३०	२३।१	दाक्षसोई। दाक्षसोईसी	२६। २०	१०	६०।२० ६०।१०		
८	१३।४५	२६।१२	दाक्षतूलामानसवीचदेशोअरमीसावा-आरमष्ट	३०।२० ३०।२०	३। ३०	१४।१० १४।१०		
९	१४।०	३०।३२	मिसरकेदेशोतलहरी	३३। ५	७। २०	८३। ५		
१०	१४।१५	३३।१८	श्यामकेदेशोकामध्य	३६। ३०	१०। ०	६३। ५		
११	१४।३०	३६।१०	दक्षरोजसका	४१। ३६	१२।१५ १२।१५	८३। २०		
१२	१४।४५	३८।३२	दाक्षसुमरना समनस	४७। ५०	१४।४ १५।४०	१४। ५५		
१३	१५।०	४०।२६	अोसनूनसकेदेश अोसनवनीन	५१।१० ५२।३०	१८। ३०	२७। ५०		
१४	१५।१५	४२।१	मध्यनदीनीनसका मध्यनदीसतीस	५३।१२ ५५।२०	२३। १२	११।१२ ११।२८		
१५	१५।३०	४३। १२	दाक्षमीसालीआ दाक्षमसनीस	६०।०		१४।१५ १४।१५		
१६	१५। ४५	३६। ११	असनसनदीकेहर असनसनदीकेकोराफरो	६३। १२	२४। ३०	१०।५० १०।३४		
१७	१६। ०	४८। ३२	हरसापमनदीकाऊरो मरसूतानस	६०। ५०	२८। ३०	५७। ४२		
१८	१६। १५	५०। १५	मध्यनदीवाफनसकी।। मध्यनदीमवानरसकी	७। ४०	२८। ३५	१३। ३५		
१९	१६। ३०	५१। ३०	वातीनीपाकेदेशोकेरहअंवा।।अलूनीनीपकेदक्षसेदक्षिणा	७५। २५	११।२४ ११।३२	२२८। ४०		
२०	१६। ४५	५२। ५०	मरगानदीरपीसका। नदीकेनिकलनेकीदोर	७८। ५	३३। ३५	२३।१० २१।३१		
२१	१७। ०	५३। ०	मरगानदीतमानसका। निकामनदीवासनसका	८३। ३०	३४। ५५	३८। ५५		
२२	१७। १५	५७। ०	लूनानीवुडाकेदेशोमेराकदोरकानामवरकआनस अवरूसीनीअ	८५। ४०	३६। ४५	३०४। ३०		
२३	१७। ३०	५७। ०	मध्यवडेतानीपेका। अवरसीयेवडेकामध्य	८८। ५०	३७। ४०	३२४। १५		
२४	१७। ४५	५७। ०	वेतोनीकेदेशेनेग्रामकानामकानूरननूस कुतरकनानीपा	९२।२४ ५२।१०	३८।१० ३८।१०			
२५	१८। ०	५८। ०	छोरेहूतावीपाकादक्षिणा। छोरेअवरेनीपेकादक्षिणा	६६। ०	४०। ४०			
२६	१८। ३०	५९। २०	छोरेवरतानीपाकामध्य। छोरेवरतानीपा					
२७	१९। ०	६१। ०	छोरेवरतानीपाकाउनरकाअन दाक्षवेदन					
२८	१९। ३०	६२। ०	दाक्षअलूमका। दाक्षबूनसका					
२९	२०। ०	६३।	दाक्षतूलनाम					
३०	२१। ०	६४। ३०	अवम					
३१	२२। ०	६५। २०						
३२	२३। ०	६६। ०						
३३	२४। ०	६६। ३० ६६। २०						

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·म·म·ट·
१४५
144

अत्र तिर्यक्पतिते अं ६६ अक्षांशदेशे दिनं २४ तद्देशे कर्कस्थरवौ मध्याह्नछायासमं ततोऽत्र भवति तेषां यामिाद म
होरात्रवृत्तं भवति तत्र च कर्कादिः सदोदितः मकरादिः सदास्तंगतः कर्कमकरौ परिवर्तनेन कदाचित् क्षितिजस्थौ
भवतः तत्र यदा मेषादि क्षितिजस्थः उदितो भवति तदा क्रान्तिवृत्तं क्षितिजाकारं भवति एतान्यहोरा
त्रवृत्तानि मया कथितानि एतेभ्यः अधिकानी भिन्नानि भवंति तदानेन प्रकारेण साध्यानि अथ कका
देः प्रभृतः तुल्यांतरे ये भवतः तयोः क्रान्तिः लंबांशतुल्या चेत् तच्चापे भवतः तच्चापस्थो रविर्ध्रुवनिता
वत् दिनमेव सत् शंकोः छाया यावत्कालपर्यंतं शंकोरासमंताद्भ्रमति यावत्कालं पर्यंतं चापस्थ एव रवि
र्भवति तावान्कालः परमदिनं भवति मकरस्यानादयोर्वचापद्वयस्थो यावद्रविस्तावद्रात्रिरेव त
देव परमरात्रिप्रमाणं यत्राक्षांशाः सप्तषष्टि ६७ मितः तत्र प्रत्येकं चापे पंचदशांश मिते भवतः परम
दिनं मासतुल्यं भवति यत्र एकोनसप्तत्यंश ६९ मितोक्षः तत्र चापं त्रिंशन्मितं दिनं मासद्वयमितं भवति
यत्राक्षांशाः ७३।२० चापं ४५ दिनं मासत्रयं अ० ७८।२० चापं ६० दि· मा· ४ अ· ८४ चा० ७५ दि· मा·
५ अ· ९० चाप ९०। दिमा· ६ अ ९० तत्र ध्रुवः खमध्यस्थो भवति मेषादिषड्राशयः सदोदितास्तुलादयः षड्राश
यः सदास्तंगताः तत्राहोरात्रं सौरवर्षमितं भवति तत्र शंकोः छाया परितः सर्वदैव भ्रमति नाडीवलयमे
व तत्र क्षितिजं अथ सप्तमप्रकरणं तत्रावदेशीयो दृग्यांशानयनं निरूप्यते तत्र क्रान्तिवृत्ते मेषतुलयोः संपाता
त् तुल्यांतरस्थितयोः चापयोः कालांशाः समाना भवंति एतदुपपत्त्यर्थं चतुर्थसेत्रं कृतं अत्र अवनतं याम्या
तरवृत्तं वहदं क्षितिजवृत्तार्द्धं अहजं नाडीवृत्तार्द्धं चकल्पितं भवितं हृतिसंम्मेषसंपातस्थेकल्पितं क्रान्तिवृत्तस्य
चापे भवतकसंज्ञे संपाताद्भयतः समीने कल्पिते पुनः तयोः कालांशास्ये नाडीवृत्त चापे ग दहसंज्ञे अपिस
माने भविष्यतः अस्योपपत्तिः लमसंज्ञौ ध्रुवौ कल्पितौ लमं लकं लतं मञं मवं ध्रुववृत्तचापानि कृतानि ग
व चापं तक चापेन समानं कल्पितमस्ति वचिद्धकविन्हलयोये द्वे होरात्रवृत्ते नाडीवृत्ताद्भयतः समा
नांतरेस्तः तदा लक चापं मव चापस्य समानं भविष्यति तस्माल्लकतत्रिभुजं मवऊ त्रिभुजं समानं जातं
पुनरपि हक चापं व स्य समानमस्तीत्यग्रानयनप्रकारेणे निरूपितमेव तस्मात् लहक त्रिभुजमहवत्रिभ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तयोरपि भुजाः समानाः जाताः तस्मात् कलह कोणावमह कोणौ समानौ जातौ कलत कोणाव मभ कोणौ च समानौ
जातौ तस्मात् हलत कोणा हमभ कोणौ शेषौ समानौ जातौ एतदेवास्माकमिष्टं अथ क्रांतिवृत्तस्य द्वे चा

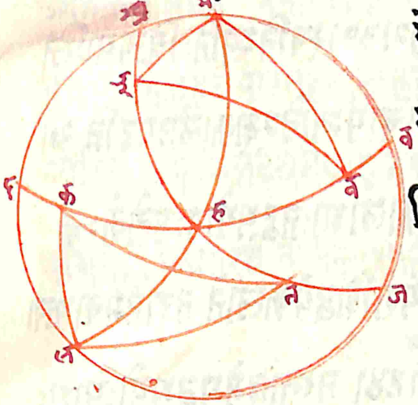

पे मकरकर्कटयोः स्थानात् समानांतरे भवतः तच्चापद्वयस्य स्वदेशोदययो
गः तच्चापद्वयस्य विषुवांशकः योग समानो भवंति यं च मक्षेत्रे अस्योपप
त्तिर्निरूप्यते याम्योत्तरवृत्तं क्षितिजार्द्धं नाडीवृत्तार्द्धं च पूर्वोक्त प्रकारेण
कल्पितं अवचापतव चापे मकरस्थानात् समानांतरे कल्पितेरूप्यते
याम्योपातः कल्पितः तचिह्नं मेषसंपातः कल्पितः हचिह्नं क्षितिजे अ
योरुदयस्थानं कल्पितं कुतः द्वयोरहोरात्रवृत्तैकत्वात् तवचापस्य कालांशाः तह चापं भविष्यति अवचा
पस्य कालांशाः गह चापं भविष्यति पुनः कचिह्नं ध्रुवस्थानं कल्पितं कवलं ध्रुववृत्तं कल्पितं रहं ध्रुव
वृत्तं निरक्षक्षितिजं भविष्यति तवचापस्य निरक्षोदयांशात लचापं भविष्यति अवचापस्य अलचापं
भविष्यति तस्मात् तलअचापद्वययोगः तह हगचापयोः योगेन तु
ल्यो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अस्मात्प्रकारादिदमुपपन्नं
एकपदकालांशज्ञानेन शेषपदकालांशज्ञानं भवतीति अथ स्व

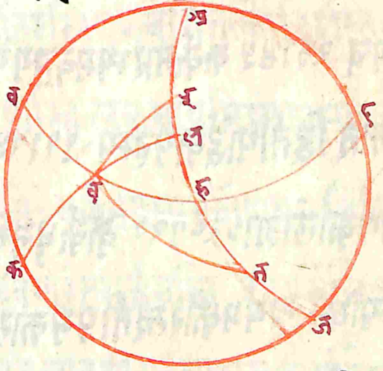

क्षेत्रं तत्र कालांशोदाहरणं क्रियते तत्र पूर्वोक्त प्रकारेणैव
नाडीवृत्तार्द्धं पूर्णं याम्योत्तरवृत्तं क्षितिजार्द्धं च कल्पितं यत्राक्षांशाः षट्त्रिंशत् तत्र स्वदेशे एतत् कल्पितं

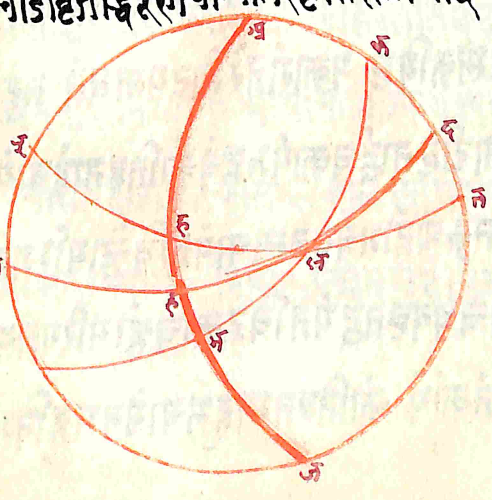

अवतक्रांतिवृत्तार्द्धं क्षितिजस्थचिह्न संपातस्थं कल्पितं व
चिह्नं मेषसंपातः कल्पितं वलचापं मेषराशिः कल्पितः क
ल्पितः कचिह्नं ध्रुवः कल्पितः कलम ध्रुववृत्तं कल्पितं ह
ज कलवृत्तं क्षेत्रे कर चापज्यानि ष्यतिः दज चापज्यापावस
माणानि ष्यतो यातोस्ति वक्ष्माणानि ष्यर्ज्जिय यथा कलचा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पज्यायाः निष्पत्तिः लमचापज्यायाः प्रथमास्ति महचापज्यानिष्पत्तिः हजचापज्यपज्याक्षज्यालंबज्याकलचा
पज्याधुज्यालमचापज्याक्रांतिज्यारूपतां पूर्वं निरूपिताः हजनवतिमितमस्ति यदि प्रथमनिष्पत्तिः घात
निष्पत्तौ शोध्यते तदा द्वितीयानिष्पत्तिरवशिष्यते सा चैतदंक ६।२।३०। स्य निष्पत्तिः त्रिज्ययास्ति
तस्मात् इयं च हमचापज्या अस्याः चापं ७।३९ पूर्वं चोक्तं वमचापं वलचापस्य निरक्षकालांशा इति २१।
५०। तस्मात् वहशेषचापं १९।१२। एतत् मेषमीनराश्योः प्रत्येकं कालांशाः तद्द्वयपोगः प्रत्येकं कु
म्भतुलाराश्योः स्वदेशकालांशा इति २९।५० ३६।२९। यदि वलचापं राशिद्वयं कल्प्यते तदा हमचापम्
१६।३९।२। एतावन्मितं तस्मात् अस्य चापं ५३।४६। वमचापं ५७।४०। तस्मात् मेषवृषयोः योगः
स्वदेशे कालांशाः ५१।५८। एतावन्मितो जातः तेन कुंभमीनयोगकोऽस्य स्वदेशे कालांशाः ५१।५८ म
कर कुंभयोरेतयोः स्वदेशीयकालांशाः ७३।३०। भविष्यन्ति केवलवृषस्य केवलकुंभस्य च कालांशाः
२२।४६। एतयोः मकरकुंभयोः कालांशाः ३१।१२। अथ षड्विंशत्यंशाः शेषा परमदिनं ३६।१२। परमा
ल्पं च २३।४५ कर्कमारभ्य मकरपर्यंतं कालांशाः २१७।३०। मकरमारभ्याकर्कपर्यंतं १४२।३०। त
स्मात् द्वितीयार्द्धकपरस्य ७१।१२। प्रथमार्द्धकरवस्य च १०१।८।४५। तस्मात् मिथुनमकरयोः
शेषकालांशाः २९।०७ कर्कधनुषोः ३५।१२ कालांशाः समाः संति एवं सर्वेषामंशानां कालांश
उत्पाद्याः अयं प्रकारस्तृतीयप्रकारस्य प्रकारेण एवं तत्रैव चापक्षेत्रेणापि दर्शितः छायाक्षेत्रेण अनिसु
गमोऽस्ति तद्यथा कृतः हलमत्रिभुजे लंबांशा रूप हकोणाच्छायानिष्पत्तिः त्रिज्यायां तथास्ति यथा लम
क्रांतिच्छायानिष्पत्तिः महचापहचापज्ययास्ति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरेणोदयमावनं तदु
पपत्त्यर्थं समममक्षेत्रे तत्र संपूर्णोयाम्योत्तरवृत्तं क्षितिजार्द्धं नाडीवृत्तार्द्धं च कार्यं हवं क्रांतिवृत्तार्द्धं चापं
कार्यं हमेषसंपातः हतं इष्टचापं क्रांतिवृत्तस्य कल्पितं तके अहोरात्रवृत्तस्य चापं तचिह्नोपरिगतं

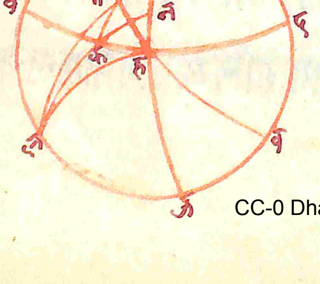

कल्पितं लंध्रुवचिह्नलंमलनं च ध्रुववृत्तद्वयं तचिह्नकचिह्नोपरिगतं ल
हे ध्रुववृत्तचापं हचिह्नोपरिगतं कार्यं क्रांतिवृत्तस्य हमचापेन महनिर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४७ । १०	७ । ९ । ३५	५ । १ । १६	४०

स्येउद्देतीतिप्रसिद्धं पुनः खक्षितिजेनमचापेन सह उदेति । कुतः तकचापनमचापसजातीय [illegible]
तीयान्यहोरात्रवृत्तचापानि सकलदेशेषु समकालेनोदयंक्षितिजेनमचापेन सह उदेति कुतः तकचापं नमचा
पसजातीयमस्ति प्रमाणेनन्यूनाः संति क्षितिजवृत्तक्रांतिवृत्तप्रदेशसंपातोपरिगतध्रुववृत्तक्षितिज
वृत्तक्षितिजवृत्तयोरंतरं नाडीवृत्तेयद्भवति तत्स्वदेशीयोदययोरंतरमस्ति तदंतरं चरका
लोस्ति पुनः एतदर्थमेवाष्टमशाकलं तत्र याम्योत्तरवृत्तं क्षितिजार्द्धं नाडीवृत्तार्द्धं चकार्धं ऊंच ध्रुव
वचिन्हं खक्षितिस्थं वचिन्हं क्षितिजे मकरोदयचिन्हं क्षितिजे क्रांतिवृत्तस्य इष्टांशोदयस्थानं ध्रुववृत्त

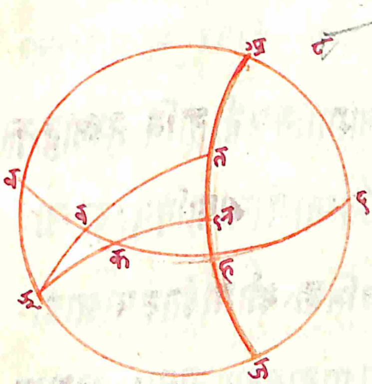

स्य गलचापं गतचापं कचिन्हं वचिन्हं गतमस्ति तस्मात् हतचापं मक
रस्य चरकालोस्ति अयं परमचरकालः हलचापं कन्हस्य इष्टचरकालो
स्ति हतगकवृत्तक्षेत्रे तद्वचापज्यानिष्पत्तिः वगचापज्यायास्ति सा
हतचापज्या हलचापज्यानिष्पत्तिः लकचापज्या कगचापज्यानिष्पत्ते
र्यत्तरूपास्ति तवचापं परमक्रांतिरस्ति वगचापं तत्कोटिरस्ति ए
तच्चापद्वयनिष्पत्तिः सर्वदैवैकरूपास्ति लकचापमिष्टांशस्य क्रां

तिरस्ति एतत्कोटिः कगचापमस्ति एतच्चापद्वयद्वयजीवयोर्निष्पत्तिः एकापरस्य सर्वांशेषु विदितास्ति इयं निष्पत्तिः सर्वदेशेष्वपि नव्यभिचार्यं च परमदिनपरमल्पदिनयोरंतरार्द्धमस्ति इदं पूर्वं निरूपितं तस्मात् हलचापमपि एकपरस्य सर्वांशानां ज्ञातमस्ति एवमेकपदस्य इष्टांशशरशांशप्रमाणेनोत्ता षकोष्टके षकः लिखिता उदाहरणं तवचापज्या २४।१५।५१।३०। वगचापज्या ५४।५२।२६।३०
अनयोर्यानिष्पत्तिः अस्यां क्रांतिज्यावृज्ययोर्निष्पत्तिः शोध्यतेनतद्व्यामार्द्धं निष्पत्तिकोष्टलिखित
प्रमाणेरवांशेष्टतज्ज्ञामभ्वरकालज्यापरमचरमचरकालयोर्निष्पत्ति ज्याराताभिः निष्पत्तिभिः परि
परमचरज्यायाः निष्पत्स्यपश्चेत्गटहीतेनदातत्स्थानचरकालज्यास्य: असदिष्टांशांशप्रदेशेयर

सिं·स·म·र·
९४६

146

अंश	कोटिज्या	ज्या	त्रिज्याग्र भुजा	चरकालज्या [illegible]	नैव वा चरकालाः	निरक्षोदयप्रमाणाः	मेषादयोदयाः [illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१०	४।२ ४८।३०	२९।५५ ५४	१८।१ २३	२१ ७	२१ १६	६।१ १०	६।१ १४	६।१ १४	४०	१४।३४ ११।३०	१०।१६ २४।२०	२६।३३	११।४३ ३०	११।१७	३०।३०	३०।३३	७।१	१०	२३ ३३।१८	४४।२८ २०।३०	५५।४४	१७।५६	१६।२४	६८।१८	५०।
२०	१२।३० १२।४८	१८।२५ २३।३०	१०१ १२	६।५ ५०	५१ ५५	१८१ २५	१७१ ३५	६।१ २१	५०	१८।३४ ९९।३०	१७।१२ १२	४४।१२	१४।३० १२	१३।१२	४७।१८	२३।३६	७।३३	८०	२३।८ ५०	१५।१२ ८	४८।१५	१९।१६	१८।२४	७८।५	६०।
३०	१२।४८ १८	१८।२५ ३७।३०	२८१ ९	६।१३ ३०	८१ २८	२६१ ५०	१९१ १७	६।१ ३७	६०	२१।० १८।०	१६।११ १८।३०	५०।४४	१६।१८ ३७	१६।४६	५७।४४	४१।१८	८।१२	६०	२४।१५ २६।३०	१४।१२ २६।३०	६०।०	१९।१७	१८।४५	६०	११।

मेचरकाल १८।४५ चरकालज्या ९९।३४ अनयोरपमचर
कालज्यायाउक्तनिष्पत्तिप्रमाणानिगृहीतानि तस्माद्गत्वा
क्षेत्रचरकालज्याजाता पुनस्तासांचापानिचरकालाः
एतेनिरक्षोदयेभ्यः शुद्धाअवशिष्टाः क्षेत्रसारोदयाजाताः
एतेउत्तरोत्तरंशुद्धादशदशांशानामुदयाजाताः अथद्वा
पाक्षेत्रैराशिकप्रकारः मदर्शने निरक्षोदयांशज्यानां

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अष्टमप्रकरणं		नानादेशोदयांशसारणी					नानादेशकालांशसारणी						
			निरक्ष	अक्षांश ८।२५			१६।२७		२३।५१		३०।३१		३६।०
		होराः	हो १२।०		१२।३०		१३।०।०		३०।३०		१४।०		१४।३०
		उदयोन्नतिः	उदयाः	अंतरं	३०	अं०	३०	अं०	३०	अं०	३०	अं०	३०
राशयः	अंशाः	अं-क०	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क
मे	१०	८।१०	८।१०	८।३५	८।३५	७।५८	७।५८	७।२३	७।२३	६।४८	६।४८	६।४४	६।४४
	२०	८।११	१८।२५	८।३५	१७।१४	८।५	१६।३	७।२६	१४।५२	६।५५	१३।४३	६।२१	१२।३५
	३०	८।२०	२७।४०	८।१२	२६।१६	८।१६	२४।१७	७।४५	२२।३७	७।१०	२०।४३	६।३७	१९।१२
वृ	१०	८।४०	३७।३०	८।८	३५।१४	८।३६	३२।५६	८।४	३०।४१	७।३३	२८।२६	७।१	२६।३३
	२०	८।५८	४७।२८	८।२९	४४।४३	८।१	४१।५७	८।३१	३९।१२	८।२	३६।२८	७।३३	३३।४६
	३०	१०।१६	५७।४४	८।२१	५३।३४	८।२७	५१।२४	८।३	४८।१५	८।३७	४५।१५	८।१२	४१।१८
मि	१०	१०।३२	६८।१८	१०।११	६४।३८	८।५६	६१।२०	८।१६	५७।५१	८।१७	५४।२२	८।१६	५०।१४
	२०	१०।४२	७८।१५	१०।३२	७५।२४	१०।२३	७१।४३	१०।११	६७।२	१०।०	६४।२२	८।४७	६०।४१
	३०	१०।५५	८९।०	१०।५१	८६।१५	१०।४७	८२।३०	१०।४८	७८।४५	१०।१३	७५।०	१०।३४	७१।५
क	१०	१०।५५	१००।५५	१०।५८	[illegible]	८।५६	६१।२०	९८।४२	८९।१२	१२	८४।१२	९।१६	८२।३१
	२०	१०।४७	१११।४७	१०।५८	७५।२४	१०।२३	७१।४३	५९।२३	१०९।१७	३४	९०।४७	११।४७	९४।८
	३०	१०।३४	१२२।१६	१०।५३	८६।१५	१०।४७	८२।३०	३२	११९।४७	११	१०९।३७	१२।१२	१०६।३०
सिं	१०	१०।१६	१३२।३२	१०।४१	१२४।४७	९।१५	१२७।१	२९	१२४।१६	५५	१२१।३२	१२।२०	११८।५२
	२०	९।२८	१४३।३४	१०।२६	१४०।१४	१०।५५	१३७।२६	२७	१३४।४१	५४	१२३।२६	२३	१३१।१३
	३०	८।४०	१५२।१०	१०।१२	१५०।२६	१०।४४	१४८।४०	१६	१४७।२७	४७	१४५।३२	१९	१४५।३२
सि					८७।१४ १०८।१३ ११८।६	११।३ ११।११ ११।१२	१०।१७ १०४।४४ ११५।२६	उदीर					

निष्पन्नयः त्रिज्यया चरकालज्या परमचरकालज्ययोर्निष्पन्नः एवं सन्ति एवं द्विचायक्षेत्रे अग्रज्या परमाग्रज्ययोर्निष्पत्तिः एकपदस्योदयांशज्ञानेन शेषपदोदयांशज्ञानं जायते पूर्वोक्तप्रकारेण एवं निरक्षादारभ्य सपादद्विघटिकांतरेण स्वस्वपरमदिनहोराणां उदयांशसारणी लिखितास्ति सार्द्धद्विचत्वारिंशत्परमदिन ४२।३० पर्यंत

अथाष्टमप्रकरणे कालांशसारणी लिखितास्ति ॥ ॥ ॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४७

147

नताहशकालोज्ञसारणी

			निरक्ष		अहंश १।२५		१६।२७		२३।५१		३०।२२		३६।०
		होरा	हो १२४०		१२।३०		१३।०		१३।३०		१४।०		१४।३०
		उदयांतरा गि	उदयाः	अंतरं	उ०	अं	उ	अं	उ	अं	उ	अं	उ
राशयः	अंशा	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क	अं क
क	१०	६।२७	१६।२५	६।५८	१६०।२८	१०।३३	१५६।१३	१५	१५८।१४	१४०	१५६।५३	१३	१२२।४५
	२०	६।२७	१७०।५५	६।५१	१७०।१५	१०।२५	१६६।३८	१।११	१६९।१	१३५	३५	६	९
	३०	६।२७	१८०।१	६।४५	१८०।०	१०।२२	१८०।०	१०।५७	१८०।१	३२	१८०।०	६	१८०।०
तु	१०	६।१०	१८६।१०	६।४५	१८६।१५	१०।२२	१९०।२२	५७	१९०।२७	३२	१९०।३२	६	१९२।६
	२०	६।१५	१९६।२५	६।४१	१९६।१६	१०।२५	२००।४७	१।१	२०१।५८	३५	२०३।७	६	२०४।१५
	३०	६।२५	२०७।५०	६।२८	२०६।३६	१०।३१	२११।२०	५	२१३।३	४०	२१४।४७	१३	२१६।२८
वृ	१०	६।४०	२१३।३०	१०।१२	२१९।४४	१०।२२	२२२।४	१६	२२४।०	४७	२२६।२४	१९	२२८।४७
	२०	६।५८	२२५।५८	१०।२६	२३०।५३	१०।५५	२३३।५९	२५	२३५।४४	५७	२३८।२८	२३	२४०।१०
	३०	६।३६	२३७।४४	१०।९	२४०।४४	११।५	२४४।४	२९	२४७।१३	५५	२५०।१३	२०	२५३।३०
ध	१०	६।३७	२४८।१४	१०।५३	२५१।४७	११।१२	२५५।१७	३२	२५८।५५	४७	२६२।१४	१२	२६०।४२
	२०	६।४७	२५९।२५	१०।५९	२६२।४६	११।११	२६६।२७	२५	२७०।८	२४	२७३।४८	१२	२७७।२९
	३०	६।५३	२७०।०	१०।५४	२७३।४५	११।३	२७७।३०	११।७	२८१।१५	११।१५	२८५।०	११।४७	२८८।०
म	१०	६।५५	२८०।५५	१०।२९	२८४।३६	१०।४७	२८८।११	१०।४७	२९१।५८	१०।४८	२९६।३८	११।१६	
	२०	६।४७	२८९।१२	१०।३५	२९५।११	१०।२३	२९९।४०	१०।११	३०३।९	१०।०	३०५।३८	१०।३७	
	३०	६।३४	३०१।१६	१०।४५	३०६।०	६।५६	३०८।३५	६।१६	३११।४५	६।२७	३१४।५५	६।४७	
कुं	१०	१०।१६	३१२।३२	६।५१	३१५।१७	६।२७	३१८।३	६।१३	३२०।४८	६।३७	३२३।३२	८।५६	
	२०	६।५८	३२२।२३	६।२९	३२४।४१	६।१	३२७।४	८।३१	३२९।१९	८।२	३३२।३४	६।५२	
	३०	६।५०	३३२।१०	६।८	३३३।४४	८।२७	३३५।४०	८।४	३३७।४१	७।१३	३३९।७	७।३३	
मी	१०	६।२५	३४१।३२	८।४२	३४३।४१	८।१७	३४३।५१	७।४२	३४४।८	७।१०	३४७।५७	७।१	
	२०	६।१४	३५१।५०	८।१९	३५१।२५	८।५	३५२।२	७।२९	३५२।३७	६।५४	३५३।१२	६।१६	
	३०	६।१०	३६०।०	८।३५	३६०।०	७।५८	३६०।०	७।२३	३६०।०	६।४८	३६०।०	६।२९	

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नानादेशकालांशमारशी

				[illegible]	५०।१६		५५।२		५८।३०		६१।३५		६४।२
				[illegible]	१५।०		१५।३०		१६।०		१६।३०		१७।०
				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
				[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
मे	१०			५।४०	५।४०	५।८	४।२६	४।३६	५।५	४।५	३।३६	३।३६	५।८
	२०			५।४७	११।२७	५।५४	४।४३	६।१९	४।१२	८।११	३।४५	३।४५	१०।२२
	३०			६।५	१७।३२	५।१३	५।१	१४।२०	४।२१	१२।४८	४।०	१९।१९	१५।२२
वृ	१०			६।२९	२४।१	५।५८	२१।१३	५।२६	१९।४७	४।५७	१७।४५	४।२७	१९।४५
	२०			७।४	३१।०	६।३४	२८।२७	६।५	२५।५१	५।३४	२३।१८	५।४	२०।४६
	३०			७।४७	३८।५१	६।३०	३५।४७	६।५२	३२।४३	६।३५	२८।४३	५।२६	२६।४५
मि	१०			८।३८	४७।२९	८।४५	४४।१५	७।३३	४०।३६	७।२९	३७।१२	७।१५	३३।५०
	२०			९।३२	५७।१	९।२६	५३।२१	९।५	४९।४१	८।४७	४६।१	८।२२	४२।२३
	३०			१०।२९	६७।३०	१०।२४	६३।१५	१०।१९	६०।०	१०।१४	५७।१५	१०।७	५२।३०
क	१०			११।२१	७८।११	११।२७	७५।११	११।३१	७१।२१	११।३६	६८।५१	११।४३	६४।१३
	२०			१२।२	९१।१३	१२।५५	८७।२६	१२।२९	८४।०	१२।४५	८०।३६	१३।१	७७।४४
	३०			३०	१०३।२३	१२।४३	१०१।१९	१३।१५	९७।४५	१३।२९	१०४।४४	१४।३	९१।१७
सिं	१०			४६	११६।९	१३।५३	११३।३१	१३।४०	११०।५५	१४।७	१०८।२२	१४।३६	१०५।१३
	२०			५२	१२९।१	२२	१२३।५३	१३।४१	१२४।४६	१४।१२	१२२।४४	१४।५२	१२२।४५
	३०			५१	१४१।३२	२२	१४०।१५	१३।४४	१३६।४०	३४	१३७।८	१४।५७	१३५।२९
क	१०			४५	१५४।३०	१७	१५३।३२	१३।४९	१५२।२९	३९	१५१।२७	१४।५०	१४५।२९
	२०			१४	१६७।१४	१६	१६६।४८	१३।४७	१६६।४६	१८	१६७।४४	१४।४७	१६७।३६
	३०			४०	१८०।०	१२	१८०।०	१३।४४	१८०।०	१५	१८०।०	४४	१८०।०
तु	१०			४०	१९२।४०	१२	१९२।१२	१३।४४	१९३।४४	४५	१९२।४४	४४	१९२।४४
	२०			४३	२०५।२३	१६	२०६।८	१३।४७	२०७।३१	१९	२०८।३३	४७	२०९।३१
	३०			४५	२१९।८	१७	२१९।४७	१३।४९	२२१।२०	१९	२२२।५२	५०	२२४।३१
वृ	१०			५१	२३०।५९	२२	२३३।७	१३।५४	२३५।१४	२४	२३७।१७	५४	२३९।१५
	२०			५२	२४३।५१	२२	२४६।२९	१३।५१	२४९।१५	२२	२५२।३८	५२	२५४।७
	३०			४६	२५६।३३	१३	२५९।४१	१३।४०	२६२।१२	४।७	२६५।४४	३६	२६८।४३
ध	१०			३०	२६९।७	१२।५३	२७२।३४	१३।१५	२७६।१०	१३।३९	२७९।२४	१४।३५	२८२।४६
	२०			१२।१२	२८१।१९	१२।१५	२८४।४९	१२।२९	२८९।२९	१२।४४	२९२।९	१३।१	२९६।४७
	३०			११।२१	२९२।३०	११।२६	२९६।१५	११।३१	३००।०	११।३६	३०३।१५	११।४३	३०७।३०
म	१०			१०।३२	३०२।५९	१०।२६	३०६।१९	१०।१९	३१०।१९	१०।१४	३१४।५९	१०।७	३१७।३०
	२०			९।३२	३१२।३१	९।१९	३१६।१८	९।५	३१९।२४	८।४९	३२२।४८	८।२२	३२६।१०
	३०			८।१८	३२१।९	८।१५	३२६।१८	७।२३	३२८।१७	७।२९	३३०।१७	७।५	३३३।१५
कु	१०			७।४६	३२८।५०	७।२०	३३१।१३	६।५२	३३४।९	६।२५	३३८।४२	५।१७	३३९।११
	२०			७।४	३३७।४९	६।३४	३३९।७	६।५	३४०।४४	५।३४	३४२।१६	५।४	३४४।१४
	३०			६।२८	३४४।२८	५।५८	३४५।१५	५।२६	३४५।४४	४।५६	३४७।१२	४।२६	३४८।४९
मी	१०			६।५	३४३।३३	५।१३	३५०।१८	५।१	३५५।४१	४।३१	३५१।३३	४।९	३५२।४१
	२०			५।५७	३५४।२०	५।१३	३५४।५२	४।५९	३५५।२४	४।१२	३५५।१५	३।४३	३५६।२४
	३०			५।४०	३६०।०	५।१८	३६०।०	४।३६	३६०।०	४।५	३६०।०	३।३६	३६०।०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं. मं. म.
१५८
148

अथनवमप्रकरणं तत्रकालांशेभ्यः परार्थाः ज्ञायंतेतेअत्रनिरूप्यंते अथदिनचापंरात्रिचापंच अ
क्षांशज्ञानेस्पष्टसूर्यज्ञानेचसाध्यं तथा स्पष्टसूर्यकालांशाः साध्याः तथासषड्सूर्यस्यतद्देशीयकालांशाः
साध्याः तेषामंतरं दिनमानचापंभवति सषड्कालांशेभ्यः शोध्याः शेषंरात्रिमानचापंभवति रात्रिचापं
दिनचापंचपंचदशहृतं दिनहोराः रात्रिहोराश्चभवंति एताहोराः एकरूपाः तेषाः पुनः दिनचापंरात्रि
चापंचद्वादशभिर्भक्तं विषमहोराप्राः कालोभवति पुनः प्रकारांतरेण विषमहोराकालज्ञानमाहास्प
ष्टसूर्यस्यनिरक्षकालांशानां स्वदेशीयकालांशानां चांतरं षड्भिर्भक्तं कार्यं फलं पंचदशासु अंशेषु ध
नर्णं रविगोलवशात्कार्यं विषमहोराकालमानंभवति अथविषमहोराज्ञानेसति एकरूपहोराज्ञान
माह ज्ञातविषमहोराः स्वकालमानगुणिताः पंचदशभक्ताः फलंसमहोरामानंभवति एकरूपहोराज्ञा
नेसति विषमहोरानयनं तद्यथा एकरूपहोराः पंचदशगुणिताः विषमहोराप्रमाणभक्ताः सन्तः विष
महोराप्रमाणभक्ताः संतः विषमहोराः भवंति अथहोरातः लग्नानयनं यदि विषमहोराः ज्ञा
ताः तदा स्वप्रमाणेन गुणनीयाः एकरूपाश्चेत् पंचदशभिर्गुणनीयाः तत्रदिनंचेत् स्पष्टसूर्यका
लांशयोजना रात्रिश्चेत्सषड्सूर्यकालांशयोज्याः एतेस्वदेशोदयलग्नकालांशाभवंति तैः कालां
शैः स्वदेशलग्नसाधनीयं चापंकार्यं तद्देवलग्नंस्यात् अथदशमकालांशानयनं तत्रमध्याह्नात्प्रा
क्तनाहोरागताः सायदि एकरूपाश्चेत्तदा पंचदशघ्नाः कार्याः विषमाश्चेत्स्वप्रमाणघ्नाः कार्याः
स्पष्टसूर्यस्यनिरक्षकालांशास्तत्रयोज्याः तदा दशमकालांशाः स्युः तैः निरक्षविषुवांशायत्र
चापंकार्यं तद्दशमलग्नंस्यात् अथस्वदेशोलग्नकालांशेषुनवत्यंशाश्चेत् शोध्यंते तदा द
शमकालांशाः अवशिष्टाभवेयुः दशमकालांशेषुनवत्यंशाः योज्यंते तदालग्नकालांशा
भवंति अथयेंऽशाः याम्योत्तरवृत्ताधःस्थाः संति तेषुमध्याह्नादभिष्टांतरहोराश्चेद्बुध्यंते
तदाप्रमाणवस्तुः यदिचैकयाम्यान्तरवृत्तस्यनभवंति तदामध्याह्नातः तत्रहोरासमानानभ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वंति किंतु देशांतरस्थलंबांतरभिन्नाः भवंतीति अथ दशमप्रकरणं तत्र क्रांतिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसंपातोत्पन्नको

णः प्रदर्श्यते तत्र गोले वृहद्वृत्तसंपातोत्पन्नकोणः संपातकेंद्रकृतवृत्तेन मितं चापं यस्य कोणस्य सन्मुखं स्या

त्स कोणः समः तत्र क्रांतिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसंपातात् क्रांतिवृत्तक्षितिजसंपात क्रांतिवृत्तदृग्वृत्तसं

पाताच्च ये कोणा उत्पन्नास्तेषां कोणानां ज्ञानं दृग्वृत्तक्रांतिवृत्तसंपातोत्पन्नकोणज्ञानं च अस्मिन् शास्त्रेष्टमस्ति

अथ च लंबनानयने अस्यावश्यकत्वमस्ति तस्मात्तत्साधनप्रकारमहं वक्ष्यामि तत्र प्रत्येकसंपातात्

चत्वारः कोणा उत्पद्यंते तेषु ये पूर्वोत्तरस्थाः तत्साधनं वक्ष्यामि तत्रापि क्रांतिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसं

पाते ये कोणा भवंति सुगमत्वात्प्रथमं तत्साधनं वक्ष्ये यौ द्वौ विभागौ क्रांतिवृत्तस्य मेषतुलासंपातात् समानं

तरौ भवतः तयोर्याम्योत्तरवृत्तसंपाते ये कोणा उत्पद्यंते ते समानाः भवंति अस्मिन् विचारे नवमप्रसंगे निरू

प्यते अवनं नाडीवृत्तस्य चापं अध्रुवात् कल्पितं । दवहं क्रांतिवृत्तस्य चापं वव चापं वत चापं समानं क्रां

तिवृत्तस्य च कल्पितं अव चापं अल चापं याम्योत्तरवृत्तस्य कल्पितं कवव कोण अतह कोणौ समानौ भविष्य

तः कुतः ववकत्रिभुजवतलत्रिभुजयोः भुजानां समत्वात्

ववभुज वतभुजौ समानौ कल्पितौ वकभुज तलभुजौ कल्पितसमा

नचापयोः क्रांती भवतः वकभुज वतभुजौ समानचापयोः निरक्ष

कालांशौ समानौ भवतः तस्मात् कवव कोणः वतल कोणेन समानो

जातः तस्मात् अतह कोणेनापि समानो जातः यौ द्वौ भागौ क्रांतिवृत्त

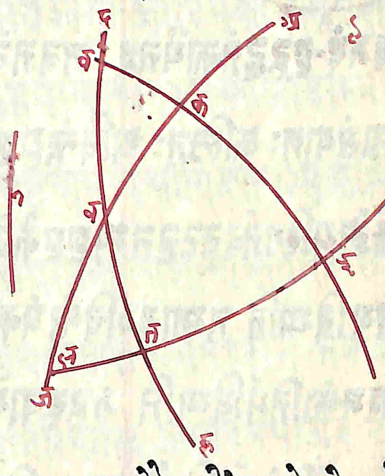

स्य मकरकर्कस्थानात् समानांतरौ भवतः तद्वृत्तयोः याम्योत्तरवृत्तसंपातादुत्पन्नौ कार्योत्तरकोणौ तयो

ः समकोणद्वयतुल्यो भवति अथैतद्विचारार्थं दशमप्रसंगं प्रदर्शयते तत्र अवजं क्रांतिवृत्तस्य चापं वचि

ह्नं च कर्कस्थानं वा मकरस्थानं कल्पितं वद चापं वह चापं च समानं कल्पितं अह चापं अद चापं याम्योत्तरवृ

त्तस्य कल्पितं तदा अदव कोण अहज कोणयोर्योगः समकोणद्वयतुल्यो भविष्यति कुतः दचिह्न

हचिह्नयोरहोरात्रवृत्तं एकमेवास्ति तस्मात् अद चाप अह चापे समाने भवतः तस्मात् अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रदव कोणाम हव कोणौ समानौ भविष्यतः पुनः म हव कोणा म हज कोणायो

योगः समकोणाद्वय तुल्यः तस्मात् रदव म हज कोणयो र्योगोपि समको

णाद्वयतुल्यो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं चर। अथैकादशं क्षेत्रं॥

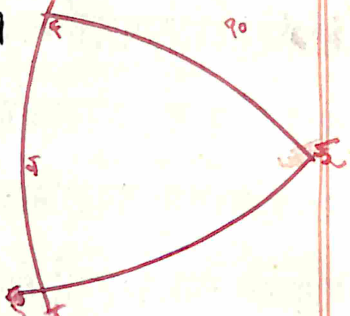

तत्र अवजं याम्योत्तरवृत्तं अहजं क्रांतिवृत्तार्द्धं अचिह्नं च मकरस्था

नं अचिह्नं पृष्ठकेंद्रं कृत्वा वहदं वृत्तं कार्यं तत्र अवजरवृत्तं अहज वृत्तस्य ध्रुवयो रुपरि वहदवृ

त्तस्य च ध्रुवयो र्गतमस्ति तदा हचापं नवति मितं भविष्यति तस्मात् अदह कोणः समकोणो भवि

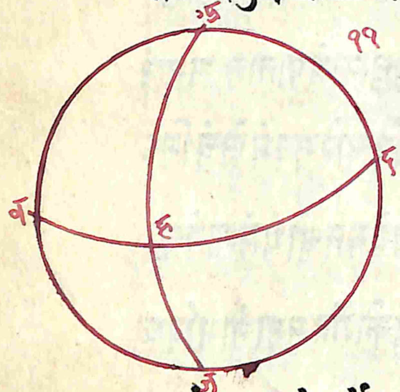

ष्यति अनेनैव प्रकारेण कर्कस्थान कोणोपि समकोणो भविष्यति

कुतः कर्ककोण मकरस्थान कोणयो र्मिथः समानत्वात् अथ द्वा

दशं क्षेत्रं तत्र अवजं याम्योत्तरवृत्तं अहजं नाडीवृत्तार्द्धं असजं क्रांति

वृत्तार्द्धं अचिह्नं तुलासंपातः कल्पितः अचिह्नं पृष्ठकेंद्रं कृत्वा

वसदं वृत्तं कार्यं तत्र अवजं याम्योत्तरवृत्तं अहजं नाडीवृत्तार्द्धं असजं क्रांतिवृत्तार्द्धं अचिह्नं तु

लासंपातः कल्पितः अचिह्नं पृष्ठकेंद्रं कृत्वा वसद वृत्तं कार्यं तत्र अवजरवृत्तं अहजवृत्तस्य पृष्ठ

केंद्रोपरिगतं वहदवृत्तस्य पृष्ठकेंद्रोपरिगतमस्ति तदा अहचापं नवत्यंशमितं हदचापं नवत्यंशमि

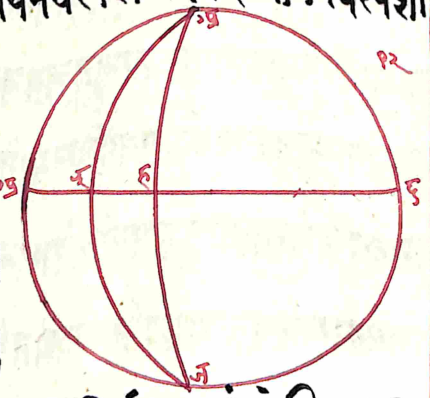

तं भविष्यति तस्मात् अचिह्नं मकरस्थानं भविष्यति सहचापं

परमक्रांति र्भविष्यति सहदचापं अस कोणस्य प्रमाणं नवं

त्यंशायैः परमक्रांति योगतुल्यमस्ति पुनः मेषसंपात कोणः मध्य

मोक्तकोणप्रमाणेन भांशांश ९०मितोस्ति परिमाणस्य धनांशतु

ल्योस्ति अथ त्रयोदशं क्षेत्रं तत्र याम्योत्तरवृत्तं नाडीवृत्तं च पूर्ववत् कल्पितं वसदं क्रांतिवृत्तार्द्धं स

चिह्नं तुलासंपातः वसचापं कन्याराशिः कल्पितः वचिह्नं पृष्ठकेंद्रं कृत्वा वतकंह दहवृत्तं कार्यं अवजर

वृत्तं अहजवृत्तस्य पृष्ठकेंद्रोपरिगतं वहकवृत्तस्य पृष्ठकेंद्रोपरिगतमस्ति तदा वच चापं वतचापं हव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वचापं च प्रत्येकं नवत्यंशमितं स्यात् वव्हृक्षेत्रे वअचापज्या अवचापज्यानिष्पत्तिः वऊचापज्या ऊनचापज्यानि
ष्पत्तिः वऊचापज्या ऊनचापज्या निष्पत्तिस्तत् हचापज्या हवचापज्यानिष्पत्तिर्यावत्तुल्यास्ति वअचापं कमार
ग्पादेः क्रान्तिरस्ति अवचापं अस्य कोटिरस्ति वऊचापं त्रिंशदंशमितमस्ति ऊनचापं षट्स्वंशमितम
मस्ति सर्वे ये जीवाः पूर्वं कथिताः संति ः यदा प्रथमनिष्पत्तिः यातनिष्पत्तेः शोधिता शेषं हनचापज्या
हवचापज्यानिष्पत्तिरस्ति इयं निष्पत्तिः तथास्ति ११।२८ अथ मकरस्य निष्पत्तिर्यथा त्रिज्या यास्ति
एकः हनचापज्यास्ति अस्य चापं २१।० तस्मात्कवनकोणः ११।०। उत्पन्नः अयं च सिंहान्तको
णोस्ति अनेनैव प्रकारेण वृश्चिकादेः कोणः ११।१० एतावन्मितस्तथा भवति एतत्समषड्कोणप
मातरां समषड्भ ६।१० एतावन्निमितं भवति यदि वचिह्नं सिंहादिः कल्प्यते पूर्वोक्तप्रकारेण ह
नचापज्या ११।५४।३० एतावती जाता अस्याः प्रत्येकं १०।३०। सिंहादिधनुयायोः कोणः प्रत्येकं
१०।३० एतन्मितो भवतः समषडंभयोः कोणः ७।३० एतत्सर्वेषां राशीनां आदिमकोणाः उत्प
दिताः अथ चापक्षेत्रे कोणतन्नानयनं प्रदर्श्यते यदि तावत् ऊनचापं ऊहचापं स्यनिरक्षकालांशरूपं
कल्प्यते तदा ऊहचापमपि ज्ञातं स्यात् सहचापज्यानिष्पत्तिः हनमिष्टचापज्या त्रिज्या परमक्रान्ति
रूपऊकोणज्ययोर्निष्पत्तिरिवास्ति प्रयोजनमिदमत्र हनचापं इष्टग्रासकालांशानां क्रान्तिरस्ति
कुतः ऊहचापं लग्नकालांशमानं अस्यैव हनचापं क्रान्तिरस्ति अथ छायाक्षेत्रे प्रदर्श्यते तत्र त्रि
ज्यानिष्पत्तिः ऊकोणछायया ऊनचापज्या हनचापछाययोः निष्पत्तिरिवास्ति अस्येदं प्रयोजनं ह
नचापं दशमविलग्नभततचिह्नस्यान्यक्रान्तिरस्ति अथैकादशप्रकरणं तत्र क्रान्तिवृत्तक्षितिजसंपा
तोत्पन्नकोणविचारः प्रदर्श्यते निरक्षक्षितिजक्रान्तिवृत्तसंपातात्प्रथमकोणउत्पद्यते तेषामन्योन्तर
वृत्तक्रान्तिवृत्तसंपातोत्पन्नकोणसदृशाः भवंति तस्मात्ते सिद्धा एव संस्थत अन्याक्षितिजकोणाः नि
रूप्यन्ते ये द्वे चिन्हे क्रान्तिवृत्तस्य मेषसंपातात्तुल्यासंपाद्धा समानान्तरेस्तः तयोः कोणो एकक्षितिजे समा
नो भवतः तदज्ञानार्थं चतुर्दशक्षेत्रं प्रदर्श्यते तत्राऽवजदयाम्योत्तरवृत्तं अहगं नाडीवृत्तार्द्धं वह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दृंक्षितिजार्द्धं मतक्रमचापेक्रांतिवृत्तस्था तृचिन्हं कचिन्हं तुलास्थानं तृवचापं कठचापं क्रांतिवृत्तस्यच समानंकल्पितं ततः हवतकोणकलकोणौसमानौभविष्यतः कुतः हतृवत्रिभुजेहकलत्रिभुजे भुजाः मिथःसमानाःसंति यथापूर्वंकथितं

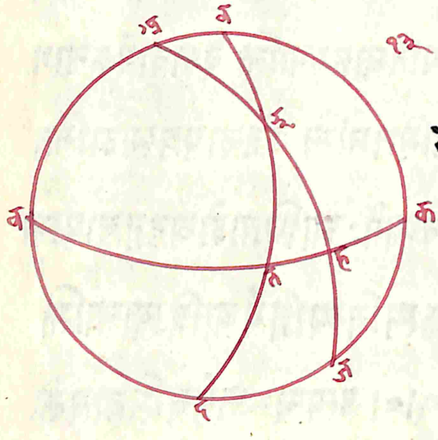

तस्मात् हवतृकोण हठकौ कोणावपिसमानौभविष्यतः तदैतहत्रुभाद्वौ ज्ञाअपिसमानाःस्युः येद्वेचिन्हे षड्भांतरेस्तः तत्रैकपूर्वकोणद्वितीयपश्चिमकोणयोर्योगः षड्भांश १८० तुल्योभवति एतद् ज्ञानार्थंपंचदशक्षेत्रंनिरूप्यते तत्रअवजदं क्षितिजंअहजतृक्रांतिवृत्तं अचिन्हंजचिन्हंमेषलग्नंकल्पितं तस्माद् अहकोणात्दजदकोणयोर्योगः समकोणद्वयतुल्योस्ति कुतः दअहकोणात्दअदकोणयोर्योगः समकोणद्वयतुल्योस्तितस्मात्द्वेचिन्हे क्रांतिवृत्तस्यमकरस्थान

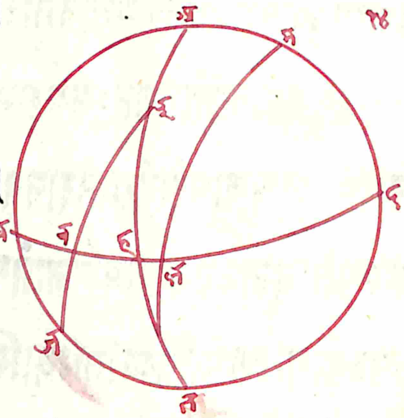

कर्कस्थानात्समानांतरेस्तः तदैयोकचिन्हपूर्वक्रांतिवृत्तकोणयश्चिन्हपश्चिमकोणयोर्योगस्तमकोणद्वयतुल्योभविष्यति यदिक्रांतिवृत्तार्द्धे पूर्वकोणाज्ञाताःभवंति तदाक्रांतिवृत्तद्वितीयार्द्धे पूर्वकोणा अपिज्ञाताभवंति सर्वक्रांतिवृत्तस्यापियश्चिमकोणाअपिविदिताःभविष्यंति ॥ अथषोडशक्षेत्रं तत्राऽव्वजदंयाम्योत्तरवृत्तं अहदंषड्विंशदक्षांशक्षितिजार्द्धं

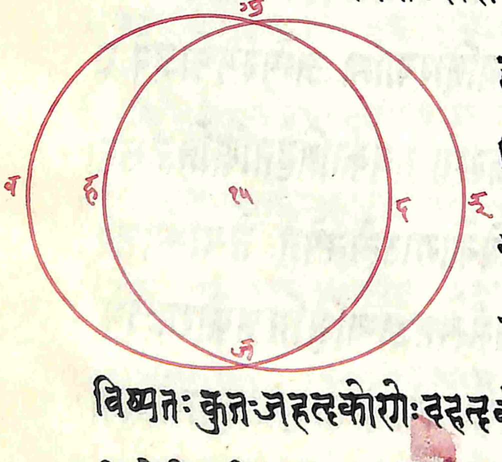

हतृहनवत्यंशाः नाडीवृत्तस्यहवचापंहजचापंक्रांतिवृत्तस्यैकैकयदंचकल्पितं हचिन्हंतुलासंपातंवचिन्हंमकरस्थानमेकवारकल्पितं पुनः हचिन्हंमेषसंपातंजचिन्हंकर्कस्थानंद्वितीयपरिवर्तेकल्पितं तस्मिद्स्माद् हरुलंबांशकोणोज्ञातोस्ति ततएवदहजकोणादहवकोणोज्ञातोभविष्यतः कुतः जहतकोणोः वहतकोणाच्छाध्यते तदादहजकोणोवशिष्टःस्यात् पुनर्अहवकोणःदहरुकोणोपोज्यते तदादहवकोणःस्यात् अथसप्तदशक्षेत्रं तत्रअवजदंयाम्योत्तरेवृत्तंवहदपूर्वदिक्षि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिजार्द्धं अहजंक्रांतिवृत्तार्द्धं हचिन्हं वृषादिः कल्पितः तस्मात्षट्त्रिंशदंशांशदेशे हचिन्हं वृषादिर्यदाक्षितिजे
भवति तदा अधस्तनयाम्योत्तरवृत्ते संलग्नः क्रांतिवृत्तविभागो दक्षिणो दिन ७७।४९। अयं जचिन्हं कल्पितं त
दा हज चापं लग्नचतुर्थभावयोरंतरं नवत्यंशेभ्यो न्यूनं जातं पुनः हचिन्हे दृष्टकेंद्रं कृत्वा अवनतं दहवृत्तं कार्यं
पुनः हवं हजं नवत्यंशा परिमितं चापं कार्यं अदफवृत्ते यन्नवत्यंशामि
तेभविष्यतः कुतः अचिन्हं वहवृत्तं दृष्टं तस्य यतः दृष्टकेंद्रमस्ति वह
वृत्तं च अवजदवृत्तं अवनतवृत्तयोर्ध्रुवोपरिगतमस्ति जचिन्हस्य
क्रांतिरुत्तरदिशि एतावत् २२।४०। स्यस्ति अचिन्हस्योत्तरं नाडीवृ

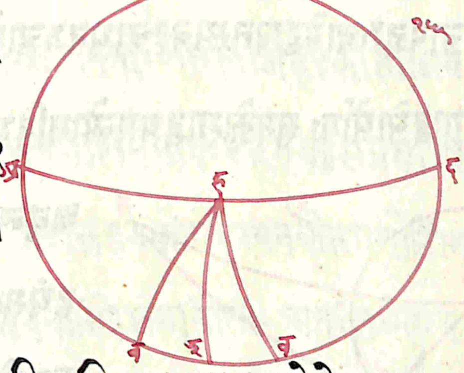

त्तात् अक्षांशा ३६ तुल्यमस्ति तदा अजचापं ५८।४०। एतावद्भविष्यति पुनः अजहजक्षेत्रे जदचाप
ज्या दअचापज्ययोर्निष्पत्तिः जहचापज्या हवचापज्य निष्पत्तिवत् वतचापज्या तअचापज्या निष्पत्तिघातरु
पास्ति जदचापज्या ३१।१२। जहचापं ७७।४९। अस्यज्या ५८।५७। दअचापज्या हवचापज्या तअचाप
ज्या त्रिज्यातुल्याः संति तस्मात् यदि प्रथमनिष्पत्तिर्घात निष्पत्तेः शोध्यते तदा शेषं द्वितीयनिष्पत्तिरवशि
ष्यते सा च अस्माकस्य ३१।५६। त्रिज्यया निष्पत्तिः तत्तुल्यास्ति अयमंकस्तु ३१।५६। तवचापज्यास्ति
अस्याः चापं ३२।१७ एतच्च दहजकोणप्रमाणमस्ति इयं या निष्पत्तिर्निरूपिता सा कथितनिष्पत्तीव
त्सतमास्ति अथ प्रकारांतरं अतचापज्या तवचापज्ययोर्निष्पत्तिः अदचापज्या दजचापज्ययोर्निष्पत्ति
अहचापज्या हवचापज्यानिष्पत्त्योर्घातोस्ति तस्मात् अनयोर्निष्पत्त्योर्घातश्चेत् क्रियते तदा घातनिष्प
त्तिर्भवति पुनः प्रकारांतरं चापक्षेत्रे प्रदर्श्यते तत्र हचापज्यायाः निष्पत्तिः जदचापज्यया हवचापज्या
वतचापज्ययोर्निष्पत्तिरिवास्ति अथ छायाक्षेत्रे प्रोच्यते तत्र हदचापं हचिन्हछायायाः कोटिरस्ति अ
स्याः जीवायाः निष्पत्तिः दजचापछायया तथास्ति यथा हतचापज्या निष्पत्तिः वतचापछायया अथ
द्वादशप्रकरणं ॥ तत्र क्रांतिवृत्तदृग्वृत्तसंपातजनितकोणानां प्रमाणं निरूप्यते येदि क्रांतिवृत्तस्य
चिन्हे मकरकर्कटयोश्चिन्हात् समानांतरे भवतः याम्योत्तरवृत्तात्तयोः नतकालः समानश्चेत्तदा तयो

सिं·स·म. नतींशा अपि समाना भवंति इष्टकोणद्वययोगोपि समकोणद्वयतुल्यो भवति अथाष्टादशांशे क्षेत्रं एतद्विचारार्थमद
७२९ र्शते अवजं याम्योत्तरवृत्तचापं व बिंदुः खमध्ये ज चिह्नं ध्रुवस्थानं अहं अऊवच यक्रांतिवृत्तचापं ह चिह्नं ऊ चि
151 ह्नं मकरादिकर्कटादिस्थानात् समानांतरं अवजवृत्तात् समानं तत्कालं च कल्पितं पुनः जध्रुववृत्तस्य जव
चापजऊचापे दृग्वृत्तस्य वरचापवऊचापे कार्ये तदा वरचापवऊचापे समाने भविष्यतः वरहकोणवऊअको
णद्वयोर्योगः समकोणद्वयतुल्यो भविष्यति अस्योपपत्तिः जरवत्रिभुजे जऊवत्रिभुजे जरभुजेः जऊभुज

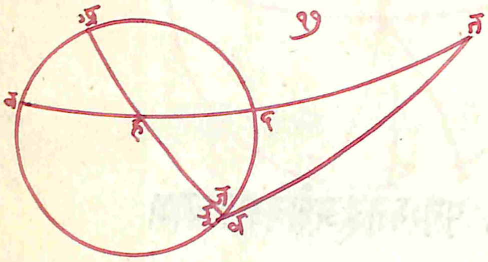

ध्रुवज्याचापसमाने स्तः जवभुज उभयत्र एक एवास्ति जचिह्नस्य चकोणा
द्वयं समानमस्ति तस्मात् वरचापवऊचापे समाने स्तः पुनः जरवकोणज
ऊवकोणौ समानौ भविष्यतः इदं कथितं अवजरहकोणाज ऊ अकोणौ क्रां
तिवृत्तयाम्योत्तरवृत्तसंपातजकोणौ अनयोर्योगः द्वयोः समानोस्तीति
यदि स्तत्कोणयोः रजरवकोणयोज्यते ज ऊव कोणाश्च तत् शोध्यते तदा वरहकोणवऊअकोणयोर्यो
गः समकोणद्वयतुल्यो भविष्यति अथ यच्चिह्नं क्रांतिवृत्तस्य पूर्वापरकपाले याम्योत्तरवृत्तात्तुल्यान्तरं तत्क
लकं भवति तस्य नतांशाः समाना भवंति दृग्वृत्तक्रांतिवृत्तकथितेन तच्चिह्नसंपातात् यौ द्वौ कोणौ भवतः
तस्य योगः क्रांतिवृत्तत्तच्चिह्नयाम्योत्तरवृत्तसंपातकोणेन द्विगुणेन द्विगुणेन तुल्यो भवति यदि तयोस्त
त्कालदृश्यमौ खमध्ये एकदिक्स्थौ भवतः यदि भिन्नदिक्स्थौ भवतः तदा कोणावधिकौ स्तः तद्यो
गः द्विगुणयाम्योत्तरकोणात् द्विसमकोणात् तुल्यो भवति यदि तच्चिह्नं पूर्वदिशि स्थितं दृश्यमलग्नं द
क्षिणस्थं भवति यदि विलोमो भवति तदा तावान्न्यूनो भवति अथ एकोनविंशतितमं क्षेत्रं तत्र पूर्वोक्तं
विचार्यते अवजं याम्योत्तरवृत्तचापं ज चिह्नं खमध्यस्थानं र चि
ह्नं ध्रुवस्थानं अहं क्रांतिवृत्तचापं पूर्वदिशि वर्तते पश्चिमदिक्
स्थ क्रांतिवृत्तस्य तद्वचापं ह चिह्नौ व चिह्नं क्रांतिवृत्तस्य तद्दिष्ट
चिह्नं पयोर्नतकालौ समानौ स्तः अचिह्नं दृश्यमलग्नं यदीष्ट

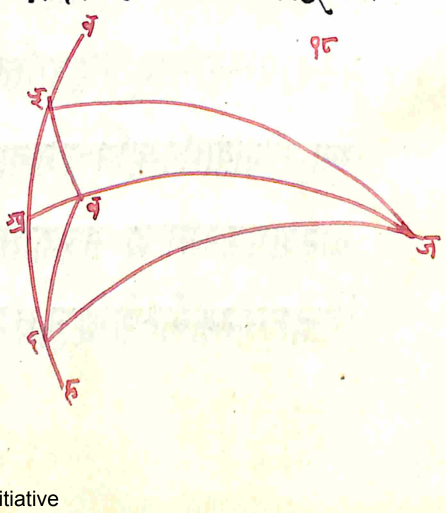

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चिह्नं हचिह्नेभवति पुनः पद्दीष्टचिह्नं वचिह्नेभवति पुनः दहचापंदवचापंजवलचापंजहकचापंचदहहन
स्यकार्य तदाजहजवचापेसमानेभविष्यतः पुनः अचिह्नं वचिह्नंचखमध्याद्दक्षिणादिशिकल्पनीयंभवति
तदाजहऊकोणजववकोणयोर्योगः द्विगुणादहऊकोणेनतुल्योभविष्यति कुतः दहऊकोणदवव
कोणयोः समानयोर्योगः एकस्मात् द्विगुणोभवति अनयोः समानयोः समानाजहदकोणजव
दकोणः क्रमेणयोज्यतेशोध्यतेतर्हि शेषौयथास्थितौस्तः अनयोरपियोगः दहऊकोणावशिष्टः
अथविंशतितमंशकलं तत्रअचिह्नंवचिह्नमुत्तरदिशिकल्पितं तदाकहऊकोणलववकोणयोर्योगः
द्विगुणादहऊकोणेनसमानोभविष्यति कुतः दहऊकोणदववकोणौसमानौस्तः अतः तद्योगए
ककोणाद्द्विगुणोभवत्येव तत्रसमानौदहककोणः दवलकोणःक्रमेणतयोः शोध्यतेयोज्यतेचत
दाशेषौयथास्थितौभवतः अथैकविंशतितमे तत्रअचिह्नंखम

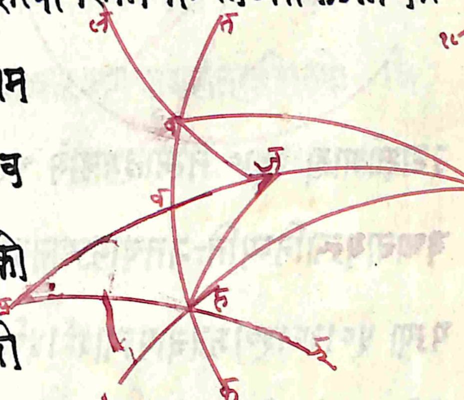

ध्याद्दक्षिणस्यांकल्पितं वचिह्नंउत्तरस्यांतदाजऊवंकोणलवव
कोणयोर्योगः द्विगुणात्दहदकोणात्समकोणद्वयतुल्योधिको
भविष्यति यतः तुल्ययोर्दवजकोणतुल्यदहजकोणदवलको
णयोर्योगः समकोणद्वयतुल्योस्ति पुनः समानौदहऊकोणदववकोणौतयोः योज्येते तदाजहऊको
णलववकोणौभवतः अथद्वाविंशतितमंशकलं तत्रअचिह्नमुत्तरदिशिकल्प्यंवचिह्नंचदक्षिणदि

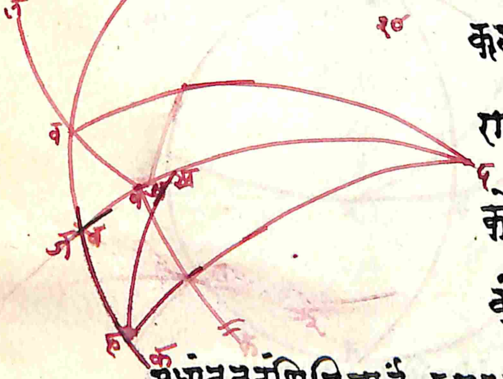

कस्थंकल्प्यं तदाकहऊकोणजववकोणयोर्योगः द्विगुणादहऊकोणात्समको
णद्वयतुल्यस्तन्न्यूनेस्ति कुतः दहऊकोणदववकोणौसमानौस्तः तत्रसम
कोणद्वयतुल्यौदहककोणः दवजकोणौशोध्येते तदाकहऊकोणदवव
कोणौशेषौस्तः अथत्रयोविंशतितमे तत्रअवजदंपाम्योत्तरहत्तं अंख
मध्यंवहदंक्षितिजार्द्धं ऊहवक्रांतिहत्तार्द्धंकल्पितं ऊचिह्नंदशमलग्नतस्यहग्वृत्तंयाम्योत्तरहत्तं एतत्

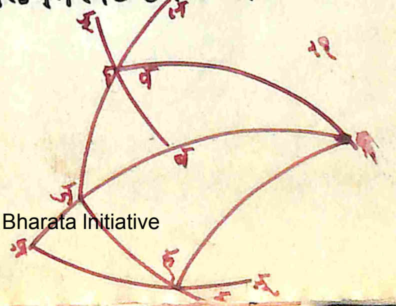

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि·स·म·ट·
१५२
152

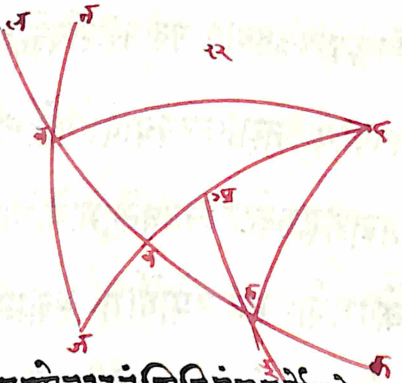

क्रान्तिवृत्तस्यापातकोणः पूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञातोऽस्ति उचिह्नस्य नतांशाः
उञचापमस्ति तच्चाक्रान्त्यक्षसंस्कारात् ज्ञातमस्ति हचिह्नं लग्नोपरि
गतं अहजंदगृतं कल्पितं तदा दहवकोणोऽस्ति ज्ञातो भविष्यति पु
नः दहअकोणः समकोणोऽस्ति तस्मात् अहवकोणोऽपि ज्ञातो भविष्य
ति पुनः हअचापं नवत्यंशमितमस्ति अथ चतुर्विंशतिक्षेत्रं तत्र याम्योत्तरवृत्तं क्षितिजं च पूर्वोक्तमेव क

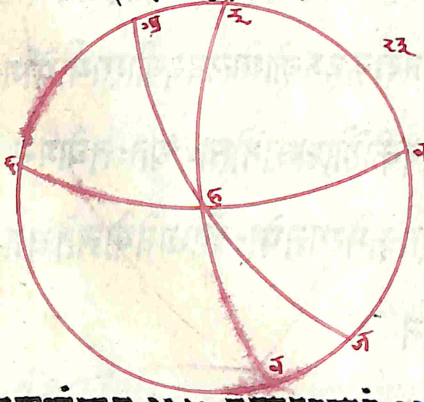

ल्पनीयं उवतं क्रान्तिवृत्तचापं वचिह्नं कर्कस्थानं अवजं दजं दगहं तं उचि
ह्नं मिथुनस्य षोडशांशं द्वादशकलामितं १६।१२। तचिह्नं कन्याराशेः
सप्तदशांश सप्तत्रिंशत्कलामितं १७।३७। कल्पितं तस्मात् तउचा
पं ८१।२५। वतचापं ७७।३७। उचिह्नस्य क्रान्तिरुत्तरदिशि २३।१७
उध्वाक्षांशाश्च ३६।० तस्मात् उञचापं १२।४३। अस्य कोटिर्वञचापं ७७।१७। तस्मात् अवतवक्षेत्रे उव चापज्या
वञचापज्यानिष्पत्तिः उतचापज्यातवचापज्यानिष्पत्तिवहचापज्याअहचापज्यानिष्पत्त्योर्घातोऽस्ति उव चा
पज्या ५८।२८।३०। उतचापज्या ५९।५९। वतचापज्या ५८।३६। तस्मात् प्रथमनिष्पत्तिः घातनिष्पत्तौ शो
ध्यते तदा शेषा द्वितीयनिष्पत्तिः एतदङ्कस्य ६७।१८। त्रिज्यास्ति इयं च हवचापज्यास्ति अस्याः चापं ४२।१२
अथ पंचविंशतितमं क्षेत्रं तत्र अवतकोणज्ञानार्थं वचिह्नं पृष्ठकेन्द्रं कृत्वा कल्पमंडलं हहतं कार्यं अजवृत्तं दहर

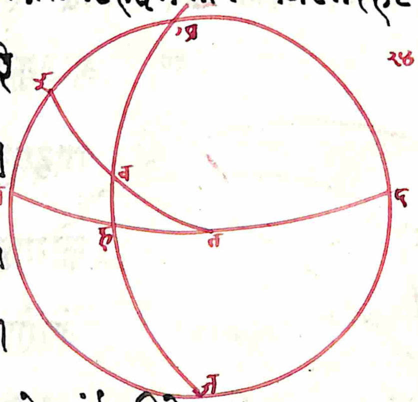

तकमवृत्तयोः पृष्ठकेन्द्रोपरि गतमस्ति एतद्वृत्तद्वयमपि तस्य पृष्ठकेन्द्रोपरि
गमिष्यति तस्मात् स्य पृष्ठकेन्द्रं मचिह्नं भविष्यति पुनः हमचापं कम
चापज्यानिष्पत्त्योर्घाततुल्या भविष्यति वकमतक्षेत्रे वहचापज्या हक
चापज्ययोर्निष्पत्तिः वतचापज्यातलचापज्यानिष्पत्तिलमचापज्या
मकचापज्यानिष्पत्त्योर्घाततुल्या भविष्यति वहचापज्या वतचापज्ये च पूर्वं कथिते हकचापज्या ७८।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१९। एतावत्यस्ति तुलचापज्या १२।५२। अत्र प्रथमं निष्पत्तिः घातनिष्पत्तौ चेत् शोध्यते तदा द्वितीयनिष्प
त्तिरवशिष्यते साचैतदंक ४१।५१।३० त्रिज्यापोन्निष्पत्तिरूपास्ति इयंच मलचापज्यास्ति अस्याः चापं ४२
१४। अस्य कोटिः ४६।४६। एतत्कवलकोणप्रमाणमस्ति एतत् भाग्द्वांशात् शोधितं अवशिष्टं १३३।
१४।० एतत्त्व अवनतकोणप्रमाणमस्ति इदमेवास्मकमिष्टं कर्कस्थानात् मकरस्थानपर्यंतं पूर्वभाग
जनितचापकोणाश्चेद्विदिता भवन्ति तदा क्रांतिवृत्तस्य पश्चिमभागस्यासकलाश्चापकोणाः पूर्वोक्तप्रकारे
णाविदिता भवंतीति अथ त्रपोरशंप्रकरणं तत्र कथितकोणचापानां सारणी क्रियते तत्र त्रपोरशा
होरा मित्रपरमदिनरेशपर्यंतं सारणी उत्साबलिख्यंते तत्र चैकैकहोरा समत्यैकरा श्यादीनां कोणाश्चह
त्वाकोष्टकेषु लिख्यंते एतेषां नगराणां अक्षांशाश्च इस्कंदरीयनगरात् देशांतरं च प्रमाणार्ग्रंथांतरे लिखि
तमस्ति इति द्वितीयाध्यायः छः राजाधिराजप्रभुतोषणार्थं सम्राट् जगन्नाथकृते सुशिल्पो सि
द्धांतसारे खलकौस्तुभे स्मिन्नध्यायस्यागाद्विरतिं द्वितीयः १ ॥ श्रीः ॥ ॥ छः ॥

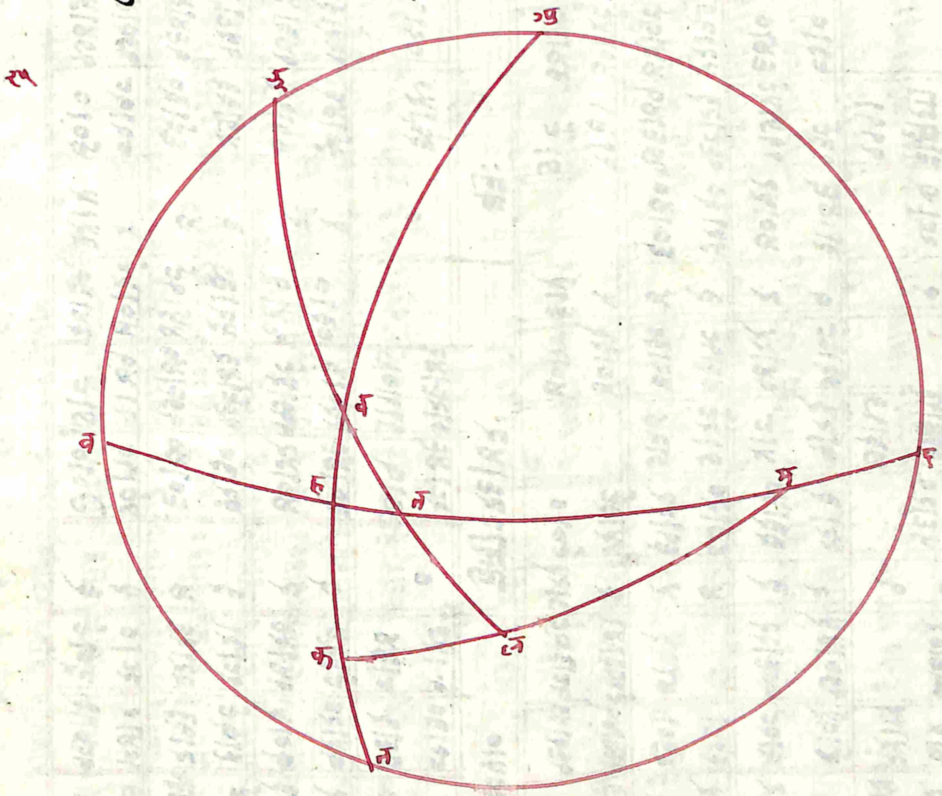

सिं.स.म.र.
७५३
153

दिनं	३।३०।मक्षांशाः१६।२७			दिनं ३।३०अ१६।२७				दि३।३०अ१६।१७				दि०३।३०अ१६।२७				दि३।३०अ१६।२७				दि३।३०अ१६।२७			
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
	कर्क१८०			कन्या२६।४२				वृश्चिक२२।१०				मकर१८०।०				मीन१३८।०				वृष			
० १	७।२५ १५।३५	६।० २५।५५	११४।४५	० १	१६।२७	११४।१३ ४३।१७		०	२८।७	वृश्चिरा १११		०	८८।१८	६०।०		०	२८।३०	६८।०		० १	४।४७ १५।२०	 ६८।०	१८०।०
२ ३	२८।३ ४२।४२	६।१५ ११८	१०।४५ ७६।२२	२ ३	२२।३ ३३।५०	१।२३ ५।८	७१।४८ १४।२५	१ २	३१।४६ ४०।५२	१३८ ११७।४८	८३।० ६४।०	१ २	४२।५४ ४८।४८		८८।३६ २०।८	१ २	३१।४६ ४०।५२	६७।० ११५।१८	४१।० २२।१	२ ३	२८।३३ ४३।४०	४८।० ३८।०	१८।० १७०।४४
४ ५	५६।२५ ७०।२	११४ २७०१	 ४।१३	४ ५	४७।२० ६१।२२	७।२९ ७।२४	४६।१६ ४२।३४	३ ४	५२।३० ६०।४०	१६८।२३ ७६।४१	४२।३७ ४५।१८	३ ४	५८।३५ ७१।९		३८।५६ २८।३१	३ ४	५२।३० ६५।४०	१७।२३ १३७।४१	१०।३७ १०।१६	४ ५	४३।२३ ७३।३७	१४६।१८ १४७।१३	११।११ १३।७
६ हु०	८३।२७ ६०।०	१४४।४१ १६९।५७	६।१५।४२ १८।३।१८	६ ७।२५	७२।३६ ६०।०		४०।३३ ४०।१८	५ ६।५		११४१ ७।६	४०।५८ ३०।५१	५ ५।३०	४०।३१ ६०।०		२१।१२ १३।३	५ ५।४८		१२८।४१ २४।३८	१७८।१८ १९५।११	६ ६।१४	८६।४१ ६०।०	१४३।३७ १४।९	१७४।२३ ७२।११
	सिंह२०५।०			तुला२२६।४२				धनुः				कुंभ२२५।०				मेष१२२।४८				मिथुन११५।०			
० १	३।३ १४।२०	८३।३० २६।३	१०।२७ ८।३४	०	२८।४६ ७।१	७२६।४२ १११।०।०		०	३६।५७	८२।१७		०	३६।५७ ३८।४६	७७।३०		०	१६।२७	६६।०		० १	४।३ १४।२०	 ७११	 १२३।५७
२ ३	२८।४२ ४२।४३	१४।२८ १०।५	६।३४ १४।४४	१ २	३१।४६ ४०।५२	१३६।३ ११७।५६	८३।० ६४।१	१ २	३६।४६ ४७।१५	१२५।३० १६३।५	७८।४८ ६१।५२	१ २	३८।४८ ३७।१५	८०।५२ ११८।५	१८।४८ १६।१५	१ २	२२।३० ३३।४६	८१।११ १२८।३२	२५।१७ ६।४३	२ ३	२८।४२ ४२।४३	३।२८ ११५।५	१६४।४२ १६६।५७
४ ५	५६।४६ ५८।१३०	६।१८ २।३३	१८।३१ २२।२६	३ ४	७२।३० ६०।४०	१६८।४३ १७७।४१	५२।३७ ४५।१८	३ ४	५७।३३ ६८।३०	१५६।३ १६४।४८	४८।५४ ४०।१२	३ ४	५७।३३ ६८।३०	१३।१३ १३८।४८	२८।५७ २५।२२	३ ४	४७।२० ६१।२२	१३३।४१ १३७।२६	११८।३७ १७४।१२	४ ५	५६।४६ ७०।१८	१११।१६ ११९।१६	१७१।४१ १७७।२१
६ ७।२५	८४।१७ ६०।०	१८४।० १८४।११	२८।० ३०।६	५ ६	७८।१८ ८०।०	७१।४१ ७।६	४०।५६ ४४।५१	५ ३।१५	८२।१८ ६०।०	१७१।४७ १७४।५१	३३।१७ ३०।८	५ ५।२५	८२।१८ ६०।०	१४७।४३ १४८।५१	२१।१७ १३।९	५ ६		१३६।५० १३९।४२	१११।५१ १७२।१६	६ ६।२२	८४।१७ ६०।०	१११।० १४६।५१	३।० ५।१६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिनं ३३।४५।अक्षांशाः ३३।५१

कर्क				सिंह				कन्या				तुला			
हो	न०	ह०	प०	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प
०	०।०	६०।०	३।४५	०	३।२१	८२।३०	२८।५६	०	१२।०	१११।०		०	२३।११	११३।११	
१	१३।४३	१२३।१५	८।६	१	१४।३८	१७।१४	२८।५८	१	१८।४२	११८।४०	६३।२०				
२	२७।२३	१८३।५१	११।४५	२	२७।२६	१८०।०	२५।०	२	३०।१७	१७८।४४	४८।१६	१	२७।५६	१४४।१०	४३।३२
३	४१।२०	१८८।४५	१३।१६	३	४१।४६	१७८।३	२९।५७	३	४८।२२	१६८।३	४३।५७	२	३७।३६	१४२।२३	६०।२६
४	४४।२७	१६६।११	१७।१८	४	४४।१४	१७४।१८	२९।४२	४	५८।१	१८०।०	४२।०	३	४६।४२	१७१।४२	५५।१७
५	६१।४२	१६३।१५	२२।१	५	६७।४३	१८४।४०	३५।२०	५	७१।४३	१७९।१५	४२।४५	४	६२।१४	१७१।२६	५०।४३
६	८०।३६	१५१।५६	२६।	६	८०।५२	१८८।५६	३६।४	६	१००।२०	१७१।१६	४४।२१	५	७६।२०	१९६।३	४८।३६
७	६०।०	१३३।४६	१४	३।१८	६०।०	१६६।५३	३७।७	६।१६	६०।०	१३८।४१	४५।१०	६	६०।०	१२०।०	४३।४७

वृश्चिक				धनुः				मकर				कुंभ			
हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प
०	३५।३१	१११।३१		०	४४।२१	८२।३०		०	४७।१२	६०।०		०	४४।२१	७१।३०	
१	३८।२४	७७।१५	८८।५५	१	४०।४०	१२९।३०	४३।३०	१	४८।५२	४८।३	७१।२७	१	४६।४०	८८।३०	४८।३०
२	५८।२	१५०।१८	७१।४२	२	३६।१४	१३९।१६	६७।४४	२	५०।५२	०।३१	३८।१६	२	५६।२	११२।१६	४२।४४
३	४६।३४	११।४७	६०।१६	३	५२।१८	१४६।३२	५२।५५	३	६४।५७	१३३।३७	४४।२७	३	६८।१८	१२४।२४	३०।३५
४	६५।३१	१४६।१५	४२।५५	४	७३।२०	१४४।२८	४७।२	४	७५।४२	१४४।४७	३२।३	४	७३।२०	१३।५८	२२।२
५	७१।१२	१०८।३०	४७।३६	५	१००।२३	१४४।२६	४०।१४	५	८८।५५	११२।०	२८।०	५	९०।२३	१३६।४६	१५।१६
४।२६	६०।०	७१।०	४५।१६	४।२२	६०।०	६६।५३	९८।७	५।७	६०।०	११३।४६	२६।४४	५।२२	६०।०	१४१।५३	१३।१७

मीन				मेष				वृष				मिथुन			
हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प
	३५।३१	९८।१		०	२३।२१	६६।६		०	१२।४१	६६।०	२१।	०	३।२१	५७।३०	३१
	६६।२०	०						१	१८।४२	११७।४	२०	१	१४।१२	१०७।२३	१६
	१०।२५	६१।१५	४६।४५	१	२७।५६	७८।२८	३५।५०	२	३०।५७	१२१।४४	६।१७	२	२७।१६	८२।०	०।०
	४६।२	४८।१८	२८।४२	२	३०।३६	११४।३१	१७।४४	३	४४।२२	१३८।१३	१।५६	३	४१।४४	११४।३	०।५०
	३६।३०	१६९।४१	२८।१८	३	१६।४२	१२४।३	८।४५	४	१८।१	१३८।०	०।०	४	५५।२४	१४२।५८	२।४२
	२८।३१	१२०।५	१०।५०	४	६२।४७	१२८।१७	३।१	५	७१।४३	१३७।१५	०।४५	५	६८।१३	१४८।४०	६।२०
	८१।२२	१३१।३०	५।३०	५	७६।२०	१३१।२१	०।५०	६	१००।२०	१३१।११	२।२१	६	८१।१२	११३।५६	११।७
	६०।०	१३४।४७	३।१८	६	६०।०	१३२।१८	०।०	६।१६	६०।०	१३२।१८	३।१५	६।१८	६०।०	१४७।५३	१३।१७

कर्क				सिंह				क				तु			
हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प
०	६।३१	६०।०	३०।३१	०	६।४२	१८२।३०	५९।	०	५३।४२	११७।०	७६।	०	३०।२२	११९।४१	६०।
१	१४।४४	१०७।०	२२।२२	१	१६।४४	११३।१३	४७	१	२३।१८	१४०।१८	४२	१	३३।३५	१३०।३२	१०
२	२४।२३	१४६।३८	२२।२२	२	२८।४४	१६८।२२	३३।३८	२	३३।३०	१६२।२४	४६।३५	२	४१।३६	१४४।४६	३३।२३
३	४०।५२	१६२।३०	१४।३०	३	४१।३१	१६१।२६	३४।३४	३	४४।३६	१६६।३८	५२।२६	३	५२।२५	१६४।१०	६३।३२
४	१३।१४	११८।५६	२५।१६	४	१४।२७	१६१।८	३५।४२	४	४८।२१	७२।०	४६।५०	४	६६।२८	१६१।४७	७४।५५
५	६०।४४	११६।०	२४।०	५	७७।१७	१८७।१	३७।५६	५	७१।२५	७२।१५	४६।३२	५	७१।६	१२१।२१	५५।२१
६	८७।४०	१११।४६	२८।११	६	८१।४८	१२३।४६	४१।१४	६	८४।८७	१८२।१५	५०।१५	६		१२३।२६	५४।१
७	६०।०	१४४।२८	३३।३२	४।४१	६०।०	१४६।४६	४५।४४	६।४८	६०।०	१२६।४५	५२।१४		६०।०		१३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं.म.म.र.
१५५
154

वृ				ध				म				कुं				मी				मे				वृ				मि			
हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प	हो	न	स्प	प
०	४२।२	१११।५		०	५०।५२	१०२।३०		०	५४।१३	६०।०	७४।२६	०	५०।५२	७७।३०	६१।	०	४२।	१०७।३२		०	३०।	६६।		०	३८।४२	६६।०	२४।४२	०	७।५२	७७।३०	
								१	५६।७	१०४।३४		१	५२।१३	६३।३६	२१		२	१०८।३८			२२	६		१	२३।१८	१०३।१८		१	१२।४५	१२३।१३	
१	४४।२७	१३६।३२	८२।१८	१	५२।५३	११०।३६	४६।६	२	६१।२२	११६।२३	६५।३७	२	५८।२७	१०७।५१	४१।६	१	४४।३२	११३।३३	५०।२१	१	३३।३५	५६।५०	४२।२८	२	३३।३०	११८।२२	१७।५२	२	२१।४४	१४१।२२	
२	५०।४८	१४५।३८	७७।२२	२	५८।२७	१३१।११	७२।६	३	६६।१७	१३६।४६	५६।१४	३	६६।४४	१०६।१	३५।५६	२	४६।५८	१२०।५६	३५।६	२	४१।३६	८६।३६	२५।४१	३	४७।३६	१२४।३८	१०।२७	३	४४।३१	१४४।२६	
३	६०।१८	१४५।३३	६६।२७	३	६६।४४	१४४।१	७१।५६	४	७८।	१३६।	४०।	४	७२।५१	१२१।३७	२७।२३	३	६०।१६	१२५।५४	२४।५८	३	५२।५५	१५६।२८	१५।५०	४	५८।३१	१३०।१०	७।५०	४	५४।२७	१४४।८	
४	७१।२०	१६५।५६	७६।४	४	७६।५१	१५२।३७	५२।३०		५६	३०	३२	५	८८।१६	१३३।४३	२०।१७	४	७१।२०	१२७।५५	१७।२३	४	६४।२८	१२२।५	१०।१३	५	७८।१२	१३०।१८	७।३२	५	६३।१७	१४२।१	
५	८३।१६	१६७।५५	५४।१६	५	८८।१८	१५८।४७	४८।७	५	६०।०	१४६।	३३।	५	६०।०	१३४।	२०।	५	८३।१६	६६।	१२।६	५	७७।६	१२४।३६	७।३६	६	८४।७	१३६।५	८।१५	६	७९।४८	१३८।४८	
										४६	३२	५।२६		४६	११																
५।३०	६०।०	१६६।५५	५२।५	५।६	६०।०	१६६।४६	४५।११									५।३२	६०।०	०	१०।६	५।३२	६०।०	१२२।४७	६।३१	६।३८	६०।०	१३२।१२	१०।५	६।२१	६०।०	१३५।४६	

हो	न	स्प	प	मि				क				तु				वृ				ध				म				कुं			
०	२।६	६०।०	४६।	०	१५।	१२०।३०		०	२४।२०	११७।०	४४।२२	०	३६।०	११३।४१	६४।१६	०	४७।४०	११७।०	६०।	०	५६।३०	१२०।३०	४८।२१	१	५६।२१	६०।०	३१।३५	०	५६।३०	९९।३०	
१	१६।४७	१२३।४४	४६।	१	३०			१	२७।५१	१२७।१८	६८।१	१	३८।३७	१३८।२३	७६।१६	१	४६।२	१२६।३	१०	१	५८।४४	११६।३६			६१।३०	१०३।४५					
२	२९।२२	१४६।४५	३२।२४	२	२७।२०	१३६।३२	६०।२८	२	३६।२४	११३।५६	६८।१	२	४५।३१	१४३।२३	७६।१६	२	५५।२६	१४०।२०	८१।४०	२	६३।१३	१३१।२३	७५।१६	२	६६।१२	११२।१०	६३।५०	१	५८।४४	४७।३६	
३	४०।२७	१३१।४६	२३।१५	३	३०।२८	११२।१६	४६।४१	३	४७।१४	१६२।१०	५८।५०	३	५०।६	११९।६	६०।४३	३	६३।४८	१२५।३४	७१।२६	३	७०।५७	१३९।४७	६०।१३	३	७३।२२	१२२।२६	५७।२४	२	६३।४८	६८।२३	
४	५२।३६	१०१।४५	२८।२४	४	४०।६	१६०।३७	४४।२३	४	५६।०	१६०।४०	६०।२०	४	६६।६	१६३।५८	६३।५४	४	७३।५२	१२७।४१	६४।८	४		१५७।	५७।	४	५२।	१३४।	४४।	३	७०।५१	११४।४०	
५	६३।३६	१५६।२४	३३।८	५	२४।१२	१६१।११	४२।४६	५	७१।५	१६६।३४	५०।२६	५	७७।१६	१६६।३६	६१।६	५	८५।५	१६२।१८	५६।१२	५		१ ४७	१३		२४	५७	४	४	८०।२	१२२।४०	
५।१७	७६।२३	१४४।६	३६।६	६	६५।१७	११२।१५	७३।५६	६	८३।६	१६६।३०	५६।३०	६	६०।०	१६७।५१	५६।५१	५।२२	६०।०	१६८।७	५७।१३	५।४६		१४३।	५११।	४।	६०।	७६।	३८।	६।	६०।०	१२६।	
५।१५	६०।०	१४१।३०	३४।१६	६।१५	४६।२७	११३।३१	४६।५०		६०।०	१६४।७	२७।१३											३६	२८	४५	०	१	५६	५६		३६	

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दि ३६।२५।अ ३६।० दिनं ३७।३०।अ ४०।१६

मी				मे				वृ				मि			
हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प
०	४३।४०	६६।०	५३।१०	०	३६।०	६६।६		०	२४।२०	६६।०	४२।	०	१५।३०	७।३०	४०।
१	४६।४२	८४।५०		१				१	२३।२१	६०।३८	२२	१	२०।२०	११८।३२	२८
२	५०।२६	६२।२८	३६।४०	२	३७।३७	८०।४१	६६।३७	२	३६।२४	११७।५६	२६।१	२	३०।२३	१३०।१६	२४।४१
३	६३।४८	१०८।३४	२६।२६	३	४४।३१	१०५।४१	३१।३७	३	४१।१४	१२०।१०	७।५०	३	४२।६	१३१।३७	११।२३
४	७३।५०	११५।५७	२२।६	४	५५।१६	११०।२७	२१।११	४	५६।०	१२३।४०	१४।२७	४	५४।१२	१३७।४१	१७।५६
५	८१।१५	१२०।२८	१७।३२	५	६६।५८	११६।३६	१६।६	५	७१।१५	१२४।३४	१३।२६	५	६६।२३	१३६।१५	८।५०
५।	६०।०	१२२।	१५।	६	७७।१६	११८।२४	१३।१२	६	८३।६	१२३।३०	१४।३०	६	७८।७	१३३।१०	२।५०
२२		७	५३	६। २२	६०।०	१२०।६	२४।६	६।२२	६०।०	१२२।७	१५।५३	७।४	७६।२७ ६०।०	१३२।१९ १३२।१६	२६।२१ २६।२४

क				सिं				क				तु			
हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प	हो	न	ह	प
०	३१।५	६०।०		०	३०।२६	१०२।३०		०	२६।३६	११।१०	५६।३७	०	४०।१६	११।११	५५।
१	२१।१८	१२२।३५	५०।२८					१	३५।५	१३।३०		१	४३।८	१२६।५७	१५
२	३०।१६	१३८।२६	४१।३१	१	२६।५	१२१।६	७३।२४	२	३६।१२	१४७।३०	४४।३०	२	४६।७	१४७।१८	२४।
३	४१।३७	१४५।१८	३५।४२	२	३३।३७	१४७।०	११।०	३	४६।३	१२६।०	६६।०	३	५१।२	१४३।८	४
४	५२।२७	१४५।१८	३४।४२	३	४३।८	१२३।५०	५।११०	४	५६।२०	१६०।७	६१।५३	४	१६।५०	१५८।४७	६८।२।२
५	६३।४७	१४८।२८	३५।३२	४	५४।१६	१५६।५	११०।५५	५	७१।५	१६१।२४	६०।३६	५	१६१।२८	१५१।१६	६८।४७
६	७४।४८	१४१।३०	३८।३०	५	६०।३६	१५५।८	४६।५२	६	८२।२२	१६०।४०	६१।२०	६	६०।०	१६२।	६८।
७	८५।६	१३०।५	४२।५५	६ ७	७२।४६ ८२।३४ ६०।०	१४३।२६ १४६।६ १३१।६	५१।२६ ५५।५४ ५२।५८	६।४२	६०।०	१५३।४६	६३।१			५०	४७

वृ				ध				म				कुं			
०	५१।३६	८८।०		०	६१।२६	१०२।३०		०	६४।	६०।०		०	६१।	७७।३०	
				१	३३।०	१२५। ५	५०।६।१५		४७			१	६३।	६०।५	५१।५५
१	५६।२३	१२८।३६	२३।४४	२	७।२४	१२१।१६	३८।३१	१	६६।	८२।	७४।	२	६७।	१०१।२६	६३।३१
२	५६।२५	१३६।५६	४६।५	३	३४।१३	१३१।१०	६८।५०		५५	२७	१३	३	७४।	११६।१०	४४।५०
३	६६।१८	१४८।२४	७५।३७	४	८२।	१४३।	६७।१५	२	७०।३०	१४३।२५	६२।३५		८२।	११८।	३७।
४	७६।५५	१४३।१०	६०।५०		४३।	४५		३	७७।३०	४२।१५	५७।५	४	४३।	४५।	१५
५	८६।३८	१३७।४५	२४।५५	५	६०।	१४३।	५२।१८	५	८४।१८	१३०।५८	५६।२	५	६०।०	१२८।	४१।
७।१६	६०।०	१२८।५६	६३।७	२	०	६		६।३०	६०।०	१३४।१६	४४।४४			६	२४

मी				मे				वृ				मिथु			
०	४२।३६	६६।०		०	४०।४६	६६।६		०	२६।३६	६६।०		०	२७।२६	७७।३०	४३
१	५४।२३	८२।५६	५५।१४	१	४३।८	५२।१५	५०।३	१	३१।५	६०।३०	५०।३५	१	२४।५	१२।६	५६
२	६६।२५	५४।५५	४३।५	२	६६।७	६०।०	३६।२२	२	४०।२२	१००।३०	३२।३०	२	३२।३७	११०।०	३३।०
३	६६।५६	१०४।२४	३३।३८	३	५७।४२	११।०	३१।१२	३	६८।३	११४।०	२८।०	३	४३।८	१२८।७	२६।१०
४	७६।२२	११।१०	२६।५०	४	६०।५०	११।१५	२०।१३	४	५६।५०	११८।७	१६।३	४।	५२।१६	१३।१५	२३।१५
५	८१।१८	१११।४४	२२।१५	५	७०।४४	११४।४७	१३।१	५	७१।५	११२।२४	११।४६	५	६०।३६	१३०।८	२४।१२
५।	६०।०	११५।	२५।	५।	६०।०	११२।	१७।	६	८२।२७	११५।४७	११।२७	६	७३।५६	१३२।२८	२२।३०
१८		५६	२	१८		१३	५	६।४२	६०।०	११३।४६	११।१७	७।४३	६०।०	१३३।६	३०।१५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं.स.म.द
१५५
155

दिनं ३८।४५। अहोरात्रा: ५५।१

हो	न	द्र	प
क			
०	२११।१०	६०।०	
	२५।३२	३६।१५	६३।३५
	३२।१२	३०	४८।३०
	४२।१	१३८।१९	४०।३३
	५२।२६	१४०।३१	३६।२६
	६३।४०	१४०।१	३६।४३
	७३।२४	१३१।३२	४२।१८
	८३।१७	१३८।२२	४३।३५
	९०।०	१२६।१०	
मी			
	५६।४१	६६।६	५१।४१
	५८।१९	८०।२७	
	६२।४६	६२।४४	३६।३४
	६६।४२	१०२।२२	३०।२६
	७८।१६	१०७।६	२७।१२
५	८४।२६	११०।१०	२२।५
५।१२	९०।०	१११।१८	२१।१०

हो	न	द्र	प
सिं			
०	२३।३१	८२।३०	
१	२७।२८	१२४।४९	८०।११
२	३४।४८	१४०।४७	६८।४३
३	४४।२०	१४८।५	६८।५५
४	५४।३८	१५१।५	५३।४०
५	६०।१५	१५१।७	१३।१३
६	७३।१९	१४९।२०	१५।४०
मे			
०	४४।१	६६।६	५१।४१
१	४६।५५	८०।२७	
२	५२।४१	६२।४४	३६।३४
३	६०।१	१०१।२२	३०।३६
४	६६।१६	१०७।६	२७।१२
५	७६।२८	११०।१३	२२।५
६।१।४८	९०।०	१११।८	२१।१०

हो	न	द्र	प
क			
०	३३।३१	१११।०	
१	३५।४३	१२६।१५	८२।३५
२	४२।८	१४२।५०	७६।१०
३	५०।४८	१५१।९	७०।११
४	६०।४४	१५५।३१	६५।२६
५	७१।१२	१५८।३	६४।७
६	८१।४६	१५८।३१	६०।२६
६।४८	९०।०	१५८।४३	६१।१९
है			
०	३३।२१	६६।१०	५०।१
१	३२।४३	८१।१५	४५
२	४२।४	१००।५५	३३।१०
३	५०।४७	१०२।८	१८।११
४	६०।४४	११३।३१	२४।२६
५	७१।१२	११५।३	२२।१७
६	१०१।४६	१४३।३१	२३।२६
६।१।४८	९०।०	११२।४३	२५।१६

हो	न	द्र	प
तु			
०	४५।२१	११३।११	
१	४८।५०	१२८।१९	९६।२३
२	५२।१७	१४०।२६	१०१।१६
३	६७।१	१५६।१४	१४८।३८
४	७६।१९	१५५।४८	१६२।१५
५	८६।२८	१६०।४५	१६६।४७
६	९०।०	१९८ ५०	१६८।१२
मि			
०	२४।३१	७१।३०	
१	२९।२६	८६।३१	४६।३०
२	२४।४८	९९।१४	३९।१३
३	४४।२०	१२३।५	३९।५५
४	५४।३७	१२६।५	२८।४५
५	६०।५५	१२६।७	२८।५३
६	७०।१९	१२४।२०	३०।४०
७	८०।३६	१२०।१९	३५।२१
६।२८	९०।०	११८।२५	३२।३५

हो	न	द्र	प
है			
०	५६।४१	१११।१२	
१	५८।१९	१४३।२१	५८।२६
२	६२।१६	१३४।३६	७१।४४
३	६६।४२	१४३।२२	७८।४८
४	७८।१६	१३६।३१	७२।२९
५	८८।०	१४४।६	६६।४४
६।१२	९०।४६	१४४।४३	६८।१७
क			
०	२४।४१	६०।०	
१	२१।३०	१११।४४	३६।१६
२	३४।२६	१२६।७	४३।३३
३	४३।२	१३३।१८	४३।४२
४	५२।४४	१३६।६	४३।४४
५	६२।४६	१३६।४	४३।५६
६	७२।३०	१३४।१६	४६।०
७	८१।४४	१३४।२६	४६।४४
८	९०।०	१३१।१६	५५।२

हो	न	द्र	प
ध			
०	६७।३१	१२२।३०	५२।१०
१	६८।१५	१२३।५०	
२	७८।४८	१२४।२१	८०।३०
३	८१।४४	१३३।१६	९१।४१
४	८०।११	१४०।२०	६८।४०
४।३२	९०।०	१४३।२४	६९।३५
सि			
०	३८।२	१०४।३०	८२।४१
१			
२	३०।३१	११२।८	६६।६
३	३६।४४	१३१।४४	६१।३२
४	४४।३०	१४३।२८	५८।१०
५	५०।३	१४६।५०	५३।४१
६	६६।४६	१४७।१६	६४।३
६।४४	८१।४७	१४५।४६	६६।४०

हो	न	द्र	प
म			
०	६८।५२	६०।०	
१	७०।२४	८१।४१	७६।३६
			६८।०
२	७४।४५	१०१।३०	६८।४०
३	८०।१६	१२०।२६	५६।३१
४	८७।४२	१३८।४३	५१।४७
४।१५	९०।०	१२६।२१	५०।३६
क			
०	३६।५२	१११।०	६०।०
१	३८।२६	१२३।४५	
२	४४।३१	१३६।७	८२।१३
३	५२।४४	१४०।६	७४।४१
४	६१।२२	१४१।३२	७०।३४
५	७१।२२	१४३।१३	६८।३७
	८१।१७	१२१।४८	५६।२
६	९०।०	५१।२२	७०।३८

हो	न	द्र	प
कुं			
०	६०।३१	७१।३०	६६।१
१	६२।५५	८८।५०	१०
२	७०।१८	९६।२१	५५।३६
३	७७।४४	१०८।१६	५६।४१
४	८०।१०	११२।१	३६।१
		२०	४०
४।३२	९०।०	११८।२५	३६।३०
तु			
०	८५।४५	११३।११	२८
१	८४।२१	१२८।१९	१२
२	८४।४५	[illegible]	२०।१२
३	८३।५	[illegible]	२०।१६
४	८०।४१	१४०।१६	२०।४८
५	८०।४६	१४४।४३	२०।२३
६	९०।०	९०।०	२०।२३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri - Vaidika Bharata Initiative

वृश्चिक			
हो	न	सू	प
०	६०।१२	११।१०	
१	६१।१८	११२।१०	६६।५५
२	६०।३६	१३।२१	६६।५०
३	७२।५	१४०।२७	८१।३४
४	७३।१३	१४७।२८	७१।३२
५	८६।१३	१४१।२	७०।५८
६।२०	७०।१०	१४१।२२	७०।३८

धन			
हो	न	सू	प
०	६६।१२	७७।३०	
१	७०।२०	८६।८	५७।५१
२	७४।२	११०।४४	४४।६
३	७६।४८	११९।२८	३८।३२
४	८७।१४	१२१।५०	३८।१४
४ २०	७०।१०	१२२।१९	३७।३३

मकर			
हो	न	सू	प
०	७२।२३	९०।१०	७७।४६
१	७३।३८	१००।१२	
३	७७।१०	१०२।५७	७०।१३
३	८२।१४	११८।१३	६९।५७
४	७०।०	१२४।२८	५५।२

कुंभ			
हो	न	सू	प
०	६८।२	७२।३०	
१	७०।२०	८७।४६	६३।७१
२	७४।२	८०।३१	५७।२६
३	७६।१४	८१।४६	४८।११
४	८७।१४	१२।११	४२।२९
४।२०	९०।१०	११४।२०	४०।२

मीन			
हो	न	सू	प
०	६०।१२	६६।१०	
१	६१।१८	८०।५	६७।५५
२	६८।३६	७०।१६	७०।४४
३	७३।५	६८।२६	३६।३४
४	८०।३	८४।२८	३३।३२
५	८८।३	८६।१९	२३।५८
५।६	७०।१०	८८।२२	१८।३८

मेष			
हो	न	सू	प
०	४८।३२	७१।१९	
१	५०।२१	७२।४८	५३।३०
२	५४।१६	८८।१८	४२।२०
३	६२।५	८८।२५	३४।१४
४	७०।४१	१०३।१६	२३।४२
५	८०।८	१०६।४१	२५।३७
६	९०।१०	१०७।३७	२५।०

वृष			
हो	न	सू	प
०	३८।५२	६६।१०	
१	३८।५६	६७।४५	४८।४२
२	४८।३१	८७।७	५०।१३
३	५४।२२	१००।९	५२।२१
४	६१।३५	१०६।३६	२८।२४
५	७१।२२	११५।२३	३६।३७
६	८१।१७	११७।१८	३२।२
६।५४	९०।१०	१०६।२२	३२।३८

मिथुन			
हो	न	सू	प
२०	११।२	७७।३०	
१	३०।३२	६७।९	४७।१
२	३५।५२	११०।५६	४४।६
३	४५।३०	११८।२८	३८।३२
४	५५।३	१२१।५०	३३।३
५	६४।१९	१२२।१९	३२।५८
६	७४।४७	१३०।१६	२५।१८
७	८४।१८	१४१।२९	३१।३३
७।४०	९०।१०	१४०।२९	४०।४०

अथ तत्रीयाध्यायः तत्र हस्तप्रकरणानि विशतिश्लोकानि चरंति अस्मिन्नध्याये सूर्यचारोनिरूप्यते कुतः चंद्राद्यन्यग्रहाणां विचारस्य सूर्याधीनत्वात् यतः चंद्रादिग्रहाणां गतिज्ञानं सूर्यगत्यधीनमस्ति तत्र सूर्योपकरणे युतदृष्ठुकरणप्रमाणज्ञानमावश्यकमस्ति यतो सम्यग्गतिज्ञानं तस्मादेव भविष्यति अथमतः काले न गतिप्रमाणं निश्चार्यते विं वगत्या कालज्ञानं जायते कालज्ञानं प्रथमगत्या भवति यथा दिनरात्री अन्यैकः कालः द्वितीयगत्या भवति तत्र द्वितीयगतौ यतत्स्पंचंद्रगतिरुपं मगरमेवास्ति तत्र चंद्रगत्या कालज्ञानं यथा पादकविंवक्षपदृद्धिमवधीकस्य पुनस्तदक दृद्धिसय दर्शनेन भवतियः कालोतदंतरकालः मासंज्ञको भवति अथ रविचारे रायथास्वमध्यात्पाश्चोत्तर दृत्तेहरासन गतमनेन ऋतुविपर्ययो भवति एवं पुनः कालांतरेण दृश्यावलोकनेन वार्षसंज्ञकाल मितिर्ज्ञायते तत्रैव वर्षमितिर्मासमितिश्चादिनरात्रिभोगगणयतेतदा सावयवा मितिर्भवति यथा मासध्ये अहोरात्रमितिः एकोनत्रिंशत्तमावयवास्ति वर्षे च अहोरात्रमिति पंचषष्ठ्युत्तरशतत्रयपमिता सावयवास्ति एवमत्र लोकैः लाघुवा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰म॰प्र॰र॰ १५६

156

र्थंवृद्धप्रकाराणिमतानिकल्पितानि एकेचमासंचांद्रंवदंतिवर्षंसौरं केचनवर्षंसौरमेववदंतिमासंत्रिंशद्दि
नात्मकं केचनमासंचांद्रमेववदंतिवर्षंद्वादशमासात्मकं मासमाध्येपि केचनचंद्रदर्शनेनपूर्णमास्याःदर्शेन
चवदंति केचनएकंमासंत्रिंशद्दिनात्मकंद्वितीयमेकोनत्रिंशद्दिनात्मकंकल्पयंति अथचकेचनरविभाग
स्यकालमारभ्यतत्रस्तभागस्यकालपर्यंतंगणयंति अपरेपंचषष्ठ्युत्तरशतत्रयदिनैर्वर्षंकल्पयंति चतुर्थे
वर्षेएकदिनयोजनंकुर्वंति केचनपंचषष्ठ्युत्तरशतत्रयदिनैःकल्पयंति तस्मात्तत्चारज्ञानेवर्षादिज्ञान
मावश्यकमतःसर्वेपूर्वोक्तप्रकारेष्वन्यतमप्रकारमुरीकृत्यव्यवहरंति अतःवतलमप्रशंसज्ञकेनमिशार
देशस्थलोकव्यवहाररित्यापंचषष्ठ्यधिकशतत्रयदिवसमितावर्षमितिः त्रिंशद्दिनमितामासमितिःश्वी
रीकृता अथैतद्वर्षस्यद्वादशमासानांक्रमेणोक्तानिनामानिसंति १ तौत२ वब्बोभी ३ ऋतूर४ खुवाक५
तूवीद६ मारवीर७ फामातूम८ फरमूतमी९ मारवूर१० वावनी ११ अबीकी १२ मासूरी अस्मात्तमासू
रीमासादनंतरंपंचदिनान्यन्यानिसंतिविधानेरुनादिकइति एतत्तमिशमरशोक्तवर्षमासादिकं
पारशीकवर्षमासादिनातुल्यमस्ति अथपारशीमासनामान्येतानिसंति १ फर्वर्दी२ अर्दिवहिश्ति
३ खुर्दाद४ तीर५ मुर्दाद६ शहरेवर७ मिहिर८ आवां९ आज़ुर१० दैये११ वहमन१२ इस्फंद्दार
मुज१३ तत्रप्राचीनानामर्थसंप्रदायःक्रमप्यवधिमुरीकृत्यप्रसिद्धनृपराज्याद्व्यवहरंति एवमत्रवत
लमप्रूसेननृपराजधिद्वर्षगणनाकृतायस्यराज्यादनंतरमस्यवेधादिकंजातं तस्यनामतुमनस्सर
प्रथमः अथचवतलमजूसेनमध्यमग्रहाःतस्यैवराज्ञःराज्यसमयादेवलिखिताः केचनवेधाः सि
कंदरमरणसमयात्तकृताः तत्रसिकंदरावसानमन्तोलिखितः संवत्सतः ४२८ वर्षाणिमिशारीसं
सिंज्ञकानितुमनस्सरादेरनीतानि आधुनिकैःपारशीकैःपरिजर्दविनिशहरेयारसंज्ञनृपतेःराज्या
तसन्योगद्दीतः अपंनृपःतुल्यिनस्सरःनृपादेः अतीतवर्षेषु १३७७१७३९ उत्पन्नःफर्वर्दिसंज्ञमा
सस्यप्रथमतारीकःथकंतत्रमासस्यप्रथमतारीकेस्थमःपुनः तौत्तंतमासस्यप्रथमतारीकःदयसंज्ञ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मासस्य षष्ठ्यां रात्रौ केतूदयः अनयोर्मध्ये प्रथमद्वितीयतारकः कस्मिन् समये त्वरस्त्वपेक्षितो योगांतरे स्यात् तज्ज्ञानं
सुगमं अथ प्राथमिकं करणं तत्र सूर्यवर्षज्ञानं कथ्यते तत्र प्राचीनाचार्यैः संदिग्धत्वेन तज्ज्ञानं निरूपितं मयापि
संदिग्धतया कथ्यते तत्र अवरखषसनाम्ना सूर्यवर्षज्ञानं मेषतुलयोर्न्यूनतमसंपातमवधीकृत्य पुनस्तत्संपा
तपर्यंतं कालो गृहीतः स च कालः अश्विन्याद्यृक्षंगतसूर्यमारभ्य पुनस्तदृक्षगतसूर्यकालापेक्षयान्यूनोऽस्ति।
अत एव अवरखषसंज्ञिकेन यवनाचार्येणोक्तं नक्षत्रचक्रस्यापि पूर्वगतिरस्ति अथ नक्षत्रचक्रगतिस्तदा विज्ञाता भ
वति यदा तिमिरसूर्यचंद्रगतिज्ञानं सम्यग्भवति सूर्यवर्षज्ञानार्थमिदं निश्चितं यदा सूर्यस्य प्रत्यवेक्षिताः ग्रहा तु
ल्यापूर्वगतिरस्ति क्षिप्तायां भवति अथ वावेधितमध्योन्नतांशतुल्या पुनर्वेधितमध्योन्नतांशा भवंति तदार
विवर्षज्ञानं भवति एतज्ज्ञानमसंभावितमस्ति तस्मात् संपातात् संपातपर्यंतं वर्षज्ञानं सुगममस्ति अथ च
अवरखषस्य वर्षज्ञाने संदेह एवासीत् यतस्तेनैव स्ववेधेन कश्चिदंतरं दृष्टं तद्वेधांतरमग्रे वक्ष्यामः अथ प्रथम
उक्षासावधानतया वेधः कृतस्तत्र वर्षदिनानि लिख्यानि ३६५ घटिकाश्च किंचिदूनाः पंचदशात्तस्माद्यम
संदिग्धा जाताः अवरखषसेन वेधांतरमासं तस्मात् ज्ञायते तेन केवलं पंचत्रिंशद्दानिनमंति एतच्च अवरखस्य स्व
यमेव वदति मम अर्थमीदृशस्यापि तत्रैव षरसेन नाम्नमर्यनाडिदृत्य तत्कृतं बाखरकारीयपुरोनहाक्षशाउसोरे
राशिस्थिरीकृत्य तस्य छायां तद्दृग्गणितं भुभयेषांतसमानां तराभ्रफलं वसंपातो जातः अपेक्षितस्तु दिनार्द्धा
सन्नः पुनस्ततःवर्षांतरे दिनार्द्धे जातः पुनस्ततः एकादशवर्षांतरे अर्द्धरात्रे संपातो जातः तत्रापेक्षितस्तूद
यासन्नः अतो न्यांतरं परिमितमस्तीति ज्ञातं पुनस्ततो वद्ध्यासंपात उदये संपातो जातः पुनस्ततो वर्षां
पांतरे अस्तसमये संपातो जातः अपेक्षितस्त्वर्द्धरात्रसमये तत्र स्थानत्रयेऽह न चतुर्थांशरूपमंतरं पतितं अथ मे
षसंपातस्थानान्युच्यते तत्रैकं पंचहोरामिते दिने गते संपातो जातः अपेक्षितस्तु पूर्ववेधात् सारेण मातः
कालो पुनः पंचवर्षपर्यंतं चतुर्थांशप्रमाणेन संपातश्चोपलब्धः पुनस्ततश्च वर्षत्रवर्षांतरे अर्द्धरात्रसमये संपा
तो जातः पुनः षट्वर्षांतरे अस्तसमये जातः एते षड्वेधे वेधांतरं नवपंक्तिं पतितं एतदंतरं तद्वेधहेतुजनितं त
स्यापनेवात्मनिर्माणेन अथ चास्य स्थानेन कदाचिद्दिन चतुर्थांशांतरं पतितं कथं यदा षड्दशांशाधिकसहस्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं· स·म·र·
१५७
157

त्रयमितकृतांशाष्टनेरकाशमितमचलं विनेतृ तं चेत दा यह्मलामितकांत्यंतरेशा दिनचतुर्थशमितंर वि ष्ठंति अथ

चस्यापनानंतरं मयिवद्भिर्दैनैष्करचिरंतरं पर पतति वेधसमये तेन परीक्षितं पूर्वस्यपनविस्तासे नैववेधः कृतः

यथामलवस्थाने पूर्वं स्थापितानां तास्मरतानं स्वाक्षांशाउसारेशानत्रमयै वाक्षंर दृष्टं यन्त्रस्तांसि नाडीवलयेसं

पातसमये तद्दिनि वारड्यंनाडीवृत्तस्योदरे समानांतराच्छपायतितास्मादज्ञातमिदमभूद्धो एवं मया स्वकृतवेधे

रविविषंकालस्तेनावान् दृष्टः ३६५ किंचिदूनदिनचतुर्थांशश्च अथच दिनचतुर्थशोयन्न्यूनं तन्न ज्ञानेउ

ल्लेखं तस्मात्तद्ज्ञानर्थेनाह शेवेधद्वयं कार्ये यथा तदंतरकालो महान्स्यात् तस्मात् इन्नमरणानपातेनत

द्ज्ञानं भवति यथवेधेयावत्कालाधिक्यं भवेतितावदेवरं कुतस्तदंतरं वेधकारकास्यदृग्गोचरं न भवति अत

एवस्वल्पकालेनुपातेनाप्यंतरं यत्तस्य तो वेधांतरं कालाधिक्यं समीचीनं अथच केवलं सूर्यस्यैव गतावंतरं न्या

स्ति किंच सर्वग्रहाणामेवैताहशीरीतिः अत एव कदाचिदपि येन सर्वं दैनतत्त्वकार्यं सममेव भवति येचरा

काचारकृतवेधेन सर्वं दैवकार्य योताभुरीकुर्वंति तत्तद्भेदं दृरनर मस्ती अत एव मया अष्टसमत्यन्तरैकश

तमित १७८ सिकंदरीयसंने अवरखी सकृत सूक्ष्मान्तरवेधद्वयं मयैव कृतं तत्र सिकंदरीयसन्ने ४६३

असदरे मासे नवमतारीके सूर्योदयात् गतैक होरायं किंचिदधिकायांत लासं पातो दृष्टज्ञातः तस्मिन्नेव सन्ने अ

रसंज्ञे मासि सप्तमतारीके दिनार्द्धाद् गतैक होरायां मेषसंपातो दृष्टज्ञातः एवं अवरखीसवेधान्महवेध पर्यंतं ये

दिन गताः तस्मिन् पंचषष्ठ्युत्तरशतत्रय ३६५ तष्टे सम निदिनानि ७० घघ्याख्याष्टादशाग्रतर १८ धिकमं

तरं प्राप्तं यदि वर्षस्य सपादपंचषष्ठ्यधिकशतत्रयदिनानि चेद्भवंति तदा वेधांतरकाले सपादैकसप्तस

धिकमंतरस्यात्तनपोरंगम नत्वचाशत्कलामितं यन्तरं पतितं तस्मात् अ७त्र समत्स्य पंचाशतः निष्पत्तिः पंचा

शीत्युत्तरशत द्वयेन तथास्ति यथैकस्य निष्पत्तिः शतत्रयेन तस्मात् शतत्रयः वर्षैरेकदिनात्मकमंतरं प्रा

प्तं तदैकदिने शतत्रयांशः दिनचातुर्थांशोन्यूनो जातः अथ च वेधकालयोर्महदंतरार्थमातनसंज्ञक

स्य उत्क्रिमस्य संज्ञकस्य वेधोग्रहीतः ताभ्यां लिखितो वेधः फामानूसंज्ञमासस्य एकविंशतितारीके ज्ञातः

अथ च वेधकी मयाचत्रिषष्ठ्युत्तरचतुःशतमिते ४६३ सिकंदरीयसन्ने मासरीसंज्ञमासद्वादशतारीके अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णः वररुचेर्वेधात्प्रमवेधपर्यन्तं ऊनविंशत्यधिकचतुःशत ४१९ वर्षमितमंतरमस्ति एवंतरकालस्य प्रयोगः एकसप्तत्यु

त्तरपंचशतवर्षतुल्योऽस्ति ५७१ एवमेतावदंतरं कालपर्यन्तं चत्वारिंशदुत्तरैकशतमितदिनानि १४० पंचाशद्घ

टिका ५० अधिका जाताः एवं प्रतिदिन चतुर्थांशाः पूर्णश्चेत्तदेदमंतरं स्यात् १४२।४५। दिनादिकं तस्मात् चांतरद्वयं

स्यांतरं दिनादि १।५५ अस्य निष्पत्तिः भूसमवारौः ५७१ तथादि यथाक्रमपद्धस्य निष्पत्तिः षट्शतेन ६०० ए

तादिपि पूर्वागतांकतुल्यं जातं याच निष्पत्तिर्मया पूर्वकथितास्ति सैव वृद्धिर्विधेरुपलब्धा अथच अवरख्वसे

नापि इयमेव निष्पत्तिरंगीकृता यातस्तेनैव स्वग्रंथे लिखितमस्ति अवरख्वसवेधात्प्रमवेधपर्यन्त पंचवेद

भूमिताद् १४५ अर्द्धदिनमितांतरं जातं अथच तेनैवान्यस्मिन् स्वग्रंथे लिखितमस्ति अल्मीतनऊ कीमन्संज्ञिकाभ्यां

दिनचतुर्थांशादधिकांतरं दृष्टं तच्चैकदिनस्य सार्द्धषट्सप्तत्यंशमितमस्ति अथच जैलसंज्ञस्य वेधे सपूर्णो दि

नचतुर्थांश एव ज्ञातः एवं अवरख्वसवेधानुसारेणैकदिनशतत्रयांशो न दिनचतुर्थांशमितमंतरं ज्ञातं यथास्मा

भिः शतत्रयवर्षैरैकदिनमंतरं ज्ञातं तदा एकदिनस्य शतत्रयेण विभागे प्राप्ती तेन लब्धा विकला २२ एवं जाता

नि वर्षदिनानि ३६५।१४।४८। अनया वर्षमित्या सूर्यस्य मध्यमगतिर्ज्ञायते एवमन्येषामपि ग्रहाणां गति

ज्ञानं भवति तस्मात् प्रथममेव मध्यमगतिज्ञानमावश्यकमस्ति पश्चात् फलज्ञाने उपयोगोऽस्ति अथ द्वि

तीयप्रकरणं तत्र सूर्यमध्यमगतिसारणी प्रोच्यते यदैको भगणः वर्षमित्या भाज्यते तदैकदिनजा र

वेर्गतिर्भवति सा चैतावती जाता अंशादि ०।५९।८।१०।१७।१३।१२।३१।६ पंचत्रिंशति भक्तैकहोराग

तिर्भवति एकदिनगतिस्त्रिंशद्गुणिता मासगतिर्भवति पंचषष्ट्यधिकशतत्रयगुणिता मिश्रितं तत्र वर्षस्य

गतिर्भवति एवमेकवर्षगतिरष्टादशवर्षपर्यन्तं लिखिता ततः अष्टादश अष्टादशवर्षात्मिका लिखिता एवं

मासगतिदिनगतिहोरागतयः लिखिताः तत्सारणी अष्टकाः ७ ॥ २ ॥ श्री ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·म·मट·
१५८

158

वर्षगणि	राशि	अंश	कला	विकला	गति कला	विकला	चोकला	पंचकला	व	रा	अं	क	वि	प्र	त्रि	चौ	पं	वर्षगणि	रा	अं	क	वि	प्र	त्रि	चौ	पं	वर्षगणि	रा	अं	क	वि	प्र	त्रि	चौ	पंचकला
१८	११	२५	३७	२५	३६	२०	३४	३०	२३४	१०	३	६	३२	५२	२७	२८	३०	४५०	८	१०	३५	४०	०	३४	२२	३०	६६६	६	१८	४	४७	२४	४१	१२	३०
३६	११	२१	१४	५१	१२	४१	६	०	२५२	१०	२८	४३	५८	२८	४८	३	०	४६८	८	६	१३	५	४४	५४	५७	०	६८४	६	१३	४२	१३	१	१	५१	०
५४	११	१६	५२	१६	४६	१	४३	३०	२७०	९	२४	२१	२४	५	८	३१	३०	४८६	८	१	५०	३१	२१	१५	३१	३०	७०२	६	६	१६	३८	३७	२२	२५	३०
७२	११	१२	२६	४२	२५	२२	१८	०	२८८	९	१६	२८	४६	४१	१६	१२	०	५०४	७	२१	२७	५२	५७	३६	६	०	७२०	५	४	५७	४	१३	४३	०	०
९०	११	८	७	८	९	४२	५२	३०	३०६	९	१५	३६	२५	४७	४६	४३	३०	५२२	७	२३	५	२२	३३	३६	४०	३०	७३८	५	०	३४	२६	५०	३	३४	३०
१०८	११	३	४४	३३	३८	२	२७	०	३२४	९	११	१३	४०	४४	१०	२१	०	५४०	७	१८	३२	४८	१०	१७	१५	०	७५६	५	२६	११	५५	२६	२४	६	०
१२६	१०	२९	२१	५६	१४	२४	१	३०	३४२	९	६	५१	६	३०	३०	५५	३०	५५८	७	१४	२०	१३	४१	३७	४९	३०	७७४	५	२१	४६	२१	२	४४	४३	३०
१४४	१०	२४	५६	२४	५०	४४	३१	०	३६०	९	१	२८	३२	६	५१	३०	०	५७६	७	६	५७	३९	२२	५८	२४	०	७९२	५	१७	२६	४६	३६	५	१८	०
१६२	१०	२०	३६	५०	३७	५	१०	३०	३७८	८	२८	५	५७	४३	१२	४	३०	५९४	७	५	३५	४	५६	१८	५८	३०	८१०	५	१३	४	१२	१५	२५	५२	३०
१८०	१०	१५	२४	४६	३	२२	४५	०	३९६	८	२३	४३	२३	१६	३२	३६	०	६१२	७	१	१२	३०	३५	३६	३३	०									
१९८	१०	११	५१	४१	३६	४३	१६	३०	४१४	८	१९	२०	४८	५५	४३	१३	३०	६३०	७	२६	४६	५६	१२	०	७	३०									
२१६	१०	७	२६	७	१६	६	५४	०	४३२	८	१४	५८	१४	३२	१३	४८	०	६४८	६	२२	२७	२९	४८	२०	४२	०									

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्षगतिः

			राश्यादि					
१	११	२९	४४	४५	३१	८	३७	४४
२	११	२९	४९	३०	४२	१७	१०	३०
३	११	२९	१४	३६	३	२५	१५	३६
४	११	२९	१	३९	१	२४	३४	२०
५	११	२८	४७	३	४६	४७	४२	५५
६	११	२८	३२	२८	३२	६	५१	३०
७	११	२८	१७	५३	१७	२८	०	५
८	११	२८	३	५८	२	४९	८	४०
९	११	२७	४८	४२	४८	१०	१६	१५
१०	११	२७	३४	७	३३	३१	२७	५०
११	११	२७	१९	३२	१८	५२	३४	२७
१२	११	२७	४	५७	४	१३	४३	०
१३	११	२६	५०	५१	३९	३४	११	३५
१४	११	२६	३५	४६	३४	४६	०	१०
१५	११	२६	२१	११	२०	१७	८	४५
१६	११	२६	६	३६	५	३८	१७	२०
१७	११	२५	५२	०	५०	१९	२५	५५
१८	११	२५	३८	२५	३६	२०	३४	२०

मासगति

		राश्यादि					
१	०	३४	८	३६	३६	२५	३०
२	१	८	१७	१२	१३	३१	०
३	२	४२	२५	४९	४८	४६	३०
४	३	३६	३४	२६	२७	२	३०
५	४	५०	४३	३	१	१७	३०
६	५	३४	५१	१९	२७	१३	३०
७	६	५९	०	१६	१३	४८	३०
८	७	३३	८	५२	५०	४	३०
९	८	७	१७	२९	२८	१९	३०
१०	९	४१	२६	६	२	३५	३०
११	१०	२५	३४	४२	३८	५०	०
१२	११	४९	४३	१९	४५	४६	३०

१	०	०	५९	८	१७	१३	१२	२१
२	०	१	५८	३६	३४	२६	२७	२
३	०	२	५७	२४	५१	३९	३७	१३
४	०	३	५६	१३	८	५२	५०	४
५	०	४	५५	४१	२६	६	२	२५
६	०	५	५४	४९	४३	६	१६	६
७	०	६	५३	५८	५१	३२	२६	३
८	०	७	५३	६	५९	५	५०	८
९	०	८	५२	१४	३४	५८	५२	३९
१०	०	९	५१	२२	५२	१२	५	१०
११	०	१०	५०	३१	९	२५	१७	४१
१२	०	११	४९	३९	२६	३८	३०	३२
१३	०	१२	४८	४७	४३	५१	४२	४३
१४	०	१३	४७	५६	१	४	५५	१४
१५	०	१४	४६	४	१८	१८	७	४५
१६	०	१५	४५	१२	३५	३०	२०	१६
१७	०	१६	४४	२०	५२	४४	३२	४७
१८	०	१७	४४	२८	९	५७	४५	१८
१९	०	१८	४३	३७	२७	१०	५७	४९
२०	०	१९	४२	४५	४४	२७	१०	२०
२१	०	२०	४१	५४	१	३७	२२	५१
२२	०	२१	४१	२	१८	५०	३५	२२
२३	०	२२	४०	१०	३६	३	४७	५३
२४	०	२३	३९	१८	१३	१७	०	२४
२५	०	२४	३८	२७	१०	३०	१२	५५
२६	०	२५	३७	३५	२७	४३	३७	९२
२७	०	२६	३६	४३	४५	५६	३७	५७
२८	०	२७	३५	५२	२	९	५०	२८
२९	०	२८	३५	०	१९	२३	३	५९
३०	०	२९	३४	८	३६	३६	१५	३०

१	०	०	०	२७	५०	४३	३	१
२	०	०	२	५५	४१	२६	६	२
३	०	०	७	२३	३२	९	९	३
४	०	०	९	५१	२२	५२	१२	५
५	०	०	१२	१९	१३	३५	१५	६
६	०	०	१४	४७	४	१८	१८	७
७	०	०	१७	१४	५५	१	२१	८
८	०	०	१९	४२	४५	४४	२७	१०
९	०	०	२२	१०	२६	२६	३४	११
१०	०	०	२४	३८	२७	१०	३०	१२
११	०	०	२७	६	१८	५३	३३	१४
१२	०	०	२९	३४	१८	३६	३६	१५
१३	०	०	३२	१	५९	१९	३९	१६
१४	०	०	३४	२९	५०	२	४२	१८
१५	०	०	३६	५७	४०	४५	४५	१९
१६	०	०	३९	२७	३१	२८	४८	२०
१७	०	०	४१	५३	३२	११	५१	२१
१८	०	०	४४	२१	१२	५४	५४	२३
१९	०	०	४६	४९	३	३७	५७	२४
२०	०	०	४९	१६	५४	२१	०	२५
२१	०	०	५१	४४	४४	४०	३२	२७
२२	०	०	५४	१२	३५	४७	९	२८
२३	०	०	५६	४०	२६	३०	६	२९
२४	०	०	५९	८	१७	१३	१२	३१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰ स॰ म॰ ट॰ अथतृतीयप्रकारणं तत्रमध्यमगतिस्पष्टगत्योर्विचारेणनिरूप्यते तत्रप्रत्येकग्रहः स्विजसमानैकगत्यासर्वदाभ्रमति
१५८ यद्दर्शनेनतद्गतेर्न्यूनाधिकता भवतितत्रदाकाशाकारणमस्तितत्रन्यूनाधिकागतेः कारणद्वयमस्ति अथन्यूनाधि
159 कादर्शनेनेदमनुमीयतेग्रहाधिष्ठिताकाशानांकेंद्रभूकेंद्रेनास्तिभूस्तरंतरगतास्ति यथामाकाशानांकेंद्रभूकें
द्रंभूकेंद्रस्मात्ततत्रगतिःसमानाभवति अथवाऽयंभूस्तदाकाशमध्यवर्तिनीनास्ति सचाकाशस्तुभूकेंद्र
काकाशास्थितोस्ति पूर्वाकाशस्यप्रतिवृत्तेतिसंज्ञाद्वितीयस्यनीचोच्चवृत्तमितिसंज्ञातेनप्रतिवृत्तोभ्रमती
तिज्ञाप्यते अनेनप्रकारद्वयेनगतेर्न्यूनाधिक्यताद्दृश्यते तत्रप्रथमपक्षेप्रतिवृत्तजनितगतेर्न्यूनाधिक्यज्ञानंनि
रूप्यते अवजदंवृत्तेहकेंद्रं अचिह्नमत्रेदचिह्नेनीचंअवचापंजदचापंचसमानंकल्पितं पुनः वहरेखावझरे
खाजहरेखाजझरेखाचसंयोजिता तस्मात् अहवकोणजहदकोणौसमानौस्तः एतयोःप्रत्येकात्तव
झकोणःन्यूनोस्ति जझदकोणश्चाधिकोस्ति तस्मादेतौद्वौकोणौतुल्यकोणयोर्न्यूनाधिकौजातौतस्मात्गते
र्न्यूनाधिक्यंदृश्यते अथद्वितीयपक्षेतु तत्रनीचोच्चवृत्तजनितगतेर्न्यूनाधिक्यंनिरूप्यते तत्रभूकेंद्ररूपहचिह्नकें
द्रे अवजदंवृत्तंकल्पितंतद्वृत्तपालेअकेंद्रंकृत्वाभवतकंनीचोच्चवृत्तंकार्यं ग्रहबिंबंअचिह्नेतचिह्नेवास
स्यात्तत्तदाअचिह्नेदृष्टिगोचरोभविष्यति यदिचअचिह्नाच्चलित्वाबचिह्नेसमाप्नोति तदाबचिह्नेदि
शिअचिह्नगतेःसकाशात् अबचापतुल्याधिकंदृग्गोचरोभविष्यति यदिचअचिह्नात्कचिह्नदिशिबिंबं
संगच्छतितदाअकचापमितान्यूनागतिर्दृष्टिगोचराभवेत् अथचप्रतिवृत्तोच्चदिशिसदैवन्यूनागतिर
स्ति नीचदिशिसदैवाधिकास्ति कुतः अझकोणाऽजझदकोणात्
सदैवन्यूनोस्ति नीचोच्चवृत्तेनीचोच्चदिशिन्यूनाधिकागतिर्भवितु

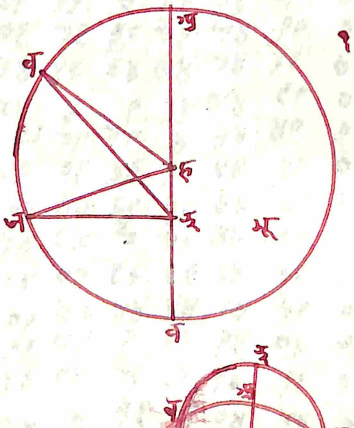

मर्हति कुतः नीचोच्चवृत्तकत्तकक्षावृत्तयोर्गतिर्यदैकदिक्काभवति
तदोच्चदिश्यधिकागतिर्भवतिनीचदिशिन्यूनायदितयोर्गतिर्भिन्न
दिक्कास्यात्तदोच्चदिशिन्यूनागतिर्भवतिनीचदिश्यधिकाच अथ

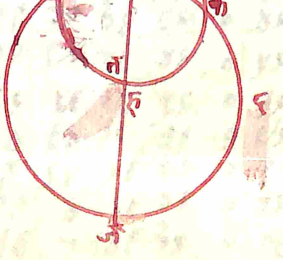

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ च यस्य ग्रहस्य कफलमागतं तस्य अनयोः प्रकारयोर्मध्ये कप्रकारेण सिद्धिरस्ति येषु च फलद्वयेन सिद्धिः अथैतत्प्र
कारयोरंतरं नास्ति यदा भूकेंद्रप्रतिवृत्तकेंद्रांतरनिष्पत्तिः प्रतिवृत्तव्यासार्द्धेन तथा भवेत् यथा उच्चनीचवृत्तव्यासार्द्धनिष्प
त्तिः कक्षाव्यासार्द्धेन भवेत् अथ च प्रतिवृत्तकक्षावृत्तयोरेकदिशि यदि गतिः स्यात् उच्चनीचस्य भिन्नदि
का गतिः स्यादित्यपि चिंत्यं एवं गतित्रयमेकरूपमिति ध्येयं अथ परममंदफलं कदा जायते इति निरूप्यते यत्र
नवत्यंशमितं मंदस्य शे भवति तत्र परममंदफलमुत्पद्यते तस्मिन्नेव स्थले गतिफलाभावः नीचोच्चात्कक्षाम
मध्यगतिर्यथाग्रेऽस्य प्रतिवृत्तसंपातपर्यंतं गतिर्मंदाधिका ल्पो महान् भवति संपातात् नीचपर्यंतं गतिकालो
ल्पो भवति अथ नीचोच्चवृत्तगतिकक्षावृत्तयोरेकदिक्त्वे उक्तगतिकालवैपरीत्यं भवति अथ तृतीयक्षे
त्रेऽस्य विचारो निरूप्यते तत्र अवजं प्रतिवृत्तं हकेंद्रं जव्यासः अचिह्ने भूकेंद्रं कल्पितं पुनर्वदरेखा अजरेखयोः
अचिह्ने संपात समकोणरूपः कल्पितः तत्र ग्रहविंवं गएकदा रचिह्ने कल्पनीयं पुनर्वचिह्ने कल्पनीयं तदा अ
चिह्नात् नवत्यंशांतरे तर्ह्येवं भवति पुनर्हचरेखा हदरेखा च संयोजनीया तस्मात् हवअकोणः समानगति
रूप अहवकोणस्य स्पष्टगति अवकोणयोरंतररूपोस्ति अयमंतरको
णः सर्वेभ्योंतरकोणेभ्योधिकोस्ति यथा हतअकोणात् हकअकोणौ
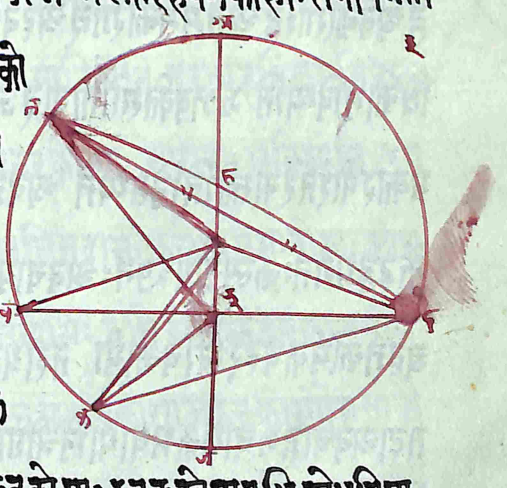
कल्पितौ पुनः तदरेखा कदरेखा तत्र संयोजितास्ति तत्र तअद त्रि
भुजे तअदअकोणः दतअकोणादधिको भविष्यति पुनर्हेवअकोणात्तु
ल्य हदअकोणात् हतअकोणादधिकोस्ति हकअकोणादप्यधिकः कु
तः यतः अदकत्रिभुजे अदभुजः अकभुजादधिकोस्ति तस्मात् अकदकोणः अदककोणादधिको भविष्य
ति हकदकोणात्तुल्यहदककोणस्य शेषरूपः हवदकोणतुल्य हदअकोणः हककोणशेषादधिकोस्ति प
नः न्यूनगतेर्मध्यगतिपर्यंतं यत् अवचापं मध्यगतेरधिकगतिपर्यंतं द्विगुणपरमफलतुल्यमधिकमस्ति
कुतः तत्र अहवकोणः समकोणात् हवअकोणात्तुल्योधिकोस्ति वहजकोणस्तु तावता प्रमाणेन सम
मकोणान्न्यूनोस्ति अनेन प्रकारेणेदं सिद्धं मध्यगतिस्थानात् उभयदिशि च अंतरं कोणाः निकटस्थाः हस्था

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·सु·म·र·
१६०(
160

तद्रूपत्वात्तत्फलकोणेभ्योऽधिका भवंति अथ चतुर्थक्षेत्रं तत्र अवजंकक्षावृत्तं भूकेंद्रे र चिह्ने हगवंनीचोच्चवृत्तं अकेंद्रे कल्पनीयं पुनः हवरेखा केंद्रद्वयोपाते नीया यदा ग्रहबिंबं उच्चात् अवस्थं शांतरे भवति तदा बिंबं व चिह्ने कल्पितं पुनः रेवजरेखा अवरेखा च संयोज्या तदा रवजरेखा नीचोच्चवृत्तं याति लिसंलग्ना गमिष्यति कुतः हअवकोणः समानगतिकोणोऽस्ति अयं अकेंद्रे केंद्रे च समानोऽस्ति अरवकोणः फलस्य कोणोऽस्ति तस्मात् अवरकोणः स्पष्टगतेः कोणो जातः अयं समकोणः कुतः स्पष्टगतेर्नवतितुल्यत्वकल्पनात् तस्माद्रवरेखा नीचोच्चवृत्तं याति लिसंलग्ना भविष्यति अस्मादिदं निश्चितं अरवकोणः सर्वेभ्यो गत्यंतरकोणेभ्योऽधिकोऽस्ति यदपीह

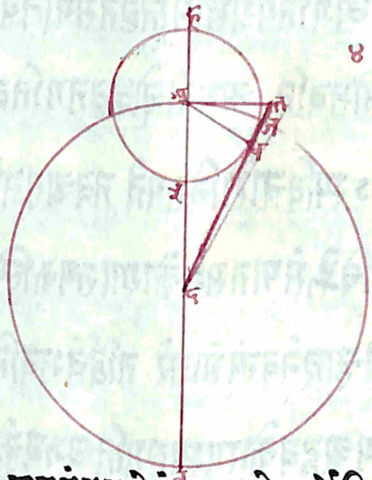

४

अवकोणस्तुल्य न गतेर्मध्यगतिपर्यंतमस्ति अयं द्विगुणात् अहककोण तुल्यं मध्यगतेरधिकगतिपर्यंतं ऊअवकोणादधिकोऽस्ति यदि तत्र लंबः अचिह्नात् हवरेखोपरि निपात्यते तदा रवरेखा तचिह्नपर्यंतं वर्द्धनीया तदह अवकोणः हअतसमकोणात् अरवकोणतुल्यत अवकोणतुल्य अधिको भविष्यति ऊअवकोणो तावान् तअतसमकोणान्न्यूनो भविष्यति अथ पंचमक्षेत्रं तत्र द्वयोः पूर्वोदितप्रकारयोरंतरे नास्तीति निरूप्यते अवजंकक्षावृत्तं रकेंद्रे हमवं प्रतिवृत्तं तत्समानं केंद्रे कल्पनीयं पुनर्हजव्यासः केंद्रद्वयगतः कल्पनीयः पुनः अवचापं कक्षावृत्तीयमिष्टचापमस्ति पुनः वकेंद्रे तदर्धव्यासेन कऊनीचोच्चवृत्तं कार्यं कवदरेखा च कार्या तदा ग्रहे दैविप्रकारद्वयगतिहते नीचोच्चवृत्तसंपातरूपऊचिह्ने आसंभविष्यति तदा अवचाप हऊचापकमचापानि त्रीणि अवकको ऊकौ प्रत्येकं अरवकोण समानौ भविष्यतिः तस्मात् चापत्रयमपि सजातीयं भविष्यति ग्रहबिंबं प्रकारद्वयेन ऊचिह्ने गमिष्यति पुनः अलचापं ग्रहबिंबस्य स्पष्टं भविष्यति पुनरपि गत्यंतरं प्रकारद्वयेनाप्येकमेव कुतः गत्यंतरस्य तऊदकोणा कदमकोणयोः समानरूपत्वात् अनेनैव प्रकारेण सर्वस्थानेष्वपि बोध्यं अथोच्चनीचवृत्तकल्पनया प्रतिवृत्तप्रकारमत्यघते प्रतिवृत्तप्रकारकारकल्पनया नीचोच्चवृत्तप्रकारः नैव सिध्यति पूर्वोक्तं पंचमक्षेत्रे निरूपितः प्रकारः सिध्यति राश्योः साम्यो भवति यदि तौ समानौ न भवतः केवलं सजातीयौ भवतः तर्हि चाराग्रयं षष्ठक्षेत्रे निरूप्यते तत्र अवजंकक्षावृ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदकेंद्रे उच्चनीचोपरिगतत्रिज्याव्यासः वकेंद्रे हमसुच्चनीचवृत्तं च अवचापं उच्चस्थानात् नीचोच्चवृत्तचयर्धं ता हगचापं च

चग्रहगति रूपं सजातीयं नीचोच्चवृत्तेन कल्पितं पुनर्द्वदरेखा वगरेखा दमरेखा च संयोजिता तस्मात् अदकोणगव

कोणो समानो भविष्यतः तदा अदरेखा मवरेखा च समानांतरा भविष्यति

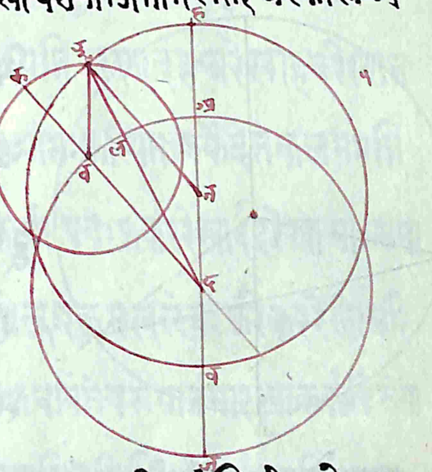

ग्रहविंबं च दगरेखायां भविष्यति पुनः कंकेंद्रे त्रिज्यावत्तं मनिवृत्तं कल्पा

वृत्ताद्वृहत् कल्पितं नकेंद्रे लममनिवृत्तं कक्षावृत्तात्त्वृह कल्पितं पुनर्दम

रेखा च संयोज्या दववागयोर्निष्पत्तिः तककरनिष्पत्तितुल्या वा मनन

दनिष्पत्तितुल्या कल्पिता पुनः वमदनदमकरत त्रिभुजेषु वदकोण

मदनकोणगदवो कोणाः समानाः संति एतत्कोणातिरिक्तान्यकोणाभुजाः सजातीयाः संति शेषकोणाः

सम कोणान्यूनाः तस्मात् त्रीण्यपि त्रिभुजानि सजातीयानि जातानि वदमकोण दमनकोण दत्तककोणाः

समानाः जाताः तस्मात् तस्माद्दहेन मतकरेखाः समानांतरा भविष्यंति तस्मात् अदवकोणात् नमकोणावक

तकोणाः समानाः संति तस्मात् अवचाप वतचाप लमचापानि सजातीयानि संति तदा ग्रहविंबं भति द्वतद्

मे पितचिन्हे मचिन्हे च दफरेखायां भविष्यति पुनर्दरमनदतदफगत्स्यंतर कोणाः समानाः भविष्यंति इय

मेवास्माकमिष्टं अथ ग्रहविंबमुच्चनीचाभ्यां समानस्पष्टचापस्थं भवति तदा तत्फलेपि समानो स्तः अथ

सममक्षेत्रे एतद्विचारो निरूप्यते तत्र हकेंद्रे अवगदप्रतिवृत्तं त्रिज्याव्यासः गचिन्हं भूकेंद्रं च कस्मिन्नपि

वगदरेखा भूकेंद्रोपरिगता कार्या हवरेखा हदरेखा संयोज्या तस्मात् अगवकोण जगदकोणो समानो

स्तः हवद त्रिभुजे वकोण दकोणौ फदकोणो एतौ मिथः समानौ स्तः तदा उच्चत अवचापं स्पष्टचापात्

फलतुल्यमधिकं स्यात् नीचात् आरभ्य दजचापं फलतुल्यं स्पष्टचापात् न्यूनमस्ति कुतः अहवकोणात्

गवकोणः वकोणतुल्य न्यूनोस्ति पुनः जगदकोणः दहजकोणात् हकोणतुल्योधिकोस्ति अथाष्टमक्षे

त्रे तत्र दकेंद्रे अवजकक्षावृत्तं त्रिज्याव्यासहगवमुच्चनीचवृत्तं अकेंद्रे कल्प्यं पुनर्द्वे भरेखा कार्या पुनः

अगरेखा अवरेखा संयोज्या तस्मात् अवचापं फले भविष्यति गचिन्हे उच्चात् वचिन्हे नीचात् समानस्पष्ट

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रायेत्तः कुतः अरुदकोणसमानगतिरुपगच्चहकोणागत्वेनरस्पहृद्दरूकोणयोरंतररूपोस्ति तस्माद्दपंकोणा

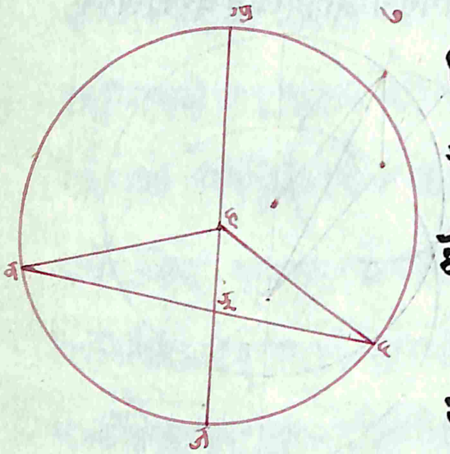

स्पष्टकोणोजातः एवंहि अस्सकोणो
पिअज्ञवकोणसमानोस्तिरुरेखा
अवरेखयोःसमानत्वात् तस्मात्
द्वयोः फलेएकरूपेजातेह अरुको
णसुज्ञचापं अरुदकोणप्रमाणा
स्पष्टचापात्फलतुल्यमधिकमस्ति

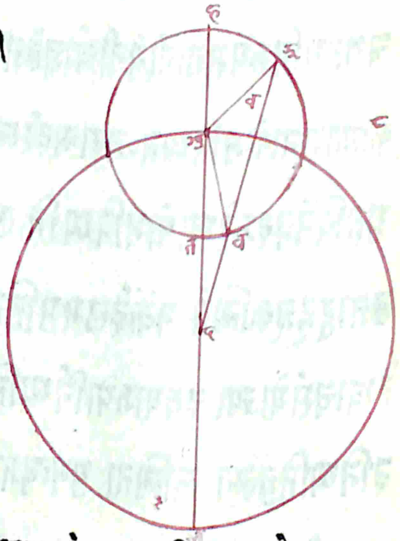

चअरदकोणप्रमाणांनीवचापं अवरुकोणप्रमाणास्पष्टचापात्फलतुल्यंन्यूनमस्ति इदमेवास्माक
मिष्टं अथचतुर्थप्रकरणं तत्रसूर्यस्यपरममंदफलंनिरूप्यते तत्रसूर्यस्यैकमेवफलंवेधादिनोपलब्धं
अथचन्द्रनगतेर्मध्यगतिर्यंत यः कालः मध्यगतेरधिकगतिपर्यंतकालादधिकउपलब्धः इदंसूर्योत्क्रमका
रेनीचोच्चवृत्तस्यगतिः कक्षावृत्तस्यचविलोमाभवतीतिकल्पनीयं तथापिप्रकारएवन्याय्यः कुत
स्तत्रैकगत्यैवसिद्धेः द्वितीयेतुगतिद्वयेनसिद्धिःस्यात् अथचभूकेन्द्रयोरंतरस्पप्रतिवृत्तव्यासार्द्धेनपाद
शीनिष्पत्तिः तदस्तानंकोतिवृत्तेउच्चस्थानज्ञानंचकार्यंवमत्रअवरखमेनमेषसंपातमारभ्याकर्का दि
पर्यंतकालः सार्द्धवेदांकदिनो ९४।३०मितश्चोपलब्धः पुनः कर्कादिमारभ्य तुलापर्यंतकालः सार्द्ध
षंकोमितः ९२।३० उपलब्धः एतत्कालद्वयेनेदंनिश्चितंकेन्द्रद्वयांतरंप्रतिवृत्तव्यासार्द्धचतुर्विंशांश
मितमस्ति तत्रसूर्यमंदोच्चंसार्द्धपंचांशाधिकराशिद्वयमितम् २।५।३०।१एतेष्वं मयापिविश्वषट्४६३
वेदमितेमिकंदरीयसन्नेतुलासंपातः असूरमासनवमतारीकेसूर्योदयसमयेउपलब्धः मेषसंपात
स्तुमारहूरमाससप्ततारीकेदिनार्द्धसमयेउपलब्धः कर्कादिरपिमासूरमासद्वादशतारीकेऽर्द्धरात्रे
उपलब्धः अनेनकालः निष्पत्तिश्चाअवरखमानीतनिष्पत्तितुल्यैवायाता अनेनास्माकमयंनि
श्चयोजातःसूर्योच्चंस्थिरमस्ति अथैतद्विगचार्थेनवमस्तेचेनिरुप्यते तत्रहभूकेन्द्रोपरि अवजरं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्रान्तिवृत्तं कार्यं अचिह्नं मेषसंपातः वचिह्नं कर्कादिः जचिह्नं तुलासंपातः । दचिह्नं मकरादिः अजव्यासः मेषतु
लासंपातरूपः वदव्यासः कर्कादिमकरादिगतः कल्प्यः एवं मेषसंपातात् कर्कादिपर्यंतं कालोऽधिकः उपलब्धः
सर्वपदेभ्यः तस्मात् दक्रान्तिवृत्तसम्मुखप्रतिवृत्तचापं परादधिकं भविष्यति तस्मात् हअरेखा हवरेखा त
तं भविष्यति तस्मात् ऊचिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं जातं केंद्रद्वयगततहऊव्यासः कल्पितः ऊकेंद्रे तत्कालमप्रति
प्रतिवृत्तं कल्प्यं पुनर्गचिह्नात् तत्सगरेखा अजरेखायाः समानांतरा कार्या पुनः फकररेखा वदरेखायाः समा
नांतरा कार्या पुनस्तचिह्नात् तत्र यथलंबः तसगरेखोपरि कार्यः पुनः कचिह्नात् कसरेखालंबः फरकररेखोपरि

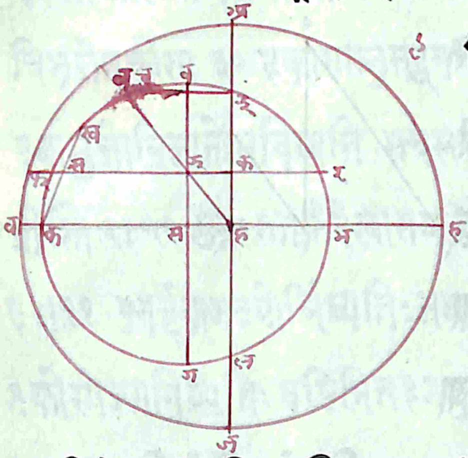

निष्काश्यः तस्मात् प्रतिवृत्तस्य तकचापं मेषसंपातमारभ्य कर्कादिसंपा
तपर्यंतं नवकलाधिकत्रिनवत्यंशमितमस्ति ९३।९। प्रतिवृत्तस्य
कलचापं कर्कादिमारभ्य तुलासंपातपर्यंतं एकादशकलाधिकैकान
वत्यंशमितमस्ति तकलचापं विंशतिकलाधिकवेदाष्टभूमितमस्ति
तस्मात् तनचापं कर्कादिमाभार्द्धोना १८० तकलचापयोरं विंशति
कलाधिकं चतुरंशमितमस्ति तनचापं च दशकलाधिकांशद्वयमस्ति अस्य ज्या हसरेखा षोडशकलाधिकां
शद्वयमितास्ति २।१६ पुनः तनचापनफचापैकपदयोर्योगः तफचापांशोध्यते तदा शेषं फकचापं ०।५९
ऊनषष्टिकलामितं स्यात् अस्य ज्या फसरेखा द्विकाद्रपाधिकैकांशमितास्ति तस्मात् फहरेखा २।२९।३०
फरपंचवरेखायाः चतुर्विंशतितमविभागसमास्ति पुनरपि सफरेखाफहरेखानिष्पत्तिः पहककोणज्या
व्यासार्द्धनिष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् वहककोणज्या २४।५३ एतावत्यस्ति अस्य चापं २४।३० एतदुच्चकर्का
दिकयोरंतरमस्ति तस्मात् लमचापं ९६।५१ एतावन्मितं जातं अस्य कालः एकदिनांशांशाधिक अष्टाशी
८८।१८ तिदिनतुल्योऽस्ति मतचापं च ८८।४९ अस्य कालः ९०।१९। एकदिनांशांशाधिक नवतिदिनतु
ल्योऽस्ति इदमेवास्माकमिष्टं अयं प्रकारः परमफलसाधने वतलमपूसपर्यंतं प्राचीनैः कृतोऽस्ति नवीनैस्तु
अमुं प्रकारं त्यक्त्वा प्रकारांतरेणानीतमस्ति कुतः मकरकर्कयोः क्रान्तेरत्यल्पत्वात् पातज्ञानमशक्यत्वात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०म०
१६२
162

तस्मात्पूर्वोक्तकर्कमकरयोश्चिन्हद्वयोपरि क्रान्त्यन्तरं महद्भवति तादृशं चिन्हत्रयं गृहीतं तत्र चिन्हद्वयान्तरं षड्राशयं
तरितं यथा भवति तादृशं चिन्हद्वयं ग्राह्यं तृतीयचिन्हं त्वभिष्टं ग्राह्यं एतच्चिन्हत्रयपक्षान्तं मध्यन्हेऽन्त्याशाक्षां
शो ज्ञा क्रान्त्यंशैः भवति पुनः चिन्हत्रयस्यान्तरं कालो ज्ञेयः पुनस्तदन्तरं कालात्तद्यथा परमफलज्ञानमथ ज्ञानं
चाभवति तथोच्यते दृकेंद्रे अवजूयग्निहतं तद्विहं भूकेंद्रं अवजं चिन्हत्रयं यच्चिन्हं जचिन्हं षड्राश्यंतं क
ल्पितं पुनरजरेखा संयोजनीया इयं रेखा हचिन्हगता भविष्यति पुनर्द्दक्षाद्धलंबः अजरेखायां संयोज्यः
पुनर्वजवहदहरेखाः संयोज्याः पुनर्वहजत्रिभुजे हकोणाव चिन्हज

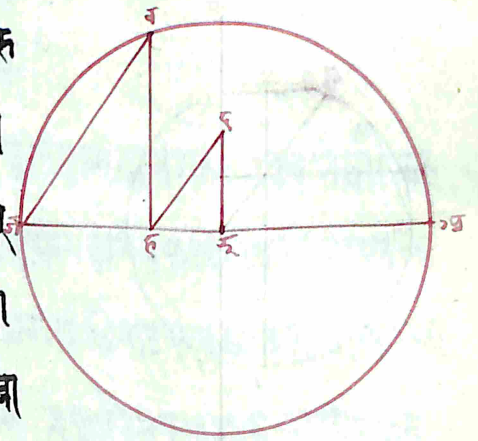

चिन्हयोः स्पष्टरूपयोस्ति अचिन्हवचिन्हयोः मध्ये मध्यमगतिरू
प अवचापार्द्धजकोणस्य प्रमाणमस्ति तदावकोणोपि ज्ञातः व
कोणज्याहकोणज्ययोर्निष्पत्तिः हजवजनिष्पत्तितुल्यास्ति वजपू
र्णज्या च ज्ञातास्ति तस्माद्धजमपि ज्ञातमस्ति पुनः ऊजं अजचाप
र्द्धज्यापि विदितास्ति तस्मादूहमपि ज्ञातमस्ति पुनरूदं अजचा
पार्द्धस्य कोटिज्या ज्ञातास्ति तस्मादूहदमिष्टमपि ज्ञातं अस्मादुच्चस्थानमपि ज्ञातं भविष्यति अथ यस्त्र
मक्षेत्रे तत्र परमफलज्ञानं निरूप्यते तत्र दृकेंद्रं कल्प्य अवजयग्निहतं कार्यं हभूकेंद्रं केन्द्रद्वयगत अजव्यास
श्च अचिन्हमुच्चं च कल्पितं पुनर्हदलंबः अजव्यासोपरि निष्काश्यः दवरेखा संयोज्या तत्र षष्टिमितव्यासा

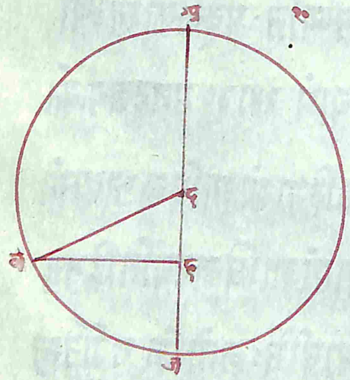

र्द्धमानेन हदरेखा त्रसार्द्धद्वयमिता २।३०। जाता अस्याश्चापं २।२३ एतत्पर
मफलवकोणप्रमाणं अदवकोणस्तु त्रयोविंशतिकलाधिकद्विनवत्यंश
मितोस्ति ९२।२३।० तदस्य मंदकेंद्रं मंदकेंद्रं मन्दस्पष्टस्तु नवतिमितः एवं
द्वितीयदिशि ज्ञेयं अथैकादशांशक्षेत्रे तत्र द्वितीयप्रकारो निरूप्यते अऊ
रेखा उच्चनीचवृत्तव्यासार्द्धरूपा केन्द्रद्वयान्तरतुल्या अदरेखा कक्षावृत्तव्या
सार्द्धपाषष्टिमिता कल्पिता दऊरेखा भूकेंद्रादुच्चनीचवृत्तपालितमानिष्कासिता गतदा अदऊकोणः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

११
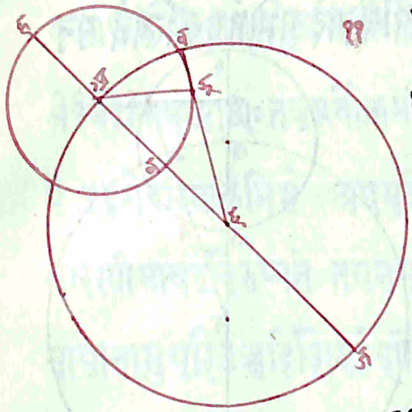

परमफलं भविष्यति हच्छकोणस्तु मंदकेंद्रं भविष्यति अफदकोणस्तुस्प
ष्टकेंद्ररूपो भविष्यति एतत्त्रयाणां प्रमाणानि तान्येव यानि पूर्वं निरूपितानि
इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचमप्रकरणं तत्रेष्टफलसाधनं निरूप्यते
तत्रेह्वादशांशक्षेत्रे अवजं कक्षावृत्तं दभूकेंद्रोपरि हफवग्निवृत्तं तकेंद्रोपरि
केंद्रद्वयगतहजव्यासः इष्टमंदत्रिंशदंशमितं हफचापं च कल्पितं तच्च फ
दरेखा फतरेखा च संयोज्या पुनर्फजरेखा वर्द्धनीया पुनर्दचिह्नाद्दकलंबः फतरेखोपरि कार्यः तस्मात्तकद
त्रिभुजे तकोण ३० दकोणस्तु तद्धनवतिः ६०। केंद्रद्वयांतररूपतदभुजश्चैतत्र पंचविंशतमस्ति तस्मात्
दकभुजोपि ज्ञातो भविष्यति स च सपादांशमितो १।१५ स्ति तकभुजोपि ज्ञातोस्ति स च षड्वंशांशद्वयमि

१२
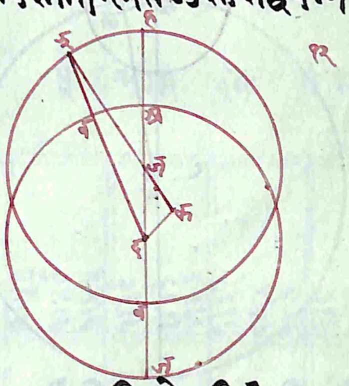

तोस्ति २।१० पुनः फतकरेखा मध्यंशांशाद्वियष्टिमिता भविष्यति
६२।११ पुनर्दकफदयोर्भविष्यति तथा भविष्यति यथा फदकत्रिभुजे
फकोणज्या निष्पत्तिः षष्टिमितदफभुजेनास्ति तस्मात्फकोण २८।
५१।३०। पुनर्फकोणः १।१८। तस्मात्तत्र अदवकोण २८।५१ अथ
त्रयोदशांशक्षेत्रे तत्र कोणित्वृत्तमंदस्पष्टचापं अवफयं ज्ञातमस्ति तस्मात्फचिह्नात्तकचिह्नोपरि लंबः का
र्यः तस्मात्तत्तदकत्रिभुजे दकोणस्तद्भुजश्च ज्ञातोस्ति तस्माद्वेतद्द्वयज्ञानेन तकं भुज ज्ञातो भविष्यति अ

१३
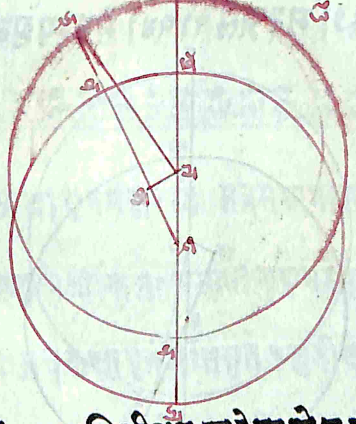

नेन तद्व्यासार्द्धेन च तफककोणस्य मिष्टः फलं विज्ञातं भविष्यति अनेन
अदवकोणेन चाहतफतकोणरूपमंदकेंद्रं ज्ञातं भविष्यति पुनः यदि
तफककोणरूपमिष्टफलं ज्ञातं स्यात् अनेन फतव्यासार्द्धेन च तकभुजो
पि ज्ञातो भविष्यति अनेन तदभुजेन च अदवकोणोपि ज्ञातो भवि
ष्यति अनेनेष्टफलेन च हतफकोणो भविष्यति अथ चतुर्दशक्षे
त्रे तत्र द्वितीयप्रकारेणास्येष्टफलं निरूप्यते तद्विक्रमत्केंद्रोपरि अवजकक्षावृत्तं पुनः अकेंद्रो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ग्रि. सु. म.
१६३
163

परिद्दवतं उच्चनीचवृत्तं केन्द्रद्वपगतहजव्यासश्च मंदनीचोच्चवृत्तस्य हफमिष्टचापं त्रिंशदंशमितं च कल्पितं पुन

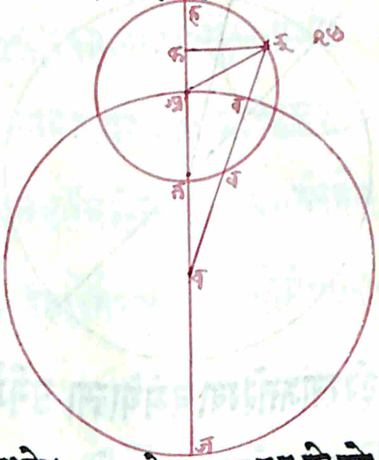

फकलंबो हजरेखा परिलेपः पुनः फअरेखा मंदपोज्या पुनः अकोण फकोण
योः ज्ञानेन तत्र अव्यासार्द्धेन फक अत्रिभुजस्य फक भुज कअ भुजौ ज्ञातौ
भविष्यतः फक कद भुजाभ्यां च फद कर्णो ज्ञातो भविष्यति अनेन क
र्णेन फक भुजेन च फदक कोणो अवचापं च विदितं स्यात् अथ पंचदशां
शे तत्र यदि अफद कोणो ज्ञातो भवति तदा अ चिह्नात् फदरेखायां
लंबो नेयः तस्मात् फकोण अफ भुजाभ्यां अल भुजो पि ज्ञातो भविष्यति अनेन अद भुजेन च अदव कोणो

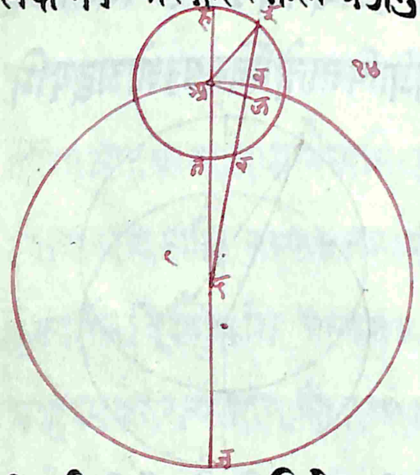

ज्ञातो भविष्यति अथ च अदवकोण अफव कोणाभ्यां ह अफ कोण
हफ चापे ज्ञाते भविष्यतः पुनरेपि ज्ञातो भविष्यति अनेन अद भुजेन च
पुनरपि यदि अवचापं ज्ञातं स्यात् तदा तेन अद भुजेन च अल भुजो ज्ञातो
भवति पुनः अनेन फअ भुजेन अफव कोणस्य ह अफ कोणस्य च ज्ञानं स्या
त् अथ षोडशांशक्षेत्रे प्रथमप्रकारेण निरूप्यते परिदृष्टचापं प्रतिवृत्तस्य
नीचादिमारभ्य ११५ मितो भवेत् स्यात् तदा स्मिन् प्रकरणे प्रथमक्षेत्रं करणीयं फवमिष्टचापं त्रिंशदंशमि
तं कार्यं तदा दकलंबः फतरेखायां पतिष्यति पुनः पूर्वोक्तप्रकारेण दकलंबः सर्पाशांश ११५ मितो भविष्यति
तत्केरेखा च २१९० कफशेषं ५७।५० फदरेखा च ५७।५१ मंदफलज्या ११।७। मंदफलं ११।४। मंदस्पष्टव

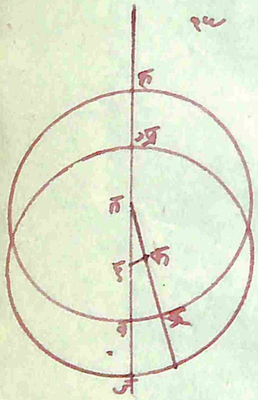

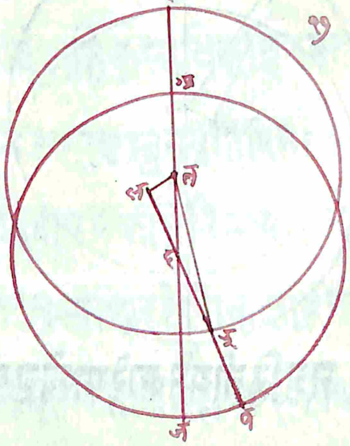

वजचापं अं ३१।१४। अथ मदर्शांशक्षेत्रे तत्र मंदस्पष्टवजचापं यज्ञातं
स्यात् तत्तदा प्रथमक्षेत्रं कार्यं पुनर्वदरेखावर्द्धनीया तत् चिह्नात् लंबो वदरे
खायां संपातोज्यः अस्मात् लंबात् मंदफलं मदकेंद्रं पूर्वोक्तप्रकारेण विदितं स्या
त् अथाष्टादशैकोनविंशतिक्षेत्रे निरूप्येते द्वितीयप्रकारेण तत्र तृतीय
चतुर्थक्षेत्रे कार्ये वृत्तमिष्टचापं कल्पनीयं तत्र चापं वअजकोणप्रमाणं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रथमक्षेत्रे द्वितीयक्षेत्रेच अवलंकोणप्रमाणाद्रूपमस्ति पुनर्वक्रलंबअर्द्धरेखापां प्रथमक्षेत्रे अलंलवस्तु द्वितीयक्षेत्रे दव रेखायां साध्यः तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण शेषकोणज्ञानं कार्यं एवं मंदफलज्ञाने मंदकेंद्रमंदस्पष्टस्य च ज्ञानं कार्यं इदमेवास्माकमिष्टं अथ षष्ठप्रकरणं तत्र मंदफल

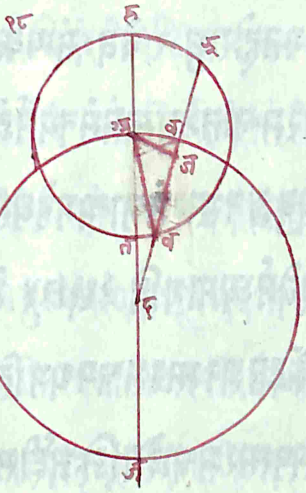

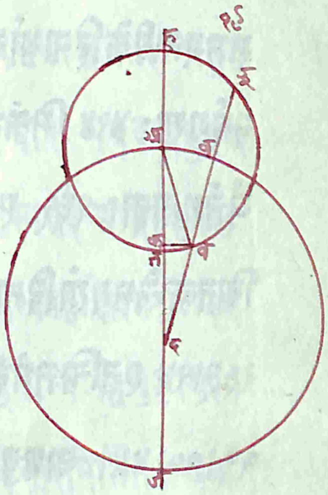

सारणी साधनं निरूप्यते तत्र प्रथमं मंदफलस्य मंदकेंद्रचापानामुपरि उच्चदिशि षडंशांतरप्रमाणेन नीचदिशि अंशत्रयांतरप्रमाणेन मंदफलं निष्काशितमस्ति यतो नीचदिशि मंदफलांतरमधिकमस्ति उच्चदिक अथ च येषामंशानां मंदफलसाम्यमस्ति तेनतदधो लिखिताः संति अथ सप्तमप्रकरणं तत्र सारणीकोष्टकादि लिख्यंते ॥ ६ ॥ ५ ॥ ०ः ॥

सूर्यमंदफलसारणी

मंदकेंद्रचापानि फलमृणं	मंदकेंद्रचापानि फलधनं	मंदफलानि
६	३५४	०।१४
१२	३४८	०।२८
१८	३४२	०।४२
२४	३३६	०।५६
३०	३३०	१।९
३६	३२४	१।२१
४२	३१८	१।३३
४८	३१२	१।४४
५४	३०६	१।५३
६०	३००	२।१
६६	२९४	२।८
७२	२८८	२।१४
७८	२८२	२।१८
८४	२७६	२।२१
९०	२७०	२।२३
९३	२६७	२।२३
९६	२६४	२।२३
९९	२६१	२।२२
१०२	२५८	२।२१
१०५	२५५	२।२०
१०८	२५२	२।१८
१११	२४९	२।१६
११४	२४६	२।१३
११७	२४३	२।१०
१२०	२४०	२।६
१२३	२३७	२।२
१२६	२३४	१।५८
१२९	२३१	१।५४
१३२	२२८	१।४९
१३५	२२५	१।४४
१३८	२२२	१।३९
१४१	२१९	१।३३
१४४	२१६	१।२७
१४७	२१३	१।२१
१५०	२१०	१।१४
१५३	२०७	१।७
१५६	२०४	१।०
१५९	२०१	०।५३

अथाष्टमप्रकरणं तत्र मध्यमज्ञानक्षेत्रस्य ध्रुवकयोर्ज्ञानं च निरूप्यते तत्र उरस्फुटसारसंज्ञिकस्य प्रथमस्थानत ध्रुवस्थापिताः कुतः यस्मात् ध्रुवस्तस्मात् स्परान्समये वेधाः उपलब्धाः तत्र विंशतितमे क्षेत्रे मध्यमसाधनाप्रदर्श्यते तत्र कक्षावृत्तं प्रतिवृत्तं उच्चनीचव्यासश्च निधाय सनीय व चिह्नं तुलासंपातस्थाने कल्प्या पुनर्व द रेखा ऊर्ध्व रेखा च संयोज्या पुनस्तत्र कलंबो निष्काश्यः तत्र व ज चापं त

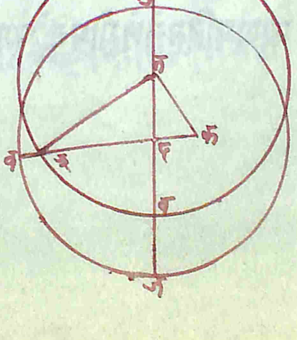

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·स·मु·ट·
१६४
164

दककोणोयि ६५।३०। तकभुज २।१६।३० तऊककोणः २।१० तस्मात् अतवकोणोऽवचापमपि ६३।२० दृक्
चापं ११६।४० एतत्तुलासंपातस्यमंदकेंद्रमस्ति अथमया अजयपीन्द्रस्यसमदशमिते संवत्सरे अस्सूरसंज्ञमासे
सममन्तारीके दिनार्धात् गतहोरासु २ वेधः सम्यक्कृतयाकृतोस्ति अथवृत्तनस्सरसंचारात् सिकंदरसञ्चपर्यन्तं
वर्षगणः ४२४ सिकंदरसञ्चात् गतसंसंतपर्यन्तं गताहर्गणः १६११९८४ अस्यसञ्चान्नमवेधसमयसञ्चप
र्यन्तंगताहाः १६१ एवं वृत्तनस्सरसंचारान्मम वेधसमयसञ्चपर्यन्तंगताहर्दि ८८९ दि ६६ होरा २ एताव
न्मितकालेभगणांविनारवेर्मध्यमागति २१।१२४ अंशाद्या इयमेतेषुशोध्य ११६।४०। शोधिता सती शेषं
२६४।१२२ एतन्मितमंदकेंद्रवृत्तनस्सरसञ्चप्रथमदिनमध्याह्नसमयेजातं तद्दिनएवमध्याह्नेमध्योर्कः
११।००।४५। अथवृत्तनस्सरसञ्चादेयज्जिजदीसञ्चादिपर्यन्तंमध्यमगतिः सूर्यस्य ११३।२६। इयं वृत्त
नस्सरसमयमंदकेंद्रयुतानाजातंशेदि ९८।४१। मध्यमश्च २।२४।११।०। एतच्चमध्यादियज्जजदीप्रथमता
रीकस्यमध्याह्नेजातं अथनवमप्रकरणं तत्रसारिणास्पष्टसाधनक्रियोच्यते तत्रवृत्तनस्सरस्य
प्रथमतारीकमारभ्यस्वेष्टकालपर्यन्तयावन्तिवर्षमासदिनानियातानितेषांमध्यगतिःकोष्टकेभ्यआनी
यध्रुकेषुसंयोज्यसीयेष्टदिवसजोमंदकेंद्रध्रुवोभवति पुनरस्मान्मंदकेंद्रात्फलमानीयमेषादावस्मिन्नु
द्वेयोजितेस्पष्टोभवति अथदशमप्रकरणं तत्रस्पष्टमध्यमदिनयोरंतरसाधनंविधीयते तत्रकोष्टके
ध्रुपागतयः लिखितास्ताएकरूपदिनप्रमाणेन मध्यमदिनार्धाद्दिनार्धपर्यन्तकालांतरेणलिखिताः
तस्मैकरूपदिनंमध्यमसंज्ञकंज्ञेयं स्पष्टदिनप्रमाणेनगतयः समानभवंति कुतः एकस्मात्प्रदेशान्नहता
तक्षितिजहत्ताद्वासूर्यश्चलित्वायावताकालेनतंप्रदेशंप्राप्नोतिसकालोदिनसंज्ञोज्ञेयः सचकालः रवि
गतिजनितासुयतः भत्रमरूपोस्ति मध्यमगतितुल्यासुवतोभ्रमः मध्यमदिनसंज्ञिकोभवति एवंस्प
ष्टगत्युत्पन्नासुयतःभ्रमःस्पष्टदिनसंज्ञकोभवति तयोरंतरंद्विविधंभवति एकंमध्यस्पष्टगत्यंतरंरूपं
द्वितीयंराश्युदयभेदजनितं उदमंतरद्वयमेकस्मिन्दिनेस्वल्पंभवति महताकालेनमहदंतरंभवति अ
अथप्रतिवृत्तंभंगीप्रकारेणप्रथमोऽक्षप्रकारेणाउच्चादिशिमध्यमपर्देस्पष्टयदानपरमफलतुल्यमधिकंम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वति नीचदिशि च मध्यमपदं स्पष्टपदात् परमफलतुल्यं न्यूनं भवति तस्मात् उच्चदिशि मध्यमपदद्वयं स्पष्ट
पदद्वयात् द्विगुणपरमफलतुल्यमधिकं भवति नीचदिशि च मध्यमपदद्वयं स्पष्टपदात् द्विगुणपरम
फलतुल्यं न्यूनं भवति एवमुच्चदिशि मध्यमपदद्वयस्याधिक्यं नीचदिश्युत्पन्नमध्यमपदद्वयात् चतुर्गु
णितपरमफलतुल्यं भवति एतदेव प्रथमांतरस्य परमत्वं अथ द्वितीयांतरं विचारः यथुरयाहुस्पा
पर्यंतमथवास्तारस्तपर्यंतं निरक्षक्षितिजातिरिक्तं दिनं गत्स्येतदा तत्र क्रांतिवृत्तस्य पदं आपनवृत्तसं
सक्तमकरादिमेषादिवा स्वकालांशेभ्यः परमचरकालतुल्यं प्रत्येकमूनं भवति निरक्षाद्दक्षिणतः वैप
रीत्येन भवति तस्मात् यस्य क्रांतिवृत्तार्द्धस्य मध्ये संपातो ऽस्ति तत्कालांशस्याधिक्यं भार्द्धांशेभ्यः द्विगुणपरम
चरकालतुल्यमस्ति अयं द्विगुणचरकालः स्वकीयपरमदिनस्य निरक्षदिनादधिकरूपो ऽस्ति अथ
तस्यैव कालांशस्याधिक्यं द्वितीयार्द्धकालांशेभ्यः चतुर्गुणपरमचरकालतुल्यमस्ति अयं च चतुर्गुणि
तपरमचरकालः स्वकीयपरमदिनस्य परमाल्पदिनयोरंतरमस्ति यदि दिनमध्यन्हात् गत्स्येत त
दा द्वितीयांतरस्य विचारो भवति तत्र यस्य पदस्य मध्ये संपातस्तत्र क्रांतिवृत्तस्य पदं स्वविषुवांशेभ्यः सा
र्द्धचतुरंशासन्नाधिकं भवति यस्य पदस्य च मध्ये कर्कमकरौ भवतः तत्पदं स्वविषुवांशेभ्यः सार्द्धचतुरंशो
न्यूनं भवति तस्मात् द्वयोर्विषुवांशयोरंतरे एतस्मादंतरात् द्विगुणितं भवति तस्मात् एवं कथितांतरद्व
येन मध्यमस्पष्टसावनयोरंतरं भुजांतरोदयांतरं मतं स्मात् अथ चास्माभिः विनादिर्मध्याह्नान्निरूपितः
नोदयात् यतः क्षितिजानामंतरं अक्षांशवशात् प्रतिदेशं भिन्नं भिन्नमस्ति एवं यथा यथाक्षांशा अधि
का भवंति तथा तथा चरांतरमप्यधिकं भवति मध्याह्नादिनप्रारंभग्रहणे सर्वक्षितिजेष्वेकरूपमस्ति
अथास्माभिरुक्तं मिथुनराशावुपलक्षितं तस्मात् स्पष्टदिनस्याधिक्यं मध्यदिनस्य न्यूनत्वं मध्यदिनापे
क्षया प्रथमोक्तांतरानुसारेण मीनादेः कन्यांतपर्यंतं भवति तस्यैव स्पष्टदिनस्याधिक्यं मध्यदिनापेक्ष
या द्वितीयार्द्धे ऽस्ति एतदंतरद्वयं मिथः संयोज्यते तदा मीनादिवृषमध्यपर्यंतं योक्तप्रकारद्वयेन न्यूनं भव
ति पुनर्वृषमध्यात् सिंहमध्यपर्यंतं प्रथमप्रकारेण अपचितं द्वितीयप्रकारेणाधिकं भवति पुनः सिंहा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृश्चिकस्यादिपर्यंतं प्रकारद्वयेनापि न्यूनमस्ति पुनः कुंभादेः प्रथमप्रकारेणाधिकं भवति द्वितीयप्रकारेण न्यूनं
स्यात् यावत् द्वयं समानं भवति सा समता तुलांते भवति पुनरितो वृद्धिर्भवति वृश्चिकादेः कुंभमध्यपर्यंतं प्रका
रद्वयेनाप्यधिकं भवति पुनस्ततः द्वितीयप्रकारेण न्यूनता भवति तस्मादनेन विचारेण खंडद्वयमुत्पन्नं क्रां
तिवृत्तस्य तत्रैकं खंडं तादृशमस्ति यत्र प्रकारद्वयेन न्यूनत्वमेव भवति तत्खंडं कुंभमध्यात् तुलांतपर्यंतमस्ति
द्वितीये चाधिकं भवति तत्खंडं वृश्चिकादेः कुंभमध्यपर्यंतमस्ति तत्र प्रत्येकखंडयोरंतरं प्रथमप्रकारे
ण एतादृशांशं ३।४० भवति द्वितीयप्रकारेणोनत्रिंशत् ४।४० भवति कुतः कुंभमध्यात् तुलांतपर्यंतं पंच
पंचनेत्रा २५५ विषुवांशाश्च १०६।४१ उभयोरंतरं ४।४१। अस्य खंडस्य मध्यमोर्कः १०।११।८। स्पष्टांतरं च
३।४२। तस्मादधिकदिनानां मध्यदिनापेक्षया परमंतरं न्यूनदिनानां च ८।२२ एतच्च अर्द्धहोरातुल्यं होराया
दशांशाधिकं जातं पुनरधिकदिनानां न्यूनदिनापेक्षयाधिकं एतद्द्विगुणतुल्यं भविष्यति एतदंतरं स्वागेन
सूर्यस्य भौमादिग्रहाणां च स्वल्पमंतरं पतति परं च चंद्रे वृद्धंतरे षट्त्रिंशत्कलापर्यंतं पतति अथ स्पष्ट
दिनेभ्यः मध्यमदिनानयनं चेत्साध्यते तदानेन प्रकारेण साधनीयं तथा स्पष्टदिनानामाद्यंतयोः स्पष्टोर्कः
कार्यः मध्यमोपि स्पष्टस्य च विषुवांशाः कार्याः पुनर्मध्यमयोरंतरं स्पष्टविषुवांशयोरंतरं च ग्राह्यं एतद
तरयोरंतरं स्पष्टमध्यदिनयोः रंतरं भवति एतदंतरं स्पष्टदिनयोर्ज्यं यदि विषुवांशांतरं मध्यमांतराद
धिकं स्यात् यदि न्यूनं तदा शोध्यं तदा मध्यमदिनानि स्युः मध्यदिनेभ्यः एतद्वैलोम्येन स्पष्टदिनानि स्युः
यथात्र शनन्तरस्य प्रथमतारीके मध्याह्नसमये मध्यमोर्कः ११।०।४५ स्पष्टश्च ११।३।८ । अस्य विषु
वांशाः ३३४।५६।३०। इति तृतीयोध्यायः ३ राजाधिराजप्रभुतो यशणोर्थे संम्राट्जगन्नाथकृते सुशिलो
सिद्धांतसारे स्वकौस्तुभे स्मिन्नध्याय आगाद्विरंजी तृतीयः ।। अथातः चतुर्थोध्यायः प्रारभ्यते अत्र
प्रकारद्वयप्रकरणानि नक्षत्राणि संति तत्र प्रथमप्रकरणे चंद्रस्य बोधो निरूप्यते चंद्रस्य गोलः भूमेः
सकाशान्निकटोस्ति तेन वेधितं चंद्रगणितागतं चंद्रयोरंतरं पतति भूपृष्ठात्तु चंद्रोपरिगतं दृक्सूत्रं भ
गोले पतत्लगति तत्र वेधितं चंद्रस्थानं ज्ञेयं एवं भूगर्भात् चंद्रबिंबोपरिगतं सूत्रं भगोले पतत्लग्नं तद्गणिता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गतचंद्रस्थानं ज्ञेयं चंद्रगतिस्तु भूकेंद्रादेव ज्ञायते गणितागतचंद्रस्थानं स्वस्तिकात् सर्वदा निकटं भवति
वेधितस्थानं दूरे भवति यदा चंद्रबिंबं स्वस्तिके भवति तदा गणितागतवेधितयोः स्थानमेकमेव भवति
अनयोर्यदंतरं तल्लंबनं भवति येषां ग्रहाणां भूकाशगोलात् श्रुतिदूरतरा भवंति तेषां दृष्टगर्भसूत्रयो
रैक्यमिवति अतस्तेषां लंबनाभावः चंद्रे लंबनं महद्भवति तेन सूर्यग्रहस्य काले अथच ग्रासे चांतरं भवति
चंद्रगति चंद्रग्रहणस्य कालग्रासयोरंतरं न पतति कुतः चंद्रग्रहणं तु चंद्रे सूर्यात् षड्राश्यंतरे सति भव
ति अत्र दृष्टेरपेक्षा नास्ति चंद्रस्य छायांतर्गतो भवति तस्मात् चंद्रगतिज्ञानं वास्तवस्थानज्ञानेन भवति दृ
क्स्थानज्ञानेन न भवति वास्तवस्थानज्ञानं सूर्यग्रहणे न नक्षत्रेषु न भवति कुतः चंद्रस्य लंबितत्वात् तस्मा
त् चंद्रग्रहणं वास्तवस्थानमंगीकृतं कुतः यतस्तत्र चंद्रग्रहणं मध्यस्थानं सूर्यात् भार्द्धांतरितमस्ति पू
र्ववेधेन सूर्यस्थानं निश्चितमस्ति तस्मात् चंद्रस्थानमपि ज्ञातं भविष्यति अथ द्वितीयप्रकारेण तत्र चंद्र
भगणस्य कालज्ञानं निरूप्यते चंद्रस्य गतिर्द्विधोपलक्षिता एका पूर्वापरा अन्या याम्योत्तरा तत्रापि पूर्व
परस्य स्पष्टगतिः याम्योत्तरगतिश्चैकरूपा न भवति स्पष्टगतिः कुतस्त्वेकरूपा न लक्षिता यतः क्रांतिवृत्तस्य
समानानि चापानि समाना कालेन न भुनक्ति यत्वंशमस्य गतिः न्यूनाधिकोपलक्षिता याम्योत्तरगता व
प्येकरूपत्वं न लक्षितं यतः यस्मिन् स्थाने शरारंभः पुनस्तत्स्थानं समानकालेन नैति किंच क्रांतिवृत्तस्य
प्रत्यंशे प्रत्यंशे शरस्य न्यूनाधिकं याम्योत्तरत्वं च विलक्षणमुपलब्धं तस्मादस्य स्पष्टगतिः पूर्वोक्तसूर्य
गतेरानयनप्रकारद्वयैकतरप्रकारेण निश्चितं न भवति कुतः अस्य गतेर्न्यूनाधिकं क्रांतिवृत्तस्य सर्वेषु अंशे
षु भवति अपि चैकः प्रकारस्तस्य न्यूनाधिकगतिसाधनार्थमपेक्षितः द्वितीयप्रकारस्तु न्यूनाधिकरूपस
र्वेगत्यर्थमपेक्षितः अथास्य शरगतिर्विमंडलक्रांतिवृत्तसंपातकल्पनया ज्ञायते तदास्य शरस्य न्यूनाधि
कं परमत्वमभावश्च भवितुमर्हति पुनः संपातश्चलश्चेत् तदा क्रांतिवृत्तस्य सर्वांशेषु सर्वे शरप्रकारा भवितु
मर्हंति अस्य न्यूनाधिकगतिसाधनार्थमुच्चनीचमंगीकृतं नीचोच्चवृत्ते या चंद्रगतिः सा मंदकेंद्रगतिरित्य
भिधीयते यया गत्यास्य मंदनीचोच्चवृत्तक्रांतिवृत्तस्यैकं परिवर्तनं करोति सा मध्यमागतिरित्युच्यते यद्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि·स·भ·र·
१६६
166

ते चंद्रो भ्रमति तत्कक्षां निरुद्धे ते संपातं करोति तस्य विमंडलमिति संज्ञास्ति तस्य संपातगतेः पातगतिरिति संज्ञास्ति या
तगतिमध्यमगत्योर्योगः शरकेंद्रगतिर्भवति तस्मात्प्रथमतः एतागतयः ज्ञातव्यास्ततः फलसाधनं कर्तव्यं तत्र
पूर्वाचार्यैः चंद्रगतिज्ञानार्थं तादृशकालस्यापेक्षा कृता यत्र यादृशी गतिर्यादृशः शरः चंद्रस्य पुनस्तादृशी
गतिस्तादृशः शरश्च यावता कालेन दृश्यते तत्कालस्य परिवर्त इति संज्ञा कृता अथ चास्य मध्यमागतिः केंद्र
गतिभगणकालात्तत्केंद्रगतिभगणे कालोऽधिकोऽस्ति तस्मात्मध्यमभगणाः केंद्रभगणाश्च यस्मिन् का
ले समाना भवंति स कालोऽस्माभिर्नोपलब्धः यं च केंद्रस्य पूर्णाभगणाः मध्यमस्य च पूर्णाभगणाः किंचिद्वा
प्याधिकाश्चोपलब्धः अथ यत्र केंद्रभगणाः पूर्णा उपलब्धाः चंद्रस्य च सावयवाः पुनस्तादृशा एव यावता का
लेन भवंति ते कालाः समाना एव भवंति एतादृशे समाने काले पूर्वं यस्मिन् समये केंद्रशरः पश्चादृशी गतिः पू
र्वमस्ति तादृशश्च स्तादृशी गतिस्तादृशकाले भविष्यति तादृशाः कालाश्चंद्रग्रहणं विना न हस्तगता भ
वंति यतश्चंद्रग्रहणस्य पूर्वं चंद्रज्ञानं भवति तेषु ग्रहणेषु चंद्रमासाः पूर्णा भवंति अत एव पूर्वाचार्यैस्ता
दृशानां ग्रहणानां अपेक्षा कृता ये च समानान्तरकाला भवंति यदि च एतादृशा ग्रहणा लभ्यंते येषां तर
कालः समानो भवति ग्रासोऽपि स्पर्शमोक्षादिदिगपि समाना चेत् तदा तेषु शरकेंद्रगतिपर्ययाऽपि समा
ना भवंति यस्मिं विमंडलस्य राश्यंशे चंद्रः पूर्वमस्ति तस्मिन्नेव राश्यंशे पुनर्भविष्यति तादृशः कालः पू
र्वाचार्यैः दिनत्र्यंशाधिकपंचाशत्पंचतुर्मितः ६५।८५ उपलब्धः तेषु दिनेषु चंद्रमासाः २२३ मंदकेंद्रभ
गणाश्च २३९ शरकेंद्रभगणाः २४२ मध्यभगणाश्च २४१ सूर्यांशा १० दशपरिवर्ता यावता चापेन
चलितस्तावताधिकाः तच्चापं २३३१८९ चत्वारिंशत्कलाधिकदशांशामितमस्ति एवं मध्यमभग
णाः २४१।१०।४० कुतः यतश्चंद्रमासाः सूर्यभगणाः अधिकचापं चैषामेकत्रोत्तरदिनेषु चंद्रगतिः
यतश्चंद्रः प्रतिमासे स्वभगणभोगात् सूर्यमासस्य गतितुल्येनाऽधिको गच्छति अथ च तन्नीयांशसा
धनार्थं सर्वे त्रिघ्नाः कृताः एवं जातानि दिनानि १९७५६ चंद्रमासा ६६९ मंदकेंद्रभगणाः ७१७ शरकें
द्रभगणाश्च ७२६ मध्यमचंद्रभगणाश्च सूर्यस्य चतुर्थं चापं शतभगणाः यावानधिकश्चलितः तच्चापे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाधिकाः चंद्रमध्यमाः ७२३।१।२३।१। अथच अवरखेसेनकिल्हानीसंज्ञकस्य आचार्यस्यवेधात्स्ववेधपर्यंतं योगणि
तः कालः संवाष्टुद्धः सकालशुद्धैश्चैतावान् १२६००७ होरा १ अस्मिन् चंद्रमासाः ४२६१२ मंदकेंद्रभगणाः ४५
१३। मंध्यमभगणाः ४६९१। द्वाविंशतिकलाधिकांशत्रयेणगताः ४६।२।३।३२ तत्रैकं चांद्रमासदिनानि २९
३१।५०।८।९।२०।२। एतावताकालेनयो निग्रहणानिभवंति तेषां शासंस्त्वेकरूपेणभवति अतएवोदि
तं अत्रशरकेंद्रभगणाः पूर्णानजाताः अथयदिग्रहणाद्ग्रहणपर्यंतं कालः समानो न यत्वतेचेत्तदा चंद्र
मासमंदकेंद्रभगणाः अस्मिन्नैवकालेनपूर्णाभवंति कुतः यतः चंद्रमासाः मंदकेंद्रभगणाश्चसमदशभक्ताः
शुध्यंतेतेसमदशभक्ताः जाताः चंद्रमास २५१ मंदकेंद्रभगणाः २९६ दिनानि ७४१२१।१०।४४। मध्यमभ
भगणाः २७१।३।१४।२६। सूर्यभगणाः २०।३।१४।२६। पुनरवरखेसेनमंदकेंद्रभगणानांकालेऽपक्रमका
रेणच प्रसाध्यशरकेंद्रभगणाकालस्तुप्राचीननवीनग्रहणयोः समः कालादिकयासैः साधितः तेनचउद्गु
णे अष्टपुवेदयंचतुल्यचंद्रमासैः ५८५९ त्रिपुग्मनवयंच ५९८२३। मिताः शरकेंद्रभगणाभवंति एताद्
शीरीतिश्चेद्गणितसाधनेरवांचर्याणामस्ति इयंचकठिनतरास्ति कुतः ग्रहणानां अंतरकालसाम्येन चंद्रभ
गणाः पूर्णानभवंति पुनरपिचंद्रगतेः समानत्वेनमंदकेंद्रभगणानांपूर्णत्वंनभवति यदाचंद्रः सूर्यसं
स्थायाः विलोमसंस्थश्चतदाभवतिताः संस्थाः सूर्येचंद्रेच अतिक्लिष्टेनापिहस्तगतानभवंति अथसू
र्यसंस्थानानिनिरूप्यंते यदि सूर्यस्यमंदफलंतत्कालाद्यंतयोः समन्नचेत्तदासूर्यस्यस्पष्टगतिः समानानभ
विष्यति यथाप्रथमकालादौमध्यमसूर्यः मीनेपरमफलस्थलेचेत्भवति तत्कालांतेचकोन्यापांपरमफ
लस्थानस्थः पराभवति अथद्वितीयकालेपूर्वोक्तविलोमस्थापदाभवति तदासूर्यस्यस्पष्टगतिः प्रथम
कालेभगणभोगानंतरं द्विगुणफलन्यूनेनभगणार्द्धेनतुल्यंभविष्यति द्वितीयकालेचद्विगुणफलाधि
कभगणार्द्धेनतुल्यंभविष्यति तदायाचंद्रगतिः सूर्यस्थानात्ग्रहणोत्पन्नायतेसाम्येतादृश्येवभवति तस्मात्
सूर्यस्यतत्कालाद्यंतयोः फलाभावत्वंवासमानफलत्वंभवति तदेदमुपपन्नंस्यात् तदभावस्यस्वरूप
द्वयं तत्रैकंभगणपूर्णात्वसर्णाद्वितीयंतुभगणोपरियानिसमानानिचापानियानितद्गतार्द्धरूपाणिभवं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰स॰म॰२॰ १६७

167

त्रिसूर्यपश्च्यावंतेउच्चनीचस्थितोभवति पुनः समानफलस्यापि स्वरूपद्वयंतत्रैकस्मिन्रूपेणतत्कालद्वानामादौ यास्मि
न्नंशेस्थितं अपेक्षितः तस्मिन्नेवांशे पुनरन्यकालादौ तेषामेव कालानामंते यस्मिन्नंशे स्थितः पुनः तस्मि
न्नेवांशे भवति तदा प्रथमप्रकारोऽत्र संभवति द्वितीये तु प्रथमकालादौ उच्चात्तनीचाद्वा एकादि द्वैपकांतरस्थ
श्चेत्पुनस्तत्कालांते उच्चे वा नीचे वा भवति चेत् प्रथमकालांतरं एवा द्वितीयकालादिश्चेत् द्वितीयकालां
ते च उच्चान्नीचाद्वा द्वितीयदिशि पूर्वांतरतुल्यश्चेत् तदा द्वितीयप्रकारोऽत्र भवति अथ चंद्रगतेः एतैः प्रका
रैः चंद्रगतिः एतेषु कालेषु सूर्यमंदफलादिवशादंतरं प्राप्ता न भविष्यति समानभावित्वेन तस्य मं
दकेंद्रभगणाः पूर्णा न भवंति कुतः करविरहेवं स्यात् तत्कालनामाद्यंतयोः चंद्रमंदफलाभावश्चेत् वा
सूर्यप्रकारोक्तप्रकारत्वेन एकरूपश्चेत् तेन चत्वयो प्रकारा यथा अत्राप्यधिकगतिश्चेत् नीचोच्चे वृत्ते नीच
स्थश्चेत् अंते च न्यूनगतौ उच्चसन्नस्थश्चेत् द्वितीयकाले च एतद्वैलोम्यश्चेत् अथ द्वितीये च कालानामा
दौ एकरूपगतिस्थश्चेत् तेषामंते च एकरूपान्यगतिस्थश्चेत् तदा नीचोच्चदृग्गांशा आवा एकरूपा अ
न्याश्चैकरूपा भवंति तदा द्वितीयोऽत्र भवति तृतीये च प्रथमकालादौ द्वितीयकालांते च अधिकगतेर्न्यू
नगतेर्वा दिग्द्वयेऽपि एकरूपांतरस्थश्चेत् पुनः प्रथमकालांते द्वितीयकालादौ अधिकगतेर्न्यूनगतेर्वा स्थितं
श्चेत् तदा एतेषु प्रकारेषु चंद्रमंदकेंद्रभगणाः पूर्णा इव दृश्यंते परं च पूर्णा न जाताः तस्मात् पूर्वोक्तका
ले येते प्रकाराः न भवंति अपि च न्यूनाम्नतिरादौ स्यात् अधिकगतिरंते न स्यात् द्वितीयकाले चादिर
धिकगतेः स्यात् अंते च न्यूनगतेर्न भवति चेत् द्वितीये च मध्यगतेरादि द्वितीयकाले द्वितीयदिशि
मध्यगतिश्चेत् तदैतत्प्रकारद्वये मंदकेंद्रभगणाः पूर्णा न चेत् तदा चंद्रगतेरंतरैः फलैः प्रकारी भवि
ष्यति अथ च यदि अधिकचापं राशित्रयमितं नवराशिमितं वा तत्र दानंतरं द्विगुणपरमफलतुल्यं
भविष्यति अथ द्वितीयप्रकारे यदि षड्राशितुल्यं तदांतरं चतुर्गुणपरमफलतुल्यं स्यात् एवं
प्रकारद्वयेऽपि चंद्रगतिः कालद्वयेऽपि तदैव तुल्या भविष्यति यदा मंदकेंद्रभगणाः समानाः भवि
ष्यंति अनेनैव कारणेनाप्यत्र रवसेनताद्दशाज्जातं कालद्वयं गृहीतं यत्रैककालादौ चंद्रोऽधिकग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तावत्ति अंते चन्द्रनगतो न स्थितः द्वितीयकालादौ न्यूनगतौ स्थितः अंते चाधिकगतौ न स्थितः परं तरं च
सूर्यफलात् भवति तरं तरं तत्र स्वल्पं तदृपि तेन साधितं एतत्कथने स्माकमिदं प्रयोजनं यदुक्तं विशेषो
विदितो विना पूर्वचार्योक्तं विदितो न भवति अथ चात्र सर्वसंख्यचांद्रमासाः येकथिताः ते स्फुटाः
परं च चंद्रमंदकेंद्रभगणाः स्फुटा न जाताः यथा वक्ष्यमाणप्रकारेण स्फुटाः साधिताः अथ तती
यप्रकरणं तत्र चंद्रगतयो निरूप्यंते तत्रैकचंद्रमासे सूर्यगतिरेकस्मिन् भगणे योऽप्यते तदैकचंद्र
मासमध्यमगतिर्जायते साच चांद्रमाससंख्यया भाज्यते चेत्तदैकदिनजा गतिर्ज्ञायते सा चैतावती
जाते तत्रैक १३।१०।३४।५८।३३।३०।३० अंशादिका पुनर्मंदकेंद्रभगणाः २६८ षष्ट्यधिक
शतत्रय ३६० गुणिताः ९६४८० चंद्रमास २४१ दिनै ७४१२।१०४४ भक्ते लब्धैकदिवसजा मंद
केंद्रगतिः सा चैतावत्यंशादि १३।३।५३।५६।२६।३८।३८ पुनः शरकेंद्रभगणा ५८२३ षष्ट्यधि
कशतत्रयघ्ना २१३२२८० चांद्रमास ४४५८ दिनैः १६४१७७।५८।५८।३।२० भक्ते लब्धैकदिनजा
शरकेंद्रगतिः अंशादि १३।१३।४५।३९।४०।२७।१९ अथ चंद्रवक्ष्यमाणमदुक्तप्रकारेण मध्य
गतिर्निष्काशितां सैतावत्येव जेता या चं मंदकेंद्रगतिर्मदुक्तप्रकारेण जाता सा चैतन्मंदकेंद्रगतेः
किंचिन्न्यूना जाता सा च मंदकेंद्रगतिरेतावती जाता १३।३।५३।५६।२७।५१।२९ शरकेंद्रग
तिरपि मदुक्तप्रकारेण शरकेंद्रगतेरधिका जाता १३।१३।४५।३९।४०।५६।२७ पुनश्चंद्रमध्य
गतिः सूर्यमध्यमगत्योरंतरं गृहीत्वा अंशादि १२।११।२६।११।२०।२७।५९ यया च एतासां गती
नां सारणी कृत्वा कोष्टकाः लिखिताः अथ चतुर्थप्रकरणं तत्र सारणीकोष्टकानां स्थाप्यंते अथ
पंचमप्रकरणं तत्र चंद्रस्य मंदफलं प्रतिदिनप्रकारेण भवितुमर्हति नीचोच्चवृत्तेनापि भवितुम
र्हति इदं मंदफलं पूर्वाचार्यैरेकरूपमेव फलं लब्धं यया तु न्यूनाधिकं मंदफलं प्राप्तं अमावास्यायां
मास्यां यथावस्थितमेव मंदफलं लब्धं तदनंतरं प्रतिपदादिष्वधिकं लब्धं यावत्सूर्यचंद्रयोरंतरं त्रि
राशिमितं मण्डलस्यार्द्धपर्यंतमित्यर्थः पुनस्तदनंतरं चयचीयमानं दृष्टं योर्णिमांते ऽमांते चाय थावस्थि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मि॰ म॰ म-२
१६८
168

तत्र अथ पूर्वाचार्यैः लब्धं मन्दफलं प्रकारेण उच्यते स्पष्टं मन्दफलं नीचोच्चवृत्तप्रकारेण ज्ञातव्यमिति
स्थितमस्ति द्वितीयप्रकारेण फलसाधनार्थं प्रथमप्रतिवृत्तमत्र निर्णीतमस्ति यदा भूकेन्द्रप्रतिवृत्तकेन्द्रान्तरस्य
निष्पत्तिः प्रतिवृत्तव्यासार्द्धेन तादृशी भवति यथा नीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धस्य निष्पत्तिः कक्षावृत्तव्यासार्द्धेन त
दा मन्दफलं प्रतिवृत्तप्रकारेण नीचोच्चवृत्तप्रकारेणापि समानमेवायाति तत्र कक्षावृत्ते नीचोच्चवृत्तकेन्द्र
चन्द्रे मध्यमगत्या पूर्वतो भ्रमति नीचोच्चवृत्ते विम्बः केन्द्रगत्या तद्दिक्षु पश्चिमतो भवति प्रतिवृत्तप्रका
रेणु प्रतिवृत्ते चन्द्रगतिर्मन्दकेन्द्रतुल्या भवतीति प्रतिवृत्तगतिर्भूकेन्द्रोपरि उच्चगतितुल्यास्ति गतिद्वयमप्येक
स्यां दिशि भवति च तत्र प्रथमं क्षेत्रं तत्र भूकेन्द्रोपरि अवजं कक्षावृत्तं तस्य अर्द्धव्यासः हकं नीचोच्चवृत्तं
जकेन्द्रोपरि हचिह्नं उच्चं तत्रैव चन्द्रस्थानं कदा नीचोच्चवृत्तकेन्द्रं अविन्दुः भवति पुनः एकेन समानेन काले
न चन्द्रः झहचापतुल्यश्चलितः नीचोच्चवृत्तं च अजचापतुल्यं चलितं पुनः हजरेखा संयोज्या फजरेखा च
संयोज्या तत्र अजचापं हफचापादधिकं भविष्यति पुनः जवचापं हफचापतुल्यं पृथक्कार्यं वदरेखा च संयो
ज्या तत्र स्यात् अदवकोणतुल्या प्रतिवृत्तगतिः स्वकेन्द्रे भविष्यति पुनः प्रतिवृत्तकेन्द्रं उच्चदवरेखायां भवि
ष्यति पुनरियं दवरेखा वर्द्धनीया पुनः दवरेखा जफतुल्या पृथक्कार्या पुनः वकेन्द्रोपरि वफव्यासार्द्धेन फत

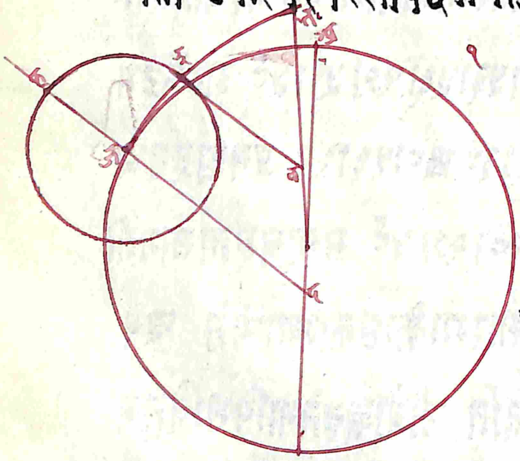

चापं कार्यं फवरेखा च संयोज्या तदा फवद निष्पत्तिः जदजफ नि
ष्पत्तितुल्या भविष्यतीति कुतः फजदव क्षेत्रस्य समानान्तरभुजत्वा
त् चन्द्रोऽपि प्रतिवृत्तप्रकारेण फचिह्ने भविष्यति कुतः फजहतव
फकोणयोः समानत्वात् एतच्च पयोरपि समानत्वं अथ द्वितीय
क्षेत्रं परिनिष्पत्तयः सजातीयाः तासां राशयः समाना न भवन्ति।
तदा कक्षावृत्तं उच्चनीचवृत्तं च पूर्वोक्तप्रकारेण प्रकल्प्यं पुनर्वतकप्रतिवृत्तं लकेन्द्रोपरि कार्यं तत्र ल
व्यासे मचिह्नं भूकेन्द्रं प्रतिवृत्ते कचिह्ने चन्द्रः कल्प्यः पुनः कलरेखा वमरेखा कमरेखा कलारेखा च सं
योज्या पुनः हजरेखा जहरेखा निष्पत्तिः तलरेखा लमरेखा निष्पत्तितुल्या कल्पनीया तत्रैकस्मि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

…पनसारणी				चंद्रमध्यमानयनसारणी								चंद्रकेंद्रगतिः ॥									चंद्रकेंद्रगतिः									चंद्रकेंद्रगतिः								
कि	मं	त्रि	च	वं	रा	अं	क	वि	म	त्रि	च	व	रा	अं	क	वि	म	त्रि	च	१	व	रा	अं	क	वि	म	त्रि	च	पं	व	रा	अं	क	वि	म	त्रि	चं	पं
१२	६	६	४५	४५०	८	२०	४६	४३	४९	३	४५	१८	५	६	५६	५४	३६	२२	१०	३०		१०	२३	२६	५	६	१४	२२	३०	१८	५	६	४५	६	४८	१९	३१	३०
३४	२८	१९	३०	४६२	२	६	३६	३५	५८	१३	३०	३५	१०	१३	५२	२९	१२	४४	२१	०		४	०	२२	१६	४५	१६	३३	०	३५	१०	१३	४०	१६	१८	३९	३	०
[illegible]	२७	२५	१५	४८५	७	२८	२६	४८	७	२३	१५	२४	३	२७	४८	४३	४६	६	३१	३०		४	७	१८	३४	२७	१८	४३	३०	४५	३	२०	३०	२६	२७	५८	३४	३०
८	३६	५६	०	५०४	१	१७	१६	२०	३६	३३	०		८	२७	४५	१८	२५	२८	४२	०		२	१४	१४	१८	५८	२०	५४	०		८	२७	२०	३६	१७	१८	६१	०
७	४५	४८	४५	५२२	७	६	६	१२	३५	४२	४५		२	४७	४१	१३	१	५०	१३	३०		४	२७	११	३	३४	४३	४	३०		२	४	१०	४६	६	३७	३९	३०
१२	५४	५८	३०	५४०	०	२४	५६	४	३४	२२	३०		७	१७	३१	२७	३८	१३	३	०		०	२८	७	८	११	५	१५	०		७	११	०	५८	५५	५०	६	०
[illegible]	४	८	१५	५५८	६	१३	४२	५६	५४	२	१५		०	१८	३३	४२	१४	२५	१३	३०		६	५	३	३२	४७	२७	५	३०		०	४७	५१	८	४५	३५	४०	३०
१५	१३	१८	०	५७६	०	२	३५	१८	५३	१२	०		५	२०	२८	२६	५५	४७	२४	०		१२	१९	५९	४७	२३	४६	३६	०		५	२४	४१	१८	३४	३८	१२	०
[illegible]	२२	२७	४५	५९४	५	३१	२५	४१	२	२१	४५		०	२	२६	११	२७	१८	३४	३०		५	१८	५६	२	०	४१	४६	३०		११	१	३१	२८	२३	५५	४३	३०
[illegible]	३१	३७	३०	६१२	११	१०	१५	३३	११	५	३०		८	६	२२	२९	३	४१	४४	०		६	२५	५२	३६	३८	३८	५७	०		४	८	२१	३८	१३	१५	१५	०
७	४	४७	४७	६३०	४	२९	५	२५	२०	४१	१५		८	१९	१८	४०	४०	३	५५	३०		३	२	४८	३०	१२	२६	७	३०		६	१५	४१	४८	२	३४	४६	३०
५	४६	५१	०	६४८	१०	१७	५५	१७	३७	५१	०		२	२३	१४	५५	१६	२६	६	०		८	७	४४	४५	४८	१९	१८	०		२	२५	१	५०	५१	५४	१८	०
[illegible]	५६	३	४५	६६६	१०	६	४५	६	३६	०	४५		८	०	११	६	५२	४८	३६	३०		१	३८	४१	०	२५	४०	३८	३०		७	२८	५२	७	४१	१३	४९	३०
०	८	१६	३०	६८४	६	२२	३५	१	४८	१०	३०		१	७	७	२४	२५	१०	२७	०		६	२३	३७	१५	२	२	३९	०		१	५	२	१७	३०	३३	२१	०
[illegible]	१७	२६	१५	१०२	३	१४	२४	५३	५२	२०	१५		६	१४	३	४६	५	३२	३७	३०		०	०	३३	३६	३८	२४	४९	३०		६	४२	३२	२८	१९	५२	५२	३०
[illegible]	२६	३६	०	१२०	६	३	१४	४६	१	३०	०		११	२०	५९	५३	४१	४४	४८	०		५	७	२९	४२	४७	०	५९	०		११	१९	२२	३७	८	१२	२४	०
[illegible]	३५	४५	४५	१३८	२	२२	४	३८	१५	३९	४५		४	२७	५४	५	१८	३६	५८	३०		१०	१४	२५	५८	६	११	११	३०		४	२६	१२	४६	५८	११	५५	३०
८	१४	५५	३०	१५६	६	१०	५४	३०	२४	४९	३०		१०	७	५२	२२	५४	३८	९	०		३	२१	२२	१३	२१	३१	२७	०		१०	३	२	५७	५७	२१	२७	०
०	५४	५	१५	१७४	१	२९	४४	२२	३३	३९	१५		३	११	४८	३७	३१	१	१९	३०		८	२८	१८	२८	५३	२१	३	३०		५	६	५३	२	३७	१०	५८	३०
[illegible]	३	१५	०	१९२	७	४८	३४	१४	४३	४१	०		८	०	४५	५२	७	२३	३०	०		२	५	१४	४२	१५	४२	४०	०		८	१६	४३	१२	२६	५०	३०	०
[illegible]	१२	२४	४५	२१०	१	७	२४	६	५२	१८	४५		१	२५	४१	८	४३	४२	४०	३०		७	१२	१०	५७	३७	५२	३६	३०		१	२३	३३	३२	१५	५०	१	३०
[illegible]	२१	३४	३०	२२८	२	१४	४८	४३	४४	४७	३०		७	३	३७	२९	२०	७	५१	०		२	२४	२७	५४	१५	५४	३३	०		४	०	२३	३५	५	६	३३	०
[illegible]	३०	१४	४५										५	[illegible]	३३	३५	५६	३०	१	३०											०	७	१३	५५	५४	३६	४	३०
१	३६	५४	०										०	३६	२६	१०	३२	५२	१२	०											५	४४	२	५५	४३	४८	३६	०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि.म.स.द.
१६६

169

[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शारकेंद्रगतिः वर्षस्य								
१	४	२८	४२	४७	२२	४४	३५	५
२	४	२५	२६	३४	२२	२८	४०	१०
३	२	२६	८	२१	३८	१५	१३	१४
४	१	२४	५१	८	५०	१७	४०	२०
५	०	२३	३३	५६	३	४२	५	२५
६	५	२२	१८	४७	१९	२६	३०	३०
७	१०	२०	५६	३०	२९	१०	१५	३५
८	३	१९	४२	१७	४१	५५	२०	४०
९	८	१८	२५	४	५४	३९	४५	४२
१०	१	१७	७	५२	७	२४	१०	५०
११	६	१५	५०	१९	२०	८	३५	५५
१२	७	१४	३३	२६	३२	५३	१	३१
१३	४	१३	१६	१३	४५	३७	२९	५
१४	८	४१	५९	०	५८	२१	५१	२०
१५	२	१०	४१	२८	४१	६	४६	१५
१६	२	८	२४	३२	२३	५०	४१	२०
१७	०	८	७	२२	१९	३५	६	२५
१८	५	६	५०	६	४६	१९	३६	३०

मध्यचंद्रांतरगतिः								
१	४	६	३७	२१	२८	२९	२३	५५
२	८	१९	१४	४२	२६	५८	३३	५०
३	०	२८	५२	४	२७	५८	४७	४५
४	५	३	२९	२५	५३	५७	३५	४०
५	९	१८	६	४७	२२	२६	३९	३५
६	१	२७	४४	८	५०	५६	२३	३०
७	६	७	२१	३०	१९	२५	४७	२५
८	१०	५६	५८	५१	४७	५५	११	२०
९	११	२६	३६	१३	१६	२४	३५	१५
१०	७	६	१३	३४	४४	५४	१९	१०
११	११	१५	५०	५६	१३	२३	२३	५
१२	३	२५	२८	१७	४१	५२	५२	०
१३	८	५	५	३९	२०	२२	२०	५५
१४	०	४७	४३	०	३८	२१	२१	५०
१५	४	२४	२०	२२	७	२०	२०	४५
१६	८	३	५७	४३	३५	५०	५०	४५
१७	१	१३	२२	५	४	१९	१९	३५
१८	५	२३	१२	२६	३२	४९	४९	३०

मध्यगतिर्होरास्तु								
१	०	०	३२	५६	२७	२६	२३	
२	०	१	५	५२	५४	५२	४७	
३	०	२	३८	४८	२२	१९	११	
४	०	२	११	४५	४९	४५	३४	५
५	०	२	४४	४३	१७	३८	२८	५१
६	०	३	१७	३८	४४	३८	२२	२७
७	०	३	५०	३५	१२	४	४६	२३
८	०	४	२३	३१	३९	३१	१०	१०
९	०	४	५६	२८	६	५७	३३	४६
१०	०	५	२९	२४	३४	२३	४७	४२
११	०	६	२	२१	१	५५	२१	२८
१२	०	६	३५	१७	२९	१६	४५	१५
१३	०	७	८	१३	५६	४३	९	१
१४	०	७	४१	१०	२४	९	३२	४
१५	०	८	१४	६	५१	३५	५६	३३
१६	०	८	४७	३	१९	१२	२०	२०
१७	०	९	१९	५९	४६	२८	४४	६
१८	०	९	५२	५६	१३	५५	७	५२
१९	०	१०	२५	५२	४१	११	३१	३८
२०	०	१०	५८	५८	८	७	५५	५
२१	०	११	३१	४२	३६	१९	१९	४१
२२	०	१२	४	४२	३	४०	४२	१७
२३	०	१२	३७	३८	३१	[illegible]	६	४३
२४	०	०	१३	१०	३४	५८	३०	३०

होरागतिर्मंदकेंद्रस्य								
१	०	०	३२	३७	४४	५५	४६	४०
२	०	१	५	१२	२९	५१	३९	२०
३	०	१	३७	५०	१४	४७	२६	०
४	०	२	१०	२८	५९	४२	१८	४०
५	०	२	४३	१५	४४	५३	४३	२०
६	०	३	१५	५५	२९	४	२८	१०
७	०	३	४८	१२	१३	५५	५२	४०
८	०	४	२१	१७	१८	४५	४७	२०
९	०	४	५३	१७	४३	३६	४२	०
१०	०	५	२६	३७	२८	२७	२३	४०
११	०	५	५९	१७	१३	१८	११	१९
१२	०	६	३१	५६	५८	८	५५	५९
१३	०	७	४	३६	४२	५९	४०	३९
१४	०	७	३७	१६	२७	५०	२५	१९
१५	०	८	९	५६	१२	४१	९	५९
१६	०	८	४२	३५	५७	३१	५४	४१
१७	०	९	१५	१५	४२	२२	३९	१९
१८	०	९	४७	१५	२७	१३	२३	५९
१९	०	१०	२०	३०	१२	४	८	१९
२०	०	१०	५३	१४	५६	५४	५३	१९
२१	०	११	२५	५४	४१	४५	३७	५९
२२	०	११	५८	३४	२७	१९	२२	३४
२३	०	१२	३१	१४	४१	२७	७	१९
२४	०	१३	३	५३	३६	५७	५१	५९

होरागतिः शारकेंद्रस्य								
१	०	०	३३	४	२४	५९	३२	५७
२	०	१	६	८	४८	१९	४	५३
३	०	१	३९	१३	१७	२८	३७	५०
४	०	२	१२	५७	३६	३८	९	२६
५	०	२	४५	२२	०	४७	४१	४८
६	०	३	३९	२६	२४	५७	२६	४९
७	०	५	२१	३०	४९	६	४६	३१
८	०	६	२४	३४	१३	१६	१८	३२
९	०	६	५७	३९	३७	२५	५१	१४
१०	०	७	४०	४४	१	३५	२३	३५
११	०	७	३	४८	२५	४४	५५	५७
१२	०	८	३६	५२	४९	५४	२८	४९
१३	०	८	९	५७	१४	४	०	४०
१४	०	९	४३	१	३८	३३	३३	०
१५	०	९	१६	६	२	२३	५	२३
१६	०	१०	४९	१०	२६	२२	३७	४५
१७	०	१०	२२	१४	५०	४२	१०	६
१८	०	११	५५	१९	१४	५१	४२	२८
१९	०	१०	२८	२६	३९	१	१४	४७
२०	०	११	१	२८	३	१०	४७	४१
२१	०	११	३४	३२	२७	२०	१९	३२
२२	०	१२	७	३६	५१	२९	५१	१४
२३	०	१२	४०	४१	१५	३९	२४	१५
२४	०	१३	१३	४५	३९	४८	५६	३७

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं.स.म.द.
१७०
170

होरागतिः सूर्यचंद्रान्तरस्य

१	०	०	२१	२८	२६	४३	२०	४५
२	०	१	०	५६	५३	२६	४१	३०
३	०	१	३१	२५	२०	२०	२	१५
४	०	२	१	२४	२६	५३	२३	०
५	०	२	३२	२३	३	३६	२३	४५
६	०	३	२	५१	४०	२१	४	३०
७	०	३	३३	२०	११	३	१५	१५
८	०	४	३	४९	२३	४६	४६	०
९	०	४	३४	१०	३०	३०	६	४५
१०	०	५	४	४६	१	४३	२७	३०
११	०	५	३५	१४	४३	४६	४८	१५
१२	०	६	५	४३	२०	३०	१०	०
१३	०	६	३६	४१	५७	१३	४९	४५
१४	०	७	६	४५	३४	५६	४८	४
१५	०	७	३७	९	१०	४०	९	१५
१६	०	८	७	३७	४७	२३	२९	०
१७	०	८	३८	६	२४	६	५०	४५
१८	०	९	८	३५	१	५०	११	३०
१९	०	९	३९	३	३७	४३	३२	१५
२०	०	१०	९	३२	१४	२६	५२	०
२१	०	१०	४०	०	५१	१०	१३	४५
२२	०	११	१०	२९	२८	५३	३६	३०
२३	०	११	४०	५८	५	३६	५७	१५
२४	०	१२	११	२६	४१	९	१७	०

मासगतिश्चंद्रस्य

१	१	५	१७	२९	३६	४५	१५	
२	२	१०	३४	५८	३३	३०	३०	५
३	३	१५	५३	२७	५०	४४	४५	
४	४	२१	९	५०	७	१	०	
५	५	२६	९	२६	२३	४६	१५	५
६	७	१	४४	५५	४०	३१	३०	
७	८	७	२	२४	५०	३६	४५	
८	९	१२	१९	५४	२४	२	०	५
९	१०	१७	३७	२३	३०	४७	१५	
१०	११	१२	२४	५२	४७	३७	३०	
११	०	२८	१२	२२	४	१७	४५	५
१२	२	३	१९	५१	२१	३	०	

मासगतिर्मंदकेंद्रस्य

१	१	१	५६	५८	८	५५	५९	३०
२	२	३	५३	५६	१७	५१	५९	०
३	३	५	५०	५४	२६	४७	५८	३०
४	४	७	४७	५२	३५	४३	५८	०
५	५	९	४४	५०	४४	३९	५७	३०
६	६	११	४१	४८	५३	३५	५७	०
७	७	१३	३८	४०	२	३१	५६	३०
८	८	१५	३५	४५	११	२७	५६	०
९	९	१७	३२	४३	२०	२३	५५	३०
१०	१०	१९	२९	४१	२९	१९	५५	०
११	११	२१	२६	३९	३८	१५	५४	३०
१२	०	२३	२३	३७	४७	११	५४	०

मासगतिः शरकेंद्रस्य

१	१	६	५२	४९	५४	२८	४८	३०
२	२	१३	४५	३९	४८	५६	३७	०
३	३	२०	३८	२९	४३	२४	५५	३०
४	४	२७	३१	१९	३७	५३	४४	०
५	५	४	२४	९	३२	२१	३२	३०
६	७	११	१६	५९	२६	४९	२१	०
७	८	१८	९	४९	२१	१८	९	३०
८	९	२५	२	३९	१५	४६	५८	०
९	११	१०	५५	२९	१०	१४	४६	३०
१०	०	८	४८	१९	४	४३	३५	०
११	१	१५	४१	८	५९	११	२३	३०
१२	२	२२	३३	५८	५३	३९	४२	०

मासगतिः सूर्यचंद्रांतरस्य

१	०	५	४३	२०	४०	८	५९	३०
२	०	११	२६	४१	२०	१७	५९	०
३	०	१७	१०	२	०	२६	५८	३०
४	०	२२	५३	२२	४०	३४	५८	०
५	०	२८	३६	४३	२०	४४	५७	३०
६	१	४	२०	७	०	५३	५७	०
७	१	१०	३	२४	४१	२	५६	३०
८	१	१५	४६	४५	२०	४१	५६	०
९	१	२१	३०	६	१	२०	५५	३०
१०	१	२७	१३	२६	४१	२९	५५	०
११	२	२	५६	४७	२१	३८	५४	३०
१२	२	८	४०	८	१	४७	५४	०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं. स. म. र.
१७१
171

न्तैककाले नीचोच्चवृत्तकेंद्रगत्या अरजकोणः
नीचोच्चवृत्तकेंद्रगत्या हजमकोणः प्रतिवृ
त्ततलककोणः एते समानकालोत्पन्नाः प्र
तिवृत्तकेंद्रगत्या भूकेंद्रोपरि अरदवकोणतु
ल्यतमवकोणः कल्पनीयः तस्मात् हजम
कोणवद्दजकोणतलककोणः समाना

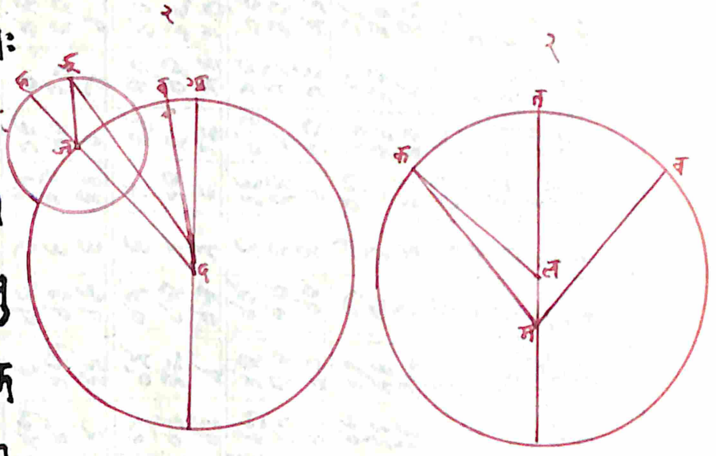

भविष्यंति पुनः अरजकोणः वमतकोणतलककोणयोगतुल्यो भविष्यति पुनर्वृद्धरेखा ऊजरे
खा ऊजरेखा च समानांतरा भविष्यति पुनः दजऊत्रिभुजकलमत्रिभुजे सजातीये भविष्यतः कुतः
जकोणलकोणयोः समानत्वमस्ति पुनरेतयोः कोणयोर्द्वौ भुजावेकरूपनिष्पत्तिस्थौ स्तः तस्मात् व
दमकोणतुल्यजऊदकोणः ऊमककोणेन तुल्यो भविष्यति तस्मात् अदमकोणः वमककोणेन
समानो भविष्यति तत्र कुत्रचित्काले दमरेखा वमरेखा स्थितः चंद्रोऽस्तीति प्रकटमेवा अन
तस्यैककालस्यांते दमरेखमकरेखास्थः तस्मात्प्रकारद्वयेनापि चंद्रस्यैकरूपा गतिः सिद्धा द्रमेवास्मत्
सिद्धं अथ पक्षद्वयप्रकरणे तत्र चंद्रपरममंदफलसाधनं निरूप्यते तत्र नीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धनिष्पत्तिः
कक्षावृत्तव्यासार्द्धेन यादृशी भवति तादृज्ज्ञानं अथवा पाकेंद्रद्वयांतरनिष्पत्तिः प्रतिवृत्तव्यासार्द्धेन तज्
ज्ञानं आभ्यां च परममंदफलप्रमाणज्ञानं विधीयते पुनरिष्टफलप्रमाणज्ञानं च द्रमध्यमस्था
नज्ञानं च ग्रहणत्रयेण मंदकेंद्रस्थानज्ञानं च यथा भवति तथा निरूप्यते यतः मध्यगतिमंदकेंद्र
गत्योर्ज्ञानं भवति अथादौ चंद्रकक्षा नीचोच्चवृत्तप्रकारेण यादृशी कल्प्य एकं वृत्तं भूकेंद्रे कृत्वा क
क्षावृत्तमिति संज्ञा कार्या पुनर्द्वितीयवृत्तकेंद्रे भूकेंद्रं कृत्वा यथा कक्षावृत्तेन संपातो भवति तथा
वृत्तं कार्यं तस्य विमंडलमिति संज्ञा कार्या अनयोरंतरं परमशरतुल्यं कार्यं तयोः संपातस्य पात सं
ज्ञा कार्या पुनर्विमंडले नीचोच्चवृत्तं कल्प्यं चंद्रोऽपि नीचोच्चवृत्ते कल्पनीयः पुनर्नीचोच्चवृत्ते चंद्रग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिर्मेदृक्केंद्रगतितुल्या पश्चिमदिशि कल्प्या पुनर्नीचोच्चवृत्तकेंद्रगतिर्विमंडले पूर्वदिशि शरकेंद्रगतितुल्या
प्रकल्प्या पुनरस्य विमंडलस्य गतिः पातगतिसंज्ञा च कक्षावृत्ते पश्चिमदिशि मध्यमगतिशरकेंद्रगं
त्यंतरतुल्या प्रकल्प्य तस्मान्नीचोच्चवृत्तकेंद्रगतिः क्रांतिवृत्तगत्यनुसारेण मध्यमगतितुल्या भवति
उपंच विमंडलस्य एव भवति ननु कक्षावृत्ते यदि कस्य वृत्ते गत्यवेतेन तदा किंचित्कंतरं भविष्यति अथ पत
नीचोच्चवृत्तचापं प्रतिवृत्तचापं वा तितुल्यस्पष्टस्यात् तच्चापं परिभांशान्न्यूनं स्यात्तदैतच्चापं
उच्चस्थाने नीचस्थाने वा न गच्छति यदि भांशादधिकं तदा नीचोच्चगं भविष्यति परिभांशतुल्यं
तदा नीचोच्चलग्नमंतं भविष्यति पश्चाच्चापं स्पष्टगतौ न्यूनमंतरमुत्सादयति तच्चापं परिभांशा
तुल्यं वा तन्न्यूनं तदा नीचोपरि कदापि न गतं भविष्यति परिभांशतुल्यं वा भांशादधिकं
तदा उच्चोपर्यपि वक्रं गमिष्यति पुनर्न्यूनचापस्योच्चोपरिगतत्वं अधिकचापस्य नीचोपरिगतत्वं क
दाचिद्भविष्यति कदाचिन्न भविष्यति अथ यच्चापमंतरमधिकमुत्सादयति तद्यदि भांशमितं
वा तन्न्यूनं तत्कदाचिदपि उच्चगतं न भवति यदि च भांशतुल्यं वा तदधिकं तन्नीचगतमवश्यं स्या
त् अथ न्यूनचापस्य नीचोपरिगमनं अधिकचापस्य उच्चे परिगमनं च कदाचिद्भविष्यति कदा
चिन्न भविष्यति यथा अवजदं प्रतिवृत्तं वा नीचोच्चवृत्तं प्रकल्प्यं दचिह्नं भूकेंद्रं अजव्यासमध्योच्च
नीचगतः कल्प्यः दवहदरेखे च परमफलं संलग्ने कार्ये पुनर्ग्रहगतिः अचिह्नात् वचिह्नं दिशि क
ल्प्या पुनर्भमरेखा वलरेखा जरेखा व

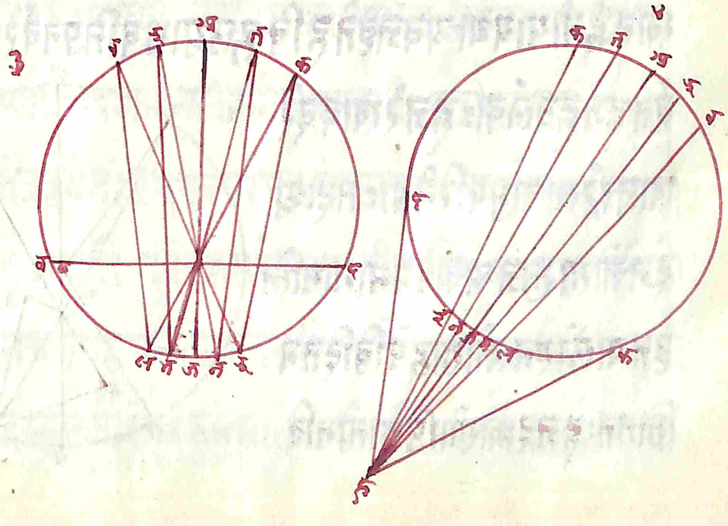

मरेखाश्च संयोज्याः एता रेखा ताहशा
चिह्नगताः संति योषे फलं समं उदंप
करमेव यानि चापानि अंतरेण जनयं
ति तानि एताभिः रेखाभिर्व्याप्तेनखं
डितानि चापं परमांशान्न्यूनं यथाव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·स·म·र·
१७२
172

वलचापं उच्चनीचगतं न भविष्यति यच्चाधिकं चापं यथा लरवनीचोच्चगं भवष्यति यच्च भार्द्धांशात्तुल्यं यथा

अवजं गतं तत्स्थानद्वयेपि संलग्नं भविष्यति यच्चापं न्यूनं मंतरं उत्पादयति तदा दिर्दं दिग्रूपसन्नो भविष्य

ति तच्चापं यदि भार्द्धांशात्तुल्यं वा तन्न्यूनं तदा जचिह्नगतं न भविष्यति कुतः जचिह्नपर्यंतादिगतं स्यात्

तच्चापं यथा जदरू यथं तगतं स्यात्तदा यथा तवजं एतच्चापद्वयं भार्द्धांशादधिकं यच्च यं भार्द्धांशात्तुल्यं

वा भार्द्धांशादधिकं तच्चापमचिन्हगतं भवश्यं भवति कुतः यदि न गतं स्यात्तदा भार्द्धांशात्तुल्यं वा

अधिकं भार्द्धांशान्न्यूनं भविष्यति एतदमुद्धं यच्चापं भार्द्धांशान्न्यूनं तत्कदाचिन्हगतं भविष्यति यथा

तरुचापं वा तवलं चापं कदाचिन्नगतं स्यात् यथा रुवचापं वा रुवलचापं यच्च भार्द्धांशादधिकं तच्चा

पं जचिन्हे गमिष्यति यथा कवजचापं कदाचिन्नगतं स्यात् यथा कवमचापा यच्चापमधिकं मतरं

जनयति तदा दिः वदिग्रूपसन्नो भविष्यति शेषविचारस्तु पूर्वोक्तवज्ज्ञेयः अथ ग्रहणात्रयेणास्य

परमं मंदफलज्ञानं निरूप्यते तत्र अवजे ग्रहणात्रयस्थानं प्रतिवृत्ते वा नीचोच्चवृत्ते कल्पितं पुन

श्च दअ चिन्हात्तव चिन्हदिशि व चिन्हाज्ज चिन्हदिशि गच्छतीति च कल्पितं पुनरेखाचिन्हानां

मंतरचापानि मंदकेंद्रांशा ग्रहणानां मंतरकालेन साध्यानि पुनः पूर्वोक्तप्रकारेणा उच्चस्थानं नी

चस्थानं च चापत्रयमध्यैकचापगतं कल्पनीयं पुनर्भूकेंद्रं गत्यधिकदिशि कल्पनीयं तदास्मा

भिरस्मिन् क्षेत्रे दचिन्हे भूकेंद्रं कल्पितं पुनः अदरेखा वदरेखा जहरेखाश्च संयोज्याः पुनः अदरे

खा वर्द्धनीया यथा अवजवृत्ते ह चिन्हलग्ना भवति पुनर्वरेखा हवरेखा हजरेखाश्च संयोज्याः पुन

र्वत हम हवलंबाः हजरेखा वदरे

खाजदरेखानामुपरि नेयाः तदाऽत्र

दजकोणस्तु जअचापप्रमाणमस्ति

वृत्त पाली एतत्कोणद्वये विदितम

स्ति ततः हजदकोणोपि ज्ञातो भवि

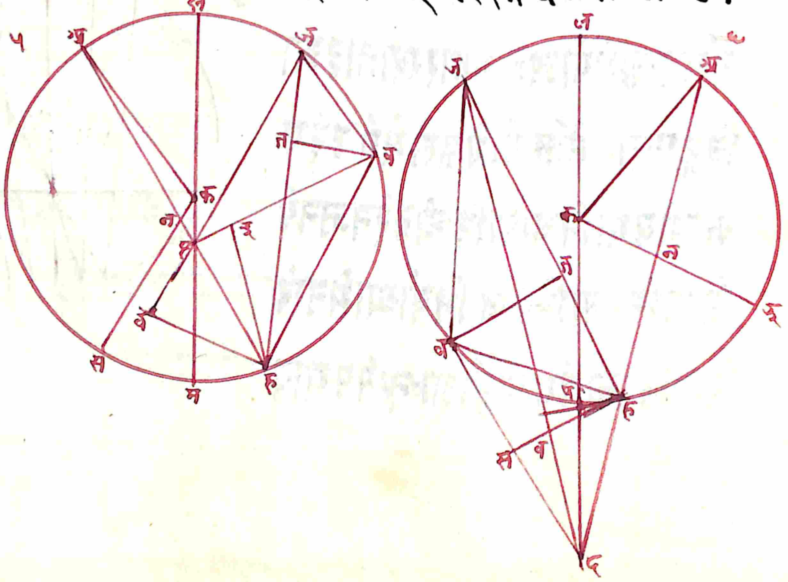

ष्यन्ति पुनर्हदखत्रिभुजे हजवसर्वे कोणाः ज्ञाताः भविष्यन्ति तस्मात्त्रयोपभुजाऽपि जहरेखा हदरेखयोः प्र
त्येकस्य षष्टिमितानुसारेण ज्ञाता भविष्यन्ति पुनर्दहरेखायाः षष्टितुल्यांशकल्पप्रमाणाद्धयेन ज्ञातपाहवरे
खयाजहरेखाप्रमाणज्ञानं कार्यं पुनर्अदखकोणे अवचापस्य फलमस्ति वास्य ष्टगतिः तत्र अहव
कोणोऽनया रीत्या जवचापप्रमाणमस्ति एतत्कोणद्वयं ज्ञातमस्ति तस्मादहवदकोणोऽपि विदितो भवि
ष्यति पुनर्हदऊत्रिभुजस्य हवऊत्रिभुजस्य च सर्वे कोणाः ज्ञाताः भविष्यन्ति एवं वहरेखापोः प्रत्ये
कषष्टिप्रमाणेन सर्वे भुजाः ज्ञाताः भविष्यन्ति तस्मात्प्रमाणद्वयेन ज्ञातयाहऊरेखया दहषष्टिप्रमा
णानुसारेण वहरेखा ज्ञानं भविष्यति पुनर्वहतकोणं वजचापप्रमाणं ज्ञातमेवास्ति तस्मात्तवह
षष्टिप्रमाणानुसारेण प्रत्येकं वतजहरेखे ज्ञाते भविष्यतः पुनर्दहषष्ट्यानुसारेण ज्ञानं भविष्यति अ
थ हजरेखाऽपि ज्ञाताऽस्ति प्रत्येकं जतरेखा वतरेखा च ज्ञातास्ति तस्मात्हदषष्टिप्रमाणानुसारेण वज
रेखाऽपि ज्ञाता भविष्यति इयमेव वजरेखाऽजवजहत्रिज्यासार्द्धषष्टिमितं तत्प्रमाणेन ६० ज्ञातोऽस्ति त
तः प्रत्येकं हदरेखा वहरेखा च अनेन प्रमाणेन ज्ञाता भविष्यन्ति तस्मात्हवचापमपि विदितं स्यात्
अवजचापं विदितमस्ति तस्मात् अहचापं अस्य पूर्णज्याचैतद्रूपं विदितं स्यात् तस्मात्मा अदरेख
अवजहतप्रमाणेन षष्टिमितेने ज्ञाता न भविष्यति पुनः कश्चित् अवजहतस्य केन्द्र कल्पनी
यं रकरेखासंयोज्या पुनर्वर्धनीया च यथा हतपातो लम्बश्चिह्नं तथा भवति एतच्चिह्नद्वयं उच्चनी
चसंज्ञं भविष्यति पुनः कनसलंबः अदरेखायां कार्यः अकरेखा च संयोज्या तस्मात्लदहमघा
तः अदरहघाततुल्यो विदितो भविष्यति अस्मात्कमवर्गो च कदवर्गः कहरेखा च ज्ञाता भवि
ष्यति इदं उच्चनीचहतस्य व्यासार्द्धवाकेन्द्रद्वयंतरं इयमेव परमफलं ज्या पुनः अहरेखार्द्धरूपपा
न हरेखा याहदरेखपा च नदरेखा ज्ञाता भविष्यति उयंरकसकोणस्य जीवास्ति तस्मादयमपि को
णो ज्ञातो भविष्यति तस्मात्मसचापे लसचापं च द्वयमपि ज्ञातं भविष्यति पुनः असचापं अहचा
पर्द्धं ज्ञातमस्ति तस्मात्लअचापं उच्चचंद्रस्थानयोरंतरं रूपं ज्ञातं भविष्यति पुनर्दकसकोणात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कदन्तकोरागज्ञानेभविष्यति अस्मात्कोरागात्स्पष्टमध्यमचंद्रयोरंतरज्ञानंभवतिएवंचयदि चंद्रः अचिर
स्थोभवतितर्हेकस्मात् तस्मात्तत्तत्कालीनमस्यपिज्ञानंभविष्यति॥ उदाहरण इदमेवास्माकमिष्टं
अनेनैवप्रकारेण सूर्यस्यमध्यमंपरमंदफलज्ञानेन सूर्यस्यवर्षमध्येवेधत्रयेणभवति अ
थचपूर्वाचार्यैः बाउलदेशेचंद्रस्यग्रहणांवेधत्रयंकृतंतत्र वेधत्रयेणचंद्रमध्यमज्ञानंचपरं मंदफलं
ज्ञानंचनिरूप्यते तत्रप्रथमचंद्रग्रहणोमर्दकचाजसंज्ञकस्य प्रथमसंवत्सरेत्र्यंतंजमासस्यत्रिंश
तारीकेरात्रौसार्द्धदेवदमितगतहोराकालेअर्द्धरात्रात्प्रागेवस्पर्शोजातः पुनश्चमध्यरात्रात्सार्द्ध
द्वयमितं २।३० कालेनप्रागेवमध्यग्रहणंजातं अथचइस्कंदरीयदेशेअर्द्धरात्रात्प्रागेवस
र्वशहोरात्रयमितकाले ३।२० स्पर्शोजातः यतः उभयोर्देशयोरंतरेदेशांतरकालपलानि
पंचाशत्मितानिसंति ५० तत्समयेस्पष्टोर्कः ११।२४।३०। पुनर्वाउलदेशेद्वितीयसंवत्सरे
त्वंतंजमासे एकोनविंशतितारीकासर्द्धरात्रसमयेचद्वितीयचंद्रग्रहणंजातंतत्रदक्षिणादि
शिअंगुलत्रयमितोग्रासोहृतः अथइस्कंदरीयदेशेअर्द्धरात्रात्प्रागेवपंचाशत्पलैः ५०
इदमेवग्रहणंजातं तत्समयेसूर्यस्पष्टः ११।१३।४२ तृतीयग्रहणंचवाउलदेशेद्वितीय
संवत्सरे फामात् समंजमासेषडविंशतितारीकेरात्रौउत्तरदिशिअर्द्धग्रहणंजातं तत्रैकादशहो
रामितंरात्रिमानमस्तिअर्द्धरात्रात्प्रागेवपंचहोरामितकालेस्पर्शोजातः पुनरर्द्धरात्रात्प्र
कसार्द्धत्रयहोरामितं ३।३०। कालेमध्यग्रहणंजातं इस्कंदरीयदेशेचमध्यरात्रात्प्रागेवसार्द्ध
चतुर्मितः ४।३० होराकालेस्पर्शोजातः तस्मिन्समयेसूर्यस्पष्टोर्कः ५।३।१२ तस्मात्
प्रथमग्रहणात्द्वितीयग्रहणपर्यंतं सूर्यचंद्रयोः स्पष्टगतिरंशाद्याः ३४७।१२ द्वयोर्ग्र
हयोः स्पष्टकालांतरं ३५८ हो२।३०। मध्यमकालश्च ३५४।हो२।३४ एतन्मध्यकालेचमंद
केंद्रगतिः ३०८।२२। मध्यमगतिश्च ३४५ अथमध्यमचापांतरस्पष्टचापांतरेणावच्छिन्न ३।
२४।मधिकंजातं अथद्वितीयग्रहणात्तृतीयग्रहणपर्यंतचंद्रसूर्ययोः स्पष्टगतिः १६९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३० स्पष्टकालश्च १७६ हो २०।३०। मध्यमकालश्च १७६ हो २०।१२ अस्य मध्यमकालस्य केंद्रगतिः १२०
२६ मध्यमगतिश्च ७७।७। अस्याः स्पष्टगतेरंतरं च ०।३७ अथ तृतीयसेवं तत्र अंवंजं उच्चनीचवृत्ते
ग्रहराश्यपस्थनं चंद्रस्य च गतिं व चिह्नात् अविक्रिदिशिकल्पिता अथ नीचोच्चवृत्तस्य चिह्नत्रये चापत्र
यमपि ज्ञातमस्ति कुतः अजव चापं प्रथमद्वितीयग्रहणांतरकालजनितकेंद्रगतिरूपमस्ति अस्य चा
पस्य च फलमधिकमुपलब्धं पुनर्वअ चापं द्वितीयतृतीयग्रहणांतरगतकाले केंद्रगतिरूपमस्ति
अस्य चापस्य च फलं न्यूनमुपलब्धं तस्मात् अजचापं ९६।५१ एतावन्मितं जातं अस्य चापस्याधिकफ
लं २।४७ एतावन्मितं जातं अथ च व अजचापं भार्द्धांशान्न्यूनमस्ति फलमपि च न्यूनमस्ति तेनैतच्चा
पं नीचोपरिगतं न भविष्यति तस्मान्नीचस्थानं जहवचापगतं भविष्यति पुनर्दचिह्नं भूमिकेंद्रक
ल्पितं पुनर्दअरेखा दवरेखा दजरेखाश्च संयोजिताः पुनर्दवरेखा वृत्तपालौ हचिह्नलग्ना जाता तित्क
ल्पितं पुनः अजरेखा हअरेखा हजरेखा च संयोज्या पुनर्हचिह्नात् हमरेखा च हवरेखा दअरेखा दजरे
खापोरुपरि कार्या पुनर्जचिह्नात् जतलंब अहरेखापा कार्यः ॥
तस्मात् वदअकोणज्या ३।३३।३० इयं अहरेखायाः प्रमाणमस्ति
उदहे षष्टिसत्मानेन जाताः पुनः अहवकोणः केंद्रोपरि ४३।३५
वृत्तपालौ च २६।४७।३०। पुनर्वदअकोणा ३।२४। तस्मात् हअ
दकोणः शेषमितः २३।२३।३० अस्यज्या २३।४९।१५। इदं अहे षष्टिसत्मानेन हरेखाप्रमाणं
जातं दहे षष्टिसत्मानेन अहप्रमाणं जातं ९।१५।७।८६। पुनरपि वदजकोणज्या ०।३८।४५ ॥
इयं दहे षष्टिसत्प्रमाणेन हवरेखाप्रमाणं जातं पुनर्वहजकोणः केंद्रोपरि १२०।२६। वृत्तपालौ
च ७२।१३। वदजकोणश्च ०।३७ तस्मात् शेषहदजकोणः १७४।३६ अस्यज्या ५७।५०।४२
इदं जहे षष्टिसत्प्रमाणेन हवरेखाप्रमाणं जातं तस्मात् दहे षष्टिसत्प्रमाणेन हवरेखाप्रमाणं जा
तं ०।४०।११ पुनरपि अहजकोणः केंद्रोपरि ७६।५१। वृत्तपात्स्वपरि ४८।२२।३० अस्यज्या ४४
५३।१७ कोटिज्या ३९।४८।५७।३०। जहे षष्टिसत्प्रमाणेन जतरेखायाः हतरेखायाः प्रमाणं जा

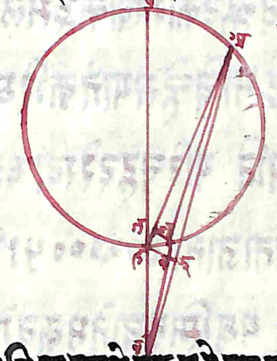

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं परिधिचरदहरेखाषष्टिमिता ६० तदा जतरेखाएतावतीभवति ०।३०।४ इजरेखा च ०।२६।४०।३०। एतदूर्ध्वरेखाऽनेनैवप्रमाणेनैतावत्यस्ति ०।५७।४६।स्ति तस्मात् शेषांशतरेखा ०।३१।५।३०। अस्या वर्गः ७१।३३।२४।४५।जतवर्गश्च ०।१२१।४।१२ अनयोर्योगः ७१।४०।४७। अयमजवर्गः अस्यमूलं ०।३१।५८।३० इयमेवाऽजरेखाजातादहरेखाषष्टिप्रमाणेन जहरेखाचानेनैवप्रमाणेनजाता १४०।११।३०। अथाऽजपूर्णज्यानीचोच्चव्यासार्द्धषष्टिप्रमाणेनजाता ८७।४६।१४। अनेनैवप्रमाणेनदहरेखास्ति ~~२२७।३२। तस्माल्लघ्वृत्तकेन्द्रच अह~~ जाता ६३।१३।४८ जहपूर्णज्याचानेनैवप्रमाणेनजाता ७।२।०८। तस्मात् जहचापंजातं ६।४४।३० एवंमजचापं १२०।२६। वजहचापंच १७।११ अस्यपूर्णज्यावहरेखास्ति १७।१७।३२। तस्माल्लघुवृत्तकेन्द्रं वच्यहक्षेत्राद्वितयक्षेत्रंभविष्यति ॥ अथचतुर्थक्षेत्रं तत्रेदंकल्प्यतेतत्कोंद्रकवि द्वेस्तिष नदेचिह्नेदकारेखाकेंद्रमंडलयानिष्काशिता पुनरियंरेखानीचोच्चवृत्ते लचिह्नमचिह्नेसंपातंकरिष्यति ततः एतच्चिह्नद्वयंनीचोच्चसंज्ञंभविष्यति परिधिहदरेखा ६३।१३।४८ वदरेखया ७५।१२।२० गुणिताजाता ४७२७००५।३२ एतन्मदलदरेखापोर्घातेनसमानजातं यद्यस्मिन्घातेमकवर्गो ३६०० योज्यतेतदादकवर्गोभविष्यति सचजातः ४७६३००५।३२ अस्यमूलं ६९०।८४२ ॥

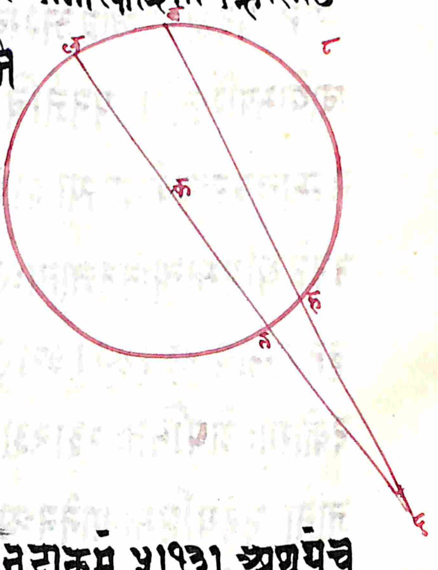

इयंकमषष्टिप्रमाणेनकदरेखाप्रमाणंसिद्धं परिकदंषष्टिमितंतदाकमं ५।१३। अथपंचमक्षेत्रं तत्रपूर्वक्षेत्रएवकन्मलवःककेंद्रातवहरेखार्द्धं ५०।४०।४६ दहरेखायायोज्यते ६३।१३।४८ तदातहरेखाएतावती ६०।२।३४ स्यात् ४७ कदरेखा ६९०।८।४२ प्रमाणेन जातं परिकदरेखाषष्टिमितामिते हैतत्प्रमाणेएतावन्मितं ५९।५६।२८।३० भवति एतच्च मकमकोणज्याजाता अस्याःचापं ८६।१ इदंमसचापं सठमचापंच ७०।४९ एवंवहचापं १७०

१० चपूर्वमेवास्ति तस्मात्वसचापं ७०।३५ एतज्जातं शेषं वलचापं च १२।२४ एतच्च मध्यग्रहणो

उच्चाच्चंद्रस्थानपर्यंतमंतरं जातं इदमेव तत्समयजनितचंद्रस्यमंदस्पष्टमस्ति पुनर्द्रकनकोणए

तावन्मितोस्ति ८८।१ तदाकद्रनकोणोजातः ०।५९।इदमेव तत्

त्समयेमंदफलं तत्रणमस्ति एतच्च समध्यभस्तूर्योयाजितंजातो

मध्यमश्चंद्रः ५।१८।४४ अथतद्ग्रहणत्रयं वेधोमयाद्स्कंदर

शियदेशेकृतः तेषां मध्ये प्रथमग्रहणं संपूर्णमभवत् अ

स्य मध्यकालोर्द्धरात्रात्पूर्वमेव समयाद्होरामितकालेऽभवत्

एतद्ग्रहणं अजर्पोतूस्संज्ञिकस्याज्ञः समदशमिते सन्नेमासेवाहूर्न्तसंज्ञिके एकविंशतारीके

रात्रौचजातं तत्रस्पष्टोर्कः ०।१३।१२ अथद्वितीयग्रहणं च उत्तरतः दशांगलमितं छन्नंजातं

अस्य मध्यकालोप्यर्द्धरात्र्यात्प्रागेवएकहोरामितकालेजातः एतद्ग्रहणं ऊनविंशतिमिते सन्नेख

वाकसंज्ञमासे तृतीयतारीके रात्रौजातं तत्रस्पष्टोर्कः ६।२५।१० अथतृतीयग्रहणमतर दि

गंर्द्धेच्छन्नमभवत् अस्य मध्यकालोर्द्धरात्रादुपरि चतुर्मितहोरासु ४ जातः इदं च विंशन्मितेस

न्नेसंज्ञमासे विंशतितारीके रात्रौजातं तत्रतात्कालिकस्पष्टोर्कः ११।२०।५१ तत्र प्रथमग्र

हणमारभ्य द्वितीयग्रहणपर्यंतं सूर्यचंद्रयोः स्पष्टागतिः १८९।२५ अनयोरंतरकालः

वर्ष १ दिनानि १६६। होरा २३ कला ४५ मध्यमहोरककलाश्च ७७।३० मंदकेंद्रगतिः ११०।२९

मध्यमगतिश्च २६९।३७ अस्य मध्यमचापस्य ज्यारणफलं ७।७२१ एतावन्मितं मशादिक

मुपलब्धं पुनर्द्वितीयग्रहणमारभ्य तृतीयग्रहणपर्यंतं सूर्यचंद्रयोः स्पष्टागतिः १३०।१५

कालांतरं च वर्ष १ दिनानि १३७ स्पष्टहोराः २ मध्यमाश्च ५।३७ मंदकेंद्रगतिस्तत्कालीना

२९।३६ मध्यमगतिः १३०।३८ अस्य मध्यमचापस्य ०।२१ फलं धनमुपलब्धं अथ

यष्टसेत्रे तत्रअवजंग्रहणानां स्थानत्रयं नीचोच्चवृत्ते कल्पितं अभि ह्क्वचिन्ह योरंतरचापं

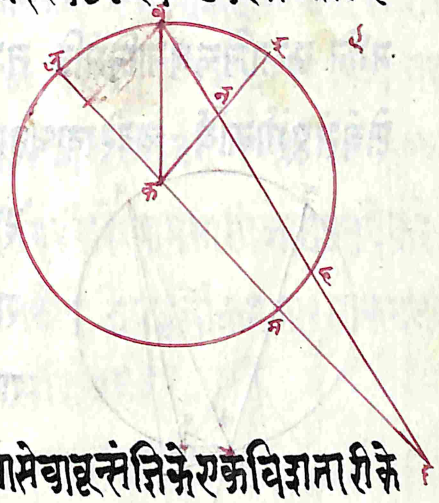

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰ स॰ म॰ चचचि हजचिन्हयोरंत्यंतरचापंचरतान्नायद्वयफलंचपूर्वंनिरूपितमेवशेषंजअचापमंशादि १६।८।
१७५ ३ अस्यफलंधनंद २९ तदावजचापजअचापेउच्चंभवितुंनार्हति यतः एतच्चापद्वयंभांशाशन्यून
175 मस्ति फलानिचधनानिसंति तस्मादुच्चंअवचापेस्तिरविर्न्यकेंद्रंकल्पयित्वापूर्वोक्तप्रकारेण
शेषंसंपूर्णकार्यं अदरेखाचवृत्तपालीहचफलज्याकल्प्यातस्मात्अरवकोणज्या ८।२।२१। इयं

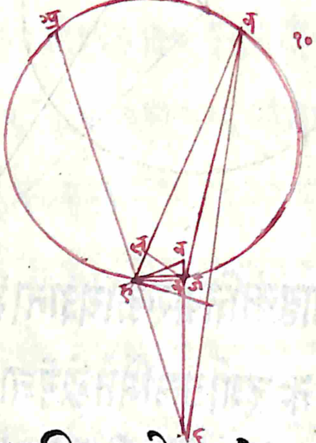

रहषष्टिप्रमाणेनहऊरेखाप्रमाणंजातं अथचकेंद्रोपरिअहवको
णः ११०।२१।वृत्तपास्परिच ५५।१०।३०।तदाशेषोहवऊको
णः ४७।२८।३०। अस्यज्या ४४।३३।८।३० इदंवहषष्टिप्रमाणे
नहऊरेखाप्रमाणंजातंरहरेखाषष्टिप्रमाणेनवहरेखाप्रमा
णं ७०।५४।२७।३०।पुनरपिअरजकोणज्या ६।३८।७।३०।इदं
रदहषष्टिप्रमाणेनवहरेखाप्रमाणंजातं पुनःअहजकोणकेंद्रोपरि १२७।५७ वृत्तपास्परि
६३।५८।३०।तदावशिष्टोहवजकोणः ८९।३१।३०।अस्यज्या ५९।५९।४५ इदंजहषष्टिप्रमा
णेनहवरेखाप्रमाणंजातं अथरहाषष्टिप्रमाणेनजहरेखा ६।३८।१७ पुनरपिचहजकोणः
केंद्रोपरि ८१।३६।वृत्तपास्परिच ४०।४८। अस्यज्या ३९।११।१८।३० कोटिज्या ४५।२५।
११ एतद्द्वयंजहषष्टिप्रमाणेनजतरेखाहतरेखाप्रमाणंजातं यदाहरप्रमाणंषष्टिमितं जत
रेखाप्रमाणंजातं ४।२०।१७ हतरेखाच ५।११।२४।३० वहरेखाप्रमाणं १०।२४।२९।३०।म
स्ति तस्मात्वतरेखा ५।२३।५।अस्यावर्गं ३४।३७।४७।४५।जतवर्गश्च १८।४८।६।४४
वर्गद्वययोगोवजवर्गोजातः ५३।२५।५४।३०।तस्मात्रदहेषष्टिस्तन्मानेवजरेखाजाता ७।१८।
३४।जहरेखाच ६।३८।१७ एतावत्यस्ति अथचउच्चनीचवृत्तव्यासार्द्धषष्टिप्रमाणेनवअपूर्ण
ज्या ७८।२४।३७।रहरेखाच ६४४।३६।३९। जहपूर्णज्या ७१।११।४। अस्याःचापं ७२।४६।१०
जहअचापं १६८।३। एतावदासीत्तस्मात्शेषंहअचापं ९५।१६।५०। हअपूर्णज्याच ८८।४०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१७। तस्मादुच्चनीचकेंद्रं अवहस्तेनैव जातं अथ सप्तमक्षेत्रं तत्र कचिह्नं केंद्रं कल्पितं दकरेखासंयोजि
ता पुनस्तथा वर्द्धनीया यथोच्चनीचवृत्ते लचिह्नमचिह्नं संलग्नास्यात् एतच्चिह्नद्वयं उच्चनीचसंज्ञकं
भविष्यति यदि अदरेखा ७३।२६। दहरेखया ६४।३६।३९ गुण्यते ४७१३०४।४६।१७। तदा
अयं लदहमघातस्तत्तुल्योऽस्ति एतस्मिन् घाते मकवर्गः योज्यते तदा दकवर्गः स्यात् ४७४९०४।
४६।४७ अस्य मूलं ६८९।१०।३ उच्चनीचव्यासार्द्धं षष्टिप्रमाणेन दकरेखाप्रमाणं जातं पुनर्दकरे
खाषष्टिप्रमाणेन उच्चनीचव्यासार्द्धं जातं ५।१४। अथाष्टमक्षेत्रं तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण गकनसरे

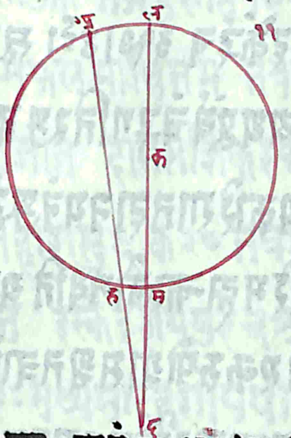

खः कार्यः ७। अकरेखासंयोज्या यदि अहरे
खया ६४।३।३६।३९ योज्यते ६८।४६।४७।
इयं षष्टिव्यासार्द्धनीचोच्चवृत्तप्रमाणेन दन
रेखा जाता कदषष्टिप्रमाणेन इयमेवेतावु
ती जाता ५९।५३।४८। इयं दकनकोणज्या

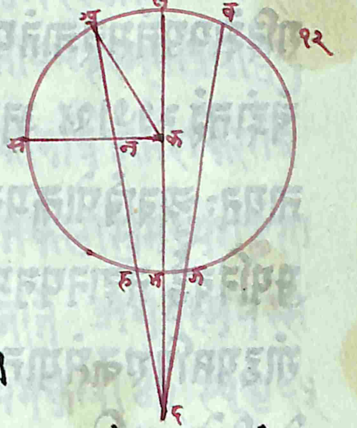

अस्याः चापं ८६।३८।३०। इदं मदहसचापं इदं भार्द्धाशाच्छुद्धं शेषं ९३।२१।३०। इदं लअसचापं जा
तं एतद्दकनकोणेन नवतिशुद्धः शेषं अदककोणः ३।२२। अदवकोणश्च पूर्ववत्तावन्मितोऽस्ति
७।४२ तस्मात् शेषोऽलं दवकोणः ४।२०। इदं तत्कालीनमंदफलं ऋणं जातं इदं मध्यमसूर्ये
योजितं तदा मध्यमश्चंद्रो जातः ०।२९।३०। अथ सप्तमप्रकरणं तत्र मध्यमगतिर्मंदकेंद्रग
तिश्च निरूप्यते यत्र अथ च प्रथमोक्तग्रहणत्रयमध्ये यत्र मध्यमग्रहणं तदारभ्य तच्च ग्रहण
त्रयमध्ये ग्रहणपर्यंतं चंद्रमध्यमगतिः २२४।४६ मंदकेंद्रगतिश्च २२।१४ ग्रहणद्वयांतरका
लश्च ८२४ दिनानि ७३ एतद्धर्मांशांदिनानि ३११७८३। होरा २३। कला २०२२४।४६ एतेषु दि
नेषु मध्यगतिर्विभक्ता तदा मध्यमैकदिवसजा गतिः पूर्वानीतमध्यगतितुल्यैव जाता अथ चै
तेषु दिनेषु अवरखमानीतमंदकेंद्रगतेः सकाशात् समदशाकलाधिककलाः अंतरकालं दिनै
र्भक्ताः एकदिनांतरस्य फलं ०।०।०।०।११।४६।३७। इयमेककेंद्रगतौ शोधिता सत्यव सिद्धा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मंदकेंद्रगतिर्निश्चिता जाता अथाष्टमप्रकारेण तत्र चंद्रमध्यमंदकेंद्रयोः क्षेपाः निरूप्यंते तत्र कुस्तन
स्पष्टादेः निरूपितेमध्यग्रहणपर्यंतं गतं कालो वर्षादिः व०२७ दि०१७१ हो०११ क १० एतत्कालजा
मध्यमगति १२३।२२ रंशादिर्मंदकेंद्रगतिश्च १०३।३५ एतद्वयं मध्यग्रहणकालीनमध्यमचंद्रात् मं
दकेंद्राच्च शोधितं अवशिष्टं कुस्तनस्पष्टादौ जातो मध्यमः १।१९।२३। मंदकेंद्रं च २९८।४९। मध्यसू
र्यमध्यमचंद्रयोः कुस्तनस्पष्टादावंतरं ७०।३७ अंशादि अथ कुस्तनस्पष्टादिमारभ्य यद्दिमारभ्यप
द्मिजहोदियपर्यंतं मध्यमचंद्रगति ३२०।१३। रंशादिमंदकेंद्रगतिश्च ३९।०१ एतद्वयं कुस्तनस्प
ष्टादिक्षेपयुतं सत् जातं पद्मिजहोदौ मध्यमचंद्रस्यांशादि ०।१।३५। मंदकेंद्रं च ३१७।४९। सूर्य
चंद्रांतरं २७७।२४ अथ नवमप्रकारेण तत्र शरकेंद्रगतिर्निरूप्यते अथ पूर्वं चंद्रगतिरस्य ज्ञापा
नायतः अवरवे पोक्तप्रकारेणानयनं कृतं अतोस्माभिः वक्ष्यमाणप्रकारेणानयनं शुद्ध
ध्युपनिबद्धं तदानयनप्रकारो यथा तत्र तादृशग्रहणद्वये वेध्यपयोरंतरे महान्कालो भवति ग्रह
णद्वयमपि एकसंपातजातमपेक्षितं एकदिग्जातं च्छन्नमप्यपेक्षितं एकरूपो ग्रासश्च तत्रापे
क्षणीयो भवति उच्चात् चंद्रस्य एकरूपांतरितो ग्रासः यतस्तादृशचंद्रस्य शरस्त्वेकरूप एकदि
ग्जश्च भवति अथैतादृशग्रहणकाले शरकेंद्रभगणाः पूर्णा भवंति एतादृशग्रहणे उ प्र
थमग्रहणं काश्विरदेशे जातं तत्र दारांसंज्ञकस्य सन्नः ३१ तूदीसंज्ञमासस्य चतुर्थं स्मारीकः
अर्द्धरात्रात्प्रागेवार्द्धहोरा च तस्मिन्काले अवशिष्टास्ति तत्र दक्षिणादिक्तः अंगुलद्वयमितं च्छ
न्नं जातं द्वितीयग्रहणं चंद्रस्कारटीपरे अजयानूसंज्ञकस्य नवमसन्ने मारखूरसंज्ञमासे अष्टा
दशमितातारीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरादिक्तः अंगुलद्वयमितं रूपे ३।५०। पंचाशत्कलायुते का
ले मध्यं ग्रहणं जातं तत्र च पूर्वोक्तप्रथमग्रहणतुल्यमेव जातं एतद्ग्रहणद्वयं नीचोच्चयोः मध्य
तः किंचित्नीचदिशि आसन्नं जातं अथ कुस्तनस्पष्टादेः मध्यग्रहणपर्यंतं अंतरकालो व
र्षादिः २५६ दि १२२ हो १० कला ४० स्पष्टकला १५ तत्कालीनचंद्रमंदकेंद्रमंशादि १०५।२
का१९ शरणांमंदफलं मंशादि ५।० अथ कुस्तनस्पष्टादेः द्वितीयग्रहणमध्यपर्यंतं वर्षादिः कालः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

९७१ दि २५६ हो०८ क २४ स्पष्टकलाश्च ५ तत्र मंदकेंद्रं २२१।५३। मंदफलं धनं अंशादि एवं ग्रहणाद्व
यकालांतरं व ९१ दि ६१५।६३३ हो २१ क ५० ग्रहणाद्वयोर्मध्यमचंद्रयोरंतरं फलद्वययोगतुल्यम
गणागतं न्यूनमस्ति तत्फलद्वययोगस्त्वेतावन्मितोऽस्ति ८ क ५३ अथ एवं सोत्क्रमकारात् एव कलाभि
रधिकोपलब्धाः द्वयमंतरकालेनतु २२४६०८ भकाजातौ कुदिनकेंद्रगतिरंशादि ०।०।०।०।८।३६।५८
एतत्तु अवरस्वमानीतगतौ संयोज्य साराशीकृता पुनः शारकेंद्रार्थं ग्रहणद्वयं समयाग्रहीतं पूर्वोक्तात्
सारणुक्तं तद्ग्रहणद्वयं एकसंपातस्थं नास्ति तत्र प्रथमग्रहणांतरे च यद्वावल्लदेशे जातं यस्मिन्
परमफलं साधितम तत्र मंदकेंद्रमंशादि ९२।२४ मंदफलं च गणं ०।५९ द्वितीयग्रहणामपि वाबुल
देशे जातं दारासंज्ञिकस्य षड्विंशतिमितसन्ने अथनीकीसंज्ञमृगमासे एकोनत्रिंशत्तराके रात्रि
गतहोरासु ६ क २० तत्र ग्रहणं जातं तत्र च मध्यरात्रात्प्रागेव चतुर्विंशतिकलासु मध्यग्रहणं
जातं इस्कंदरीयपुरे च अर्द्धरात्रात् होरा १ क १५ तासु मध्यग्रहणं जातं अथ बुख्तनस्स
राद्रेः मध्यमग्रहणं पर्यंतमंतरकालः व २४५ दि ० ३२७ हो ० १० मध्यमकान्ता ४२ स्पष्ट १५
तत्कालीनं केंद्रमंशादि २।१४४ मंदफलं ०।१३ ग्रहणद्वययोरंतरकालव ११८ दि ० ३०९ हो
०२३ क ०५ एतत्कालांतरजातारकेंद्रगतिरंशाद्या १६० क ०४ एतद्ग्रहणद्वयेपि चंद्रः
उच्चासन्नोस्ति ग्रहणद्वयेपि दक्षिणादिक्कः व्यासचतुर्थांशमितं छन्नं जातं प्रथमग्रह
णो राहुसमीपे द्वितीयग्रहणं च केतुसमीपे जातं अथ नवममक्षेत्रं तत्र अवुजेविमड

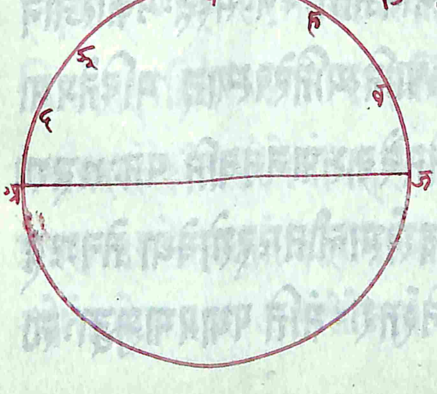

लं अजव्यसंज्ञचिह्न राहुजविन्ह केतुं वुंच विक्रूपरमश
स्थानमुत्तरदिशि कल्पितं पुनः अरचापं तदूचापसमा
नं पृथक्कार्यं दचिह्नं चंद्रस्थानं प्रथमग्रहणो हचिह्नं
द्वितीयग्रहणे चंद्रस्थानं झचिह्नं प्रथमग्रहणे मध्यमस्था
नं वचिह्नं द्वितीयग्रहणे मध्यमचंद्रस्थानं पुनः गवचा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रस्यांतं प्रथमग्रहणे हरिचित्रं द्वितीय। ५।१६।०।१४ पुनः दक्षचापं ०।५६ पुनः ह्रवचापं ०।१३। तदा दहचापं १६।०
५।०। शेषश्च अरचापहजचापयोग ९६।१०। प्रत्येकं चापं ६।३५। पुनः अरुचापं ६।३५ पुनः अरुचापं १०।३५
पुनः जवचापं ६।२२ प्रथमग्रहणे शरकेंद्रं वज अरुचापं २८।०।३४ द्वितीयग्रहणे गवचापं ८।०।३८
उष्मनस्मरादेः प्रथमग्रहणपर्यंतं शरकेंद्रगतिः २८६।१९।६। इयं प्रथमं शरकेंद्रात् शोधिता अवशि
ष्टा उष्मनस्मरादौ शरकेंद्रगतिः ३५४।१५ अथ उष्मनस्मरादेः परिजहीयमन्वादिपर्यंतं शरकेंद्रगति
रंशाद्या ३५६।१२ तस्मात्परिजहीयौ शरकेंद्रं ३५०।७७ अथ दशमप्रकरणे तत्र मंदफलं सारणी नि
रूप्यते तत्र यथा सूर्यस्य मंदफलसारणी कृता तथैवास्य कृता इयं च अमांतयोर्मांतकालीनस्य
शचंद्रस्य फलं दानयोग्यं भवति नान्यत्र पतस्तत्रान्यत्र फलं न भवति एतत्फलं भाद्वांशपर्यंतं ज्ञ शांप
रतो धनमस्ति अथैकादशप्रकरणं अथ चाऽवर्षसेन यन्मंदफलं साधितं तत्र पर्किंचिदंतरं तऊशि
तजनितं आनयनं प्रकारद्वासनाजातमस्ति तत्र अथवर्षसेन परममंदफलं निष्कासनेयत्तगणितं कृ
तेन प्रतिकृतप्रकारेणाव्यासार्द्धस्य केऊद्वपांतरेणा निष्पत्तिः सास्ति पाएतदंकः ३१४५ स्य ३१७ अनेन
केनास्ति इयं षष्ठे निष्पत्तिः ६।३। एतदंकेन यावत्संस्ति अथोच्चनीचहतव्यासार्द्धेन ता दशानिष्पत्ति
रस्ति या दशी अस्यांकस्य ३१२२।३०। निष्पत्तिद्वितीयांकेन २८७।३०। पादशास्ति तद्दाश्येव षष्ठे अने
नांके ४।४६। नास्ति मया च षष्ठे निष्पत्तिः अनेनांकेन ५।१५ निष्काशितास्ति तस्मात् प्रथमप्रकारे
रेणापरमं मंदफलं ५।४९ जातं द्वितीयप्रकारेण च ४।३४। मया च परमं मंदफलं एतावन्मितं ५।१ नि
ष्कासितं तस्य च प्रकारद्वयं मिथः समानं जातं न च अस्मदानीतसमानं जातं एषः संदेहः प्रकारजनि
तोस्ति यथा लोके ज्ञातं प्रकारद्वयेन गणितं चेत् क्रियेत तदैकरूपा निष्पत्तिरेव स्यात् परिजेषमा
र्गे एकरूपे भवतः परिश्रमार्गे सांतरे भवतः यथाऽवर्षसेन कृतं तदैकरूपा न भवति यतः ग्रहणा
साधने अंतरं जनितं रं यतः ताबेधजनितधजनितं यति एवं अवर्षसान्नीतग्रहणो वेधात्तेन ग्रह
णांतरकालाः संतराजाताः निरंतरशः मध्यगतिस्पष्टगतयोपि निरंतराः संति यथा मया शुद्धाः त्र्य

ताः तत्रत्तानि त्रीणि ग्रहणानि यानि चातुर्दशे शाके जातानि तेषु प्रथमग्रहणं तु पुस्तकस्मरीय ३६६ सन्नेनौत्तं
ज्ञमासमर्विंशतितारीखे राक्षौ जातं तत्र सर्वग्रहणकालः हो० १।३०। तत्र रात्रिमाने होरा १४।२४ अथ
च अर्द्धरात्राद्युपरि हो ६ क ३६ इत्यासु स्पर्शो जातः द्वितीयग्रहणं च तस्मिन्नेव संनेफामानूसंज्ञमासस्य
पंचविंशतितारीके तत्र सर्वग्रहणकालः होरा ३ अत्र स्पर्शः अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरा ४ कला २४ सु
जातं तृतीयग्रहणं च तस्माद्द्वितीयवर्षे तेष्वथ संमोत्तसस्य मत्तदशतारीके जातं तत्र सर्वग्रहणकालः
हो ४ अस्य स्पर्शः अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरा ३ सु अथ पुस्तकस्मरादेः प्रथमग्रहणमध्यपर्यंतं २ वर्ष ३६
५। दिन २५ होरा मध्यम १८।३० स्पष्ट १८।१५। स्पष्टोर्कः ८।२८।१८। मध्यमश्चंद्रः २।२४।२०
मंदकेंद्र २२।४८। मंशादि स्पष्टश्चंद्रः २।२८।१७ पुनर्वसुनस्मरादेः द्वितीयमध्यग्रहणपर्यंतं वर्ष
३६५।२०३ होरा ८। क १५। मध्यमहोरा ७ क ५० स्पष्टोर्कः २।२१।४६। मध्यमश्चंद्रः २३।५८। मं
दकेंद्रं २७।३७ स्पष्टश्चंद्रः ८।२१।४८। पुनर्वसुनः स्मरादेः तृतीयग्रहणमध्यपर्यंतं वर्षाणि ३६६ दि
न १५। होरा १०।१० मं० हो० ९।५० स्पष्टोऽर्कः ०।१७।२०। मध्यमश्चंद्रः २।१७।२०। मंदकेंद्रं १९।
२२। स्पष्टश्चंद्रः २।१७।२८ तस्मात् प्रथममध्यग्रहणात् द्वितीयमध्यग्रहणपर्यंतमंतरकालदि
नानि १७७ हो० १३।३२ एतदंतरकालजा स्पष्टगतिः सूर्यस्य १७३।२८ अत्र अवरखसेनांतरका
लोऽष्टहीनः हो० १३।४५ स्पष्टगतिः सूर्यस्य १७२।१५।३० अथ द्वितीयग्रहणमध्यात्तृतीयग्रहणपर्यं
तं अंतरकालः १७७ हो० २ स्पष्टगतिः १७५।४४ अवरखसेनात्र कालोंतरं गट हीनं हो० १४० स्पष्टांत
रं च १७५।१७।३० एवं प्रथमांतरकाले दशकलामितमंतरं पतितं द्वितीयांतरकाले विंशतिकला
मितमंतरं पतितं स्पष्टगतौ च षट्त्रिंशत्कलामितमंतरं पतितं एतदंतरजीनितं निष्पत्तावंतरं पति
तं अथ यस्कां हरीपथुरे येषां ग्रहणानां वेधः कृतः तेषु प्रथमग्रहणफलकसन्नेस्मंज्ञकस्य चतुः पंचा
शत्तुस्य सन्ने तत्र जातं अर्द्धरात्रात्प्रागेव हो० ५ सु जातं द्वितीयग्रहणं च पंचपंचाशन्मितसन्ने जातं
रात्रेर्गते होरा ५।२० सुस्पर्शो जातः मध्याह्नात्परगते होरा ११।२० अथ तृतीयग्रहणं मध्यस्मिन्ने

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं स० म० र०
१७८
178

वत्सरे जातं तत्र रात्रेर्गतहोरामु ६।४० स्पष्टो जातः चंद्रराज्ञ्युपरि होरा २।४१ मुख्यग्रहणं जातं अथप्र
थमग्रहणं ज्ञस्तनस्वरीयषष्ठवेदपंच ४४६ मितेमन्मथासूरीसंज्ञमासेमन्दरज्ञतुल्यतारीकेमध्याह्नात्ग्र
हणंमध्यपर्यंतं होरा ७ कला० कमध्यमहोरा ६।३०। स्पष्टोर्कः ५।२६।३० मध्यमश्चंद्रः ११।२२।०।
केंद्र ३०० क१७५ स्पष्टश्चंद्रः ११।२६।७। अथद्वितीयग्रहणं ५ ज्ञस्तनस्वरीयसमाब्धिपंच ५४७
तुल्ये सन्मेमासवीरसंज्ञमासे रश्मितारीके रात्रौ ४ जातं तत्र मध्याह्नात मध्यग्रहणं पर्यंतं होरा १२ क २०
स्पष्टोर्कः ११।२६।२७। मध्यमश्चंद्रः ५।२६।१।७। केंद्र १०९।२८।मंशादिस्पष्टश्चंद्रः ५।२६।१६।अ
थतृतीयग्रहणं ज्ञस्तनस्वरीयसप्तवेदपंचतुल्ये सन्मेमासूरीसंज्ञमासे षष्ठतारीके रात्रौ जातं तत्र म
ध्याह्नात मध्यग्रहणपर्यंतं होराः १४। क१५ ममहोरा १२ क४५ स्पष्टोर्कः ५।१५।१२। मध्यमश्चं
द्रः ११।१०।२४ केंद्र २००।४९ कला९ स्पष्टश्चंद्रः ११।१५।१२ अथप्रथमग्रहणमध्यात्द्वितीयग्रह
णमध्यपर्यंतं कालांतरं १७८।६।५०। अंशांतरं १८०।११ अथचाऽवर्त्वसेन एतावा १७८।६।०।
नेतरकालो गृहीतः अंशांतरं १८०।२० अथद्वितीयग्रहणंमध्यात्तृतीयग्रहणमध्यपर्यंत कालां
तरं १७६।०।२४ अंशांतरं १६८।५५ अवर्त्वसेन एतावत् कालांतरो १७६।०।२० अंशांतरं १६८
३३ अथप्रथमांशांतरे एकांशस्य त्रिंशत्तुल्यमंतरं द्वितीयांशांतरे अंशत्रितीयांशतुल्यमंतरं प्रथम
कालांतरे पंचाशत ५० कलातुल्यमंतरं द्वितीयकालांतरे षट्पंचाशत्कलातुल्यमंतरं ५६।
अस्मादेव कारणात् अवर्त्वसानीत निष्पन्नावंतरं पतितं इतिचतुर्थोध्यायः ४ अथपंचमाध्या
यआरभ्यते तत्र एकोनविंशतिप्रकरणानि विंशतिश्लोकाः सन्ति तत्रप्रथमतः गोलपंचं नि
रूप्यते अथचंद्रस्य यत्पूर्वं मध्यफलमानीतं तत्र दर्शे पूर्णिमांते वा मिलति सूर्यचंद्रांतरकाले
प्रतिपदादिकेन मिलति तत्र न्यस्फलमपेक्षितं भवति एवं यत्र सूर्याच्चवतिभागांतरे विधुर्भव
ति तत्र परमंतरं पतति पश्चात्फलमपचितं भूत्वा पूर्णिमांते पूर्वानीतफलसमानं भवति तत्
पूर्णिमांतात् सूर्याचंद्रस्य नवत्यंशांतरपर्यंतम् उपनीयमानं परमं भवति पुनरपचीयमानं फलम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मांतेश्वानीतफलसमं भवति तदंतरे पलस्थिर्मपा अवलंबवेधेनोपलब्धाः स्वहस्तयंत्रवेधेन च तत्र यंत्र
साधनेमनपारीत्या कार्यं तत्र यथा वृत्तद्वयं समानं कार्यं एकरूपं समानपिंडं च कार्यं तद्वृत्तद्वयं मिथः भांशांशा
तरितं तथा योजनीयं यथा समकोणचतुष्टयं स्यात् तयोर्मध्ये एकं क्रांतिवृत्तं कल्पनीयं द्वितीयमायन
वृत्तं तत्र अयनवृत्ते कदंबद्वयस्थाने तथा कीलद्वयं दृढं स्थापनीयं यथोभयपतः किंचिद्बहिस्थं स्यात् प्र
तस्मिन्नेवायनवृत्ते ध्रुवस्थाने कीलद्वयं तथा संयोज्यं यथा किंचिद्वृत्ताद्बहिस्थं स्यात् कदंबद्वयकीले ए
कं वृत्तं आयनवृत्तांतर्गतं द्वितीयमायनवृत्ताद्बहिर्गतं यथा भवति तथा योजनीयं तथा च आयनवृत्तांत
र्गतं वृत्तं बहिर्गतं च आयनवृत्तेन क्रांतिवृत्तेन च संलग्नं स्वतंत्रभ्रमणं भवति तथा शिल्पविदा कार्यं ए
तदेव अंतर्गतबहिर्गतवृत्तद्वयं कदंबवृत्तं कल्पनीयं अथ च एकं वृत्तं पूर्वेभ्यः किंचिद्विकंभे
वद्वयध्रुवकीले तथा योज्यं कार्यं यथा सर्वाण्येतानि वृत्तानि तदुदरगतानि भवंति एतद्वृत्तं याम्योत्तरसं
ज्ञं कल्पनीयं अथ चांतर्गतं च यत्कदंबवृत्तं तदुदरगतमन्यद्वृत्तं कीलरहितं स्थापनीयं तथा य
था तदुदरगतमेव याम्योत्तरत्वेन भ्रमति एतद्वृत्तं शरवेधार्थं कृतमस्ति अस्य वृत्तस्योपरि षडंशप
तरंतं कृतच्छिद्रं भजद्वयं समव्यासगतं दृढं नीत्वा स्थापनीयं एवं वृत्तषट्केन एतद्यंत्रं सिध्यति अ
थ क्रांतिवृत्ते तदुदरगते कदंबवृत्ते च यथासंभवमंशाः कलाश्चांक्याः अथवा कदंबवृत्तद्वयं क्रांतिवृत्तांत
र्गतमेव कार्यं यथैतद्वृत्तद्वयभ्रमणं पूर्वं याम्योत्तरवृत्तसंलग्नं भ्रमणशीलं बहिःस्थे द्वितीयं पूर्णं
भवति ध्रुवकीलजनितं मंतरायोन स्यात् अयं प्रकारो रमणीयः अथ याम्योत्तरवृत्तक्रांतिवृत्तस्य
सर्वांशलग्नमनिवारितं कार्यं बहिस्थयाम्योत्तरवृत्ते अंशाः कलाश्चांक्याः यथोपरितनयाम्योत्तरवृ
त्तांतरगतद्वितीययाम्योत्तरवृत्तं कीलरहितं तथा स्थापनीयं यथा याम्योत्तरत्वेन भ्रमणं स्वाक्षां
शतुल्यैरंशैर्ध्रुवं भ्रमयति च तथा स्थापनीयं एवं सप्तभिर्वृत्तैरेतद्यंत्रं सिध्यति एतद्यंत्रं याम्योत्तरवृ
त्ते अक्षांशयाम्योत्तरांतरगतं स्थापनीयं तद्देशाक्षांशतुल्यांशैः ध्रुवमुत्तरतउन्नतं दक्षिणगमखन
तं कृत्वा स्थाप्यं तदाकाशगस्य तत्कारैतत्तद्यंत्रे गतिः स्यात् यदि सूर्यचंद्रौ दृश्यौ स्तः तदा क्रांतिवृत्तं
तथा भ्रामणीयं यथा तच्छायांतर्दंतरगतैव स्यात् अथ क्रांतिवृत्तबहिर्गतं कदंबवृत्तं तथा भ्रामणीया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·स·म·र·
७७६
179

यनीयं तथा तस्यापि छायान्तरं नतांतरगतेनैव स्यात् यच्चैतद्दृक्क्षयसंपातो ज्ञातस्तेनैव स्पष्टार्कः अथ तस्मिन्नेव
कालेनतांतरगतं कर्णवृत्तं भ्रमणीयं नतान्तरगतं चवेधवलयं तथैव भ्रामणीयं यथा नतांशभुजद्गतं
रं धेरा चेद्दर्शनं स्यात् एवमंतरगतव्याकर्णवृत्तस्य क्रांतिवृत्तस्य च चंद्रमभ्रुखदिशियत्र
संपातः तत्र स्फुटश्चंद्रः यच्च क्रांतिवृत्तात् यावद्भिरंशैः वेधस्थानं तावान् शरः अथ द्वितीयप्रकारेणा
तत्र चंद्रस्य द्वितीयफलं निरूप्यते अथास्माभिः अर्वारवं सवेधानुसारेण स्वकृतवेधानुसारेण च
क्वचित्स्पष्टश्चंद्रो धिको न्यूनो वा लक्षिताः क्वचित्समाने उपलक्षितः एतदंतरमप्येकरूपं नोपलक्षि
तं एवदंतरज्ञानार्थं मुहुर्मुहुः कृतेन वेधेन अमापूर्णिमायां अंतराभावत्वं क्वचित्त्वल्पं अंतरत्वं चो
पलब्धं एवमेव सूर्याद्वत्यंशांतरे स्वोच्चस्थे नीचस्थे वा चंद्रे अंतराभावो दृष्टः यदा उच्चे नीचे न स्थितः किं
च मध्यगतो वा स्थितः तदांतरं परममुपलब्धं तदांतरं मंदफलस्याधिके अधिकं भवति न्यूनत्वे न्यूनं
भवति एवं विचारेणेति ज्ञातं यस्मिन् प्रतिवृत्ते चंद्र मंदनीचोच्चवृत्तमस्ति तत्केंद्रं भूकेंद्रेस्ति एवं अमा
यां पूर्णिमायां वा तन्मंदनीचोच्चवृत्तं प्रतिवृत्ते उच्चे भवति यतस्तत्र कर्णो महानुपलब्धः यदा च सूर्याद्राशि
त्रयांतरे मंदनीचोच्चवृत्तं भवभवति तदा प्रतिवृत्तं नीचस्थं स्यात् यतस्तत्र कर्णो लघुरुपलब्धोस्ति तत्र प्र
थमपक्षे तद्विचारार्थं निरूप्यते अवजरदहकेंद्रो परि अहजव्यासेन वृत्तमंडलं कल्पितं अबिंदुश्च प्रतिवृ
त्तस्योच्चं नीचोच्चवृत्तस्य च केंद्रं मध्यमसूर्यस्थानं च मेषसंपातस्थानं च उत्तरदिक्केंद्रं परमशरस्थानं चैत
त्सर्वं अबिंदौ कल्पनीयं एवं एकस्मिन्दिने एतद्वृत्तं हकेंद्रं पातगत्या दक्षिणभ्रमणं करिष्यति तदा न
रदिक्केंद्रं मीनराशेः सप्तपंचाशत्कलाधिकैकोनत्रिंशदंशैः ११।२९।५७ तुल्यं भविष्यति एतद्विमंड
लगत्या च दक्षिणतः कलाधिकैकादशांशैः ११।९ गमनं करिष्यति तस्मादुच्चदिशि दहरे स्वोच्चस्था
नलग्ना मीनराशेरष्टा ११।१०।४८ दशांशैरष्टचत्वारिंशत्कलाभिश्च भविष्यति मंदकेंद्रं वदिशित्र
योदशांशैः चतुर्दशकलाभिः चलितमिति कल्पितं यारेखाकेंद्रोपरिगतास्ति सा हववसंज्ञा ज्ञेया
इयं रेखा मेषस्य त्रयोदशांशे षडेकादशकलासहितेषु भविष्यति इयमेव मध्यमगतिः इयमेव रे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेवेउत्तरदिगवस्थितपरमशरस्यानातत्रयोरंशांशेषुचतुर्दशकलासहितेषु १३।१८। भविष्यति इयंशरकेंद्र
गति इयमेवमध्यमगतिः इयमेवरेखाउत्तरदिगवस्थित) विष्य/ गतिर्ज्ञेयः उच्चोपरिगतारदहरेखाकेंद्रग
तावहरेखास्तिअनयोरेषयोरंतरंचतुर्विंशांशाः त्रयोविंशतिकला २४।२३। इदं सूर्यचंद्रांतरं छि
गुराम स्तिसूर्यः मेषादेः एकोनषष्टिकलाः चलिष्यति तस्मात्सूर्यः द्वयोरेखयोर्मध्येस्यसति एतेरेखा
पौर्णमेते अमांतेचे एकत्रभविष्यतिः पुनः सूर्यचंद्रांतरं राशि

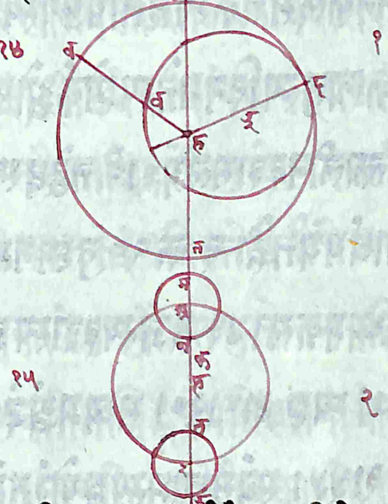

त्रयमितं नवराशिमितं वाभवतितदासूः चं·यो· अंतरं नभव
ति अथद्वितीयपक्षेत्रे एतद्विचारेनिरूप्यतेमतमुच्चनीचवृत्त
मुच्चोपरिकार्यं तत्रह अरेखा अमोरेखयोर्भिंष्यतिः सैवभवतिपाग
हरणत्रयेभवति द्वितीयफलस्यपरिमंमंतरंतदाभविष्यतिय
दानीचोच्चवृत्तकेंद्रेचचिह्नेभविष्यति तमम उच्चनीचवृत्तेयकस्मि
न् तत्रसंर्वकालेएकरूपावसरेखास्ति सर्वकालेकस्यथातस्याः हचिन्हादुच्चनीचकेंद्रगामिरेखा
स्योसूनापावहरेखायनिष्यतिः सर्वकालजनितास्यनिष्पत्तिस्योधिकारः अथततीयप्रकरणं तत्र
परमंमतरमाधनंनिरूप्यते यस्मिन्समयेउच्चनीचवृत्तं भूमेः निकटेभवति तत्रयत्परमंतरमुपलभ्यते
तदज्ञानार्थं चंद्रवेधः कृतः तस्मिन्समयेचंद्रोपिपरमफलासन्नास्थित सूर्याच्चनवत्यंशांतरितआसी
यतस्तस्मिन्समयेनीचोच्चवृत्तंयतिवृत्तनीचेभवतितस्मिन्समयेवेधः कृतः तत्रलंबनाभावः स्थितःकु
तः चंद्रस्यदृग्क्षेपवृत्तस्थत्वात् अनेनवेधेनमध्यमस्पष्टयोः परममंतरं ७।४० एतावदुपलब्धंयर
मफलंतरंच २।४०। एतावज्जातं अथास्यविचारार्थंवोधास्तुवहवः कृताः तन्मध्येवेधः द्वयंप्र
दर्श्यते तत्रैकोवेधः अंतूनीसमंज्ञिकस्यद्वितीयसंनेकामानृसमंज्ञमासस्यपंचविंशतितमतारी
केदिनार्धात्प्रागेवहो ४ क१४ मुकृतः तत्रैवगोलयंत्रेणास्पष्टार्कश्चोपलब्धः १०।१८।२०। स्पष्ट
श्चंद्रः ७।६।४० दृशमलग्नं ८।४। एवंतुमनसारादेः एतत्कालपर्यंतंगतंकालोवर्षादिः व ८८४
दि३०२ हो१९ क४४ मध्यमार्कः १०।१६।२७। गणितागतस्पष्टार्कः १०।१८।२०। एवंगणिता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰म॰म॰र॰
१८०
180

गतस्पष्टोऽर्कः वेधितार्कश्चतुल्य एवोपलब्धः तत्कालीनमध्यमश्चंद्रः ७।१७।२०। अयं सूर्याच्चवस्यांशां
तरमस्तोऽस्ति तस्मिन्काले मंदकेंद्रः ८।१९। तत्र चंद्रः परमंफलांशसमोऽस्ति एवं मध्यमश्चंद्रो वेधितचं
द्रात् ७।४० एतावदधिकोऽस्ति एतत्स्यांतरं मंदफलं पंचाशमितपरमफलस्थाने उपलब्धं अथापरं
मेनफेल संज्ञकस्य तृतीयपुगस्य पंचाशांत ५० वर्षे अनीकीसंज्ञमासस्य षोडशतारीके चत्वारिंशा
त्कलात्तुल्य दिनगतेस्पष्टोऽर्कश्चोपलब्धः ८।३५। स्पष्टश्चंद्रः १।१२।२०। एवं स्पष्टयोरंतरं ८६।१२
तत्कालीनदशमलग्नं ०।१८ तद्देशस्थाने रुजंसदशीशाक होरामप्रमाणमंशाः १७ क २० वेधकालादि
नार्धपर्यंतहो ६ क १० तुल्यं नतंसारादेः तत्कालपर्यंतं गत वर्ष ६१६ दि० ३१४ हो १७ क ५०
मध्यमकला ४१ रुजस्यदशास्य इस्कंदरीयस्य चयाप्योतरहतं एकमेवतत्र मध्यमोऽर्कः ४।१०।
२७। स्पष्ट ४।८।२०। मध्यमश्चंद्रः १।४।२५। मंदकेंद्रं २१७ क ४७ मध्यमचंद्रस्पष्टार्कयोरंतरं
६।३।५५। एवं मध्यमस्पष्टयोरंतरं ७।४०। एतावदधिकमुपलब्धं यथा मया वेधेनोपलब्धं एत
द्वेधद्वयं एकस्मिन्नेव पक्षे जातं तत्रैकस्मिन्नधनमुपलब्धाः अथ चतुर्थप्रकरणं तत्र भूकेंद्रप्र
तिवृत्तकेंद्रयोरंतरं तस्य निष्पत्तिः विमंडलव्यासार्द्धेन या भवति सा निरूप्यते तत्र तृतीयपक्षे चं
द्रकेंद्रः अरजव्यासे च अवजं प्रतिवृत्तं कार्यं ह चिह्नं तस्मिन्व्यासे भूकेंद्रं कल्पनीयं पुनः अचि
ह्नमुच्चं जी चिह्नं नीचं प्रकल्पितं रुवतं नीचोच्चवृत्तं ज चिह्नं परिकल्पनीयं हतव रेखा उच्चनी
चवृत्ते तचिह्नलग्ना निर्गता कार्या जत तरेखा च योज्या तत्र जहव कोणः ७।४० अस्य ज्या ८
१०। इयं जहय षष्टिप्रमाणे न जल रेखा जाता पदिजतरेखा ५।१५।
तदा जह रेखा ३८।२२। हअरेखा षष्टिमितास्ति तस्मिन् अजरे
खा ६६।२२। अस्यार्द्धं अरेखा ४८।४१ हदरेखा केंद्रद्वयांत
रमिता १०।१९ इदं मेवास्माकमिष्टं अथ पंचमप्रकरणं त
त्राभिमरवारव्याकेंद्रसाधनं अथ चंद्रमध्ये एक मन्यंतरमप्यस्ति

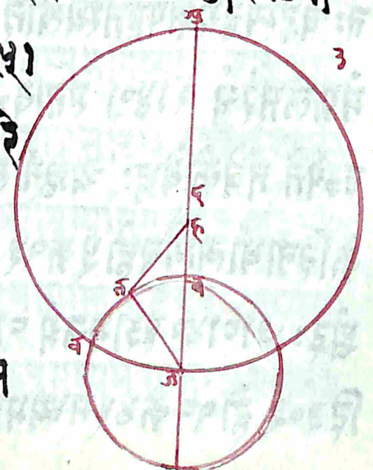

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सप्तद्वादशिद्व्यंतरासन्नो राशिचतुष्टयांतरासमे चंद्रे परमंमंतरं भवति अमायां योरिणामायां राशित्रयांतरे
वांतराभावो भवति अथास्य विचारः तत्र यस्मिंश्चिह्नात् मंदकेंद्रस्यैते उच्चनीचे तत्र चिह्ने सर्वदैकरू
पमपेक्षितं भवति तच्चिह्नमस्माभिरुच्चनीचवृत्ते उच्चनीचन्यस्तमुच्चनीच सर्वदैव तस्यां रेखायामे
वस्थितमपेक्षितं नीचोच्चवृत्ते यच्चिह्नमनुमुखं भ्रमति तच्चिह्नं गरेखालग्नवृत्तमस्ते उच्चनीचवासवेदा
भवति यस्माच्चिह्नात् स्थितः चंद्रनीचोच्चवृत्तकेंद्रं भ्रमति तच्चिह्नं चंद्रं भूकेंद्रमेव अन्यथान्यत्र पथापे
येमकरो भविष्यति अथ उच्चनीचसंलग्नो योउच्चनीचव्यासः सदैव तच्चिह्नाभिमुखो भवष्यती।
स्यपेक्षितं एवं सर्वग्रहेष्वेतादृशमेवोपलभ्यं अथ चंद्रं यदोच्चनीचवृत्तकेंद्रं भ्रमति तदोच्चनीचे वाभ
वति तदा नीचोच्चव्यासो भ्रमितवृत्तचनीचव्यासे भवति अन्येषु कालेषु भूकेंद्रसन्मुखो न भवति
न च भ्रमितवृत्तकेंद्राभिमुखो भवति अपि चान्यकेंद्राभिमुखो भवति तच्चिह्नं च भ्रमितवृत्तनीचोच्च
गतव्यासेऽस्ति भूकेंद्रात् तन्नीचदिशि भूकेंद्रभ्रमितवृत्तकेंद्रांतरं तुल्यमस्ति अनेनैव कारणेन स्प
ष्टोच्चस्थानं भिन्नं भिन्नं भवति तच्चिह्नस्य भूकेंद्रादिसंततं भवति यदोच्चवृत्ते भूकेंद्राभिमुखमस्ति
यच्चिह्नं तत्स्यष्टोच्चं यत्र अभिमुखास्य सन्मुखमस्ति तत्र मध्यमोच्चं भवति एवं स्पष्टनीचोच्चाचि
ह्नं नीचोच्चवृत्ततुल्यचिह्नेभ्यः पृथक् पृथक् उपलभ्यते यतश्चंद्रः स्पष्टनीचोच्चचिह्ने यदा भवति
तदा फलाभावो दृष्टः यदा च तस्मादन्यत्र भवति तदा धनं ऋणं वा फलमुपलभ्यं अत एव कारणं
तन्मध्यमनीचोच्चव्यासश्च भूकेंद्राभिमुखं न भ्रमतीयतेयतः गणितागतफलाभावे फलोपलब्धिर्भव
ति फलसंभवे च फलाभावे फलोपलब्धिर्भवति यदि च गणितागतेन ऋणफलमागतं तदाश्चिते वेधे
न धनफलोपलब्धिः यदा धनमागतं तदा ऋणफलोपलब्धिः तदेवं कल्पनाक्रियते अमायांउ
च्चनीचवृत्तकेंद्रं भ्रमितवृत्तोच्चस्य भवति तदा नीचोच्चवृत्तव्यासः भ्रमितवृत्तव्यासे भवति ततः नीचो
च्चवृत्तस्य अग्रे गच्छतः मध्योच्चस्थानं भ्रमितवृत्तस्योच्चदिशि भवति नीचं भिन्नदिशि भवति यदा च नी
चोच्चवृत्तकेंद्रं भ्रमितवृत्तोच्चचिह्नात् पृथग्भवति तदा नीचोच्चमध्यमोच्चचिह्नं भ्रमितवृत्तोच्चचिह्न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दिशि भवति नीचं च नीचदिशि भवति तावद्भवति यावन्नीचोच्चवृत्तकेंद्रं सूर्याद्राशिद्वयांतं भवति तदा नीचोच्चं
पूर्वस्थानाद्दिक्षपवलं व्याप्त यावत्केंद्रं सूर्याद्राशित्रयांतरितं भवति अस्मिन्समये केंद्रं गति वृत्तनीचो भव
ति नीचोच्चवृत्तस्य नीचोस्मिच्चिह्नं गतिवृत्तस्य नीचोच्चव्यासे भवति पुनरग्रे नीचोच्चवृत्तं चलितं तदा मध्यो
च्चं नीचात्तदुरे भवति नीचं च नीचदिशि भवति यावत्केंद्रं सूर्याद्राशिचतुष्टयांतरितं भवति पुन
रग्रे यदा चलति तदा स्वस्थानाय दिशि भवति यावत्केंद्रं पुरुच्च स्थाने भवति तदा पूर्वदिशि सैव गच्छति
एतदंतरं अवर्णं समवेधद्वयेन मया मदर्श्यते तस्मिन्वेधद्वये नीचोच्चवृत्ते भ्रमति वृत्तनाचोच्चस्थाना
यो मध्यस्थितं चंद्रश्चैकस्मिन्वेधे उच्चासमे उपलब्धः द्वितीये च नीचासमन्नः वेधद्वयमपि रूजासस्पृले
ज्ञातं तत्र दृस्कंदरीयमन्नः १११ मध्यमबोधः फ़र्मसीसंज्ञमासस्यैकादशतारीके द्वितीयहोराहोज्ञा
तः तदा वेधितोर्कः ११७।४५।वेधितश्चंद्रः २११४० लंबनं संस्कृतः ११।२१।२७। अथेष्टकालादि
नाड्यर्यंतं शेषहोरा ४ क ४० अथ ब्रह्मनक्षत्रादेः तत्कालपर्यंतं गतकालो वर्षादिः ६ २० दि २९६।
होरा १९ क ४० मध्यमहोरा १९।०। तत्कालीनोर्कः मध्यमः ११६।४१। स्पष्टोर्कः ११७।४५ मध्यम
चंद्रः ११।२२।१३ मंदकेंद्र १८५।३० मध्यमयोरंतरं ३५५।३२ अथ मध्यमचंद्रस्पष्टसूर्ययोरंतर ३५४
।२९ स्पष्टसूर्यचंद्रयोरंतरं ३५३।४२ तत्र फलं चंद्रं स्योपलब्धं ०।४६ अथ वा वनीसंज्ञमासस्य
समदशतारीके उदयाद्गतहोरासु ८।१८३ तत्र वेधितोर्कः ३१०।५८ वेधितंश्चंद्रः ४।२९।०। अ
यमेव लंबनं संस्कृतः यतस्तत्र लंबनाभावः तत्र ब्रह्मनक्षत्रादेः तत्समयपर्यंतं गतकालो वर्षादेः ६२०
२९६।४।० मध्यमहोरा ३।४० मध्यमोर्कः ३१०।२१५ स्पष्टः ३१०।४० मध्यमश्चंद्रः ४।२७।२० मंदकें
द्रं ३३३।१२ मध्यमयोरंतरं ४५।२५ मध्यमश्चंद्रस्पष्टार्कयोरंतरं ४६।४० स्पष्टचंद्रार्कयोरंतरं
४८।६ चंद्रस्य फलं धनं १।२६ अथ चतुर्थक्षेत्रं चतुर्थपंचमक्षेत्रे तत्र दर्केंद्रे वक्रजगति वृत्तं कल्पितं व्य
ज्यामः द्विविकेंद्रकेंद्रवकेंद्र भ्रवत मच्चनीचवृत्तं मथमथ वेधे मयमथमक्षेत्रे उच्चात्स्थतः वचिका
दविका दिशि गच्छति अथ द्वितीयवेधात द्वितीयक्षेत्रे उच्चैर यातः अविन्ह दिशि चलति पुनर्दवरे

रवेहवसरेखाचंसंयोज्यापुनर्दैचिह्नात्दकतुल्येवोवहरेखायांकार्यः अयंलंबः प्रथमक्षेत्रेवहरेखायांपति

ष्पतितत्र अहवकोणः मध्यमा

स्रूचं‑योत्तरं द्विगुणात्तुल्यः प्रथ

मक्षेत्रे ८८।५६ द्वितीयक्षेत्रेच

७०।३० तत्र प्रथमस्यज्या ५६।५८।

३० द्वितीयस्यज्या ५८।५६।३० प्र

थमकोटिज्या ११।७। द्वितीयस्य

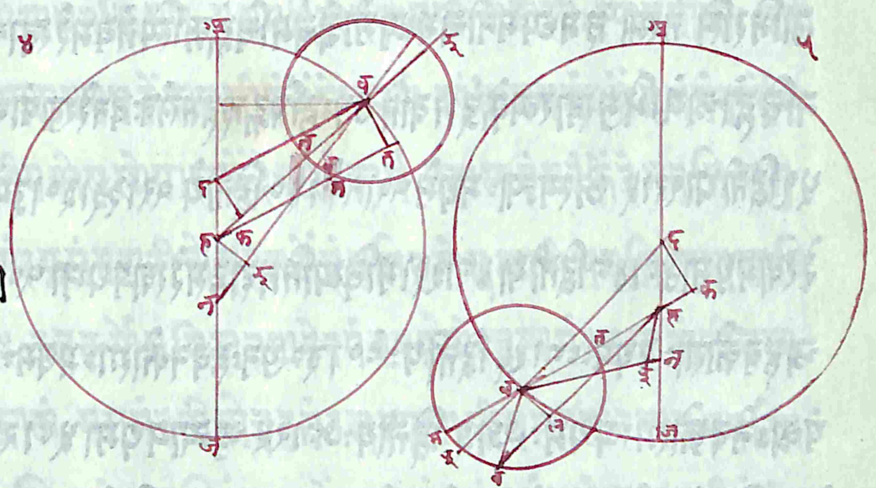

०।३१।३० एतद्वयंपुहेषशिस्तन्मानेनदकरेखाहकरेखाप्रथमाणांजाते पहादहरेखा ७०।१६ एता

वतीतदाहवरेखा ४८।४१ चैतावतितदादकरेखाप्रथमक्षेत्रेच ७०।१९ द्वितीयेच ७०।१९ भवती

हकरेखाप्रथमक्षेत्रे ०।१२ द्वितीयक्षेत्रेच ०।२ एतावतीभवतियदादकवर्गः दवुवर्गात्तशोध्या

तेनदावसिष्टात्तवकवर्गः स्यात् अस्यमूलंवकरेखाजातात्प्रथमक्षेत्रे ४८।३६ द्वितीयक्षेत्रेच ४८

।३६ तस्मात्हवरेखाप्रथमक्षेत्रे ४८।४८। द्वितीयेच ४८।३१ अथप्रथमवेधेफलंकर्णांमुपलब्धं

चंद्रस्थनीचासन्नोस्तितस्मात्वचिह्नंचंद्रविंवंकल्पितंहवरेखावचरेखाचसंयोज्यापुनर्वचिह्नात्हवरेखा

यरिवललंबः कार्यः तस्मात्वहलंकोणः फलंप्रथमं ०।४६ द्वितीयज्या १।२८।३० इयंहवषष्टः तत्प्र

माणेनवलरेखाजात पदाप्रथमेवहरेखा ४८।४८ द्वितीये ४८।३१ तदावलरेखाप्रथमा ०।३८ द्विती

या १।१२।२०।ववरेखाअनेनमानेन २ ११ परिववरेखा ६० तदावलरेखाप्रथमा ७।२६। द्वितीया

१३।१७। इयंववलकोणज्याजाता अस्याःचापंप्रथमं ७।७ द्वितीयं १३।१७ अयंववलकोणोजातः

तस्मात्वहवहवकोणाववलकोणाभ्यांववलकोणः ६।२१ ववअकोणः १४।४३ जातः स्पष्टएतौवच

पवअचापसंज्ञौज्ञेयौ तस्मात् चंद्रः प्रथमक्षेत्रेतन्नीचविह्नात्पश्चादपिस्तिषड्भिरंशैःएकविंशति

कलाभिः ६।२१ पुनः मध्यमनीचविह्नात्अग्रेपंचभिरंशैः त्रिंशत्कालाभिरस्तिपुनः द्वितीयक्षेत्रे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं॰स॰म॰ट॰ १८२

182

ऽचिह्नस्पर्शोच्चचिह्नादर्धे चतुर्दशभिरंशैः अस्तिचिह्नाल्लभिरस्ति मध्ये मीच्चादस्य षडुविंशतिभिरंशैर्नीगवे दश लाभिरस्ति तस्मात् मध्यमनीचं मध्यमोच्चं चं मचिह्नकल्पितं व मरेखा च पोऽन्यनीपानं चिह्नपर्यन्तं नेपातत्रानचिह्नो ऽयं भिमरवाख्यकेन्द्रं भवति पुनः ह चिह्नात् हसलंबः वनरेखायां कार्यो पश्चात् हवनकोणः प्रथमः ।५१।५१ द्वितीयः ।१२।२ अस्य ज्या प्रथमे ४२।१८।३० द्वितीये ४१।३२।३०। रूपं हसरेखा वह षष्टितत्त्वमानेन यदि वहरेखा प्रथमा ४८।४८ द्वितीया ४८।३११ भविष्यति तदा हसरेखा प्रथमा १०।२। द्वितीया १०।८। जातः पुनरपि अहवकोणः प्रथमः ८८।२६ द्वितीयः ६०।३० पुनः हवनकोणः प्रथमः ११।३१ द्वितीयः १४।२। तस्मात् शेषं अः नेवकोणः प्रथमः ७७।२ द्वितीयः ७८।२५ अस्य ज्या प्रथमा ५८।२९ द्वितीया ५८।४६।३०। रूपं हसरेखास्ति हने षष्टितत्त्वमानेन यदि हसरेखा प्रथमा १०।२ द्वितीया १०८ तदा हनरेखा प्रथमा १०।१८ द्वितीया १०।२१ द हरेखा अनेन प्रथमा रोगान् १०।१९। अस्ति तस्मात् एतौ द्वौ समानौ जातौ पुनः वहभावे धेरियमेव निष्पत्तिर्लब्धास्ति तस्मात् भिमरवकेन्द्रं विदितं जातं इदमेवास्माकमभीष्टं स्थितं अथ मषष्ठप्रकरणं तत्र मंदकेन्द्रं अंशादि ३३३।१२ पासकेन्द्रं ८०।३० यथा द्वितीयवेधे स्थितं तथा कल्पितं अथ यथा स्त्रेत्रे सर्वक्षेत्रे च तहसलंब वलं लंब स्थानेन संलंब वलं लवौ का यौ तस्मात् अहवकोणः मवव कोणो द ह रोखा हल रेखा दव रेखा वरेखा ज्ञाताः संति पुनः ऽहवकोणः मध्यमस्पष्टयोरन्तरं रूपः वेदितव्योऽस्ति प्रत्येकं हक रेखा हरेखा हसरेखा चैतावत्य ०।२ स्ति प्रत्येक नामरेखा दकोरेखा चैतावत्यस्ति १०।१८। तस्मात् वकरेखा ४८।३६। वहरेखा ४८।३१ वमरेखा ४८।२६। तस्मात् वनरेखा ४८।३१। सनेरेखा १२।३०। वने षष्टितत्त्वमानेन इयं नव सकोणज्यास्ति ऽवमकोणज्याप्यस्ति तस्मात् ऽमचापं १२।१। वमचापं २६।४८ सर्वं स्थितं शेषं व ऽचापं ७८।४७। अस्य ज्या ०५२।१८।३०। कोटिज्या ४८।११ इयं वलरेखा लवरेखा चास्ति वुवे षष्टितत्त्वमानेन यदि ववरेखा ३।५ तदा वलरेखा १।२१ वलरेखा ३।३। तस्मात् हलरेखा ५३।३६ हवरेखा ५३। पुनः वलरेखा १।२९।३० वहे ६० षष्टितत्त्वमानेन इयं ऽहवकोणज्या

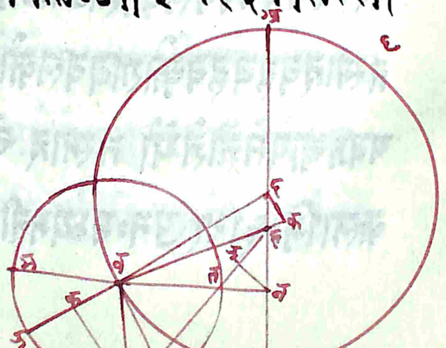

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्ति अस्याश्चापं १।२६। इदं मंदफलं धनमस्ति यथा वेधेन प्राप्तं स्थितं इदमेवास्माकमिष्टमस्ति अथ
समसमप्रकरणं तत्र मंदफलं सारिणी साधनं क्रियते प्रथमद्वितीयकोष्ठयोः केंद्रांशाः स्थापनीयाः तृती
यकोष्ठे पाससे फलं स्थापितमस्ति तस्मात् प्रथमकेंद्रात् शीघ्रकेंद्रोत्कातं इदं मध्यममंदकेंद्र धनं कार्यं यं
दि पास केंद्रं प्रथमकोष्ठे स्यात् द्वितीयकोष्ठस्थ पासकेंद्रे ऋणं कार्यं तदा स्पष्टं मंदकेंद्रं भवति चतु
र्थकोष्ठे मंदफलं लिखितमस्ति इदं मंदफलं यदा नीचोच्चवृत्तकेंद्रं प्रति वृत्तोच्चस्थाने भवति तदा साधि
तमस्ति तत्र परममंदफलज्या २।१५ उच्चकर्णेषष्टिसंमानेन पंचमकोष्ठे उच्चस्थ मंदफलानां नीचस्थ
मंदफलानां चांतरं च स्पष्टमंदकेंद्रोत्कातं यदा मंदनीचोच्चवृत्तं उच्चस्थानान्नीचस्थानांतरं न्यत्र भवति त
दर्थं षष्ठकोष्ठे कलाभिधं स्थापितमस्ति इदं कलाभिधं पासकेंद्रोत्कातं इदं फलांतरेण गुणनीयं मंद
फले युक्तं कार्यं तदा स्वाभीष्टं मंदफलं भवति अथ समसमक्षेत्रं तत्र कलाभिधं निरूप्यते दकेंद्रं कृत्वा
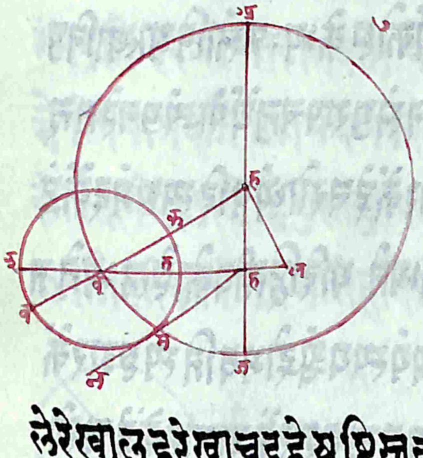
अवजवृत्तं कार्यं अवचापं १२० एतावन्मितं कार्यं वचिन्हे वत उच्चनी
चवृत्तं कार्यं अतव्यासे ह चिह्नं मूकेंद्रं कल्प्यं पुनर्हव रेखा कार्या ह
चिह्नाद्दस्या रेखायां दलं लंबो निष्कास्यः हचिह्नात् हमन रेखा नीचो
च्चवृत्ते म चिह्नं संलग्ना कार्या पुनर्वम रेखा योज्या एवं अहकोणाया
सकेंद्रं ज्या एतावती जाता ५१।५४।३० कोटिज्या ३०।० एतद्द्वयं द
लरेखा लहरेखा च दहे षष्टिसंख्या मानेन जाता यदि दहरेखा १०।१६ एतावती स्यात् तदा दलरे
खा ८।५६ लहरेखा ५।१० वलरेखा ईदृशी जाता ४८।५३ वहरेखा ज्ञेयं ४३।४३। एतत्प्रमाणेन व
मरेखा च ५।१५ एतावत्यासीत् यदि च वहरेखा षष्टिमिता कल्प्यते तदा वमरेखा ७।१२।३०।३
यं मह न कोण ज्या जाता अस्याः चापं ६।१४ इदं अस्य कर्णस्य परमफलं उच्चकर्णस्य च परमफलं
५।१ अंतरं १।४३ नीचोच्चस्य तरं फलं परमं २।३८ यदि एतत् षष्टितुल्यं कल्प्यते तदा रत फलं १।४३।
एतावत् ४२।३९ भविष्यति एतदेव विंशोतर शत मितस्य केंद्रस्य सन्मुख षष्ठ कोष्ठे लिखितमास्ति अनेनै
व प्रकारेण सर्वाणि कलाभिध फलानि निष्कास्य कोष्ठके उल्लिखितानि सप्तमकोष्ठे चंद्रस्पष्टशरोस्ति यथाक्रां

सि·स·म·ट·
१९३

183

केंद्रांशाः		पातकेंद्रात् पात फलं	मंदफलं	भुजांतर	कालांभि	चंद्रस्य शरः
६	३५४	०।५३	०।२९	०।५४	०।१२	४।५८
१२	३४८	१।४६	०।५७	०।२८	०।२४	४।५४
१८	३४२	२।३९	१।२५	०।४२	१।२०	४।४४
२४	३३६	३।३१	१।५३	०।१६	१।१६	४।३४
३०	३३०	४।२३	२।१९	०।१०	३।२४	४।२०
३६	३२४	५।१५	२।१४	१।२३	३।१२	४।३
४२	३१८	६।७	३।३१	०।३५	६।३२	३।४२
४८	३१२	६।५८	३।२४	०।४४	८।१८	३।२०
५४	३०६	७।४८	३।२४	०।५४	१०।२२	२।५६
६०	३००	८।३६	४।१९	२।३	११।२६	२।३०
६६	२९४	९।२२	४।५६	२।११	१५।३०	२।२
७२	२८८	१०।६	४।५९	२।२८	१७।४४	१।१३
७८	२८२	१०।४८	४।०	२।२५	२०।३४	१।३
८४	२७६	११।२७	२।१	२।३१	२३।२४	०।३२
९०	२७०	१२।०	४।०	२।३५	२३।२६	०।०
९३	२६७	१२।१५	५।५६	२।३७	२८।१२	०।१६
९६	२६४	१२।२८	५।५७	२।३८	२९।१९	०।३२
९९	२६१	१२।३९	५।५३	२।३९	३१।२५	०।४८
१०२	२५८	१२।४८	४।४९	२।३९	३४।१	१।४
१०५	२५५	१२।५६	४।१०	२।३९	३४।३७	१।१६
१०८	२५२	१३।२	४।१८	२।३८	३६।४४	१।३२
१११	२४०	१३।६	४।३६	२।३८	३७।२६	१।४८
११४	२३७	१३।९	४।३४	२।२६	३८।५०	२।२
११७	२३४	१३।१०	४।१६	२।३२	४१।२	२।१६
१२०	२३१	१३।४	४।४	२।३२	४२।१८	२।३०
१२३	२२८	१२।५९	३।५७	२।२८	४४।३	२।४३
१२६	२२५	१२।५०	३।४८	२।२४	४५।२८	२।५६
१२६	२२२	१२।३६	३।२५	२।२०	४६।३३	३।८
१३२	२१९	१२।११	३।२३	२।१६	४८।१८	३।२७
१३५	२१६	११।२५	३।१०	२।११	४८।३२	३।३२
१४७	२१३	११।२४	३।५७	२।५	५०।४५	३।४३
१५०	२१०	११।२	३।४३	१।५८	५१।५९	३।५३
१५३	२०७	१०।३३	३।१८	१।५१	५२।१२	४।३
१५६	२०४	१०।३	२।१३	१।४३	५६।३	४।११
१५९	२०१	९।२२	२।५७	१।३५	५७।१५	४।२०
१६२	१९८	८।३३	२।२८	१।२७	५७।४५	४।२७
१६५		७।४८	२।१३	१।३९	५८।३६	४।३४
१६८	१९०	६।४८	२।५७	१।४१	५९।१४	४।४०
१७१		६।१६	१।४१	१।२	५९।५५	४।४२
[illegible]	१८२	५।८	१।२५	०।४२	५९।३०	४।५०
	[illegible]	४।११	१।१७	०।४२	५९।४४	४।५४
१७४	१७६	३।१२	०।५२	०।३१	५९।२६	४।५८
१७७	१७३	२।४१	०।३५	०।२१	५९।५७	४।५८
		१।१७	०।१८	०।१०	५९।५९	४।५९
१८०	१८०	०।०	०।०	०।०	६०।०	५।०

तिर्निष्कासितात्तथैव शरोऽतिष्कासितः परमशर
श्चपंचांशमितोऽस्ति पुनोमपावर्षक्षेत्रे चैतावत्मि
तश्चोपलब्धः अथाष्टमप्रकरणांतत्रसारिणी
लिख्यते अथ नवमप्रकरणं तत्र सारणीतः स्प
ष्टचंद्रसाधनं निरूप्यते तत्राभीप्सितसमये मध्य
मांतरं मंदकेंद्रं मध्यमं चंद्रश्च शरकेंद्रं मपि चत्वारि
सारणीतः साध्यानि पुनर्मध्यमांतरं द्विगुणांकि
पतेन तदा पातकेंद्रं भवति अस्मात्पातकेंद्रात्पा
तफलं साध्यं तत्स्पष्टकेंद्रं भवति अस्मान्मंद
स्पष्टात्तचतुर्थकोष्ठकेभ्यः फलानि ग्राह्यानि पु
नः षष्ठपंचमेन संगुणय चतुर्थे योज्यं पुनरेतत्
मध्यमं चंद्रे शरकेंद्रे च योज्यं परिस्पष्टमंदकेंद्रं
प्रथमकोष्ठे लभ्यते परिद्वितीयकोष्ठे लभ्यते त
दा संयोज्यं अयं स्पष्टचंद्रो भवति स्पष्टशरकें
द्रं च स्मात् पश्चात्स्पष्टशरकेंद्रात् शरकेंद्रे चशी
घ्रात् सप्तमकोष्ठेभ्यः चंद्रशरो ग्राह्याः एतत् श
रकेंद्रं प्रथमं पंचदशायं क्तौ स्थं चेत् तदा शरश्चो
त्तरो ज्ञातव्यः परि पंचदशपंक्तिभ्य अधःस्थं चे
त्तदा दक्षिणो ज्ञातव्यः परि च प्रथमं पंक्तिस्थं
चेत्तदो त्तरदक्षिणागमनं भवति परिद्विती
यपंक्तौ चेत्तदा दक्षिणात् उत्तरदिक्कं भवति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ दशमप्रकरणं तत्र अमापांशर्शीत्नामापांचंद्रगतिता नैप्रतिवृत्तजनितमंतरं स्वल्पं स्यादिति निरूप्यते तत्र
पूर्वं लिखितमिदं मध्यम अमापांशर्शीमापांचनीचोच्चवृत्तकेंद्रप्रतिवृत्तस्योच्चे भवति तस्मात्स्पष्टमापां
पूर्शीमापांच नीचोच्चवृत्तकेंद्रं प्रतिवृत्तोच्चस्थानात्परमंतरितं चेद्र सूर्यपरमंमंदफलं योगद्विगुणतुल्यं
भवेत् तस्मात्मनसि सर्वपक्षो जातः पाङ् निरूपितमंदफले किंचिदंतरमेतद्दशायां भविष्यति तस्मात्
पुनर्मया विचार्यते तत्र स्वल्पांतरं भवति अथ चन्द्रतदंतस्य प्रकारद्वयं नीचोच्चवृत्तस्य भूमेरासंनत्व
हेतुकं कारणं द्वितीयं च नीचोच्चवृत्तस्य मध्यमनीचोच्चं भूकेंद्रसंमुखादन्यत्र भवति प्रथमकारणेन पर
ममंतरं तदा भवति यदा प्रथमफलं परमं स्यात् द्वितीयकारणेन तदा भवति यदि चेंद्रः नीचोच्चवृत्तस्यो
च्चे नीचे वा स्यात् यदि प्रथमफलं परमं स्यात् तदा द्वितीयकारणेनांतरजनितं स्वल्पमंतरं भवति अ
स्मिन्समये नीचोच्चवृत्तकेंद्रस्य प्रतिवृत्तस्योच्चस्यांतरं द्विगुणसूर्यचंद्रयोः परमं मंदफलयोगतुल्यमंत
रं भवति इदमपि तदा भवति यदैकस्य फलं धनं द्वितीयस्य ऋणं भवति यदि चेंद्रो नीचोच्चवृत्तस्यो
च्चे नीचे वा भवति तदा प्रथमकारणेन स्वल्पमंतरं भवति अस्मिन्समये नीचोच्चवृत्तकेंद्रस्य प्रतिवृत्तोच्चा
दंतरं सूर्यमंदफलं द्विगुणतुल्यं भवति अथाष्टमक्षेत्रं तत्रास्यांतरस्य विचारो निरूप्यते तत्र दकेअव
ज प्रतिवृत्तं कार्यं अजव्यासे दविंदुः भूकेंद्रं अचिन्हे अभिमुखसंज्ञकेंद्रं च कार्यं वचिह्ने च वज कनीचोच्चवृ

२१

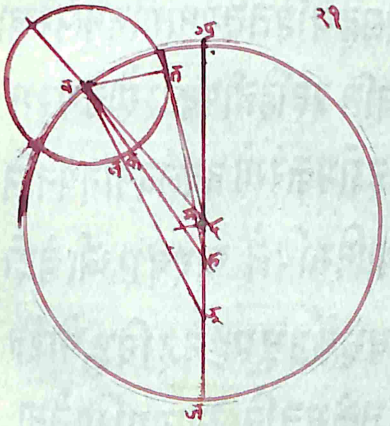

त्तं पापुनर्वदरेखा वबरेखा च संयोज्य अथ प्रथमकारणार्थे अव चा
पं द्वयोः परममंदफलयोगद्विगुणतुल्यं कार्यो तच्च एतावत् २४।४८
भवति पुनः हतरेखा नीचोच्चवृत्तं संलग्ना कार्या वतरेखा च संयोज्या
दचिह्नाद्दमलंबः वहरेखायां निष्कास्यः तत्र अहचकोणज्या २५।९९।
३०। कोटिज्या ५९।०।३०। इदं दहे षष्टितत्प्रमाणेन दमरेखा महरे
खयोः प्रमाणं यदि वहरेखा ७०।१९ एतावती स्यात् तदा दमरेखा
२।३९ भवति महरेखा च ८।४९ दवरेखा दमरेखायोर्वर्गांतरमूलं मवरेखा ४९।३७ वहरेखा ५९।३६
अनेन प्रमाणेन वतरेखा ५।५५। युता६ वहरेखा षष्टिमिता स्यात् तदा वरेखा २।५७। एतावती भव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निरूपमेववहृतकोटिज्या अस्याः चापं २।२ इदं परमभंदफलांत २।७ कलाद्वयाधिकमुपलब्धं इदं परम
तरं प्रथमप्रकारेणाजनितं एतत्कलाद्वयमितमंतरं चंद्रस्य केंद्रहोरायाः षोडशांशेन सार्द्धकलात्रयेन प्रत
ति अथ नव सूत्रे द्वितीयप्रकारेणाजनितं तरज्ञानार्थं निरूप्यते अत्र अव चापं सूर्यस्य परमभंदफलं
द्विगुणातुल्यं कल्पितं तत्र तावत् ४।४६ नीचोच्चवृत्तस्य मध्यनीचचिह्नात् चिह्नं चंद्रः कल्पनीयः प्रत
हेतु रेखासंयोज्या पुनर्लंचिह्नात् चिह्नं चिह्नाभ्यः वृहद्रेखायां तलंव दमंतलंच तत सतलंच अनिष्कात्:
तत्र अहवकोटिज्या ४।५८।३० कोटिज्या ५८।४४।३०। एतद्रूपं दम
तसहमहसानं प्रमाणं जातं हृहृह त्वयोः प्रत्येकमिस्त्रिज्याष्टिप्रमा
णेन जातं परिमत्येकं हृदं हृतं एतावत् १०।०८। तदा प्रत्येकं दमतसरे
खे ०।५१ प्रत्येकं हसरेखे २०।१७। अथ दमदवयोर्वर्गांतरमूलं वमरे
खा ५८।४१ वमरेखा ७०।७३ वसमस्य वर्गयोगमूलं वसरेखा मानवेत्ता
वत्येव अथ वलन त्रिभुज वक्रस त्रिभुजे सजातीये स्तः तदा प्रत्येकं लनं

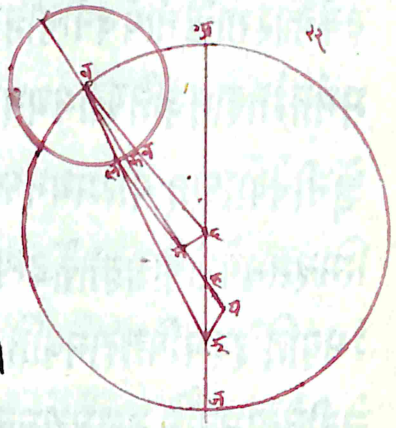

नवयोः वलरेखयानिष्पत्तिस्तथा भवति यथा प्रत्येकं अससव निष्पत्तिर्गवरेखयानस्मात् वलरेखायाः
५।७३। प्रमाणेन लनरेखा ०।४ नवरेखा ३।७५ च जाता यदि नवरेखा वहरेखायां ५८।५८ शोध्यते तदा शेषं ह
नरेखा ५४।४३ भवति लनहवर्गयोगमूलं लहरेखा तावत्येव जाता अयं लहे षष्टितत्प्रमाणेन नलरेखा
वेर ४ कलातुल्या भवति इयं लहनकोटिज्या अस्य चापं मध्ये तावदेव भवति इदं द्वितीयप्रकारेण परम
मंतरं जातं अनेनापि अमापांशूरणिमापांवानां तरं पतिष्यति अथैकादशं प्रकरणं तत्र लंबनानयनं नि
रूप्यते तत्र चंद्रस्य स्पष्टीकरणं शशनयनं च अभिष्टकाले यथा प्राप्तितथा निरूपितं अथ च पृथ्वी चंद्रा
काशायेक्षया चिह्नरूपा न भवति किंचित् लक्षणाय व्यासा भवति अतएव भूकेंद्र भूपृष्ठचंद्रचिह्नयोरंत
रज्ञानं यथा भवति तथा निरूप्यते एतत्स्थानद्वयजनितमंतरं लंबनसंज्ञकं भवति अस्मगणितेना
नयनं पृथिव्याः सकाशात् चंद्रकर्णाधीनं भवति एतत्कर्णज्ञानं तदा भवति यदा पंचदशोष्टलंबनज्ञानं
भवति तस्माच्चैकश्चंद्रलंबनं वेध आवश्यको जातः अथ द्वादशप्रकरणं तत्र चंद्रस्य लंबन वेधार्थं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंचं निरूप्यते अस्य प्रतोदस्याऽभिधानं यवनेन वाणपंजानुश्वोपवमेरततभुजद्वयं तथा कारणीयं यथा तयोरा
याम व्यासौ चतुरस्रौ भवतः सरलौ यथा भवति तथा कार्यौ यतस्ताहशेये विभागा स्पष्टा भवंति स्थूलाव
पि तथा कार्यौ यथा गुरुत्वेन नानम्रौ भवतः अथ भुजद्वये च सरलौ कार्यौ अथैक भुजस्योभयप्रांतयोः स
छिद्रौ लघुभुजौ निवेश्यौ समौ समानांतरौ यथा भवतस्तथा निवेश्यौ सछिद्रो चोन्नतांशवेधार्थं तथा
कार्यौ यथा भुजमध्यरेखाप्रांतलग्नाविव भवतः तत्राभिनेत्रद्वयच्छिद्रं भवति तत्सूक्ष्मं कार्यं यच्च दृ
ग्भवति तत्किंचित्स्थूलं कार्यं तथा यथा स्य समग्रं विंबं दृश्यं भवति यद्दिशि स्थूलं छिद्रं तद्दि
शि भुजस्य प्रांतद्वितीयभुजस्य प्रांतेन कीलेन कर्कोटकवत्संयोजयेत् यथा अकुंचनेप्रसारणेन च सं
कुचितो विस्तीर्णो भवति तथा कार्यः यथा भुजद्वये रेखासंपातो लग्नो भवति अथ कीलरेखासंपातो
भुजद्वये परिरेखादिः कल्प्यः तुल्यंतरे रेखयोः समाप्तिः कल्प्या पारेखा उन्नतांशवेधार्थं हस्तलघुभुजद्व
य रहिता तस्या आदिमप्रदेशादरेखांतपर्यंतं षष्टि विभागाः कार्यास्तेषु विभागेषु यावत्यः कलाः स्युः ता
वंत्यः कार्याः सः भुजः याम्योत्तररेखायां सरलो यथा भवति तथा भूमौ स्थिरीकार्यः तस्य कीलसमांतं उपरि
तनो भवति अथ स्थिरीकृतभुजे उपरितने कीलप्रोतयोः तत्समानांतर एव यः प्रदेशस्तावानेव भुजो
स्ति भुजः स्थिरीकार्यः यत्रोपरितनभुजात्सूत्रलंबः समानांतर एव लगति तथा कार्यः अथ प्रथम
रचित भुजे अधः प्रदेशरेखाप्रांतस्य लेप्रोतव्यः तथा प्रोतव्यः यथा कर्कोटकवत् प्रसारांकुचनाभ्यां
प्रसारितश्चाकुंचितो भवति अनेन भुजेन प्रसारितया भुजद्वयं प्रांतरयोरंतरं ज्ञायते अथ यदा चंद्रः
याम्योत्तरमंडले भवति तदा लघुभुजद्वययुक्तं भुजं चंद्रो वेध्यः तृतीयभुजस्य प्रांते निवेश्यः यतो
स्मिन् प्रांतयोरंतरं वेधितनतांशानां पूर्णज्या भवति अस्याः पूर्णज्यायाः प्रमाणं षष्टि विभागां
कितरेखातस्सारणीयं अस्याश्चापं वेधितनतांशा भवति अथ यदा चंद्रः मकरस्थो कर्कस्थो भव
ति तदा वेधः कर्तव्यः यतस्तत्र याम्योत्तरवृत्तं कदंबवृत्तं दृग्मंडलं चैकमेव भवति एवं अक्षांशाश्चंद्र
स्य क्रांतिः शरः नतांशाश्च सर्वे एककृत्तस्यैव चापानि भवंति एवं चंद्रस्य परमशरानयनार्थं मयाप्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰स॰म॰र॰ १८५

185

वेधः कृतः यदा चंद्रः कर्कस्थः उत्तरपरमशरा ग्रस्थः स्वापनवृत्तयाम्योत्तरवृत्तशरवृत्तानि चैकस्थानि तदा
खमध्यात्कलाष्टाधिक २।८ अंशद्वयमितानतांशाः आसन् तत्रास्माद्वेधात्सारणीपरमः क्रांतिः २३।
५१ तद्देशीयाक्षांशाः ३०।५८ तस्मात्परमशरः ५ एतावानेव सर्वैरुपलब्धः अथ यो वेधः लेखनार्थम
पेक्षते स च मकरस्थेन्दौ कार्यः अथ च यो दर्शप्रकारः तत्र चंद्रशरानयनं निरूप्यते अथ अजपानूत्सवं
ज्ञिकस्य विंशतिसप्ते अस्तरमासस्य च पौरशौनाशीके दिनार्धांकृतहोरा ३।३० मुसूर्यस्यास्तात्मत्र्युच्चवं
द्रवेधः कृतः तत्र नतांशशरोज्या ५१।२५ उपलब्धाः नतांशाः ५०।२५ अथ तस्मिन् समये सचारेः त
त्समयपर्यंतमंतरकालो वर्षादिः ९८२ दि ७२ हो ५ क ५० मध्यमहोराः ५३० तत्कालीन मध्यमोर्कः ३।
७।३१ स्पष्टोर्कः ३।५।२८ मध्यमश्चंद्रः ८।२५।४४। मंदकेंद्रं २६।२।२० सूर्यचंद्रयोर्मध्यमांतरं ७८।१२
शरकेंद्रं ३५।४० मंदफलं धनं ७।२६ स्पष्टः ९।३।१० स्पष्टशरकेंद्रं २।६ अस्योत्तरः शरः ४।५९ स्वसि
तार्कक्रांतिः २३।४९ अक्षांशाः ३०।५८ गणितागतनतांशाः ४९।४८ एते नतांशाः वेधितनतांशेभ्यो ११
७ एतावता न्यूना जाताः इदमेव तत्कालीनं दृग्लंबनमस्ति अथ दर्शप्रक्षेत्रं तत्र अवहंत पृथिव्यपरि
याम्योत्तरवृत्तोदरगं कल्पितं पुनर्जदसंत चंद्रगतं कल्पनीयं दचिह्नं चंद्रबिंबकेंद्रे कल्पितं दशतामे
कं हरुदतं कल्पितं ॥ पदयोः पृथ्वी चिह्नरूपास्ति कचिह्नं चंद्रतत्र पुस्य केंद्रं कल्पितं ५ खमध्यगतं क
हव्यासार्द्धं अचिह्नं दृष्टिस्थलं पुनः कदरेखा अदरेखा च संयोजिता एतेरेखैव चिह्नात् चिह्नपर्यंतं वर्द्धि
ते अचिह्नात् वकरेखोपरि अलंलंबः कार्यः पुनः अकरेखा कवरेखापाः समानांतरा कार्या तत्र हअरुको
णानुलोहकवकोणाः गणितागतनतांशकोणोस्ति अतः कोणाश्ववेधितनतांशकोणोस्ति वतचापं
दृग्लंबनमस्ति तच्च वेधेन ११७ एतावदुपलब्धं अथ वतचापे हतचापे च किंचिदंतरं नास्ति दृग्लंबनं ज्या
११।०।३० अस्य कोटिज्या षष्टेशसमास्ति एतत् अदेघष्टि स्तत्यमाणेन अलरेखा लदरेखापाः प्रमाणं
ज्ञातं पुनरपि हकवकोणः ४९।५४ एतावन्मितोस्ति अस्य ज्या ४५।४९।३० कोटिज्या च ३९।४३।३०
दृदंघकेषष्टिस्तत्यमाणेन अलरेखापाल करेखापाश्च प्रमाणं ज्ञातं अथ अर्कभूव्यासार्द्धं रूपमितं कल्पि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततश्च अलरेखा ०।४६ कलरेखा च ०।३९ अनेन प्रमाणेन हलरेखा ९।
६ एतावत्यस्ति तस्मात् समप्रारकरेखा चंद्रस्य भूगर्भकर्णः ३९।४५।
भूव्यासार्द्धरूपमितं तत्प्रमाणेन जातः अथैकादशक्षेत्रं तत्र दकेंद्रे
अवज्ञाप्रतिवृत्तं अजव्यासे हचिह्नं भूकेंद्रं मचिह्नमभिमुखकेंद्रं
वकेंद्रे वक्रतनीचोच्चवृत्तं लचिह्नं चवेधसमये चंद्रस्थानं च कल्पि
तं पुनर्वंव हरेखा वदरेखा वमरेखा लवरेखा संयोज्या पुनर्द चि

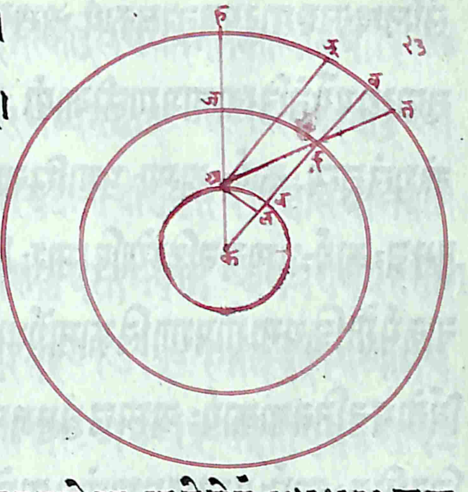

ह्नात् मचिह्नात् दमलंबश्च ववहरेखोपरि निष्काश्यः तस्मात् अहवकोणः पाक्षकेंद्रं ९५।२६। अस्य
ज्या २३।५९।३० कोटिज्या ५२।०। एतद्रूपं हदरेखा हमरेखयोः षष्टिस्तत्प्रमाणेन प्रत्येकं दमरेखा मन
रेखयोः प्रमाणं हमरेखा हनरेखायोश्च प्रमाणं जातं यदि प्रत्येकं हदं हमं १०।१९।३० तदा प्रत्येकं द
मरेखा मनरेखा ४।१८ प्रत्येकं हमरेखा हनरेखा च ९।२७ अने
न प्रमाणेन दवं ५९।४१ वदरेखा दमरेखयोर्वर्गांतरमूलं ५९ ॥
३१ वमरेखा जाता वहरेखा ५०।१४ वनरेखा ३०।३७ तस्मात् व
नरेखा नमरेखयोर्वर्गयोगमूलं ३०।५८ तस्मात् मनरेखा वऽषष्टि
स्तत्प्रमाणेन ऽयं मनरेखा ८।१९ जाता अस्याः चापं ७।५० इदं त
कचापं मंदकेंद्रं २६।१२ तस्मात् मलचापं ९०।१० तवलकोणः म

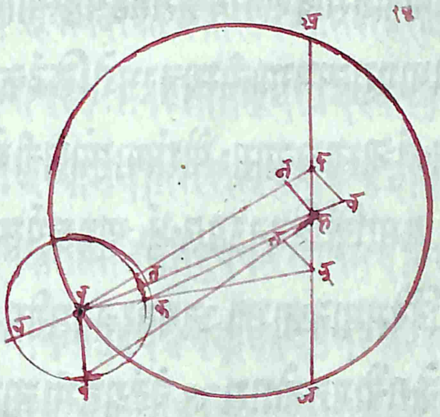

मकोणो जातः अथ वहरेखा वलयोर्वर्गयोगमूलं रेखा जाता ५०।२५ इयं चंद्रस्य भूगर्भकर्णो जातः अहे
षष्टिस्तत्प्रमाणेन वलरेखा ५।१२ अस्मिन् वेधे पृथ्वीवृत्तव्यासार्द्धरूपप्रमाणेन चंद्रकर्णः ३९।४५ तस्मा
त् हअरेखा ५९।१० हजरेखा च ३०।४३ नीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धं ५।१० इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्दशंप
करणं तत्र चंद्रार्कयोर्भूच्छायायाश्च प्रमाणं पूर्णिमायां चक्रमेण विंबव्यासो निरूप्यते तत्रादौ यंत्रं एत
दर्ज्ञानार्थं क्रियते तस्य नाम पप्रमभाषया जातुः श्रुकवर्तैत तत्र चतुर्दंउमितं यं चदंउमितं वा समर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिं·स·म·र·
१८६
१८६
186

लंबितयंत्रकाष्ठं मादरयचतुरस्रं कार्यं अस्यकाष्ठस्यायामपि देवचंद्रेउ चतुर्थांशमिते यथाभवति तथा कार्यो अस्य मध्ये
मूलादग्रपर्यंतं निखाता प्रणालीकार्या अस्याः विस्तारः यष्टिविस्तारस्तृतीयांशतुल्यः कार्यः अस्याः पिंडोस्ते
कांगुलं तुल्यः कार्यः अस्याः प्रणालिकायाः अभ्यंतरविस्तारः किंचिद्दीर्घकः कार्यः अथान्यो विततस्थितः ल
घुभुजः कार्यः तस्य च बहिःस्थो विस्तारः किंचिदधिकः कार्यः यथा तत्र आरोपितं सत् निरंतरं तिष्ठति यथा
चाकर्षणे क्रियमाणे प्रणालिकामार्गेण अथान्यो विततस्थितः लघुभु कर्षितो भवति अपकर्षणे चापक
र्षितो भवति तथा कार्यः अस्य लघुभुजस्यांते धातुमयः लघुभुजः कार्यः अस्य विस्तारः काष्ठभुजविस्तारात्कि
ंचिदधिकः कार्यः यथा अत्र समारोपितस्तु रेखेन आकर्षणापकर्षणं भवति तस्याधो विस्तारमानयोः चं वू कार्ये
यथा आकर्षितोपकर्षिते च यष्टिशिखितां कमलमचंचुर्भवति पुनः एतद्भुजतुल्य एवान्यो भुजः कार्यः स्य
च यष्टेः आदिविभागे संलग्नः कार्यः अयं च स्थिरोस्ति अस्य मध्ये तिसूक्ष्मं छिद्रं कार्यं अथ यष्टेरुभयपार्श्वे
समानांतरा विंशत्यधिकशततद्यतुल्या विभागाः कार्याः यष्टिमूलात् तत्स्थानं एकादिकांकाश्चार्याः एतत्
विभागतुल्यप्रणालीस्थचरभुजे छिद्रं कार्यं अनेन यत्रेणामपा उच्चस्थे नीचस्थे चरवी वेधः कृतः तत्रांतरे नोप
लब्धं अस्य च व्यासः पौर्णमास्यां स्वनीचोच्चवृत्ते उच्चस्थ चंद्रव्यासतुल्योपलब्धः अथ च पूर्वाचार्यानीतविंबा
त् प्रमा किंचिद्धनउपलब्धं अथ सूर्यस्य विंबव्यासः यथा तादृशग्रहणे स्यपलब्धः येषुग्रहणेषु सूर्यचंद्रयो
ः विंबे समान आस्ता अथबुरत्नन मशीपः १२७ भ चंद्रतुल्ये सत्ते अस्मर संत मामस्याश्च विंशति तुल्यता शके
राके रावैगत होरासु ११ चंद्रग्रहणं जातं तत्रास्य दक्षिणाक्षितः विंब चतुर्थांशो ग्रस्तः अथार्धरात्रात्म
ध्यग्रहणापर्यंतं विषमहोरादृस महोराश्च २१५ बाउलदेशे इस्कंदरीयदेशेच पंचहोराच तत्रबरत्नः सरा
देर्मध्यग्रहणापर्यंतं गतकालो वर्षादिः ७२६ दि·८ दहोः १७ म·हो:१६।१४५ तत्रस्य शेर्कः ।०।२७।
३ मध्यमचंद्रः ६।२५।३२ मंदकेंद्रं २४०।७ स्पष्टः ६।२७।४ स्पष्टशरकेंद्रं ८०।४० अस्मात् एतद्ग्रहणात्
तदा चंद्रः नीचोच्चवृत्ते उच्चसन्नो भवति याताच्च विंशतिकलाधिकत्रयांशान्तरितो भवति तदा विंबच
तुर्थांशमितं ग्रहणं भवति पुनश्च बरत्वनः सरीयतत्त्वे नेत्रमिते सत्ते २२५ फाल्गुनसंज्ञमासस्या एकादश
मतारीके चंद्रग्रहणं जातं तच्चोत्तरदिक्तः चंद्रस्य विंबार्धं ग्रस्तं ग्रहणकालात् अर्धरात्रपर्यंतं बाउलदेशे हो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रैकाभवसिष्टाद्स्वदेशीयदेशोच्चहोरैका १ कला ५० तत्रचुरत्नमरादेनत्काइंलपर्यंतंगतकालोवर्षाणि २२७
दिन १९६ होरा १० कला १० मध्यमहोरा ८।५० स्पष्टोर्कः ३।१८।१२ मध्यमश्चंद्रः ८।२०।२२। मंदकेंद्रं २८।
५। स्पष्टश्चंद्रः ८।१८।१४ स्पष्टशारकेंद्रं २६२।१२। अस्मादिदं ज्ञातं चंद्रो नीचोच्चवृत्ते यदि च्चास्थो भवति
पातात् अष्टचत्वारिंशदुत्तरशतद्वयांशांतरितो भवति तदाव्यासार्द्धं ग्रस्तं भवति अथप्रथमग्रहणेश
रः ०।४९।३० द्वितीयग्रहणेचंद्रशारः ०।४०।४०। द्वयोः शारयोरंतरं ०।७।५० एतत्चंद्रस्यव्यासच
तुर्थांशप्रमाणं भवति तदाव्यासार्द्धं ग्रस्तं भवति अथप्रथमग्रहणेशारः ०।४९।३० द्वितीयग्रहणेचंद्र
शारच भूछायाव्यासार्द्धं० ४०।४० उपलब्धं ततः भूछायाविंवपालिश्चंद्रस्य द्वितीयग्रहणे केंद्रं संलग्ना
स्ति तस्मात् भूछायासंपूर्णाव्यासः चंद्रस्य द्विगुणात् व्यासात् सप्तविंशतिपंचमांशात् किंचिन्न्यून
उपलब्धः एतदेवमयालिखितं अथचवृत्तलग्नसारनंतरं ग्रस्तं सूर्यविंबवलयाकारं दृष्टं तस्मात्
ग्रहणेनीचोच्चवृत्तोच्चस्थितश्चंद्रोस्ति सूर्यश्च स्वनीचेस्ति अथच सूर्यविंबं किंचित्कालपर्यंतं संयोशणीग्र
स्तमपि दृष्टं तदा सूर्यनीचोच्चवृत्ते स्वोच्चस्थचंद्रश्च नीचोच्चवृत्ते नीचस्थः तेनेदं ज्ञातं सूर्यविंबस्य प्रप
चयापचयौ स्वकर्णवशेन भवतः यदाचचंद्रः नीचोच्चवृत्ते स्वोच्चस्थो भवति तदा सूर्यविंबं चंद्रविंबा
त्महद्भवति अन्यथान्यूनं अथपंचदशं प्रकरणं तत्र सूर्यकर्णसाधनं तदुपकरणानि च निरू
प्यंते तत्रैकं त्रिभुजं यथा अवजं कल्पितं अवभुजात् अदंदहे समानं खंडद्वयं पृथक् कार्यं पुनर्देझरेखा
हवरेखा अजरेखा याः समानांतराः कल्पिते तदा यजरेखा हवरेखा योर्योगः तझरेखा द्विगुणतुल्यो भ
वति अयरेखाचदतरेखाया द्विगुणतुल्यास्ति अथद्वादशांशेचे

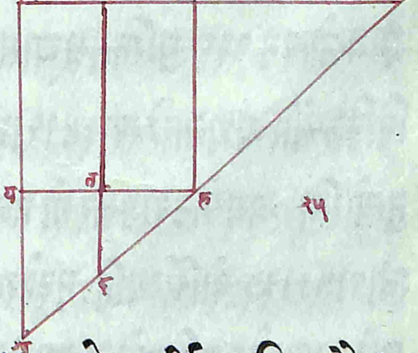

तत्रदकेंद्रे अवजवृत्तं सूर्यविंबं कल्पितं तच्चिन्हे हजवृत्तं परमोच्चक
र्णेचंद्रविंबं कल्पितं तच्चिन्हे कलामवृत्तं भूः कल्पिता पुनः अव
जत्रिभुजं सूर्यभूम्योः संलग्नं कल्पितं पुनर्दसरेखा त्रिभुजे लंबरूपा
केंद्रत्रयगता कल्पिता अजरेखा हवरेखा कमरेखाः हजत्रिभुजसं
पातसंलग्नाः कार्याः खगरेखा च छायाविंवसंलग्ना कल्पिता यदि चंद्रः परमोच्चकर्णे भवति अथैतः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰स॰म॰र॰
१८७
187

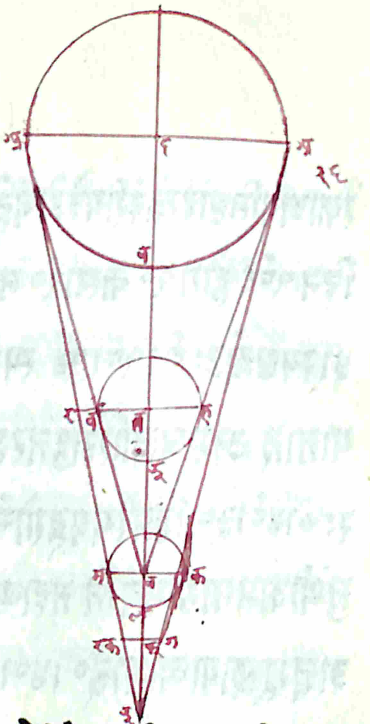

सर्वा अपि रेखाः मिथः समानांतराः संति तथैवो पि सर्वासु रेखासु लंबरूप

श्वं एता रेखाः प्रोक्तबिंबानां व्यासरूपा अथ च नत रेखा पदारूपमिता

तदा पूर्वोक्तप्रकारेण नत रेखा नफ रेखा च प्रत्येकं ६४।१० एतावत्य

स्ति पुन र्हवरेखा रपि द्वयपर्यंतं वर्द्धनीया तस्मात् तनव कोणः ०।१५।४०।

अस्य ज्या ०।१६।२४ अस्य कोटिज्या षष्टेः रासंनास्ति इयं वने रेखा पांषष्टि

स्त त्प्रमाणेन वन रेखा याः तन रेखा च जाता यदा तन रेखा ६४।१० तदा व

रेखा ०।१७।३३ पुनर पि नव रेखायाः निष्पत्तिः खप रेखा या तथास्ति प

थैकस्य निष्पत्तिः षट्त्रिंशत्कलाधिकरूप द्वयेनास्ति पुनस्तर रेखा फक रेखयो र्योगः अनेन प्रमाणेन द्वि

मितोस्ति यतो नम रेखा द्विगुणा तुल्योस्ति तस्मात्तर रेखा ज्ञेया ०।१६।४८ अथ नम रेखा वर रेखयो र्निष

त्तिः नज रेखा जव रेखा निष्पत्तितुल्यास्ति अथ नर रेखा रज रेखयोरपि निष्पत्तितुल्यास्ति तस्माद्यदि नद

रेखा रूपमिता स्यात् तदा रज रेखा ०।१६।४८ नन रेखा च ०।३।११ यदा तन रेखा ६४।१०। तदा नर रेखा

१२१० नत रेखा पांषष्टिस्त त्प्रमाणेन अथ यदि नम रेखा रूपमिता भवति तदा फक रेखा ०।४५।३८ पुन

र्नम रेखा फख रेखयो र्निष्पत्तिः नस रेखा यो र्निष्पत्तितुल्यास्ति अथ यदि नस रेखा रूपमिता कल्प्यते तदा फ

स रेखा ०।४५।३८ नफ रेखा च ०।१४।२२ यदा च नफ रेखा ६४।१० एतावती कल्प्यते तदा फस रेखा २०३

१५० अथ च समनयान स रेखा २६८ तस्मात् अमायां शशिमार्गा वा चंद्रस्य मध्यकर्णः एकोनषष्टि ५९ भू

व्यासार्द्धरूपं तत्प्रमाणेन सूर्यस्य च कर्णः १२१० खभूभास्कारगुणितभूव्यासार्द्धतुल्योस्ति छायाकर्णो

ष्टांगतो च न २६८ गुणितभूव्यासार्द्धतुल्योस्ति अथ षोडशप्रकरणे तत्र चंद्रार्कभूछायाबिंबप्रमाणा

नि निरूप्यंते अथ नत रेखा ६४।१०। तव रेखा सार्द्ध तुल्योस्ति छायाकर्णश्चाष्टांगलोचन २६८ गुणितभूव्यासार्द्ध

तुल्योस्ति अथ षोडशप्रकरणे तत्र चंद्रार्कभूछायाबिंबप्रमाणानि निरूप्यंते अथ नत रेखा ६४।१ तव रे

खा ०।१७।३३ यो र्निष्पत्तिः नर रेखा १२१० रज रेखा यो र्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् रज रेखा ५।३० अ

थ चंद्रव्यासो रूपमितश्चेत्कल्प्यते तदा भूव्यासः ३।३४ सूर्यव्यासश्च १८।४८ यथे यां घनाः क्षिपतो तदा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पृथ्वीसमीपे ह्येकोनचत्वारिंशत्तगुणितचंद्र ३९।०५ विंबतुल्यास्ति सूर्यश्च ६६५४ वेदवेदांगगुणितचंद्रविंबतु
ल्योस्ति तस्मात्सूर्यः स्वाद्विभूगुणित १७ भूमिसमोस्ति इदमेवास्माकमिष्टं अथसमदृशप्रकरणं तत्र
चेन्द्रार्कयोर्दृग्लंबनं निरूप्यते तत्रेदं प्रसिद्धं कारणं यो न्हासवृद्धिभ्यां दृग्लंबनमपि उपचितापचितं भवति
तत्र सूर्यैककर्णांतरवशेन दृग्लंबनजनितमंतरं मल्पं भवति यतोर्कः भूमेर्दूरेस्ति चंद्रे चकर्णांतरवशेन
दृग्लंबने महदंतरं पतति अतोर्केयः कर्णउपलब्धस्तद्जनितमेवदृग्लंबनं ज्ञातं चंद्रे चचतुः कर्णज
नितदृग्लंबनं कृतं यदा चंद्रः नीचोच्चवृत्तस्योच्चे प्रतिवृत्तस्य चो भवति तदा यः कर्णः समायाति ६४।१०
स चैको गृहीतः तदा चेन्नीचोच्चवृत्तस्य नीचे भवति प्रतिवृत्तस्योच्चे भवति प्रतिवृत्तस्य च नीचे तदा यः
कर्णो भवति ५३।५३ स स्तृतीयो गृहीतः यदा च वृत्तद्वयस्य नीचे भवति तदा यः कर्णः समायाति ३३।
३३ स एव चतुर्थो गृहीतः एते कर्णाः भूव्यासार्द्धस्वरूपप्रमाणेनोक्ताः अथत्रयोदशक्षेत्रं तत्रास्मिन्न
ध्याये यद्दशमं क्षेत्रं कथितं तदेव कार्यं पुनः जर्हभूगर्भ नतांशाः अभीष्टकालजाः ३० कल्पिताः एषांज्याः
३० कोटिज्या ५१।५४।३० अके ६० षष्टिस्तत्प्रमाणेन अलरेखा लकारेखयोः प्रमाणं जातं परिअकरे
खा रूपमिता भवति तदाअलरेखा ०।३० लकारेखा च ०।५२ अनेनैव प्रमाणेन कररेखा पंच कर्णमध्ये
एककर्णरूपास्ति तदा सूर्यैलदरेखा शेषं १२०६।८। चंद्रे च प्रथम कर्णे लदं ६३।१८ द्वितीये ५२।५८
तृतीये ३३।१ चतुर्थे ३२।४१ अथ यदरेखालदरेखायाः आसन्नाषष्टिमिताकल्पिता तदा अलरेख
सूर्ये दृग्लंबनज्यारूपा ०।१।२५ चंद्रे च प्रथमकर्णे ०।२८।२६।३० द्वितीयप्रकर्णे च ०।३३।५६ तृतीय
कर्णे च ०।५१।५०।३० चतुर्थकर्णे च ०।५६।३०। एवं सूर्यदृग्लंबनं ०।१।२५ चंद्रे प्रथमकर्णे ०।२७।६
द्वितीयकर्णे ०।३२।२७। तृतीयकर्णे ०।४०।४१ चतुर्थकर्णे ०।५२।३० अनेनैव प्रकारेण षड्विंशांतरित
नतांशेभ्यो दृग्लंबनं निष्कास्यः सारणी कोष्टके पुस्तके लिखितं सारण्या विस्तारे षट् कोष्टकादैर्घ्ये पंचच
त्वारिंशन्मिताः कोष्टका अंशद्वयांतरीताः संति तत्र विस्तरप्रथमकोष्टके षड्यादितो नवतिपर्यंत
मंका लिखिता द्वितीयकोष्टके सूर्यदृग्लंबनं तृतीये चंद्रस्य प्रथमकर्णे दृग्लंबनं चतुर्थकोष्टके
चंद्रस्य प्रथमकर्णो द्वितीयकर्णजनितदृग्लंबनांतरं पंचमकोष्टके तृतीयकर्णदृग्लंबनं षष्टको

सिं·स·म·र·
१८८
188

ष्केष्ठतृतीयचतुर्थकर्णजनितहग्लंवनांतरंपुनरन्यकर्णाद्दृग्लंवनार्थविस्तारे कोष्टकत्रयंवर्द्धितंतेषु
कलाभिधंलिखितं तच्चानेनप्रकारेणानिष्कासितं अथचतुर्दशांसेतु तत्रहकेंद्रंकृत्वा अवजनीचोच्च
वृत्तंभ्रतिवृत्तोच्चेकल्पनीयं पुनर्कचिह्नंभूकेंद्रं कल्पनीयंअहप्ररेखाचसंयोज्या पुनर्प्रजवरेखाकार्याः
पुनर्वचिह्नात्ताजचिह्नंच्चअप्ररेखोपरिववृत्तंवजनतंवौचकार्यौहवरेखाहजरेखासंयोज्या पुनःअ

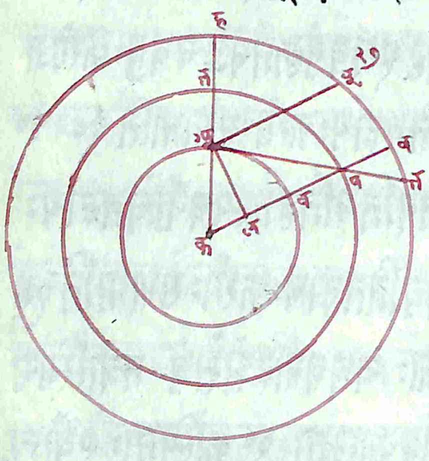

वचार्यस्याष्टमंदकेंद्रं ६० कल्पितं अस्यज्याकोटिज्यावव्हेयष्टित्त
त्प्रमाणेनववरेखावहरेखाचभविष्यति पुनर्प्रहरेखावहारेखायो
र्निष्पत्तिःतथास्तियथायष्टेर्निष्पत्तिःसपादपंचकेना ५।१५।
स्तिपरिचवहरेखा ५।१५ एतावत्यस्ति तदाववरेखा ४।३३।व
हरेखा २।३८ वप्ररेखा ६२।३८ वप्ररेखा ६२।४८ अनेनप्रमाणेन
अजरेखा ६५।१५ तस्मात अप्ररेखावप्ररेखांतरं २।२७ अनेनप्र
माणेनहदरेखा १०।३० परिअदरेखायष्टिताभवति तदंतरं १४।० इदंसप्तमकोष्टकेत्रिंशदंशसन्मु
खेलिखितं यतःप्रथमकोष्टकाअवजदचापांशाद्दमिताःसंति तस्मात्प्रत्येकचापविभागाःतदा
र्धांशसन्मुखविलेख्याः पुनरेपियदिजदचापंषष्टिमितं तदाजदं ४।३२ तहं २।३८ तस्मात्प्रतत्र
षं ५०।२२ प्रजं ५७।३३ तदाअप्ररेखायाः अंतरंप्रजेन ७।४२ प्रजं ५७।३३ तदाअप्ररेखायाः अंतरंप्रजे
न ७।४२ अनेनवषेर्विभागः ४४।० एतत्पष्टेरभिमुखंलिखितं तच्चअवजचापस्याद्धांशतुल्यमस्ति
पुनर्हकेंद्रंतिहजनीचेकल्पितं तदाप्रहरेखाहवरेखयोर्निष्पत्तिः तथास्तियथास्तियथाषष्टेर्निष्प
त्तिरष्टभिरस्ति पुनःअवचापंजदचापंप्रत्येकंषष्टितुल्यंकल्पितं एवंहवस्याष्टप्रमाणेनप्रत्येकंव
वरेखाजतरेखा ६।४६ प्रत्येकंहवरेखातजरेखोपर्यंतरं ३।२७ प्रजरेखोपरिच ११।३४ अदरेखा
अनेनप्रमाणेन १६।० यदियंषष्टिमिताकल्प्यतेप्रथमांतरं ०।१३।२२ द्वितीयांतरं ०।४३।२४।
एवंरूपंअष्टमकोष्टकस्यत्रिंशदंशस्यषष्टिमितं कस्यचसन्मुखेलिखितं अथपंचदशांसेत्वा तत्रप्र
तिहृतजनितंहग्लंवनेंतरंयत्तत्तत्साधनंनिरूप्यतेतत्रहकेंद्रोयदिअवदप्रतिवृत्तेकल्पितं।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृत्तांशाः	सू.द. ग्लवं.	प्र.क्रक. ढ्रंदी	प्र.क्रकेज्यांद्दंछेदग्रंशाः	तृतीयक.द्द्रंशेबन्धं	प्र.क.ग्र.श्रं.ढ्रांशीः	प्र.कांशाः	द्वितीयकांशाः	तृतीयकांशाः
२	०|७	१|४८	०|२३	०|३|०	०|२०	०|२४	०|१४	१|३३
४	०|१३	३|४५	०|४५	०|६|०	१|४०	०|२९	०|२२	२|२१
६	०|१९	२|४९	१|७	०|९|०	२|३०	०|४२	०|३३	३|६
८	०|२५	३|३४	०|११|४०	३|२०	१|२४	१|७	१|२९	४|२२
१०	०|३१	७|२७	०|१४|२०	४|१०	२|२	१|११	२|११	५|४५
१२	०|३०	११|१९	०|१७|०	५|०	२|४२	२|१५	२|१२	६|४८
१४	०|४२	१३|१०	२|१३	०|२०|४०	१|५०	३|३५	३|१३	७|२५
१६	०|४८	९|१०	२|४५	०|२२|२०	६|४०	४|२८	४|११	१०|२
१८	०|५३	१६|४८	३|३५	०|२५|०	७|३०	५|२१	५|१७	११|३९
२०	०|५९	१९|३६	३|३६	०|२७|४६	८|२०	६|३९	६|२५	१३|२७
२२	१|४	२०|२२	३|५७	०|३०|३०	९|१०	७|५७	७|४१	१५|३५
२४	१|९	२२|६	४|१८	०|३३|०	१०|०	९|१५	९|७	१७|१८
२६	१|१७	२३|४९	४|३६	०|३५|२०	१०|५०	१०|२०	१०|३६	१९|२३
२८	१|२०	२७|३७	४|५६	०|३९|४०	११|४०	१२|२५	१२|११	२१|२८
३०	१|२५	२७|९	५|५८	०|४०|०	१२|३०	१४|०	१३|३३	२३|३२
३२	१|३०	२८|४६	५|३७	०|४२|२०	१३|२०	१५|५	१५|२२	२५|४०
३४	१|३५	३०|२१	५|५५	०|४४|४०	१४|१०	१७|४	१७|११	२७|४०
३६	१|४०	३१|५४	६|१३	०|४७|०	१५|०	१८|३६	१८|०	२८|५४
३८	१|४४	३३|२४	६|३०	०|४९|०	१५|४०	२१|१६	२०|४९	३२|०
४०	१|४९	३४|५१	६|४७	०|५१|०	१६|२०	२३|३६	२२|५८	३३|६
४२	१|५४	३६|१४	७|४	०|५५|०	१७|०	२५|३५	२४|५७	३३|१२
४४	१|५८	३७|३४	७|२०	०|५४|०	१७|४०	२७|४०	२६|१	३८|८
४६	२|३	३८|५४	७|३५	०|५७|०	१८|२०	२७|४४	२८|२५	४०|६
४८	२|८	४०|२४	७|४९	०|५९|०	१९|०	३१|४८	३१|८	४२|३
५०	२|१२	४१|२३	८|३	१|०|४०	१९|४०	३३|५२	३३|१४	४३|१९
५२	२|१६	४२|३४	८|१६	१|२|२०	२०|२०	३५|५६	३५|५९	४५|३५
५४	२|२०	४३|४५	८|२९	१|४|०	२१|०	३८|०	३७|२१	४७|११
५६	२|२३	४४|४८	९|१३	१|५|२०	२१|१४	४०|१०	३९|२४	४८|४८
५८	२|२६	४५|४८	९|२२	१|६|४०	२१|४०	४२|१०	४१|२४	५०|१७
६०	२|२८	४६|४६	९|३१	१|८|०	२२|०	४४|१०	४३|२४	५१|१५
६२	२|३२	४७|४०	९|३९	१|९|२०	२२|२०	४४|४०	४५|१३	५२|५७
६४	२|३४	४८|३०	९|४६	१|१०|४०	२२|४०	४७|४६	४७|२	५४|२९
६६	२|३६	४९|१५	९|५३	१|१२|०	२३|०	४९|३०	४८|४९	५५|२९
६८	२|३८	४९|५७	९|५६	१|१३|०	२३|१०	५०|४५	५०|२४	५६|१२
७०	२|४०	५०|३६	१०|४	१|१४|१०	२३|२०	५२|२२	५१|२०	५७|३
७२	२|४२	५१|१४	१०|८	१|१५|४०	२३|३०	५३|४८	५३|३०	५७|५४
७४	२|४४	५१|४४	१०|११	१|१६|४०	२३|४०	५४|५७	५४|४१	५८|२६
७६	२|४६	५२|१२	१०|१४	१|१६|२०	२३|५०	५६|६	५५|१२	५८|२८
७८	२|४७	५२|३४	१०|१६	१|१७|०	२४|०	५७|५	५६|३	५९|३०
८०	२|४८	५२|५३	१०|१६	१|१७|२०	२४|१०	५७|५७	५७|४७	५९|३०
८२	२|४९	५३|११	१०|१६	१|१७|४०	२४|२०	५८|२९	५८|२९	५९|३६
८४	२|५०	५३|२१	१०|१७	१|१८|०	२४|३०	५९|१९	५९|१५	५९|३०
८६	२|५०	५३|२१		१|१८|२०	२४|४०	५९|३४	५९|३०	५९|५०
८८	२|५१	५३|२३		१|१८|४०	२४|५०	५९|४७	५९|४५	५९|४०
९०	२|५१	५३|२४		१|१९|०	२५|०	६०|०	६०|०	६०|०

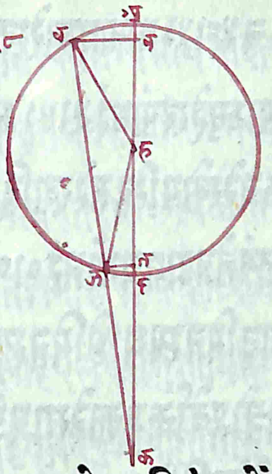

अजयासेचजचिकं भूकेंद्रं कल्पितं पुनर्कवदरेखाका पीहचिन्ह तहवलेचः कार्यः पुनर्वद्हरेखाहदरेखाचंसंयो ज्ञा अवचापंजरचाप्रत्येकं षष्टिमितंकल्पितं अस्यज्या कोटिज्याचहंअषष्टिस्तस्मा रोनहवरेखावअरेखयोः प्र माराामस्ति यदिचहअं१०। ८९। एतावन्मितंभवतितदा हवरेखा८।४६। वअरेखाच २।१०। अनेनैवप्रमाणेन ह चरेखा ५८।४१। एतावत्य स्तिप्रत्येकंचवरेखावदरेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·म·म·र·
१८६

189

च ४न२३ तस्मात्प्रवरेखा ५०।३।प्रदरेखा ४३।४२ अनेनप्रमाणेन प्रत्यग्रेखाषष्टिमिता स्तितस्मात् प्रत्यग्रेखा
पाप्रवुरेखपांतरं २।५७ प्रदरेखायां च १६।४ अथप्रथमकोणे द्वितीयकोणे प्रत्यग्रेखायाः तृतीयचतुर्थकोणे
प्राजरेखोपरि हसरेखा द्विगुणा तुल्यमंतरमस्ति तच्च २०।३८ एतावन्मितमस्ति पश्चेन तत्र षष्टिमितं क
ल्पयंते तदा प्रथमांतरं ०।१२।१९ द्वितीयांतरं च ०।४७।२९।१ एतावन्मितं भविष्यति तच्च नवमकोष्ठे त्रि
शन्मितस्य षष्टिमितस्य चांके लिखितमस्ति अथाष्टादशं प्रकरणं तत्र दृग्लंबनसारणी लिख्यते
तत्रो शर्वोक्तप्रकारेण षडंशांतरेणोकात्स्यावधि तत्र शहपांतरेणोत पातं विधाय लिखितं अथैको
नविंशतितमप्रकरणं तत्र सारणीतो दृग्लंबनसाधनं निष्पत्तेतत्र यथा अथ यदि नाडी दिष्टकालपर्यं
तं तत्र देशे यावत्यः गः संभवंति ताभिर्लिखितदृग्ज्याकांतिष्ठत संपातकोणाज्या सारणीतो कोणाः
नतोश्चयात्याः अथ चैवं दंव पाम्योत रहतान्नत देशाभिर्नेत्राक्रान्त्वत्ता दृग्लंबनसारणी प्रथमको
ष्ठे गृहीत्वा द्वितीयकोष्ठे सूर्यदृग्लंबनं ग्राह्यं परं तत्र चतुर्थकोष्ठके चंद्रदृग्लंबनं ग्राह्यं तत्रापि चंद्रे यदि
प्रमकर्णो भवति तदा तृतीयकोष्ठे यत्किंचिल्लब्धं तदेव चंद्रदृग्लंबनं स्यात् अथ यदि तृतीयको
णो भवति तदा पंचमकोष्ठे यल्लब्धं तदेव चंद्रदृग्लंबनं स्यात् यदि द्वितीयकर्णो भवति तदा तृती
यकोष्ठे चतुर्थकोष्ठके षष्ठयल्लब्धं तयोर्योगतुल्यं दृग्लंबनं स्यात् यदि च चतुर्थकर्णो भवति तदा पंचम
षष्ठकोष्ठयल्लब्धं तद्योगः तद्दृग्लंबनं भवति अथ चंद्रे यद्यन्यकर्णो भवति तदा चंद्रस्य स्पष्टाशी
प्रकेंद्रामध्यमसूर्य च भार्द्धांशेभ्योधिकं तदा चक्रांशशुद्धं कृत्वा ग्राह्यं तदोनुत्योनं केन सारणीतः सप्त
मकोष्ठके अष्टमकोष्ठके वा कलाभिर्वा ग्राह्यं अत्र मध्यमचंद्रमध्यमसूर्ययोरंतरं ग्राह्यं अथवा चंद्र
मध्यमस्पष्टयोरंतरं ग्राह्यं परं च शर्वोक्तप्रकारेण यथांतरं न च सूर्ये भवति तथा ग्राह्यं तत्र तदंतर गुल्म
क्रमनुरबां नवमकोष्ठकात् कलाभिर्वा ग्राह्यं तत्र सप्तमकोष्ठकलाभिर्वा चतुर्थकोष्ठजनितदृग्लंबनो
नरेणागणानीयं तृतीयकोष्ठकस्थदृग्लंबनं संयोज्यं तस्याभिधानं प्रथममिति कार्यं पुनरष्टमको
ष्ठकस्थकलाभिर्षष्ठकोष्ठकस्थदृग्लंबनं संयोज्य तस्याभिधानं द्वितीयमिति अथ प्रथमद्वितीयांत
रं नवमकोष्ठांके गुणानीयं प्रथमे संयोज्यं तदेष्टं दकर्णो दृग्लंबनं भवति यदि च नीचोच्चवृत्तं प्रति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृत्तस्य नीचे भवति तदा द्वितीयमेव दृग्लंबनं भवति अथ क्रांतिवृत्ते पतत्स्पष्टलंबनं तस्य नतेभ्य साधनं क्षिप
तेन तत्क्रांतिवृत्तदृग्संपातजनितकोणास्ताररणीत्तृतीयकोष्टकोभ्योचं सापाम्योतरवृत्तनतहोराभिः मध्या
न्हात्पूर्वे तृतीयकोणाः ग्राह्याः एते पूर्वदिक्काः कोणाः भवंति पश्चिमध्यान्हात्परत्र नतहोराः भवंति तदा
चतुर्थकोष्टकेषु कोणाः ग्राह्याः ते च पश्चिमाज्ञेयाः एतेन च तेर्यदाधिका भवंति तदा भार्द्धाशेभ्यः शोध्यास्ते
शेषकोणा भवंति शरकोणा नवतिभक्ताः स्पष्टकोणासंज्ञाः भवंति अथ शरकोणाज्ज्यादृग्लंबनगुणाषष्टिभ
क्तानति भवंति स्पष्टकोणाज्यादृग्लंबनगुणाषष्टिभक्तास्पष्टलंबनं भवति अत्र दृग्लंबनं ज्यापागुणितं त्रिप
क्तेन दृग्लंबनेन परं चात्र स्वल्पमंतरमापाती जिकृत्वा दृग्लंबनेनैव गुणितं अथ नतेर्दिक दृग्ज्ञामदिक्कोज्ञे
या अथ नतिर्यदि स्वमध्यादुत्तरदिक्का भवति सारणीतः प्रथमगृहीतकोणश्चोत्तरदिक्कः समकोणा
न्न्यूनो यदि भवति तदास्य स्पष्टलंबनं स्पष्टचंद्रेयोज्यं संस्पष्टः चंद्रे भवति यदि च समकोणादधिककोणो भव
ति सारणीतः प्रथमगृहीतकोणश्चोत्तरदि तितदास्य स्पष्टलंबनं स्पष्टचंद्रे शोध्यं यदि च नतिर्दक्षिणादिक्का भव
ति सः कोणाः समकोणादधिको भवति तदास्य स्पष्टलंबनं संयोज्यं समकोणान्न्यूनश्चेत्तदा विशोध्यं अथैत
द्विचारार्थं क्रांतिवृत्तस्यैकं चापं अवृजरहं कल्पितं पुनर्अं चिह्नं प्रथमक्षेत्रे उत्तरध्रुवस्थानं कल्पितं द्वि
तीयक्षेत्रे दक्षिणाध्रुवस्थानं च कल्पनीयं वचिह्नं खमध्यं जचिह्नं मध्याह्नचिह्नं कल्पितं पुनर्वचिह्नं दचिह्नं च
पश्चिमदिशि पूर्वदिशि च चंद्रस्थानं कल्पितं पुनर्वृत्तचापं वदकचापं दृग्वृत्तस्य कल्पितं च नचापं र
कचापं च दृग्लंबनचापं कल्पितं अथ गवचापगदचापगलजचापगमकचापानि कदंववृत्तस्य क
ल्पितानि तस्मात्तत्तरचापं वदकचापं दृग्वृत्तस्य क
नतिचापं भविष्यति वलचापं दमचापं च स्पष्टलंब
नं भविष्यति तस्मात्ववतलत्रिभुजे दकमत्रिभुजे व
कोणा दकोणो शरकोणास्तः तकोणमकोणो स
मकोणो भवतः लकोणामकोणो समकोणास्तः॥

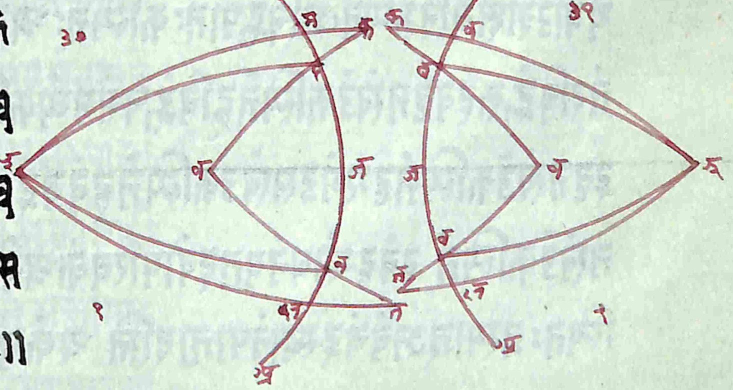

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं-स-म- तकोणोसकोणौ समकोणौ भवतः लकोणासकोणौ समकोणौ स्तः अथशरादिकवचिह्नात्तचिह्नादिज्यस्ती
१९० तिमकरमेववान्तञ्जात्तवचिह्नविलोमदि अथक्रान्तिवृत्तस्य क्रमचापं भवजं कल्पितं अथप्रथमक्षेत्रे ववज
190 कोणाः समकोणान्न्यूनोस्ति द्वितीयक्षेत्रे च तवजकोणाः समकोणादधिकोस्ति द्वितीयक्षेत्रे करहकोणाः
समकोणान्न्यूनोस्ति तदा दमचापंस्यष्टलंबनं धनं भविष्यति अत्रचंद्रस्थानं क्रांतिवृत्ते कल्पितं यतः सूर्य
ग्रहणे चंद्रशरः स्वल्पो भवति अथग्रहणादन्यत्र चंद्रशरवशात् एतद्विलोमं स्यात्तत यथा चंद्रस्थानदिक्
चंद्रदिक च खमध्यदिक् दिशि यदा भवति तस्मात्तिदिकमध्यस्थानदिक्तो विलोमा भवति अथैतद्वि
चारार्थं ववतद्वृत्ते तचिह्ने चंद्रबिंबं कल्पितं हषोकचिह्ने कल्पितं
अथवचिह्नं तचिह्न वचिह्नमध्ये खमध्ये खमध्यं कल्पितं पुनः ञत

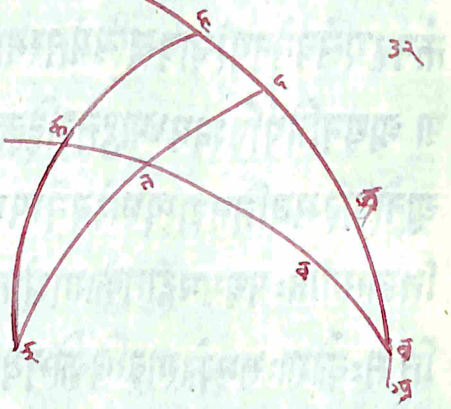

दचापं कहचापं कदं वद्वृत्तस्य कल्पितं तस्मात्तदहचापं स्पष्टलं
बनं भविष्यति तदा चापं शरो भविष्यति कल्पिह चापं स्पष्टशरो
भविष्यति अथैतच्चापद्वयान्तरं नतिर्भविष्यति तत्रनतिदिक्
वचिह्नात्तपदिक्तो विलोमा भविष्यति अथपूर्वे चंद्रसूर्यवेधे भूतत्रसूर्यलंबनं संस्कारेण कृतः दृहगुस्व
वनं निरूपितं तत्रस्वल्पान्तरत्वात्सूर्यवेधेषु तरं न पततीतिकृत्वा न कृतं अथच ग्रहणे चंद्रदृग्लंबने
जीवास्थाने चापानि गृहीतानि विमंडलदृग्वृत्तसंपातस्थले क्रांतिमंडलदृग्मंडलसंपातो गृहीतः त
त्रापि स्वल्पान्तरं पतिष्यतीतिकृत्वा तथा न कृतं अथैतत्साधने मयाम वाहुल्यं भवति अथैतत्साधना
र्थं योडशांक्षेत्रे निरूप्यते अचिह्नं पातः कल्पितः अवजं क्रांतिवृत्तखंडं कल्पितं अदं विमंडलखंडं कल्पि
तं दचिह्नं कदं वद्वृत्तखंडं कल्पितं हचिह्नं च खमध्यं कल्पितं हदंअं च
द्वृत्तखंडं कल्पितं हगमंडलखंडं कल्पितं हवं चंद्रस्थानगतंदृग्वृ
त्तखंडं कल्पितं दवं दृग्लंबनं वतदचोपरिवकं अवोपरिलंबः क
ल्पितः तस्मात् अवं चंद्रस्थानं पातादस्ति अकं च दृष्टिस्थानं

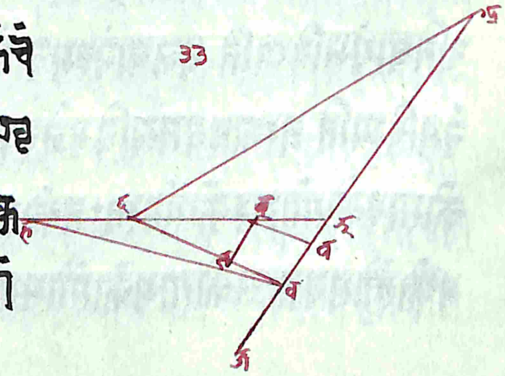

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तरंतवत्तुल्यंवर्कस्यष्टंलंवनेमस्ति दर्वचंद्रस्यशरोस्तिद्दतंतत्तिः अथहदचापंहकोणतुल्यदत्तकोणश्चया
स्त्रइतिस्पष्टमेवास्ति अथास्माभिरत्रहवचापंहवजकोणश्चगृहीतः अथसमदृक्शेक्षेत्रं तत्रअवजंको
तिवृत्तखंडंदवहंकदंवबृत्तखंडंकल्पितं दविन्दुर्वाहविन्दुःक्रांतिवृत्त

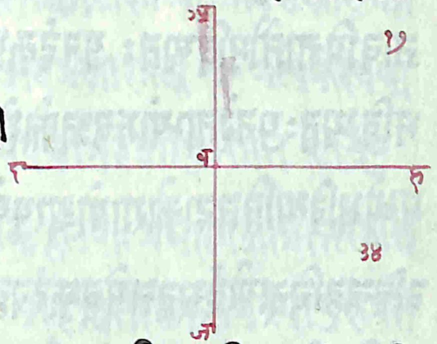

स्योभवदिति शिचंद्रचिन्हंवकल्पितंवदंवहंचंद्रशरःकल्पितः अपेश
रोज्ञातस्त्वास्तिवचिन्हास्यचापानिकोणश्चज्ञाताः दचिन्हहचि
न्हस्यकोणज्ञानमपेक्षतं अथाष्टादशेक्षेत्रेस्यविचारोनिरूप्यते अ
थक्रांतिवृत्तेऽचिन्हखमध्योपरिगतदृग्वृत्तेनसमकोणसंपातःकृतः तदादचिन्हहचिन्हवचिन्हानि

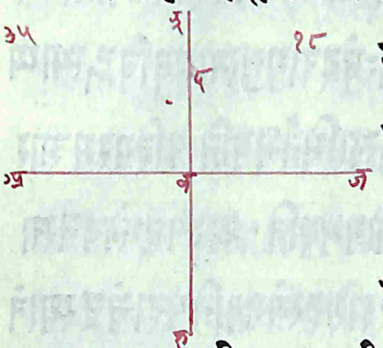

एककदंवदृत्तगतानिभविष्यन्ति कुतःऽवचापस्यवदचापवहचापयो
रपिज्ञानात इदंतदाभवतियदाचंद्रोदृक्क्षेपवृत्तस्थोभवति अस्मिन्स
मयेदृग्लंवनमेवनतिस्पष्टलंवनाभावइति यदिचक्रांतिवृत्तंदृग्वृत्तमेवम
भवति तदाअचिन्हंखमध्यंकल्पितं अदअहंचदृग्वृत्तकल्पितंतदाअ
वचापस्याऽदचापेनअहचापेनचांतरंभविष्यति अतोऽदचापाऽहचापयोर्ज्ञानंभविष्यतिकुतःअ
वचापवदचापयोर्ज्ञानात् वाअवचापवहचापयोर्ज्ञानात् अनदं कोणोहकोणोचसमकोणस्यसमानौ
नस्तःतदातावपिकोणोचापनात् विदितौभविष्यतः इदमपिसमकोणत्वंतदाभविष्यतियदाकदं
वदृग्वृत्तंक्षितिजस्थाभवति अस्मिन्समयेयदिचंद्रशरोनस्यात् तदादृग्लंवनमेवस्पष्टलंवनं
भविष्यतिनतेरभावः यदिचशरोभवतितदाष्टवोक्तप्रकारो

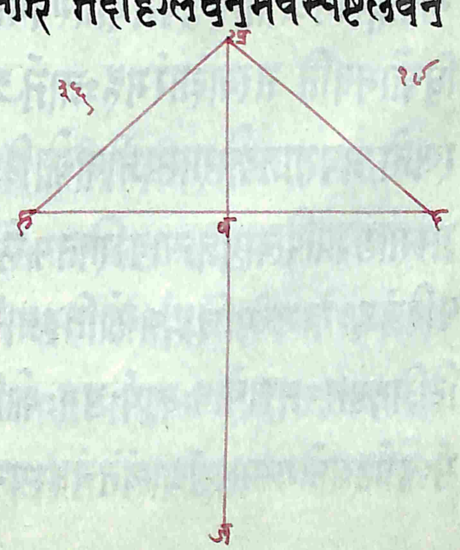

भविष्यति अथविंशतितमंक्षेत्रं तत्रयदिक्रांतिवृत्तंदृग्वृत्ते
संपातंकरोति यथासमकोणोनभवतितदाऽचिन्हखमध्यात्ऽ
वचापंऽजदचापंचानिष्काश्यतेतदाऽवचापंऽवअकोणोवि
दितोभवति पुनःऽदचापकहचापयोर्जिज्ञासास्तिऽजअकोणऽ
तअकोणयोरपिजिज्ञासास्ति तत्रदचिन्हात्हचिन्हाच्चाऽवोपरि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं·स·मु·ट·
१९१
191

इकलंवृत्तनिष्काश्यः तस्मात्तदङ्कचिह्नजेवदृत्तच्छिभुजेसमकोणे वकोणाः सवभकोटिरूपः वदभुजवद
भुजौचंद्रशरतुल्यौविदितौस्तः तदाशेषभुजश्चपिज्ञाताभविष्यति वकभुजवलभुजाभ्यांसकभुजसलभु
जावपिज्ञातौभविष्यतः पुनर्दकभुजदलभुजाभ्यांसदभुजसदभुजौवसजकोणावसतकोणावपिज्ञातौ
भविष्यतः पुनरेताभ्यांसवअकोणेनचसजअकोणसतअकोणावपिज्ञातौभविष्यतः यदिवचिह्नंरव
मध्येभविष्यतितदाकोणयोश्चापयोश्चपरमंवद्धंतरंभविष्यतिपरमपञ्चचंद्रशरस्तुल्योभविष्यति
दचिह्नहचिह्नयोर्दृग्वृत्तमेवकरंवदृतंभवतितस्मात्चापयोःकोणयोः परमांतरंभवति एतच्चदृग्वृत्तं
क्रांतिवृत्तेसमकोणसंपातंकरिष्यति वचिह्नस्यापन्यदृग्वृत्तंनास्तितस्मात्समकोणांतरजातं अ
थचापयोरंतरमस्मात्कारणाद्भवतियतः दचिह्नहचिह्नयोर्न्तांशाःचंद्रशरतुल्या एवचिह्नस्याप्य
न्यदृग्वृत्तंनास्तितस्मात्समकोणांतरमिस्थलेपरमदृग्लंवनंतुल्यंदृशाकलामितंभवति यदियरमशार
स्यात्तदाचंद्रोपिनीचकोणेभवति अथसूर्यग्रहणेऽद्धांशान्तरांशेधिकोनभवति अस्यदृग्लंवनमा
र्द्धकलातुल्यंभवति अथचंद्रविंवनतांशाचंद्रस्याननतांशयोश्चापयोर्वांतरंशरदत्यंभवतियदाचंद्रस्यानं
खमध्येनभवति यतस्त्रिभुजद्वयपोगस्तृतीयभुजादधिकोभवतिकोणयोर्यदंतरंयथानेनकल्पितं
तत्कल्पनायांजातदृशमेवभवति यतः वचिह्नेयः कोणः यश्चक्रांतिवृत्तचंद्रविंवदृग्वृत्तमयानेत्तिनयो
रंखमध्यकोणतुल्यंभवति एतत्समकोणान्न्यूनंभवति अथमदुक्तकल्पनायांचंद्रः दचिह्नेचंद्रस्यानं
सचिह्नेखमध्यात्त्रिदृष्टेभवति एवमस्मिन्जसवकोणेसवअसतअकोणयोरंतररूपः समकोणाद
धिकोभवति तस्मादंतरंमहज्जातं अथपूर्वोक्तगणितप्रकारोक्ति

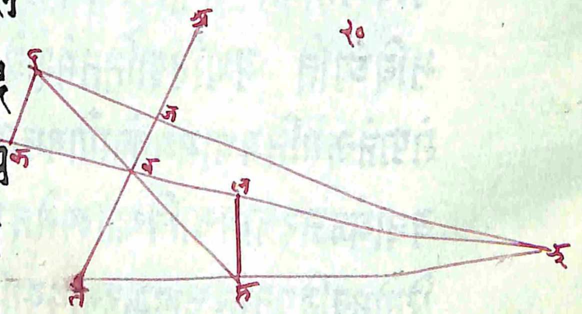

स्यतो नवततजकोणस्यजीवाकोटिज्याचकार्या यस्यैकंचचंद्र
शरेणशरापित्वाभुजज्याशणितफलंचंद्रस्याननतांशान्शोधनीय
यदिचंद्रः खमध्यचिह्नचक्रांतिवृत्तादेकदिशिभवति यदाभिन्न
दिशिभवतः तदायोगःकार्यः पुनः कोटिज्याशरवातस्यचवर्गःका
र्यः वर्गद्वययोगस्यमूलंयात्त्वंतेचंद्रस्यनतांशाःभवंति अथकोटि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जगार घातः षष्ट्या गुणनीयः मूलेन भाज्यः फलमंतरज्ञीवा भवति अस्य चापं ज्ञातकोणो संयोज्य.

योज्यं यदि चंद्रबिंबनताशाः चंद्रस्थाननतांशाद् अधिकाश्चेद्वंजितस्तदाशेषाः तदेष्टकोणोगत

तो भवति अस्योदाहरणं तत्र पूर्वक्षेत्रे गवचापं ४४ कल्पितं अवगकोणाश्च ३० अस्यैकं रवचा

पं चहचापं च ५ कल्पितं कोणज्या ३० कोटिज्या ५२ एतद्वयं यथाभिरं गोमुणितं २।३०

इदं यस्यैकं वलयोः प्रमाणं जातं द्वितीयफलं च ४ इदं यस्यैकं हलयोः प्रमाणं जातं तस्मात्

फलं ४२।३० फकं च ४७।३० फहं ४२।५६ फदे ४७।५७ यदि द्वितीयफलं षष्ट्या गुण्यते

एतद्वयेन भाज्यते तदा हलचापं लभ्यते ६।४ दके ५।२५ एतद्वयस्य चापं चेत् क्रियते तदा

हफलकोणा ५।४८ वफदकोणः ५।१० अतफकोणः २७।१२ अजफकोणाश्च ३५

१० अथ नत्यंशचापैर्लंबनानयनार्थं यः सूक्ष्मप्रकारः कृतोस्ति सोपि निरूप्यते तत्र चंद्रनतांशज्ञा

नार्थं अवृत्तं क्षितिजवापं कार्यं रचिन्हं खमध्यं कल्पनीयं अहृतं क्रांतिवृत्तचापं फचिन्हं करद्यं क

रहवं दृग्क्षेपवृत्तचापं हचिन्हं चित्रिभं वचिन्हं चंद्रबिंबं

फवकं चंद्रगतकंवृत्तस्य चापं क्रांतिवृत्ते कचिन्हं चंद्रस्था

नं रवतं चंद्रदृग्वृत्तचापं रवचापं चंद्रनतांशाश्चोत्ताः सं

ति कुतः अव चंद्रशर कोटिज्या वलचापज्ययो र्निष्पत्तिः

फकचापज्या वित्रिभचंद्रस्यांतर कहचापज्य निष्पत्तितु

ल्यास्ति तदा वलचापं ज्ञातं भविष्यति पुनर पिजवचाप

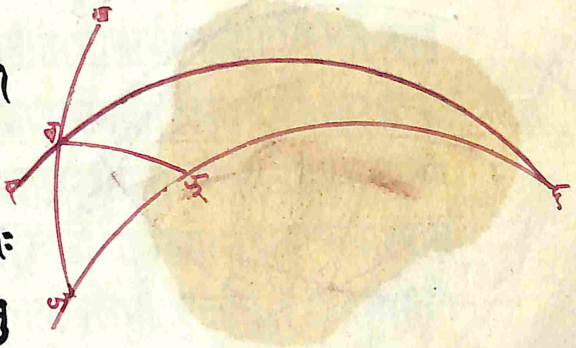

ज्यायाः अथवा वलकोटे अवचापज्यायाः वकचापज्या चंद्रशरेण निष्पत्तिः जलचापज्यायाः

अथवा अलचापज्यायाः हलचापज्यायाः निष्पत्तिस्तुल्यास्ति तस्मात् हलचापमपि विदितं स्या

त् हवचापं दृग्गतिः मापूर्वोक्तप्रकारेण ज्ञातास्ति तस्मात् लवचापपि विदितं भविष्यति जवचा

पज्यायाः अथवा अवचापज्यायाः वतचापज्यया निष्पत्तिः जलचापज्यायाः अथवा अलचापज्या

याः लवचापज्यया निष्पत्तिस्तुल्यास्ति तस्मात् वतचापमपि ज्ञातं भविष्यति अस्य चापस्य को

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स.मृ.ह.
९६२
192

रिरूपं रवचापमपिज्ञातं भविष्यति अथयदि चंद्रबिंबं क्रांतिवृत्तस्य मचिह्ने भवति तदा रमचापं सुखे नैव ज्ञातं भविष्यति कुतः जमचापज्यापाः अथवा अमचापज्यापाः रमचापकोटिरूपमतचाप ज्यपानिष्पत्तिः जहचापज्यापाः अथवा अहचापज्यापाः हवचापज्यनिष्पत्तिस्तत्तुल्यास्ति अथस्य छलं चनतुल्योज्ञानार्थं पूर्वोक्तमेव सेवं कार्यं नचिह्ने दृष्टिस्थाने चंद्रबिंबं कल्पितं तस्य तवनचापं चंद्रदृग्लंबनं भविष्यति एतत्सर्वोक्तप्रकारेण ज्ञातमस्ति अथजनमचापं अथवा अनमचापं फनगचापं च चंद्रगं कल्पितं अथरवचापज्या च पूर्वोक्तक्रमेणेव ज्ञातास्ति अनयोर्निष्पत्तिः रनचापज्यानमचापज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात्तमपि ज्ञातं भविष्यति पुनर्जनचापज्यापाः अवा अनचापज्यापाः रनचापकोटिरूपनतचापज्यपानिष्पत्तिः जमचापज्यपाः अथवा अमचापज्यापाः मवचापज्यपानिष्पत्तिस्तुल्यास्ति तस्मात्मवचापमपि ज्ञातं भविष्यति पुनर्हवचापं च ज्ञातमेवास्ति तस्मात्सतचापमपि ज्ञातं भविष्यति पुनर्जनचापज्यापाः अथ

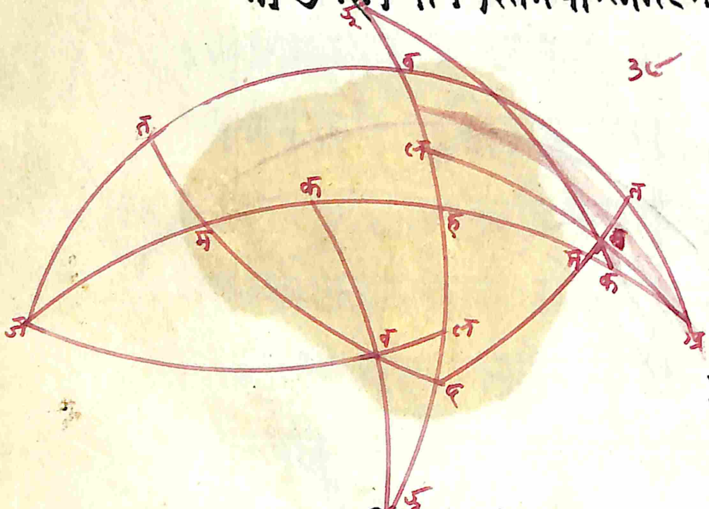

३८

वा अनचापज्यापाः नगचापज्यपानिष्पत्तिः जमचापज्यापाः अवा अमचापज्यपाः सहचापज्यापानिष्पत्तितुल्यास्ति तस्मान्नगचापमपि विदितं स्यात् तरहंस्य छशरोस्ति अस्य वक्तचापस्यांतरं नतिः पुनर्फनचापनमचापज्ययोर्निष्पत्तिः फगचापज्यागहचापज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात्गहचापमपि ज्ञातं भविष्यति कहचापं च ज्ञातमस्ति तस्मात् गकचापमपि ज्ञातं भविष्यति इदं स्पष्टलंबनं अथ च यदि चंद्रचिह्नं क्रांतिवृत्तमचिह्ने भवति दृष्टिस्थान रूपमनचापज्यापाः नगचापज्यपानिष्पत्तिः भूगर्भेन नाशमरचापज्याहगस्पेपरूपरहचापज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात्गचापमपि ज्ञातं भविष्यति

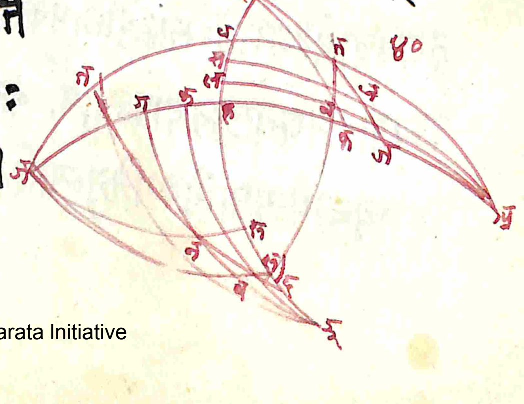

४०

इयं वचनतिः पुनरपि नगकोटिज्यपामनकोटिज्यपानिष्पत्तिः त्रिज्यामगकोटिज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् मगचापम

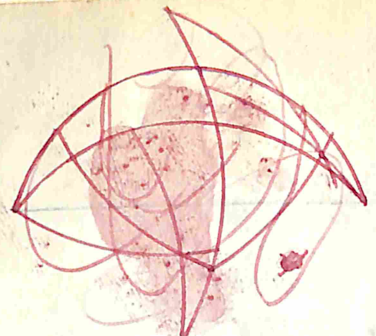
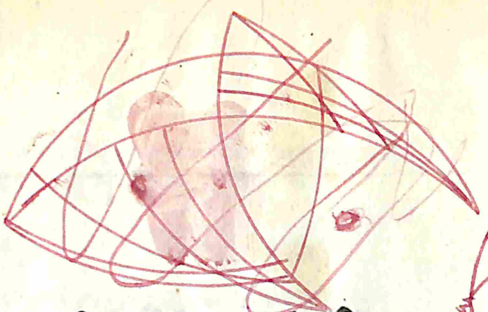
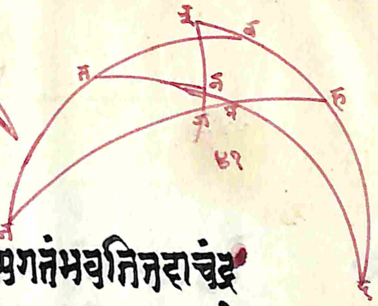
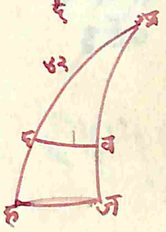

पिज्ञातं भविष्यति इदं मेव स्पष्टलंबनं परिक्रांतिवृत्तस्य अयज चापं अचिह्न खमध्यगतं भवति तदा चंद्र
बिंबदचिह्नं कस्मिंतवद चापं शरः हचिह्नं चंद्रबिंबं दृष्टिस्थानं तद हचापं स्पष्टशरः तस्मात्स्पष्टशरो
पि ज्ञातो भविष्यति भुजः भूगर्भनतांशा अद चापज्या चंद्रशारहृ पदच चापज्ययोर्न्निष्पत्तिः भूपृष्ठ
नतांशा अहचापज्या स्पष्टशारहृज चापज्ययोर्न्निष्पत्ति तुल्यास्ति तस्मात् हज चापं ज्ञातं भविष्य
ति पुनरपि अजकोटिज्या त्रिज्ययोर्न्निष्पत्तिः अजकोटिज्या त्रिज्य

योर्न्निष्पत्ति तुल्यास्ति तस्मात् अज चापं ज्ञातं भविष्यति अवचचापं
च ज्ञातमेवास्ति तस्मात् वज चापमपि ज्ञातं भविष्यति इदं स्पष्टलंब
नं अथ चंद्रशराभावे अथवा दृक्क्षेपवृत्ते भविष्यति तत्रापि स्पष्टलंबनं ज्ञातं भविष्यति रा
जाधिराजप्रभुतोषणार्थं सम्राड् जगन्नाथकृते सुशिल्पे सिद्धांतसारे खलु कौस्तुभेस्मिन्नध्याय
आगात् हिरन्तिशराख्यः ५ अथ षष्ठाध्यायः तत्र दशप्रकरणानि समस्येत्राणि संति तत्र प्रथम
प्रकरणे अमावास्यापूर्णिमास्योः साधनं निरूप्यते अथ ग्रहणानां साधनं अमावास्यापूर्णिमा
सीसाधनादनंतरं भवति अमापूर्णिमास्योः साधनं पूर्वोदीत सूर्याचंद्रमसोः मध्यमगतिस्पा
ष्टगतिभ्यां भवितुमर्हति परं च मयात्र रवेर्नैव अमावास्यापूर्णिमासि ज्ञानार्थं सारणी क्रियते अथ
द्वितीयप्रकरणे सारणीसाधनं निरूप्यते मध्यमामावास्यापूर्णिमासी अथ तुब्लुनंस्सरसन्
प्रथमतारीके सूर्यचंद्रयोर्मध्यमांतरं ७०।३७ पूर्वोक्तप्रकारेण जातं एतत्सूर्यचंद्रमध्यमग
त्यंतरेण भक्तं लब्धं दिनादि ६।४७।२२ इदं च तुरत्वन्नस्सर सत्त्वात्यागे वपा मध्यमामावास्याभ्
ततस्याः सकाशात्तत्प्रथमसत्न प्रथमतारीकपर्यंत कालांतरमुपलब्धं एकस्मिन् चांद्रमासे शो
धितशेषं २३।४४।१७ ततोऽनंतरागामि अमावास्यापर्यंत कालांतरमुपलब्धं एतत्कालजा सूर्य
स्य मध्यमागतिः २२।३३।५० चंद्रस्य मंदकेंद्रगतिः ३०।८।१४ शारकेंद्रगतिः ३४।२।२९ अ
थ उरन्नस्सर प्रथमतारीके मध्यक्षेपः ११।०।४५। सूर्यमंदकेंद्रक्षेपकः २६२।१४। चंद्रमंद
केंद्रक्षेपकः २६०।४९। चंद्रशारकेंद्रक्षेपः ३१।४।१२ अथ उरन्नस्सर प्रथमसत्त्रागम्यमावास्या
यां सूर्यमंदकेंद्रक्षेपकः २८०।३८।५० चंद्रमंदकेंद्रक्षेपकः २९८।२७।१४। शारकेंद्रक्षेपकः ३८।
१७।२९। अथ सारणीकोष्टकार्थं चांद्रैर्वाकृताः पंचचत्वारिंशत्तिर्यग्रेखाः कृताः प्रथमपंक्ते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२

स·म·र·
१८३

193

शेषु रत्नत्रस्त्रीयप्रथमसञ्चारितः द्वितीयकोष्ठे तीर्थप्रवृत्तमासस्य चतुर्विंशतरीके मध्याह्नात्प्र
मावास्यापर्यंतं घटीपलानि तृतीयकोष्ठके सूर्यक्षेपः चतुर्थकोष्ठके चंद्रमंदकेंद्रक्षेपः पंचमको
ष्ठे चंद्रशारकेंद्रपक्षेः अथ चांद्रमासार्द्धकालः १४।१५।२५ एतद्द्वितीयमध्यसूर्यगतिः १४
।३३।१२ चंद्रमंदकेंद्रगतिः १९२।५४।३०। शारकेंद्रगतिः १९५।२०।१६ एता गतयः पूर्वक्षेपके
षु शोधिताः कालाश्च कालेषु शोधिताः तेन्य मासराशीकोष्ठकेषु पौर्णमास्यर्थं लिखितानि तत्र
प्रथमको प्रथमस्थेऽडरितसञ्चो लिखितः द्वितीयकोष्ठके ध्रुवं ७।१५१।२२ तृतीये च २७४।
५।३८ चतुर्थे २६।२।४२ पंचमकोष्ठके ११२।३७।१५ अथ घटी २ पल ४७ विपल ५ एतद
नपंचविंशतिवर्षा चांद्रमासपूर्तिर्भवति अथ सूर्यस्य भगणान्विहाय मगतिः ३५३।२२।
२४।३३ चंद्रमंदकेंद्रगतिः ५७।३०।४४।१ शारकेंद्रगतिः १९७।१२।४९।५४ एवं पंचविंशति
वर्षांतरितानि सञ्चानि लिखितानि अथ द्वितीयकोष्ठप्रथमकाले ०।२।३७।५ विशोध्य शेषं लि
खितं अथ चतुर्विंशतिवर्षेषु द्वादशमासेषु च अन्ये कोष्ठाः कृताः तत्रापि प्रथमकोष्ठके मासलि
खिता द्वितीयकोष्ठके २९।६।२३।३० चतुर्थे २५।४९।०।१८ पंचमे ३०।४०।१९।१९ पुनरेत
६ २० धस्थले एते च संयोज्य लिखिताः अथ चतुर्विंशतिवर्षार्थं ये कोष्ठाः कृताः ते प्रथम
कोष्ठके वर्षाणि लिखितानि द्वितीयकोष्ठके १८।५३।२९।४८ तृतीयकोष्ठे च १८।२२।२९।१९।
चतुर्थे ३६५।३७।१।३१ अथ पंचमो ३८।४३।३।५१ शेषकोष्ठेषु एतत् एवं संयोज्य लिखिताक
चित्तमासगतिः ३३४।२२।१।४०। एतद्द्वितीयकोष्ठे च ३४९।२६।३६।१६। चतुर्थे ३१९।४९
१।१४२ पंचमे ८।२।४९।४२ पञ्जिजदीयतारीकार्थं प्रथमतारीके सूर्यचंद्रयोर्मध्यमांतरं
गृहीतं २७७।२३।३५।४८ पुनरेकदिनीयसूर्यचंद्रमध्यगत्यंतरं राभकंलब्धं २२।४५।७५।
धश्। एतत्पञ्जिजदीयप्रथमतारीकात्प्रागेव अमावास्यायाः कालांतरं जातं अथ तारीकाहे
रागाम्यमावास्यपर्यंतं कालांतरं ६।४६।३४।७५ अथ पूर्णिमापर्यंतं २१।३२।२९।१९ अथ ता
रीकाहे तत्कालपर्यंतं कालांतरं ६।४०।४३।५० चंद्रमंदकेंद्रगतिः ८८।३१।५०।२६। शारकेंद्रग
गतिः ८९।३८।४० तदा अमायां मध्यमार्कक्षेपः २५।२२।१८ चंद्रमंदकेंद्रक्षेपः ३६।२०।३७ शारकें
द्रक्षेपकः ६९।५५।१६ अथ पूर्णिमास्यर्थं मध्यमक्षेपः ३९।५५।२० मंदकेंद्रक्षेपः २२९।९५।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१	पौर्णिमास्पष्टसारणी			
१	२	३	४	५
०	तारीकघ.प.	र. क्षे.	चं. क्षे.	श. के.
१	०।५८।२२।०	०।४४।५।३८।०	७।२२।५।१५।०	३।२२।४५।१०
२६	०।५५।३४।५५	८।२७।५८।१८।३५	५।२३।२४।२७	७।२७।१०।४।५४
५१	०।५२।३७।५०	८।२१।५०।५५।२७	४।२०।४०।१३।२	११।२७।२२।५४।४८
७६	०।५०।०।४५	८।१४।४३।२५।३६	६।१८।७।१७।९	३।२४।३५।४४।४२
१०१	०।४९।१३।४०	८।६।३५।२४।१२	८।१४।२९।४१	७।४१।४८।१३।४।३६
१२६	०।४५।५६।३०	८।३।२८।२९।५	१०।१२।१९।२५	११।०।७।२४।३०
१५१	०।४१।३६।३०	७।२७।२१।३।१८	०।२०।१३।१९।२	३।६।१४।१४।४
१७६	०।३८।२२।५५	७।२१।१२।०।१०	२।७।३४।२५।७	४।३।२९।६।१८
२०१	०।३६।१५।५०	६।२६।४३।५४।२३	४।४।५६।३।१८	११।०।३९।५४।४२
२२६	०।३३।१८।१५	६।२०।३६।२८।३६	६।२।१९।१९।२९	२।१७।२५।४४।६
२५१	०।२७।४४।५	६।१४।२९।२।४९	७।२९।४०।५१	६।२५।१४।१४।०
२७६	०।३०।३१।१०	६।८।१५।३७।२	६।२७।१४।४।५१	९।०।२२।१८।२३।४७
३०१	०।२४।५९।०	६।२।४४।११।१५	११।२४।२३।३३।२	२।४६।३।११।३।४८
३२६	०।२२।७।५०	५।२२।२।४५।४८	९।२९।१५।१७।११	२।१९।४४।३।४२
३५१	०।१९।२२।५०	५।१६।५१।६।२१	३।०।६।७।१	१०।१३।२६।५३।४६
३७६	०।१६।३५।४५	५।१३।५।१३।४४	५।१६।२८।४५	२।११।८।४३।३०
४०१	०।१३।४८।५	५।७।४४।२८।७	९।१३।४०।२६।११	६।८।२३।३८।२४
४२६	०।११।१२।३५	५।१।२७।२।२०	०।११।१२।१३।१७	१०।५।३।२४।३।१८
४५१	०।८।३४।२०	४।२५।२६।३।३३	११।८।३३।२७।२५	२।१२।४८।१३।२
४७६	०।५।५७।३५	४।१९।२२।१०।४६	११।१।४४।४१।२९	६।०।११।३।६
५०१	०।२।५०।२०	४।१३।४४।५५।२६	३।३७।१२।२४।२०	०।२७।१३।४३।०
५२६	८।५९।५३।४५	४।७।४४।३।७।२	५।४।३९।२८।२१	१।२८।५।४३।६
५५१	८।५७।१६।१०	४।०।५६।४३।२२	६।२८।०।५३।३२	४।१३।१८।५४।३६
५७६	८।५४।४५।९५	३।२४।५२।२७।३८	८।२५।२१।२७।२२	०।१०।३०।२२।५४
६०१	८।५१।३२।०	३।२८।५५।१।५०	१०।२२।४४।२१।२५	१।१।४३।४२।१८
६२६	८।४८।४४।२०	३।१२।३७।३६।४	०।२०।६।५।२६	५।४३।२३।२।११
६५१	८।४५।५७।५०	३।६।२०।१०।१७	२।१७।२९।४९।२२	०।२।२।२२।६
७५१	८।३१।४६।३०	३।१२।१०।२७।९	१०।६।५६।१२।२०	०।२१।०।४१।४२
७७६	८।३०।२।२५	२।५०।५।३१।२२	०।४०।१६।२९।३१	४।१८।१३।३।३६
८०१	८।२६।११।२०	१।२९।४५।३४।३५	२।१।३८।१३।३०	८।४७।३६।२१।३०
८२६	८।२२।२८।१५	१।२३।३८।१।५८	३।३८।५९।२४।३३	०।४२।३।०।५२।२४
८५१	८।२३।४१।१०	१।१७।३०।४५।१	५।२६।२९।४१।३४	५।२९।३।१।१९
८७६	८।२०।५४।५	१।११।२३।१८।४६	७।२३।४३।३५।३०	८।११।२१।४१।२
९०१	८।१८।४।०	१।५।१४।४५।२७	०।२२।५५।१७।३६	०।१४।१७।४९।६
९२६	८।१५।१९।५५	०।२९।८।२२।४६	११।१।८।२२।१५।३३	४।११।३०।३।१०
९५१	८।१२।३२।५०	०।२३।१।१५।५३	१।१५।४९।१४।३६	७।२८।४३।२१।२४
९७६	८।९।४५।४५	४।१६।५४।३५।६	३।८।३।१०।२५।३६	११।२४।२६।४२।२४
१००१	८।२०।५८।४०	०।२९।८।२१।४०	२।१०।३१।२।४०	५।२।२९।१७।४८
१०२६	८।४।११।३५	०।१३।१।५।५३	३।७।४३।४६।४१	६।१०।३०।१५।२
१०५१	८।१।२५।३०	०।१२।५३।३५।६	४।५।१।३३।४८	९।२५।१६।१०।४८
१०७६	९।५८।३८।२५	०।०।४८।५१।४६	६।२।३३।१७।५३	३।२३।६।०।५२
११०१	९।५५।५१।२०	०।२४।३८।२८।३२	८।२९।५६।२९।१८	०।१७।८।२।२९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४
स्म·म·ट·
१६७

195

वर्ष	दिनादि	स्प·कें·से·	चं·कें·से·	ग·कें·
१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
७	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
८	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
११	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१७	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१८	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

मासेषु मासगतीकाष्टकाः

१	२	३	४	५
मास	नाक्षत्रघट्यादि	स्प·कें·से:	चं·कें· से·	शु·कें·से
१	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
६	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
७	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
८	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
९	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१०	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
११	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
१२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अमावास्यार्थसारणी

१	२	३	४	५	
सन्म	नरीकघ०	सूर्यस्प०।	चंद्रकें०स्प०	शरकें०स्प०	
१ २६ ५१	२४।४४।११।० २४।४८।२६।५५ २४।३८।४२।५०	९।१८।३८।२०।० ९।१११।३१।४०।१३ ९।६।२३।४८।२७	७।८।४३।१३।० ९।६।१८।४९।१ ११।३। ४०।४३।४	११।८।१७।२१।० २।५।३०।१०।५४ ६।२।४३।०।४९	
७६ १०१ १२६	२४।३४।५०।४५ २४।३३।८। ४० २४।३०।२१।३१	९।६।१६।३२।३९ ८।२४।९।६।५२ ८।१८।११४।१ ५	११।२।२७। ३ २।२८।२४।४१।४ ४।५५।४४।५५।२	९।२९।५।४०।४२ १।२७।८।४०।३४ ५।२४।२१।३०।३०	
१५१ १७६ २०१	२४।२७।३४।३० २४।२४।४७।२२ २४।२२।०।२०	८।११।४४।१५।१८ ८।५। ४६।५८।३१ ७।२९।३९।२३।४४	६।२३।७।३६।६ ८।२०।५९।२३।७ १०।१७।११।७।८	९।२१।३४।२०।२४ १।१८।४७।१०।१८ ५।१६।०।०।२२	

अमावास्यार्थसारणी

१	२	३	४	५	
सन्म:	ना·घ०	सू०पु·स्प०	चं·कें·स्प·	श·कें·स्प·	
२२६ २५१ २७६	२४।१९।१३।१५ २४।१६।२६।१० २४।१३।१९।५	७।२३।२१।५६।५७ ७।१७।२४।३२।१० ७।४१।१७।६।२३	०।१५।१२।५५।८ २।१२।३४।३५।१० ४।८।५६।१९।११	९।१३।२२।५०।६ १।१०।२१।४०।० ५।७।३८।२६।५४	
३०१ ३२६ ३५१	२४।४।५२।० २४।८।४।५५ २४।५।१७।५०	७।५।२९।४०।३६ ७।२९।२।१४।४९ ७।२२।४५।४७।२	६।७।१८।३।१२ ८।४।१९।५७।१३ १०।२।२७।१४	९।४।२१।५२।४८ १।२।४।९।४२ ५।२९।१६।५७।१५	

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰म॰द॰
१६४

194

३७६	२४।१७।३०।४४	६।१६।२५।७।२३	११।२६।२३।१२	०।२८।०।२८
४०१	२३।२६।४३।४६	६।१०।३६।१४	११।२६।४४।५६	०।५२।२।१
४२६	२३।५२।५६।२२	६।२७।३।२।२१	३।२४।२।४।१६	०।२२।५।३३।२५
४५१	२३।२४।२०।३०	५।२८।२५।२।४४	५।२१।२८।११	८।२७।२६।३०
४७६	२३।११।२२।१५	५।२२।११।४०	७।१८।२०।११	०।२३।४२।५४
५०१	२३।४८।३५।२०	५।१६।२४।४४	६।१६।११।५	५।२०।५२।१८
५२६	२३।४५।४८।५	५।१०।२।४४।३३	८।१३।३३।१२	८।१६।४६।४८।५४
५५१	२३।४३।१७०	५।३।५५।२२।१४	७।१७।५५।२३	०।६।५६।३८।४८
५७६	२३।४०।४४	४।२७।४७।२६	३।८।१६।७।३३	४।४।१२।३।४१
६०१	२३।३६।२४।०	२।१४।३।१२	५।५।३८।५।४	८।१।२२।१८।३६
६२६	२३।३४।३८।५	४।१५।३३।१५	७।३।०।२४।२५	१।१।१८।३८।८।३०
६५१	२३।३१।५४।२८	४।८।२४।३८।३८	७।०।२२।१८।१६	१।४।२५।२०।८।५४
६७६	२३।२६।१।४४	४।३।१८।१३।४२	१०।२०।४४।३	७।२३।३।४८।१८
७०१	२३।२६।३८।४०	३।२७।१०।४३।२६	०।२५।५।५७	१।१२०।१६।३।८।१२।१४
७२६	२३।२३।२५।४४	३।२१।३।२२।२७	७।२२।२४।४४	३।५७।२६।२८।६
७५१	२३।२०।४४।०	३।१४।५२।१६।३०	४।१६।५८।१५	७।१४।४५।२८।१०
७७६	२३।१७।५४।२२	३।८।४८।३०।५२	५।५।१।०।२१	११।११।१५।३।१४
८०१	२३।१५।१।०।२०	३।२।४७।४५।५२	८।२४।३।०।४८	३।७।३।११।४८
८२६	२३।१२।१२।३।५	२।२६।२६।३६।१८	१०।११।५४।२७	६।२०।४०।७।५२
८५१	२३।७।३।२।१०	२।२०।२६।१६	०।१८।१६।११।५४	१।१।३।३३।२७।३६
८७६	२३।६।४६।५	२।१५।४७।२६।५७	५।६।३७।१५	३।०।४६।२७।३०
९०१	२३।४।२।०	२।८।११।२।१४८	६।३।१३।६	६।२७।१६।१७।२४
९२६	२३।१।१४।५५	२।२।३।५।६।१	६।२५।२३।३७	१०।२४।११।०।८
९५१	२२।५८।२७।५०	१।२५।५।२६।३०	७।२८।४३।७	२।२२।२६।१७।१२
९७६	२२।५५।४६।४५	१।२५।२२।४६।४५	११।१२।४६।१४	६।१८।३७।४४।१६
१००१	२२।५२।१३।४०	१।१३।४०।१९।२०।५०	१।१२।३।५८।३५	१०।१६।१५।६।३०।०
१०२६	२२।५०।१०।३५	१।७।४५।१०।३५	१।२०।३८।१६	२।१४।३।२६।५४
१०५१	२२।४७।२३।३०	१।१२।२८।४५	३।१३।१०।३१	६।११।१६।३।४८
१०७६	२२।४४।३६।२५	०।२५।१०।२८	५।१२।३।१४०	१०।८।२६।१।५२
११०१	२२।४१।२०।	०।१६।१२।१४।३२	७।२५।६।३२	२।५।४०।१५।३६

।२१।४।३।२ केंद्रसेपः २६।१५।३।२२। अथ अमावास्यासार एषां द्वितीयकोष्टे १६।१५।७।४३। तृतीयकोष्टे २६।३।१६।४२। चतुर्थकोष्टे २८।३६।३८। पंचमकोष्टे २३।८।२२।४१। एतत्तच्छोधं पूर्णमासीसारिणी १२।३४।३१। तृतीयकोष्टे १२५।४६।४२ चतुर्थे २०।१२।२२ पंचमे १२२।५८।७। एतत्तपोऽष्पनेन स्थापितं तिथिपत्रिके भवति एतत्सारणीकोष्टे कालिख्यते ॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंद्रश्चरति तत्रैतावद्भवति।०।३५ एवं यावता कालेन चंद्रः एतावत् चलति तावता कालेन सूर्यः का
ष्ठेवयं गच्छति एवं स्पष्टामावास्यामध्यमामावास्यांतरे सूर्यस्य परमगतिः ०।३७ इयं सूर्यपरम
फलेयोज्यते तदैवं भवति ३।० इदं मध्यमस्थानस्पष्टस्थानयोः परममंतरमुपलब्धं इदं १७।५८
अस्मिन् योज्यते तदैवं भवति २०।४१ अस्मिं ८।२२ योज्यते तदैवं भवति ११।२३ एवं पञ्चांतर
दिशि मध्यमचंद्रपातयोरंतरं २०।४१ अस्मिन् अधिकं चेत् दक्षिणादिशि ११।२२ अस्मादधिकं चे
त्तदा ग्रहणं न भवति अथ शरकेंद्रं एकोनविंशतिकलाधिकेन सप्तमांशमारभ्य द्वाविंशविकला
धिकैकेनरांशांशं १०।१२।२२। यदा भवति तदा भवति यदा चाष्टत्रिंशत्कलाधिक वसुशरनेत्रांशं५८
१२८ शमारभ्य २८०।४१ एकचत्वारिंशत्कलाधिकनवतिद्वाक्षिपर्यंतं यदा भवति तदापि ग्रहणं भ
वति अथ चंद्रग्रहसंभवासंभवौ निरूप्येते नीचकर्णे चंद्रव्यासार्द्धं ०।१७।४०। भूछायाव्यासार्द्धं
०।४५।२६। अनयोर्योगः ६३।२६। यदि तन्मुल्यश्चंद्रशरो भवति तदा भूछायाचंद्रबिंबयोः पालि
स्पर्शो भवति तत्र पातादंतरं १२।१२ यदा स्पष्टश्चंद्रशरोस्मादधिको भवति तदा ग्रहणं न स्यात् म
ध्यमचंद्रस्य पातांतरं अस्मात् १५।१२ अधिकं भवति तदापि ग्रहणं न स्यात् अथास्मादिदि
तं यदा शरकेंद्रं अष्टचत्वारिंशत्कलाधिकचतुःसप्तांश ७।४८ मारभ्य द्वादशकलाधिकपंचाश
चंद्रपर्यंतं १०५।१२ पुनः अष्टचत्वारिंशत्कलाधिक वेदपंचाश्वि २५७।४८ मारभ्य द्वादशकला
धिकं पंचाष्टाक्षिपर्यंतं २८५।२२। ग्रहणं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचमप्रकरणं
तत्र ग्रहणद्वयांतरकालेन निरूप्यते यस्मिन् ग्रहणसंभवः यस्मिंश्च न संभवः सोपि निरूप्यते तत्र
षण्मासांतरे ग्रहणद्वयं भवति यतः शरकेंद्रगतिः षण्मासे एतावती भवति १८४।११।१८। त
थायं यस्मिन् सूर्यग्रहणं उत्तरदिशि न भवति १३०।३८ दक्षिणादिशि १५७।१६ यस्मिंश्च चंद्रग्रह
णं न भवति तच्चाय दिग्द्वयेपि १५८।३६ एवं प्रत्येकं चा
यत्रायं यस्मिन् ग्रहणं न भवति एतानि शरकेंद्रगतेर्न्यूना
नि संति तस्मादेतावत्कालपर्यंतं ग्रहणद्वयं भवति अथ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६

ह॰म॰ट॰
१६७

197

अथपंचमासांतरेग्रहणांद्वयंभवतिवानेतिनिरूप्यतेतत्रमध्यमगतिः १३५।३५ केंद्रगतिः १२९
१५ अत्रसूर्यस्यनीचदिशिस्पष्टगतिः मध्यगतेः ४।३९ रधिकाभवति चंद्रस्यापिस्पष्टचोपमु
च्चदिशिन्यूनंभवति ०।४०। एवंपंचमासाभ्यंतरेसूर्योनीचदिशिभवतिचंद्रश्चोच्चदिशिभव
तिचंद्रमंश्चोच्चदिशिभवतितदानयोरंतरं २३।१९।

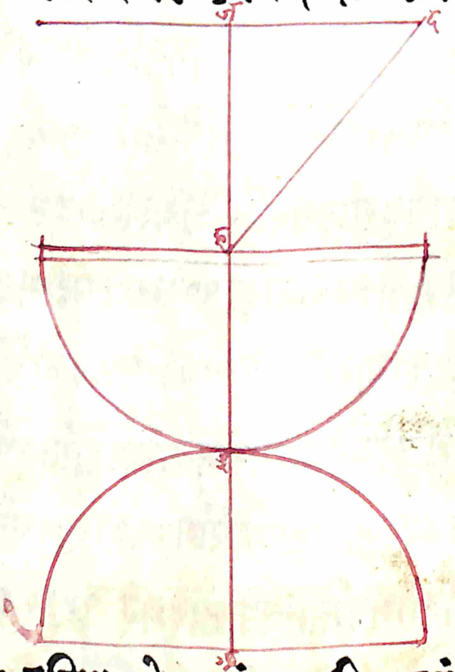

एतावदंतरेणचंद्रःसूर्यात्स्पष्टोभवति अस्माद्वा
दशांशाः ११६ इयंसूर्यगतिःयावताकालेनचंद्र
स्यांतरंगतुल्यंगच्छति इदंमंतरं ११६ सूर्यफलेयो
जितंतायातं ३।४४ पंचमासेतावदंतरमितम
धिकोभवति अस्मिन्काले शरकेंद्रगतिः १५३।
२१। एतावत्कालपर्यंतंस्पष्टगतिः १५८।१५ चंद्र
छायायासार्द्धपोयोगः नीचकर्णा १।३।३६। उच्च
कर्णोच ०।५६।२८ तस्मान्मध्यकर्णो १।० स्यसपातः ११।३० यस्मिन्चापेग्रहणंनभवतितच्चापं १५
७० इदंशरकेंद्रगतेरेतावु २।५ न्यूनमस्तितस्मातपंचमासाभ्यंतरेग्रहणाद्वयंभवतीतितानं
तत्र प्रथमग्रहणंकिंचित्संपाताच्चेलितोभवति द्वितीयाग्रहणंद्वितीयंसंपातासन्नेभवति अथसप्त
मासांतारेणग्रहणंभवतिनवेतिविचार्यते एवंसप्तमासमध्यमगतिः २०३।४२। मंदकेंद्रगतिः १८०।
४३ एवंसूर्यः उच्चादुभयदिशिअस्यच्चपातद्विचत्वारिंशत्कलाधिकचतुर्भिरंशैःन्यूनोस्ति चंद्रश्च
नीचादुभयदिशिकलाद्वयोनदशाभिरंशैरधिकोभविष्यति ०।५८ एतत्कालाभ्यंतरेसूर्यश्चेत्स्व
वेभवतिचंद्रश्चेन्नीचेभवतितदाचंद्रःसूर्याद्विंशतिकलोनपंचदशाभिरंशैः १४।४० रधिकोभवि
ष्यतिअस्यद्वादशांशाः ११३ एतत्तत्सूर्यस्यस्पष्टांतरेयोजितं ५।२२। एतावदंतरेणचंद्रोग्रेभवति
एतत्कालजाशरकेंद्रगतिः २१४।४२। स्पष्टगतिः २०८।४७ एवंप्रथमग्रहणस्थानंप्रथम
संपातसर्वमेवपतवतितमारभ्यद्वितीयग्रहणस्थानंपतवतितस्यपरमचापं २०३ इदंशर

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ तृतीयप्रकारेण ग्रहणसारणीतः कर्तव्यताप्रकारो लिख्यते तत्र यातवर्षराशिं संनिपात वद्वर्षतुल्यकोष्ठके अमा
वास्यासारणीतः अमायां फलं ग्राह्यं पौर्णमास्यां पौर्णमासीतो फलं ग्राह्यं तदुपरि सारणीस्थाभीष्टमासग
तियोग्य परित्रिंशत्युः दिनान्यस्यानि तदा प्रथमे मासे भवति एवं प्रतिमासं त्रिंशत्त्रिंशद्दिनानि संत्याज्यानि
तानि विधेयानि पुनर्दिनाद्यस्य लेखरिकादिकं भवति तदा होराः कृत्वा गणनाव गंतव्यं अथ यानि मध्यमकेंद्रा
णि च भवंति तेभ्यः फलानि गृहीत्वा सूर्यचंद्रौ स्पष्टीकार्यौ तत्र उभयोरंतरं स्पष्टं भवति याप्रक्रान्तिमि
तं भवति तदागतः पौर्णिमामावास्योः कालः स एकस्पष्टोऽवधिः अथ पर्यंतरं भवति तत्स्पष्टादर्शांशो
तत्र योज्यः एकहोरायाः चंद्रमध्यमगत्या भाज्यः पश्चात् तन्मध्यमकाले संयोज्य दिनस्पष्टं दोष्णं भव
ति एवं मध्यमगत्या भागे द्विपमारो किंचित्स्यात् तज्ज्ञाता सूक्ष्मं ये मध्यगतिः स्पष्टकार्या तद्यथा
मंदकेंद्रात् चंद्रकोष्ठके शेषकोत्र फलं गृत्वा एकहोराकेंद्रगत्या ०।३२।४०। गणनीयं एकहोरामध्यग
तौ ०।३२।४६ शोध्यं यदा फलं परमफलादुपरि कोष्ठे भवति यद्वधो भवति तदा संयोज्यं तदैक
होराचंद्रगतिः स्पष्टा भवति अनया स्पष्टगत्या अमायाः पूर्णिमायाश्च कालः साधनीयः एष का
लः दृक्कंदरीयमध्यस्यान्तः भवति अन्येरेत्र मध्यन्हीयकर्तुमपेक्ष भवति तदा पंचदशांशादेशांतरदे
शकाहोरादेया साच पूर्वेन्तो शोध्यः पश्चिमतो योज्यः तदा स्वदेशीयो भवति अथ चतुर्थप्रकारेण त
त्र ग्रहणसंभवासंभवौ निरूप्येते अथैवं पंचविमंडलचायेषु ग्रहणं भवति येषु च न भवति तानि
निरूप्यंते यतः अमायां पूर्णिमायां वा ताः दशाचापेषु आगतेषु ग्रहणागणितं विधेयं अप्यूर्ध्वाध्याये
चंद्रग्रहणाद्यपेनती चोच्चत्तोच्चस्थचंद्रस्य व्यासे निषाश्रितः ०।३१।२०। यदि नीचोच्चवृत्तनीचे भ
वति तदा चंद्रव्यासो निष्कास्यतो नेन तानि चापानि ज्ञायंते एवं मया ग्रहणाद्यपवेधः कृतः तत्रैको
वेधस्तु फाल्गुनमासे कामानुसंज्ञमासस्य स्पष्टविंशतारीके तत्रोत्तरदिक् सप्तांगुलतुल्यं चंद्रबिंबं
ग्रस्तं एवं तत्र तदा सारणीः मध्यग्रहणाय पेंगतवर्षोपरि २७३ दि०२०६ हो २४ क २० मध्यम
होरा १४।० स्पष्टार्कः ७६।१२। मध्यमचंद्रः २।७।४८। स्पष्टचंद्रः ७।६।१९। मंदकेंद्रं ६।३।४०
शारकेंद्रं ८।१२० अथ द्वितीयग्रहणं फाल्गुनसंज्ञस्य मासस्य त्रिंशन्सप्तेनन्तू विसंज्ञमासस्य तृतीयतारीके

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२

स॰म॰र॰
७६६

196

दक्षिणदिक्‌ः अथ गुणात्रयदिनं चंद्रविंबं ग्रस्तं एवं मत्वा उत्तरत्वन्नमशादेसत्कालपर्यंतं गतकालो वर्षादिः ६६६।दि
न१२१ होरा१०१ स्पष्टोर्कः १०।५।८ मध्यमश्चंद्रः ४।५।१६। स्पष्टश्चंद्रः ४।५।८। मंदकेंद्रं १२०।४६। शार
केंद्रं २८०।३६ अनेनेदमवगतं यदानीचासन्नश्चंद्रपातात्‌ ०।२० एतदंतरितस्तदासमांगुलग्रासो
जातः यदा चापातात्‌ १०।३६ एतावदंतरितस्तदाअंगुलग्रासो जातः एवं प्रथमग्रहणे शारः ०।द्वि
तीयग्रहणे ०।२८।२० अंतरं ०।११।४७ इदं चंद्रव्यासत्रितयांशो जातः तस्मात्तं पूर्णव्यासः ०।३१
।२० अस्य चतुर्थांशः द्वितीयग्रहणशरात्‌ शोधितः शेषं भूभाविंबव्यासार्द्धं ०।४६।१०। सूर्य
स्य ०।१५।४० एतच्चंद्रव्यासार्द्धेन युतं जातं ०।३३।२० एवं यत्र सूर्यविंबकेंद्रस्य चंद्रविंबकेंद्रस्य च
एतावदंतरं यदा भविष्यति तदैतयोः विंबयोः स्पर्शो भवति अथ प्रथमसंवत्तत्र अयंका
न्तिवृत्तचापं जद्रं विमंडलचापं अहृजंकदंव दृतीयचापं अचिद्रकेंद्रोपरि सूर्यविंबार्द्धं हचिह्ने च चं
द्रविंबार्द्धं अचिह्ने उभयोः संपातश्चक्रसितः तस्मात्‌ अहं चंद्रस्य स्पष्टशरो जातः अथ राशवे
शेषत्रयोदशहोरामारभ्यं षोडशहोरापर्यंतं परमदिनं भवति तेषु यदा चंद्रो नीचकर्णो भवति त
दा स्पष्टनतिरुत्तरदिशि रष्टकलामिता भवति अस्मिन्‌ समये मिथुने सिंहे वा चंद्रस्य च परम
लंबनं भवति तदा अहं च ०।३० तुल्यं भवति दक्षिणे च परमस्पष्टनतिः अत्र परमस्पष्टलंबनं दृष्टि
कर्मीनस्य चंद्रे यं च दश कलात्तु १५ तुल्यं भवति यदि चंद्रस्यनंदचिह्ने भवति सूर्यो ज्योतरे भवति
तत्र परमलंबनं चेत्‌ तदा दजं स्पष्टलंबनं ०।१५ जहं नतिः ०।१९ अजं शारः ०।३१ यदि पाता
सन्नश्चंद्रो भवति तदा सपातचंद्रस्य शारेण निष्पत्तिः किंचिदूनाधिका सार्द्धैकादशांकस्य एके
न भवति तथा स्यात्‌ एवं यत्र शारः ०।३१। तत्र सपातः ७।२६ अत्र जदचापं योजितं ७
४१ यदा चंद्रस्थानं दक्षिणदिशि भवति तदा दजं ०।३० जहं ०।८ अजं ०।४१ तत्र सपातचं
द्रः ७।४२ अत्र जदचापं चेत्‌ ज्योजनेन तदा ७।२२ एवं यदि सपातश्चोत्तरदिशि ७।४१ अस्मादधिको
भवति दक्षिणदिशि ७।२२ अस्मादधिकश्चेत्‌ तदा ग्रहणं न स्यात्‌ पुनरपि सूर्याचंद्रस्य फलं ४।२९
तत्पश्च २।२३ मध्यमामांते सूर्यचंद्रयोरंतरं ७।२४ भवति एवं पावता कालेन एतावदंतरं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

केंद्रगतेस्त्रयोदशकलोनांशषट्केन ४४।७ न्यूनमस्तितस्मात्समासाभ्यंतरेग्रहणद्वयंनभवति
अथपंचमासांतरेनसूर्यग्रहणद्वयंभवतिनवेतिविचार्यते अथपूर्वोक्तप्रकारेणएतत्कालोत्पन्नारा
श्केंद्रगतिः ९५९।१४ शरः ०।३२।२० मध्यांतः ६।१२ यस्मिन्ग्रहणंस्यात्तत्तच्चापं १६७।२६
३ द्वंशरकेंद्रात् ०।३१ एतावदधिकमस्तितस्माद्ज्ञातंयदालंबनेनभवेत् तदापंचमासाभ्यंतरे
ग्रहणद्वयंनभवेत्परंचलंबनमस्ति स्वमत्रपरंतरं ०।३१ शरः ०।४५। एवनशिरस्मानशरा
दधिकोयलभ्यतेअस्मिन्कालाद्युतेश्चवमेस्मांकल्पनायांसूर्योनीचेअपेक्षितःचंद्रश्चैवेअपेक्षितः
सूर्यस्यचनीचःधनीराशेरासन्नोस्ति अतःसूर्योकन्याराशेरर्धमारभ्यकुंभामन्तपर्यंतअपेक्षि
तोभवतिपूर्वोक्तमस्तिसूर्यात् ७३।१९ एषेभवतिएवंचंद्रएतावदंतरंखाहाद्दशांशाधिकंसपार
होराद्वयाधिकदिनैकेनचलतिपंचमासःप्रमाणोदिनानि १४७ हो ११।४५ एवंस्पष्टकालः दि १४८
हो १९ एवंकन्यासंक्रांत्यमावास्यामारभ्यद्वितीयकुंभयुसंक्रांत्यमावास्यपर्यंतंपूर्वामावास्या
तोनितमप्यात्षड्होराभिः प्रागेवभवति अत्रनतिस्तत्रदिशि ०।४५ अस्मादधिकानो
पलभ्याः अतएवअस्यकालसंघातयोःचंद्रोदक्षिणोभवतिआदौचकेतोःसकाशाच्चलितो
भवति अंतेचराहुसमीपेगच्छतिचेत्तदापंचमासाभ्यंतरेग्रहणद्वयेनभवतियदिनतिर्दक्षि
णादिक्काभवतितदाकदापि ०।४५ अस्मादधिकाप्यगच्छति कुतः यतःसत्तमभावः
प्रथमामावास्यायांकन्याभवतिद्वितीयामावास्यांकुंभेमध्याह्नेचेद्भवति तदासूर्यलंबनो
नचंद्रलंबनंलकाप्रदेशेप्रथमामायांशेषं ०।२२। द्वितीयेच ०।१४ यत्साद्धहोराद्वादश
तुल्यपरमदिनंभवतितत्रप्रथमामायां ०।२७ द्वितीयायां ०।२२ भवति अनयोर्योगः
०।४९ अस्माच्चतुर्भिः कलाभिरधिकोभवतियथायथापरमद्युद्धिर्भवतितथातथालं
बनवृद्धिर्भवति तस्मात्यदिचंद्रःकालस्यघंतयोरुत्तरदिशिभवतिप्रथमामावास्यायां
राहोःसकाशाच्चलितोभवतिद्वितीयामावास्यायांकेतुंप्रतिगच्छतिचेत्तदापंचमासांतरेस
र्यस्यग्रहणद्वयंभविष्यति ग्रहणद्वयेपिबिंबस्योत्तरदिक्षुःछन्नंभविष्यति अथसप्तमा
संतरेणग्रहणद्वयंभवतिवानेतिविचार्यते एवंशरकेंद्रं २०८।४७ अष्टाचत्वारिंशत्का
लाधिकाएनभोलोचनमितंकथितमस्ति यरमचापंग्रहणद्वयोत्तरगतंचतुर्विंशतिकला
धिकद्विनवभूम्यंशमितमस्तिअत्रैकस्मिन्ग्रहणेचंद्रःपातंप्रतिगच्छतिचेत्तद्वितीयग्रहणे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

८

स॰ म॰ ठं॰
१९८
198

चद्वितीयथाजातश्चेगतश्चेत्ततश्चेदं स्यात् एवं मिदं चायं शरकेंद्रचापात्तत्वयो विंशतिकलाधिकषोड
शांशो रुनमतितिस्य चापस्य शरः ०१२३ इदं मकरमेषपदिनतिने स्यात्ततदास्य ममामाभ्यं
तरे ग्रहणद्वयं न स्यात् एवं नतिरेकामापावाअमावास्याद्वये पि मिलित्वात् ०१२५ अस्मा
दधिका भवति तदा यत्त मासाभ्यंतरे ग्रहणद्वयं भवतु मर्हति अत्रास्माभिरिदं कल्पितं सू
र्यः नीचोच्चे भवति चंद्रश्च नीचे भवति तदा सूर्यः कुंभात्तकेन्याराशौ गच्छति तस्य तन्नीयपतेश्च
चं मिदं त्वजातं चंद्रः सूर्यात् चतुर्दशाभिरंशैः चत्वारिंशत्कालाभिरग्रे चलितोस्ति तदा चं
द्रः एतदंतरस्य द्वादशांशाधिकं पंचहोराधिकैकदिनेन गच्छति अथ समामासकालो दिना
दि: २०|६|१७ स्पष्टकालः २०४|हो|१२ अस्मादिदं ज्ञातं कन्यार्के पामावास्यापास्मिन्काले
जाता तत्कालात् कुंभार्कामावास्य द्वादशभिर्होराभिरधिका जाता एवं राशिद्वयोः समयद्व
धि उत्तरदिका नतिः लंकापांवान्यत्र ०१२३ अस्मादधिका नास्ति अतएव पदाचंद्रोस्य का
लस्यावंतयोरं क्षिरो भवति प्रथमामावास्यायो राहुः प्रतिगच्छति द्वितीयामावास्यपाचके
तोरग्रे गतः तदास्मिन्काले ग्रहणद्वयं न भवति ष्यति यदानतिरंक्षिरो भवति तदा स जस
मरेशा सन्नेहजे साउत्तरदिशि च ग्रहणद्वयं भवति यदा कुंभः उदायसमापेय भवति कन्या
मावास्या अत्तसमये भवति थे भवति यतः रुजसमरेशो अस्मिन्समये नतिः ०१४६
तदाद्वयो योगः ०१२५ अस्मादधिको भविष्यति समकलाभिः एवं तस्माद्दशोत्तरदेशे अ
ष्टांशाधिकं तत्र नतिरपि वर्द्धिता भविष्यति तस्माद्यदि चंद्रो अस्य कालस्यायंतयोर्भवति प्र
थमामावास्यायां केतुं प्रतिगच्छति च द्वितीयां राहोः सकाशादग्रे गतश्चेत्तत्कालाभ्यंतरे ग्रहण
द्वयं भविष्यति ग्रहणद्वये पि सूर्यबिंबस्यांतरे द्विकतः च्छन्नं भविष्यति अथैकमासाभ्यंतरे
ग्रहणद्वयसंभवति एकस्मिन्देशे वा भिन्नदेशे पि चेत्तादृशी कल्पना क्रियते यान भवति तदा
पि ग्रहणसंभवो न भवति यथा चंद्रः परमाल्पनीचकर्णे कल्पितः तदास्य नतिर्महती भविष्य
ति पुनरस्यैकमासस्पष्टकालः न्यूनः कल्पितः एतस्य तथा कल्पिते शरकेंद्रस्य तच्चापस्य यत्
ग्रहणसंभवो न भवति यथा चंद्रः परमल्पनीचकर्णे कल्पितः तदास्य नतिर्महती भवति
ति पुनरस्यैकमासस्पष्टकालः न्यूनः कल्पितः एतस्य तथा कल्पिते शरकेंद्रस्य तच्चापन् ग्रहणद्व
ये भवति एतयोरंतरं स्वल्पं भवति तादृश्यः होराश्चापि ताः कल्पिताः तथापि भूमौ विवा समरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नसंभवति अस्योपपत्तिः यतश्चैकस्मिन्मासे मध्यमगतिः २९।६ केंद्रगतिः २५।४९ यदा सूर्यो नितांतं मंदं
चलति तदैतत्कालमध्ये उच्चस्थाने भवति एवं मध्यगते स्पष्टचापं अष्टकलाधिके केंद्रेण न्यूनं भवति चंद्रस्य
अधिकादधिकतरं गच्छतीति चेत्तदा स्पष्टचापं अष्टाविंशतिकलाधिकांशद्वयेनाधिकं भवति अनयो
र्योगः ३।३६ अस्य द्वादशांशाः ०।१८ एतत्सूर्यांतरे योजितं १।२६ एकस्मिन्मासे शरकेंद्रं ३०।
४० तस्मात्स्पष्टचापं २९।१८ अस्य शरः २।३३ ग्रहणाद्दूपस्थानस्थानस्य यदा चंद्रो नीचकर्णो भवति
तदा परमशरः १।६। स्पष्टचापशरोस्मात् १।२७ एताद्वराधिकोस्ति अथैवं पूर्वं असैकामायां नते
र्भावः द्वितीयामावास्यायां १।२७ अस्मान्नतिरधिकापेक्षिता अथवा अमाद्वयेपि नतिरेकदिक्का यदै
कान्त्यन्तरं द्वितीयनतेः १।२७ एतावन्मितं भवति वा अमाद्वयेन तिर्द्दिग्द्वयजा भवति यथा द्वयोर्योगः
१।२७ अस्मादधिको भवति तदैकमासांतरे ग्रहणद्वयसंभवो भवति एवं यत्र चंद्रस्य स्पष्टा नतिः ए
कांशादधिका भवति तादृशं स्थलं नास्ति यदि चंद्रे नीचकर्णो भवति तदैकामायां चेन्नतेर्भावः द्विती
यामायां च भवति अथवा अमाद्वयेप्येकदिक्का नतिर्भवति तदैकमासे ग्रहणद्वयं न भविष्यति यदि च
अमाद्वयेन तिर्भवति परं च दिग्द्वयजा तत्र योर्योगः १।२७ अस्मादधिको भवति तदा संभवोस्ति परं च ना
पि स्थलद्वयेपि स्थले उत्तरे भवतः चार स्थितिरो भवतः अपि च तत्स्थलद्वये एकं दक्षिण स्थापि नतेरुत्तरा
चेत्तद्द्वययोगोस्मात् १।२७ अधिकश्चेत्तदा ग्रहणद्वयं भविष्यति यतः स्पष्टनतिः प्रत्येकस्थले द
क्षिणोत्तरे वा पंचविंशतिकलामारभ्यैकमंशपर्यंतं तदा भविष्यति एवमेकदिक्षि नतिद्वययोगो १।
२७ अस्मादधिको न भवति यतो लंकायां नतिः पंचविंशतिकलाधिका न भवति अन्यत्र दक्षिणोउ
त्तरे वा पंचविंशतिकमंशपर्यंभवति न चैकांशात् अत एव द्वयोर्योगः १।२७ अस्मादधिको न भ
वति अथ षष्ठप्रकारेण तत्र ग्रहणयोः सारणानि रूप्यन्ते तत्र गणितागतार्हर्गणं तेलवनं संस्कृ
तं दर्शितं च यावत्स्थिरं द्वयोर्ज्ञानं यथा तत्काधीनमस्तीस्त तः चतुः सारणी कोष्ठके षड्ढे कोष्ठके सूर्यस्य द्वे
चंद्रस्य च क्रमेण लिखितं तत्र चंद्रकोष्ठकद्वये एकं चंद्रः उच्चकर्णो यदा भवति तदा विलोकं द्वितीयं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म॰भ॰र॰ १९९

199

चक्रर्णस्थित्यन्ते पश्यतदेवचंद्रनीचोच्चकर्णवशेन सूर्यस्य कोष्ठद्वयं बोध्यं अथ व्यसद्वादशांशस्य एकैकांगुलप्रमा
णेन ग्रासाः अथ रविचक्रर्णस्य चंद्रव्यासः सूर्यव्यासतुल्यः उपलब्धः यदास्य षड्शारः मानैक्यं खंडतुल्यो
भवति तदा पालिस्पर्शो भवति सचैतावान्भवति ०।३१।२० अस्य सपातः ६।०१ अथैतदर्थं प्रथम
सूर्यसारिण्यां दैर्घ्ये पंचविंशतिकोष्ठकाः कृताः विस्तारे पि चत्वारः कृताः एवं प्रथमदैर्घ्यकोष्ठके
षु लंबनसंस्कृतस्पष्टचंद्रस्य सपातस्य चतुरशीतिमारभ्य षण्णवसंख्यापर्यंतं अंशाः लिखिताः अ
र्धांशांतरेण द्वितीयकोष्ठकेषु सपातस्यैवांशाः सरनगाक्षि २७६। मारभ्याब्धिरसाक्षि २६४ पर्यंत
मर्धांशक्रमेण लिखिताः अतस्तृतीयदीर्घ्यकोष्ठकेषु कांगुलप्रमाणेन ग्रासा लिखिताः अथ चतुर्थको
ष्ठकेषु स्पर्शादारभ्य मध्यपर्यंतं मध्यादारभ्य मोक्षपर्यंतं वा यावता कालेन चंद्रश्चलति तत्कालप्रमा
णं लिखितं रविचंद्रगतिः सूर्यगत्यलंबनेन च स्पष्टीकृता अपि च सूर्यस्थिर एव लंबनं चैकरू
पमेवेति लिखितं उत्तरपि चंद्रव्यासेनैव चक्रर्णा ३३।२० एतावानुपलब्धः अयं च ज्ञात एवं उभ
योः स्पर्शः तदा भवति यदास्य षड्शारः उभयोर्व्यासार्द्धतुल्यो भवति अत्र नीचकर्णो उभयोर्व्यासार्द्धयोगः
०।३३।२० अस्य सपातः ६।२४ एतदर्थं सूर्यद्वितीयसारिण्यां दैर्घ्ये सप्तविंशति कोष्ठकाः कृताः
विस्तारे च पूर्ववत् चत्वारः कोष्ठकाः कृताः तत्र प्रथमदैर्घ्यकोष्ठकेषु लंबनसंस्कृतस्पष्टचंद्रसपा
तांशाः षट्त्रिंशत्कलाधिकअष्टांशमारभ्य ८।३६ चतुर्विंशत्कलोननवसंख्यांशपर्यंतं लि
खिताः पुनश्चतुर्दशमितकोष्ठके नवतिं विलिख्य चतुर्विंशतिकलाधिकषण्णवसंख्यापर्यंतं त्रयोद
शकोष्ठकेषु लिखिताः द्वितीयकोष्ठकेषु षट्त्रिंशत्कलाधिकरससप्तलोचन २७६।३६ मार
भ्य चतुर्विंशतिकलाधिकखसप्ताक्षिपर्यंतं २७०।२४ त्रयोदशकोष्ठकेषु लिखिताः पुनः च
तुर्दशकोष्ठके खाद्रिलोचन २७० लिखितं तदधः त्रयोदशकोष्ठकेषु षट्त्रिंशत्कलाधिकनगा
गलोचनमारभ्य नगलोचनपर्यंतं त्रयोदशकोष्ठकेषु लिखितं शेषकोष्ठकेषु पूर्ववत् अंगुल
ग्रासः चंद्रगतिश्च लिखिता अथ यस्मिन्काले चंद्रसूर्ययोर्बिंबस्पर्शः तत्राच्चकर्णो उभयोर्व्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मार्द्धतुल्यः शरोस्ति ०।२५।२८ अस्य सपातः १०।५८ नीचकर्णांतयोर्योगः ०।३।६।३० अस्य सपातः १२।४२।
अत एव चंद्रस्य प्रत्येकमंशे राशिप्रदर्श्यै पंचचत्वारिंशत्कोष्ठकाः कृताः चित्तारे च पंच कोष्ठकाः कृताः एवं च प्र
त्तिराशौ प्रथमे दैर्घ्यकोष्ठके द्वादशकलाधिकनवाष्टपर्यंतं द्वाविंशतिकोष्ठे लिखितं त्रयोविंशतिको
ष्ठके नवतिर्लिखिता तदधो द्वाविंशतिकोष्ठके अष्टादशकलाधिकनवतिमारभ्य ९०।१८ अष्टचत्वा
रिंशत्कलाधिकशतांशपर्यंतं लिखितं १००।४२ द्वितीयपादे दैर्घ्यकोष्ठके अष्टादशकलाधिकपाश्व
श्वि २७०।१८ पर्यंतं लिखितमस्ति तदेवं द्वाविंशतिकोष्ठपर्यंतं त्रयोविंशतितमकोष्ठके खाश्वाश्वि
लितं तदधः द्वाविंशत्कोष्ठे चत्वारिंशत्कलाधिकनवांगाश्विमारभ्य २६९।४२ द्वादशकला
धिकनवाष्टाश्वि २६९।१२ पर्यंतं लिखितं अत्राप्यष्टांशतुल्यमेवांतरमस्ति अथ चंद्रस्य द्विती
यराशौ प्रथमकोष्ठके प्रथमसपातः अष्टचत्वारिंशत्कलाधिकसप्ततिमारभ्य द्विचत्वारिंश
त्कलाधिकनवाशीतिपर्यंतं ८९।४२ द्वाविंशतिकोष्ठके लिखितं त्रयोविंशतितमकोनव
त्यंशा लिखितं तदधः द्वाविंशतिकोष्ठके अष्टादशकलाधिकनवतिमारभ्य द्वादशकलाधिक
शून्यचंद्रपर्यंतं १०२।१२। लिखितं द्वितीये दैर्घ्यकोष्ठके द्वादशकलाधिखसप्ताश्विपर्यंतं
लिखितं त्रयोविंशतिकोष्ठके खसप्ताश्वितुल्यका लिखिता तदधो द्वाविंशतिकोष्ठके द्वि
चत्वारिंशत्कलाधिकनवांगलोचनमारभ्य अष्टचत्वारिंशत्कलाधिकसप्तपंचाश्विपर्यंतं लि
खिताः अस्मिन्राशौ पंचत्रिंशत्कलांतरमस्ति यतः चंद्रव्यासस्य प्रत्येकं तल विभागः सप्ता
तस्य चतुस्त्रिंशत्कलोत्पन्नशरतुल्य एवास्ति माचापानिसरलारेखाप्रकल्पनिः सारिताः पत्र ः
लघुचापेषु तत्स्वरीजज्याचांतरं स्वल्पमस्ति पुनर्विमंडलचापस्य क्रांतिवृत्तस्य चांतरं स्वल्पमस्ति
दूरं न पातान्नायते विमंडलांतरवशेन अमायां सूर्यमास्यां वास्पर्शोऽन्तरं पतति अथ द्वितीयसे
त्रंतत्रास्य विचारो निरूप्यते अविन्हपातः अत्र विमंडलचापं अजं क्रांतिवृत्तीयचापं चैतद्द्वयं स
मानकल्पितं व विचंद्रविंबकल्पितं वजरेखामं यो ज्यावनर्वदल्वं वः अजरेखायां निक्षाः ३पः ३रं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रकारमस्ति यदि अहचापस्थाने अजचापं चेद्भवेत्तदा जहचापतुल्यमंतरं पततीति यदि रविचिह्नं सूर्यकेंद्र
वा भूछायाकेंद्रं कल्प्यते तदा अमांतः पूर्णिमांतश्च तदा भविष्यति यदि चेद्रोजचिह्ने भवति यदा
रविह्नेस्ति तस्माद्द्जचापानुसारेण काले पंचकलाभ्योधिकं न भवति ग्रहणे अवचापं द्वादशा
ङ्गमितं भवति तदा कलाद्वयाधिकं न भवति अतः सुखार्थं स्वल्पांतरत्वात्कृत्यमपि स्वीयथेच्छं गस
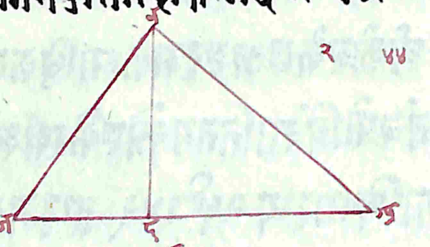

थेन तृतीयक्षेत्रे निरूप्यते अचिह्नं सूर्यकेंद्रं वा भूछायाकेंद्रं
वं जहं विमंडलं वृत्तचिह्नं स्पर्शकाले चंद्रकेंद्रं दचिह्नं चिह्न
मोक्षकाले चंद्रकेंद्रं कल्पितं पुनः अवरेखा अदरेखा च
संयोज्या अचिह्नात् अजलंबो वदरेखोपरि कार्यः तस्मा
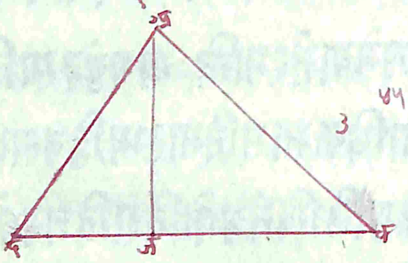

त् जचिह्नं मध्यग्रहणकाले चंद्रं भविष्यति पुनः अ
वअहौ समानौ वजजदौ च समानौ अजरेखानाभ्यो रे
खाभ्यो न्यूनास्ति यतः रेखा अचिह्नात् वदरेखालग्ना संति तस्मादिदं प्रकटमेव प्रत्येकं अवरेखा अ
दरेखामानौ कारवं उनुलास्ति अजरेखा च एकस्याः प्रत्येकस्य छेत्तुल्यान्यूनास्ति तदा स
भिरंगत्वत्र यच्छं कल्पितं तस्य गणितं चतुः सारणीउ अनेन प्रकारेण भविष्यति अचिह्नं सू
र्यकेंद्रं कल्पितं सूर्यग्रहणार्थं चंद्रग्रहणार्थं भूछायाकेंद्रं कल्पितं चंद्रस्य प्रकारद्वये एक
द्रोच्चकरो कल्पितः एकदा च नीचकर्णो कल्पितः एवं चत्वारः प्रकारा उत्पन्नाः प्रथमतः अचि
ह्नं सूर्यः वचिह्नं उच्चकर्णो चंद्रश्चेत्तदा अवरेखा ०।३१।२०। यदा वचिह्नं चंद्रचकर्णो भवति त
दा अवरेखा ०।३३।२०। तृतीये अचिह्ने भूछायाकेंद्रं वचिह्नं चंद्रोच्चकर्णे तदा अवरेखा ०।५६
२८। चतुर्थप्रकारे अचिह्नं भूभा वचिह्नं नीचकर्णो चंद्रचिह्नं तदा अवरेखा ०।६३।३६। अथ प्र
थम अवरेखावर्गः ९८१।४७ द्वितीयावरेखावर्गः ११४७। तृतीया अवरेखावर्गः ३१९०।१९
चतुर्थवर्गः ४०४४।१९ अथ प्रथमा अजरेखा ०।३३।३० द्वितीया ०।२५।३० तृतीया ०।४८।

३८। चतुर्थी ०।५४।४८। अथ अजरेखायाः प्रथमवर्गः ५५२।१५ द्वितीयवर्गः ६५०।१५। तृतीयवर्गः २२।५८
४८ चतुर्थवर्गः २९९९।३२ अथ वर्गद्वयोरंतरं वजवर्गः प्रथमः ५२९।३२ द्वितीयः ४६०।५१। तृतीयः २२।
१५ चतुर्थः १०४५।३५। अस्य मूलं वजरेखा प्रथमं ०।२०।४३ द्वितीया ०।२१।२९। तृतीया ०।२८।४१
चतुर्थी ०।३२।२० एताः चतुःसारणीषु अंगुलत्रयग्रासं यावल्लिखिता अथ चतुर्थस्थेत्रे मर्दकालं चंद्रग
तिसाधनार्थं अचिह्नभूभागे केंद्रं व दत्त्वा चंद्रबिंबमंडलं व चिह्नं स्पर्शे चंद्रकेंद्रं ज चिह्नं संमीलने चंद्रकेंद्रं
दचिह्नं उन्मीलने चंद्रकेंद्रं ऊ चिह्नं मोक्षकाले चंद्रकेंद्रं इ पुनः अदरेखा वजरेखा यानि क्षत्रपः तस्मात् द
चिह्नं मध्यग्रहणे चंद्रकेंद्रं जातं तन्न इदं स्पष्टं अजरेखा अदरेखा भूछायाव्यासार्धं चंद्रव्यासार्धयोरंतरं
तस्मात् दज दहे समाने भवतः अनयोः प्रत्येकान्मर्दकालगतिर्भविष्यति प्रत्येकं वजरे समाने भवि
ष्यतः अथ पंचदशांगुलतुल्यो ग्रासः कल्पितः अत्र अदरेखयोरंतरं समग्रं चंद्रव्यासतुल्यं भ
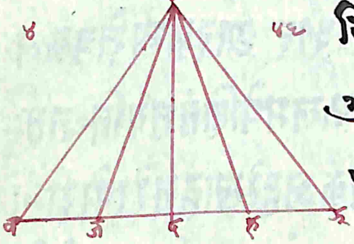
विष्यति पुनः अजअदरेखयोरंतरं व्यासचतुर्थांशतुल्यं भविष्यति
अस्य गणितं कर्णद्वयेन प्रकारेण भविष्यति उच्चकर्णो अवरेखा ०।
५६।२२ नीचकर्णो १।१।३६ प्रथमवर्गः ३१८०।५८ द्वितीयवर्गः
४०१४४।१८ अजरेखा उच्चकर्णो ०।२५।१४ नीचकर्णो ०।२८।१९।६। प्र
थमवर्गः ६२८।२० द्वितीयवर्गः ७९९ अजरेखा उच्चकर्णो ०।१७।१४। नीचकर्णो ०।१९।२६।प्र
थमवर्गः २९६।५९ द्वितीयवर्ग ३७७।३९। शेषं प्रथमे चद्वर्गः २८८३।५९ द्वितीयः ३६६७
।३९ अस्य मूलं वदरेखा प्रथमः ०।५३।४२। द्वितीया १।०।२४ शेषं जदवर्गः प्रथमः ३३१।२९
द्वितीयः ४२१।२१ अस्य मूलं जदरेखा प्रथमः ०।१९।१२ द्वितीयः ०।२०।३२ शेषं वजरेखा प्र
थमः ०।३५।३० द्वितीया ०।४०।१२ इदं वजरेखाजदरेखयोः प्रमाणं चतुर्थपंचमकोष्ठकोः पंच
दशांगुलसम्मुखे लिखितं इदं च उच्चनीचकर्णस्थे चंद्रे निष्काश्य लिखितं अभ्यंतरस्थज्ञानार्थं क
लाभिधसारणी लिखिता तत्र कोष्ठकद्वये यदंतरप्रमाणं तस्य षष्ठमं द्वादशकेऽंशा लिखिता त
तीयकोष्ठके कलाभिधानि लिखितानि तत्ताभ्यां सारणी लिख्यते तस्या दैर्घ्ये द्वादशकोष्ठकः

१स०म०र०
२०१
201

कृताः विस्तरे च त्रयः कोष्ठकाः कृताः तत्र प्रथमकोष्ठके व्यासांगुलानि लिखितानि द्वितीये सूर्यग्रासक्षे-
त्रफलांगुलानि तृतीयकोष्ठके चंद्रग्रासक्षेत्रफलांगुलानि एतान्यंगुलानि मध्यकर्णे चंद्रप्रक-
लनिष्कासितानि यतः च्युतकर्णेष्वपचपाचयोर्व्यासाक्षेत्रफलयोर्निष्पत्तिस्तुल्यैव भविष्यतः
अस्य गणितं व्यासपरिध्योर्या निष्पत्तिस्तु तत्संस्थितं खतं साचसार्द्धाष्टकलाधिकां शत्रयाणां ३।
८।३० रूपेण १ भवति अथ पंचमक्षेत्रं तत्र ग्रासक्षेत्रफलं निष्काष्यते हचिह्नकेंद्रोपरि अ-
वजदस्य सूर्यबिंबं अथवा चंद्रबिंबं कल्पितं तत्र विकेंद्रे च अंगजवचंद्रबिंबमथवा भूभाबिंबं कल्पनीयं अ-
चिह्नयोः वृत्तपालिद्वयस्य संपातः कल्पितः पुनर्वं हतवरेखा संयोज्य अथ व्यासखंडपावन्मितं
ग्रस्तं तत्र अंगुलत्रयमितं कल्पितं वरे द्वादशतत्प्रमाणेन हदरेखा कल्पिता हवरेखा चैतत्प्रमा-
णेन सूर्यग्रहणे १२।२० चंद्रग्रहणे १८।३६ कल्पिता छाद्यस्य वृत्तपालिः ३१।४२। छादक-
वृत्तपालिः सूर्यग्रहे ३८।४६ चंद्रग्रहे ६८।११ छाद्यस्य क्षेत्रफलं ११।३।६ छादकस्य क्षेत्रफलं
सूर्यग्रहे ११८।३२ चंद्रग्रहे ७६४।३२ अस्माकं अदजस्य क्षेत्रफलमपेक्षितं भवति ततः
अहरेखा अतरेखा जतरेखा संयोज्या अकजं लंबश्च साध्यः तत्र प्रत्येकं अहरेखा हजरेखा ६।०
प्रत्येकं अतरेखा तजरेखा च सूर्यग्रहणे ६।१० चंद्रग्रहणे १५।३६ एवं अतवर्ग अहवर्गयो-
रंतरं सूर्यग्रहणे २।२ चंद्रग्रहणे २८७।२९ इदं मंतरं हतरेखया भक्तं लब्धं तककहरेखा-
योरंतरं सूर्यग्रहणे ०।१३।२० चंद्रग्रहणे ११।१८० तस्मात् हकरेखा सूर्यग्रहणे ३।४५
कतरेखा सूर्यग्रहणे ४।४२ चंद्रग्रहणे १४।४२ अथ प्रत्येकं अकरेखा कजरेखे सूर्यग्र-

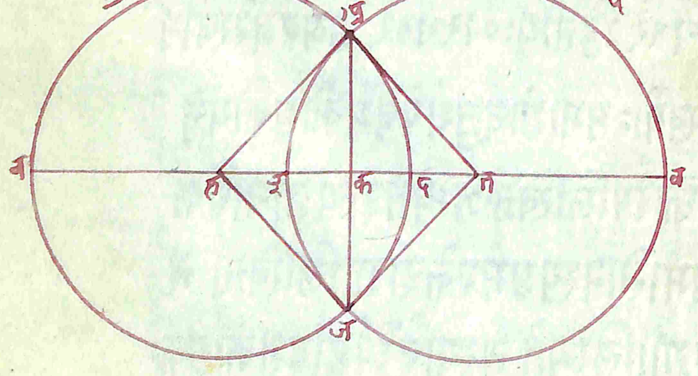

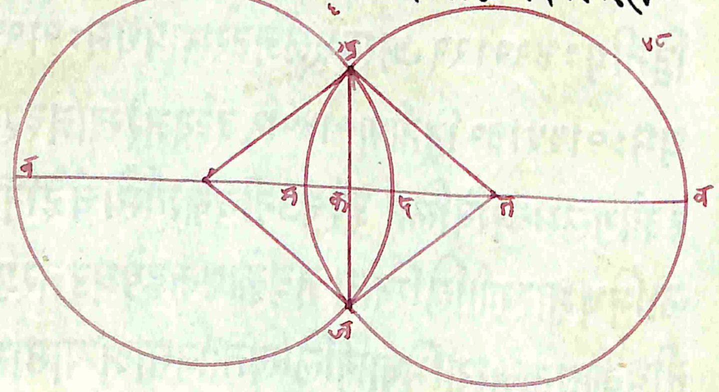

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सूर्यग्रहणेउच्चकर्णस्यचंद्रे			
शरकेंद्रांशः	भ्रम	स्थिति	
८४|०	२७६|०	०|०	०|०
८४|३०	२७५|३०	०|१	१२|३२
८५|०	२७५|०	०|२	१७|१८
८५|३०	२७४|३०	०|३	२०|४३
८६|०	२७४|०	०|४	२३|२७
८६|३०	२७३|३०	०|५	२५|३८
८७|०	२७३|०	०|६	२७|८
८७|३०	२७२|३०	०|७	२८|३२
८८|०	२७२|०	०|८	२९|३२
८८|३०	२७१|३०	०|९	३०|२०
८९|०	२७१|०	०|१०	३०|५४
८९|३०	२७०|३०	०|११	३१|१३
९०|०	२७०|०	०|१२	
९०|३०	२६९|३०	०|११	
९१|०	२६९|०	०|१	
९१|३०	२६८|३०	०|११	३१|१३
९२|०	२६८|०	०|१०	३०|५४
९२|३०	२६७|३०	०|९	३०|२०
९३|०	२६७|०	०|८	२९|१३
९३|३०	२६६|३०	०|७	२८|१८
९४|०	२६६|०	०|६	२७|८
९४|३०	२६५|३०	०|५	२५|३८
९५|०	२६५|०	०|४	२३|२७
९५|३०	२६४|३०	०|३	२०|४३
९६|३०	२६४|०	०|२	१७|१८
९६|३०	२६३|३०	०|१	१२|३२
९७|०	२६३|०	०|०	०|०

सूर्यग्रहणेनीचकर्णस्यचंद्रे			
शरकेंद्रांशाः	भ्रमा	स्थिति	
८३|३६	२७६|२४	०	०|०
८४|६	२७५|५४	१	१२|२०
८४|३६	२७५|२४	२	१७|२४
८५|६	२७४|५४	३	२१|२८
८५|३६	२७४|२४	४	२४|१४
८६|६	२७३|५४	५	२६|२७
८६|३६	२७३|२४	६	२८|१७
८७|६	२७२|५४	७	२९|४५
८७|३६	२७२|२४	८	३०|५५
८८|६	२७१|५४	९	३१|५१
८८|३६	२७१|२४	१०	३२|३२
८९|६	२७०|५४	११	३३|१
८९|३६	२७०|२४	१२	३३|१६
९०|६	२६९|०	१२	३३|२०
९०|३६	२६९|३६	१२	३३|१६
९०|५४	२६९|६	११	३३|१
९१|२४	२६८|३६	१०	३२|३२
९१|५४	२६८|६	९	३१|५१
९२|२४	२६७|३६	८	३०|५५
९२|५४	२६७|६	७	२९|४५
९३|२४	२६६|३६	६	२८|१७
९३|५४	२६६|६	५	२६|२७
९४|२४	२६५|३६	४	२४|१४
९४|५४	२६५|६	३	२१|२८
९५|२४	२६४|३६	२	१७|२४
९५|५४	२६४|६	१	१२|२०
९६|२४	२६३|३६	०	०|०

चंद्रग्रहणेकलाभिधं		
स्पष्टकेंद्रांशाः	केंद्रांशा	कलाभि
६	३५४	०|२९
१२	३४८	०|५२
१८	३४२	०|४२
२४	३३६	[illegible]
३०	३३०	[illegible]
३६	३२४	५|२९
४२	३१८	७|२८
४८	३१२	९|५४
५४	३०६	११|३७
६०	३००	१४|०
६६	२९४	१६|४८
७२	२८८	१९|३४
७८	२८२	२१|१६
८४	२७६	२५|३८
९०	२७०	२८|४२
९६	२६४	३१|४८
१०२	२५८	३४|५४
१०८	२५२	३८|०
११४	२४६	४१|०
१२०	२४०	४४|०
१२६	२३४	४६|०
१३२	२२८	४८|३०
१३८	२२२	५१|३८
१४४	२१६	५३|४८
१५०	२१०	५५|३२
१५६	२०४	५७|४५
१६२	१९८	५८|५८
१६८	१९२	५९|२९
१७४	१८६	५९|४१
१८०	१८०	६०|०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म.म.ट.
२०२
202

७६।१२	२८०।४८	०	०।०		७७।४८	२८२।१२	०	०।०	०।०
७६।४२	२८०।१८	१	३६।१६		७८।२२	२८१।३८	१	१६।१९	१९।२०
८०।१२	२७९।४८	२	२३।४५		७८।५६	२८१।४	२	२६।४७	२७।४५
८०।४२	२७९।१८	३	२८।४१		७९।३०	२८०।३०	३	४२।२०	३२।२०
८१।१२	२७८।४८	४	३२।४२		८०।४	२७९।५६	४	३६।५३	३६।१३
८१।४२	२७८।१८	५	३७।४६		८०।३८	२७९।२२	५	३९।५२	४०।४९
८२।१२	२७७।४८	६	३९।१९		८१।१२	२७८।४८	६	४३।१५	४३।५७
८२।४२	२७७।१८	७	४१।३४		८१।४०	२७८।१४	७		४६।१३
८३।१२	२७६।४८	८	४३।५०		८२।२०	२७७।४०	८		४८।२४
८३।४२	२७६।१८	९	४५।४८		८२।५४	२७७।६	९	५१।४०	५१।४०
८४।१२	२७५।४८	१०	४७।३५		८३।२८	२७६।३२	१०	५३।३९	५३।३९
८४।४२	२७५।१८	११	४९।७		८४।२	२७५।५८	११	५५।२७	५५।१
८५।१२	२७४।४८	१२	५०।३१	०।०	८४।३६	२७५।२४	१२	५५।२०	०।०
८५।४२	२७४।१८	१३	४०।३५	११।१९	८५।१०	२७४।५०	१३	४५।४७	१२।३४
८६।१२	२७३।४८	१४	३७।१८	१५।२०	८५।४४	२७४।१६	१४	४२।२	१७।१७
८६।४२	२७३।१८	१५	३५।३०	१८।१२	८६।१८	२७३।४२	१५	४०।२	२०।३२
८७।१२	२७२।४८	१६	३४।६	२०।२२	८६।५२	२७३।८	१६	३८।२८	२२।३८
८७।४२	२७२।१८	१७	३३।७	२२।०	८७।२६	२७२।३४	१७	३७।२७	२४।४९
८८।१२	२७१।४८	१८	३२।२३	२३।४४	८८।०	२७२।०	१८	३६।३७	२६।१
८८।४२	२७१।१८	१९	३१।५१	२४।४८	८८।३४	२७१।२६	१९	३५।५५	२७।४३
८९।१२	२७०।४८	२०	३१।३२	२४।५३	८९।८	२७०।५२	२०	३०।४४	२७।१२
८९।४२	२७०।१८	२१	३१।२२	२५।१	८९।४२	२७०।१८	२१	३२	२८।४२
९०।०	२७०।०	२२	३१।२०	२५।१४	९०।२	२७०।०		३५।४६	२८।१२
९०।१८	२६९।४२	२१	३१।२२	२५।१	९०।१८	२६९।४२	२१	३६।३५	२८।१२
९०।४८	२६९।१२	२०	३१।२२	२४।५३	९०।५२	२६९।२४	२०	३७।२०	२७।१२
९१।१८	२६८।४२	१९	३१।५१	२४।४८	९१।२६	२६८।३४	१९	३८।२८	२७।१३
९१।४८	२६८।१२	१८	३२।२३	२३।५४	९२।०	२६८।०	१८	४०।२	२६।१९
९२।१८	२६७।४२	१७	३३।७	२२।०	९२।३४	२६७।२६	१७	४२।१६	२५।४९
९२।४८	२६७।१२	१६	३४।६	२०।२२	९३।८	२६६।५२	१६	४५।४७	२२।३८
९३।१८	२६६।४२	१५	३५।३०	१८।१२	९३।४२	२६६।१८	१५	४८।५९	२०।३२
९३।४८	२६६।१२	१४	३७।१८	१५।२०	९४।१६	२६५।४४	१४	५५।२०	१७।१७
९४।१८	२६५।४२	१३	४०।३५	११।१९	९४।५०	२६५।१०	१३	५३।३९	१२।३४
९४।४८	२६५।१२	१२	५०।३१	०।०	९५।२४	२६४।३६	१२	५१।४०	०।०
९५।१८	२६४।४२	११	४९।७			२६४।२	११		
९५।४८	२६४।१२	१०	४७।३५			२६३।२८	१०		
९६।१८	२६३।४२	९	४५।४८			२६२।५४	९		
९६।४८	२६३।१२	८	४३।५०			२६२।२०	८	४६।२०	
९७।१८	२६२।४२	७	४१।३४			२६१।४६	७	४६।५३	
९७।४८	२६२।१२	६	३९।१९			२६१।१२	६	४३।१५	
९८।१८	२६१।४२	५	३७।४६			२६०।३८	५	४०।४२	
९८।४८	२६१।१२	४	३२।४२			२६०।४	४	३६।५३	
९९।१८	२६०।४२	३	२८।४०			२५९।३०	३	३२।२०	
९९।४८	२६०।१२	२	२३।४५				२	२६।४०	
१००।१८	२५९।४२	१	३६।१६				१	२६।१९	
१००।४८	[illegible]	०	०।०				०	[illegible]	

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हरो ४।०। चंद्रग्रहरो ४।४२ अथअहजत्रिभजस्यक्षेत्रफलं सूर्यग्रहरो ७।५३। चंद्रग्रहरो ७।३३।
अतजत्रिभजस्यक्षेत्रफलं सूर्यग्रहरो १०।४०। चंद्रग्रहरो ६।५२ अथयत्प्रमाणेन वदरेखा
१२।०। ऋवरेखा १२।२०। तेनप्रमाणेन अजरेखा सूर्यग्रहरो० चंद्रग्रहरो ८।२४ एवंयदिवदरे
खेरवार्के भिन्ना भवति १२० तदा अजरेखा सूर्यग्रहरो ८।०।० चंद्रग्रहरो ८।४।० यदिऋवरेखा
रवार्के १२० भिन्ना भवति तदा अजरेखा सूर्यग्रहरो ७।५० चंद्रग्रहरो ३।८।८ तत्र अजचाप
सूर्यग्रहरो ०।३।२७ चंद्रग्रहरो ११०।३।१० अऋजचापं सूर्यग्रहरो ८।०।५२ चंद्रग्रहरो ३।१४
अहजक्षेत्रफलं सूर्यग्रहरो २६।१६ चंद्रग्रहरो ३२।२४ अतजऋक्षेत्रफलं सूर्यग्रहरो २६।५०
चंद्रग्रहरो ७४।२८ शेषं अवजकं क्षेत्रफलं सूर्यग्रहरो ०।२४ चंद्रग्रहरो १४।५१ अऋजकक्षेत्रफ
लं सूर्यग्रहरो ०।३ चंद्रग्रहरो ४।३६ तस्मात् अदजऋक्षेत्रफलं सूर्यग्रहरो १६।२७ चंद्रग्रह
रो अवजदहतक्षेत्रफलं २९।३।६ सर्वोत्तमप्रमाणेन। अथहतक्षेत्रफलं द्वादशांगुले कल्पितं तदा
अदऋक्षेत्रफलं अंगुलं दिकं कल्पितं सूर्यग्रहरो ०।४५ चंद्रग्रहरो २।४ एतद्द्वयं सारिणीपाद्य
गत्वसंख्यरवेलिखितं एवसर्वसारिणीलिखिताः अथसमप्रकरणे तत्रचंद्रग्रहणसाधनं निरूप्यः
तेचंद्रस्यस्पष्टमंदकेंद्रं स्पष्टशरकेंद्रं चंद्रशरोमानकालीनं कार्यं स्पष्टशरकेंद्रेण चंद्रसारणीद्वये चंद्रग्रासांगु

ग्रासांगुलानि	सूर्यग्रहरो	चंद्रग्रहरो
१	०।२०	०।३०
२	१।०	१।१०
३	१।४४	२।४
४	२।४०	३।१०
५	३।४०	४।२०
६	४।४०	५।३०
७	५।४५	६।१५
८	७।०	८।०
९	८।२०	९।१०
१०	९।४०	१०।२०
११	१०।६	११।२०
१२	१२।०	१२।०

लानि ग्रासानि स्थित्यर्द्धकालचंद्रगतिः मर्द्दकाल
चंद्रगतिः ग्रासस्य स्पष्टमंदकेंद्रात्कालाभिधं ग्रस्तंत
कालाभिधं सारणीद्वयमपि तच्चंद्रग्रासांतरेण स्थि
त्यर्द्धकालीन ग्रस्तांतरेण मर्द्दकालीन ग्रस्तांतरेण च स्प
ष्टस्पष्टकगुणानीयं प्रथमसारणीज नितेन संयो
ज्य यदि स्पष्टशरकेंद्रे द्वितीयसारिणीमाप्यते प्र
थमसारिणीयं नमाप्यते तदा द्वितीयसारिणीप
त्वथ्यं तत्र स्थित्यग्रासं पानि ग्रासांगुलानि मानानि
ग्रासांगुलानि बोध्यानि एते भ्योंगुलेभ्यो द्वितीयसारिणीक्षेत्रे फलांगुलानि ग्रासानि अथ स्थित्यर्द्धचंद्र
गतौ मर्द्दगतौ च यद्वादशांशो योज्यः चंद्रे कहोरास्पष्टगता भाज्यो यं त्वथ्यं तत्र स्थित्यर्द्धहोराप्रमाणं मर्द्द

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

होरात्मकारणं भवन्ति एवं स्पर्शमोक्षहोराभिश्च स्पर्शकालसंमीलनकालोन्मीलनकालमोक्षकाला बोध्याः
अथ स्पर्शान्मध्यापर्यंतं यत्स्थित्यर्द्धं मध्यान्मोक्षपर्यंतं यत्स्थित्यर्द्धं तान्मिथः समानं न भवति एवं हि मर्द
द्धयमपि समानं न भवति यतः सूर्यचंद्रयोर्गतिरेतत्काले समाना न भवति परमिदं तरं स्वल्पं । अथात्र
प्रकरणे सूर्यग्रहणसाधने अस्य साधने लंबनं निमित्तेन करणमस्ति अस्य साधनस्यायं प्रकारः
अमांतहोराः मध्याह्नकालाद्ग्राह्याः ताभ्यः होराभ्यः प्राग्लग्नसाधिन्या स्पष्टसूर्यस्य नतांशाः ग्राह्याः
कोटिांशश्च ग्राह्याः यद्देशीया होराः भवंति तद्देशीयस्य रवीनतः नतांशादिकं ग्राह्यं नतांशेभ्यः सूर्यलंब
नसारिण्या लंबनं ग्राह्यं तेभ्यो नतांशेभ्य एवं चंद्रस्पष्टमंदकेंद्रतः स्पष्टलंबनं ग्राह्यं पुनः सूर्यदृग्लंबनं
चंद्रदृग्लंबनतः शोध्यं यच्छेषं तत्स्पष्टदृग्लंबनं भवति पुनः स्पष्टदृग्लंबनतः कोणाच्च पूर्वोक्तप्रका
रेण स्पष्टलंबनं साध्यं तत्र एकहोरास्थस्पष्टचंद्रगत्या भाज्यं यल्लब्धं तत्र होरादिकं भवति एताभ्यो
होराभ्यः मध्यग्रहणमांतहोरा निष्पन्ना तत्र सारण्या स्पष्टलंबनस्य विभागो ग्राह्यः यल्लब्धं तत्स्पष्टलंबने
योज्यं इदं स्पष्टलंबनं भूपृष्ठदृग्गतसूर्यचंद्रकालीनं जातं पुनः अस्य द्वादशांशा सूर्यार्थमस्मि
न्नेव योज्याः पुनरेकहोराचंद्रगत्या भाज्यः यल्लब्धं तदेव भूगर्भभूपृष्ठअमांतयोरंतरं भवति पुनरेताव
द्भिर्होराभिश्च इष्टस्पष्टतिथ्यागतयः संग्राह्याः ताः पूर्वनीतामांतकाले पूर्वकपाले चंद्रस्य नतये शोध्याः
पश्चिमकपाले पूर्वनीतामांतकाले योज्याः एवं भूपृष्ठामांतकालीनचंद्रस्थाननयनं भवति अथास्य
मध्यग्रहणहोराः ग्राह्याः पुनराभिर्होराभिस्तत्कालीनचंद्रमंदकेंद्रेणाच सूर्यचंद्रयोर्दृग्लंबनं ग्राह्यं
पुनः सूर्यदृग्लंबनं चंद्रदृग्लंबने विशोध्य शेषेण तत्कालीनकोणेन च नतिः साध्या तया नत्या सम्पा
तचयं कार्यं तया यानतिः सार्द्धैकादशभिः ११।३० गुणया यत्फलं भवति तन्नतिश्चेदुत्तरा चेद्रा
हुसमीपे भवति तदास्य चंद्रशरकेंद्रगतौ योज्यः यदि चेन्नतिर्दक्षिणा तदा राहुसमीपस्थे चंद्रे फलं शो
ध्यं केतुसमीपस्थे योज्यं एवं योगवियोगादिना यद्भवति तेन सूर्यसारिणीद्वयात् व्यासार्द्धलादिग्रा
सः चंद्रगतिश्च संग्राह्या ग्राह्या पुनः चंद्रस्पष्टमंदकेंद्रेण कलाभिधं गृहीत्वा तेन सारण्याद्वयोस्य ग्रासा
वर्तं गुणनीयं तत्याथ समासारिणीफले यो योज्यो अथैतद्दंगलादिकेन तत्क्षेत्रमयेस्मिन् चेतनदानदृषि
सारणाते ग्राह्यं चंद्रगतेर्द्वादशांशांशश्च सूर्यार्थे शोध्यः एकहोराज्य निजस्पष्टचंद्रगत्या भाज्यं यल्लब्धं तदे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वस्थित्यर्द्धं भवति अथ स्पर्शान्मध्यपर्यंतं यत्स्थित्यर्द्धं मध्यान्मोक्षपर्यंतं तदन्तरं तद्वशाद्विषयः समानं न भ
वति तस्य विचारो निरूप्यते यतश्चन्द्रस्य स्पष्टगतौ यत्कालादिकमानीतं तावन्मितं दर्शनेन यायाति कु
तः परिच्छेद्यस्थिरः कल्पितं तदा निजलम्बनवशाद्विलोमेन गच्छतीव भासते यतोऽस्य लम्बनं पूर्वकपाले
यथोऽर्द्धं गच्छति तथा तथा तथापचीयते पश्चिमकपाले उपचीयते अत एव प्रथमस्थित्यर्द्धं द्वितीय
स्थित्यर्द्धं पूर्वकल्पनास्थित्यर्द्धं ह्रस्वं भवति एवं लम्बनयोरन्तरं यथा यथा खमध्यं चन्द्रो गच्छति तथा तथा
धोपचीयते यथा यथा च खमध्यं दूरे भवति तथा तथापचीयते यथा लम्बनं सारणकोष्ठकेभ्यः इदं नि
श्चीयते अत एव मध्याह्नासन्नकालाः मध्याह्नदूरकालेभ्योऽधिकाः भवन्ति तस्मात् स्थित्यर्द्धद्वयं स
मानं न भवति यदा मध्याह्ने ग्रहणकालो मध्याह्नात् एवं भवति तदा समानं भवति यतस्तयोः मध्ये द्विस्पृ
स्पष्टलम्बनं समानं भवति यदि मध्यं मध्याह्नात् पूर्वं तो भवति तदा स्पर्शस्थित्यर्द्धं न्यूनं भवति यदि प
श्चाद्भवति तदेदं वैपरीत्यं भवति एवं कालद्वयस्पष्टीकरणार्थं स्पर्शकालो मोक्षकालश्च पूर्वोक्तप्रकारे
णानीय चन्द्रनतांशाः दृग्लम्बनं स्पष्टलम्बनं च कार्यं उदाहरणं यथा स्थित्यर्द्धं होरा १ मध्यकाले
नतांशाः ७५ एतेषां नतांशानामुच्चकर्णो दृग्लम्बनं ०।५२ पूर्वेकस्मिन् काले नतांशाः ६० अस्य दृग्लम्ब
नं ०।४७ एतत्कालजा मध्याह्नासन्ना स्पष्टगतिः ०।५ द्वितीयकाले नतांशाः ९ अस्य दृग्लम्बनं ४३
१२० एतत्कालजा स्पष्टगतिः क्षितिजासन्ना ०।१।३० एतासां गतीनां होराः कृत्वा स्थित्यर्द्धं सयोज्यो
ते तदा स्पष्टस्थित्यर्द्धं भवति एवं तदा मध्याह्नासन्नस्थित्यर्द्धगतिः द्वितीयस्थित्यर्द्धगतेः सार्द्धकला
त्रयाधिका भवति मध्याह्नस्थित्यर्द्धकालः द्वितीयस्थित्यर्द्धकालात् होरानवमांशतुल्या कलेनाधि
को भवति इदमुदाहरणमेव यत्तुल्यासंपातस्य चन्द्रं भवति नान्यत्र अस्मिन् उदाहरणे द्वयोः स्थित्यर्द्ध
योः परममन्तरं प्राप्यते कुतः कालांशा एव दृग्नतांशा भवन्ति स्पर्शसमये अथ च मोक्षसमये भूग
र्भाभिप्रायेणाभूपृष्ठाभिप्रायेणावाशारश्चवकयोरन्तरं यत्न तिन्तेन स्थित्यर्द्धं सान्तरधीमता मध्यनी
यं अथ नवमप्रकरणे स्पर्शमोक्षयोर्दिक्ज्ञानं निरूप्यते अथ ग्रासः परिक्रान्तिवृत्तेन भवति तदा
क्रान्तिवृत्तस्य कस्यचिदंशस्य सन्मुखे भविष्यति मोक्षास्तत्र तयोः पश्चिमच्छादकयोः केन्द्रगतं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स·म·ट·
१०४
204

त्रिज्यावृत्तंपत्रक्रांतिवृत्तेलगतितत्त्रुजेपः इयंदिकक्रांतिवृत्ताभिप्रायेणाजत्ता क्रांतिवृत्तमपिक्षिति
जस्यकस्यचिद्देशस्यसन्मुखमस्तिसकोणः पत्रक्रांतिवृत्तस्यक्षितिजस्यसंपातोस्तितत्तुल्यअथ
वासमसमंभवति इयंद्वितीयादिकजेपाः प्रथमोक्तादिगस्थिरास्ति सूर्यचंद्रयोर्गत्योश्स्थिरत्वात्तत
त्कोणाअपिन्यूनाधिकाभवंति द्वितीयादिगपिस्थिरानभवतिनाडीवृत्तपत्रमर्गोनदक्षिणोत्त
रगत्ताभवति अनेनैवकारणेनअग्रापिन्यूनाधिकाभवतिक्षितिजक्रांतिवृत्तजनिताकोणा
अपिन्यूनाधिकाभवंति अथछायच्छायाद्रकेंद्रोपरिगतंत्रिज्यावृत्तंक्षितिजेपत्रलग्नंमअंशोजे
पः पदपूर्वोक्तदिगद्वयज्ञानेसतिअयमंशोज्ञातोभविष्यति ग्रहणस्यसर्वकालेषुदिग्द्वय
ज्ञानमशक्यमस्तितद्र्थंतिपतस्पर्शमोक्षकालयोः दिग्ज्ञानंकथ्यंते एभ्योचिह्नेभ्योदिक्सा
ध्यतेतानिचिह्नान्युच्यंतेनाडीवृत्तक्षितिजसंपातस्यचिह्नद्वयंपूर्वापरत्वास्तिकद्वयंसमचिह्नद्वयंच
कर्कहोरावृत्तस्यपूर्वापरसंपातचिन्हद्वयंतथामकरहोरावृत्तस्यचिह्नद्वयंएवमष्टौचिह्नानि
भवंति क्रांतिवृत्तस्यसंस्थक्षितिजोपरितत्संबंधेनकीदृशीजातेतिज्ञानार्थंप्रतिराशिसमानादे
शानामग्रानिकासितानिसंति तेषुपूर्वापरयाम्योत्तरांचरेखाकृत्वाविभागचतुष्टयंकृतंदिग
कितंचकृतंतत्रयाम्योत्तररेखाजनितकोष्ठकेषुउत्तरविभागेपरमहोराअंशाः दक्षिण
विभागदेशनामानिलिखितानिसंति तत्रदृहद्वतेषुमहदंशांशदेशालिखितानतद्यथस्तार
तम्येनान्येदेशालिखिताः पुनःप्रत्येकविभागेकेंद्रसंपातगतरेखात्रयेणप्रत्येकविभागासन्नरेखा
द्वयेमीनवृश्चिकयोरग्रांतस्यसन्नरेखायांधनुःकुंभयोरग्रांतोमकरस्य अथसमसप्तत्रतत्रअवं
क्रांतिवृत्तंअचिह्नेसूर्यकेंद्रंवासूछायाकेंद्रंजदहविमंडलंजचिह्नंमध्यग्रहणेचंद्रकेंद्रंजचिह्नंचंद्रकें
द्रंसम्मीलनसमयेवोन्मीलनसमयेपुनर्हचिह्नंचंद्रकेंद्रंस्पर्शेवामोक्षेतजतमध्यकृतीस्याचंद्रेक
ल्पितंपुनरजरेखाअदरेखासंपोज्यातत्रस्यएवमेवबअजचिह्नमध्यग्रहणसमयेसमकोणमस्ति
वअहकोणाः वअदकोणाश्चान्यसमयेसमकोणोस्पर्शादिकालचतु
ष्टयेस्ति अजहमपिसमकोणंकल्पितंअंशोणास्तिवास्पष्टशरोस्ति

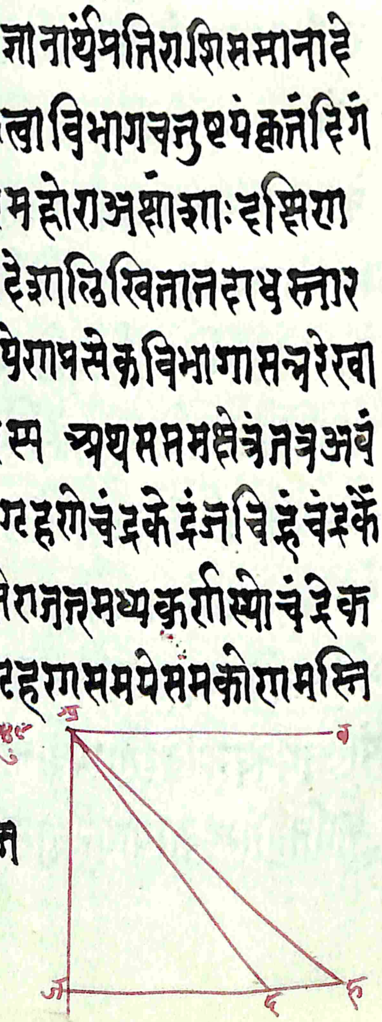

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मध्यग्रहणसमयेऽतः अर्हं छायच्छादकयोर्व्यासार्द्धयोगोऽस्ति अरचिह्नं व्यासार्द्धयोरंतरमस्ति एतानि सर्वाणि ज्ञातानि संतितस्मात् अरजकोणअहजकोणावपि ज्ञातौ स्तः ततो व अरकोण व अहकोणावपि ज्ञातौ भविष्यतः तस्मात् अचिह्नं सूर्यकेंद्रं कल्पितं ग्रासोव्यासार्द्धकल्पितं तस्मात् अहं०। ३२।२०। एतावन्मितं भविष्यति अजं सूर्यव्यासार्द्धं अहयोरंतरमस्ति ०।१६।४०। अहे षष्टिः कल्प्यते तदा अजरेखा ३०।४४।३०। इयं अहजकोणज्या अस्य चापं ३३।१७।७ नः अचिह्नं सूर्यछाया कल्पितं चंद्रग्रहणेऽर्धशंगुलमितो ग्रासः कल्पितः अहषष्टिः अहषष्टिः अरं ०।२६।४० अजं चंद्रव्यासार्द्धं अरयोरंतरं तच्चैतावन्मितं ०।१० यदि अहे षष्टिः कल्प्यते तदा अजं २२।३०। इदं अरजकोणज्या अस्याः चापं ८।२९ इदं व अरकोणप्रमाणं अनेनैव प्रकारेण कांग्गुलस्य ग्रासस्य कोणं निष्कासितमस्ति तस्याप्यनार्थं सारणी कृता यस्याः विस्तारे चत्वारः कोष्ठकाः दैर्घ्ये च २२ द्वाविंशति तत्र प्रथमे दैर्घ्यकोष्ठके ग्रासांगुलानि द्वितीये दैर्घ्यकोष्ठके सूर्यस्य स्पर्शमोक्षयोः कोणाः तृतीये च स्पर्शमोक्षयोः कोणाश्चंद्रग्रहणस्य संम्मीलनोन्मीलनकोणा लिखिता इयं कोणानां आयापाश्च सारणी ॥ १॥

ग्रा. अं०	स्प. सू. मो. को.	चं. ग्रा. को.	सम्मी. उन्मील को
०	९०।०	९०।०	
१	६६।४०	७२।३०	
२	५६।१९	६२।१०	
३	४८।१६	५८।२७	
४	४२।३६	५४।२९	
५	३६।३०	५०।१४	
६	३१।१	४६।१२	
७	२५।४६	४२।३१	
८	२०।४४	३९।१२	
९	१५।०	३५।४२	
१०	११।६	३२।२९	
११	६।२२	२९।२३	
१२	१।२७	२६।२३	९०।०
१३		२३।३६	६३।२७
१४		२०।५६	५२।२१
१५		१७।४८	४३।२६
१६		१२।०	३५।४१
१७		१२।२८	२८।४९
१८		१०।१६	२२।१९
१९		६।१२	१५।४३
२०		६।१२	९।३६
२१		१।३६	३।३५

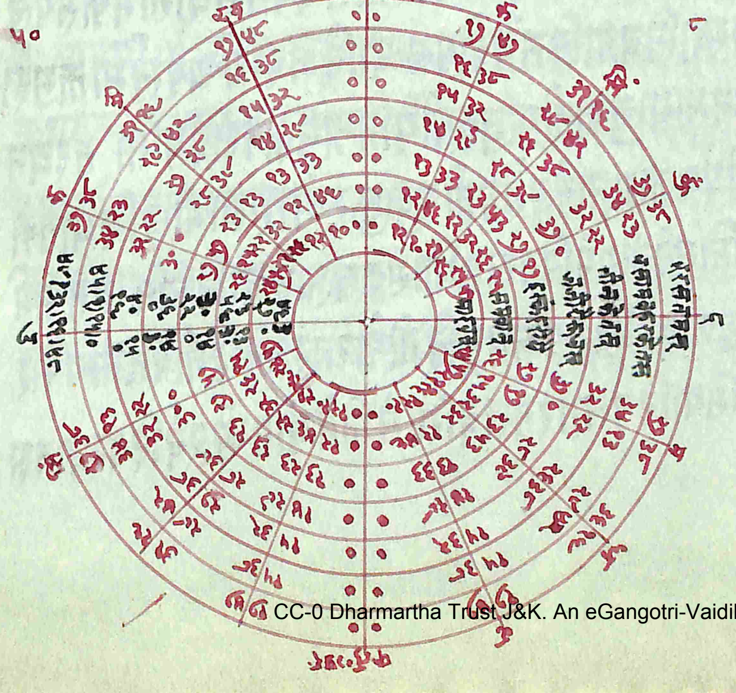

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स·म·द·
२०५
205

अथग्रहणप्रकरणं तत्रस्पर्शादीनांदिक्साधनंनिरूप्यतेतत्रप्रथमतः कालत्रयस्यचापंचकालस्य
लग्नंसमप्रभवनंचप्रसाध्यंपुनर्यदिचंद्रःक्रांतिवृत्तेभवति तत्रसूर्यग्रहणस्यस्पर्शादिकंचंद्रग्र
हणेमोक्षस्यसंमीलनस्यवादिकसमप्रभवनदिशिभवतिपुनः सूर्यस्यमोक्षादिकंचंद्रस्यस्प
र्शादिकंवाउन्मीलनादिकंलग्नदिशिभविष्यतियदिचंद्रःकेंद्रःक्रांतिवृत्तेनभवतितदापूर्वोक्तमारि
गणांकोणाः याम्याः यदिचंद्रः उत्तरदिशिभवतितदासूर्यस्यस्पर्शार्थंचंद्रस्यसन्मीलनार्थंक्षितिजोपरि
समप्रभावमारभ्यकोणातुल्यांशाः उत्तरदिक्कोणगणनीयाः सूर्यस्यमोक्षार्थंचंद्रस्योन्मीलनार्थंक्षिति
जोपरिलग्नात्कोणातुल्यांशागणनीयाः चंद्रग्रहणस्पर्शार्थंलग्नात्मोक्षार्थंसमप्रमात्दक्षिणा
दिशिभवतिसूर्यस्यस्पर्शार्थंचंद्रस्यसंमीलनार्थंतदासमप्रमात्क्षितिजोपरिदक्षिणादिशि
याम्याः पुनः सूर्यस्यमोक्षार्थंचंद्रस्यउन्मीलनार्थंलग्नाद्दक्षिणादिशियाम्याः चंद्रस्यस्पर्शा
र्थंलग्नादुत्तरदिशियाम्याः मोक्षार्थंसमप्रमादुत्तरदिशियाम्याः एवंग्रहणस्पर्शानांविरचति
र्भवतिमेवंस्पर्शादीनांदिग्ज्ञेयः राजाधिराजप्रभुतोषणार्थंसम्राड्जगन्नाथकृतेसुशिल्ये ॥
सिद्धांतसारेखलुकौस्तुभेस्मिन्नध्यायएषाद्विरतिषष्ठः इतिषष्ठोध्यायः अथसप्तमाध्या
यः७ अस्मिन्पंचप्रकरणानिसंति तत्रप्रथमप्रकरणे संवीक्षिणनक्षत्रविंबानिस्थिराणि
संतिपरस्परमंतराकरूपाणिज्ञायतेऽकरूपाः संतीतिमतिपायवने सर्वाचार्यैः नक्षत्राणांप्रभुकव
पेचराः प्राप्ताः अथुनायिनरावध्रुवकाः तएवदक्षिणोत्तराः शराउपलभ्यंतेतेनक्षत्राणांस्थि
रत्वं तदेवनक्षत्राणांस्थिरत्वंअवर्ग्यसेनअरमलमेनापियथातेहक्कतेथैवनक्षत्राणामेकरूपत्वं
उपलभ्यंतानिदक्षिणासंस्थितउत्तरसंस्थानिवनानिजथैवोपलब्धानि अत्रार्थेअवरवमोक्तमुद्रा
हरणंकथ्यते कर्कस्यदक्षिणांशदेवेयवनभाषाजुवानीयाजुदूवीपेजिनामकंनक्षत्रमस्ति तदथ्येन
काशमाननक्षत्रमस्ति अथान्यतनीयंप्रकाशमानंघरोवतीयकुकुरंइपोराङामीत्यभिधानकं
नक्षत्रमस्तितदेवलुब्धककंवधुनामकमस्तिएवंचीरयेयिनक्षत्रिणाकरूत्रासन्नानिसंति एतयोर्म
ध्यस्थंनक्षत्रंसर्वोत्तरदिक्कसत्रासाद्दीगलोत्तरेस्ति पत्यथमद्वितीयोरंतरंतेनद्वितीयतृतीययोर
प्यंतरंतुल्यमस्ति अथसिंहराशेशिरस्थानिचत्वारिनक्षत्राणिसंतितेषांमध्येसर्वदक्षिणस्थानक्ष

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वयं तृतीयं च नक्षत्रं पस्य अनुकुसुतापेक्ष्याभिधानमस्तीत्येतत्त्रयमेकरेखास्थमस्ति अथैकसूत्रं पश्चात्का
संज्ञितनक्षत्रस्य जनवद्वद्वसंज्ञकस्य चतुष्टयमस्ति तस्य क्रमाद्दक्षिणोत्तरेण पश्चिमदिशि तन्नक्षत्रमस्ति
यज्ञनवद्वद्वसंज्ञिकस्याधोभागेऽस्ति अथैतन्नक्षत्रमरकतनक्षत्रयोर्पश्चात्पूर्वदिशि तारकाद्वय
मध्ये दक्षिणादिक्कोनक्षत्रमस्ति उत्तरदिक्कोनक्षत्रमूत्रेऽस्ति अस्मादुत्तरनक्षत्रसमीपे अन्यतन्नक्ष
त्रद्वयमस्ति याम्यतादक्षोत्त्रिभुजं दक्षपते पञ्चभुजद्वयं समनामास्ति तद्द्वयं त्रिभुजभूमौ स्तः एवमेतत्
द्वयं समाकिरामसंज्ञकं च अज्ञासंज्ञकस्य वामपार्श्वस्थनक्षत्रं रागानि चत्वारि नक्षत्राणि एकसूत्र
स्थानि सन्ति अथ समाकिआजल्दसंज्ञकस्य जनवुज्रा जासंज्ञकस्य च मध्ये एकसूत्रे स्थाप्ता तारक
त्रयमस्ति एतन्मध्ये मध्यमनक्षत्रं समाकिरामसंज्ञकं च जनवुज्र स्तितस्योभयपार्श्वे लघुनक्ष
त्रद्वयमस्ति तत्प्रकाशिततारकं तुलादिकस्य तारकाद्वयं चरणत्रयमेकसूत्रे सन्नमस्ति अ
थ वृश्चिकपुच्छकण्टकस्थतारकं पुनः हीवासंज्ञकस्य दक्षिणाजानुसर्पधरस्य नक्षत्रं एतद्द्वयगतसूत्रं
तन्नक्षत्रद्वयमध्यगतं भवति पन्हीवासंज्ञकस्य तन्मध्यगतं भवति अथ वृश्चिकपुच्छे पंचमरत्न
उपतारकद्वयमस्ति वसतुल्ममज्मरसंज्ञकं नक्षत्रं चैतत्त्रयं एकसूत्रस्थमस्ति तत्र वृश्चिकपुच्छ
पंचमरत्नगता यारेखास्ति तस्यामध्ये मज्मरासंज्ञकभूमिस्थतारकद्वये पडुत्तरकमस्ति त
नरेखामध्यगतमस्ति अथ धनुर्लेखाधरस्य वृत्ताकारतारकेभ्यो दक्षिणादिशि पूर्वदिशि पृता
रकद्वयमस्ति परोर्मिथः हेउक्रचयोत्तरमस्ति तन्मध्ये प्रकाशितमस्ति तद्दक्षिणस्थं दूरमेवध
नुः पारस्थमस्ति अथ वृत्ततारके पूर्वतारकत्रयं प्रकाशितमस्ति तन्मध्यतारा पूर्वदिक्कास्ति
अथ तत्समीपे तारका चतुर्भुजं परन्ति तत्कोणात्सुन्मुखकोणस्थतारकाद्वयं प्रकाशितमस्ति
तस्य पश्चिमतारागणत्रयमेकसूत्रासन्नमस्ति तत्रान्तरं मिथः समानमेवास्ति अथोत्तरदि
कस्थतारकप्रकाशिततारा द्वयं एवं एतत्त्रयं एकसूत्रासन्नमस्ति अथ अश्वशिरोनिकटस्थ
तारकाद्वयं कुंभराशिस्कन्धपार्श्वस्थतारकं चैतत्त्रयमेकसूत्रस्थमस्ति अथाश्वमोथस्थता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकं स्कंधस्थतारकरूपोऽस्ति गतारेखा समानांतरा भवति अथ कुंभस्थितारकास्य गततारकं अश्वस्कं
धगततारकद्वयमध्ये एकात्मतारकं अश्वनाभिस्थनक्षत्रं एतद्रूपमेकसूत्रस्थमस्ति एतेयामंतरम
प्येकरूपमस्ति अथाश्वमुखस्थनक्षत्रं मज्जरासंज्ञकतारकाणां चतुर्णां मध्ये पश्चिमस्थनक्षत्रं
एतद्द्वयगतारेखा अश्वशिरोदेशस्थनक्षत्रं माकिवसंज्ञिकस्कंधस्थतारकद्वयगतारेखा एतद्रेख
द्वयं मिथः लंबरूपत्वेन संपातं करोति अथ दक्षिणादिक्मीनमुखस्थतारकं अश्वस्कंधनक्षत्रं
अश्ववक्षोदेशस्थनक्षत्रं रात्रयं एकं सूत्रासन्नमस्ति अथ त्रिभुजभूमिस्थताराः द्वायुग
ताताराः मेषमुखस्थनक्षत्रात् मंसल्संसमज्ञकवामपादस्थनक्षत्रगतरेखा पार्श्वे दिशे एकां
गुलांतरेऽस्ति अथ मेषशिरोदेशस्थनक्षत्रद्वयं त्रिभुजभूमिस्थतारकमध्यसम्मुखमस्ति अ
थ रोहिण्यः पूर्वदिक्स्थनक्षत्रद्वयं पज्जवारसंज्ञया महत्स्थापद्युतारका एतत्त्रयमेकसूत्रा
सन्नमस्ति अथ रोहिण्यः प्रकाशताराः तद्रेखा पादजरस्यास्ति परेखा द्वयनेत्रस्थ आपधुम्प
त्र पोरुपरिगतास्ति अथ पेतारे मिथुनशिरस्थितेन्तःत पोर्वदंतरमस्ति तत्त्रिगुणं तारस्थे
कसूत्रस्थान्यतरास्ति इयमेव पुष्यनक्षत्रदक्षिणानक्षत्रद्वयस्त्रगतास्ति एतत्तु अवरखसेन
लिखितमस्ति तमया वरखरा भ्रनेत्राद्यं २८७ तारे तथैवोपलब्धाः अथ मपापि रवकृत वेधे
न केषांचित्स्थानादिकमुमेसि पलब्धं तदत्र अन्यलोकपरिसार्थं लिख्यते अथ मेषराशेः प
ताराः वंयं द्वाभिदरामुलोल संज्ञिकवामजानुस्थताराः अपूर्वसंज्ञिकताराश्चैतानि चत्वारिए
कसूत्रस्थानि अथ पशेरवा अपूकसंज्ञिकताराः रोहिण्यः प्रकाशितताराः पोर्गतारेखा भुमसि
कुल्वनामसंततवरतास्थताराः तद्रेखा पार्श्वसन्नोऽस्ति अथ अप्रकसंज्ञताराः वृषशृंगस्थताराः
जवारसंज्ञस्कंधस्थताराः एते एकसूत्रस्थाः संति अथ मिथुनशिरस्थपेतारे फर्डुः सुजासंज्ञ
ताराश्चैकसूत्रस्थाः संति अथ तेतारे पेडबुसंज्ञताराश्च कर्कस्य जवानीपासंज्ञताराश्च हिमार
संज्ञताराश्चोत्तरदिक्काश्चैतानि एकसूत्रगतानि अथ हिमार्जेरविसंज्ञताराः पोराडपोराड्डग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिकंततारा च अथयान्यातारायारागुभुजासंततातारापाच्यांगेस्ति एतत्त्रयमेकसूत्रासन्नम् अथसिंह
राशेः ग्रीवास्थंतारेकेभ्यः पाश्चात्यतारास्ति पुनः पदुःभुजासंततारकागतसूत्रात् करोत्रय
संतजारापूर्वदिशिपसन्नास्ति अथसिंहपृष्ठस्थताराद्वयसंतक जानस्यापातारा द्वयमध्ये दक्षि
णास्थपातारा एततारकाद्वयानुगतारेखायाम् अग्रे रेखायाः पश्चिमदिशि पश्चिमपादस्थतारक
द्वयं पश्चिमदिशि किंचिदंतरितमस्ति अथकन्याराशेर्जानुस्थापातारायाजानुभुजासंज्ञता
राचतपोगतायारेखायास्थः रेखायाः पश्चिमदिशि समाकिपाजिल्लसंज्ञतारास्वल्पांतरेस्ति
अथपारेखासमाकिपाजिल्लरासुल्गोल्लसंतकतासगतरेखायाः पूर्वदिशि समाकिरामसं
ज्ञतारास्ति अथसमाकिपाजिल्लसंज्ञतारा: काकपसस्थताराद्वयं एकरेखागताः संति अथ
थसमाकिपाजिलकन्याराशेर्यानुस्थताराच अवासंज्ञचरणस्थतारात्रयमध्ये पाश्चात्यता
राएतत्त्रयमेकसूत्रेस्ति अथतुलामिकस्य पेताराजनतुःभुजासंज्ञताराचैतत्त्रयमपि एकसूत्र
स्यासन्नमस्ति अथतुलामिकस्य पदक्षिणातारासमाकिरामसंज्ञताराच अथसमयर्षिचपता
रामध्यमध्यतारा तत्त्रयमेकसूत्रस्थमस्ति अथतुलामिकस्योत्तरपातारासमाकिरामतारा
वसप्तर्षिचतुर्भुजपृष्ठद्वयतारकामध्ये यातारा दक्षिणा एतत्त्रयमप्येकसूत्रस्थमस्ति अथ
पातारा होवाचरणारछापानातारा वृश्चिकपुच्छपंचमसंस्थतारा पेचतारेतत्कंटकस्थेतन्मध्ये
अग्रतारा एतत्त्रयमेकसूत्रासन्नमस्ति अथवृश्चिकवक्षस्थतारात्रयमध्ये अग्रतारा होवाजान
स्थताराद्वयं चैतत्त्रयेण त्रिभुजं भवति तस्य मरवस्थानेव सस्थयतारा भूमिस्थेनेन ताराद्वये अ
थधनराशेः चरणजंघासंधिस्थ दक्षिणातारा धनुशरैरेखाग्रस्थतारा होवाजनस्थताराचैतत्त्र
यमेकसूत्रासन्नमस्ति अथधनुराशेर्जानुस्थताराशरपुरेखाग्रस्थताराचमध्य होवाजानस्थतारा
चैतत्त्रयमप्येकसूत्रस्थमस्ति अथपारेखानसर्वाकेसंज्ञनक्षत्रगता पाचमकरशृंगस्थनक्षत्रद्व
पगतरेखायाः नसरेतापरसंज्ञनक्षत्रमासंनमस्ति अथनसतायरसंज्ञगतारेखामीनमरव
नक्षत्रगतारेखाद्वयं रेखामकरपुच्छस्थताराद्वयमध्येगतास्ति अथपारेखामीनमुखस्थनक्ष
त्रअश्वमुखस्थनक्षत्रगतारेखा कुंभस्कंधपृष्ठस्थतारातरेखागतास्ति अथमीनाराशिमु
खस्थतारे पूर्वाभाद्रपदताराद्वयं चेतानिचेकसूत्रगतानिसंति अथद्वितीयप्रकरणं न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰ म॰ ट॰
२०७

207

नक्षत्रगोलस्य पश्चिमगतिरस्तीति प्रतिपाद्यते तत्र संपातचतुष्टयं पूर्वतो याति इति प्रत्यक्षेणोपलब्धं
यतः संपातचतुष्टयात्सर्वे द्विरूपं तत्तुल्यं नं भवति एवं अवर्खसेन निजकृतवेधेनोपलब्धं समाकि
आजित्तुल्या संपाताध्वउंशेरर्गेस्ति तिमूखारस्तं जिकेन यो वेधः कृतः तत्र अष्टभिरंशैः तदुत्तरं
दृष्टतउपलब्धं तस्मात्ज्ञातं तत्कृतवेधेनोपलब्धं अवर्खवेधकालपर्यन्तं अंशद्वयतुल्यं चलितं
मयापि बहुवारं गोलयंत्रेण वेधः कृतः तत्रापि नक्षत्राणां पश्चिमतः पूर्वदिग्गमनमेवोपलक्षितं अ
थ स्वकृतवेधोदाहरणं प्रदर्श्यते तत्र अरतृगीस्तं तराजः द्वितीयसंवत्सरे फर्मूसिसंज्ञमासस्य नवमती
गीके इस्कंदरीप्रदेशे सूर्यास्तमनकाले दिनार्द्धोत्तरं सार्द्धपंचहोरातुल्यगतकाले सूर्यवेधः कृतः तत्र स्पष्ट
कोः ११।३ तस्मिन्नेव समये चंद्रवेधः कृतः तत्र सूर्यचंद्रयोरंतरं क्रांतिवृत्ते उपलब्धं ७।२१ पुनस्तस्मा
दर्द्धहोरातुल्यगतकाले कल्बुल्अस्मत्संज्ञनक्षत्रस्य वेधः कृतः तस्मिन्समये दशमलग्नं मिथुन
चतुर्थांशे स्थितं तस्मात्कल्बुल्अस्मच्चंद्रयोरंतरं ५।१० तत्र गणितागतावसारेण प्रथमकाले स्पष्टो
र्कः ११।३।३ तत्र स्पष्टलंबनसंस्कृतश्चंद्रः २।४।१० तत्रार्द्धहोरायां चंद्रमसा पांचदशकलातुल्यं चलि
तं पंचकलातुल्यं लंबनं कृतं तदास्य स्पष्टश्चंद्रः २।४।२० एवं कल्बुल्अस्मत्संज्ञकनक्षत्रस्य ध्रु
४।२।३०। अथ अवर्खसेन लिखितं कल्बुल्अस्मत्संज्ञनक्षत्रं ३।२९।५० स्पष्टमुपलब्धं एवं तस्यांत
रं २।४० वेधकालांतरं च २६५ तस्माद्ज्ञातं शतवर्षैरेकांशं चलति एवमेव अन्यान्यपि नक्षत्रा
णि एतदंतरतुल्यान्येवोपलब्धानि अथ तृतीयप्रकरणं तत्र नक्षत्रगोलः कदंबद्वयाधारेण
भ्रमणमेषां गणकैः कदंबानुसारभ्रमणमिति संज्ञायते कदंबानुसारभ्रमणं स्पष्टमेवोपलभ्यं यतः ए
कध्रुवकृतवृत्तानि तद्ध्रुवगतवृत्तानि समानि चापानि खंडयंति अन्यवृत्तानि तेष्वस्पष्टं तरं बहु
भवति तदा ज्ञायते शरेण स्वस्थैर्यं ज्ञायते गोलस्य गतिः तादृशाद्दक्षिणोत्तरप्रदेशाभ्यां भवति
येन वृत्तेन नक्षत्रबिंबांतरमेकरूपं भवति अवर्खसेनाप्यनेन एतेषां गतिः कदंबाभ्यां भवति
यतस्तेन स्ववेधेन नीमूखारस्कृतवेधे नवविंशत्यंशाः शरः दक्षिणादिक्स्थः शाहुपतुल्य उपलब्धः स्व
न एव तेन स्वग्रंथे लिखितं नक्षत्रगोलः क्रांतिवृत्तस्य दक्षिणोत्तराभ्यां भ्रमति परं च तस्य संदेहः
कश्चित्स्थले स्थितः यतस्तस्यानीमूखारस्तत्कृतवेधे विश्वासो नास्ति कालांतरमपि स्वस्याम
पावहुकालांतरे वेधः कृतः बहूनां नक्षत्राणां च वेधः कृतः तस्मात्त्वस्माकं संदेहो वर्तते यतो म

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मघानक्षत्राणां शराः अयनत्वसानीतशरतुल्य उपलब्धाः एतेषां स्पष्टक्रांतयोपि पोठपलब्धास्तावर्त्व
सानीततुल्यत्वेनोपलब्धा अयनत्वमेनापि तीव्रखारस्यांतिकानीतसमानोपलब्धं: यानि नक्षत्राणि
मकरस्थानात्कर्कस्थानदिशि स्थितानि तेषां स्पष्टक्रांतिरुत्तरदिगवलंबिता भवति यानि च कर्कस्थ
नान्मकरस्थानदिगानानि तेषां क्रांतिर्दक्षिणदिगवलंबिता भवति संपातात्संनेकं ते महती द्व
द्विर्भवति कर्कमकरस्थाने लघ्वीति अथैतद्विचारार्थं केषांचिन्नक्षत्राणां स्पष्टक्रांतिरुपपरि
कालिख्यते तत्र तीव्रखारस्य अरस्त्वलम अयनत्वमादिकृततवेधानुसारेणास्ववेधानुसारेण च निरु
प्यते नक्षत्रस्पष्टक्रांतिज्ञानेन अयनत्वमकृततवेधदिना हारभ्य अयपावत् नक्षत्राणां गोलः अंशाद्
यं चत्वारिंशत्कलाश्चलितोस्ति २।४०। मेषसंपाततुलासंपातात्संनेनक्षत्राणां स्पष्टक्रांत्यंतरे
णगोलश्चलितोस्तीति निश्चितं अयनत्वमोकास्पष्टक्रांतयः अथ च मत्कृताः क्रांतयः लेखामंतरा
णि च लिख्यंते

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मि०सं०
२०८

208

भ	खारस		अवरखस		वनलीस	
कृत्तिकाकामध्य	५/४८	३	५/४८	३	५१/५५	३
कृत्तिकाकामध्य	२४/३०	३	१५/३०	३	१६।/१५	३
रो	८/४५	३	८/४५	३	११।/०	३
मिथुनप्रथमस्कंध	४०/०	३	४०/२४	३	४१।/१०	३
मिथुनारथमस्कंध	१/१२	३	९/४८	३	२१/३०	३
मिथुनद्वितीयस्कंध	३०/५०	३	४१/२०	३	५१/१५	३
	१६/२०	३	१६।/०	३	२२/४५	३
पुनर्वसु	३३।०	३	३३।/३०	३	३३।/३०	३
हृमरावास्तशिरा	३०।०	३	३०।/०	३	३०।/१०	३

	अरसनजनगतोऋखारस / नीरवारस		अवरखस		वनलीमूस	
	२१/४	३	२०/४०	३	१८/५०	३
मघा	१/२४	३	०/३६	३	०/३०	३
चित्रा	६१/३०	३	६०/५७	३	५९/४०	३
मरीचि	६७/१५	३	६६/३०	३	६०/०	३
वशिष्ठ	६८/३०	३	६७/४०	३	६६/१२	३
अंगिरा / स्वामी	३०/३०	३	३१/०	३	२६/३०	३
हस्तिरा	५/३०	३	५/३६	३	७/३०	द
फाल्गुनी	१/१२	३	०/२४	३	१/०	द
उत्तरफाल्गुनी / ज्येष्ठा	१८/२०	३	१९/०	३	२०/१५	द

अवरखसनेपाईहैक्रांति

कृत्तिका	ब्रह्महृदय	प्रथमस्कंध	चित्रा	मरीचि	स्वाती
प्रथमअर्द्धमे		द्वितीयअर्द्धमे			
१५।१०	४०।२४	१।४८	०।३६	६०।४५	३।१०
मैनेपाया					
१६।१५	४१।१४	३।५०	०।३०	५९।४०	२६।५०
नौक्रांतिअधिकहै					
कृत्तिकायाः	ब्रह्महृदयस्य	प्रथमस्कंधस्य	चित्रायाः	मरीचेः	स्वात्याः
१ ५ ३ अधिका	० ४८ ३ अ०	० ४२ ३ अ०	० ६ द न्यूना	१ ५ द न्यू०	१ १० द न्यू०

मेषको पिछले वीच	कन्याके पिछले वीच व वृषके पिछले वीच	कन्याके पिछले वीच	कन्याके पिछले वीच	तुलाके पहिले वीच	तुलाके पहिले वीच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथ तीमूरवारसेन इस्कंदरीये वेधः कृतः फैल्वसमसंन्ने ४७ अंसीनर्फूनमार्सनवमतारीके रात्रिगतचतुर्थांसे सुरे
पापरनाम्नः कृत्तिकानक्षत्रस्य गुच्छार्द्धेऽसमाप्तांतरे रात्रावात्तृतीयांशमप्राप्तांतरे रात्रौ चंद्रः पश्चाद् स्ति सूर्यश्च मत्स्यभि
रंशे १ कुंभेऽस्ति अथ च्यगर्वसंज्ञिकेन इस्त्रपनीयसंज्ञिकपुरे वेधः कृतः दूमीतिपानूसंज्ञकस्य द्वादशतुल्यं
१२ सन्ने मतरऊसंज्ञमासस्य अष्टमतारीके अर्द्धरात्रात्पंचहोराभिः प्रागेव सूर्यश्च धनराशेः षड्शेऽस्ति त
त्रचंद्रः दक्षिणादिक्शाल्यासुरैयासंज्ञनक्षत्रस्य दृष्टपाले कृतरभागः आच्छादितः स्थितः तत्र प्रथमवेधेऽपरह
नस्त्रसीयपंचांगाग्नि २९४ तुल्यगते द्वेति श्रुसबरसंज्ञमासस्य त्रिंशतमतारीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरात्रयतु
ल्यकाले कृतः अथ द्वितीयवेधोऽपरहनस्त्रसीयरवा १ थ्याष्टमि ४० ते हे तवासंतमासस्य तृतीयतारीके
अर्द्धरात्रात्प्रागेव होराभिः ५।२९।१ मध्यमहोरा ५।४५ सु वेधः कृतः एवं प्रथमवेधे स्पष्टचंद्रः ९।०।२०
द्वितीयवेधे ९।३।१७ उत्तरदिशि प्रथमवेधे शरः ३।४५ द्वितीयवेधे शरः ४।५०१ प्रथमवेधे दशमलं
ग्नं २२ द्वितीये ११।१२ प्रथमवेधे लंवनसंस्कृतस्य स्पष्टचंद्रः ०।२९।२० द्वितीये १।३।१५ प्रथमवेधेस्य
पः शरः ३।३५ द्वितीये ४० प्रथमवेधे सुरैयाकृत्तिकानक्षत्रस्य ध्रुवकः० २९।३१ अस्यांतरः शरः ३।४० द्विती
यवेधेस्य ध्रुवकः १।३।१५ दक्षिणाः शरः एवं शरस्तेकरूपः एवोपलब्धः तस्माज्ज्ञातं नक्षत्रगोलस्य भ्रमणं
कदंवाभ्यां भवति वेधद्वयस्य कालांतरवर्षाणि ३७१ ध्रुवद्वयांतरं ३।४५ तस्माद्ज्ञातं शतवर्षे एकांश
चलितं तुल्यं अथ तिमूरवारसंतिकेन फैल्वसंज्ञकस्य षट्त्रिंशद्वर्षतुल्यगते संने ३६ अकि पइलीसं
ज्ञमासस्य षोडशतुल्यतारीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव होराभिः ४ वेधः कृतः तत्रस्य ष्टोर्कः ११।१५ तत्र वेधे चंद्र
स्योदरगता चित्रा आसीत चंद्रस्योत्तरपालि चित्रयोरंतरं व्यासतृतीयांशतुल्यमस्ति तत्रैवाष्टचत्वारिं
शतमे ४८ सन्ने पुनर्वेधः कृतः फवानीसंज्ञमासस्य पंचविंशतितारीके अर्द्धरात्रादुपरि सार्द्धद्वयहो २
३० होराभितगतकालेन तत्र चंद्रोदयो जातः चित्रा च तदुरपालिलग्ना अथ मानालावुत्तसंज्ञिकेन रूमीयदे
शेन रायान्त्रसंज्ञिकस्य प्रथमसंने रात्रेर्गतहोरासु० चंद्रमसा चित्रानक्षत्रमाच्छादितं पश्चिद्दे कादशहोरा
यां चित्रानक्षत्रं चंद्रः पृष्ठे गतं तत्र चंद्रव्यासांतरं किंचिन्न्यूनमस्ति चंद्रश्रृंगाभ्यां तुल्यमेवांतरं श्रुतपोः कैदैकं
अर्द्धरात्रादुपरि पंचहोरातुल्यकाले जातं एवं प्रथमवेधेऽपरहनस्त्रसीयवेधे संनः ४९९ तोत्तंज्ञमासस्या
ष्टमतारीकस्यास्ति तृतीयवेधे ९४५ संनः मारवीरसंज्ञमासस्य षोडशतारीके तत्र प्रथमे स्पष्टचंद्रः ५।२।१

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म॰म॰ट॰
२०६
209

द्वितीयः ५।२१।३० तृतीयः ४।२४।४२ अस्यांतरः शरः प्रथमः १।२० द्वितीयः २।३० तृतीयः १
२० प्रथमदृशमलंग्नं ३।१२ द्वितीयदृशमं २।२२।३० तृतीयदृशमलंग्नं ६।८ तेषु नतं संस्कृत स्पष्टध्रुवः
प्रथमे ४।२२।१२ द्वितीये ५।२२।३० तृतीये ४।२६।१२ स्पष्टः शरः प्रथम २।० द्वितीयः २।१२ तृ
तीयः २।० तत्र प्रथम चित्राध्रुवकः ४।२२।२० द्वितीयः ४।२२।३० तृतीयः ४।२६।१२ शरः प्रथमः
२ एवं प्रथमवेधतृतीयवेधकालांतरं ३६।१ ध्रुवकांतरं ३।४२ अथ द्वितीयवेधतृतीयवेधकालां
तरं ३९।६ ध्रुवकांतरं ३।४२ अस्मादपि शतवर्षांतरे गोकांशतुल्यासंक्रमंतरं जातं पुनर्मेरवारस्य
ज्ञिकेन ह्रस्वंदरीप देशोयदि विंशत्मितसंख्येपनैर्वेधः कृतः तत्र चंद्रमसा ह्रस्विकशिरोभागस्थतारका
त्रयमध्ये उत्तरदिक्स्थं नक्षत्रं आच्छादितमस्ति चंद्रकेंद्रं नक्षत्रात्किंचिदग्रेस्ति तस्यांतरमपि मध्यतारया
तथास्ति यथा मध्यतारादक्षिणतारयास्ति चंद्रकेंद्रउत्तरनक्षत्रं च समस्तेन आच्छादितमेवास्ति दं
डंच अर्द्धरात्रादुपरिगतहोरासु होरा ६।क १० उपलब्धं तत्र स्पष्टोर्कः ८।१२ ह्रस्वंदरीपदेशेगत होरासु
७।३० अथ प्रथमवेधः उरहनस्सरीपवेद पंचाब्धितुल्या ४२४ सन्मेत्रमाऊफीमंत्रमासस्य चतुर्दशे
गिकेकृतः अथ द्वितीयकेपोतुरहनस्सरीपवेदाष्ट ८४२ तुल्यसन्मेमास्वीरमंत्रमा सस्य कोनविंशति
तमतारीके तत्र प्रथमवेधे स्पष्टध्रुवः ७।१।१२ द्वितीयवेधे ७।४।२० उत्तरः शरः १।२० प्रथमः द्वितीयः
शरः २।२० प्रथमवेधे दृशमांसिंहराशेर्मध्येस्ति द्वितीयकाले दृशमलग्नं तुलाराशेरंत्येस्ति लंबन
संस्कृतः प्रथमध्रुवः ७।२।१० द्वितीयः ७।४।२२ शरः १।२० अथ वेधद्वयकालांतरं ३६।१ ध्रुवकां
तरं ३।२२ अस्मादपि ज्ञातं शतवर्षे गोकांशतुल्यं चलितं अथ चतुर्थप्रकारेण तत्र तारकाणां क्रांति
वीशराश्च ध्रुवकासारिणपमेतेषां मध्ये किंलेख्यमिति निरूप्यते तत्र पूर्वोक्तवेधेन दंनिश्चितं सर्वाणि
नक्षत्राणि एकरूपेणैव चलंति यस्मिन् गोले चैतानि संति तद्गोलमपि शतवर्षेषु गोकांशं चलति क
दंबात् मारेण भ्रमति अत एव एतेषां ध्रुवकाः शराश्च सारिणपमपुलिखितुं विकीर्णाकृतास्ति स्पष्ट
क्रांतिपश्चैकरूपानं संतीत्यतस्ताः स्थिता यानि नक्षत्राणि वेधार्हाणि तानि एकः प्रमाणामार स्पष्ट
माणपपतं लिखितानि वेधश्च यंत्रतुल्यहल्कासंज्ञिकेन गोलपक्रांतियंहल्कसंज्ञिकेन गोलयंत्रे
णकृतः तत्प्रकारोयथा तत्र कस्याश्चित्यकशरूपतारायाः चंद्रमसा ध्रुवकं निर्णीतये यानारकपास

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वीणि नक्षत्राणि स्पष्टीकृतानि अथ पंचमप्रकरणं तत्र सारणीविचारः उत्तरस्थतारकाणां सारणी कोष्ट
केषु स्थापनं च निरूप्यते अत्र मयास्याः सारिण्यश्चत्वारि खंडानि कृतानि तत्र प्रथमखंडे तारकाणां नि
रूपणं तेषां आकाशे स्थानज्ञानार्थं च अष्टचत्वारिंशन्मूर्तिस्वरूपेणाकानि चिन्हनक्षत्राणि हस्तगतानि
कानिचित्स्वादृगतानीत्येवं तेषां स्थाननिर्णयं कानिचिन्नक्षत्राणि नक्षत्रचारदक्षिणोत्तरे एताव
दुत्तरेणास्तीत्यनयारीत्यान्येषां स्थानज्ञानं दर्शितं एतानि कानि इति तस्मात्सूत्रात् उमारेणायेषां ध्रुवकः
स्वल्पः तेषां प्रथमद्वितीसंज्ञा कृता अस्मादधिकानि चिन्हनक्षत्राणि दक्षिणगतानि चिदुत्तरस्थानी
ति ज्ञानं कृतं अत्र दक्षिणोत्तरं ज्ञानं कर्तुं वा उमारेणास्ति एवीचार्यैर्नक्षत्रज्ञानार्थं मूर्तिषु स्थानानि प्र
तिष्ठानि तदुक्तात् उमारेणैव मया न ज्ञानं कृतं यतस्तैराचार्यैः स्वपूर्वाचार्यप्रोक्तस्थनेषु न स्थापितानि
अपि च यानि नक्षत्राणि तत् स्थानानन्हीरनेतानि मयानिः सारितानि तेषां प्रत्ययोऽप्यतास्ति तत्रैव
स्थापितानि यतः परिसरणोस्त्यायासेन यथीरीक्षणं भवति यथा अवरवेमेनद्वे तारे कन्याराशेः स्कंधस्थ
ले निरूपिते मया च ते तारे कन्याराशेः पार्श्वस्थले निरूपिते यतः शिरोदेशात् स्कंधयोरंतरं स्वल्पं न ता
रं महत् तस्मात् यन्मया निरूपितं तदेव समीचीनं अथ द्वितीयखंडे नक्षत्राणां ध्रुवकार्थं अंतू नीतं स्म
त्रकस्य प्रथमसंनीय ध्रुवकानि कृतानि एवं तत्रैव त्र ग्रानस्मरीय संतः ४६९ सारिण्यस्तृतीयखंडे नक्ष
त्राणां १४ शरा सारिण्याश्चतुर्थखंडे एतेषां प्रमाणानि द्युत्तरस्थनक्षत्राणां सारिणी :

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰ म॰ ट॰
२१०
210

उदि४

नाम वा मूर्ति	ध्रुव	शर					उत्तर में ध्याती		३।८।०												
												४।३।१ १०	५।१। ३०	तीनों बंध केमध्यमे	३०। ०। ०।	२२ / ०	पाहर के जा रे	४।२८। ५५	२४ / ८	तीनों में दूसरे भाग मचार तारा ए चौकोर से पूर्व
१ पुच्छाग्र पर	लब्ध	भद्रक	स्नातिका मे	२।२५।२०	३८ / ५५	४	छत्तिरा ध्याती	३।११।०	४।२। ०			४।३।१०	३।७। २०	अजगर के नागजा यानमे	[illegible]	१९ / ३०	७ छत्तले ह्रदक्षि	४।२७। ५५	३८ / १२	चौकोर के प्रथम भाग के दक्षिणा
२ पुच्छ के भीतर	२०।१०	६६ / ५७	२	आरवामे दौ तिमप्रथम	२।२५।५०	४।३। ०	२	वाम जानमे	३।१०।४०	४।२।०			४।२२। ४०	२।८। ४५	मस्वमे	[illegible]	१९ / ३०	उसके आगे दौ	४।२०। १०	४१ / २०	गचौकोर प्रथम कोणा उत्तर
आगे के चैको र पेदक्षिण के	२।२।३०	७० / ०	४	आरवमे हसरा	२।२६।२०	४।३। ४०	२	उत्तर वाम पादे	३।५।३०	३।२।१			४।२५। १०	२।८। १२	शोख कीपल कबर	[illegible]	१५ / ४०	उसके दक्षिणा	३।१५। १०	१७ / १५	चौकोर दूसरे भाग के उत्तर
४ चौकोर के उत्तर पहिले कोने	१।१८।०	७४ / ०	४	४ ललाम में	२।२६।१०	४।७। १०	४	दक्षिण पादे	३।८।२०	२।८।२०			४।११।४०	३।५। १५	दोछीमे	[illegible]	८० / २०	उनही नोकेउत्त	३।१५। २०	१९ / १०	चौकोर दूसरे भाग के दक्षिणा
५ दक्षिण चौकोर के पीछे के कोने	२।२८।४०	७५ / ४०	४	५ ललाट के पास	२।२८।४०	४।३। ०	२	जानु केनी चे	३।८।४०	३।८।०			४।८। ५५	२।५। ५५	सिर के भागपर	[illegible]	१५ / ३०	इन तीनो मेउत्तम भा	३।१३। १०	२० / ०	खजमस नक्षीमके शर रतमे ऊपर है
६ दक्षिण पिछले चौकोर के कोने	३।३।४०	७७ / ४०	२	६ कानसे ऊँचे	२।२८।१०	५।१। ३०	२	२ है चौको रखरूपमें	३।९।२५	३।०।२०			४।११। २०	२।४। ४१	कुरंबपुर नी नलार दे तिहूस	[illegible]	८२ / २०	इनसे आगे	३।१७। १०	२२ / ५५	इससे ऊँचे है
७ उत्तर के पिछले चौकोर केकोने	३।२१।१०	७४ / ४०	२	७ गर्दन पर	३।०।३०	४।३। ५५		उदरम	३।२२।४०	३।८।०			४।१२।१ १०	५।५। ४०	उत्तर उनतीने मेदक्षिण	[illegible]	१८ / ५५	उससे आगे	३।११। १०	२५ / १०	उसी भाग मो
८ नाराखवारि ज सिहनेमे	२।२८।१	७५ / ८	३	८ गर्दनु भागमे	३।२।३०	४।७। २०			३।२२।१०	४।४।३०			४।११।० ०	५।२। ४०	इन तीन के पीच मे	[illegible]	८० / २०				सबों के तीन के पहिले अग्र मेऊका
										४।२।८											

उत्तराशानी दक्षिणा पश्चिमा उत्तराग्वम दक्षिणादे दक्षिणाद्यनुकमे

२।१८।३०	७।१।२०
११।८।४२	८।१।४०
११।२०।३०	३।७।४१
०।१।४०	७।०।२१
०।२२।४२	७।१।४२
०।२९।४०	८।०।३
०।२६।१०	८।१।४०
०।१३।२०	८।०।१५
०।२०।२०	४।४।४०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८ ब्रह्मोनोसे मस्तिराम	०१११५	३।३०	१ इन्द्रहोके हमोभागे	०११२०	६।४।४०	८ वीर्यबाजू मे	०११।३०	६१ १५	१	सिरपर	६।४।४०	५३ ५५	१७ कमरमेंहू सरीओर	०।२२।१०	४१ १०	१	प्रथमकेना वमाम्ध	६।४।१०	४४ ५५	वामकोह नीम	०।२१४०	५१ ०	१८ वामजा उपर	०१०१२
१९ इन्द्रकेउतर दोनोके	०११२।२८	८४।४५	२ होनोकेना वेउछेमे	३।०।१००	६।०।१५	६ तीनके बीचउन मेदक्षि	०११।४२०	६१ ५५	७	हाथिनेकन प्रतिमें	६।१।४०	५१ ४०	१० पोरोसे कृचा	०।२२।२०	३१ ३	५	नावेकेउ चर	६।१।०।०	४४ ५५	वापेथ्रयुद [illegible]	०।२१२०	५१ ५५	१९ ग्रामेग स्क	०१११६०
२० इनोमेपृति रामपीप	३।२८।४०	८।१।३०	३ पउहि तीपभागे	०१०१२०	५१५१५	१० तीनके पच	०११।१२०	६१ १५	१	हहोमेडन ह	६।२।४०	५३ १५	१ हस्ताम्ऋ	०।२१।२०	२३ ०	१	नावकेउ नरकुणा	६।१।२०	४६ १०	हस्मिफरि मस्मेउन हस्तकमि	०।१४०	५४ ०	२० वामपदे मेसे ऊंचे	०१११२४
२१ इमहो सेक्र चे	३।१८।४०	८।२।४५	नपसत्वपेतपम			११ नीनोके उतर	०।१।१०	६१ ५२	१	रुनसेमस नीपउनर	६।२।४०	५७ ३०	१ वामजंघा उतर	०।२१३०	२४ ३०	१	प्रहीकेण्या धपरकोने	६।११४०	४८ २०	होमेहमि गातरफ	०।११२०	५३ ०	२१ ऊहीनी नकेबीच	०१११५५
२२ रहोयीछे नानेनोसह [illegible]	५।१८।४०	८।१।४५	१ केफाऊ सरकुणा	०१५१०	७५।४०	१ वाहाना रेशिरसे उचा	०११।३।४०	६४ ०	१	[illegible]	६।८।३०	४६ १०	११ तीनोके बीचमे	३।२१२०	२६ ७	जानुस्थाना				हमुकुमि मे	०।२।२४	५४ १०	२२ ऊहीमे नीसरा	०१११४०
२३ उनूतीनके बीच	५।१८।१०	८।३।४५	२ वामपा है	०१३१०	६।४।१५	३ सेक चा	०।२।२०	५९ ३०	१	पोरोसे हस्तिरा	६।८।३०	४४ ३०	१३ नीनोकेह स्निरा	३।२।१४	२५ ०	१	नाकु मे	०।१।४०	३७ ३०	वामकु से	०।१।१०	५३ २०	२३ इस्मारान मे	०१०१४०
२४ हस्लिकेउतर रकुका मारंभ	५।१८।२०	८४।४५	३ कहिकेनी वहल	०।३।२०	७।११०	४ माहोण्या वामदाय परनीर	०।१।२०	५८ ४०	११	हसिहाथ केकीने	६।८।४०	४९ १०	९ होनोतन केबीचुवाशंत	३।२।१०	३१ २८	१	हतपरेके रपरनाम वगलुम	६।३।४०	४१ ०	होमेडन [illegible] वकीकीन	०।१।१०	२६ १०	२४ होमेस उमर	०१११२०
२५ पुरूवमनी नोकेपामह उम	५।१८।२०	३।१०	४ हहिनी कमपरिमे	०११।४०	६।१०	२ तीनोके बीचरहि [illegible]	०।१।२०	५८ २०	१	[illegible]	६।१।१०	४२ ३०	१ वंघऊ नारा	६।१४।४०	४४ ३०	१	रहिनेरा भोर	६।१।४०	४० १०	वाईर नतो	०।११।१०	५८ २०	२५ इस्मुख रनेमे	०१११४०
२६ होनोकेहहि खा	५।१।०।१०	९४।४०	५ हस्निवा उमध्य	०।१।२०	७।१।१	३ तीनोके हमरोओ	०।१।४०	५१ १०	१४	वेहोनोस हमरनाक	६।१।४०	४३ २०	२३ वेसेक चानेन	६।२।४०	४६ १०	४	हहको हनीपर	६।२।१०	३१ १०	वांईनान मेडन्नि	०।११।१०	५९ ५५	२६ इनुसुर नकेबीच	०११११०
२७ होनोकेहति त	५।२।०।१०	१०।४०	६ हतकोह नीकेनीके	०।१।१०	७५।२९	५ चारकोह नीपर	०।१।४०	५४ ४०	१५	उन्मूरे केबीध	६।१।१०	४० १५	३ कसकचा पाम्प	६।११५५	५९ ०		वामप तोपर	०।१।४०	४० ०	इन्होंसे नीचे	०।११।२०	६० २०	२७ होकेउन र	०११०१०
२८ हूसकोमसे कवेमपुम नीम	४।१२।४०	१।०।०	७ धानी पर	०।२।२०	६।१।३०	७ वाहेउन रहीमे	०।२।४०	५९ २५	१५	कमरमें	६।२।४०	४१ ४०	४ उनसेस्वे नगीच	६।१३।४०	५५ ३०		वामह तपेवी नूपर	०।२।१०	४९ ३०	हन्थांहि	०।१।२०	६१ ५५	२८ नुतपिंडु रीमे	०१०१२९

३।१।०
५६।१०
१०।२५
११।१५
१।२।०
११।१५
३।३।२७
४।१।०
३।३।४०
२४।४०
३४।१५

स.म.र.
२११
211

०	दहिने वाम मूर्ति नत्वा क्रिकी तारा	११११०१०	६५।०	रक्तकेद सिता	११२।४।०	२५।४५	वार्तिकी हनीत्रु	११०।२५	४६।३०	जानुनक्र मीसिद्ध	०।२।१४	४५।२०	१२ चौपकि नीचु	०११२५	४१।४०	२ पेनीन केवीच	११७१०	२७।४०	रक्तपति हुर्गक	९१२४	२५।३०	सिरमे हानिनये	वालिकः		सुविक्र नक्षत्रा		
	मद्युसा			पसि			रक्तमेत वाजार	०११२५	५२।१०	२ आतीप ह	०११५।१०	४६।४५	१३ हिनारे वकीके	०।१३२	५२।४०	तीनोनु गमाभाग	०।११२०	२६।२०	रक्तपा हनुमे	[illegible]	२८।४५	सिरवा लिमेवके	[illegible]	३०।०			
१	सिरफर	११०१२५	६२।०	१ चोचु ऊनवे	११२१४०	४६।२०	पसमू ले	०१२।४०	५४।०	३ कुमर पर	०।११४६	४७।४५	कापालिक			वार्तकी हनीमे	११२१०	२८।०	वाई तनपर	[illegible]	२९।२५	वालेय विरामे	[illegible]	३१।२५			
२	वहिवेवेश्व मन्नीत्रवक्ष मुद्रर	११।१२०	६२।०	२ सिरमे	[illegible]	५०।३०	वाम पारे	११०१०	५२।१०	४ जीकीपर हेरानकेवी	०।११।१६	४६।०	२ हस्तिनु थमे	०।१२।४०	४०।३०	मुड पर	०।१२।२०	२३।०	वाषीयु रनवर	[illegible]	१६।१५	दक्षपेदी नमे	[illegible]	२२।३०			
३	[illegible]	११।०।१०	६४।४५	गर्तनके नक्ष	०।१२।१०	४७।०	वापीयुरु नेपर	०।११।३०	५७।०	५ जाजतो नोपर	०।११२२	४५।३०	३ रक्तके जमि	०।११०	३९।३०	हरवे लरक	०।११।४०	२७।०	वामती जीपर	[illegible]	१७।४५	रक्षुकी हनीम	[illegible]	२९।३०			
४	[illegible]	[illegible]	६०।०	४ जाती पर	०।१२।३०	४७।२०	रक्षिवेण वपर	०।११।१०	६०।०	६ कीलीप	०।११।१०	४६।०	४ रक्षकन ष्टशर	०।१२।४०	३५।३०	३ मेवेद	०।१२।२५	२७।०	वामत शीपर	[illegible]	१७।०	रहिदुपे	[illegible]	१९।४५			
५	[illegible]	[illegible]	६२।०	५ रचेप र	०।१२।१०	६०।०	हासपा उम-मा	०।१२।४०	६४।३०	७ पपरस	०।११२४	४७।२०	५ गार्दक नरशी	[illegible]	३२।२०	मुड पर	०।११।२५	२२।४५	वामपा रकेसी	[illegible]	१९।०	वामके हनी	[illegible]	१३।२०			
६	[illegible]	[illegible]	६०।२०	६ कोहनी मिउपर सत्ताम	[illegible]	६४।४०	रक्षपुर नेम	०।११।२०	६३।४५	८ वापेवा जमे	०।११।४०	४५।२०	६ शिरप र	०।१०।४०	३४।३०	हस्पद्धर नेपर	०।१३।१०	२८।०	कापालिककेस्वमिन			वापेक कनेरी निम्नाते	[illegible]	२०।४०			
७	[illegible]	११।१०	६०।२०	७ रक्षप वेम	[illegible]	६२।४०	स्वारि जावम	०।१।२६	४६।४०	९ वार्हिजाह नोक्रेनीने	०।११।४०	४८।०	७ कमप दिम	[illegible]	३१।१०	असेकु परनने व	०।११।१०	२८।१०	असेप र्नापेरे इव	[illegible]	१८।०	अनुमे ऊचो	[illegible]	१८।०			
८	[illegible]	[illegible]	६६।१०	८ पुरनके नध्ये	०।१२।१०	४९।३०	इरमेके	०।१३।१४	५९।४०	१० रत्नवान पर	०।१२।१०	४५।०	८ दक्षक मे	०।१३।२०	३०।०	पुरोनेमे नोसमेक	०।११।१०	२८।०	पुरनेवा लसेपेन	[illegible]	३१।१६	वाम	[illegible]	१८।०			
९	[illegible] उत्तर	[illegible]	७२।०	९ वहनने उत्तेप्ति	[illegible]	४७।०	नरावा			किंपाकेरु ष्टेडेकीनीने	०।१२।०	५१।०	९ हो	[illegible]	३०।१५	इतमेक्स रेमाजे	[illegible]	२८।१५	जउवा	०।१४।४०	२०।०	यरवक	[illegible]	[illegible]			

२९।१०	८।२६।१२	उत्तरोंकेशी व
३०।०	८।२८।१२	उसीकू पासहै
३०।१०	८।२९।२८	वायेप खोरप
३१।२०	८।२।१२	उसमेहस्र रभाग
२८।४०	८।२७।२२	दूसरारो तिसकेऊ
२६।४०	८।१४।१२	नखुसत
३८।२०	८।२२।१२	इछेमेहै
		रघ्यकेपाइहदे
३०।४०	८।३।१२	उह्नोसेकेर तिसा

		वाशात्वरूपम
३१।५५	८।२४।०	शल्वषप ने
३१।१०	८।२१।२८	तीरके ऊऊम
३१।५५	३।२०।२८	तीनो केमध्य
३१।०	८।२२।२८	तीनोमे ऊचा
३१।४०	८।१६।२८	तीरके किजोषा
		मध्यः १६
३१।५५	८।१८।१०	शिरमे
३१।१०	३।२८।२८	गईनपर

२८।०	३।२२।१२	उसमेरम्मि ता
२५।१५	८।२२।२४	आकेजुरे हायमे
२७।२२	८।२२।१२	हैआके वायरह
२०।१०	८।१७।१०	हैअभीर तालयपर
२८।३०	३।२२।२४	नेबावा लेकेपाम
१०।५५	८।१२।४०	उमेउनर है
२०।०	८।१२।४०	हैआकेरम्मि हायकेपीछे
२५।२०	८।२४।१२	उहूसेपीछे रहूमे
२८।०	८।१८।१०	हुछकेको नेमे

२०।०	३।२२।२८	मलकुमरो ठीकूकिना
२१।२५	८।२२।१०	नाकके छिद्रके
२०।३०	८।२२।४०	कानप्र लकेबीच
२०।१०	८।२२।१०	गर्दनके नरपर
२१।३०	३।२२।२४	भुजपर
२२।४५	८।१२।४०	विशिनेप लगाउता
२०।०	८।१२।१०	गर्दनमें
२१।१०	८।१२।४०	गर्दनमेंथी स्तीनतिम मध्यम
२०।०	८।१८।२०	तीनमेम धका

दतगुलकेश रभंगदृतिम कार	११२५।४०	५।२५
उसमेऊपर	११२२।४०	८।३०
निलंवपर	११२८।२०	९२।१०
निस्सऊपर	११२०।४०	१२।१०
ध्यालकरः १२		
[illegible]ारमें	११२७।५५	३६।०
[illegible]पिपरवेरे [illegible]तोहैऊ [illegible]ऊचा	११२८।०	३१।१५
[illegible]तिनकोर [illegible]भागमें [illegible]खोरके	११२८।०	२८।४५
[illegible]मेऊच	११२२।५५	३२।०

५	उत्तमेरस	११४५।४०	३१।५५
६	पासूकी हनी	११२८।५५	२३।४५
७	बाईमध्ये ली	११२५।०	१७।२०
८	नवहू मरा	११२६।४०	१६।२०
९	रम्सकी हनी	११२१।२०	१५।०
१०	रस्पहूपे लीमेपहि	११३१।२०	१३।४०
११	नवहूस रा	११२१।१०	१४।२०
१२	रम्सधुर नेमे	११२३।२०	१७।२०
१३	रहिनीठी लीपर	११२३।०	२१।२५

१४	पूरसिपा हेमध्यम	११२६।३०	२१।१५
१५	नवहूस रा	११२५।०	११।३०
१६	रुमहूसरे केरूस	११२५।२५	०।२०
१७	सेवीकम वैछितीप भागमें	१११३।१०	०।१५
१८	रहिनी रहिकी	११४२।१०	११।०
१९	वांपेछ रनेमा	१११३।२०	४११।५५
२०	वामपाह केमीली परउमेप	१११०।४०	५।२०
२१	हमसात वेव	११८।५५	३।१०
२२	रमके रसिरप	११२२।२०	११।४०

वाईए डेपर	११०।२०	०।५५
उदमेप वधारने मेजोखा	११०।४०	०।४५
व्यालीकेरवारिज		
वहिनेप खिरेको	८।२।१०	२८।१०
तीनमेम धका	८।२।४०	२१।२०
तीनमेर छिसाक	८।०।२०	२५।०
उनसेमरे भागमध्य वालमरुप	८।३।२०	२३।०
उहनी नेमेरऊके	८।४।४०	३३।०
ध्यालः		नघेर १४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

स.मृ.र.
२९२
212

उद्गोमेरुमरे भाग	[illegible]	९६। १०	उवेषी मेमूउत	०।२।२०	२३। ४५	उनमेक चामुक म	०।२।४०	२५। ३०	स्तूपरके मुमउतर	०।२।२०	३४। ३०	उसेर सिरा	०।२।२०	२६। ०	वाजूर सिमेर सिरा	०।२।४०	३२। ०	तीसीके हरमान	०।२।४०	२६। २०		उनमें दक्षिणा	०।२।४०	३३। ३०	
वापूपसेत केरसिताउ छिसकुमेहे	०।२।१०	२५। ०	हूसरेवी नेमेरा ग	०।२।२०	३२। ०	उसेनी चाउत्तर भवषा	०।२।४०	२५। ०	उसीरक्षि ता	०।२।२०	३४। ०	श्रोठप र	०।१।२०	२२। ३०	उसेउत र	०।२।४०	३२। ४१	उनसे उतरू	०।२।४०	३०। ०		[illegible]	०।२।४०	२४। ३०	
उमकेहरि [illegible]	०।२।१०	३०। ०	हूसरेको नेमोऊ र	०।१।३०	३३। १०	अभ्य [illegible]			छाती वरनगी चालवेदा	०।२।२०	२८। ३०	स्तनप लकमे	०।२।४०	४५। १०	तीनके वीवका	०।२।२०	३२। ३०	वामपा स्वर	०।२।४०	३२। ३०	४				
रस्लवकुत [illegible]	०।२।४०	१५। ३०	स्थूपर तीनजि समकुचा	०।१।४०	३०। ४५	नाभिमे हैमिस [illegible]	०।२।४०	२६। ०	उमरेउ सारा	०।२।२०	२६। ०	वापवु स्तनमे	०।१।३०	३४। १५	स्तनहपे [illegible]	०।२।४०	३१। २०	स्तनपा ह	०।२।४०	२८। ०	४	मारे २२ तीसुर्के ४ चौथी के १५ पांचके ४			
[illegible]	०।२।१०	९८। १०	तीनमे पहनी चा	०।१।४०	३१। ४५	वाजूके फिराते	०।२।१०	१२। ३०	गर्दनमे [illegible]	०।२।४०	१८। ०	वाम गुल्फे	०।१।२०	२६। ५५	तीनके वीचमें	०।२।४०	४१। ०	रहो मेरका	०।२।४०	३१। २०	४	अस्तम २९			
जलजीवः ७ मुहूर्त			तीनमे है [illegible] सउत्तरहै	०।१।१०	३१। ३०	दक्षिप रवोगमे	०।२।१०	२९। ०	तवउम राभाग मे	०।२।२०	१७। ०	आयसी २०			उमेउ नरका	०।२।२०	४२। ०	[illegible]	०।२।४०	३१। २०	४	मप्रम ग्रमे	०।२।४०	३१। ३०	३
[illegible]	०।१।४०	२८। १०	अस्नानन मुहूर्त १८			वाजूके वीचक करसाने	०।२।४०	१७। ४०	पीठपरे निसरिद सिरा	०।२।२०	१६।	पसेरे केसीव	०।२।२०	२६। ७	वायेया जमे	०।२।२०	१८। ०	उसीमे दक्षिण	०।२।४०	२५। ०	४	स्तनुभेप [illegible]	०।२।४०	२०। ४५	२
नीलहीमें [illegible]	०।१।४०	२८। ०	सिरपरे तिसमेप हिलाऊ	०।२।१०	२०। ३०	वाजूके नीचेउस उतर	०।३।३०	२५। ३०	उमीका उत्तर	०।२।१०	१६। ०	स्तमप स्वोरा	०।२।२०	२७। ०	वाईके स्तनपर	०।२।४०	१७। ३०	स्तनघु स्तनमे	०।२।४०	२८। ०	४	वीचु नीनके	०।१।४०	१७। ४०	४
[illegible] वरहसि जका	०।२।४०	२७। ४५	उसकेउ सरात मे	०।२।१०	२०। ४०	उसे दक्षिण	०।३।१०	२५। ०	सिरपर मेउत्तर	०।२।१०	१६। ५५	वापे परसो	०।२।२०	२३। ०	अवेषि [illegible] निसमेउ सिराको स्ववाभिम	[illegible]	९। ७	रोराघ मस्केकि सोरहे निसमेउ नर	०।१।१०	३५। ३०	२	उनसेर [illegible]	०।२।१०	२०। ०	४
[illegible] केर मे निसिउच केरसिन	०।०।१०	३।१०																							

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

मेषादि मूर्तीनो ध्रुवकसारादि:

सव ५ चोथेके ३ तीसरेके ८ गाईचेब	०।१३।२०	५१ ३०		५	सारे ३ तीसरेके चौथेके ५ पांचवेके २ छटेका १				वृषकी स्त्ररत २				रतन लै	०।६६।४०	१४१ ४५	५	१ सिरवालेमे रहि गाहू	०।१।१०	६१ ०	५	१४ उनमेउ तर	०।१।१०	६१ १८	५	सारे ३१ पहली का १ जि सरी का ६ चे थी का ५			
सारे नारे मृरत उत्तरकी मे पीरका ३६० पहलीफाटरके ३ हू पारउपर	०।२१।२०	७१ ५५		५	मृरमकेवाहर				रूपजह अरहेम हचोरह	०।१।१२०	६१ ०	४	वामेष रनेमे	०।१।२।१०	७१ ४५	३	१९ रनकेउतर	०।१२।१०	३१ ३०	५	१५ वतुरस केउतर भागमा	०।१०।३०	३१ ३८	५	पांचईकेर छटीका			
सारेकु १८ तीसरेके १७ चैथेके १२३ पांचईकेर ७ अमपर	०।२३।४२	९१ ४०		४	नातिम तराहप हमा	०।१०।४०	१०१ ०	२	उनसेपीछे	०।३।१०	७१ १५	४	तेःपेप रुरेपर	०।१२।१०	१२१ १५	४	१८ सिरमेञ्जिनारे रहिरा	०।१२।१०	३१ ०	२	उनके उतर	०।१४।१०	५१ ०	२	रतगुफ समीप	०।१४।३०	१४१ ३०	२
छटीके १३ मुंचलेरव रसी उमपर उतिनमेत रचा	०।२१।२०	९१ ३०		४	गरेन कोहह महाहू	०।१८।४०	१०१ १०	४	उमे पीछे	०।१४।४०	८१ ३०	४	भतवप रतिहू सोमेस	०।१३।१०	६१ २५	४	२० सिरकीजउ मेउतर	०।१२।१०	०१ ३०	३	उचेको नेमेहू	०।१२।४०	३१ ४५	२	रतनमें अमरे विसमेके	०।१०।१०	९१ ३०	४
मेषकी स्त्ररति १ इतिहोम वीच	०।२।१०	९१ ४५		४	निहामे उत्तरहा	०।१८।४०	१२१ ४०	२	वारोमे हतिरा	०।१४।२०	८१ १५	४	रतनेम ध्यउतर	०।१०।१०	४१ ४५	३	२१ उतरकरागिवर होतिसमउतर	०।१।४०	९१ ०	४	उसीको नेमेरह रा	०।३।१०	३१ ३०	२	तीनमे उमरा	०।१।४०	९१ १८	४
मिलपा होनिम ०।६।४० २१ २० ३ २१ नचुउ मरा ०।१०।४०		९१ १०		२	तिहूके मध्य	०।१५।४०	१११ १०	२	रतवाल नेरति ले २	०।१४।२०	८१ १५	४	पांचमे हेहूम्नि लोनेच	०।११।२०	६१ २५	३	२२ उस्मेरहिरा	०।१।१०	०१ ३०	२	ललितका सुउमुरे	०।१२।२०	३१ ४५	२	रतकु नाले यमेउत्ता	०।१२।१०	२१ ०	४
उतेनी वेमेम ०।१।४० ८१ २० ३ २३ जेपावा हेपर ०।१०।१०		९१ ३०		२	निहूके हसिराड	०।१८।४०	१०१ ४०	२	ध्रुति पर	०।१४।४०	२१ ०	२	रतनेच सप्पप	०।१२।४८	५१ १०	३	२३ गईहनपरहोति समेउचा	०।११।४०	०१ २५	२	ललितका सेउतर	०।१२।४०	३१ १८	४	हसेर निरा	०।१४।१०	६१ २०	४
रतन मे ०।१।१० ७१ ४० २ २४ कूले पर ०।१२।४०		९१ २५		४					रतपु रतेम	०।३।४०	१२१ ०	३	उताके नेचउप	०।१२।४०	३१ ०	१	२४ श्रीउकरतव्यु	०।१०।१०	९१ ०	२					उत्तरम एनीचे	०।१२।१०	९१ ४०	४
रतन तिरा ०।१५।२० ६१ ४० २ २५ वामपा हेपर ०।१२।१०		५१ ०			सारे ५ मीसरेका १ चैथाका १ पांचवेके २								रहिने भतिमे	०।१६।४५	७१ १२५	३	२५ वृषमेसाचोकेर	०।१२।१०	९१ ०	६	अथवास्य				श्रीहेउ स्तउची	०।१२।१०	९१ १०	४

स.म.र. २९३

213

उनसेतु मना	[illegible]	२१ ३०	२	रतवा जूपर	[illegible]	७१ २०	४	उमरेके नीरौप	[illegible]	६१ ०	३	पहिलेमे उटनपाम	[illegible]	११ ४२	४	दूआवा [illegible]	[illegible]	११ १५	४	वाहरकेतारे				सिरमेरोतिसे उचाउतर	[illegible]	१२१ ०	३	रतहृष्ये [illegible]
[illegible]	[illegible]	११ ३०	२	उमसेदू सतादेवे [illegible]	[illegible]	५१ ३०	४	पहिलेमे पाचके	[illegible]	११ ३०	४	हमरेके वामघुट	[illegible]	११ १०	४	दूस्या हतिराम	[illegible]	११ १०	४	रतके [illegible]	[illegible]	२१ २०	४	उमसेदक्षि णा	[illegible]	८१ ३०	३	वामहृष्येके केऊपर
[illegible]	[illegible]	३१ ३०	२	रतपवे लपरा	[illegible]	४१ १५	४	पावपा उत्तरोम	[illegible]	११ १५	४	द्वितीपके हाथकेपी	[illegible]	२१ ४०	४	उसमे पाम	[illegible]	२१ ५०	४	रतको [illegible]	[illegible]	५१ ४८	४	गर्दनमेनी नजिमऊचे	[illegible]	१२१ ०	३	रतघुटने मे
[illegible]	[illegible]	२१ २४	२	हमसेप वीरेमे	[illegible]	२१ ४०	४	रतपा ववके	[illegible]	३१ ३०	४	उहोवी चमे	[illegible]	०१ १०	४	उमसे हतिम	[illegible]	०१ १०	४	उमसे ऊचा	[illegible]	४१ १५	५	तीनमेम ध्यका	[illegible]	८१ ३०	२	यामवग लमे
सारे१ चोपीका१ पांच का१०				रतके रतमेपाद [illegible]	[illegible]	२१ ४०	४	उमसेके वामपा दमे	[illegible]	७१ ३०	३	वाजूके पाम	[illegible]	५१ २०	४	रतपा दवर	[illegible]	५१ ३०	४	उसमे नीचा	[illegible]	७१ १५	५	उसमेदक्षि णा	[illegible]	४१ १०	१	वेदपरउ उमसेउतर
सारेनहो सवाल्कफी नव्रमसदृपम				वापके लवमेउम [illegible]	[illegible]	६१ ०	४	उमरेके रतपाद मे	[illegible]	१०१ ३०	४	उमुकेपी छे	[illegible]	१११ ५५	४	उतरके पादप	[illegible]	१११ ५५	४	सारे४ चौथेर पांचवे२				वामतहर पसानउ [illegible]	[illegible]	०१ ५५	४	सूर्योमके जामऊतर
[illegible]	[illegible]	७१ ४०	२	वापेउ दपरस [illegible]	[illegible]	९१ ३०	२	सारे१९२ ऊमरीकेरतीसरी केप चौथीके२ पाचवेईके२				सारे७ चौथाका३ पांच वा४			४	उतरके रमेउपा	[illegible]	९१ ०	५	सिंहमूर्ति:				रतकेरत छोतोमे	[illegible]	९१ ५५	४	उमसेद क्षिणा
[illegible]	[illegible]	६१ ५५	२	उमरेके वापे	[illegible]	०१ ३०	३	वाहरकेतारे				कर्ककीसूरत				रहिनेउ मोपावे परहे	[illegible]	१०१ ३०	४	नपुना केकि नार	[illegible]	१०१ ०	४	उमसेऊछ ऊचे	[illegible]	०१ १५	२	रीढपरहे उससेऊचा
[illegible]	[illegible]	१०१ ५५	४	वापेउ दनपादर सरेके	[illegible]	२१ ३०	३	प्रथम केपाद [illegible]	[illegible]	०१ ४०	४	छाती परम [illegible]	[illegible]	०१ ४०	वाद लु	सारे९ चौपीकी१ पाव१ वादल१				छरव पर	[illegible]	८१ ३०	४	रतघुटने मे	[illegible]	०१ ११	५	

३।२३।२०	३।१०
३।२६।२०	३।४०
३।२७।२०	४।१०
४।१।३०	०।१५
४।७।१०	४।१०
३।१०।३१	५।२६
४।१२।२०	२।२०
४।११।१०	१।३६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

२०	रदृहसेरदु महीतारे	[illegible]	२३। ४०	२	१तेरमेरे उसके ऊचा	[illegible]	१३। २०	२	१मिहके कि नारेसे उच्च	[illegible]	८। ५५	५	उत्तरदृत्तवा ऊवाले नेमे	[illegible]	१३। ५५	५	२हत्ताएनके नीचे	[illegible]	८। ३०	२	सूर्यो केमध्ये	[illegible]	७। १०	१	उनमे ऊचे	[illegible]	८। ३०	१	उनमे ऊ चा	[illegible]	७। ३०	[illegible]
२१	पञ्चुपरर तिसमउतर	[illegible]	२३। २०	५	३उनसेइस रेभाग	[illegible]	१५। ३०	३	२उसमे उतर	[illegible]	५। ४०	५	उनकेदत्ति ण	[illegible]	११। ४०	६	सम्मिरपरतो नगरिरमेहै उसमेमध्य	[illegible]	७। ३०	४	इसमे मध्य	[illegible]	८। २०		दत्तिणाय लिईवाले केमध्य	[illegible]	११। ४०	४	दत्तिणा [illegible] केमध्य	[illegible]	३। २०	५
२२	उनकेदत्ति ण	[illegible]	८। ४०	२	२परकेनी वेवालेमे उतर	[illegible]	११। १०	४	३मिरवाले मेउसमेभाग उतर	[illegible]	८। ०	५	उनमेउ तर	[illegible]	१५। १०	३	३इसकेपा म	[illegible]	२। ४०	४	उसके पाम है	[illegible]	७। ५५		इसपलके दमेऊचा	[illegible]	११। १५	४	इसीपले उमेऊचा	[illegible]	२। ३०	४
२३	दोनोकन नीचे	[illegible]	५। ५७	२	४उउसमेस विस्था	[illegible]	०। ३०	५	उनकेदत्ति ण	[illegible]	२। ३०	५	वायेहा थमे	[illegible]	२। १०	१	४इसकेउ तर	[illegible]	१२। ४०	४	सारे दूंणाचचे४थेरे १ सातवें ऊथध्यपहूरभपा				उत्तरपल ईकेमध्य	[illegible]	२। ५५	४	पालुउ णुसमेस वे	[illegible]	७। ३०	[illegible]
२४	दुनुकेनी समविस्थ	[illegible]	११। १५	४	३उनमेर स्तिण	[illegible]	२। ४०	२	वामुवान्त मेहै	[illegible]	०। १०	३	दत्तिणसी मे	[illegible]	८। ४०	२	४हत्तिणाया मेपरे / ५रतलाव [illegible]	[illegible]		४ / ४	आरवाव्यध्यापनेथे कमिलेध्यासिसकरते गहे				उसमेहस रे	[illegible]	३। ५५	४	उनसे उतर	[illegible]	८। ३०	४
२५	[illegible] नर	[illegible]	३। ५५	४	४सिंहके वणमेल केमध्यमे	[illegible]	२७। ३०	सम	वायेवान्त मेथहेउनमे ऊचा	[illegible]	११। [illegible]	३	वाईसानपर चोकोरहेसके	[illegible]	३। २०	५	सारे२२पहत्ताण्तीसरा१ चौथा१ पांचवे२०थे२				तीकमिलाव्याधेदत्ति णमोसमे				सारे ८दूजेरथे थेरपां चवें२				उन केरख	[illegible]	८। ४०	४
२६	दोनोपे अपर	[illegible]	०। २०	५	७उसमेपा उदरपर	[illegible]	२४। ०	सम	उनमेउसमा	[illegible]	२। ५५	३	उसकेपारके हतेउवाम्म नादेतेण	[illegible]	०। १०	६	बाहरकेतारे				मूर्तिनुलेपाः				बाहरके				सारे तीसरा१ चौथे पाचवे२छटे९			२
२७	उसमेप रे	[illegible]	११। ५५	१	१उनकेमे णमामप र	[illegible]	२५। ३०	मू	उनमेमेउस ताम	[illegible]	२। १०	५	उसमेउपके नेकेउतर	[illegible]	११। ३२	४	१वामपूरु वानीचे	[illegible]	३। ३०	५	तुलामे दत्तिणा पत्तउतले	[illegible]	०। ४०	२	उतरपतले सेऊचा	[illegible]	८। ०	५	वृश्चिकस्वरूपं			
	सारे७ पहले३ दूसरे१ तीसरे२ चौथे० पांचवे१छट्ठे		६४		सारे८ चौथा१ पांचवे४ छटा१ दहलीका३				उनमेउसा तव	[illegible]	११। ४०	४	उसकेनेके दत्तिण	[illegible]	३। ०	५	२उसकेम ध्य	[illegible]	३। २०	२	उसके उतरमें	[illegible]	२। ३०	२	उनमेमेमे दत्तिण	[illegible]	८। ४०	४	मस्तके तिलमेउत र	[illegible]	७। २०	२
	बाहरके				कन्यास्वरूपं				रवतुलेहेर तिनेले	[illegible]	८। ३०	२	वायेवरने मे	[illegible]	११। ३०	५	२उसकेपा मे	[illegible]	३। २०	५	उतरप तेउमें	[illegible]	८। १०	२	उनकेउ तर	[illegible]	७। ५५	४	वोनकेम ध्य	[illegible]	११। ४०	२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनेनेरति [illegible] २१ ०	२ उसकेपास ९७१ ०	३ घाहरके	[illegible] २१ ५५	४ रहोकेश महाराजे ५१ ३०	६ [illegible] २८१ ३०	३ उसकेपी च ७१ ४०	६ संकेचिपुरमे ८१ ४० ४
उसके [illegible] ७१ ५५	२ उसकेरति मा ९७१ ०	२ उंकपा सा ९३१ ५५	[illegible] ३१ १०	२ रतनेमा [illegible] ५१ ५५	५ [illegible] ९३१ ३०	३ उन्मेर तिरा ३१ ०	३ वामसंकेचे ७१ ४० ४
उनमेउ [illegible] ९१ ४०	४ दुहीकेपी [illegible] ९९१ ३०	२ उंकउन २ ७१ ४५	५ [illegible] ३१ ४४	४ उनके रतिसा २१ ०	४ [illegible] २११ ०	३ मीरके आनेम कुचा ८१ ०	६ परकेपास तिसेकुचा ८१ ५५ ४
उसेर तिरा ७१ ३०	४ पेचमसे [illegible] ९९१ ५५	३ ३ उसेदृत रे ५१ १०	५ [illegible] ७१ ५५	५ दृतके [illegible] ७१ २५	५ [illegible] ५१ ५५	५ नामा ग ११ ४५	६ उमरा ८१ ९५ ५
[illegible] ३१ ५५	२ वर्षे ९९१ ४०	३ ४ सारे३ पांचवेरवारल१	[illegible] ३१ १०	४ [illegible] २१ ५५	५ [illegible] ५१ ५५	५ सवीके सेकुचा ९१ ३०	६ मुनीरे उसमेहे ९१ ५५ ५
[illegible] ५१ ३०	२ सम मे ७११ २०	३ धनमूर्तिः ८	[illegible] ११ ३०	४ रतकी दनीमे २१ ३०	५ [illegible] ८१ ३०	५ उसेके सरा ०१ ४०	६ उन्मेस तमे ५१ ० ५
[illegible] ३१ ३०	३ उंसेरे [illegible] ९९१ २०	३ गासीप रहे ८१ २०	३ [illegible] २१ ०	४ [illegible] तिसमम ५१ ३०	४ [illegible] ३११ ५५	५ रतनेन केनीचे ०१ ५५	५ उनसद मर ३१ ५५ ५
[illegible] ८१ १०	२ दमरा १२१ २०	३ २ वामसु श्रिमे ८१ ३०	३ [illegible] ३१ ४५	५ वगल मे ६१ ५५	३ सारे३ पूसरे२ तीसरे२ वी थे८ पांचवे८ छठे६	५ गर्नेनुप [illegible] ३१ २०	६ पीरपुहोड [illegible] ०१ ० ४
[illegible] ८१ ४०	२ उसेके चा १३१ ३०	४ ३ कामान केरहिरा ८१ ५५	३ [illegible] ५१ ३०	४ वागुग [illegible] ९८१ ०	२ मकरसकतुं	५ उसेर हिरा ०१ २५	५ उसरा ०१ ५५ ४
[illegible] प्रवेडे १२१ ०	२ सारे२ दूसरे२ तीसरे १३ चौथे५ पांचवे२	३ ३ उनरके नाने ९१ ३०	३ [illegible] ८१ २०	४ वामहृ दनेमे ९८१ ३६	२ [illegible] ७१ २०	३ हृतह [illegible] नीचे ८१ ३०	४ रतपदरता तेकरके ५१ ५५ ४

श्री.प्र.द.
२१४
214

[illegible]नमेदु मरा	०।२।२।१०	४।३०	४	१	बेहीमे	०।०।२।०		२	तीनसे ऊचा	०।२।२।०	८।४५	३	ऊनसेऊ तर	०।१।१।४०	७।३०	३	उमीस मीप	०।२।२।१०	११।३०		४	उमरहे अही	०।२।३।२	१४।१०	४	बाहरकीसरति				इसेहो ऊसेऊचा	०।२।२।१०	६।३०	३
[illegible]	०।२।२।४५	२।१०	२	२	इसेसके धेऊसेमे	०।२।२।२०	१५।४५	४	इसहहे तपरे	०।०।१।४०	१६।४५	२	ऊसेति ओमीप ऊसेसेस	०।१।१।४०	७।३०	३	ऊहोसे इतिरा	०।२।०।१२	२।४०		४	ऊमरसे ऊहसेस	०।०।४।१०	१५।१५	४	पहिसे ऊसरने गसे	०।२।३।४०	११।३०	४	हसेस त	०।०।१।४०	७।२०	४
[illegible]	०।२।२।२०	२।१५	२	३	ऊसेसहे मराधे	०।१।४।०	११।०	२	इसहहे लोसेने निसमसे	०।१।१।०	१०।९	२	ऊसम ऊतरा	०।१।१।२५	५।४५	४	इसीसे पास	०।१।४।१०	३।३०		४	इनके बीच	०।०।१।३०	१५।४५	४	इसेसे ऊतर	०।२।६।४०	१४।२०	४	पेपसे होसेऊ चो	०।२।१।१०	४।३०	४
[illegible]	०।२।२।४५	०।२०	४	४	बोसके धे	०।२।२।२०	८।४०	२	बाकीसे नोमसेऊ	०।०।४।२०	९।३०	२	बापेस [illegible]	०।१।४।४०	२।४०	२	इससरे हिरा	०।२।४।१५	४।१०		४	इसेसेहे हिरा	०।०।८।२०	१६।५३	४	इनसेरे हिरा	०।२।६।०	१९।१५	४	हसरा	०।२।४।४०	३।३०	५
[illegible]	०।२।२।४०	०।०	२	२	पीहसे नीचेबे गहसे	०।२।७।२०	२।१५	३	इनसे ऊसरा	०।०।१।१५	७।१९	४	वारसे ऊसेसमे इविसने	०।१।१।२०	१०।०	२	इसेहरा इविरा	०।२।२।१५	८।१५		२	गलेपर चोकार	०।०।१।१५	१५।२०	४	मारेऊचोथेसा				ऊछपर सेसमध्य मेसरत	०।१।६।०	६।१०	४
[illegible]	०।०।१०।४०	२।५५	२	१	बाप हाथपर गमाम	०।०।१।४०	६।५५	२	ऊनहेनो मसबाई होरानसे	०।०।१।०	३।१०	२	ऊहनसे नीचेम ऊतर	०।१।३।२६	८।०	२	इसेपास ऊचा	०।२।२।४०	११।०		२	इनसरे हिरा	०।२।१।४०	१४।२०	४	मीनसबरूपार				ऊचाऊ छहसेऊ	०।१।१।०	५।५५	६
[illegible]	०।२।२।४०	४।२०	२	१			७।३०	३	ऊहोसे हमरा	०।२।६।४०	११।५५	४	हमयी वापा	०।१।४।१०	११।०	४	इससेउ मरा	०।२।३।१०	१०।५५		१	इनके ऊतर	०।०।५।१०	१४।०	४	नाभिके परिऊचा	०।२।१।१०	६।१५	४	बहेहीर सरीरा	०।१।३।१०	३।४५	६
सारे २८ तीस चावे [illegible]			२४ चोथे	पे २९	पातीनके मध्य	०।२।४।४०	६।०	४	इसपा हसे	०।२।६।४०	११।४०	४	ऊसी पास	०।१।२।४५	७।१०	४	गहेनप रनीन	०।२।२।१०	१४।४५		१	अगसम माभेसी नसमसेनि रामसेस	०।०।१।०	२२।०	१	सिरपर होसमसेहि रा	०।२।३।४०	८।१५	४	ऊछसे तीनहे ऊसराची	०।१।३।१०	२।१५	४
शुभकीसरति ११			१				८।४०	३	बामपा इसमरने हिरा	०।०।१।४०	४।४०	५	जिधर मसेजेलि रजाह	०।२।१।४०	१।१०	४	ऊसेम थमे	०।२।२।१०	१५।४०		४	चोथे १८ पंचवे १३ छा २१				इसेऊ तरे	०।२।६।४०	६।१०	४	पीच का	०।२।०।३०	९।२०	४

CC-0. Dharmartha Trust J&K. An eGangotri - Vaidika Bharata Initiative

स-मु-ह-
२०५
215

[illegible]	०।३।२०	[illegible]	४	इमकेवी व	०।०।२०	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	०।०।१०	[illegible]	३	[illegible]	०।२।१०	२०१	२	[illegible]				[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	वीरः २				[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]			[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	१	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	६	[illegible]				स्वरः	ध्रुव	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]				[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	५	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	६	बहिर्गततारा				[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	०।१।०	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	०।१।१०	[illegible]	२	वीवका	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	१४ ०		[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	[illegible]	५	[illegible]	[illegible]	[illegible]

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri Vaidika Bharata Initiative

मीनपुर	[illegible]	[illegible]	२	मिथुनहू जके उपर इस्ते	[illegible]	[illegible]	२	मेनहरके नलमेनि ले	[illegible]	[illegible]	४	उनसेऊ चा	[illegible]	[illegible]	४	हेरूके पीछेमेहूम	[illegible]	[illegible]	३	इनसे उनर	[illegible]	[illegible]	४	उनकेपी च	[illegible]	[illegible]	४	देवीपद
उसेदुस रा	[illegible]	[illegible]	४	नीनोके बीच	[illegible]	[illegible]	३	इसमेइत र	[illegible]	[illegible]	३	उसमेभी ऊंचा	[illegible]	[illegible]	४	उसमीर मीम	[illegible]	[illegible]	४	उसके नोकेर तिरा	[illegible]	[illegible]	४	उनसेक चा	[illegible]	[illegible]	४	भृगुके वायव्यपद
उसके मीनरा	[illegible]	[illegible]	४	इसरा	[illegible]	[illegible]	२	नाईरसी केपाससुव तिजकेभीत	[illegible]	[illegible]	३	पासहै मीम	[illegible]	[illegible]	२	उसीसे ऊंचा	[illegible]	[illegible]	२	उसरी तरफपर	[illegible]	[illegible]	४	मसूरस माशिम	[illegible]	[illegible]	४	देहम ध्य
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	नदीमे केऊपर	[illegible]	[illegible]	३	रहमघुर नापरहे	[illegible]	[illegible]		इहांके बीच	[illegible]	[illegible]	४	जहांसे नहरमिला	[illegible]	[illegible]	४	उनसे उनर	[illegible]	[illegible]	२	तारे३४ पहिली तीसरीश चौथी२६ पांचवे २				वेत्नीचे
[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	तरवार कुमारम	[illegible]	[illegible]	३	जलाशयस्वस्थम्				उसीसेऊ चा	[illegible]	[illegible]	४	वाशीसे ऊंचा	[illegible]	[illegible]	२	पाससु नर मेहै	[illegible]	[illegible]	४	श शः४				ताडूपके पावहेमा
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	उसके बीच	[illegible]	[illegible]	४	नुरपरहो उसमेऊंचा	[illegible]	[illegible]	४	उसीके पास	[illegible]	[illegible]	२	इनसेदुस राहे	[illegible]	[illegible]	४	उसमे दक्षि णा	[illegible]	[illegible]	४	चतुरस्त्रहो ने कानहै मेउनरके	[illegible]	[illegible]	२	उनमें द तिरा
सगीवे	[illegible]	[illegible]	३	तीसरा	[illegible]	[illegible]		वीरकोपि डोरी	[illegible]	[illegible]	४	उसीसे ऊंचा	[illegible]	[illegible]	४	इसकेश्च गे उसमेऊंचा	[illegible]	[illegible]	४	नहरके ऊपर	[illegible]	[illegible]	२	मध्यमको राहतिरा	[illegible]	[illegible]	२	भूतके बीच
[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	तरवार केकीना तेर	[illegible]	[illegible]	४	इसकेआगे रोहेउसमे	[illegible]	[illegible]	४	इसमेभी ऊंचाहै	[illegible]	[illegible]	२	उसके पीच	[illegible]	[illegible]	४	इनसे ऊंचा	[illegible]	[illegible]	४	चोकोरके उसमीयजग मज उतर	[illegible]	[illegible]	२	सद्के के नेमे
उनमेर किनारे रफ	[illegible]	[illegible]	२	इसके ऊंचा	[illegible]	[illegible]	१	उसीमे ऊंचा	[illegible]	[illegible]	४	पासहै सके	[illegible]	[illegible]	३	तीसरा है	[illegible]	[illegible]	२	तीनहे उसमेप हिला	[illegible]	[illegible]	४	उसके कोण हतिरा	[illegible]	[illegible]	५	वडाऊना २

[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	३
[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	४
[illegible]	[illegible]	४

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स.पृ.सं. २९६

216

पर	[illegible]	१	नेमातो पहिला	[illegible]	२	सारे९ पहला१ तीसो३ चौथे४ पाचवे७	इहीमें पहुंची	२ जीवा [illegible]	५ पुष्पवाली केगदने	५ उन्मेदु मरा	२ उससे ऊपर	४
कानप पर	[illegible]	४	उन्मेदु मरा	[illegible]	२	वाहरके	इहीके नीचे	२ उसेदु मरा	३ किस्तीके [illegible]	४ इहीसे ऊचा	२ [illegible]	४
मिर पर	[illegible]	२	वापेप [illegible]	[illegible]	२	उससे [illegible]	४ उससे चा	४ नवके [illegible]	४ उससे दृति ग	३ उन्मेदु मरा	२ उनके उमरा	२
[illegible]	[illegible]	४	उसेके चा	[illegible]	२	पिछी [illegible]	४ सबके दतिग	४ उसेर तिप	७ [illegible]	२ गाउस्य मे	४ [illegible] उमरा	२
[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	१	उससे ऊपर	४ होराकुकार१२	उसके ऊचा	४ [illegible]	२ [illegible]	४ [illegible]	२
[illegible]	[illegible]	[illegible]	नीचेप [illegible]	[illegible]	३	उससे ऊपर	५ गर्हन पर	४ मध्ये नेश	३ उनकेवी चा	४ उसके हिगा	४ नाव केवीच	४
[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	३	पास [illegible]	४ [illegible]	१ [illegible]	४ तीसरा [illegible]	५ इससे ऊपर	२ इसग राहे	५
[illegible]	[illegible]	२	इसग हमा	[illegible]	३	इहीसे ऊचा	४ सौरे२ पहली१ चौथी१	उनमे उमरा	४ [illegible]	२ इससे दतिगा	३ [illegible] नीचे	२
[illegible]	[illegible]	३	इस मो	[illegible]	[illegible]	हरके पास	४ नौः७	उनमे बीच	५ [illegible] केनीचे	२ [illegible]	३ इसके ऊपर	२

३७	उस्से ऊचा	१११।१०	६२।४०	३	सारे ६ पहिले १ उसरे १ ती मरे ११ चौथे १ पाचवे ७		गईनये ताव	३७९।५५	६५।२०	४	उस्मेवी चा	४२०।०	२३।०	३	सारे २१ उसरे १ तीसरे ३ चौथी ९ पाचवे १ छठी ९	हहिला फहिला	[illegible]	[illegible]	४ पहिले पंचवे [illegible] ३ उस्मेरु मरा [illegible]
३८	उस्केवी च	[illegible]	[illegible]	३	भुजगः १		उस्से उमरा	[illegible]	[illegible]	४	पहसी वचमेह	[illegible]	[illegible]	४	याहरके	उनफके किनोर	[illegible]	[illegible]	४ प्रथमसा मिमउव [illegible] ३ [illegible]
[illegible]	उस्मेरु मरा	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	१५।०	उस्से हहिला	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	मृषसे हहिला	हहिला [illegible]	[illegible]	[illegible]	४ उस्मेरु मरा [illegible] ३ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	हहिला नागेव	[illegible]	[illegible]	४	उस्मेर हिरा	[illegible]	३०।१०	४	गईनवा लोमेपम	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४ पद्मेम पंसेमि मी [illegible] ३ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	[illegible]	[illegible]	हहीमे पास	[illegible]	[illegible]	५	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	सारे ३ तीसरे के	सारे ७ चौथे के			सारे सात ७ तीसरे के ४ चौ थका १ पाचवे के ९ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	उस्मेर हिरा	[illegible]	हहीमे ऊचा	[illegible]	[illegible]	२	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	मध्यंच स्वरूप २	काकस्वरूप १८			कैत्तूरम स्वरूप ११ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	उस्मेम उमरा	[illegible]	उस्मेके वीच	[illegible]	[illegible]	५	हसीमे उसव	[illegible]	[illegible]	४	मृपेमे मिला	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४ [illegible] ३ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	७।१०	१	[illegible]	[illegible]	हसेरु मरा	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	४	कमर पर	गईन पर	[illegible]	[illegible]	२ उस्मेरु तर [illegible] २ [illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	उस्मेरु मरा	[illegible]	हस्मेस ऊचा	[illegible]	[illegible]	४	[illegible]	[illegible]	[illegible]	३	उस्मेरु नर	छाती म	[illegible]	[illegible]	२ मध्यमे ऊचा [illegible] २ [illegible]

उस्मे वीच | [illegible]

५ २०।०
३ २४।४०
३ २२।३०
४ २१।३०
४ २२।२०
४ २३।४५
४ १८।१५
५ २०।२५
५ २८।२०
५ २८।२०

CC-0. Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स·प·र·
२१७

217

[illegible]	३	[illegible]	२	[illegible]	३	सारे ३ती सोरे चौथे ७१ गवबे ६	सारे ३ चौथे के ४ पांचवें २	उत्से नर ४
[illegible] ४	१०	[illegible] ४	४ उत्केवी व	३	हंसस्यसप्ताराका:१३		हंसस्यसप्ताराः१४	[illegible] ५
[illegible] ३	२	उत्सेड मरा २	उत्केड नर ४	३	[illegible]	२	४	उत्से [illegible] ५
[illegible] ४	३	शरीरम ध्ये १	४	४ उत्केड तिरा	४ उत्के [illegible]		५	५
[illegible] ३	४	पेर पर २	उत्सेड नर ४	३ शिर पर	४ उत्सेड मरा		५	५
[illegible] २	४	[illegible] २	नाक [illegible] ५	४	[illegible] २		४	५
[illegible] २	४ सारे ३७ प्रथम [illegible] तीसरे [illegible] चौथे १६ पांचवें ८ [illegible] महाकी १३	[illegible]	[illegible]	४	४		५ सारे ७३ चौथे के ४ पांच [illegible]	
[illegible] २	३	उत्सेड तिरा	[illegible] ५	४ उत्सेड नर	४		हस्तिगोलस्यमत्स्य:१५	
[illegible] २	२	३	२ उत्सेड नर	[illegible]	४ उत्सेड नर		५	७

सिरकेगिरदेमे उमेंऊचा	१०४।१०	२२।२		५	उछपर हैऊचा				
उसकेवीच	१०५।४०	२२।३५		५	सारे११चौथे९पाचवेर				
उससेदुसरा	१०४।२०	१६।१२		५	वाहरकेतारे				
परपर	१२५।१०	९।३०		५	उत्तरकूचा	९।८।०	२२।२०	३	३
पीठदक्षिरा परपर	१०१।१०	९१।००		५	उसीकेपास	११।१०	२२।१०		३
पीठपरदोनि ससहै	१२८।५५	१४।४०		४	समीपइसके	१०।४८।०	२।१०		३
उससेऊचां	१२२।१०	९।१०		५	इससेनीचे	१२।१०	२०।५५		२
उत्तरपरमेउ तिससेदुसरा	१२१।५५	१६।३०		४	इसकेऊचेभाग	५।३।५५	६।१०		५
उसकेवीच	१२१।१०	१९।१०		५	पासहै	१४३।१५	३।१५		५

सारेतारेदक्षिगागोलके ३१६ पहिलेकदरके १ दूसरीके १८ तीसरीके ६३ चौथीके १६४ पाचईके ५४ छठीके ९ वदलीके

सारेतारे ४८ सूरतिके १०२२ पहिलीके १५ दुसरीके ४५ तीसरीके २०८ चौथीके ४७४ पाचईके २१७ छठीके ४९ सत्म ९ वदलीके ५ निपरछोटेका अंतनही

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स॰म॰ष्ट॰ अष्टचत्वारिंशत्स्वरूपेषु वेधितास्ताराः तास्तु द्वाविंशाधिकसहस्रसंमिताः संति तासु प्रथमप्रमाणा
२१८ स्ताराः पंचदश १५ द्वितीयप्रमाणाः पंचचत्वारिंशत् तृतीयप्रमाणाः अष्टाधिक २०८ शतद्वय
मिताः चतुर्थप्रमाणा वेदाश्वनिगममिताः ४७४ पंचमप्रमाणाः नगेंदुनेत्रा २१७ षष्ठप्रमाणे किं
चिद्दर्शनायोग्यास्ताराः नव अभ्रमिव दृश्यमानास्ताराः पंच संति अथ द्वितीयप्रकरणोक्त पद्दृश्यमानदु
ग्धनिभवृत्तनिरूपणं क्रियते इदं वृत्तं एकरूपं नास्ति कुत्रचित्स्वल्पमेवेतं कुत्रचिदति मिडं कुत्रचिद्विर
लमस्ति कुत्रचिच्च विरूपमस्ति कुक्कुटस्वरूपहंसतिस्वरूपयोर्मध्ये तद्विमस्ति कुक्कुटसंनिधौ तत्तद्वृ
त्तं किंचिदंतरमस्ति तथा हंसतीस्वरूपनिकटेप्यस्ति तत्र पूर्वदिक्खंडं संलग्नमस्ति तदेव पूर्वदिक्संब
द्धं दक्षिणातः कतर मत्स्वरूपसन्निधौ अत्यंतं विरलं जातं दृष्टियोग्यं न भवति कंतूरसपश्चिमचरणोपरिग
तं किंचिच्चिविडमस्ति पाताराय पश्चिमासव्यचरणजंघायां पतितास्ति पाताराश्चैव गुल्कोपरि पतिता
स्ति एतत्ताराद्वयं उत्तरस्यां तांतं किंचिद्दक्षिणतः पतितमस्ति पाताराः वामहस्ते पतितास्ति साहस्त
स्य मध्यगतास्ति अग्रिमचरणद्वयं दक्षिणातो शद्वयांतरेस्ति पताराः सव्यहस्तस्य पृष्टे पतितास्ति मातारा
उत्तरतः सार्द्धांशांतरे पतितास्ति च गस्तु परि पतितास्ति काद्वपमस्ति तत्र उत्तरतारकासमीपे गतमस्ति
हंसती मूलगततारकाद्वयस्य दक्षिणतारकायाः समीपेगतमस्ति अग्न्यापरिगती ताराहस्तमध्ये पतिता
स्ति पुनः उत्तरदिक्खंडं मूलनक्षत्रस्य अग्रभाग समीपवर्तिनक्षत्रत्रयोपरिगतमस्ति अस्य खंडस्य द
क्षिणाः शांतः धनुषः दक्षिणचरणस्य गुल्कोपरिगतोस्ति धनुषः वामहस्तताराः परिगतोस्ति धनुषः
चापदक्षिणतारा: अस्माद्वहिः पतिताः संति तस्यैव चापस्य उत्तरतः तारकाद्वयं शरायस्थितातारा च
हृतोपरि पतितमस्ति वृश्चिकं दंशोपरिगतं निविडमस्ति अथ चशराग्रोपरिगतं धूम्रवच्चिविडमस्ति त
त्सन्निधौ वामसंतानाद्विरलमस्ति पुनस्तत्स्खलितं श्रवणासंनिधौ गतमस्ति सर्पपुच्छोपरिगतातारा
हृतस्योत्तरयांतादंशांतरेस्ति एतदग्रिमं ताराद्वयं हृतगतमस्ति दक्षिणतारा अंशद्वयांतरेस्ति नस्त तार
स्य दक्षिणस्कंधोपरि पतिता तारा गतत्समीपतः गतमस्ति एतदग्रिमातारा वामपक्षगतातारा च हृतोपरि
गतास्ति श्रवणाताराः तत्रिकरगतं ताराद्वयं च उक्त यातनिकरमस्ति पुनः वाणताराः परिगतम
स्ति शरायगतातारा पूर्वदिशः एकांशांतरितास्ति तत्पश्चिमगतातारा पूर्वेंऽशद्वयांतरितास्ति अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

च किंचिद्विरलजातमस्ति पुनः कुक्कुटस्वरूपोपरिगतमस्ति इतस्य उत्तरपश्चिमादिक्पक्षगततारकाद्वयो
परि चरणस्थतारकाद्वयोपरिगतमस्ति अस्य दक्षिणपूर्वादिक्पक्षमस्तकोपरिगतास्ति पक्षनिक
टस्थस्वरूपबहिर्भूततारकाद्वयोपरितः गतमस्ति पक्षमध्ये योनिविउमस्ति तद्रेखे विरलमस्ति पुनस्ततः
रेविडितं अग्रे गतमिति मिमत्तीपते ततः कुक्कुटपुच्छे प्रकाशमानतारोपरितः गतमस्ति पुनः जानूपरितः
गतमस्ति पुनर्दक्षिणजानूपरिगतास्ति एवमग्रे सूक्ष्मं भूत्वा केकाऊससंज्ञकस्य शिरोदेशावच्छि
न्नवस्त्रोपरिगतास्ति एवं केकाऊससंज्ञकशिरोदेशावच्छिन्नदेशेयत्तारात्रयमस्ति तन्मध्ये पादक्षिणा
तारायच्च तारात्रयं चतटस्थेस्ति एतानि तदुत्तरदेये पतितानि अत्रस्थले अस्य शाखाद्वयं जातं तस्य चै
का शाखा पूर्वदिशः उत्तरदिशि गता द्वितीया च दक्षिणादिशि गता ततः जानुल्कुरसीसंज्ञकतारका
सुगतास्ति परं च तस्याः स्थतारोपरिगतोस्ति अथ या तारा जानुल्कुरसीसंज्ञकस्य शिरस्थानेस्ति सा त
स्य दक्षिणतटेस्ति या च पानुल्कुरसीसंज्ञकस्य चरणोस्ति या च तस्य जंघाप्रदेशेस्ति एतत्ताराद्वयं तदुत्त
रतटेस्ति एतच्च पानुल्कुरसीप्रांते विरलमस्ति मध्ये च सघनमस्ति तस्माच्च हामिलरासुल्गोलस्य द
क्षिणजानुबहिस्थमस्ति तद्दक्षिणतटे नितांतं सघनमस्ति तत्समीपे हामिलरासुल्गोलसंज्ञक
स्य दक्षिणतटे या तारास्ति सा तत्समीपगतैवास्ति प्रकाशमानक्षत्राद्दक्षिणदिशि यन्नक्षत्रत्रयं त
स्पष्टेयानि नक्षत्राणि तान्यपि तस्य तटस्थानि संति ततः सहाबीसंज्ञकस्य हस्तासन्नेस्ति शिरोगतता
रकामुदक्षिणास्कंधतारायां दक्षिणबाहुसंधिस्थतारायां च गतमस्ति अथ पच्चतुर्भुजमस्य दक्षिणपा
र्श्वे स्थितमस्ति तत्तस्य दक्षिणतटात्किंचिद्दूरं गतमस्ति ततोपि मुसिकुल्इनानसंज्ञकोपरिगत
मस्ति तत्रापि सूक्ष्ममस्ति अश्वकसंज्ञनक्षत्रं तद्दक्षिणबाहुस्थताराद्वयं च एतत्त्रयं पूर्वपश्चिमतत
सन्नमस्ति तद्द्वितीयतटे या सूक्ष्मतारास्ति तन्नक्षत्रं तन्नक्षत्रं चं तस्य वामपादगतमस्ति पन्नक्षत्रं
तद्दक्षिणपादस्थमस्ति तत्तरारंतर्गतमस्ति अद्धीशांतेरेखायेच तारेत हामबाहुस्थितेस्तः तद्द
यं तन्मध्ये पतितमस्ति ततोपि तवामेन्नसंज्ञाकस्य पादद्वयगतमस्ति अथ तत्स्य तटोपरि सुम
सिकुल्इनानद्यतटल्इनानदक्षिणपादस्थयत्ताराद्वयं तत्स्पष्टेपातारामायज्जवारयशिस्थन
क्षत्रद्वयं तत्स्पष्टस्थताराणच्चयच्चजवारकारस्थतारा चतुष्टयं तन्मध्ये पदुत्तरस्थताराद्वयं चैतानित

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स·म·सू·
२१८
219

तदग्रतटस्थानि मंजीरयुग्मसदृशं पुष्पसिकुलट्द्वितावृद्दक्षिणहस्ताधःस्थितमस्ति पश्चाद्वामे नृसंज्ञक एव
पादस्थं एतद्रूपं तस्य पश्चिमतटांतर्गतैकांशांतरे राशिरस्ति ततः कुक्कुरद्वयांतर्गतमस्ति मतत्वाग्रि
म कुक्कुरनक्षत्रराशिः पूर्वगतानि द्वितीयस्य तारामन्यानि संज्ञितानि स्यात्कोविदः परंतु मिवप्रथग्भू
ता कुक्कुरस्करोंपतितं पश्चतारकात्रयं तटस्थे ग्रीवायां चैतानि तत्स्पर्शरहितानि संज्ञितं पश्च शिरोर्ध
स्थनक्षत्राणि संज्ञितं तत्र ये पदुत्तरदिक्कोनक्षत्रं तस्य पूर्वतटस्थमस्ति पश्चनक्षत्रं च र्मौकारस्थलमध्य
पतितं पंचतारं एतत्समीपे स्तः पाचप्रकाशतारानावर्णांते विस्तीर्णस्थलगतास्तितताराचयं
पश्चाव मूलकाष्टगतमस्ति तन्मध्यताराश्चैतानि पश्चिमदिक्कोणस्थानि संज्ञितं पंचतारे नावचार्वु
नपष्टिस्थले स्तः तन्मध्ये पोतरतारा सा पूर्वतटात् एकांशप्रमाणेनांतः पतितास्ति पाचप्रकाशता
रा चर्मीकारप्रदेशास्म्याश्रिता चैकांशप्रमाणेन बहिः पतितास्ति पंचतारेनावो परिवस्त्वावेष्टित
संभे स्तः तन्मध्ये पारश्चिराताराप्ति सैतत्त्वटस्थास्ति पंचप्रकाशतारेनावाधारपट्टिको परि स्तः ते
नटस्थतारादृतः अंशद्वयप्रमाणेन स्तः पुत्तरस्मात्तटे शान्त बहिर्गतमूल्काकंबूरसंसक्तस्य पादगतद्वतो
परिगतमस्ति एवं नावोपरि सूक्ष्मपश्चित्ति चर्मीकारप्रदेशे सघनमस्ति अथ पश्चद्विगणितवृत्तात् अ
ग्रतगतवृत्तं द्वितीयवृत्तात् अग्निशकटीस्थलात् मध्यग्भूतमस्ति ततः वृश्चिकपुच्छगतखंडत्रयं पतित
तमस्ति एतत्खंडत्रयमध्ये पश्चिमखंडं एकांशप्रमाणेन दृष्टे पतितं पश्चिमे चतुर्थखंडे स्तितद्व
द्वयमध्यगतमस्ति तत्र खलितवाहनखंडाकारमिव पूर्वदिशि गतमस्ति तदग्रभागे होवासंज्ञकस्य दक्षि
णजानुस्थतारा पतितास्ति तत्पश्चिमतटेतस्य दक्षिणजंघास्थनक्षत्रं पतितं अथ तत्पश्चिमतटे हो
वासंज्ञकस्य दक्षिणबाहुसंधिस्थतारास्ति तत्पूर्वतटे अस्य दक्षिणहस्ततलस्थताराद्वयमध्ये तद
ग्रताराः पतितास्ति तदग्रे अवकाशितमस्ति तत्रैव सर्प्यपुच्छस्थताराद्वयमस्ति एतद्वंतं नितांतसू
क्ष्ममस्ति परं च पद्दक्षिखंडत्रयगतं खंडं तत् किंचित्सघनमस्ति एवं अवकाशितस्थलाग्रे पुनः
प्रवर्तितं तत्रैव होवासंज्ञकस्य दक्षिणस्कंधस्थताराचतुष्टयमस्ति अथ तत्पूर्वतटसंलग्नप्रकाशता
रा न संतापरपुच्छाधःस्थितास्ति पुनरस्मात्संकुचितं भूत्वा सूक्ष्मो भूत्वा च कुंकुरचं ततः वक्षस्थलोवि
स्तीर्णसघनश्चास्ति तत्रैव कुक्कुरद्वयीवास्ति पुनरस्मात्तस्यैकं सूक्ष्मं खंडं उत्तरदिशि च तद्दक्षिणपादस्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तारकाद्वयं दक्षिणगतमस्ति तस्मात्तचलितं भूत्वा विस्तीर्णस्थले समागतं अस्मिन्स्थले ध्रुवो
कताराः संति अथ तत्रोपकरणं तत्र गोलरचना निरूप्यते तत्रैकं गोलं करणीयं तत्र राशयो यथा
काशस्य नीलता भवति तादृशं रंगेन रंजितं कार्यं तस्योपरि तादृशं चिह्नद्वयं कार्यं ये सन्मुखव्यासां
तरितेस्तः ते चक्रद्वयसंज्ञे भवतः तच्चिह्नद्वयं त्रिज्याव्यासार्द्धेन वृत्तं कार्यं तदेव क्रांतिवृत्तं भव
ति पुनरन्यत्रिज्यावृत्तं कार्यं यत्केंद्रद्वयगतं भवति अस्य क्रांतिवृत्तस्य यत्र संपातस्तस्मात्षष्ठ्य
धिकशतत्रयविभागाः समानांतराः कार्याः पश्चात् धातुमयं वृत्तद्वयं समविस्तारपालिपिंडकं कार्यं एकं
तथा कार्यं यथा गोलं संलग्नमिव भ्रमिव भ्रमति द्वितीयं तथा कार्यं यथैतद्वृत्तोर्द्धपालि संलग्नं भ्रम
ति अथ वृत्तद्वयस्योर्द्धपालिमध्ये रेखा वृत्ताकारं सूत्रं कार्यं पुनः प्रत्येकमंडलस्य भागद्वयं कार्यं
पुनः प्रत्येकविभागे भाद्वाशा १८ अंशाः पुनर्लघुवृत्तं अपनरवृत्तस्थाने कल्पनीयं अथ वृत्तोर्द्धरेखा
रावच्छिन्नप्रदेशे लघुकीलद्वयं निखात्वा केंद्रवस्थले प्रोतव्यं पुनः केंद्रवस्थानात् परमक्रांत्यंतरे
रावहिः कीलद्वयं निखात्वा प्रोतव्यं एतत्कीलकद्वयं ध्रुवस्थानसंज्ञं बोध्यं ध्रुवोच्चलघुवृत्तस्थाप
नार्थं यत्कीलद्वयं निखातं तत्र श्रृंगं कार्यं यथा ध्याम्यमाणं गोलसमं तादृग्भ्रमति पुनः गोले यत्क
तं कक्ष्यवृत्तं तदुपरि यथा लघ्वकस्य यामकाशितनक्षत्रं लघुवृत्तशरचिह्नवृत्तस्थानस्पर्शेन गो
लोपरि कृतकेंद्रवृत्ते स्थापनीयं पुनः लुब्धकनक्षत्रास्त्वेवं यानक्षत्राणां मंतराशिज्ञात्वा लघुवृत्ते
तन्नक्षत्राणां किंतु स्थापयित्वा तत्तत्सारेण नक्षत्रस्थानं करणीयं अथ नत्ताराणां स्वस्ववर्ण
समरंगेन वर्णकं कर्तव्यं पुनर्नक्षत्राणां मध्ये चत्वारिंशन्मूर्तयः सूक्ष्मारेखाभिः कार्याः पुनर
णुतारकामिवृत्ताकारं यन्नक्षत्रं भुजभुक्तं तत्सूर्योक्रमकारेण स्थापनीयं अथ यद्वितीयवृत्तद्वृत्तं कं
स्थितं तद्ध्रुवस्थानकीलकयोः प्रोतं कृत्वा प्राग्न्यांतरवृत्तस्थाने तथा धार्यं यथा लघुवृत्तसहितं गो
लस्यांतरंतः संलग्नं इव भ्रमति परं च वृत्तद्वृत्ते यत्प्रदेशमवधीकृत्य विभागो कृताः तत्प्रदेश एव
प्रोतव्यं पुनः यस्मिन्समये लुब्धकस्य कर्कस्य च यदंतरं तदंतरेण केंद्रवप्रोतं लघुवृत्तं स्थापनी
यं पुनस्तत्प्राम्योत्तरवृत्ते अन्यत् क्षितिजाकारवृत्तं स्थापनीयं तथा धार्यं यथा वृत्तद्वयस्याधीन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स·म·ष· छिन्नप्रदेशे संपातो भवति । पुनस्तथा गोलयंत्रं धार्यं यथाभीष्टाक्षांशानुसारेण क्षितिजादुपरि ध्रुवस्था
२२६ नं भवति । इदं गोलयंत्रं आकाशानुकारमेव जातं यतः सर्वाणि नक्षत्राणि यत्र स्वस्वस्थानस्थितानि
220 संति । नाडीवृत्तस्य क्रांतिवृत्तस्य च गतिरस्ति । अथ तारासमाभियुग्मादिकावृत्तचक्रं तत्र दं दृहानिर्गमि
यतः ध्रुवद्वयस्य मध्यावच्छिन्नप्रदेशो यत्र यत्र याम्योत्तरवृत्तलग्नितत्त्वेव संपातस्थलं तो ध्यं तस्मात्त्वपरक्रां
त्यंतरेण यः प्रदेशः याम्योत्तरप्रदेशो लग्नितत्त्वेव कर्कमकरस्थानं एवं यस्य नक्षत्रस्य याम्योत्तरवृत्ते संपा
तः तस्य तस्यान्तरं क्रांतिर्ज्ञेया । अथ चतुर्थप्रकरणं । अथ नक्षत्राणां परस्परं तरेत्तरवशेन या संस्था
भवति सा निरूप्यते । तत्र नक्षत्राणामेव परं तद्वशेन या संस्था सा स्थिरैवास्ति यथा पूर्वोक्त । या च सं
स्था सूर्यादिग्रहवशेन क्रांतिवृत्तांशेन क्षितिजेन च सा त्र निरूप्यते । यत्र तत्र ग्रहयुतं भवति वा
षड्राश्यंतरे भवति वा राशित्रयांतरे भवति वा राशिचतुष्टयांतरे वति वा राशित्रयांतरेण द्धृतकरं
वृत्तद्वयसंपातात्समकोणो भवति राशिचतुष्टयांतरे करं वृत्तद्वयसंपातात् अधिकोणः समकोणात्
तृतीयांशप्रमाणेनाधिको भवति । राशिद्वयांतरे करं वृत्तद्वयसंपातजनितकोणः समकोणतृतीयांशप्रमा
णेन न्यूनो भवति । एतादृशी संस्था सर्वेन क्षत्रेषु ग्रहेष्वप्यस्ति । एकान्या संस्था भवति सा चाग्रहस्य परमक्षा
रांतर्वर्तिनां नक्षत्राणामेव भवति । नान्येषां तत्र ग्रहेण नक्षत्रं छादितं भवति । अथ सूर्यचंद्राभ्यां नक्ष
त्रस्यैतादृशी संस्था भवति कश्चित्सूर्यतेजःपुंजाछन्नतारादृश्यं भवति पुनः सूर्येण छादितं भवति तन्न
चलिते दर्शनमायाति । एवं चंद्रमसाऽपि । अथ या संस्था क्षितिजवशेन भवति सा निरूप्यते तत्र पूर्वक्षिति
जे यन्नक्षत्रं भवति तदुदितमित्युच्यते पश्चिमक्षितिजे यन्नक्षत्रं भवति तदस्तंगतमित्युच्यते एवं याम्योत्तर
वृत्ते क्षितिजादुपरि भवति अधोभागे च एवं चतुर्विधा संस्था निरक्षदेशे सर्वेषां नक्षत्राणां भवति यत्र ध्रुवचि
ह्नं खमध्ये भवति तत्र कस्यापि नक्षत्रस्योदयास्तौ न स्तः परं च याम्योत्तरवृत्ते भ्रमणेन वारद्वयं उपरितने अधो
भागे वा भवति । एतद्द्वयक्षितिजव्यतिरिक्तान्यक्षितिजस्थे ये नक्षत्राणामुदयास्तौ नस्तः अपि च उदय
एव वाऽस्तमनमेव भवति तेषां मध्यान्हद्वयमेव भवति । अथ नक्षत्राणां अस्तात् अस्तपर्यंतं उदयादुद
यपर्यंतं मध्यान्हात् मध्यान्हपर्यंतं समानः कालो भवति यन्नक्षत्रं याम्योत्तरवृत्ते भवति वा अधोभागे भव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तितस्य उदयादस्तपर्यंतं अस्तादुदयपर्यंतं च निरक्षे समः कालो भवति अथवा नाडीवृत्ते समानः
कालो भवति। साक्षदेशे उदयादस्तपर्यंतं न नक्षत्राणां कालः समानो भवति कुतः अहोरात्रचापानां न्यू
नाधिकत्वात्। एवं अधोभागकालोपि एवमेवान्येषां गृहाणां बोध्यः साक्षदेशे दृश्यध्रुवक्षितिन नक्षत्राणां उ
परितनकालः अधोदेशकालादाधिको भवति। एतद्दैलोम्येन द्वितीयध्रुवदिक्स्थनक्षत्राणां भवति। प्र
त्येक गृहस्य उदयात्मध्यपर्यंतं मध्यादस्तपर्यंतं च समानकाल एव भवति। एवं अस्तान्मध्यपर्यंतं मध्यादु
दयपर्यंतं समानकालो भवति। अथ उदयान्मध्यपर्यंतं मध्यादस्तपर्यंतं कालः सः अस्तान्मध्यकालपर्यंतं
मध्यादुदयपर्यंतं यः कालः स्तौ क्रमेण समानौ न भवतः। परं च निरक्षक्षितिजे समानौ स्तः अत एव नि
रक्षस्थलेयोन क्षजे समानकालमेव याम्योत्तरवृत्ते सहैव गच्छतः ते समानकालमेवोदयास्तौ करिष्यतः ता
वत्। यावद्देशांगतो महदंतरं न यतति यद्देशांगतावंतरं बहु भवति। यानि नक्षत्राणि युगपन्मध्याह्नवृत्तगता
नि भवंति तान्यपि समकालं तदानैवोदयं प्राप्नुवंति। अपि च केषांचिन्नक्षत्राणामिदं भवति न तु सर्वेषां अ
यथेषां भवति तानि अयनवृत्तादुदयांशांतर प्रमाणेन तानि चलित्वा द्वितीयायनतावदंतरितानि यदा भवि
ष्यंति तदा तानि सहैव मध्याह्नवृत्तगतानि कार्ये अहादजं नाडिकामंडलांई कायावच्चिह्नं ध्रुवस्यानंका
र्यं स चिह्नं च कदंबस्यानं व चिह्नं तच्चिह्नं च नक्षत्रद्वयं ध्रुववृत्तस्य वह चापे कल्पितं। ध्रुववृत्तस्यान्यत्र वर
चापं कार्यं। पुनः अवदकोणे जवहकोणतुल्यः कार्यः पुनर्दवमरुकले चहकदंबवृत्ते कार्येत च वरुकोण
ज्याकवरुकोणज्या च समाने स्तः एवं वरचत्रिभुजे प्रथमकोणज्यावरुकोणज्ययोर्निष्पत्तिः वरचाप
ज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति। रुकवत्रिभुजे द्वितीयकोणज्यावकरुकोणज्ययोर्निष्पत्तिः वरतुल्यरुकचाप
ज्यावृत्त चापज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति। तत्र ववरुवकरुकोणद्वयस्य ज्ये समाने स्तः तस्मात् एतौ कोणाव
पि समानौ कलवमेच समाने च रुकरुवयोः समानत्वात्। रुलन रुमम कोणद्वयं समानमस्ति तस्मात्क
लनत्रिभुजे वमत त्रिभुजे लनभुज मभुजौ समानौ स्तः यदि नम चापं द्वयोर्याज्यतोन तदा लमचापं कवरुपम
त चापस्य समानमस्ति। यदि वनक्षत्रं वकचापतुल्यं गच्छति तदा तन्नक्षत्रं तन चापतुल्यं गच्छति द्वयम
पि युगपदेव ध्रुववृत्तस्य वद चापे आगमिष्यतः तस्मात् तयोः सार्धमेवोदयास्तौ भवतः। यथा वह ध्रुव
चापे सार्द्धमेवोदितौ सार्द्धमेवास्तंगतौ भवतः। इदमेवास्माकमिष्टं

अथ निरक्ष
देशादन्यत्र साक्षदेशे दृश्यध्रुवदिशि एक ध्रुववृत्तगत नक्षत्रेषु भवत स्तयोर्मध्ये ध्रु
वासन्नं अव नक्षत्रं प्रथममुदितं भवति दूरस्थं च तदनंतरमुदेति अदृश्यमा
न ध्रुवदिशि एतस्माद्विपरीतं भवति नक्षत्राणां सूर्येण सह नव प्रकाराः भवति नक्षत्रं प्रातरुदेति
अयं प्रकारः यदा नक्षत्रं सूर्यसंनिहितं भवति। अयं प्रकारः त्रिविधः नक्षत्रं सूर्योदयात्पश्चा
दुदेति वा सूर्येण सहैवोदेति अनयोः प्रकारयोः नक्षत्रं दृग्गोचरं न भवति। यदा नक्षत्रं सूर्योदया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० स० तत्पूर्वे उदेति तदा नक्षत्रं दृग्गोचरं भवति अथ द्वितीयप्रकारः तत्रापि प्रकारत्रयं सूर्योदये यन्नक्षत्रं या
२२१ म्योत्तरवृत्तस्थं भवति वा सूर्योदयानंतरं वा पूर्वं अत्र सूर्योदयात्पूर्वं याम्योत्तरस्थं नक्षत्रं दृग्गोचरं भवति
नान्यत् अथ तृतीयप्रकारस्तथैव सूर्योदयस्तमायाति सूर्योदयानंतरमस्तमायाति सूर्योदयात्पूर्वं वा
221 अत्र सूर्योदयात्पूर्वमस्तंगतं दृग्गोचरं भवति अथ चतुर्थप्रकारः यदा सूर्यो याम्योत्तरवृत्तस्थो अधो
भागे भवति तदा उदितं नक्षत्रं दृश्यं भविष्यति। ऊर्ध्वविभागे भवति चेत् दृश्यं न भवति अथ पंचमप्रका
रः यदा नक्षत्रसूर्यौ उपरि खंडे भवतः वा अधः खंडे भवतः वा सूर्यः अधः खंडे नक्षत्रं उपरि खंडे वा
नक्षत्रं अधः खंडे भवति सूर्यः उपरि खंडे भवति। तदा तृतीयप्रकारे दृश्यं भवति। अथ षष्ठप्रकारः सू
र्यः याम्योत्तरस्थो भवति तत्र यदि नक्षत्रस्य अस्तो भवति। तत्र सूर्यः अधः खंडे चेत् दृश्यं भवति उपरि
खंडे चेत् दृश्यं न भवति। अथ सप्तमप्रकारः सूर्यास्तसमये यदि नक्षत्रोदयः। तत्र सूर्यास्तानंतरमुदि
तं दृश्यं भवति अस्तसमये अस्तात्पूर्वं उदितं दृश्यं न भवति अष्टमप्रकारे सूर्यास्तसमये याम्यतरस्थं भव
ति। सूर्यास्तनांतरं याम्योत्तरस्थं भवति चेद् दृश्यं भवति। नवमप्रकारे सूर्यास्तसमये नक्षत्रस्यास्तो भव
ति। सूर्यास्तानंतरमस्तंगतो भवति चेत् दृश्यं भवति नान्यथा अथ यपंचमं प्रकरणं॥ यन्नक्षत्रं सूर्यस
हितं उदेति अथवा याम्योत्तरस्थं भवति वा अस्तंगतं भवति। तस्य विचारः क्रियते यदा नक्षत्रं उदि
तं भवति तदा क्षितिजस्य क्रांतिवृत्तप्रदेशज्ञानेन उदयो ज्ञायते एवं याम्योत्तरवृत्तस्य क्रांतिवृत्त
प्रदेशज्ञानेन याम्योत्तरस्थं ज्ञायते एवं अस्तक्षितिजलग्नक्रांतिवृत्तप्रदेशज्ञानेन अस्तो ज्ञायते
तत्प्रदेशज्ञानं ध्रुवकशरयोर्ज्ञानेन भवति। नक्षत्रं यदा याम्योत्तरस्थं भवति तदा तत्र यः क्रांतिवृत्त
प्रदेशो लग्नः तद्ज्ञानार्थं प्रथमक्षेत्रं। अवजदमायनवृत्तं कल्पितं अहजं नाडीवृत्तं ई कल्पि
तं॥ ईचिह्नं ध्रुवः वहदं क्रांतिवृत्तात् ईवचिह्नं कदंबः वकलं नक्षत्रबिंबोपरि गतं कदंबवृत्तं तच्चि
ह्नं नक्षत्रबिंबं मनं नक्षत्रगतं ध्रुववृत्तं कचिह्नं ध्रुवकः नकचापं शरः इदं द्वयं ज्ञातमस्ति तत्र
चापस्य क्रांतिरस्ति मचिन्हं अयनदृक्कर्मसंस्कृतो भवति नचिह्नं आयनदृक्कर्मसंस्कृतस्य
विषुवांशाः भवति इदमपि ज्ञातं भवति अथ अत्रोपपत्तिः अवनंतक्षेत्रेव अचापज्या रूअचाप
ज्ययोर्निष्पत्तिः। मयोर्निष्पत्त्योर्घातरूपास्ति तयोः कयोः वलचापज्या नलचापज्ययोर्या नि
ष्पत्तिः तन चापज्या न रू चापज्ययोर्या निष्पत्तिः एतयोर्घातरूपास्ति यदि प्रथमनिष्पत्तिः
घातात् शोध्यते तदा द्वितीया निष्पत्तिरवशिष्यते तस्मात्तनचापं ज्ञातं भवति। एतद् ज्ञानार्थं लक
चापं नक्षत्रध्रुवकस्यान्यक्रांतिः तज्ज्ञानायोपायः तत्र हक चापरूपं नक्षत्रध्रुवके विषुवांशं
प्रकल्प्य निरक्षविषुवांशसारिण्यां लग्नवत् चापं कार्यं तत् हल चापं भविष्यति पुनरनु
पातः त्रिज्ययापरक्रांतिज्या लभ्यते तदा हलचापज्यया किमिति तच्चापं कलचापं प्रकारांतरं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हकलत्रिभुजे लकोणकोटिज्याहभुजकोयोर्न्निष्पत्तिर्हकोणत्रिज्ययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्तितस्मा
त्लकोणज्ञानंभविष्यति।पुनर्हकोणकोटिज्यालकभुजकोटिज्ययोर्न्निष्पत्तिः लकोणज्यात्रि
ज्ययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति।अस्मात्लकचापज्ञानंभविष्यतिपुनः प्रकारांतरं हकचापज्याल
कचापछाययोर्न्निष्पत्तिः त्रिज्याहकोणछाययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति।अथतनचापज्ञानार्थ
मुपायांतरं तल चापं सचिह्नकरं चपर्यंतं वर्द्धनीयं तदा तलनत्रिभुजे लसत्रिभुजे लकोणौ स
मानौस्तः नकोणकोणौ च समकोणौस्तः तस्मात् तनचापज्यातल चापज्ययोर्न्निष्पत्तिः त
थास्ति यथा असचापज्यासलचापज्ययोर्न्निष्पत्तिरस्ति तस्मात् तन चापमपि ज्ञातं भविष्यति
।पुनरपि प्रकारांतरं हलकत्रिभुजे हकोणस्य कोटिज्या त्रिज्ययोर्न्निष्पत्तिः हलचापकोटिछा
याहक चापकोटिछाययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् हलचापमपि ज्ञातं भविष्यति।पुनर्ह
लचापकोटिछायालकचापकोटिछाययोर्न्निष्पत्तिः लकोणकोटिज्यात्रिज्ययोर्न्निष्पत्ति
तुल्यास्ति अस्मात् लकोणज्ञानंभविष्यति।पुनर्तलनत्रिभुजेनलकोटिज्यात्रिज्ययोर्न्निष्प
त्तिः लकोणकोटिछायातकोणज्ञानंभविष्यति मर्तलनत्रिभुजेतकोणज्यानलचापज्य
योर्न्निष्पत्तिः त्रिज्यातलचापज्ययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति पुनर्तकोणछायालनचापछायया
र्न्निष्पत्तिः त्रिज्यातनचापज्ययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति।।तस्मात्तनचापज्ञानंभविष्यतिः।पुनः
अवनतसेत्रोणवचापज्यावअचापज्ययोर्न्निष्पत्तिर्वक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्घातरूपास्तिवक्ष्य
माणनिष्पत्तिर्यथा एकाग्रतचापज्यातनचापज्ययोर्न्निष्पत्तिः द्वितीयालनचापज्याल
अचापज्ययोर्न्निष्पत्तिः अथयदिप्रथमनिष्पत्तिघातनिष्पत्तेः शोध्यते तदावशिष्टद्विती
यनिष्पत्तिः स्यात् तस्मात् लनचापज्ञानंभविष्यतिपुनः अनचापात् तवमचापज्ञानंभविष्य
ति।इदं कर्कस्थानात् मकरस्थानाद्वा द्वक्कर्मसंस्कृतस्थानात् रंजातं पुनः प्रकारांतरं तलनत्रि
भुजे लनकोटिज्यातलकोटिज्ययोर्न्निष्पत्तिः त्रिज्यातनकोटिज्ययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति।त
स्मात् लनचापज्ञानंभविष्यति।पुनः प्रकारांतरं तलनत्रिभुजे लसअत्रिभुजे लनचापज्या
नतचापछाययोर्न्निष्पत्तिः लअचापज्या असचापछाययोर्न्निष्पत्तितुल्यास्ति अथद्विती
यसेक्षेत्रे च आसजदक्कर्मसंस्कृतांशज्ञानं तत्र अवजदं यामोत्तरवृत्तं कार्यं। अहजंमाऊीमं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० म०

२२२

222

उन्नतांशैकस्वकीयं यच्चिह्नं ध्रुवस्थानं वहदं क्षितिज्यार्धैकस्यनीयं च चिह्नं नक्षत्रस्थानं यत्क्रांत
नक्षत्रगतं ध्रुववृत्तं कस्यनीयं तस्मात् अह एव से चे एव चापज्याव अचापज्ययोर्द्विनिष्पत्तिः।
वक्ष्यमाणनिष्पत्त्योर्घातरूपास्तितेय
चापज्ययोर्निष्पत्तिर्द्वितीयात ह चाप
तस्मात ह चापज्ञानं भविष्यति पुनस्तह
यदि शिष्पकस्यांतस्मात चिह्नं नाडीवृत

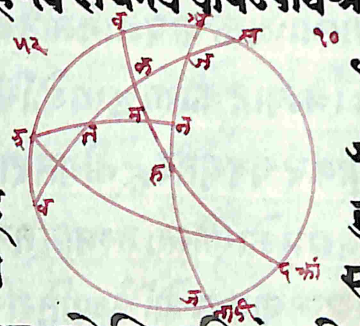

ज्या एकाएव चापज्यातव
ज्या ह अ चापज्योर्निष्पत्तिः
तुल्यं तस्यं तक चापं द्विती
स्य चांशोस्ति येन नक्षत्रेण
सार्द्धं याम्योत्तरवृत्तगतो भविष्यति। स च ज्ञातोस्ति ह चिह्नं नाडीवृत्तस्य सचांशोस्ति यः न
क्षत्रेण सार्द्धं पूर्वक्षितिजसंलग्नो भविष्यति। क चिह्नं नाडीवृत्तस्य सचांशोस्ति यः तेनैव
नक्षत्रेण सार्द्धं पश्चिमक्षितिजसंसक्तो भविष्यति अस्योपपत्तिः नक्षत्रस्य उदयसमये दि
गंशकोटिः अस्तसमये दिगंशकोटिः अनयोः साम्यं भवति। अथ नक्षत्रस्य अहोरात्र
गत्यनुसारेण प्रथमदिनार्द्धचापं त अक कोणरूपं ह त चापोन नवतंशतुल्यं यत अचा
पस्यकं चापं भवति। एवमेव द्वितीयदिनार्द्ध चापं तत्कोणतुल्यं तच्चापतुल्यमेवान्यच्चापं भ

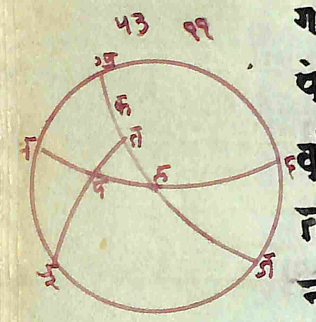

वति तस्मात् दिनचापं भार्द्धांशान्यूनं भवति द्विगुणाहत चापतुल्य ह क चापप्रमाणेन
तस्य दिनचापं भार्द्धांशान्यूनं भविष्यति यदि स्पष्टक्रांतिर्दक्षिणादिक्का भवति तस्य दि
नचापं भार्द्धांशेभ्यः तदंतरप्रमाणेनाधिकं भवति। यदि नाडीवृत्तस्यांशा ज्ञाता भवंति ये
नक्षत्रेण सार्द्धं पूर्वक्षितिजे याम्योत्तरवृत्ते पश्चिमक्षितिजे च गच्छंति तेभ्यः तादृशा एव क्रां
तिवृत्तांशा विषुवांशसारणीतः वा स्वोदयांशसारणीतो ज्ञाता भविष्यंति। एतद्ज्ञानेन
येषु कालेषु सुयेण सार्द्धं येंशाः पूर्वक्षितिजयाम्योत्तरवृत्त अस्तक्षितिजगता भवंति त
त्कालज्ञानमपि भविष्यति अथ षष्ठप्रकरणं अत्र नक्षत्राणामुदयास्तज्ञानं निरूप्य
ते तत्र नक्षत्राणां ध्रुवकज्ञानेन शरज्ञानेन च नक्षत्रोदयास्तज्ञानं न भवति। यथा आ
यनदृक्कर्मसंस्कृत ज्ञानं आक्षदृक्कर्मसंस्कृतज्ञानं शरज्ञानेन भवति। यतः एतेषां
नक्षत्राणामुदयास्तौ नक्षत्रप्रमाणानां विलक्षणत्वात् शररूपाणामपि विलक्षण
त्वात्। क्षितिजक्रांतिवृत्तसंपातकोणानामपि विलक्षणत्वात् एकरूपो न भवतः अथ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तृतीयक्षेत्रे तत्रास्य विचारो निरूप्यते अवजदं याम्योत्तरवृत्तं कल्पनीयं अहजं क्रांतिवृ
त्तार्द्धं वहदं क्षितिजार्द्धं व चिह्नं खमध्यः। यत्र क्षेत्रे परस्परं न्यूनाधिकप्रमाणमस्ति तयो
र्महत्प्रमाणं ह चिह्नात् यावदंतरेण क्षितिजे उदेति तावतैवांतरेण न्यूनप्रमाणमपि उदे
ति तत्र सूर्यस्य हज चापतुल्यः क्षितिजादधस्ताद्भवेत्तदा वहत्प्रमाणेन क्षेत्रं दृश्यं भावि
ष्यति। लघुप्रमाणेन क्षेत्रस्योदयस्तु हज चापात् अधिकांतरेण सूर्यो भविष्यति चेत्
भवति। कुतः अधिकांतरस्थस्य सूर्यस्य क्षितिजोपरि प्रभायाः अल्पत्वात्। यदि एकप्रमाणे
न क्षेत्रद्वयं ह चिह्नादेकरूपांतरेण भवति तत्र महदंतरकेन क्षेत्रं हज चापतुल्यांतरस्थे

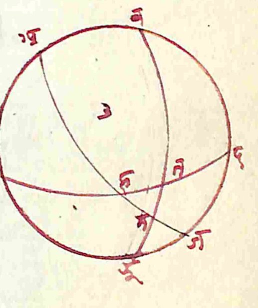

रवौ क्षितिजाधस्थिते दृश्यं भविष्यति अल्पांतरमृक्षं क्षितिजाधः हरु चापादधिके रवौ
दृश्यं भवेत्। अथ येह्नेन क्षेत्रे एकप्रमाणके ह चिह्नात् क्षितिजे एकरूपांतरे भवतः तत्र
एकस्य उदये यद्दहरु कोणाधिको भवति सूर्यस्य हरु चापतुल्यः अधोभागे भवति तत्र क्षेत्रं
चेद्दृश्यते तदा द्वितीयं न क्षेत्रं तदा दृश्यते यदा हरु चापाधिकांतरेण रविरधस्थो भवति।
अस्योपपत्तिः यदि वरुकं दग्वृत्तचापं सूर्यगति कल्प्यते अस्य वृत्तस्य रुत चापतुल्यं रवि
रधोभागे कल्प्यते पुनः यत्र क्षेत्रं एतन्नक्षत्रप्रमाणतुल्यं भवति सूर्यस्योदयस्थाना
त तन्नक्षत्रांतरतुल्यं भवति तन्नक्षत्रं यदा सूर्यो रुत चापतुल्यांतरेण अधस्थो भवति तदा दृ
श्यते। इदं च प्रकटमेवास्ति हरुत त्रिभुजे रुत चापं किंचित्प्रमाणमस्ति। तत्र यथा यथा
हकोणोस्मिन् त्रिभुजेऽधिको भवति तथा हरु चापं च न्यूनं भवति। अत एव प्रत्येकनक्षत्रो
दयज्ञानार्थं सूर्यस्यांतरं क्षितिजात् क्रांतिवृत्ते वेधेनापेक्षितं भवति अस्मात् सूर्यस्य
क्षितिजादूर्ध्वं तेनांतरं निष्कासनीयं। अथ चतुर्थक्षेत्रे। तत्रास्य ज्ञानं निरूप्यते पूर्वोक्तमेव क्षे
त्रं कार्यं। तत्र सूर्यः क्रांतिवृत्ते क्षितिजात् हरु चापतुल्यं अधोभागेस्ति। तस्मिन् काले एकनक्ष
त्रस्य उदयो वेधेन ज्ञातः। तस्मात् वव रुह क्षेत्रे दशमो नतांशरूप अव चापज्या वव चापज्ययो

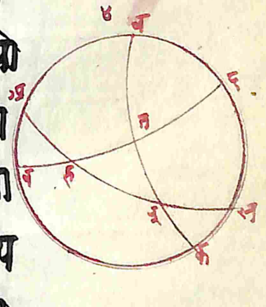

र्निष्पत्तिः एतयोर्निष्पत्त्योर्घातोस्ति। ते यथा दशम लग्न लग्नांतररूप अह चापज्या हरु चा
पज्ययोर्निष्पत्तिः पुनर्रुत चापज्या तव चापज्ययोर्निष्पत्तिः। द्वितीयात् तस्मात् रुत चापमपि ज्ञा
तं भविष्यति अथ प्रकारांतरं हरु चापज्या रुत चापज्ययोर्निष्पत्तिः हअ चापज्या अव चाप
ज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति पुनः प्रकारांतरं हरु कोटिच्छाया रुत कोटिच्छाययोर्निष्पत्तिः रुको
णकोटिज्या त्रिज्ययोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तत्र रु कोणज्ञानं द्वितीयाध्याये अस्माभिः कथितं
यदि रुत चापं ज्ञातं तदा हरु चापमपि सर्वत्र विदितं भविष्यति। यावव चापज्याव अ चाप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६९ इत्यत्र शक्तिर्नास्ति राजाधिराजेन्द्रप्रभुतोषकरणार्थे संभ्राट्जगन्नाथकृते सुशिल्पे सिद्धान्तसारे स्वन्नुकौस्तुभे भिन्नध्या
यप्रागादिद्वरतिंगजाख्यः ६ ९ ततो गुरुकक्षास्ति ततोपि भौमकक्षास्ति ९

सि० स०
२२३
223

ज्ययोर्निष्पत्तिः वत चापज्यातम चापज्ययोर्निष्पत्तिरह चापज्याह अ चापज्ययोर्निष्पत्तिघा
तरूपास्ति तस्मात् रह चापं विदितं भविष्यति एवं एतच्चापं कथितप्रकारद्वयेनापि ज्ञातं भ
विष्यति। अनेनैव प्रकारेणास्त चापानां ज्ञानं कार्यं अर्द्धे क्षितिजं पश्चिमक्षितिजं कस्यनो
यं पुनः कथितप्रकारेणैव ज्ञानं भवति। अथ च अस्तोदयज्ञानं कठिनतरमस्ति। यतः आ
काशोदरवर्त्ति वायुरेकरूपो न भवति क्वचित् स्वच्छो भवति। अथ च प्रेक्षकानामपि दृष्टेः क्व
चित् तिमिरादिदोषजनितं अथ नवमोध्यायः प्रारभ्यते तत्रैकादश करणानि दश क्षेत्रा
णि संति। तत्र प्रथमप्रकरणे ग्रहाणां कक्षासंस्थितिर्निरूप्यते। तत्र पूर्वाचार्यैरित्थंच
धारितं चन्द्रकक्षा नक्षत्रकक्षातः अधस्तात् चेद्कक्षातश्चोपरिस्थासंति: एवं नक्षत्र
कक्षातोधस्तात् शनिकक्षास्ति एतत्कक्षात्रयं शेषग्रहकक्षोपरिस्थमस्ति पूर्वाचार्यैः
शुक्रबुधकक्षे सूर्यकक्षातः उपरिस्थे कथिते। यतस्ते: बुधशुक्राभ्यामाच्छादितो रविः
कदापि न दृष्टः अथ यद्यैतत्पूर्वैर्निरूपितं तद्युक्तं यतः प्रतमावास्यं चंद्रिका स्यं चंद्रो रविं
नाच्छादयति तद्वच्च विरोधत एव अस्माकमपि तादर्शनं ज्ञातं मेनिष्पत्तीतिर्भवति। अस्मा
त्पूर्वैर्यदुक्तं तदेव प्रमाणीकृतं यतो स्यां संस्थायां रविः मध्ये भवति। अथ ये सूर्यात्ष
ड्राश्यंतरिता भवंति भौमगुरुशनयः एकदिक्का भवंति। ये च सूर्यात् षड्राश्यंतरिता न भवं
ति। शुक्रादयः स्तेषेकदिक्का भवंति। अथैवं वत्सलयमयूसारवंतरं अवू अलिविनशी
संज्ञकेन स्वग्रंथे लिखितं मया सूर्यबिंबे शुक्रबिंबं तयाहृष्टं यथा शरीरे तिलचाहुं भवति
।पुनः सालेह विन महम्मद वज़ादि संज्ञकेन स्वकृत मिजस्ती ग्रंथे इति लिखितं। अवाइ स्नान्
संज्ञकेन बग्दादपुरे अथ च महम्मद बिन अबीबकर संज्ञकेन फरसीन देशे सूर्यबिंबमध्ये
शुक्रो वारद्वयं दृष्टः यतस्तत्कालद्वयेपि विशद्वार्धादुपरि त्रिंशद्वर्षमध्ये वारद्वयं जातं प्रथ
मदर्शने शुक्रो नीचोच्चवृत्ते उच्चस्थितो आसीत्। द्वितीये च नीचोच्चवृत्तस्य नीचे आ
सीत् तस्माद्ज्ञातं सर्वथा शुक्रः सूर्यादधोभागेस्ति॥ अथ द्वितीयप्रकरणं। अथैते
षां ग्रहाणां सर्वप्रकारेणांतिलाभः कठिनतरोस्ति। याः गतयः वेधेन ज्ञाता न भवंति तद्
शात् किंचिदंतरं पततितत एव अस्मत्कालवेधेन स्थूलागतिरयाति अतः पूर्वं ये वेधाः संति
ते स्वस्वकालांतरेण संति तस्मान्मया तेषां प्रमाणं न कृतं तेषां गत्यंतरमस्माभिर्वेधोपलब्धौ
तयोः प्रमाणं समानं न। तयोर्मध्ये एका सूर्यानुसारेण द्वितीया च क्रांतिवृत्तानुसारेण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदंतरद्वयमपिमिथः संसक्तमेवास्ति। अनयोः पृथक्करणं कठिनतरमस्ति। पूर्वाचार्याणां
वेधप्रकाराः निरंतराः नजाताः अवर्वसोपिमयोक्तप्रकारेषु निपुणः स्थितः सूर्यचंद्रयोः
येप्रकाराः प्राप्ताः कतिचितेनलिखिताः संतिशेषुपंचताराणांप्रकाराः सम्यग्नोवगताः मया
तदुक्तप्रकारेषु अन्याचार्योक्तप्रकारेषु एषुवेधेषुविश्वासः स्थितः तेलिखिताः। अथतती
यप्रकरणंत्रयंचताराणांगतिर्विचार्यतेपंचग्रहेषु अंतरंद्विविधमस्ति। एतेषांगतिः प्रका
रद्वयेनोपलब्धा एकागतिः सूर्यवशादुपलब्धा॥ एतेषां उदयास्तोवक्रमार्गादिकं
अथचमंदशीघ्रगामित्वमित्यादि सूर्यवशादुपलब्धमित्यर्थः। द्वितीयः प्रकारः क्रां
तिवृत्तवशाद्भवति उदयास्तादिकानाचापानिकालाश्चन्यूनाधिकाः प्राप्ताभवंति। उदयास्ता
दिकंययागत्या द्वितीयप्रकारोभवति सामंदकेंद्रगतिरित्युच्यते क्रांतिवृत्तस्याभीष्टचीह्नात्
पुनरभिष्टचिह्नं तत्पुनरभीष्टचिह्नापर्यंतंमध्यमगतिरित्युच्यते। मंगलबृहस्पतिशनिश्च
रैः शुक्रोरविर्भुक्त्वापुनः पृथक्भूत्वायदागच्छतितदांतरमुत्पादयतिषड्राशिपर्यंतंपुन
रासन्नोभवति एवंपुनर्यदायोगोभवतितदाशीघ्रकेंद्रस्यैकोभगणोभवति एवंप्रथमंयस्मिन्
योगोजातस्तस्मिन्नेवपुनर्भवति किंचिदग्रेभवति। तस्माद्ज्ञातेशीघ्रकेंद्रस्यैकभगणभो
गकालेसूर्यएकभगणात्किंचिच्चापाधिकमधिकंचालितः। तच्चापतुल्यमेवग्रहश्चालि
तः तस्माद्ज्ञातंएतेषांशीघ्रकेंद्रगतिमध्यमगत्योर्योगतुल्यार्कस्यमध्यमागतिः अथ
बुधशुक्रौसूर्यादग्रपृष्ठगतौभवतः। परंचषड्राशिपर्यंतमनयोरग्रगतत्वंपृष्ठगतत्वंन
नभवति। तस्माद्ज्ञातमेतयोर्मध्यमगतिः सूर्यमध्यमगतितुल्यास्ति। अथयावताकालेन
शन्यादीनांभगणपूर्तिर्भवतितत्कालनिरूपणंयथारखसेनकथितंमयाचदृष्टंतथानिरूप्य
तेतत्रशनेः सप्तपंचाशत् ५७ शीघ्रकेंद्रभगणाः एकोनषष्टिसौरवर्षैः एकदिवसेनपं
चचत्वारिंशद्घटिकाभिश्च ५९।१।४५। भवंति। एवंएतावद्भिर्दिनैर्भगणाद्वयंएकोंश
स्त्रयश्चत्वारिंशत्कलाश्च २।१।४३। मध्यमस्यगतिर्जाता। अथगुरोः पंच ६५ षष्टिभग
णाः एकसप्ततिसौरवर्षैः ७१ त्रिदिनै ३ त्रयोदशकघटीभिर्भवति। एवमस्यैतावता
कालेनमध्यमगतेर्द्विचत्वारिंशः ४२ द्भगणाः अंशात्रयं ३ षट्कलाश्चभवंति।
अथशुक्रशीघ्रकेंद्रस्यचंपंचभगणाः ५ अष्टवर्षेः ७५ तुल्याःशीघ्रकेंद्रभगणाःष
ट्चत्वारिंशद्वर्षैः ४८ रेकदिनेन १ घटिकाद्वयेन भवंति। अथास्यमध्यमगतिभगणाः
षट्चत्वारिंशान्मिताः एकांशश्च ४६।१ तावताकालेनभवंति अथपूर्वाचार्योक्तसौरा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰म॰ दिनैर्यावदेतत्कालवर्षाणि गुरयंते शीघ्रकेंद्रभगणांनामंशाश्चाक्रियंते तावदेते भवंतितत्रादौ

२२४ शनेः। दिनानि २१५५१ घटी १८ शीघ्रकेंद्रभगणांशाः २०५२० गुरोः दिनानि २५९२

224 ७ प घः ३१ शीघ्रकेंद्रांशाः २३४०० भौमस्य दिनानि २८८१५७ घटी ५२ शीघ्रकेंद्रांशाः

१३०३२० शुक्रस्य दि २९७९ घ ४२ शीघ्रकेंद्रांशाः १८०० बुधस्य दि १६८०२ घ २४

शीघ्रकेंद्रांशाः ५२२०० अथैषां प्रत्येकस्वस्वदिनैस्स्वस्वकार्यास्वदा शीघ्रकेंद्रभगणां

शा कार्यास्वदा शीघ्रस्वस्वैकदिनजा केंद्रगतिर्जायते पुनर्दिनगतिश्चतुर्विंशतिभक्ता एक

होरागतिर्भवति। अथ दिन गते मास गतिवर्षगती भवतः। अथ शनिगुरुभौमानां प्रत्येक

शीघ्रकेंद्रगतिः सूर्यगतः शोधितावशिष्टा तत तद्ग्रह गतिर्भवति। ततोपि होरामासवर्षगतयः प्रक

ल्प्याः। बुधशुक्रयोर्मध्यमगतिः सूर्यगतितुल्यैवास्तीति॥ अथ चतुर्थप्रकरणं। तत्रैतेषां म

ध्यगतिशीघ्रकेंद्रगत्योः सारणी निरूप्यते॥ तत्र यथा सूर्यचंद्रयोर्गतिः कोष्टकेषु धनात

थैवैतेषां क्रियते। सारणीकोष्टकाश्चैते॥ ॥ अथ शन्यादीनां मध्यमानयनसारणी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अथपंचानांप्रकाराणांतत्रैतेषांपंचग्रहाणांफलज्ञानार्थंयेभावस्तन्नामपेक्ष्याभवति।ते
चनिरूप्यंते।ताःसमानाःगतयःवेधेनन्यूनाधिकाःमत्प्रतिवृत्तवशाद्भवंतिवानीचो
च्चवृत्तवशेन।अथचैतेषुपंचग्रहेषुअस्माभिःप्रकारद्वयनचारोद्दिष्टः एकः
क्रांतिवृत्तांशानुसारेणद्वितीयश्चसूर्यानुसारेण।अथअनवरतवेधेनस्पष्टंज्ञातंद्विती
यप्रकारानुसारेण अधिकगतेर्मध्यगतिपर्यंतंयःकालःसःमध्यगतेर्न्यूनगति
पर्यंतकालादधिकोऽस्ति।एतत्प्रतिवृत्तानुसारेणनसंभवतियतस्तत्रअधिकगते
र्मध्यपर्यंतंकालःमध्यगतेर्न्यूनगतिपर्यंतकालान्न्यूनोऽस्ति।यथात्रतृतीयाध्याय
स्यतृतीयप्रकारेणकथितंनीचोच्चवृत्तानुसारेणचैतत्संभवति।परंचनीचो
च्चवृत्तस्यगतिःपश्चिमतःपूर्वदिशिस्यात्चेद्नीचोच्चवृत्तगतिर्वैलोम्येनतस्मा
दस्माभिर्नीचोच्चवृत्तगतिरेवोरीकृता।अथप्रथमकारणानुसारेणअनव
रतवेधानुसारेणस्तोदयावक्रमार्गचापानिक्रांतिवृत्तेएकरूपाणिनोपलब्धा
।नि अपिचअधिकगतेर्मध्यगतिपर्यंतंयःकालःसःमध्यगतेर्न्यूनगतिपर्यंत
कालान्न्यूनोप्राप्तः॥एतत्प्रतिवृत्तप्रकारेणभवतिनीचोच्चवृत्तप्रकारेणापिभ
वति।अतोऽस्माभिःनीचोच्चवृत्तंपूर्वप्रकारेणांगीकृतंप्रतिवृत्तंद्वितीयप्रकारार्थ
मंगीकृतं।पुनरनवरतवेधेनस्पष्टंज्ञातंप्रतिवृत्तस्यनीचोच्चंक्रांतिवृत्तांशेषुनस्थि
रंकिंचित्चलमेवास्ति।पुनर्मयाप्युपलब्धंएतेषांनीचोच्चघनकेंद्रंप्रतिवृत्त
केंद्राभिमुखंनभ्रमतिकिंत्वन्यकेंद्राभिमुखंभ्रमति।तत्केंद्रंप्रतिवृत्तकेंद्रात्प्र
तिवृत्तभूकेंद्रांतरसमांशेनोपरिस्थमस्ति।बुधेचैतत्केंद्रंद्वितीयप्रतिवृत्त
भूकेंद्रांतरार्द्धसमांशेनभूकेंद्राद्दूरोभागेऽस्ति।बुधप्रतिवृत्तंचान्यस्मिन्केंद्रे
विलोमभ्रमणेनप्रतिवर्षमेकभगणंभुनक्तीत्युपलब्धं।एवंनीचोच्चवृत्तंनी
चकर्णः एकस्मिन्भगणेवारद्वयंसमागच्छतियथाचेद्नीचोच्चवृत्तंप्र
तिमासिनीचकर्णेवारद्वयंसमागच्छति।अथषष्ठप्रकरणात्तत्रैतच्चका
रद्वयस्यविचारोनिरूप्यते।बुधंविहायान्येषांग्रहाणांचतुर्णांअवजेन
इतंकल्पनीयंपद्देनेतेषांमध्यमगतिरस्तितस्मात्केंद्रंकल्पनीयं अथद्रष्ट
व्यासोहकेंद्रभूकेंद्रगतः कल्पनीयः द्वाविंशभूकेंद्रंकल्पनीयं अवि
क्रमस्थजविंतंनीचकल्पनीयं।अथद्रष्टहरेरवामध्येशाचिह्नंकेंद्रमक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यर्द्धव्यासार्द्धेन वृत्तं प्रतिवृत्तं कल्पनीयं तच्चिह्नं लमतनीचोच्चवृत्तं कल्पनीयं
एतद्वृत्तं क्रान्तिवृत्ताच्चिर्पगपि पुनरेतत् वृत्तत्रयमप्येकवृत्तोदरगतं कल्पितं एतद्वृत्तं यदा
भ्रमति तदा अउच्च चिह्नं जं नीचचिह्नं हचिह्नं भूकेन्द्रोपरि शतव
र्षमितकालेन राको शं चलति लमनीचोच्चवृत्तस्य व्यासः रवि
ह्नाभिमुखं मध्यगति तु स्यं भ्रमति गतिर्द्धयं पश्चिमदिक्कः पूर्वदि
क्कमस्ति नीचोच्चवृ तकेन्द्रं तच्चिह्नं वकवृत्तसंज्ञप्रतिवृत्तोपरि भ्र

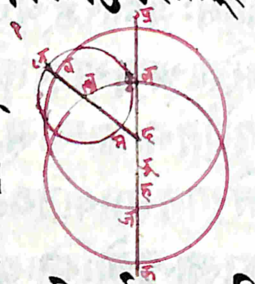

मति। ग्रहस्तु नीचोच्चवृत्ते सर्वदा भ्रमति यथापूर्वमुक्तं। मध्यमभगणाः तद्व्यासान्
सारेणासंतियो व्यासः रविह्नाभिमुखं भ्रमति अथ द्वितीयपक्षे चेवुधार्थं प्रदर्शते। प
क्षे द्वाभिमुखमस्य मध्यमगतिरस्ति तद्वृत्तं अवजं कल्पितं अदजं व्यासः दकेन्द्र ह
चिह्नरूप भूकेन्द्रगतोऽस्ति। अचिह्नं उच्चं तज्जिह्नं नीचं पुनर्दहतुल्यादन्तरे खाप्रथक्का

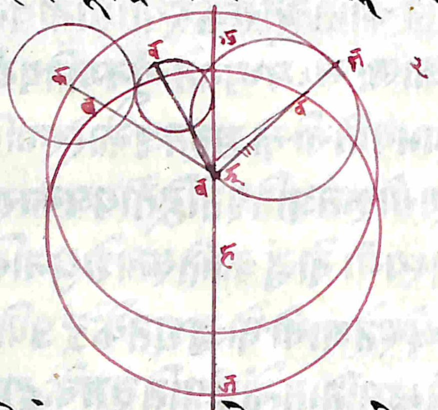

यीर्गचिह्नं तद्वृत्तकेन्द्रं यत्प्रतिवृत्तं चालाति।
एतानि दूरगतानि कल्पितानि तद्वृत्तगति
र्हकेन्द्रोपरि कल्प्या नीचोच्चवृत्तगतिरपि र
केन्द्रे कल्प्या ग्रहगतिः पूर्वोक्तप्रकारेण नी
चोच्चवृत्ते कल्प्या पुनः प्रतिवृत्तकेन्द्रं रुति। चि
ह्नोपरि रुवतरेखा संलग्नं विलोमं भ्रमतीति

कल्पितं। पुनः अनुलोमगा रवरेखा रुवतरेखा विलोमगा एते रेखे यतः चिह्ना
तरप्य भृतिवर्षान्तरे पुनस्तत्रैव मिलिते भवतः। एतद्रेखाद्वयं मिथः वर्षमध्ये वारद्व
यं मिलति। अथवा चिह्नस चिह्नयोरन्तरं प्रत्येकं रदतुल्यं रहतुल्यं च कल्पितं। त
दायद्वृत्तं रुचिह्नोपरिवा चिह्नं गत्वा उत्पन्नं लघुभ्रामकतद्रविह्नगतं भविष्यति वचि
ह्नं प्रतिवृत्तकेन्द्रं प्रतिकल्प्यं रअव्यासार्द्धेन प्रतिवृत्तं कार्यं तदा नामीदृशी संस्था।
स्ति॥ अथ भौमादीनां यदि नीचोच्चवृत्तकेन्द्रस्य ग्रहात्तुल्यान्तरेण दिग्द्वये भवति। तदो
तपत्रं मन्दफलकोणौ समानौ भवतः। अनेनैव प्रकारेण परमशीघ्रफलमेक
दिक्पत्ते समानं भवति। अथ यत्तृतीयपक्षे चेतत्रास्योपपत्तिरुच्यते। अवजदप्रति
वृत्तं हकेन्द्रोपरि अहजव्यासं कार्यं रुचिह्नं भूकेन्द्रं कार्यं वा चिह्नं मध्यमगत्युत्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रकं अभिचारकेंद्रंकल्पनीयं एवं टचिह्न द्वयं तुल्यांतरेण अत्र चचिह्नातकल्प्यं एतच्चिह्न
द्वयोपरि नीचोच्चवृत्तद्वयं च ज्ञात्समानांतरं कार्यं पुनर्ववतरेखा दकरेखा च कार्या तत्र अवव
कोण अवदकोणौ समानौ भविष्यतः पुनर्वमरेखा दमरेखा च संयोज्या पुनर्मलरेखा मरेखा
नीचोच्चवृत्तपालिसंलग्ना कार्या अथ ववम वदमकोणौ मिथः
समानौ भविष्यतः एवं वमलकोण दममकोणौ समानौ भवि
ष्यतः। अस्योपपत्तिः। वचिह्नात् दचिह्नात् च वत लं वदमस्तंवो म
लरेखा ममरेखयरुपरि कार्यौ पुनर्हचिह्नात् हनलंवहसलं
वौ दकरेखा वदतरेखयोरुपरि कार्यौ हनव त्रिभुजे सव त्रिभुजे
हवनकोण हवसकोणौ समानौ स्तः। सकोण नकोण समकोणौ
स्तः वहभुजोपि त्रिभुजस्यैकरात तस्मात्सहभुजो नहभुजतुल्यो भविष्यति वतपूर्णज्या
रकपूर्णज्या च हकेंद्रात् तुल्यांतरे समाने भविष्यतः एतयोरर्द्धेपि समाने भविष्यतः तस्मा
त् ववक्वेशेषभूते समाने भविष्यतः तस्मात् ववम त्रिभुजे दवम त्रिभुजे ववभुज दवभुजो
समानौ स्तः वमभुजोपि द्वयोरेक एवास्ति ववमकोण दवकोणावपि समानौ तस्मात् वम
भुज दमभुजौ समानौ जातौ तस्मात् ववमकोण वदमकोणौ समानौ स्तः वमभुजोपि
द्व। जातौ। पुनरपि वलदमौ समानौ स्तः लकोण मकोणावपि समकोणौ समानौ स्तः तस्मात् वम
लकोण दममकोणौ समानौ जातौ। अथ चतुर्थसेत्रेवुधफलदर्शनार्थं अवजव्यासः केंद्रा
णामुपरिगतः कल्पितोस्ति अचिह्नं भूकेंद्रं वचिह्नं अभिचारकेंद्रं जचिह्नं भ्रामककेंद्रं वद
रेखा वाहरेखे नीचोच्चवृत्तकेंद्रार्थं दिग्द्वये वर्द्धिते कार्ये जमरेखा जवरेखे प्रतिवृत्तकेंद्रवि
लोमगत्यर्थं निष्कासनीया जचिह्नस्य कोणाः परस्परं समानाः संति तस्मात् वदरेखा ज
वरेखे समानांतरे भविष्यतः। तचिह्नं जमरेखायां कचिह्नं जवरेखायां जवांतरेण प्रति
वृत्तकेंद्रं कल्पनीयं प्रतिवृत्तद्वयं नीचोच्चवृत्तकेंद्रयोः रचिह्न हचिह्नयोर्गतं कल्पनीयं द
चिह्न हचिह्नकेंद्रं कृत्वा नीचोच्चवृत्तद्वयं कार्यं पुनः अदरेखा अहरेखा अहरेखे च
संलग्ने कार्ये पुनः अलरेखा अमरेखा च नीचोच्चवृत्तपालिसंलग्ना कार्या अदव
कोण हवकोणौ समानाविति निश्चितं एवं द अलकोण हअमकोणौ समानाविति नि
श्चितं वतरेखा वकरेखा तदरेखा कहरेखाः संलग्नाः कार्याः। पुनः जचिह्नात् जनलं
वः वदरेखोपरि कार्यः पुनः रचिह्नात् दललंवः अलरेखोपरि दसलंवः जमरे

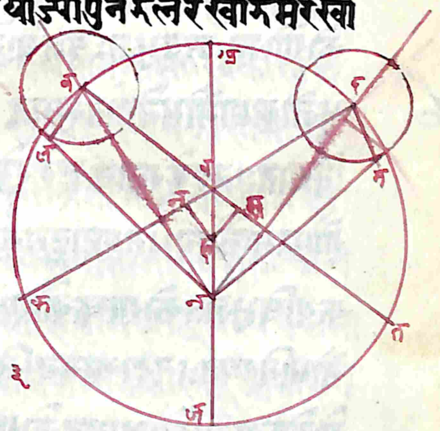

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० स०
२२६
226

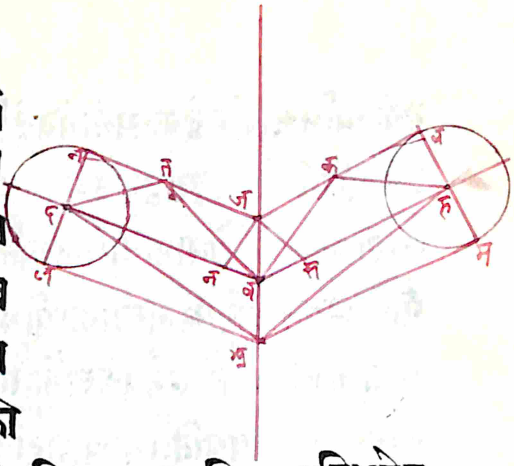

रेखोपरि कार्यः ॥ हचिह्नात् हमलंबः अमरेखोपरि हवलंबः जवरेखोपरि कार्यः जवनत्रिभुजे जवमत्रिभुजे जवन
कोणजवमकोणौ मिथः समौ स्तः । नकोणमकोणौ सम
कोणौ स्तः जवभुजः उभयोरेकएवास्ति तेन जनभुजजव
भुजौ समानौ भवेतां तस्मात् दरुभुजहवभुजौ समानौ भ
विष्यतः । तदरेखाकहरेखे समाने आस्तां रुकोणवको
णौ समानौ स्तः । तस्मात् तरुकोणहकवकोणौ समानौ भविष्यतः पुनरपि जतवत्रिभुजेज
कवत्रिभुजे तकोणककोणवकहकोणौ समानौ जातौ तस्मात् वदभुजवहभुजावपि समा
नौ भविष्यतः । तदा अवदत्रिभुजे अवहत्रिभुजे वदभुजवहभुजौ समानौ स्तः व अभुजः द्व
योरेकएवास्ति अवदकोण अवहकोणौ समानौ स्तः तेन अदभुज अहभुजौ समानौ भवे
तां एवं वदअकोणवहअकोणौ समानौ भवेतां पुनः दलभुजहमभुजौ समानौ स्तः ल
कोणमकोणौ च समानौ स्तः तेन अलभुज अमभुजौ समानौ भविष्यतः । द अलकोण
ह॥ अमकोणौ समानौ भविष्यतः । इदं वत्समसोके सर्वज्ञेयं विशेषस्तु मया व्यतेतदरे
खाकहरेखयोः समानत्वं प्रकटतया विदितं न वभवति । कुतः अनयोः प्रतिवृतव्यासा
ईत्वाभावात् कुतः कचिह्नं प्रतिवृतकेंद्रं तदा भवति यदानीचोच्चवृतकेंद्रं दचिह्नं भवति एवं त
चिह्नं प्रतिवृतकेंद्रं तदा भवति यदानीचोच्चवृतकेंद्रं हचिह्नं भवति । तदरेखाकहरेख
योः साम्यार्थं किंचिन्निरूप्यते । समानवृतद्वयस्य समानखंडद्वयस्य पूर्णज्यातः समा
ने द्वे रेखे यदि पृथक् क्रियते यथा अवरेखा जदरेखा अवहवृतखंडपूर्णज्या खंडज
तरुवृतखंडपूर्णज्या खंडं पृथक्क्रियाते वचिह्ने दचिह्ने अववकोणजदतकोणौ समानौ
कार्यौ तदा ववरेखा दतरेखा अवहखंडात् जवरुखंडात् । अवचापंजतचापं समाने पृ
थक् करिष्यति कुतः यदि अवहखंडं जतरुखंडे स्थाप्यते

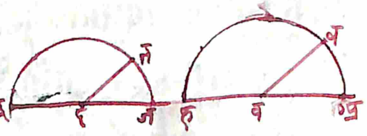

तदैतत् खंडद्वयं मिथः संपूर्णलग्नं भविष्यति यतः समा
नखंडद्वयं समानवृतयोः कस्थितं तस्मात् वचिह्नं दचिह्ने
पतिष्यति यतः । अवरेखा जदरेखे समाने एष्यक् कमेतस्मात् अववकोणजदतको
णोपरि स्थास्यति यतः एतौ कोणौ समानौ कल्पितौ तस्मात् अवचापजतचापे स
माने जाते अथ उकवतव्यासरेखाकेंद्राणि च कार्याणि पुनः तकेंद्रोपरि खहगव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तंककें द्रोपरिछदगवृत्तं प्रतिवृत्तं कार्यं। एतद्वृत्तद्वयं व्यासेखसंपातस्थले संपातं करिष्यति। पुनस्त
फकघृतं कार्यं तफरेखा कफरेखा च संयोज्या पुनरिति कल्पनीयं खहगवृत्तं व्यासे खचिह्नसंल
ग्ने पुनः कखरेखा संयोज्या पुनः छदगवृत्तं छचिह्नव्यासे संलग्नमिति कल्पितं पुनस्तछरे
खा संयोज्या एवं कखजत्रिभुजे छतजत्रिभुजे जचिह्नस्य कोणद्वयं समानमस्ति। खकोणाच्छ
कोणो प्रत्येकं न्यूनकोणोस्तः यतः फचिह्नस्य त्रिभुजाद्बाहिस्थं कोणद्वयं न्यूनकोणमस्ति
। अथशेषकोणसम्बन्धि भुजो समानो स्तः तस्माज्जखभुज्जछभुजो समानो भविष्यतः। ख
चिन्ह छचिह्नो एकस्थान पतितो भविष्यतः अतएव वृत्तद्वयस्य संपातो भविष्यति। अने
नैव प्रकारेण द्वितीयदिशि जचिह्नाद्वयोः संपातनिश्चयो भविष्यति समानवृत्तद्वयस्य ये समा
ने द्वे चापे तयो खगरेखा पूर्णज्यास्ति वचिह्नात दरेखा वहरेखा च समान कोणद्वयो परिनि
सृतास्ति तदा दखचाप खहचापेपि समाने भविष्यतः तदानयोः पूर्णज्येपि समाने भविष्य
तः। एवं दगरेखा गरहरेखापि समाना भविष्यति एवं हखगत्रि
भुजे दखगत्रिभुजभुजो मिथः समानो स्तः। तदा खचिह्नस्य को
णद्वयं समानं भविष्यति कखज कोणात खज कोणो पूर्वमेव
समानो वास्तां तस्मात दखत हखक कोणो शेषावपि समा
नोस्तः। पुनस्तखभुज कखभुजो पूर्वमेव समानो स्तः एवं दख

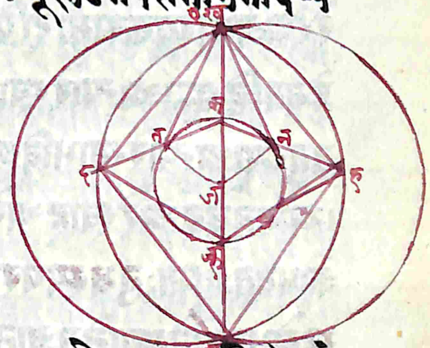

भुजावपि समानो जातो। तस्मात् दतभुज हकभुजो समानो भविष्यतः। इदमेवास्माकमिष्टं परं
च अनयोः रेखयोः साम्यकरणेन वदरेखा वहरेखयोः साम्यकरण प्रयोजनमस्ति तत्रा
नयोः साम्यं पूर्वमेव जातं अथ एवं युक्तमस्ति दकरेखा हकरेखा संयोज्या दवक त्रिभुज
हवक त्रिभुजे दकभुज हतभुजो समानो स्तः। यतः द्वौ प्र
तिवृत्तस्य व्यासार्द्धौ स्तः वकभुज वतभुजो च समानो भ
विष्यतः। यतः वजभुज कभुज जतभुजाः समानाः सं

ति जचिह्नस्य च कोणद्वयं समानमस्ति। दवक कोण हवज कोणो समानो स्तः। यतः द
वजकोण हवजकोणो समानो स्तः। दकोण हकोणो न्यूनकोणो स्तः यतः अन
योः कोणयोः सम्मुखभुजः शेषभुजयोरधिको नास्ति तस्मादि। दज्ञा
दवभुज हवभुजो समानो भविष्यतः पुनः शेषप्रयोजनानि पूर्वोक्तप्रकारेण निश्चितानि
कार्याणि क्षेत्रं चैतादृशं भविष्यति। एतत् क्षेत्र प्रयोजनं तु धनुर्भ्रुक्योरेक दिक्केन उच्चस

सिं० स०
२२८
227

न्निहितनीतसन्निहितेनवासमानपरमशीघ्रफलद्वयेनवेधजनितेनउच्चगतव्यासज्ञानंभ
विष्यति अयंप्रकारोबुधशुक्रयोः सुखार्थमंगाकृतः यतः अनयोर्नीचोच्चवृत्तंकेन्द्रमध्यम
स्थानंमध्यमार्कज्ञानेनज्ञातंभविष्यतिपुनः एतद्ज्ञानेनतयोः परमांतरःज्ञायतेपरंचउक्त
स्तेचद्वयेनज्ञायते एतत्परमांतलोम्येन ज्ञायते एतद्द्वैलोम्यंपूर्वस्तेचेरगात न्निश्चितं। यतः पूर्व
स्तेचेउच्चात्दिग्द्वयेपितुल्यांतरस्थेनीचोच्चवृत्तेपरमंफलंभवति। परमफलसाम्येनउ
च्चात्दिग्द्वयेसमानांतरस्थत्वंबुधेनभवतिशुक्रेभवति। अथास्यविचारोनिरूप्यते। अ
थपूर्वस्तेचेरदअलकोणहअमकोणौयदिसमानौकल्प्येतेतदैततत्रिभुजद्वयंअनयोः
कोणद्वयंचमिथः समानौभविष्यति। तस्माद्अरेखाहअरेखासमानाभविष्यतिमु
क्तेरदंस्पष्टमेवास्ति। एतेरेखेअजव्यासस्यदिग्द्वयेएकरूपांतरितेभविष्यतः। यतः या
रेखाव्यासस्यकसमादपिचिह्नात्तनिः सृतासतपालिगता यदि भवतितदातचिह्ना
देवतद्दिक्षुअन्यारेखातनुल्याश्चतपालिसंलग्नाभविष्यति। परंचद्वितीयादिशि
ततुल्याअन्यारेखाभविष्यति। एतेद्वेरेखेव्यासरेखयासह द्वौकोणौसमानौजनिष्यतः
। अथबुधेरअरेखाहअरेखेसमानेभवतः परंचजअदकोणजअहकोणौन्यूनाधि
कौभवतः॥ यतः बुधस्यपरमनीचमुच्चाऽभिमुखंनास्ति अपिचउच्चसन्मुखचिह्नस्यदि
ग्द्वयेभवतितेस्थानेउच्चातुल्यांतरितेस्तः। अथउच्चादुभयदिशपस्यकर्णावयवितौभव
परमनीचस्थानद्वयपर्यंतं। अपचयोभवति। पुनस्तस्माद्वृद्धिर्भवतिउच्चसन्मुखप
र्यंतं। एवंपरमनीचस्थानद्वयस्यदिग्द्वयेपिकर्णौसमानौभविष्यतः तत्तौद्वौकोणौ
समानौभविष्यतः। तस्मात्तौद्वौकोणौन्यूनाधिकौभवतः अस्यविचारार्थंरव्यासंप्रक
ल्प्य आचिह्नंभूकेन्द्रंवचिह्नंप्रभिचारकेन्द्रंकल्पनीयं अजरेखापरमनीचकर्णः अर
रेखा अहरेखासमानापरमनीचकर्णस्यदिग्द्वयेभी
ष्टकर्णः कल्पनीयंतस्मात्दअरकोणहअरकोणौ
न्यूनाधिकौस्तः पुनः अदरेखातुल्याअतरेखाव्यासात

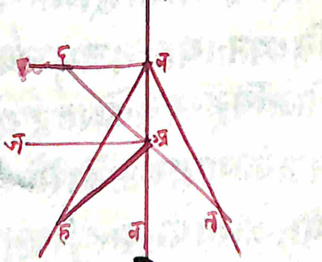

द्वितीयदिशपन्यकर्णः कल्पनीयः तदा अहरकोणसमा
नोतअरकोणोभविष्यति। हअरकोणसमानस्तअरकोणः कल्पनीयः तदातअ
रेखारअरेखसमानेस्तः दअरकोणात अरकोणौन्यूनाधिकौस्तः यदिपरमशी

घ्नफलं समानं भवतीति चैवमंदमफलमपि चेत्समानं भवतीति तदा तौ कोणावपि समानौ भविष्यतः

अस्य विचारार्थं वदरेखाह अरेखयोः समानयोः व अरेखायाः निष्पत्तिः एकरूपास्तीति

तदा समानदकोणाहकोणज्ययोर्निष्पत्तिः दवअकोणज्या हवअवकोणज्याया एकरूपा

भविष्यतीति तस्मात् एतज्जीवाद्वयं समानं भविष्यति। तच्च प्रत्येककोणः द्वितीयस्य भाद्रांशशे

षं भविष्यतीति चैकः समकोणः न्यूनकोणो भवति एकश्चाधिककोणो भवति। अत्र अधिक

कोणभवनं त्वधेअशुद्धं यतः अस्य एकादिक्काः ये समानमंदकर्णा गतेऽत्र अस न्मुखपदद्व

येऽन्यतरस्मिन्भवंतिनान्यत्रये कोणा व्यासारेखा अभिचारकेंद्रान्नीचोच्चकेंद्रगता रेखाभिः

उत्पद्यंते अधिककोणाः उच्चदिग्भिमुखा भवंति न्यूनकोणा अन्यदिगभिमुखा भवंति अथै

तद्विचारार्थं रुचव्यासोपरि अचिह्न भ्रामकवृत्तकेंद्रं रुचिह्न हचिह्नमुच्चसन्मुखस्थानंद

चिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं हचिह्नं नीचोच्चवृत्तकेंद्रकल्पितं यदि हचिह्नमुच्चे भवति तदा दचिह्नं

रुवव्यासे जमरेखायां पतिष्यति यत् जमरेखा तुल्याधिकास्ति इयं अदरेखा अवरेखा

तस्त्रिगुणास्ति यदि हचिह्नं उच्चसन्मुखे भवतीति तदा दचिह्नं वचिह्ने पतिष्यति या ववरेखा

प्रतिवृत्तव्यासार्द्धं तस्मात् अवरेखा व अरेखया न्यूना भविष्यतीति तस्मात्। या अरुरेखा अ

स्य परमोच्चकर्णरूपास्ति सा उच्चसन्मुखस्थानस्य कर्णरूपा या अवरेखया चतुर्गुण

याधिकास्ति यदि हचिह्नं उच्चात् राशिचतुष्टयांतरे भवतीति तदा रुवहकोणः रुदकोणः वृत्त

स्य तृतीयांशो भवति ववहकोणः अदजवकोणोपि वृत्तस्य षडंशतुल्योस्ति। पुनर्हवरेखा

वर्द्धनीया यथा दजरेखायां संपातं करोतीति तदा दवजकोणोपि षडंशो भविष्यति। तदा वसि

द्धो जदवकोणोपि षडंशो भविष्यतीति तस्मात् वजदत्रिभुजं समानभुजं भविष्यति दचिह्नं प्रति

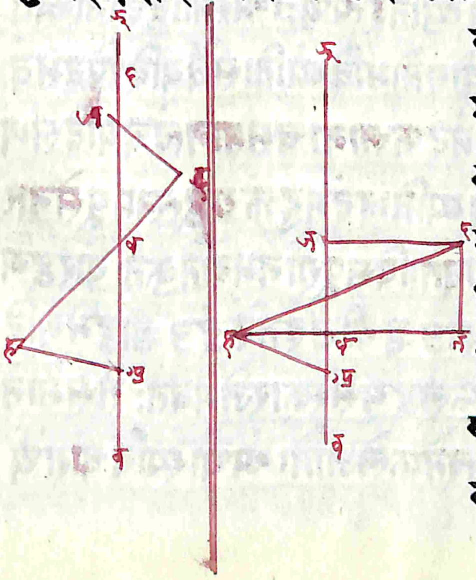

वृत्तकेंद्रं भविष्यति। वहरेखा अवरेखायाः समाना

भविष्यति पुनः अहरेखा यदि योज्यते तदा अह अधि

ककोणा न्यूनो भविष्यति अहरेखा वहरेखायाः न्यू

ना भविष्यति अवरेखायापि न्यूना भविष्यति तस्मादि

ति निश्चीयते बुधस्य परमनीचकर्णः रुवव्यासेन भ

विष्यति अपि चास्मात् व्यासादि गृह्येयपि भविष्यति

यदि हचिह्नं नीचोच्चवृत्तकेंद्रं रुउच्चाविन्द्राच्चलितं

वचिह्नं प्रति गमिष्यतीति तदा नीचोच्चवृत्तकेंद्रस्य अचि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह्रादंतरं मंदकर्णरूपं अपचितं भविष्यति अवरेखासमानं स्यात् पुनस्तस्मादपचितो भ
चतियावत् परमनीचपर्यंतं गच्छति पुनर्वर्धिष्णुर्भवतियावत् नीचोच्चवृत्तकेंद्रं वाचिह्नगतं
भवति। तस्मात् इतिप्रकरमेवास्ति यावंतः समानकर्णा परमनीचस्यादिग्द्वयेभवंतितेस
र्वेऽप्यवकर्णा अवकर्णातुल्यपूर्वकर्णयोः चांतरगताभवंति। अथजदरेखावहरेखा
लेवद्वयं अवरेखोपरिकार्यं अयेवं लेहवेउच्चात्त्ववत्यंशांतरेपतिष्यति।। तत्रयावंतः
समानकर्णास्ते सर्वेपि हववपदेपतिष्यंति। ग्वहपदेतेषांमध्येकोपिनपतिष्यतिअ
स्योपपत्तिः। दहरेखाहअरेखाकार्याः। हवरेखावर्धनीया अस्यारेखायां दचिह्नादतलंवः
कार्यः। तत्र अहरेखा अवरेखायाः अधिकास्तीतिनिरूप्यते तत्र ववर्गतुल्योस्ति। अपिच व
अवर्गव अद्विगुणघातेनापि तुल्योस्ति जवतुल्यं दतंव अतुल्यमस्ति। तस्मात् दतवर्गव अ
वर्गौ शोध्यौ तदावसिष्टौ तववर्गवहवर्गद्विगुणातववहघातयोगहतवर्गः अववर्गद्विगु
गुणव अ अवयोर्घातयोगतुल्योस्ति। दजतुल्यातवरेखाक अरेखासमानास्ति तस्मात् त
ववर्गवहवर्गयोर्योगः अहवर्गस्यसमानो भविष्यति अहवर्गद्विगुणव अवहघातयो
र्योगः अववर्गद्विगुणव अ अवघातयोर्योगस्य तुल्यो भविष्यति। पुनर्वहरेखा अवरेखा
तोन्यूनास्ति यतः ववरेखातुल्यदहरेखातोतहरेखान्यूनास्ति तवरेखाचव अरेखायाः स
मानास्ति। तस्माद्विगुणव अवहघातः द्विगुणव अ अवघातान्न्यूनात्तदा अवहर्गः अवव
र्गादधिको भविष्यति तस्मात् अहरेखा अवरेखातोधिका भविष्यति तस्मात्। अहरेखा
अवरेखातुल्यातदा भविष्यति यदाउच्चपदान्निर्गता भविष्यति। तत्र यावंतः समानकर्णा भ
वंति ते सर्वे तस्मिन्पदे भविष्यंति ह चिह्न चिह्नपर्यंतं भविष्यंति इत्यर्थः। अस्मादिदं निश्चितं
यावंतः किंचिन्न्यूनाधिककोणावहरेखाववरेखायोगतो भविष्यंति। सर्वे वदिश्येव भवं
ति। एवं सर्वान्यायेनेदं निश्चितं मंदकर्णानां समानत्वं मंदफलानां च समानत्वं च यदि लभ्य
तेतदानीचोच्चवृत्तकेमुच्चादिग्द्वयेपि समानमेव भविष्यति। इदंमदुक्तं यद्वृत्तमयूसेनत
तीयचतुर्थक्षेत्रे कथितं तद्विपरीतमस्ति प्रयोजनं एतावतापि संपूर्णं न भवति कुतः वारद्वय
पूर्वपश्चिमदिशिवेधनफलद्वयं समानमुपलभ्यते। तदा उच्चनीचवृत्तकेंद्रं उच्चाडुभमदि
शि समानांतरस्यमस्तीतिज्ञाय द्वे समानफले प्रत्येकफलद्वयसंस्कारजे भवतः ते समाने
यदि भवतः तदा तयोः समानत्वं न युक्तं तयोः संस्कारात्ते फले जाते। अथास्याविचारार्थ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दव्यासोपरि अचिह्नं भूकेंद्रं वचिह्नमभिचारकेंद्रं कल्पितं जचिह्नं दचिह्नं चनीचोच्चवृत्तकेंद्रं अ
स्माद्व्यासादिग्रूपे कार्ये एषु केंद्रेषु हतवृत्तं कलवृत्तं चनीचोच्चवृत्तं कार्यं पुनः अज अद वज वद रेखाः
संयोज्याः। पुनः अह त अत अक अल रेखाः नीचोच्चवृ
त्तपालिसंलग्नाः कार्याः अथ य त्तलंबवेधेनोपलभ्यते तत
तह अजकोणत अजकोणक अदकोणल अदको
णेषु कोपि कोणो नास्ति। अथ य त्तनीचोच्चवृत्तकेंद्रस्था

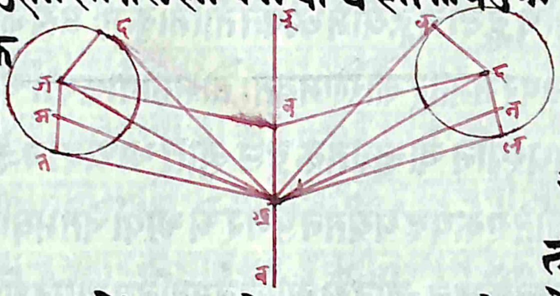

नं अजरेखा अदरेखोपर्यस्ति तत्तस्य स्पष्टकेंद्रस्थानमेव नमध्यमस्थानं वजरेखा वदरेखोपर्यस्ति
पुनः। अमरेखा अनरेखे वजवरेखावदरेखयोः समानांतरे कार्ये अथ भूकेंद्रानुसारेण अस्य म
ध्यमस्थानं अमरेखा अनरेखोपर्यस्ति। अथ स्पष्टमध्यमकेंद्रयोः परममंतरं ह अमत अमक अन
न अलकोणाः भवंति। तत्र उवदं स्पष्टमस्ति ह अमकोणः ज अम कोणतुल्य अजवकोण मंदफलरू
पपरमशीघ्रफलरूपज अह कोणाभ्यां नयोर्योगोस्ति तौ कोणौ यथा एकस्तु अदवकोण मंदफलरूपतु
ल्यपद अन कोणः द्वितीयस्तु परमशीघ्रफलरूपद अक कोणः पुनस्त अम कोणः परमशीघ्रफल
रूपज अत कोण मंदफलरूपद अन कोणयोरंतरमस्ति यदि क्रांतिवृत्तस्य गमनं रचिह्नात् ज दिशि च
द्भवति। तदा ह अम अंतरं ल अन अंतरं एतत् पूर्वोदये मध्यमस्पष्टांतरं भवति। अ वसिष्ठ कोणोपश्चि
मोदये मध्यमस्पष्टयोरंतररूपौ भवतः। अथ फलद्वययोगेन यत्परममंतरं जातं उच्चात्प्रागेव तत्पश्चि
मदिशि जातं ज्ञेयं अथवा उच्चसन्मुखचिह्नात् तदग्रे जायच्च पूर्वदिश्यंतरं उच्चादग्रे भवति। अथवा
उच्चसन्मुखप्रदेशात् एष्टे भवति। पूर्वदिश्यंतरं उच्चात् एष्टे भवति अथवा उच्चसन्मुखप्रदेशात् एष्टे। अ
स्मादिदं ज्ञायते यदि नीचोच्चवृत्तकेंद्रं क्रांतिवृत्तस्य चिह्नद्वये भवति। यथा जचिह्ने वा दचिह्ने तेष्व
वचिह्नेषु ह अम कोणक अन कोणौ परमांतररूपौ समानौ यदि लभ्यते। एवं त अम कोणल अन
कोणौ परमांतररूपौ यदि लभ्यते तदा व्यासरेखा उच्चगतः। चिह्नद्वयमध्ये पतितास्ति भविष्यति य
तः। कि अल कोणह अत कोणौ मिथः समानौ स्तः। तस्मात् एतेषां कोणानामर्धं तुल्या ह अज
त अजाक अदल अद एते अपि समाना भविष्यंति। तस्मात् अन कोणज अम कोणौ मंदफलरूपौ
समानौ भविष्यतः। अस्मात् प्रकरणात् यद् त्रिमप्रकरणात् त्रवत् लमयूसेन बुधस्य चत्वारो वे
धाः प्रथमं ये कथितास्ते एतादृशा एव संति। तेषु वेधेषु नीचोच्चवृत्तकेंद्रं मिथुनस्य दशमांशे कुंभ
स्य च दशमांशेस्ति अथ एतेषु चतुर्षु कोणेषु यदि परमांतरकोणद्वयं समानमुपलभ्यते। यथा ह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
२२८
229

अमकोणाक अनकोणौ। अथवा म अत कोणान अलकोणौ समानावुपलभ्येते च नैवं निश्चयो भवति
व्यासः उच्चव्यासरेखा जचिह्न दचिह्नयोर्मध्ये पततीति। कुतः प्रत्येकमंदफलपरमशीघ्रफले एकरूपे
न भवतः। तत्संस्कारात् यौ परममंतरकोणौ भवतः तौ समानौ कदाचिन्न भवतः। एतद्धि चारार्हं भवति तस्मा
तद्धि चारो निरूप्यते। यद्यस्मिन् चोच्चवृत्तकेंद्रं उच्चात् अथवा उच्च सन्मुखात् यदा चलितं भवति
तदा मंदफलं वृद्धिसु भवति एकपद पर्यंत न पुनरग्रे अपचितं भवति उच्चपर्यंतं वा उच्चसन्मुखपर्यं
तं। अथ यदानी चोच्चवृत्तकेंद्रं उच्चादग्रे चलितं भवति तदा परशीघ्रफलं च वृद्धिसु भवति। परमनी
चकर्णपर्यंतं रं शुक्रे उच्चात् षड्राशिपर्यंतं भवति। बुधे च उच्चमारभ्य राशिचतुष्टय पर्यंतं भवति। उ
च्चसन्मुखाच्च राशिद्वय पर्यंतं भवति। यदा च परमनीचकर्णात् वृहत्कर्णगामि भवति तदा पर
मशीघ्रफलं अपचितं भवति इदं शुक्रे नीचादुच्चपर्यंतं च षड्राशि मध्ये भवति बुधे राशिचतुष्टयाद
नंतरं षड्राशि द्वयपर्यंतं भवति। द्वितीय षड्राशिमध्ये राशिद्वयादनंतरं राशी चतुष्टयं यावत् अपचितं
भवति। अथ शुक्रे वा बुधे यस्य राशिद्वयस्य मध्ये उच्चमस्ति तद्धि परममंतरं पश्चिमदिशि उच्चात् प्रथ
ममेव परं पूर्वदिशि उच्चात् द्वितीयं परममंतरं भवति। एतद्वयं मंदफलं परमशीघ्रफलयोर्योगाद्भवति एत
त्परममंतरद्वयं यदा समानं भवति तदानी चोच्चवृत्तकेंद्रस्यांतरं उच्चादिग्द्वयेपि समानं भवति कुतः य
द्युच्चांतरद्वयं समानं न भवति तदा प्रत्येकमंदफलं परमशीघ्रफलं च महदंतरस्याधिकं भवति। स्वल्पांतर
स्य स्वल्पं भवति। तदाधिकद्वययोगः द्वितीयद्वययोगादधिको भवति कास्यांतं च समानं तस्माद
नुपपन्नं अथ यदि परममंतरं पूर्वदिशि उच्चात् प्रथमं पश्चिमदिशि उच्चादग्रे मंदफलपरमशीघ्र
फलयोरंतरादुत्पन्नं यदेतदंतरद्वयं समानं भवति तदानी चोच्चवृत्तस्यांतरं उच्चादिग्द्वये यत् भ
वति तत् साम्यस्य प्रयोजनं नास्ति कुतः अधिकप्रमाणद्वयस्यांतरं न्यूनप्रमाणयोरंतरतुल्यं
भवति। तस्मात्। पुनरपि बुधे यस्मिन्वृत्तस्य तृतीयांशे उच्चसन्मुखप्रदेशोस्ति तत्र अंशे पूर्वदिग्ज
नितं उच्चात् प्रथममेव यत्परममंतरं पश्चिमदिशि उच्चसन्मुखप्रदेशात् अग्रे परममंतरं यदे
तत्परममंतरद्वयं समानं भवति तदानी चोच्चवृत्तकेंद्रस्यांतरं उच्चसन्मुखात् द्वियेपि अथवा
उच्चादुभयदिशि समानं भवति। यदि परममंतततरं पश्चिमदिक्कं उच्चसन्मुखात् प्रथमं पुनः पूर्व
दिक्कं उच्चसन्मुखात् अग्रे यत्परममंतरं एतद्वयं समानं चेत् तदानी चोच्चवृत्तकेंद्रस्यांतरं उच्च
सन्मुखाद्दिग्द्वये अथवा उच्चाद्दिग्द्वये समानं भवतीत्यस्य प्रयोजनं नास्ति। यतः अधिकप्रमा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्वययोगः न्यूनप्रमाणद्वययोगस्य समो न भवति। अधिकप्रमाणद्वयांतरं न्यूनप्रमाणद्वयांतरस्य
कदाचित्समानं भवति। अथ शुक्रस्य यास्मन् वृत्तार्द्धे नीचमस्ति तद्वृत्तार्धं तस्य पश्चिमदिशि यन्नी
चात्प्रागेव परममंतरं पूर्वदिशि यन्नीचाद्ग्रे परममंतरं एतद्द्वयं मंदफलपरमशीघ्रफलस्यांतरज्ञा
तेषु घेतत्परमांतरद्वयं समानं भवति। तदानीं चोच्चवृत्तकेंद्रस्य नीचादुभयदिशयंतरं समानं भवि
ष्यति। अथ यदि परमांतरद्वयं समानं भवति नी चोच्चवृत्तकेंद्रस्य नीचादुभयदिशंतरं समानं
न चेत्तदानीं चोच्चवृत्तकेंद्रस्य च अंतरं नीचात् महद्भवति तस्य मंदफलं द्वितीयमंदफलान्मह
द्भवति। परमाशीघ्रफले महदंतरस्य स्वल्पं भवति। एवं महदंतरमंदफलं महदंतरपरमशीघ्रफ
लाद्यदिशोध्यते तदावशिष्टं परममंतरं स्वल्पं भवति। द्वितीयदिशयंतरमंदफलं तत्र तत्परमशीघ्र
फलाद्यदिशोध्यते तदा परममंतरं महद्भवति कस्मिंते च समानं तस्मादिदमनुपपन्नं। यदि परम
मंतरं पूर्वदिक्ष्वंनीचात प्रथमं भवति पश्चिमदिक्ष्वं परममंतरं यदि नी चादग्रे भवति। तदानीं चो
च्चवृत्तकेंद्रस्यांतरमुभयदिशयंतरं समानं भवतीति निश्चयो नास्ति कुतः। यतः अधिकप्रमाणन्यू
नप्रमाणयोर्योगः। अन्यस्मादधिकप्रमाणात् यन्न्यूनप्रमाणं यच्च न्यूनप्रमाणादधिकप्रमाणं
तयोर्योगेन साम्यं भवितुमर्हति। अथ बुधे अवशेषचापद्वये तद्द्वेधोप्यंयतः शुक्रनीचे कथि
तं। अथ उच्चस्य यादिक याचनी चदिक अनयोर्ज्ञानं वेधोपलब्धपरमांतरेण भवति महदंतरे
ण नीचदिक् स्वल्पांतरेण उच्चदिक् ज्ञेया पुनः प्रोक्तप्रकारेण उच्चनीचज्ञानं भविष्यति। अथ शु
क्रबुधयोः यावंतो वेधाः ऽरक्षमयूसेन कृतास्तेषु सर्वेष्वपि प्रकारेषु उ क्रमुक्तयो भवंति परं च शुक्र
नीचवेधेषु भवति। अथवा तादृशनीचवेधास्तेन नोपलब्धाः अत एव शुक्रस्योच्चगतिः परमा
र्थकी नोपलब्धा। बुधस्य चोपलब्धा। अथ सत्यमप्रकरणात् च बुधस्योच्चस्यानोच्चगत्योर्विचा
रो निरूप्यते। एतज्ज्ञानार्थं बुधवेधाः तदा कृताः यदा सूर्याद्दूरगो बुधः स्थितः तेषु वेधेषु वे
धद्वयं तादृशं गृहीतं बुधः एकस्मिन्सूर्यात्पूर्वदिशि परमांतरस्थो द्वितीयवेधे परमांतरस्थः
पश्चिमदिशि बुधस्यांतरं मध्यमसूर्यात् दिग्द्वयेपि समानं तयोर्मध्ये को वेधः अजर्यानस्सं
ज्ञकस्य षोडशसंवत्पूर्वगणचोपकामान् सस्यज्ञमासस्य सतपरशतुस्ततारीके जातुरह नक संज्ञ
यं त्रेण रोहिणीनक्षत्रस्य वेधं कृत्वा अस्य वेधः कृतः। तत्र स्पष्टो बुधश्चोपलब्धः बु ११।१।०
तत्र मध्यमोऽर्कः १०।९।४५। तत्र परममंतरं पश्चिमदिश्युपलब्धं २१।२५ पुनः अजर्या
नस्संज्ञकस्य ऽ द्वादशसंवत्ते अनीकी संज्ञमासस्य एकोनविंशतितारीके पश्चिमगणचोगोल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यंत्रेणरोहिणीनक्षत्रंविध्वापश्चाद्बुधवेधः कृतः तत्रस्पष्टोबुधश्चोपलब्धः।१।१८। ४५ तत्रमध्य
मोऽर्कः २।१०।०तत्रपूर्वदिशिपरममंतर २१।१५ तावन्मितमेवोपलब्धंएवंवेधितस्थानद्वय
स्यमध्यमसूर्ययोर्योगार्द्धंतुल्यमुपलब्धं०।९।५२।३०। इदंतूच्चस्थानेवानीचस्थानेजातंपुनर
स्माभिः अंतनीसूसंज्ञकस्यप्रथमनक्षत्रे अनीकीसंज्ञमासस्यप्रथतारीकेपूर्वरात्रौतेनैवयंत्रेण
मघानक्षत्रंविध्वापुनर्बुधवेधः कृतः तत्रस्पष्टोबुधश्चोपलब्धः ३।७।० तत्रमध्यमोऽर्कः २।१०
३० एवमत्रपरममंतरंजातंपश्चिमदिशि २६।३०पुनः अंतनीससंज्ञकस्यचतुर्थशत्रेफामा
नससंगज्ञकस्यऊनविंशतितारीकेपश्चिमरात्रौवेधः कृतः ज्येष्ठानक्षत्रंविध्वावेधश्चोपलब्धः
९।१३।३० तत्रमध्यमोऽर्कः १०।१०।० पूर्वदिशिपरममंतरंजातं २६।३० अत्रापितद्वोप
लब्धंएवंवेधितस्थानद्वयमध्यमुपलब्धं ६।१०। १५।एवंउच्चनीचस्थानेमेषतुलयोःवेध
द्वयेनदशांशैकरूपलब्धं अयपूर्वैः कृताः येवेधास्तेप्रदर्शितोजयूनससंज्ञकस्यत्रयोविंशति
तमवर्षेइदरनमासस्यएकविंशतितारीकेजनवुलयदिसंज्ञनक्षत्रेयतमकरराशिपुच्छस्थ
मस्तितस्मादुत्तरदिशि चंद्रस्यव्यासत्रिगुणातुल्यांतरेबुधोदृष्टः तत्रबुसनस्यरस्यसंनः ४८
६ रववाकूसंज्ञमासे अष्टादशतमितारीकेतत्कालीनतत्रक्षत्रध्रुवः ९।२२।२० तत्रमध्यमोऽर्कः
१०।१८।१० तत्रबुधस्यपूर्वदिशिमध्यमार्कात्परममंतरंजातं २५।५० अस्यपश्चिमदिश्यं
तरंवतुल्येनोपलब्धांपरं चतदासत्र अंतरद्वयमयानेतप्रकारेणानिष्कासितंतस्मिन्नेवसन्नेव
सन्नेतरनसंज्ञमासस्यचतुर्थतारीकेसायंकालेवेधः कृतःतेननक्षत्रेणसार्द्धमेककदंववृत्ते
उपलब्धः यत्रक्षत्रंब्रह्मत्दरयमूर्तिपादवषशृंगयुतो अस्तितत्रदक्षिणादिशितेनसहबुध
स्यांतरंत्रिगुणातचंद्रव्यासतुल्यमस्तुातत्रफाफामानससंज्ञमासस्यप्रथमतारीकमासीत्तए
वेतत्रस्पष्टोबुधः ११२३।४ मध्यमोऽर्कः ०।२९।३० तत्रपश्चिमदिशिपरममंतरं २४।१०
पुनर्जयूनससंज्ञकस्यअष्टाविंशतिसन्नेदंदूननसंसज्ञमासस्यसप्तमतारीकेप्रथमरात्रौ
दृष्टः।तत्रपुनर्वसुनक्षत्रयोर्यद्दक्षिणानक्षत्रंतस्मातबुधश्चैककदंववृत्तेदक्षिणादशिउप
लब्धः॥तत्रबुधस्यदक्षिणादिश्यंतरंगतनक्षत्रद्वयांतरात्द्विगुणा चंद्रव्यासततीयांशोनं
प्राप्तंातत्रबुसनस्यरीयसन्नः ४८१ फर्मूसीसंज्ञमासस्यषष्ठतारीकेतत्रस्पष्टोबुधः २।
२९।२० मध्यमसूर्यः २।२।५० तत्रपश्चिमदिशिपरममंतरं २६।३० तत्रवेधद्वयमध्य
मार्कयोरंतरं ३३।२० एतद्वेधद्वयजनितपरमांतरयोरंतरं २।२० इष्टंपरममंतरं २५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५० अस्यपुनः वेधद्वयजनितपरमांतरमध्येयदस्यांतेनमहांतरं १४० इदंवेधमसूर्यांतरेणागुणि
तं ५ वेधपरमांतरेणाभक्तं लब्धं २४५ मध्यमसूर्याशलब्धः इदंस्वल्पमध्यमसूर्ययोर्जितं। इदमे
वइष्टपरमांतरस्यमध्यमोऽर्कोजातः एतदनुसारेणोच्चस्थानं ०।५।५० पुनः जयूनसंज्ञकस्य
चतुर्विंशतितमसंनेत्लावेतन्मासस्य अष्टाविंशतितमतारीके प्रथमराज्ञो वेधः कृतः तत्र अवरव
संवेधानुसारेणाविज्ञायाः अंशत्रयांतरेणाष्टेस्ति पश्चादासीतात त्रवुरवनस्मरीय ४८६
संनः माऊसीसंज्ञमासस्य। त्रिंशतमतारीके तत्रस्पष्टोवुधः ५।१८।३० मध्यमोऽर्कः ४।२७।५०
तत्रपरमंपाश्चिमदिशि ३१।४० अत्रपरममंतरंयत्पूर्वदिक्कंतत्तद्वेधद्वयेनोपलब्धंतत्रप्र
थमवेधस्तुकिलदानीयसंज्ञकस्यपंचसप्ततितमसंनेजयूनसंज्ञमासस्यचतुर्दशतारीकेत
त्रपश्चिमराज्ञोतु लशी दक्षिणामिकास्यनक्षत्रातसन्त्रउपलब्धः तत्रवुस्त्रनस्सरीयसंनः
तोथसंज्ञमासस्यदशमतारीके तत्रस्पष्टोवुधः ६।१४।१० तत्रमध्यमोऽर्कः ७।५।१० तत्रपूर्वदि
शिपरममंतरं २१।० द्वितीयवेधस्तुकिलदानीनसंज्ञकस्यसत्पषष्टिमितसंन्नेइंलावस्संज्ञ
मासस्यपंचदशतारीकेतत्रअनुराधानक्षत्रासंन्नउपलब्धःतत्रवुस्त्वनस्सरीयसंन्नः ५०४
तोथसंज्ञमासस्य अष्टाविंशतितारिकेतत्रस्पष्टोवुधः ७।२।२० मध्यमोऽर्कः ७।२४।५० तत्रप
रममंतरंपूर्वदिशि २२।३० एवंवेधद्वयेमध्यमयोरंतरं १९।४० वेधद्वयपरमांतरयोर्जितंजा
रंतरं १।३० इष्टपरममंतरं। २१।४० अस्यपुनः परमांतरमध्येयत्स्वल्पमंतरंतस्यचांतरं
०।४० इदंमध्ययोरंतरेणागुणितंपरमांतरेणभक्तंलब्धं ८।० इदंस्वल्पमध्यमेयोर्जितंजात
मिष्टपरमांतरमध्यमः ७।१४।१० एतदनुसारेणउच्चस्यलेतुलाराशौषडंशैर्जातंदृष्ट अस्मि
न्वेधेपूर्वाचार्यकृतवेधेचांतरं चतुः शत ४०० वर्षासन्नंजातं। एवंपूर्वाचार्यकृतवेधमारभ्ये
दानीतकालपर्यंतंकालांतरे ४०० तत्रषडंशमारभ्यदशांशपर्यंतंउच्चस्खलितः एवंचतुः
शतवर्षैरंश चतुष्टयांतरमुपलब्धंतस्मादिज्ञायते अस्यगतिः नस्वत्रगतितु नास्ति। अष्टया
श्मंप्रकरणं अत्रवुधः परमंनीचस्थानेवारद्वयमायातीतिविचार्यतेयदामध्यमसूर्यःवुधो
च्चतुल्यः अथचसप्तद्वोच्चतुल्यः आसीत्तदास्यवेधस्यमध्यमसूर्यात्परमंतरंवेधेन
ज्ञातं। अजयानसमसन्नेएकोनविंशतितमे असूरमासेपंचदशतारीके अपरराज्ञोजातुसह
लकर्यंत्रेणामघानक्षत्रात्वेधः कृतः। पत्रज्ञातःस्पष्टधुवकः ५।२०।१२ तत्रमध्यमसूर्य
६।८।१५ परमंतरं १९।३ पुनस्तास्मिन्नेवसन्नेमाखुरमासेएकोनविंशतितमेतारीखेपू

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ स॰ २३१

231

वेणचैरोहिणीनक्षत्राद्वेधः कृतः तत्र प्राप्तः स्पष्टध्रुवकः ०।४।२० तत्रमध्यमसूर्यः ०।११।५पर
मांतरं अं॰ २३।१५ तेनेदंनिश्चितंअस्योच्चंतुलायामस्तीति। अथपंचमप्रक्षेचोऽमचिह्नं उच्चंकल्पि
तंतस्मात्षड्भांतेजचिह्नंनीचंकल्पितं चिह्नद्वयगता अजरेखाकार्या व्यासेवचिह्नं भूकेंद्रं कल्पि
तंपुनः अचिह्नजचिह्नोपरिनीचोच्चवृत्तद्वयंकार्यंवचिह्नात्वदरेखावहरेखाचनीचोच्चवृत्त
पालिसंलग्नाकार्या अचिह्नात्जचिह्नाच्च अदरेखाजहरेखाचसंपातसंलग्नकार्या। अवर
कोणः तुलायांपरमांतरः रूपः अं ०८।३ अस्यज्या ०८।३४।३० इदं अररेखामानं अचेषष्टि
रूप्मानेनपुनः जवहकोणः मेषेपरमांतररूपः अं २३।१५ अस्यज्या २३।४०। इदंजवेष
ष्टिस्तत्प्रमाणेनजहप्रमाणं अथ अदरेखाजहरेतुल्यास्ति तस्मात् अरेखायांषष्टिस्तत्प्र
माणेनवजरेखा ४८।३४।३० एवंसमग्रा अजरेखा ०८।३४।३० अस्यार्द्धं अररेखा ५४
४७ शेषंवररेखा ५।४३ अथ रचिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं वा भ्रामकवृत्तकेंद्रं यदि प्रवृत्तिवृत्तकेंद्रं स्या
त्तदामेषस्यपरमांतरं सर्वेभ्यो परमांतरेभ्योऽधिकं भवेत्। यतो वचिह्नात्निसृताप्रतिवृत्तपा

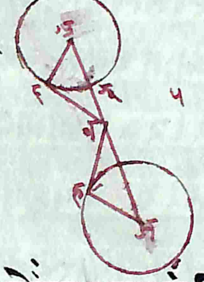

लिलग्नायावत्यः रेखास्ताभ्योवजरेखान्यूनास्ति। परं चमहत्परमांतरं कुंभ
मिथुनयोरूपलभ्यतेततोज्ञातंरचिह्नं भ्रामकवृत्तस्यकेंद्रमस्ति। अस्यकें
द्रस्यपरितोप्रतिवृत्तकेंद्रं विलोमंभ्रमति अतएव प्रतिवृत्तेनीचोच्चकेंद्रं परमनी
चकर्णोएकस्मिन्भगणेवारद्वयंभ्रमति। अथपूर्वप्रकरणेकल्पितवेधचतुष्ट
येनज्ञातंमिथुनकुंभयोर्नपरमांतरांशोमेषपरमांतरात् अन्यराशिपरमांतराच्चाधिकमस्तित
द्वयंमिथः समानमस्तियतस्तेषुवेधचतुष्टयेषुप्रथमम चतुर्थवेधोमध्यमसूर्येकुंभराशेर्दशमां
शस्थेजातौतत्र प्रथमवेधेपूर्वदिशिपरमांतरं २६।१५। चतुर्थवेधेपूर्वदिशिपरमांतरं २६
३० अनयोर्योगः ४७।४५ अथद्वितीयतृतीयवेधेमध्यमार्कः २।१० अत्रपरमांतरा
शिः कुंभपरमांतरतुल्यानिजातानितत्रापश्चिमांतरं पूर्वांतरेणतुल्यंपूर्वांतरं चपश्चिमांतरे
णतुल्यमितिद्वयोर्योगोयोगतुल्योऽस्तितत्र मेषपरमांतरांशयोगः ४६।३० अथपश्चिमा
दिक्परममंतरंवेधजनितंपूर्वकल्पितं २३।१५ अत्रपूर्वदिक्मंतरंमेषोत्थपाश्चिमांत
रेणतुल्यंतस्मान्मिथुनकुंभयोरधिकोजातो अथनवमप्रकरणे नत्रबुधस्यपरमफल
प्रमाणानिप्रदर्शितं। अत्रप्रकरणेभूकेंद्रादीनामंतराणिनीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धानिचनीच्चो
यंते। इदंबुधस्यवेधद्वयस्यपश्चिमपूर्वपरमांतरद्वयेनयत्रास्यमध्यमः उच्चाद्राशियांतरितो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवति। तच्चैताभ्यां निष्पन्नः क्षिप्तेयतो च मंदफलं परमं भवति। अथ भावनसंज्ञराकेन अजर्यात् समसंज्ञ
स्य चतुर्द्दशसंज्ञे मासुरी संज्ञमासस्यएकोनविंशतितारिके संध्यासमयेवुधः मघानक्षत्रात्सार्द्धाशत्रये
णाग्रे प्राप्ताः तत्समये स्पष्टो बुधः ४।६।२० मध्यमोर्कः ३।१०।१५ तत्र पाश्चिम दिशि परमं अंतरं २६
१५ अथ भयपि अंतनी स्वसंज्ञकस्य मासुरीमासस्य एकविंशतितारी के राहिणी नक्षत्राद्बुधः कृतः
तत्र स्पष्टो बुध ध्रुवकः।२।२०।५ मध्यमोर्कः ३।१०।२०। तत्र पूर्वदिशि परमं अंतरं २०।१५
अथ यथोक्तक्षेत्रं तत्र। अजरेखा उत्तर दक्षिण खपोर्गता व्यासः कल्पितः अथ आचिह्नमुच्चं ज
चिह्नं अस्य सम्मुखं च चिह्नं भूकेंद्रं ज। चिह्नं भ्रामकवृत्तकेंद्रं च चिह्नं मभिचारकेंद्रं च कल्पितं।
अस्योपरि वतलंवः कार्यः यतो त्रिवेधद्वयनीचोच्चवृत्तकेंद्रराशित्रयांतरा समम् अस्ति। पुनस्तचि
ह्नात् नीचोच्चवृत्तं कार्यं पुनर्वं चिह्नात् वकरेखा वल्लरेखा नीचोच्चवृत्त पालि संलग्नाः। कार्याः पुन
र्भूकेंद्रात् नीचोच्चवृत्तकेंद्रपर्यंतं वतरेखा संलग्नः कार्याः पुनस्तचिह्नात् तकरेखा तलरेखा च
संपातपर्यंतं कार्या। तत्र कवल को णोपरमांतर पूर्वपश्चिमयोगरूपसा
र्द्धषट्चत्वारिंशतुल्योस्ति। अस्यार्द्धस्यज्या २३।४१ इयं वते षष्टि

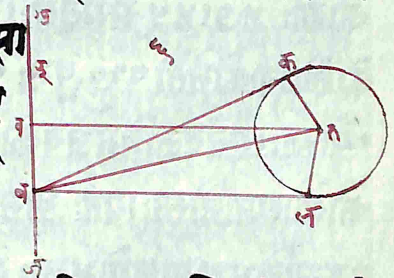

स्तत्प्रमाणेन नीचोच्चवृत्त व्यासार्द्धं १९।३४।३० एतावद्भवति
केंद्रद्वयांतरं।५।१२ अनंतरोक्तक्षेत्रे यथाकथितं एवं तरेखा
४९।३४।३० एवं वेदायपरमांतरयोरंतरं ६० इदं परम मंदफलाद्विगुणमास्ति। मंदफलं
च वतवकोणरूपमस्ति अस्य कोणज्या वते षष्टिस्तत्प्रमाणेन ववरूपा एतावत्यस्ति।३।८।३०
यदि वतरेखा इयती ४९।३४।३० तदा वचरेखा २।३६ वमरेखा द्वौ सन्ना जाता। अथ समत्पत्त
म क्षेत्रे अस्मिन्नेव क्षेत्रे गनलंवो म चिह्नात् ग अरेखातुल्य द्वितीय दिशि निक्षाप्यः। इयं रेखा सा
स्ति यथा प्रतिवृत्तकेंद्रं ग चिह्नस्य परितः भ्राम्यते चिह्नं परितो भ्रमति। अथ गनरेखा ग अरेखा
तुल्या कृता। यतः प्रत्येकमिव केंद्र प्रतिवृत्तव्यासार्द्धं लघुभ्रामकवृत्तव्यासार्द्धयोगेन तुल्यास्ति अथ
म चिह्नं गनरेखोपरि प्रतिवृत्तकेंद्रं कल्पितं पुनर्वतरेखासंयोज्या अग नः समकोणोस्ति गवको
णः समकोणसन्नोस्ति तदा नगतरेखा सरलरेखासन्ना जाता। पुन

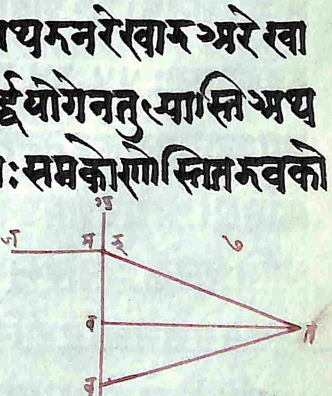

र्गनरेखारूपा अगरेखा ५४।४७ तगरेखारूपा तवरेखा ४९।३४।
३० तदा संपूर्णा नगतरेखा १०४।२१।३० अस्यार्द्धं नमरूपं ५२।
११ तदावसिष्टा गमरेखा २।३६ इयं गवरेखा ववरेखा प्रमाणा जा।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०म० तत्र यदि प्रतिवृत्तव्यासार्द्धरूपानमरेखा षष्टितुल्या प्रकल्प्यते तदा प्रत्येकं केंद्रद्वयांतरं अंशत्रयतुल्यं
३२ भवति। पुनः नीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धमानार्द्धं द्वाविंशतत्यंशतुल्यं भवति। इदमेवास्माकमिष्टं। अस्य प्रका
32 रस्यानिश्चयार्थं कुंभमीनयोः परमनीचकर्णौ परमामंतर्णौ यदि निश्चाशंपते तदा वेधोपलब्धतुल्या
नि भवंति। अथात्र मंगलस्य चेतत्रास्य विचारो निरूप्यते। तत्र अहरेखाव्यासः आचिह्नमुच्चं वचिह्नं
भ्रामकं केंद्रं ववरेखा उ प्रतिवृत्तकेंद्रं भ्रामणकारिणी च कल्पिता नीचोच्चवृत्तकेंद्रं उ चा दशि
चतुष्षष्ट्यंतरितं कल्पितं एवं वचिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं द्वितीयदिशि तावतांतरेण कल्पितं। पुनर्दतरे
खा दकरेखा च नीचोच्चवृत्तपालिसंलग्ना कार्या। पुनर्दमरेखा पनीचोच्चसंलग्ना कार्या। मत
रेखा मकरेखा च संपातपर्यंतं कार्या। जवरेखा प्रतिवृत्तकेंद्रसंलग्ना कार्या। जमरेखा नीचोच्च वृ
त्तकेंद्रपर्यंतं कार्या। पुनर्दचिह्नात् दललंबो जमरेखोपरि कार्यः। अत्र यथा वेधेनोपलब्धः तदक

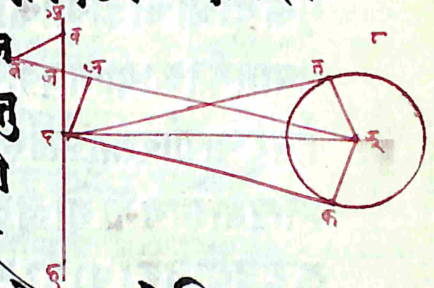

कोणः ४७।४५ स एवेष्टः। अत्रोपपत्तिः प्रत्येकं अवबकोण अजल
कोणस्वार्कमितौ १२० पुनः प्रत्येकं ववजकोणदजलकोणौ षष्टि ६० तु
ल्यौ स्तः। एवं वजत्रिभुजे वबकोणजकोणयोगो १२० एतावानस्ति एतौ
कोणौ समानौ स्तः। यतः अनयोः सन्मुखभुजौ समानौ स्तः। तस्मात्
ववजत्रिभुजस्य त्रयो भुजाः समाना जाताः दजलकोणः त्रिभुजस्यैककोणतुल्योऽस्ति तस्मात्
मववजएका सरला रेखा जाता वमरेखा च षष्टितुल्यास्ति। तस्मात् जमरेखा सप्तपंचाशत्
५७ तुल्या जाता पुनर्दलं लंबः जकोणज्या रूपः षष्ट्यंशना जीवास्ति परं चजदषष्टिस्तत्रा
माणेन इयमेव दलरेखा जदेत्रयंतत्प्रमाणेन २।३६ जललमपि अनेन प्रमाणेन सार्द्धाश
तुल्यं भवति १।३० शेषान अस्य मूलं मरेखा ५५।३० मलरेखा लदरेखा वर्गयोर्योगः पाद
मरेखावर्गः ५५ ३४ एवं प्रत्येकं दमषष्टिस्तत्प्रमाणेन तमरेखा मकरेखा २५।१७।३० अ
स्याश्चापं प्रत्येकं मतदतकोणमदककोणौ ३२३।५३ अनयोर्योगः ४७। ४६ इदमेवास्मा
कमिष्टं। अथ दशमप्रकरणांतर्बुधगतिनिश्चयो विधीयते। तत्र नीचोच्चवृत्तकेंद्रस्य गतिः
अभिचारकेंद्रोपरि सूर्यमध्यमगतितुल्यास्ति। अस्य शीघ्रकेंद्रगतिर्मया पूर्वाचार्यकृतवेधेन
स्वकृतवेधेन च द्विधा निश्चासिता। तत्रैकवेधस्तु मया अंतनीसमंज्ञकस्य द्वितीयसन्नेकृतः
। अनीकी संज्ञमासस्य त्रीपतारीके बुरवनस्मरीस बेवुधः स्वपरमांतर पर्यंतं न गतः। त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चैवगोलयंत्रेणमघानक्षत्रद्वारावुधवेधः। कृतः तत्र वुधध्रुवकः २।१७।३० तत्रैव चंद्रविंवकें द्राद्बुधः १।६ एतावतांतरेणाग्रेस्थित आसीत्। तदा दशमलग्नं ५।१२ स्पष्टोर्कः १।२३।

तमारभ्यार्द्धरात्रिपर्यंतकालः। हो ४। क ३। मध्यमोर्कः १।२२।३४ मध्यमश्चंद्रः २।१७।१०लं वनसंस्कृतस्पष्टः २।१६ २० तस्मात्स्पष्टोबुधः २।२७।३० अथ द्वितीयवेधः पूर्वाचार्यकृतः

जयूनसमयूससंज्ञकस्यैकाविंशतिसंवत्सरस्य फरीनसंज्ञमासस्य द्वाविंशतितमतारीके तदा वुस्तनस्परीयसन्त्रः ४८४ तोतसंज्ञमासस्यैकोनविंशतितारीके तत्र वृश्चिकराशिमस्तक स्थताराद्वयमध्ययोत्तरताराम ध्यतार संलग्नायास्सरलारेखातस्याः सकाशात्पूर्वदिशि

चंद्रव्यासप्रमाणांतरेणबुधः स्थितः आसीत् उत्तरकया उत्तरदिशि बुधस्यांतरं द्विगुण चंद्र व्यासप्रमाणमासीत्। तत्र मध्यमध्यतारकाध्रुवकः ७।१।४० अस्य शरो दक्षिणः १४० उ त्तरतारकाध्रुवकः ७।२।२० अस्योत्तरशरः १।२० तस्मात्तत्र वुधस्पष्टः ७।३।२० अ

थास्य वेधजनितस्पष्टध्रुवकज्ञानार्थं अचिह्नमुत्तरविंदुकं नक्षत्रं कल्पितं वचिह्नं मध्यमनक्ष त्रं कल्पितं एतद्द्वयं क्रांतिवृत्तादुभयदिशि स्थापितं। तत्परेखा च क्रांतिवृत्ते कल्पिते पुनस्ताराकद्व यात् अज लंव वद लंबौ क्रांतिवृत्तोपरि कार्यौ। एवं च द्वयं तारा द्वयस्य शरौ स्तः पुनर्व अरे

खा क्रांतिवृत्तस्य गचिह्ने संलग्ना कार्या। पुनर्वर्धनीया ह चिह्नं बुधः कल्पनीयः। अस्या रेखायाः पूर्वदिशि पुनर्व अरेखायाबुधात् हव लंवः संयोज्यः हत लंवश्च क्रांतिवृत्ते कार्यः। ह अरेखासंयो ज्या क्रांतिवृत्त यचिह्ने यथा संपातं करोति तथा वर्द्धनीया। तत्र वदग त्रिभुज अजग त्रिभुजौ सजा

तीयौ स्तः तदा अजभुज वदभुजयोगेन निष्पत्तिः अजभुजस्य जगदजग योर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मा त्जग रेखा ज्ञाता भविष्यति। पुनः अवह त्रिभुजे अहभुज वहभुजौ ज्ञातौ स्तः तदा व अह कोण तुल्योपि ज्ञातो भविष्यति। पुनरपि अजग त्रिभुजे गजभुज अभुजौ ज्ञातौ स्तः तदाग अज को

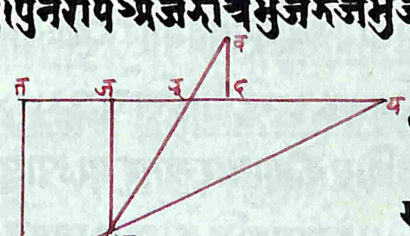

णोपि ज्ञातो भविष्यति भुजोपि ज्ञातो भविष्य। हभुजज्ञानमस्येवत थय अजत्रिभुजेयह अजभुजश्च ज्ञातमेवास्ति तस्मात् यज तिय अभुजोपि ज्ञातो भविष्यति पुनः अ स्मात् यह भुजस्यापि ज्ञानं भविष्यति। अ तत्रिभुजे सजातीयेस्तः तस्मात् य अभुज

यहभुजयोर्निष्पत्तिः। अजभुज हतभुज निष्पत्तितुल्यास्ति। पुनः यजभुज यतभुजयोर्निष्प त्तितुल्यास्ति। तस्मात् हत यतभुजौ ज्ञातौ भविष्यतः। यजं ज्ञातमस्ति। तस्माज्जातं बुधध्रुवक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

उत्तर तारा ध्रुवकयोरंतररूपं ज्ञातं भविष्यति। इदमंतरं वत्तलमयूसेन रूपमितं ध्रुवं गणिते नकिंचि न्यूनं भवति। अस्मिन्वेधे बुधोपरमांतर तुल्यपूर्वदिशि नगतः कुतः यतः। तस्यांतरं तद्रेखायाः पूर्वदिशि दिनचतुष्टयांतरे सार्द्ध चंद्रव्यासप्रमाणमुपलब्धं। तस्मात्बुधस्यांतरमधिकं जातं यतः सूर्यो दिनचतुष्टयेन अंशचतुष्टयतुल्यं चलितः। बुधस्तु सार्द्ध चंद्रविंबार्द्ध तुल्यमेव चलितः अत्रैतोतत्सं ज्ञमासस्यैकोनविंशतितारीकेतस्मिन्काले मध्यमोर्कः ७।२०।५० तत्रबुधस्योच्च ६॥ अनव मदशमक्षेत्रेतत्र अहरेखांद्गगतव्यासः कल्पितः अस्मिन्व्यासेवचिह्नं भ्रामककेंद्रं कल्पितं जचि ह्नं चाभिचारकेंद्रं कल्पितं दचिह्नं भूकेंद्रं चकल्पितं। नीचोच्चवृत्तकेंद्र अभिचारकेंद्रसंलग्नाजरेखा कल्पिताइयं चव्यासलग्ना कार्याइयं रेखा प्रथमवेधे उच्चस्य तृतीयपदे न्यून कोणमुत्पादय

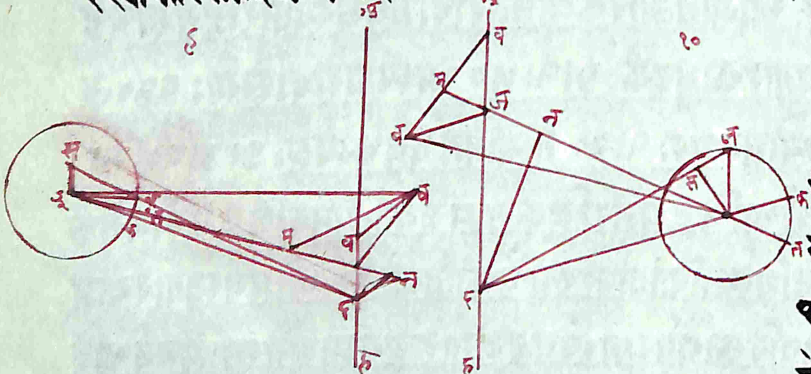

ति। द्वितीयवेधे प्रथमपदे न्यूनकोणमु त्पादयति। ववरेखा प्रतिवृत्तकेंद्रभ्रमणाकरी कल्पिता अस्याः प्रतिवृत्तव्यासेन सह द्वितीयदिशि संपातः कार्यः यथा अस्याः कोणः पूर्वकोणतुल्यः भवेत्पुनः कलनीचोच्चवृत्तं रचिह्नो परि कार्यं लचिह्नं बुधः कल्पितं अथ प्रथमवेधे नीचोच्चवृत्तस्य तृतीयपदे तचिह्नं शीघ्रोच्च शीघ्रनीचयोरंन्यतमं मध्यमस्थानं कल्पितं। कचिह्नं चास्य उच्चस्य स्पष्टस्थानं कल्पितं पुनर्जव रेखा दलरेखा गलरेखाः संयोज्याः वचिह्न दचिह्नयोः वमलंव दनलंवौ जगरेखोपरि कार्यौ अत्र बुधस्य स्पष्ट शीघ्रोच्चात् वास्पष्टशीघ्रनीचात् यदंतर रूपं तलचापं तद्ज्ञानमिष्टमास्ति तस्मात् जवदत्रिभुजवको णः प्रथम क्षेत्रे मेषराशेद्दणाशमारभ्य बुधमध्यमस्थानपर्यंतं चांतररूपोस्ति सचैतावान् ४२।३४ द्वितीय क्षेत्रे च अवकोणः षडंशमारभ्य मध्यमस्थानपर्यंतमंतररूपोस्ति स चैतावान् ४४।५० अ थावशिष्टो जकोण वकोणा प्रथमक्षेत्रे ६८।४३ द्वितीयक्षेत्रे २२।२५ वकोणज्या प्रथमक्षेत्रे ४०।३५। द्वितीयक्षेत्रे ४२।१८ अवशिष्टकोणयोरन्यतरस्य ज्या प्रथमक्षेत्रे ५५।५४।३० द्वितीये २२।५३ एतेज्ये त्रिभुजप्रमाणेस्तः। परं च गणितेचि कोणालग्नवृत्तव्यासे षष्टिस्तत्प्रमाणेन अथ वदभुज ववभुजयोः प्रत्येकस्य प्रमाणं अंशत्रय ३ मितं भवतीति दाजवभुजः प्रथमक्षेत्रे २।११ द्वितीयक्षेत्रे ५। ३३ अथ वजवकोणः प्रथमक्षेत्रे ६८।४३ द्वितीय क्षेत्रे २२।२५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अप्रथमक्षेत्रेवजमकोणः ४२।३४ द्वितीये ४४।५० अतःकारणात् प्रथमक्षेत्रे वजमको
णः २६।१९ द्वितीये ५५।२० अस्यकोटिज्याप्रथमक्षेत्रे २८।२६।३० द्वितीये ६७।१५
अस्यज्याप्रथमक्षेत्रे ५३।५१।३० द्वितीये २३।१२ एतेजवेषष्टिस्तत्प्रमाणेनवमभुजजमभु
जयोः प्रमाणेस्तः। यदिवभुजोप्रथमक्षेत्रे २।११ द्वितीयेच ५।३३ तस्मात् वमभुजः प्रथमक्षेत्रे
०।५८ द्वितीये ५।७ प्रथमक्षेत्रेजमभुजः १।५८ द्वितीये २।१० झमवर्गवमवर्गयोगतुल्यझावरे
खावर्गोस्ति साझवरेखा षष्टितुल्यास्ति। तस्मात् प्रथमक्षेत्रे सम ६० द्वितीये ५९।४७ जझरेखा
चप्रथमे ५८।२ द्वितीये ६१।५७ पुनरपितजदकोणज्याप्रथमक्षेत्रे ४०।३५ द्वितीये ४२।१८
अस्याःकोटिज्याप्रथमक्षेत्रे ४४।११।३० द्वितीये ४२।१३ एतेज्याकोटिज्येजदेषष्टिस्तत्प्र
माणेनदनभुजजनभुजयोः प्रमाणेस्तः जदरेखा अंशत्रयमितास्ति तदादनरेखाप्रथमक्षेत्रे
२।३ द्वितीये २।७ जनरेखाप्रथमक्षेत्रे २।३ द्वितीये २।८ झनरेखाप्रथमक्षेत्रे ५५।५८ द्वि
तीये ६४।५ झनवर्गदनवर्गयोगझयोगदवर्गोस्ति झदप्रमाणं च प्रथमक्षेत्रे ५६।१ द्वितीये
क्षेत्रे ६४।७ यदिझदेषष्टिस्तदादनरेखाप्रथमक्षेत्रे २।११ द्वितीये १।५८ अनयोश्चापेप्रथम
क्षेत्रे २।५।३० द्वितीये १।५४ एते चापेमदफलरूपझदकोणयोः प्रमाणेस्तः। तस्मात् झद
हकोणः प्रथमक्षेत्रे ४४।३९।३० झदअकोणो द्वितीयेक्षेत्रे ४२।५६ प्रथमक्षेत्रे हदल
कोणः द्वितीयक्षेत्रे अदलकोणः हचिह्नग्रहयोरंतररूपः प्रथमक्षेत्रे द्वितीयक्षेत्रे अचिह्न
ग्रहयोरंतररूपोस्ति। अयंकोणः प्रथमक्षेत्रे ६७।३० द्वितीयेच २७।२० तदानयोरंतरः झ
दलकोणः प्रथक्षेत्रे २२।५०।३० द्वितीये १५।३६ अस्यज्याप्रथमक्षेत्रे २३।१७।३० द्विती
ये १६।८३ इदं झदेषष्टिस्तत्प्रमाणेनझसरेखाप्रमाणं यदिझदरेखाप्रथमक्षेत्रे ५६।१० द्वितीये
च ६४।७ तदाझसरेखाप्रथमक्षेत्रे २१।४१ द्वितीयेक्षेत्रे १७।१५ अनेनप्रमाणेनझलरेखा २२।
३० एतावत्यासीत् तस्मात् यदिझलरेखाषष्टिमिताभवति। तदाझसरेखाप्रथमक्षेत्रे ५७।४९।
३० द्वितीयेच ४६।० इयंझलसकोणज्यास्ति। अस्याः चापंप्रथमक्षेत्रे ७४।३१ द्वितीये ५०
सदलकोणश्चप्रथमक्षेत्रे २२।५०।३० द्वितीये १।१४ तस्मात्झलकोणः तलइष्ट चापरूपः
प्रथमक्षेत्रे ९९।२७ द्वितीयेच ३२।३४ इदंप्रथमवेधमध्यमशीघ्रनीचाद्रहांतरमस्ति
।एवंवेधद्वयकालांतरे अस्यशीघ्रकेंद्रभगणाः १२६८ अं २४६ क ५३ कुतः यतः प्रत्ये
कमिश्रीसन्नैंविंशतिवर्षेत्रिषष्टिभगणाः भवंति। एवंवेधद्वये कालांतरंवर्ष ४०२ दि २८२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
३४
234

हो १३क० ३० अनेनकालेनपूर्वलिखितसारणीतोप्येवमेवभवति। यतः सा सारणी अनेनैवप्रकारे
ण कृतास्ति। अथैकादशप्रकरणांतचतुर्थक्षेपकसाधनं निरूप्यते अथवुरवनस्मरासन्नादिमध्या
ह्नात एतद्वेधद्वयेपूर्वाचार्यकृतवेधपर्यंतंगतवर्षाणि च ४८३ दि १७ हो १८ एतत्कालजाशीघ्र
केंद्रगतिः १९०।क३९ इदं ३१९० धमवेधशीघ्रकेंद्रे २१।२३४ शोधितंशेषं २१।५५ इदंवुरवन
स्मरसन्नादिमध्याह्नेवेधशीघ्रकेंद्रस्य क्षेपोजातः अस्यमध्यमक्षेपः सूर्यमध्यमक्षेपएवस
चैतावान् ११।१०।४५ अस्योच्चक्षेपः ६।१०। अथवुरवनस्मरादिमारभ्यपज्दिजह्रादिपर्यं
तंशीघ्रकेंगति १४९।३८ उच्चगतिः १३।४८ इदंवुरवनस्मरादिक्षेपेषुयोजितं। सतयज्दजर्ह्रा
दौक्षेपः ५।२१।५३ उच्चक्षेपकः ६।१४।५८ इतिनवमाध्यायः॥ ॥ ९ ॥ ॥ ॥
राजाधिराजप्रभुतोषणार्थे सम्राट् जगन्नाथकृतेसुशीघ्रे। सिद्धांतसारे खलु कौस्तुभेस्मिन्नवप्र
मोध्यायगतोविरामं॥ ९॥ अथदशमाध्यायः प्रारभ्यते तत्र दशप्रकरणानि अष्टादशक्षे
त्राणिसंति। तत्र शुक्रोच्चविचारार्थं प्रथमप्रकरणं प्रारभ्यते तादृशाः पूर्वाचार्यवेधानोपलब्धाः
यत्रशुक्रपरमांतराणिसमानानिसंति उत्तरदिशि वा नीचदिशि अथसमद्वेधसमयासन्नागृहीताः
।तत्रैक ७ सावनसंज्ञकेनवेधः कृतः तेनस्वग्रंथेलिखितं तेनशुक्रः परमांतरितउपलब्ध इति ते
न अजआर्यानूससंज्ञकस्यषोडशेसन्नेफर्मूसी संज्ञमासस्य द्वाविंशतितारीके प्रथमरात्रौ शुक्रः
कृतिकामध्यनक्षत्रात् पश्चिमदिशि कृतिकातुल्यांतरेणोपलब्धः। ततो दक्षिणे किंचित्गच्छन्निव
दृष्टः कृतिकामध्यताराध्रुवकः रा१ अं ३ क० कृतिकानक्षत्रस्य दैर्घ्यप्रमाणं सार्द्धशतुल्यम
स्ति। एवंतस्मिन्समयेस्पष्टः शुक्रः १।१।३० तत्रैवमध्यमोर्कः ११।१४।१५ एवं पश्चिमदि
शि शुक्रस्यपरमांतरं ४७।१५ अथअंतनीससंज्ञकस्य चतुर्थसन्नेतौत्मासस्य द्वादशतारी
के पश्चिमरात्रौ मयावेधः कृतः शुक्रस्तत्रपरमांतरितास्ति ततः तत्रमिथुनद्वितीयवालकंजानुस्थ
ताराततोपूर्वोत्तरदिशि चंद्रव्यासार्द्धांतरतुल्यास्थितः। तत्रनक्षत्रध्रुवकः २।१८।१५ स्पष्टः शुक्रः
२।१८।३० मध्यमोर्कः ४।५।४५ तस्मात्तस्यपूर्वदिशिपरमांतरंजातं ४७।१५ एवंवेधद्वय
मध्यमांतरचापमध्यचिह्नं वृषस्यपंचविंशत्यंशे वा वृश्चिकस्यपंचविंशत्यंशेस्ति। पुनः। अजर्या
नूससंज्ञकस्य द्वाविंशतितमसन्ने असरमासस्य द्वाविंशतितारीके पश्चिमरात्रौ सावनसंज्ञकेनवे
धः कृतः तत्रशुक्रः परमांतरेस्थितः। तत्रकन्याराशि दक्षिणपक्षप्रांतस्यनक्षत्रात् पूर्वदिशि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृतिकाग्रत्यप्रमाणांतरेणवाकिंचिन्न्यूनाः तस्मादेवदक्षिणोदिशि चंद्रव्यासतुल्यांतरेणस्थितः
।तत्कालीनतः नक्षत्रध्रुवकः ४।२८।५० एवंतत्कालेस्पष्टः शुक्रः ५।०।२० मध्यमोर्कः ६।१७
५२ तस्मात्पूर्वदिश्यस्यपरमांतरंजातं ४७।३२ पुनरज्ञायान्समसंज्ञकस्यएकविंशतिनक्षत्रमा
स्वीरमासस्यदशमतारीकेप्रथमराज्ञौवेधोमयाकृतः कुंभराशिजानुस्थताराततः पश्चात्चतु
र्भुजाकारताराचतुष्टयंतत्रयोत्तरताराकुंभताराणुषड्विंशतिसंख्याकातस्याः पश्चिमदिशिशु
क्र उपलब्धः।परंचशुक्रप्रकाशाछन्नन क्षत्रेदृष्टंतत्रतन्नक्षत्रध्रुवकः १०।२०।० स्पष्टःशुक्रः
१०।१९।३६। तत्रमध्यमोर्कः ८।२।४ तस्मात् पश्चिमदिशितस्यपरमांतरमुपलब्धं ४७।३२
वेधद्वयसंवेधिनोर्मध्यमसूर्ययोः अंतरार्धराश्यादिकं वृषभेदावावृश्चिकेपंचविंशतितमांश
स्यसंनिहितमस्ति। अथद्वितीयप्रकारेण॥ अत्रशुक्रनीचोच्चवृत्तव्यासार्द्धप्रमाणंप्रतिवृत्त भू
केंद्रयोरंतरंचसाध्यते।मावनाचार्येणअजर्यानूस्संने १७ अनीकीमासस्यत्रयीयतारीखे
परमांतरेशुक्र उपलब्धः।मेषराशेः मस्तकगततारकाद्वयेयाप्रथमाताराततत्पश्चिमचरणगत
गतताराया चयास्तितयोरुपरिगतरेखायाः पश्चिमदिशि १।२४ अंशादिनादृष्टः।चरणतारा
शुक्रतारयोरंतरात्।शिरोगततारासुक्रतारयोरंतरंद्विगुणंदृष्टंशिरोगतताराध्रुवकः ०।६।३६
तस्यशरः ७।१।२० चरणगतताराया ध्रुवकः १५।४५ शरे ५।१५ तदानंप्रमाणेनशुक्रःध्रु
वकः ०।१०।३८शरः ६।१।३० शुक्रस्यध्रुवकः शरश्चवक्ष्यमाणप्रकारेणानि स्काशितोस्तिसम
याअचिह्नंशिरोगतताराववचिह्नंचरणताराक्रांतिवृत्तस्यउतरतः दक्षिणतश्चकल्पितास्ति।
जदरेखाक्रांतिवृत्तंकल्पितंपुनरजरेखावदरेखाचह्नंलंबद्वयंक्रांतिवृत्तोपरिकल्पिताहदलंब
द्वयंउभयोस्तारयोः शररूपमस्ति।इदंशरद्वयंज्ञातमस्तिजदरेखाभुभयोस्तारयोर्ध्रुवयोरंत
रंतरंजदमस्तिपुनः अवरेखाकार्यावयं क्रांतिवृत्तेगचिह्नेसंपातं करिष्यति।हचिह्नंशुक्रःका
ल्पितः हवलंबः अवरेखोपरिनेयः अयंलवः वेधेनज्ञातोस्ति।पुनः हवरेखा अरेखाका
र्या अहरेखावहरेखायाद्विगुणास्तिहवरेखावर्धनीयायथाजदरेखायांयाचिह्नेसंपातंकरि
ष्यति।पुनः हतलंबः जदरेखोपरिकार्यः अत्रहतरेखाजतरेखयोर्ज्ञानमिष्टमस्ति। अत्रअ
जगत्रिभुजंवदगत्रिभुजंमिथः सजातीयमस्ति। अजभुजवदभुजयोगनिष्पत्तिः अजभुजे
नयास्तिसाजरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्तितस्मात्जगरेखाविदिताभविष्यतिशेषंगदरे
खापिज्ञाताभविष्यति।पुनः अगरेखावर्गः अगरेखावर्गजगरेखावर्गयोगतुल्योस्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०म०
३५
235

।रुवरेखावर्गः मदरेखावर्गदवरेखाचवर्गयोगतुल्योस्ति अहवत्रिभुजे अवरेखासंपूर्णाविदिता भविष्यति। हवलंबोविदितोस्ति हभुजह अभुजयोर्ज्ञानं भविष्यति विदितास्ति। प्रत्येकं अवरेखावबरेखा

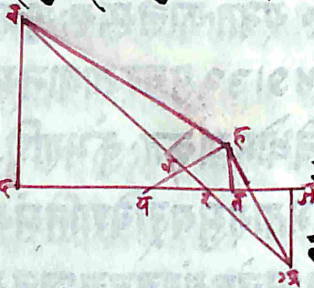

चएयकएयक विदिता भविष्यति तस्मात् रुवरेखा अवरेखा अरुरे खयोरंतर रूपा ज्ञातुं योग्या भविष्यति अजरुत्रिभुजे यवरुत्रिभुजे मिथः सजातीयमस्ति। तदाजरुभुज रुवभुजयोर्ज्ञानं भविष्यति अजभुजयवभुजज्ञानं भविष्यतितुल्यापि भविष्यति प्रत्येकं वयभुजः रुयभुजश्चविदितो भविष्यति

संपूर्णा हयरेखा च विदिता भविष्यति पुनः अजरुत्रिभुजे यत्र हत्रिभुजे च यवरुत्रिभुजेन सजाती यमस्ति। मिथोपि सजातीयमस्ति। तदा अरुभुजह यभुजयोर्ज्ञानं भविष्यति : जरुभुजहतभुजयोर्ज्ञानं भविष्यति तुल्यास्ति। अजभुजयतभुजयोर्ज्ञानं भविष्यति तुल्याप्यस्ति तस्मात् हतभुजः विदितो भविष्यति। यतभुजोपि विदितो भविष्यति यरुभुजः ज्ञातोस्ति तस्मात् तरुरेखापि विदिता भविष्यति। जरुरेखा विदितास्ति तस्मात् जतरेखापि विदिता भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं शुक्रवेध समये म ध्यमसूर्यः ७।२५।२४। पूर्वदिशि शुक्रपरमांतरं ४४।४८ अजयोनक्षत्रसंचे २९ मयावेधः कृ तः तूष्णीमासस्य प्रथमतारीखे पूर्वरात्रौ मकरशृंगतारास्थावेधितः तत्र स्पष्टः शुक्रः ९।१२। ५० तत्र मध्यमः सूर्यः ७।२५।३०। पश्चिमदिशि शुक्रपरमांतरं ४७।२०। अनेनेदं निश्चि तं शुक्रस्योच्चं वृषेऽस्ति न वृश्चिके कुतः वृषे पूर्वापर परमांतरयोर्योगात् अन्यचिह्न पूर्वापरप रमांतरयोगः न्यूनो न प्राप्तः वृश्चिके पूर्वापरपरमांतरयोगः सर्वराशिपूर्वापरपरमांतरयोगे भ्योभ्यधिकोस्ति। अत्र प्रथमक्षेत्रं॥ प्रतिवृत्तस्य नीचोच्चगता अजरेखाभ्यासः कल्पितः अचि ह्नं उच्चं हचिह्नं भूकेंद्रं दचिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं अचिह्नजचिह्नोपरि नीचोच्चवृत्तं वा नीचोच्च

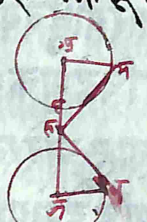

वृत्तं च समाने कार्ये॥ हरुरेखा हवरेखा च नीचोच्चवृत्तपालिसंलग्ना कार्या। अरुरेखा जवरेखा च संपातकेंद्रं अचिह्नजचिह्नोपरि नीचोच्च संलग्ना कार्या॥ अहरुकोणः ४४।४८ जहवकोणः ४७।२०। प्रथ मकोणज्या ४२।३६।३० अहे षष्टिस्तन्मानेन अरुप्रमाणं द्वितीयकोणज्या ४४।६।३० जहे षष्टिस्तन्माने अरुरेखातुल्य ज्वरेखाप्रमाणं यदि अहरेखायां षष्टिः तदा जहरेखा ४७।३०।३० सर्वा अजरेखा ९९७।३० ३० एतदर्द्धं अदरेखा ५८।४५ दहरेखा १। १५ किंचिन्न्यूना यदा अरं ६० तदा रहं १।१५ अरुं ४३।१०॥ ॥इदमेवास्माक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिष्टं॥ ॥७॥ अथतृतीयप्रकरणं॥ अत्र अभिचारकेंद्रस्थानंकेंद्रयोरंतरं च साध्यते। एतदर्थं पूर्वदि
शिपश्चिमदिशि चवेधः कृतः तत्रमध्यमसूर्यः ७ ध्रुवात राशित्रयामरेस्थितः अजयांनमसत्रे १८फ
रमूसीमासस्यतृतीयतारीखे अपराह्णेजेष्ठानक्षत्रातवेधः कृतः तत्रस्पष्टशुक्रः ९।११।५५ मध्यम
सूर्यः १०।२५।३० परमांतरं पूर्वदिशि ४३।३५ द्वितीयवेधः अंतूनीसमन्ने ३ फरमूसीमासस्यात्
तृतीयतारीखे अपराह्णेजेष्ठांतेवेधः कृतः रोहिणीनक्षत्रात स्पष्टशुक्रः ०।१३।५० मध्यमसूर्यः
१०।२५।३० पश्चिमदिशिपरमांतरं ४८।२०॥ ॥अथद्वितीयसेत्रे॥ अवजध्याससेवचिह्नं
भूकेंद्रे दचिह्नमिष्टचिह्नंकल्पनीयंपुनर्दहलंबः अजरेखायादेयः लघिह्नोपरि ग्रवनीचोच्चवृ
त्तं कार्यं वगरेखा षवरेखा च नीचोच्चवृत्तपालिसंलग्ना कार्या पुनः वहरेखा हगरेखा हवरेखा च का

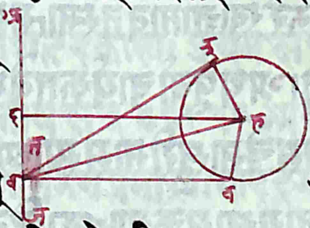

र्यातदाऽगववकोणः द्वयोः परमांतरयोर्योगोस्ति ९।१५।५ अस्याः हगव
हकोणः अस्यज्या ४३।१८ वहे षष्टिः तत्प्रमाणेन गह प्र माणंवदाहगं
४३।१० तदावहं ६०।३ उभयोः परमांतरयोरंतरं ४।४५ अस्याः ईस्यज्या
दहवकोणज्या २।२९।३० वहे षष्टिस्तन्मानेनवदप्रमाणंयदिवहे ६०।३ तदावदरेखा २।३०
अनेनप्रमाणेन भूवृत्तप्रतिवृत्तकेंद्रांतरं अस्याः ईं भवति १।१५ प्रतिवृत्तकेंद्र भूकेंद्राभिचारकेंद्रयो
र्मध्यवर्तिजातं॥ ॥इदमेवास्माकमिष्टं॥ ॥अथचतुर्थप्रकरणं॥ तत्र शुक्रशीघ्रकेंद्रगतिर्निरू
प्यते। एतदर्थंवेधद्वयंगृहीतं एकोवेधस्तु पूर्वाचार्यकृतः द्वितीयोमया अंतनीसूसंज्ञस्य द्वितीयस
न्नेतवीसंज्ञमासस्य त्रिंशततमतारीके पश्चिमराह्णावेधः कृतः तत्र शुक्रः पूर्वदिक्परमांतरस्थाना
रस्येचलितः अयंवेधः चित्रानक्षत्रात् कृतः तत्र शुक्रध्रुवकः ७।६।३० तत्र शुक्रः वृश्चिकशि
रोदेशस्थताराद्वयमध्ये याउत्तरा तस्याः स्वबिंबकेंद्रस्य चमध्येदृष्टः। परं स्थानयासंस्थया चंद्रात्
पश्चिमदिशि उत्तरताराश्च पूर्वदिशिस्थितः तत्र परंतरंताराशुक्रयोरासीत्तस्मात्सार्धमंतरं चं
द्रशुक्रयोः स्थितं तत्रोत्तरोत्तरताराध्रुवकः ७।६।२० उत्तरः शरः १।२० वेधसमयस्तु अर्ह
णाद्परिपाटेन पंचहोरा ४।४५ भिः कृतः तत्र स्पष्टोर्कः ८।२३ दशामलग्नेतत् यंत्रानुसा
रेण ५।२ तत्र मध्यमोर्कः ८।२२।९ मध्यमः चंद्रः ७।११।२४ शीघ्रकेंद्रंक ८।९।३० शर
केंद्रं १२।२२ स्पष्टः चंद्रः ७।५।४५ चंद्रस्योत्तरः शरः ४।४० एतदनुसारेण स्पष्टः शुक्रः
७।६।३० अयमेवयंत्रेणोपलब्धः। अस्योत्तरः शरः २।४०। अथास्य प्रकारस्य विचारः कथ्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
२ ३६
236

ते। अचिह्नं उत्तरदिक्ताराचिह्नं कल्पितं वचिह्नं चंद्रः कल्पितः जचिह्नं शुक्रः कल्पितः। एतान्चिह्नत्रयोप
रि एका सरला अवरेखा कार्या दहं क्रांतिवृत्तं कल्पितं एभ्यः अदलंबवहलंबजगलंबा क्रांतिवृत्ते निष्का
स्याः एते लंबाः तेषां त्रयाणां शराः भवंति एवं तत्र दगरेखा गहारेखयोर्ज्ञास्यति अजरेखा जवरेखयोर्ज्ञा
स्यति तुल्यास्ति इयं निष्पत्तिः त्रिकद्विकयोर्ज्ञास्यति रिवास्ति तस्मात् गज्ञानं भविष्यति ततः स्पष्टशु
क्रज्ञानं स्यात् पुनः अवतरेखा दगहरेखायाः समानांतरा निष्काश्या
तदा अजरेखा अवरेखायाः पंचमांशसदृशतुल्यास्ति तस्मात् जवरे
खापि वतरेखायाः पंचमांशसदृशतुल्या भविष्यति खा च वहरेखा अ
दरेखयोरंतरतुल्यास्ति तस्मात् जवरेखापि ज्ञाता भविष्यति पुनः अ
दरेखा तुल्या वगरेखा ज्ञाता वतस्मात् संपूर्णा जगरेखा शुक्रशररूपा

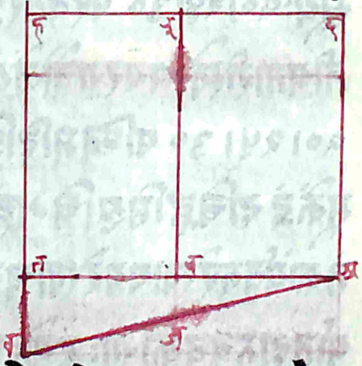

ज्ञाता भविष्यति। अथ पूर्वाचार्यकृतवेधोल्लिख्यते तत्र तिमूरवारस संज्ञकेन फीलाजल फस संज्ञ
कस्य त्रयोदशसप्तेमास्त्रीमासस्याष्टादशतारीखे अपरात्रेो कन्याराशि दक्षिणिपक्षतारा
तः सन्मुखे याताराः सा शुक्रेणाच्छादिता दृष्टा। तत्ताराध्रुवकः अंतनीस संज्ञकस्य प्रथमसत्रे
५।८१५ अस्मिन्वेधे बुरवन स्तरीयसंनः ४१६ अंतनीस संज्ञकस्य प्रथमसत्रे बुस्तनस्त
रसत्रः ८८४ एतावता वर्षांतरेण नक्षत्रगतिरंशादिः ४।५ तस्मात् स्पष्टः शुक्रः ५।४।१०
तत्र शुक्रनीचं ११२०।५५ तत्र शुक्रः पूर्वदिशि स्वपरमोच्चतरस्थानात् अग्रे चलितः यतो द्वावि
शतितारीकरात्रौ स्पष्टः शुक्रः ५।८।५० अष्टादशतारीकरात्रौ मध्यमोर्कः ६।२०।५९ तस्माद
ष्टादशतारीकरात्रौ अंतरं ४२।५३ द्वाविंशतिरात्रौ च ४२।९ तेनेदं ज्ञातं परमस्थानाच्चलित इति
अथ तृतीयचतुर्थक्षेत्रे उच्चनीचकेंद्रगतव्यासरूपा अहरेखा कल्पिता अचिह्नमुच्चं वचिह्न
मभिचारकेंद्रं जचिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं चिह्नं भूकेंद्रं च कल्पितं। अथ नीचोच्चवृत्तकेंद्रहचिह्न
योरंतरं प्रथमक्षेत्रे अस्मद्वेधे २१।९ पूर्वदिशि पूर्वाचार्यकृतवेधे द्वितीयक्षेत्रे पश्चिमदिशि
३३।५२ अत एव गचिह्नं हचिह्नाद्धुभयदिशि तदंतरानुसारेण नीचोच्चवृत्तकेंद्रं ततो वतक
नीचोच्चवृत्तं कार्यं गवरेखा जगरेखा वगतरेखा च संयोज्या पुनर्जचिह्नात् दचिह्नाच्च जल
लंबदमलंबौ वगरेखापरि कार्यौ। कचिह्नं ग्रहचिह्नं कल्पितं पुनर्दकरेखा गकरेखा च संयो
ज्या पुनर्गनलंबो दकरेखायां निष्काश्यः अत्र कचापमिष्टमस्ति। प्रथमक्षेत्रे हवगकोण २१
९ द्वितीयक्षेत्रे ३३।५२ प्रथमक्षेत्रे स्य कोणस्य ज्या २१।२३ द्वितीये च ३३।२६ अस्य को

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रिज्याप्रथमक्षेत्रे ५३।२३।३० द्वितीये ४८।४८। इयं वजे षष्टिस्तत्प्रमाणेन जलरेखा वलरेखयोः प्रमा
णमस्ति। यदि वजरेखा १।१५ तदा जलरेखा प्रथमक्षेत्रे ०।३४ द्वितीये ०।४२ वलरेखा प्रथमक्षेत्रे १।
७ द्वितीये च १।२ पुनः प्रतिवत्यामार्ढ्रूपमजरेखावर्गः मलरेखावर्गजलरेखावर्गयोगतुल्योस्ति
क्षेत्रद्वयेपि मलरेखाजाता ६०।०।० मलरेखा च वलरेखा तुल्यास्ति तस्मात् शेषं ममरेखा प्रथमक्षे
त्रे ५८।५३ द्वितीयक्षेत्रे ५८।५८ दमरेखा जलरेखायाः द्विगुणास्ति। मदरेखावर्गः ममरेखावर्ग
दमरेखावर्गयोगतुल्योस्ति तस्मात् मदरेखा प्रथमक्षेत्रे ५८।५४ द्वितीये ५८।५८ मदरेखषष्टि
स्तत्प्रमाणेन प्रथमक्षेत्रे दमरेखा १।८ द्वितीये च १।२५।३० इयं ज्यास्ति अस्याश्चापं प्रथमक्षेत्रे
१।६ द्वितीये १।२२ इदं वमदकोणप्रमाणमस्ति तस्मात् मदहकोणः प्रथमक्षेत्रे २८।१५
द्वितीयक्षेत्रे ०।३५।१४ महचिह्नयोरंतररूपः पश्चिमदिशि हदकोणः प्रथमक्षेत्रे १८।३० द्विती
ये ७६।४५ तस्मात् मदककोणः प्रथमक्षेत्रे ४६।४५ द्वितीयक्षेत्रे ४१।३१ अस्य ज्या प्रथमक्षे
त्रे ४३।४२।३० द्वितीये ३९।४६।३० इदं दमे षष्टिस्तत्प्रमाणेन मनप्रमाणं। यदि दमं प्रथमक्षेत्रे ५८
५४ द्वितीये च ५८।५९। भवति तदा मनरेखा प्रथमक्षेत्रे ४१।५५ द्वितीये ३९।७ मकरेखा अनेन
प्रमाणेन ४३।१० तदा मकषष्टिप्रमाणेन मनरेखा प्रथमक्षेत्रे ५९।३९ द्वितीये च ५४।२२।३०

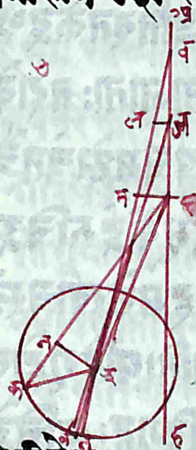

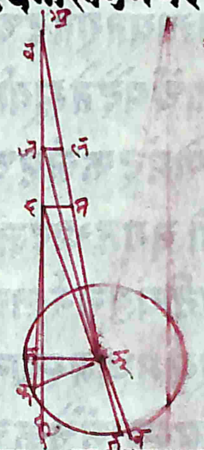

इयं ज्यास्ति। अस्याश्चापं प्रथमक्षेत्रे ८३।
४९। द्वितीये च ६५।० इदं मकदकोणप्रमा
णमस्ति कदमकोणश्च प्रथमक्षेत्रे ४६।
४५ द्वितीये ४१।३१ तस्मात् कमवकोणप्र
थमक्षेत्रे अं १३०।३४ द्वितीये १०६।३१
वमदकोणः वमकोणतुल्यः प्रथमक्षेत्रे १।६
द्वितीये च १।२२ तस्मात् तमककोणः तकचापरूपः प्रथमक्षेत्रे १२९।२८ द्वितीये च १०७।५३ इ
दं षष्ट्यधिकशतत्रये शोधितं अवशिष्टं भुक्तशीघ्रकेंद्रं प्रथमक्षेत्रे ७२ ३०।३२ द्वितीये २५२।
७ वेधद्वयस्य कालांतरवर्षाणि ४०९।११७ अस्य शीघ्रकेंद्रभगणाः अष्टवर्षेण पंच भवंति।
एते ४०८ वर्षैर्भगणाः २५५ अस्य एकस्मिन्वर्षे शेषावयवे च तद्विभागः ३३८।२५ इदं
पूर्वलिखितमार्गेण्या आसन्नाजातं वेधद्वयकालांतरं वेधद्वयशीघ्रांतरेण भक्तं लब्धमेका

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
३७
237

दिवसजागतिः अथपंचमप्रकरणं। तत्र शुक्रक्षेपकसाधनं क्रियते। अथयुरलनस्मरादेः पूर्वाचार्य
कृतवेधपर्यंतकालांतरं ४७५।३४६ घटि ४५ एतद्दिवसजाः शुक्रशीघ्रकेंद्रगतिः १८९३ इयं २५।२
७ एभ्यःशुद्धाः अवशिष्टं ११।७ अयंयुरलनस्मरादेशीघ्रकेंद्रक्षेपः सूर्यमध्यमक्षेपएवशुक्रम
ध्यमक्षेपः ११।०।१५ शुक्रोच्चक्षेपः ७।१६।१० एवंयुरलनस्मरादेयज्दर्दीजर्दिपर्यंतशीघ्रकें
द्रं ४५।३ उच्चस्य १३।४८ तस्मात्यज्दजर्दादौशीघ्रकेंद्रक्षेपः ११।१२।२७ उच्चस्य १२८।५८।अ
थषष्ठप्रकरणं। तत्रभौमगुरुशनीनांवेधोपकरणानिनिरूप्यंते। यथाशुक्रस्याकाशसंस्था
स्मितथैवैतेषां यथाशुक्रेप्रतिवृत्तकेंद्रं अभिचारभूकेंद्रयोर्मध्यवर्त्यस्ति तथैवैतेषांप्रतिवृत्त
केंद्रमस्ति। कुतः यतः एतेषांपरममंदफलेनवेधोपलब्धेनयदभिचारकेंद्रभूकेंद्रयोरंतरंनिष्क
सितं। पुनः यन्नीचोच्चवृत्तकेंद्रप्रतिवृत्तोच्चयद्दक्किचापमुपलब्धं यन्नीचोच्चवृत्तकेंद्रनीच
स्थेउपलब्धं। अनयोरंतरानुसारेण भूकेंद्रप्रतिवृत्तकेंद्रयोरंतरंनिष्कासितंतत्पूर्वानीतादर्द्धं तु
ल्यंजातं। येनप्रकारेणबुधशुक्रयोः परमशीघ्रफलंपरममंदफलंउच्चस्थानंचज्ञातंतेनप्र
कारेणैतेषांतानिनज्ञायंतेयतः एतेषांसूर्यात्षड्राश्यंतरंभवतिनचपरमशीघ्रफलंनभवति
यदाबुधशुक्रौसूर्यात्परमांतरितौभवतः तदैतयोः परमफलमुत्पद्यते। पुनर्बुधशुक्रयोर्मध्य
मः अर्कएवसचज्ञातोस्ति एतेषांमध्यस्थानंनज्ञायते एतदर्थं एतेषांभूकेंद्रप्रतिवृत्तकेंद्रअ
भिचारकेंद्राणामंतरज्ञानार्थंउच्चस्थानज्ञानार्थंयदैतेसूर्यात्षड्राश्यंतरिताजाताः तदावे
धागृहीताः। यतः तत्रस्थले एतेषांशीघ्रफलेभ्योमंदफलंपृथग्भवति। अथपंचमक्षेत्रंतत्रै
तद्विचारोनिरूप्यते। केंद्रे अवजप्रतिवृत्तं उच्चनीचगत अरजव्यासः हचिह्नंभूकेंद्रं रुचिह्न
मभिचारकेंद्रंवचिह्नंवृत्तंनीचोच्चवृत्तंचकल्पनीयं पुनर्गलवतरेखा वकहमरेखाचसं
योज्या तदा यदिग्रहोहवरेखायांभवति तदासूर्यमध्यमस्थानमेवभविष्यति। यदिग्रहोव
चिह्नेभवति तदासूर्यमध्यमस्थानंग्रहस्यस्पष्टस्थानंचैकत्रभविष्यति। यदिग्रहः कचिह्ने
भवति तदासूर्यस्यमध्यमस्थानमास्मात्षड्राश्यंतरितंमचिह्नेभविष्यति अस्योपपत्तिःअ
त्रएतेषांमंदकेंद्रशीघ्रकेंद्रयोःसूर्यमंदकेंद्रतुल्योस्ति। रुकोणकोहरणयोरंतरंमध्यमगति
स्पष्टकेंद्रगत्यंतररूपोवकोणोस्ति अयमेववकोणोनीचोच्चवृत्तेमध्यमस्पष्टशीघ्रोच्चग
त्योरंतररूपोस्ति शरदंप्रकरमस्ति यदिग्रहोवचिह्नेभवति तदातचिह्नपर्यंतगमनेकभगण
भूतौववतकोणउभाभ्यांन्यूननास्ति। तस्मात् यदिशीघ्रकेंद्ररूपतकवचापेमंदकेंद्रतु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पअमन्दकोणप्रमाणं योज्यते तदा अमन्दकोणात्ववक्रकोणतुल्य मन्दवहकोणः तचिह्नपर्यंतं

विशुध्येत। सूर्यमंदकेन्द्रतुल्यः ग्रहस्य शीघ्रकेन्द्रतुल्यः अवहेकोणो वशिष्येत यदि ग्रहः कचिह्ने भ

वति। तदानीं चोच्चवृत्ते तवककोणतुल्यानीं चोच्चवृत्ते शीघ्रकेन्द्रगतिर्भविष्यतीति तदात्र अमन्दको

णः संयोज्यः तदा अमन्दकोणात् मन्दवहकोणो विशुद्धो भविष्यतीति तस्मात् षतकाधगणाद्दूपूर्णी

भविष्यति। तदाजहमंकोणतुल्य ग्रहवशेषकोणो वाशिष्यति। इदं सूर्यमध्यमस्य भगणार्द्धं

भविष्यतीति तस्मात्सूर्यमध्यमस्थानं हमरेखायां भविष्यति ग्रहवशेषकोणाद्धे नेषास्य शीघ्रगतितु

ल्यो भविष्यतीति तस्मात्प्रकारद्वयपि षचिह्नात् हपर्यंते यारेखायां स्यति या चह। चिह्नात्सूर्यमध्य

मस्थानपर्यंतं गच्छति यदि गृहो वचिह्ने कचिह्ने न भवति। तदेतरे रेखे समानान्तरे भविष्यतः अथ

षष्ठस्ये चैतस्य विचारो निरूप्यते। यदि ग्रहो नचिह्ने कल्प्यते पुनः सूर्यमध्यमस्थाने सचिह्ने कल्प्य

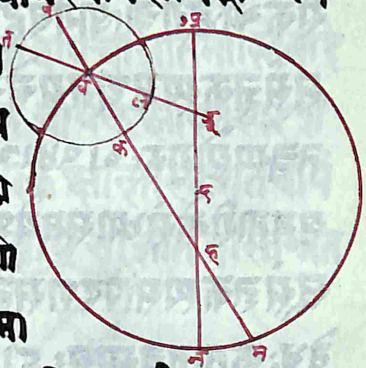

तेपुनर्वनरेखा हसरेखा चेत् योज्यते तदा ग्रहसकोणो अमृतकोणात

वणाकोणायोगतुल्यो भविष्यति अतकोणा स्वहवकोणावतकोणास्य

मवहकोणास्य अनयोर्योगतुल्यो स्तीति तस्मात् ग्रहसकोणो अमृतको

णातवनकोणावनकोणायोर्योगेन तुल्यो भविष्यति। यदि ग्रहवकोणा

द्वयोः शोध्यते तदा वहसकोणावनकोणो समानाववशिष्टौ स्तः अस्मा

त्तवनरेखा हसरेखे समानान्तरे भविष्यतः यदि ग्रहो सूर्यमध्यमसमो भवति वा सूर्यमध्यमस्था

नात् षड्राश्यंतरितो भवति। तदा मूकेन्द्रानीचोच्चवृत्तकेन्द्रगामिनी यारेखा तत्स्था भवतीति तत्रैव

शीघ्रफलाभावः केवलं मंदफलमेव भवति। अतोस्मिन् स्थले एतेषां मंदफलज्ञाने सुखे

न भविष्यति यदैते ग्रहाः सूर्यमध्यमतुल्याः भवंतीति तदैतेषां मस्तो भवतीति अतोत्र षड्राश्यंतरे

वेधः कर्तव्यः। अथ दशमाध्यायस्य चत्वारि प्रकरणानि द्वादश क्षेत्राणि अवशिष्टानि तत्र भो

मवेधप्रसंगोस्ति तान्यत्र एकादशाध्याय अष्ट प्रकरणानि द्वाविंशति क्षेत्राणि यत्र गुरुशनै

श्चरवेधप्रकारः तान्येकीकृत्य एकादशाध्याये प्रोच्यते। इति दशमाध्यायः १०॥ ॥अथै

कादशाध्यायः॥ तत्र द्वादश प्रकरणानि चतुर्विंशति क्षेत्राणि संतीति तत्रापि दशमाध्याय

स्य सप्तम प्रकरणं एकादशाध्यायस्य प्रथमं पंचम प्रकरणं एतान्योकीते याग्रहाणां मूकेन्द्रस्थ

तिस्तकेन्द्र अभिचारकेन्द्राणां मतराशि उच्चस्थानानि च निरूप्यन्ते यथास्माभिः ग्रहत्रये

णाचंद्रफले उच्चस्थानं वेधेन निष्कासितं एवं हि एतेषां त्रयाणामपि सूर्यात् षड्राश्यंतरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
२३८
238

वेधेन निष्कासितमस्ति तदा प्रत्येकस्य तादृशवेधत्रयेण स्पष्टस्थानत्रयं ज्ञात्वा गणितेन निष्कासि
तं। अथ भौमस्य तावदुच्यते प्रथमं तु अजयोन्स संज्ञकस्य पंचदशे सन्ने तवीमासस्य सप्तविं
शतितारीके अर्द्धरात्रादुपरिगत होरासु १ वेधः कृतः तत्र स्पष्टो भौमश्चोपलब्धः २।२७।० द्वि
तीयवेधश्च अजयोन्स संज्ञकस्य एकोनविंशतिसन्ने फर्मूसी संज्ञमासस्य सप्तमतारीके
अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरासु ३ वेधः कृतः तत्र स्पष्टः उपलब्धः ४।२८।५० तृतीयवेधस्तु अंत
नीस्स संज्ञकस्य द्वितीयसन्ने अनीको संज्ञमासस्य त्रयोदशतारीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव होतत्र स्प
ष्ट उपलब्धः ८।२।३४ अथ गुरोः अजयोन्स संज्ञकस्य सप्तदश सन्ने अनीको संज्ञमानस
स्य द्वितीयतारीखे अर्द्धरात्रात्प्रागेव हो वेधः कृतः तत्र स्पष्टः गुरु उपलब्धः ७।२३।११ द्विती
यवेधश्च अजयोन्स संज्ञकस्य प्रथमं सन्ने एकविंशतिसन्ने माऊफी संज्ञमासस्य चतुर्दशता
रीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव हो २ वेधः कृतः तत्र स्पष्टश्चोपलब्धः ११।१।५४ तृतीयवेधश्च अंतनी
स संज्ञकस्य प्रथमसन्ने अम्र संज्ञमासस्य एकविंशतितारीके अर्द्धरात्रादुपरि ५ होरासु
तत्र स्पष्टो गुरुः ०।१४।२३ अथ शनेः अजयोन्स संज्ञकस्यैकादशसन्ने मारवूर संज्ञस्या
ष्टमतारीके संध्यासमये शनेर्वेधः कृतः तत्र स्पष्टः शनिः ६।११।१३ द्वितीयवेधस्तु अजयोन्
स संज्ञकस्य सप्तदशसने अनीकी संज्ञमासस्य अष्टादशतारीके दिनार्द्धाद्गत होरासु ४
वेधः कृतः तत्र स्पष्टः ८।६।४० तृतीयवेधस्तु अजयोन्स संज्ञकस्य विंशतितमसन्ने मास्
री संज्ञमासस्य चतुर्विंशतितारिके दिनार्धसमये वेधः कृतः तत्र स्पष्टः शनिः ९।१५।१४
एवं शनैश्चरस्य प्रागुदितवेधद्वयस्पष्टः कालश्च वेधेन गणितेन च साधितः। अथ प्रथ
मवेधमारभ्य द्वितीयवेधपर्यंतं भौमे कालांतरं वर्ष ४ दि ६९ हो २० मध्यमगतिः ८।१४
४ स्पष्टगतिः ६७।५० अथ गुरोः कालांतरं व ३ दि० १८०।व हो २३ मध्यमगतिः ८।९।
३५ स्पष्टगतिः १०।४।४३ अथ शनौ कालांतर ६।७। हो २२ मध्यमगतिः ७५। ४३ स्पष्ट
गतिः।६८।२७ अथ द्वितीयवेधमारभ्य तृतीयवेधपर्यंतं भौमे कालांतरं ४।९६१ मध्यम
गतिः ९५।२८। स्पष्टगतिः ९३।४४ अथ गुरोः कालांतरं व १ दि ३१ हो १ मध्यमगतिः
३३।२६ स्पष्टगतिः ३६।२८ शनेः कालांतरं व ३ दि ३५ हो २० मध्यमगतिः ३१।५२ स्प
ष्टगतिः ३४।३४ अथ दशमाध्यायस्य समाप्तौ च किंचित्प्रयोजनाय निरूप्यते तत्र क्रांतिवृ
त्तस्योदरे भौमार्यं तत्र त्रयं कार्यं। तन्मध्ये एकं दरकेंद्रे अवज प्रतिवृत्तं कार्यं तच्चिह्न हम्वं अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिचारवृत्तं कार्यं न केंद्रेकलमंकक्षावृत्तं कार्यं। मगनखकेंद्रगतव्यासः कल्पितः पुनः प्रथमवे
धेनीचोच्चवृत्तकेंद्रं अचिह्नं द्वितीयवेधेवचिह्नं तृतीयवेधे जचिह्नं कल्पितं। पुनस्तेह अरेखा त
बरेखा तजरेखा नकरेखा नलवरेखा नजमरेखाः संयोज्याः तत्र हरु चापं अभिचारवृ
त्तकेंद्रस्य प्रथमवेधात् द्वितीयवेधपर्यंतं मध्यमगतिः। रुव चापं च द्वितीयवेधात्तृतीयवेध
पर्यंतं मध्यगतिः कक्षावृत्तस्य कल चापं प्रथमवेधात् द्वितीयवेधपर्यंतं स्पष्टगतिः। कक्षावृत्तस्य
लम चापं च द्वितीयवेधात् तृतीयवेधपर्यंतं स्पष्टगतिः। अथ यदि अभिचावृत्तस्य हरु चापं क
क्षावृत्तस्य कल चापं रात्स्वापद्वयं भूकेंद्रान्निसृतेकरूपसूत्रद्वये लग्नं भवेत् एवं अभिचा
रवृत्तकेंद्रस्य रुव चापं कक्षावृत्तस्य लम चापं घते स्वापद्वयं एकसूत्रे भवति तदैतयोः केंद्रज्ञा
ने अस्माकं गणितप्रयासो न भविष्यति। अथ तत्कक्षावृत्तचापद्वयं प्रतिवृत्तस्य अव चापवज।
चापाभ्यां साद्धं एकरूपसूत्रे पतितमस्ति परं तु प्रतिवृत्तस्य अव चापं वज चापं चाज्ञातमास्ति यदि
नहरेखा नशरुरेखा नवतरेखाः संयोज्यंते तदा अभिचारवृत्तस्य हरु चापं कक्षावृत्तस्य रश
चापं चैतद्द्वयमेकसूत्रे पतितं स्यात् एवं हि अभिचारवृत्तस्य रुव चापं कक्षावृत्तस्य शत चापं
एतद्द्वयमपि एकसूत्रे पतितं स्यात्। अत्र कक्षावृत्तस्य रश चापं शत चापं चाज्ञातमस्ति अत

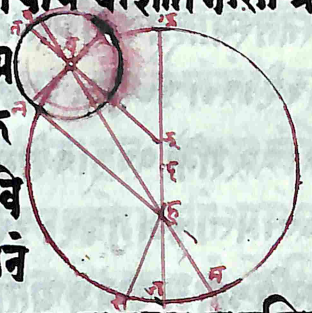

एव प्रथमतः कक्षावृत्तस्य रक चापलश चापतम चापानां ज्ञानम
पेक्षितं यतः रश चापशत चापज्ञानं भविष्यति ततः हरु चापात् रु
व चापाच्च केंद्रांतरं ज्ञातं भविष्यति परं एतेषां चापानां तदा ज्ञानं भ वि
ष्यति यदा केंद्रांतरज्ञानं स्यात् अथैवं स्थूलतया स्वकेंद्रांतरस्य ज्ञानं
भवितुमर्हंति।। अत्र स्वल्पांतरात् कल चापं लम चापं रश चापं शत चापाभ्यां सममत्वा गणितं मु
हुर्मुहुस्तावत्कृतं यावत् रश चापशत चापस्य ज्ञानं तत्वाति अयं प्रकारस्तु उच्चस्थानस्य ज्ञाना
र्थं अभिचारकेंद्रभूकेंद्रयोरंतरज्ञानार्थं चास्ति। प्रतिवृत्तकेंद्रस्थानं तत्केंद्रद्वयस्य मध्ये
कल्पयेत् यथा शुक्रे कृतं ततो गणितं विधाय वेधसाम्यं दृष्ट्वा निश्चयो जातः प्रतिवृत्तकेंद्रं
भूकेंद्राभिचारकेंद्रयोर्मध्ये स्तीति अथ दशमाध्यायस्य अष्टमक्षेत्रे एकादशाध्यायस्य
प्रथमक्षेत्रे द्वादशक्षेत्रे च यज्ज्ञेयं अथ अचिह्न वचिह्न जचिह्नान्यवज वृत्तस्य वेधत्रयसम
ये नीचोच्चवृत्तकेंद्राणि संति दचिह्नं भूकेंद्रमस्ति। पुनर् अरेखा दवरेखा दनरेखाश्च संयो
ज्याः पुनरेकारेखा हचिह्नपर्यंतं वर्द्धनीया यथा दजरेखा पुनः अव अहह वरेखाः संयो

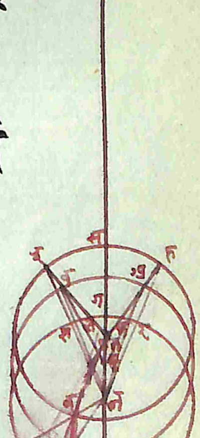

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्याः पुनर्हचिह्नात् हम लंबः हवलंबः दग्भरेखायां कार्यः पुनः अचिह्नात् अतलंबो वहरेखा
यां कार्यः तदा वदजकोणो द्वितीयतृतीयवेधस्यांतररूपो भौमे ९३।४४ गुरौ ८६।२९ शनौ ३४
३४ एषां ज्याः भौमे ५९।५२।३० गुरौ ३५।४।३० श ३४।२।३० हदे षष्टिस्तत्प्रमाणेनेदं हव
रेखामानं पुनर्वजचापं द्वितीयतृतीययोर्मध्यमांतरं भौमे ९५।२८ गुरौ ३३।२६।शनौ ३७।१२
एतेषामर्द्धानि भ ४७।४४।गु १६।४३ श १८ ५६ एतानि वहजकोणप्रमाणानि तस्मात् ह

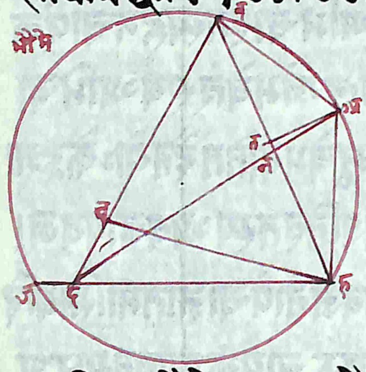

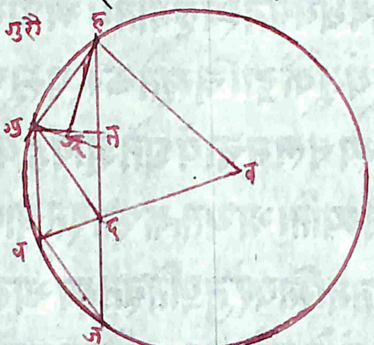

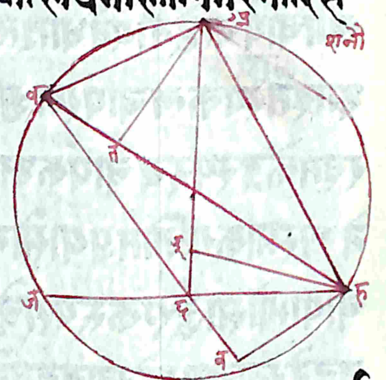

वबकोणाः भौमे ४६।० गुरौ १९।४६ शनौ १५।३८ एषां ज्याः ४४३।८ गु २०।११।३० श १६
१० इदं हवे षष्टिस्तत्प्रमाणेन हवरेखाप्रमाणं हदे षष्टिस्तत्प्रमाणेन हवप्रमाणं ज्ञातमा
स्तितस्मात् हदे षष्टिस्तत्प्रमाणेन वहरेखाप्रमाणं भौमे ८३।१४।३० गुरौ १०५।२९ शनौ १
१२६।२०।३० पुनः अदजकोणाः प्रथमतृतीयवेधस्यांतरं भौमे १६१।क ३४ गुरौ १४
१।१२ शनौ १०३।१ शेषं अदहकोणः भौमे १८।२६ गुरौ ३८।४८ शनौ ७६।५९ एषां ज्याः
१८।५८।३०।गु ३६।३६।श ५८।२६।३० इदं हदे षष्टिस्तत्प्रमाणेन हम प्रमाप्रमाणं पु
नरपि अवजचापं प्रथमतृतीयवेधमध्यमांतरं भौमे ११७।१२ गुरौ १३३।२१ शनौ १०३।३५
तस्मात् अहजकोणः भौमे ८८।३८ गुरौ ६६।४०।३० शनौ ५६।४७।३० अथ अद
हकोणः ज्ञातोस्तितस्मात् द अहकोणाः।भौमे ७२।५८ गुरौ ७४।३१।३० शनौ ४६।१३
३० एषां ज्याः ५७।२२।५७।४८ ३०।४३।१८।३० एतानि ह अरेखायां षष्टिस्तत्प्रमाणे
न हम प्रमाणानि हदे षष्टिस्तत्प्रमाणेन हम प्रमाणानि हदे षष्टिस्तत्प्रमाणेन हम प्रमा
णं ज्ञातमेवास्ति तस्मात् अहवकोणो भौमे ४०।५२ गुरौ ४९।५७।३० शनौ ३७।५९
३०।एषां ज्याः ३८।१६।गु ४५।५६।श २६।४८।३०। एतेषां कोटिजीवाः ४५।२२।३०
॥ ॥३८॥ ॥३६॥ ४७।२२।३० एताः ज्याकोटिज्याभ्य अहे षष्टिस्तत्प्रमाणेन अत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेखाहतरेखायाः प्रमाणानिसंतिहदेषष्टिस्तत्प्रमानेन अहरेखातज्ञानास्ति।तस्मात् अनेन
प्रकारेण अतरेखाभौ १२।५९।गुरौ २६।५२शनौ ४८।४१।३० हतरेखाभौमे १५।१ गुरौ २५।
९शनौ ६३।५५।३० अनेनप्रमाणेन हवरेखाभौमे ८३।१४।३० गुरौ१०५।२९।शनौ१२६।
२०।३०।शेषंतवरेखाभौमे ६८।१३।३०।गुरौ ८०।२३।शनौ ६२।२५ एषांवर्गाः भौमे ४६
५३।४८ गुरौ ६४ ६१।२७।३० शनौ ३८ ९५।५० ३० अतवर्गः भौमे १६८।३४ गुरौ ८ ९२
१ शनौ २४६८।१५।४५ वर्गद्वययोगः भौमे ४८ २२।२३।गुरौ ७३।५३।२८।३० शनौ ६३
६५।६।१५ एषांमूलानिभौमे ६८।२६।३० गुरौ ८५।४५ शनौ ७५।४७ इदंहदेषष्टिस्तत्प्रमा
णेन अवरेखाप्रमाणमस्ति अहरेखाप्रमाणंभौमे १८।५१ गुरौ ३९।१शनौ ८०।५७।३०
यदि अभिचारस्तस्यप्रमाणं ६० तदा अवपूर्णज्याभौमे १८।३१ गुरौ ९१।५२ शनौ ७३।
।३९ अनेनैवप्रमाणेन दहरेखाभौमे ६७।५० गुरौ ६४।३७ शनौ ५५।२३ अहरेखाभौमे २
२।२६ गुरौ ४१।४७ शनौ ७४।४३ तस्मात् अह चापंभौमे २१।३४ गुरौ ४०।४५ शनौ ७७।
१ संपूर्णेह अवज चापंभौमे १४८।४६ गुरौ ११४६ शनौ १९०।३६ जरह पूर्णज्याभौमे ११
८।२२।गुरौ ११९।५० शनौ ११९।२८ अथेदंनिश्चितेभौमेशनौ च अभिचारकेंद्रेह अजव
हतखंडेस्ति गुरौतस्मात्वं ञात् वहिरस्तितत्केंद्रं चकचिह्नंकल्पितंपुन ईकरेखसंयोज्या
इयंरेखाउत्त्वस्थानमचिह्नपर्यंतंनीच स्थानलचिह्नपर्यंतवर्द्धनीया।पुनः कनसलंवो
ह।जरेखायांसंयोज्यः।पुनर्दहरेखादजरेखयासंगुणिता लदरमघातो भवति अयंघा
तोभौमे ३४२७।५१ गुरौ ३५७०।५६।शनौ ३५।४८ कद एतेघाताः त्रिज्यावर्गात्सोधि
ताः शेषंदकवर्गः भौमे ११२।८ गुरौ २८।४ शनौ ५०।५१ एषांमूलानिभृकेंद्राभिचारके
द्वयोरंतररूपदकरेखाप्रमाणंभौमे १३।७ गुरौ ५।३ शनौ ७।८ जनरेखाशेषभौमे ५८।११
गु ५८।५५ शनौ ५८।४४ जदरेखाभौमे ५०।३२ गुरौ ५५ ३३ शनौ ६४।५ दनरेखाशेषंभौ
मे ८।३९ गुरौ ७।२२ शनौ ७।२१ इदं दकप्रमाणेनजातं अथयदि रकेषष्टिः कल्पते त
दा दनरेखाभौमे ३८।३४ गुरौ ४८।७।शा ३६।३५।३० इयंदकनकोणज्यास्ति अस्याःचा
पानिभौमे ४१।१५ गुरौ ५४।१२ शनौ ३७।३५ एतानिमसचापानिजातानि।जह चाप
स्याद्धं जसंभौमे ८०।३७।गुरौ ८७।३ शनौ ९४।४२ तस्माज्जमचापंभौमे ३८।१६।गु
रौ ३२।५१ लजचापंशनौ ५७।४३ वजचापंभौमे ९५।२८ गुरौ ३३।२६ शनौ ३७।५२

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लवचापंचभौमे ४५।१३।वमचापंगुरौ ०।३५ लवचापंशनौ १८।५१ अलचापंभौमे ३६।
सि० म० ३१।गुरौ ६८।३० शनि ५५।५२।५२ एतेषानिष्क्रयेजातेमतिरकचापंलसचापमतचापा
५० निएभिः षट्क्षेत्रैभ्यः उपरितनक्षेत्रैयानिचापानिप्रत्येकगृहस्थानिरूपयामः॥तत्रप्रथमंभौम
240

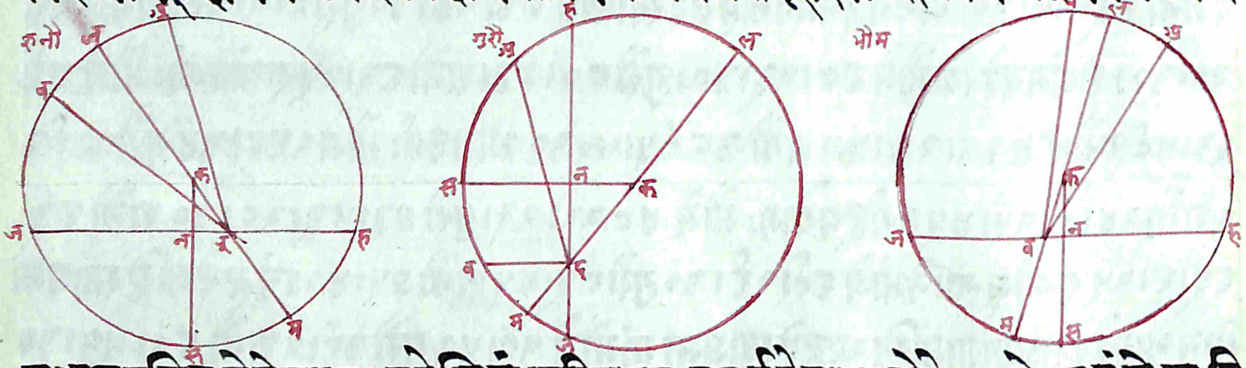

स्यअथतस्मिन्क्षेत्रेयावत् अयेक्षितंभवतितावत् प्रदर्शितेप्रथमक्षेत्रे अदरेखासंयोज्याद्वितीयेवदरेखात्तृतीयेजदरेखाचसंयोज्यापुनर्दचिह्नात्चद्रसलंवानखलंवध्वसंयोज्यःप्रथमक्षेत्रे अतरेखायोद्वितीयेवतरेखायोस्तृतीयेजतरेखायोश्चनिष्काश्यः अथप्रथमक्षेत्रे सतहरूपमध्यमकोणः ३६।३१ सतउरूपमध्यमकोणोद्वितीयक्षेत्रे ४५।४३ षतकसंज्ञमध्यमकोणःतृतीये ३८।१८ एषांजीवाः ३५।४२।३०॥४२।३५ ३८।१ आसांकोटिजीवाः ८।१३।३०।४२।१६॥ ॥४५।२५ एताजीवाः कोटिजीवाश्चदतेषष्टिसत्वप्रमाणेनदतसरेखासतरेखयोःप्रमाणमस्तियदिदतरेखा ६।३३।३० तदादसरेखाप्रथमे ३।५४ द्वितीये ४।३८।तृतीये ४।८। सतरेखा ५।१६प्रथमेद्वितीये ४।३८ द्वितीये ५।४। सअरेखाप्रथमे ५८।५२ द्वितीयेसवरेखा ५८।४८ तृतीये ५८।५१ अथसरेखासखरेखयोःसमत्वेनखअरेखाप्रथमे ६५।८ खरेखाद्वितीये ६४।२७ खजरेखातृतीये ५४।४७ द्विगुणसदरेखातुल्यानखरेखाप्रथमे ७।४८।द्वितीये ८।१८ तृतीये ८।१८ अनरेखाप्रथमे ६

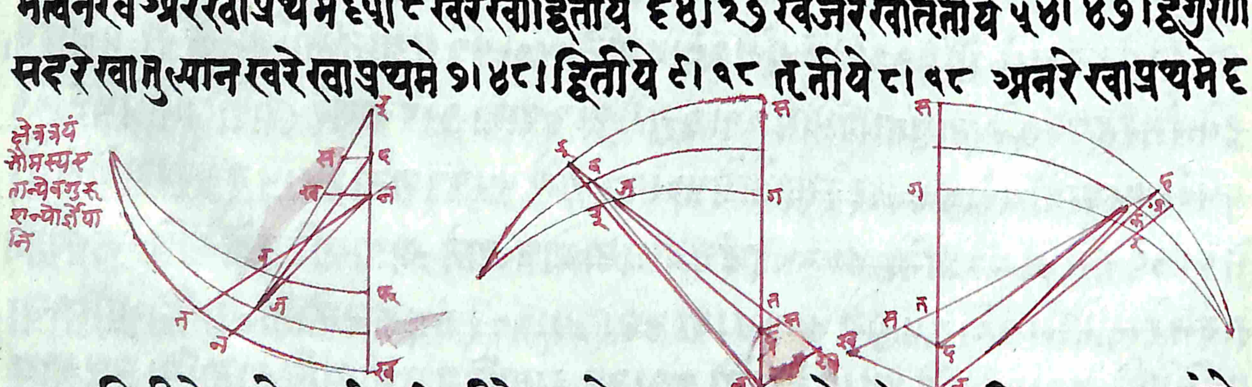

५।३६।द्वितीयेवनरेखा ६५।६तृतीयेजनरेखा ५५।२५ यद्येतारेखाषष्टितुल्याः कल्प्यंते तदानखरेखाप्रथमेन अखकोणज्या ७।८ द्वितीयेनवखकोणज्या ८।३४।३० तृतीये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नजकोणज्या ८।५८।३० आसांचापानी ६।५०॥ प्र० द्वि० ८।१३ त० ८।३१ अभिचारवृत
व्यासार्द्धे ६० द्विगुणात सरेखा तखरेखास्ति। प्र० ५०।३२ द्वि० ६।१६ त० ५०।१८ तस्मात खह
रेखा प्रथमे ५०।३२ द्वि० खमरेखा ६८।१६ त्रि० खरेखा ४८।५२ हनरेखा प्र० ११।० द्वि० न
नरेखा ६८।५२ त० वनरेखा ५०।३३ यदिस्ताः रेखाः षष्टितुल्याः कल्पिताः ततः तानखरेख
नहखकोज्या प्र० ०।६।३५ द्वि० नजखकोणज्या ८० त० नवखकोणज्या ६।५५ आसां
चापानि प्र० ६।१८ द्वि० ७।४० त० ६।२७ प्र० नअखकोण ६।५० द्वि० नवखकोण ८।१३
त० नजखकोण ८।३७ तस्मात नकोणाः प्र० ०।३२ द्वि० लनशकोण ३३ त० तनमको
ण ०।५० इदं प्र० रकचापप्रमाणं द्वि० लसचापप्रमाणं त० तमचापप्रमाणमस्ति इद
मत्र निश्चितं प्रथमद्वितीयवेधयोः स्पष्टांतरं अभिचारवृतानुसारेण रससंज्ञचापम
स्ति। इदं कलचापसंज्ञप्रथमद्वितीयवेधस्पष्टांतरात रकचापलसचापयोगतुल्यमधि
कमस्ति ०।५। वेधितस्पष्टांतरं ६७।५० इदं अभिचारवृतानुसारेण शतचापसंज्ञं वेधि
तलमचापसंज्ञस्पष्टांतरात लसचापतमचापयोगतुल्येन न्यूनमस्ति। तत्प्रमाणं ०।२३ स्प
ष्टांतरे एतावन्मितं ८३।४४। आसीसत अभिचारवृतप्रमाणेन जातं ६२।२१ यदि स्प
ष्टांतरस्थाने अभिचारवृतप्रमाणजनितचापद्वयं चेत् स्यात्तदा मध्यमांतरचापं ४२।४५
एतेभ्यश्चापेभ्यः पूर्वोक्तमंतरं लससंज्ञं निष्कासितं ०।२८ तमचापं ०।४० प्रथमस्पष्टां
तरे ६८।४६ द्वितीयस्पष्टांतरे ६२।३६ पुनः उक्तप्रकारकरणेन इदं निश्चितं दकरेखा

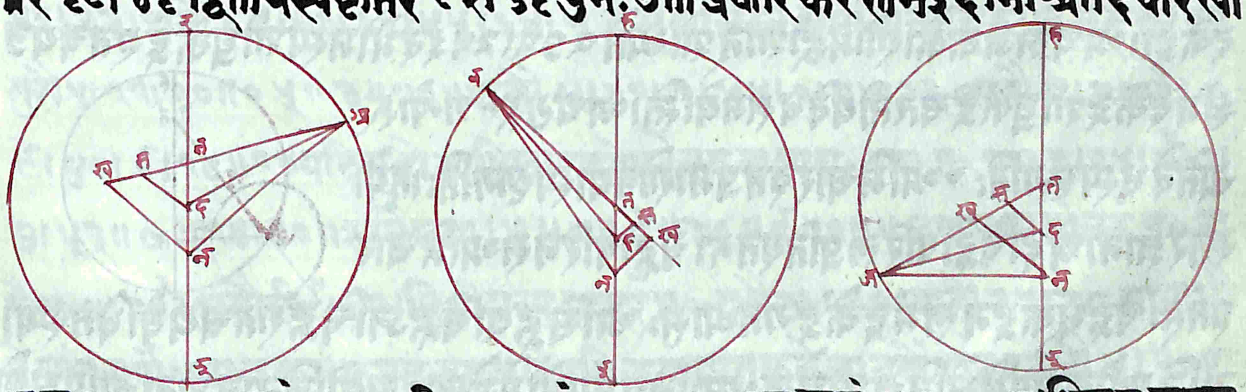

जाता १२।० जमचापं ४२।२८ लवचापं ४०।११ अलचापं ४१।३३ साधितउच्चपर
ममंदफलादिना वेधितस्पष्टांतरं मिलति वा नेति निश्चयार्थं गणितं क्रियते हमप्रातिवृत
मेच कार्यं प्रथमक्षेत्रे अलचापरूप अतहकोणोस्ति द्वितीये लवचापरूप वहकोण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०म०
४१
२४१

स्तिरवानीततृतीयेजमचापरूपजतकोणोस्तिएषांजीवाः ३९।४१।३०॥ ॥३८॥४३॥
४१॥५६॥३० एषांकोटिज्याः ४४।५०॥४५॥५० ३०॥४२॥५४॥३० इदंतदेवाष्टिस्त
त्प्रमाणोदसरेखासतरेखयोः प्रमाणमस्तियदितरेखा ६० तदादसरेखाप्रथमे ३।५८ द्वि
तीये ३।५२ तृतीये ४।११।३० सतरेखाप्रथमे ४।३० द्वि० ४।३५ तृ० ४।१९ प्र० सरेखा
५९।५०।द्वितीयेसर्वरेखा ५९।५३।तृतीयेसजरेखा ५९।५१ सतरेखासखरेखयोःसम
त्वेनअखरेखाप्र० ६४।२० द्वि० वखरेखा ६४।२८ तृ० जखरेखा ५५।३४।प्र० नखरेखा ७।
५६ द्वि० ७।४४ तृ० ८।२३ तस्मात् अनरेखा ६४।५२ वनरेखा ६४।५६ जनरेखा ५९।१२
यथेतारेखाषष्टिमिताः कल्पितेतदानखरेखानअखकोणज्या ७।२२ नवखकोणज्या ७।
९।३० नजखकोणज्या ८।५२।३० आसांचापानि ७।३।६।५१।८॥३५ अतहको
णः ४१॥३३॥वतहकोणः ४०।११ जतमकोणः ४४।२९।तस्मात् अनहकोणः
३४।३० वनहकोणः ३३।३०।जनमकोणः ५२।५६ प्रथमस्यक्षांतरं अनहकोणव
नहकोणयोग ६७।५०।द्वितीयस्यक्षांतरं वनहकोणजनमकोणयोगः भा द्वीशाभुद्धः
९३।४४ इदंवेधितृतुल्यंजातं।यदिजनमकोणोभौमस्यतृतीयवेधस्पष्टध्रुवकेयोज्यते।
।तदाभौमस्यनीचस्थानंभवति ९।२५।३० अस्योच्चस्थानं ३।३५।३० तृतीयक्षेत्रेजचि
ह्नोजचिह्नोपरिकमनीचोच्चवृत्तंकार्यं।तदातजरेखानीचोच्चवृत्तेलचिह्नेम।चिह्नेसंपातं
करिष्यति।नजरेखाकाचिह्नेसंपातंकरिष्यतितदाहतजकोणः १३५।३९। अथभौमस्यम
दकेंद्र।अथलजककोणोभद्वीशात्शोध्यते ७७।२५ इदंभौमस्यशीघ्रकेंद्रं एतच्चयंत्र
चेमंदकेंद्रंशीघ्रकेंद्रंचतृतीयवेधसमयेस्ति।अथगुरु-शन्योर्
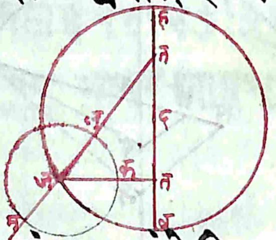
मतेवेधस्पष्टगतिः ०अभिचारवृत्तप्रमाणेनयास्पष्टगतिः।तयो
रंतरज्ञानार्थंदचिह्नोपरिलप्रतिवृत्तेमचिह्नोपरिनसंअभिचार
वृत्तेहचिह्नंभूकेंद्रंनलमंदकेंद्रगतव्यासः अचिह्नवचिह्नजचिह्नंराशित्रयवेधितस्था
नानिप्रत्येकस्याभिन्नेभिन्नेक्षेत्रेचैकस्थानियथाभौमेरेखाः संयोजिताव्येवान्यापिसेयो
ज्याः नमसकोणागुरोप्रथमक्षेत्रे ९९।३० द्वितीयः ०।३५ तृ० ३२।५१ शनेःप्र० ०।५५
५२ द्वि० १९।५१ तृ० ५७।४६।एषांजीवाः गुरो० ५८।५८।३०॥ ॥३६॥३०॥३२

।३३।शनौ ४८।४०।२०।२२।३०॥ ॥५०॥४३॥ ३० कोटिज्यागुरौ १०।५६॥ ॥६०।०
॥ ॥५०॥२४॥३०॥ शनौ ३३।४०॥ ५६॥२६॥ ॥३२॥३। म देषष्टिस्तत्प्रमाणेनद
वरे खावमरे खयोः प्रमाणमस्तियदि मदरे खागुरौ २। ४२ भवतिशनौ ३।३४। तदादवरे
खागुरौ २।३८॥ ॥०॥२॥ ॥१॥२६ शनौ २।५७॥ ॥१॥१३॥ ॥३॥१॥
पुनर्मवरे खागुरौ ०।०३०॥ ॥२॥ ४२॥ ॥२॥१६ शनौ २।०।॥ ॥३॥ २१॥ ॥
१॥५४॥वअववबजरे खाः गुरौ ५८॥५६॥६०।०॥ ॥५८।५८। शनौ ५८।५८॥ ॥
॥ ॥५८॥ ५८॥ ५८॥५८ तअरे खातवरे खातजरे खाः गुरौ ६०।२६॥ ॥५७।४३
शनौ ६१।५६॥ ॥६३॥२०॥ ॥६१॥५० वदद्विगुणातुल्यातहरे खा ५ गुरौ ५।१न
॥ ॥०॥४॥२॥५२॥ शनौ ५।५४॥ ॥२॥२६॥ ॥६॥ २।ह अरे खाहवरे खाह
जरे खाः गुरौ ६०।४०॥ ॥५७॥१८॥ ॥५७॥४६ शनौ ६२।१३॥६३॥२३॥६२॥८
तअहकोणतवहकोणहजकोणाः गुरौ ५।१४।३०॥ ॥०॥४॥ ॥३॥२।३० शनौ
५।४०।३०॥२॥१८॥ ॥५॥ ४८॥३० एषो चापनि गुरौ ५।०।३०॥ ॥०॥४॥२।
५४। शनौ ५।२५।३०॥ ॥२।१२।५।३४॥३०॥ मवद्विगुणातुल्यामतरे ग खागुरौ १०॥
१०।६७।५।२५।६१।४।३२ शनौ ४।०।१७।६।४२॥३३॥४८ तस्मात्सतरे खागु ६१
१०।५४।३६।५५।२८ शनौ ६४।०।६६।४२।६३।४८ हसरे खागुरौ ६१।१४।५४।३७।
५५।३३। शनौ ६४।१६। ६६।४५।६४।५ हसेषष्टिस्तत्प्रमाणेनतहरूपतसहकोज्या
गुरौ ५।११।३०॥०५॥३॥१०॥ शनौ ५।३७। २।५४।०।१४।२३। शनौ ६।१।१३।८
६।४०। ६।१४॥१४ यदिगृहोअभिचारवतेभवेतमदास्पष्टः गुरुः प्र० ७।२३।१४।११॥
७।५३॥० ॥१४।३०॥ शनि ६।१।४॥८॥ ६॥ ४६॥ ८॥१४॥ प्रथमस्पष्टांतरं प्र० गु
रौ १० ४। ३८। शनौ ६८।४२। द्वितीयस्पष्टांतरं प्र० गुरौ ३६। ३७। शनौ ३४। ३८ यथाभौ
मे अंतरार्धं असत्कर्मकृतंतद्दूनयोरपिकृतंतथाकृतेजातंकेंद्रांतरं गुरौ ५। ३० श
नौ ६।५० लअचापं ७७।१५ अलचापं ५७।५ वमचापं २।५० लवचापं १८। ३८।मज
चापं ३०। ३६ लजचापं ५६।३० अथयद्गणितेनस्पष्टांतरमानीयते तद्द्वानीतांतरे

णमित्ततिनवेतिगणितंक्रियामध्यमकोणगुरौ प्रथमवेधे लग्न अकोणः ११।१५ द्वितीयेम
ग्नवकोणः २।५०त० मग्नजकोणः ३०।३६ शनौ प्र० लग्न अकोणः ५१।५ द्वि० लग्नवको
णः १८।३८।त० लग्नजकोणः ५६। ३० एषांजीवाः गुरौ ५८। ३१।२।५८। ३० ३३ शनौ
५०।२२।१९।१०।५०।२ आसांकोटिजीवाः गुरौ१३।४।३०।५६।४०। ३०। ५१।३८
३० शनौ १।३२।३६।३०।५१।५१।३०।३३॥१७ दृष्टेषाहिस्तत्प्रमाणे नेताः वदरे खाग
ग्नवरे खयोः प्रमाणानि संति यद्दिग्दरे खा गुरौ २।४५।शनौ २।५२।१।५।२।५।वग्न

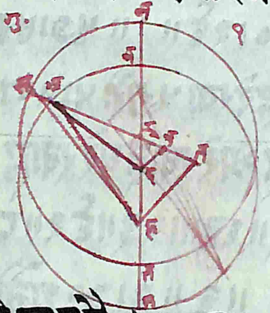

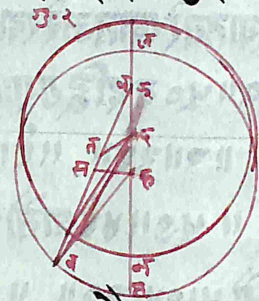

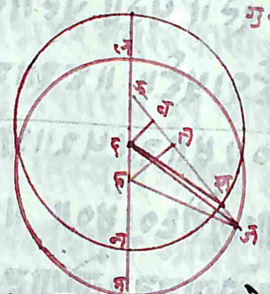

रे खागुरौ०।३६।३२।४५।२।२२।शनौ१।५१।३।१४।१।५३।तस्मात्तख अरे खाव
वरे खावजरे खा गुरौ ५९।५६।६०।० ।५९।५८।शनौ५८।५६।५८।५९।५८।५६
तअरे खातजरे खाः गुरौ ६०। ३२॥५१।१५।५१। ३१।शनौ६१।४१।६३।१३।६१
४९।अथयक्ष्दरे खद्विगुणातुल्याहतरे खागुरौ ५।२२।०। १६।२।४६।शनौ ५।४४।२।१।
५।४२।तस्मातह अरे खा हवरे खाहजरे खा गुरौ ६०। ४६। ५१।१५ ५१।४१ शनौ ६२
।३।६३।१५।६२।५।यघेतारे खाषष्टिमिता क स्यांतेतत दाह तरे खामंद फल कोणज्या

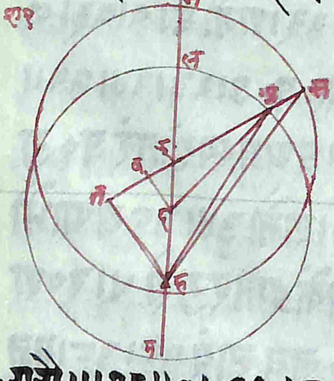

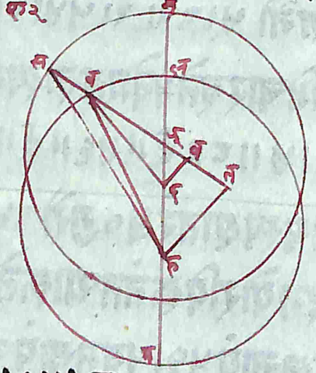

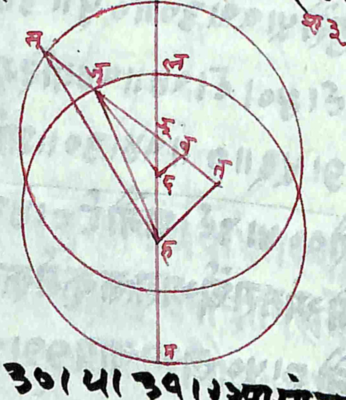

गुरौ ५।१८॥०। १६।३०।२। ५५ श० ५।३२।३०।२।३।३०।५।३१।।आसांचा
पानिजातानिमंदफलानिगुरौ ५।४।०।१६।२। ४१। शनौ ५।१८।१।५८।५।१६

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मात्गुरोलहअकोणः १२।११। महवकोणः ३६। महजकोणः ३३।२३। शनौलह
अकोणः ५१।४७। लहवकोणः ९६।४० लहजकोणः गुरोप्रथमंस्पष्टांतरं १०४।४३
शनौ ६८।२७। द्वि॰स्पष्टांतरं गुरौ ३६।२८ शनौ ३४।३४ एतान्येववेधितस्पष्टांतराणि सं
तिपश्चेनतत्निश्चितंतदातृतीयवेधस्यमहजकोणः गुरोः स्पष्टध्रुवकात्शोधितः लहज
कोणश्चशनेः स्पष्टध्रुवकात्शोधितः शेषंगुरोर्नीचस्थानं ११।११।० उच्चस्थानं ५।११।०
शनेरुच्चस्थानं ७।२३।० तृतीयक्षेत्रेयदिजचिह्नोपरिवतकनीचोच्चवृत्तंक्रियतेतदाम
हजकोणोभाद्वीशयुक्तः गुरोलहजकोणश्चकेवलं शनौमंदकेंद्रंजातंगुरौ २१।३६ शनौ
५६।३० गुरोर्मध्यमः ०११।३६ शनौ ८।१८।३० वतकचापंगुरौवतचापंशनौचशीघ्र

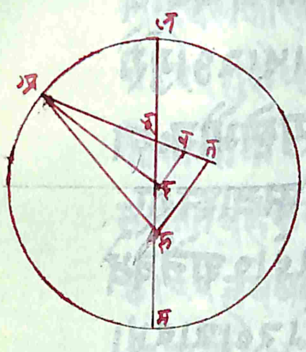

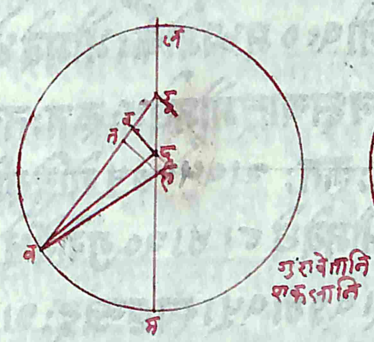

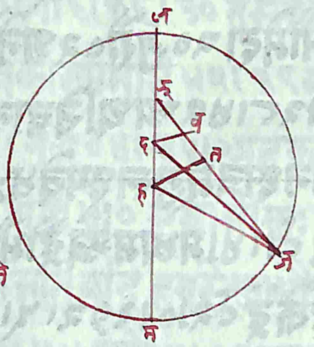

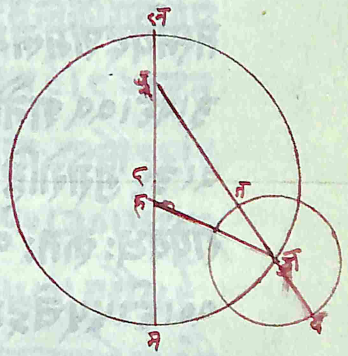

केंद्रंजातंगुरौ १८२।४७ शनौ ११४।४४ एतानिसर्वाणिमध्यमउच्चमंदकेंद्रशीघ्रकेंद्र
स्थानानिप्रत्येकस्मिन्तृतीयवेधजानिसंतिएतान्येवछानि अयंप्रकारोवतल्लमयूस्
संज्ञमताल्लिखितः। परंचाधुनिकेरवरेखागणितोपपत्तिवाद्यत्वात् असकृत्कर्मत्वाच्च
गौरवंकाल्पितं। आधुनिकमतंतुनाहशाश्चत्वारोवेधाः यात्याः येपुवेधद्वयस्यजो श्गतिः
कालांतरंचतदधिमवेधद्वयजस्य श्गत्याकालांतरेणचसमानंभवति। तदाउच्चगतव्या
सः समानचापद्वयमध्येपतितोभविष्यतियतस्तेरेखागणितेनास्योपपत्तिईदृशीकृतापरं
चयद्गणितनागच्छतितत्वेधात्स्समंभवतिनादृशवेधानामुपलब्धेर्दुर्लभत्वमस्ति अथ
दशमाध्यायस्याष्टमप्रकरणएकादशाध्यायस्यद्वितीयप्रकरणं॥षष्टप्रकरणंचनि
रूप्यते। तत्रैतेषांपरमशीघ्रफलानिनिरूप्यंते। एतेषांग्रहाणांमयाचयेवेधाः कृताः तत्र
तेषांस्थानंयंत्रेणचंद्रानुसारेणचसममेवज्ञातं। भौमस्यपूर्वनिरूपिततृतीयेवेधकालात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

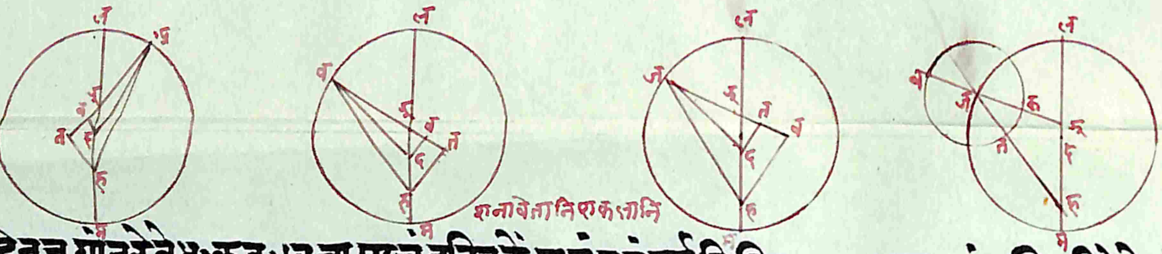

दिनत्र यांतरे वेधः कृतः। तत्रास्य चंद्रबिंबकेंद्राद्दंतरं पूर्वदिशि १। ३६ उपलब्धं शनिरपि वेधे
न चंद्रस्योत्तरभागात् अर्द्धांशप्रमाणांतरितो दृष्टः गुरुरपि चंद्रबिंबकेंद्रसमान उपलब्धः
चंद्रस्य दक्षिणादिशस्यात् अथैषां वेधानां विचारो निरूप्यते अथ अंतनीस संज्ञकस्य द्वि
तीयनक्षत्रे अनीकी संज्ञमासस्य द्वितीयसत्रे अनीकी संज्ञमासस्य षोडश तारीके अर्द्धरात्रा
त्प्रागेव होरासु ३ भौमवेधः कृतः गुरुरपि तस्मिन्नेव सत्रे मासूरी संज्ञमासस्य सप्तविंशति
तारिके अर्द्धरात्रादुपरि होरासु भेधितः शनरपि तस्मिन्नेव सत्रे माखीर संज्ञमासस्य षोडश
तारीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरासु ३ भौमवेधः कृतः गुरुरपि तस्मिन्नेव सत्रे मासूरी संज्ञ
मासस्य सप्तविंशतितारीके अर्द्धरात्रादुपरि होरासु वेधितः शनरपि तस्मिन्नेव सत्रे
माखीर संज्ञमासस्य सप्तमतारीके अर्द्धरात्रात्प्रागेव होरासु ४ वेधः कृतः। अथ वेधि
तस्मये दशमलग्न भौमे दा २० गुरौ ० २ शनौ १९० मध्यमोर्कः भौमवेधे २। ५। २७। गुरौ
३। १६। ११ शनौ ८। २८। ४१ अथ विचानक्षत्रात् भौमवेधः कृतः तत्र स्पष्टो भौमः ८।
१। ३६ गुरो रोहिणीनक्षत्रमनुलक्ष्य वेधः कृतः २। ११। ४५ रोहिणीनक्षत्रात्क्षणा
रपि वेधः कृतः १०। ९।। ४। मध्यमश्चंद्रो भौमवेधे ८। ४। २०। गुरोर्वेधे २। ६। ० शनेर्वेधे
१०। ६। ५५ चंद्रमंदकेंद्रं ९२। ०। २७ २। ५। १७४। १५। स्पष्टश्चंद्रः ७। २९। २०। २। १४।
५०। १०। ९। ४०। लनवनसंस्कृतस्पष्टश्चंद्रः ८। ०। ०। २। १५। ४५। १०। ८। ३४। प्रते
कयस्य तृतीये वेधकालात् एतद्वेधपर्यंतकालांतरं भौमे दि २। २३ गुरोवर्षे १ दि २७
६। शनौ खदि १६७ हो ८ स्तत्कालांतरोत्पन्ना मध्यमगतिः भौमे १। ३२ गुरौ ५३। १७। श
नौ ३०। ३ शीघ्रकेंद्रगतिः भौमस्य १। ३१ गुरौ २१८। ३१ शनौ १३४। २४ मंदकेंद्रं भौम
स्य १३७। ११ गुरौ २६३। ५३। शनौ ८६। ३३ शीघ्रकेंद्रं भौमे ७७२। ४६ गुरौ ४१ १८ शनौ
३० ९। ८ स्पष्टस्य नीचस्थानस्य चांतरं भौ ५३। ५४ गुरौ १९ ४। ४५ अथ उच्चातस्य
ष्टांतरं शनौ ७६। ४ अथ दचिह्नोपरि अवजप्रतिहत अदज द्व्यासः हचिह्नं भूकेंद्रं
मचिह्नं ममि चार्केंद्रं व। चिह्नं नीचोच्चवृत्तकेंद्रं उक्तांतरानुसारेण मंदस्पष्टस्य उच्चस्था
नस्य चांतरे ऽस्ति पुनर्भ ववरे खा हवतरे खा दवरे खा च संयोज्या पुनर्द चिह्नात् हचिह्ना
च्च दमतं वहलसंवो ग ववरे खोपरि कार्या। यावन्मितं शीघ्रकेंद्रमस्ति। तस्मिंस्थाने कोचि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्रं ग्रहस्यानं कल्पनीयं पुनर्हकरेखा वकरेखासंयोज्या पुनर्वचिह्नात् वनलंबो हकरेखा
यां संयोज्यः अथ वेधित समय मंदकेंद्रकोणज्या भौमे ४०। ४७। गुरौ ५९। ३९। ३०। शनौ
५९। ५३। ३०। आसां कोटिज्याः ४४। ०। ३०॥ ६। २३। ३० ३। ३६। ३० मरेखा षष्टिस्तत्प्रमा
णेन दमरेखा मरेखयोः प्रमाणमस्ति। यदि मदरेखा भौमे ६।० गुरौ २। २५। भवति शनौ
३। २५। तदा दमरेखा भौमे ४। ५ गुरौ २। ४४। शनौ ३। २५ मरेखा भौमे २ ४। २५ गुरौ ०। १८
शनौ ०। १२ वमरेखा भौमे ५९। ५२ गुरौ ५९। ५६ शनौ ५९। ५४ मम मल्लरेखयोः साम्येन
वल्लरेखा भौमे ५५। २८ गुरौ ५९। ३८ शनौ ६०। ० हल्लरेखा भौमे ८। १० गुरौ ५। २८ शनौ ६।
५० तस्मात् वहरेखा भौमे ५६। ४। गुरौ ५९। ५२ शनौ ६०। २९ यदि वहे षष्टिः तदा हल्लरे
खा हवल्लकोणज्या भौमे ८। ४४। गुरौ ५। २९। शनौ ६। ४६। ३० तस्मात् हवल्लकोणो भौमे
८। २२ गुरौ ५। १५। शनौ ६। २८ तस्माज्जहवकोणो भौमे ५१। ११ गुरौ ८९। ८ अहव
कोणः शनौ ८२। ४ जहकोणः भौमे ५३। ५४। गुरौ ८४। ४५। अहककोणः शनौ ७९। ४
तस्मात् वहककोणो भौमे २। ४३ गुरौ ५। ३७ शनौ ४। ० एषां जीवाः २। ५०। ३०। ५। ५२
४। १९ हवे षष्टिस्तत्प्रमाणेन वनरेखा प्रमाणं जातं यदि हवरेखा भौमे ५६। ४ गुरौ ५९
५२ शनौ ६०। २९। तस्मात् हनरेखा २। ३९। गुरौ ५। ५०। शनौ ४। १३ पुनरपि कववकोणः भौ
मे ३। १४ गुरौ ४९। १८ शनौ ५। ५२ हवलकोणः भौमे ११। १८ गुरौ ५। १५ शनौ ६। २९ तस्मा
त् वककोणः भौमे ११। ८ गुरौ ३६। ३ शनौ ४४। २३ तस्मात् हकनकोणः भौमे ३। ५१ गुरौ
३०२९ शनौ ४०। २३ एषां जीवाः ४। ११। ३०॥ ३०। २३ ३०। ३८। ४२। ३०। वके षष्टि
स्तत्प्रमाणेनेदं वनरेखाप्रमाणं न तु यदि वनरेखा भौमे २। ३९। गुरौ ५। ५०। शनौ ४। १३
तदा वकरेखा नीचाच्च वृत्तव्यासार्द्धं भौ ३९ ३० गुरौ ११। ३० शनौ ६। ३० इदमेवास्माक
मिष्टं। अथ दशमाध्यायस्य नवमप्रकरणं एकादशाध्यायस्य तृतीयसप्तमप्रकरणे
च संकलित एवोच्यते। तत्र भौमगुरुशनीनां गतिनिश्चयार्थं विधीयते तत्र पूर्वाचार्यकृताः सू
क्ष्मवेधाः मया गृहीताः। तत्रापि भौमस्य वेधः द पून् सू संज्ञकस्य त्रयोदशवर्षे अजून्
मासे वृश्चिकशिरःप्रदेशस्य तारकात्रयमध्ये यो त्तर तारा सा भौमेनाच्छादिता दृष्टा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

।तत्र इस्कंदरीयमतेन ५२ वुरत्वनस्सरीयः ४७६ अस्तूरसंज्ञमासस्यैकविंशतितारो केपश्चिमराशौवेधः कृतः अथ गुरोर्वेधः जयूनसस्संज्ञकस्य पंच चत्वारिंशत्संख्येवर्गा

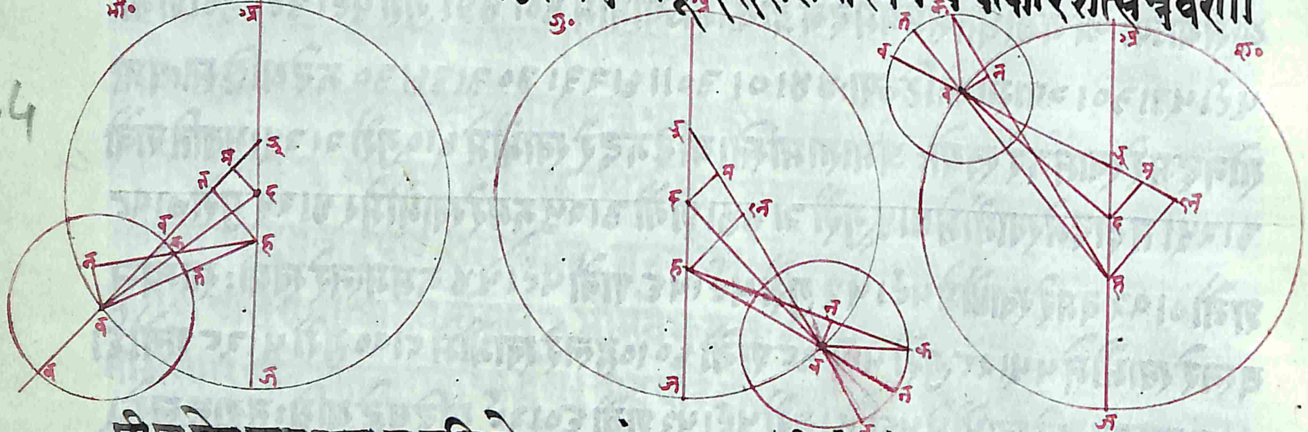

सीमासेपुष्यनक्षत्रस्य दक्षिणायनस्यचंतहुणाच्छादितं दृष्टं तत्र इस्कंदरीयमतेन ८३ अनीकीसंज्ञमासस्यतारीकः १८ पश्चिमराशौवेधः कृतः अथ किलदानी नसंज्ञकस्य द्विगज ८३ तुल्योसत्वेकमफंरकससंज्ञमासेवेधः कृतः।तत्र कन्यामूर्तिस्कंधस्यतारा तो गुलप्रमाणांतरेण दक्षिणादिशिशनिर्दृष्टः प्रथमासीत्तस्योभस्मिन्वेधे वुरत्व नस्सरीपमतेन।१५१८ तवीसंज्ञमासः म अथ वेधितसमयात्तनक्षत्रध्रुवकसारणी समयपर्यंतंनक्षत्रगतिः भौमवेधसमये ४।५ गुरौ ३।४७ शनौ ३।४० एवं तत्र भौम स्यस्पष्टो ध्रुवकः ७।२।१५।गुरोः ३।७।३३ शनेः ५।८।३० मध्यमोर्कः भौमवेधे ९। २३।५४ गुरोर्वेधे ५।१।५६ शनेर्वेधे ११।६।१०। भौममंदोच्चं ३।२१।२५ गुरोरुच्चं ५।७।१३। शनेरुच्चं ७।१८।२० अथ नुच्चस्पष्टयोरंतरं भौमे १००।५०। गुरौ ३०० ।२० शनौ २९०।१० अथैतेषामध्यमस्यसूर्योच्चयोरंतरं भौमे १८२।२८। गुरौ २।४३ शनौ १०६।५० अथ अज प्रतिवृत्ते पूर्वोक्तव्यासके द्व चकार्यं वचिह्नं नीचोच्चवृत्तकें द्रकस्यं पुनर्रववरेखा दवरेखा चकस्यामचिह्ना द्वरेखोपरिमकलंवः कार्यः तच्चि ह्ने त्रहचिह्नकल्पितं पुनर्वतरेखा संयोज्या पुनर्हचिह्नात हलरेखा वतरेखायाः समा नांतरा कार्या पुनर्हतरेखा संयोज्या वर्द्धनीया च पुनर्हचिह्नात् अस्यां रेखायां दमलं बवन लंबो निष्कास्यो दचिह्नाद्धनरेखोपरि दमलंबो निष्काश्यः॥ तस्मात् दमनस्य चभु जस्य चैतं समानांतरभुजं भविष्यति॥ तत्र अहनकोणः स्पष्टस्यत्र च स्य चांतरतुल्यो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भौमे १०० क ५० गुरो ५९।४० शनौ ८८।५० अहलकोणश्च मध्यमस्पष्टश्च सचातर
तुल्यो भौमे १८२ क २९ गुरो २।४३ शनौ १०६।५० वतरेखाहलरेखयोः समानांतर यो
हलरेखायाः संपातेन जातौ वतहको. तहलको. समौ स्तः॥ वतहकोण तुल्यस्त हलको(

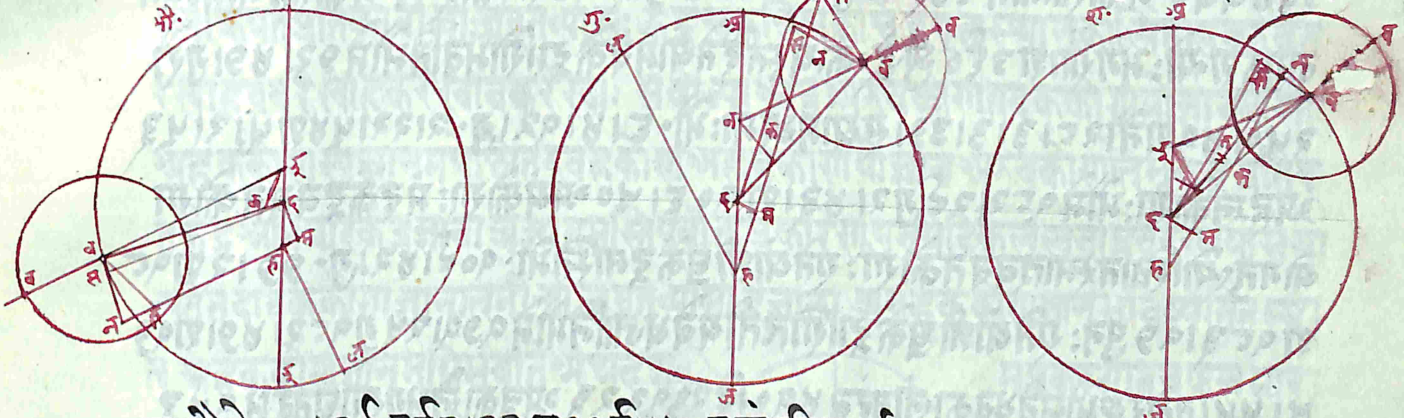

णः भौमे ८१।३९ गु ६२।२३ श १७६।४० एषां जीवा ५९।२१।३०॥५३॥१०॥३॥२६।
वेतषष्टि ६० स्तत्प्रमाणेन वनरेखाप्रमाणं जातं॥ यदि वदरेखा भौमे ३९।४३० भवति गुरो
व ११।३० शनौ ६।३० तदा वनरेखा भौमे ३८।३ गुरो १०।१२। शनौ ०।२३ पुनरपि
हतकोणज्या भौमे ५८।५६ गुरो ५१।४७ श ५६।१९।३० इदं दहे षष्टि ६० स्तत्प्रमाणेन
दमरेखाप्रमाणमस्ति। तस्माद्यदि दहरेखा भौमे ६।० गुरो २।४५ शनौ ३।२५ तदा दम
रेखा भौमे ५।५४ गुरो २।२३ श ३।१२ एवं तत्समासन रेखा। तस्मात् वसरेखा भौमे ३३।
८। गु १२।३५ श ३।३५ इयं वसदं कोणजीवास्ति॥ असां चापानि ३३।३२।।१२।७।३।
२६। वदसकोणः समकोणात् शोधितः शेषं वदमकोणो भौमे १२३।३२ गु ७७।५३ श
८६।३४ अहमकोणश्च भौमे ७९।१० गुरो ५९।४० श ६८।५० तस्मात् हदमकोणो भौमे
१५।५० गुरो ३०।२० श २०।१० वदहकोणः भौमे ११२।४२। गु १०८।६३ श १०६।४४
एषां ज्याः ५५।५६।५९।३०।१७।२७।३० अंशाकोटिज्याः २३।९।१९।४५।३०
१७।१६।३०। गदे षष्टिस्तत्प्रमाणेन गकरेखा कदरेखयोः प्रमाणमस्ति यदि गदरे
खा भौमे ६।० गुरो २।४।५ शनौ ३।३५ भवति तदा गकरेखा भौमे ५।३२। गुरो २।३७।
शनौ ३।१७ कदरेखा भौ २।१९। गुरो ०।५२ शनौ ०।५९ कवरेखा भौमे ५७।४१ गुरो ५९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
४५
245

।८ शनौ ५९।१ वत्सरे रवौ भौमे ५७।५७ गुरौ ५८।१२ शनौ ५६।६॥ यदि द्वयंववत्सरे रवौ ६०
मिताकस्तेतत्सरे रवौ भौमे ५।४४। गु २।३९ शनौ ३।२० द्वयं स्वकक्षकोणाज्यास्ति आ
सां चापानि भौमे ५।२९। गुरौ २।३२। श ३।११ वदहकोणोभा द्विशेष्यो १८० शोध्यतेतदा
ऽवशेषं वदअकोणो भौमे ६७।१८ गु ११।४७ श ७३।१६ तस्मात् स्वअकोणाः भौमेऽयमे
वा गुरुशन्योः भगणांश ३६० शुद्धः कार्यस्तदैतेषां मंदकेन्द्राणि भवंति भौमे ७२।४७। गुरौ
२५०।४१ शनौ २८६।३३। एषां मध्यमाः भौ· ६।४।१२। गु· २।२२।५४ श ५।२।५३
अहल्लकोणाः भौमे १८२।२९ गु २।४३। श ७०६।५० अयं कोणाः मंदकेन्द्र ववत कोणा
यो गतुल्योऽस्ति तस्मात् ववत कोणाः एतेषां शीघ्रकेन्द्रमस्ति भौ· १०९।४२। गु· ७७।२ श १८
श १८३।१७ पुनः एतेषां शीघ्रकेन्द्राणि तृतीयवेधजानि भौमे १७१।२५ गु १८२।४७। श ११
४।४४। ततोऽष्ट भौमस्य वेधद्वकालांतरं व ४१० दि २७५।२२।२३ अत्र काले भगणाद्यंतरं भ १९२
अं ६१ क ४३ गुरोर्वेधद्वय ३७७ दि १२८ ले भगणा ३४५। अं १० ५।४५ शनेर्वेधद्वय ३६४ दि
२१९ क ४५ अस्मिन्काले भगणाः ३५१ अं ३५१ क २७ अथ ववत्सरलमजूसकृतसारिणीतो
प्येवमेवागच्छति। यतस्तस्मान्नैनैव प्रकारेणागतयः स्थापिताः॥ अथ दशमाध्यायस्य दशम प्रक
रणं एकादशाध्यायस्य च चतुर्थाष्टम प्रकरणे संकलितरूपेण प्रदर्श्यते॥ तत्रैतेषां क्षेपाः निरू
प्यंते॥ तत्र बुरहनस्सरस्य प्रथमसत्रस्य प्रथमदिनमध्याह्नात् पूर्वाचार्यकृत वेधकालपर्यंत भौ
मे गतवर्षादि ४७५।१९।४५ गुरौ ५० ६।३० ६।४५ शनौ ५१८।१३३।१५ एतेषां मध्य
मगतयः भौमे १८०।४ गुरौ २५८।१३ शनौ २१६।१० शीघ्रकेन्द्रगतयः भौ १४२।२९ गुरौ २६०
५८। शनौ १४९।१५ एतागतयः मध्यमात् शीघ्रकेन्द्राच्च शोधिताः एवं बुरहनस्सरादौ मध्य
मो भौमः ०३।३२ गुरौ ६।४।४१ शनौ ९।२६।४३ शीघ्रकेन्द्राणि भौमे ३२७।१३ गुरौ १४६
४ शनौ ३४।२ मंदोच्चानि भौमे ३।१६।४ गुरौ ५।२।९ शनौ ७।१४।१० एतानि सर्वाणि
बुरहनस्सरादौ बोध्यानि अथ बुरहनस्सरादिमारभ्य यज्दजर्दादि पर्यंतं मध्यमगतिः भौ
मे ३०४।४८ गुरौ ८५।४५ शनौ ११८।५८ शीघ्रकेन्द्रगति भौ· १६८।४१ गुरौ २७।३२
शनौ ११४।२८ यज्दजर्दादौ मध्यमो भौमः १०।८।१८ गुरौ ९।०।३६। श· १।२५।४१
शीघ्रकेन्द्राणि भौमे १३५।५४ गुरौ १७३।३५ शनौ २०८।३० उच्चं भौमे ४।०।२८ गुरौ ५।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१५।५१ शाके १।२१।५८॥ ॥राजाधिराजप्रभुतोषणार्थे सन्नाट् जगन्नाथकृते शुसिद्धे
॥सिंद्धांतसारे खलु कौभ स्मिन्यक्तिप्रनाशो विरतिंजगाम॥ १॥ इतिदशमाध्यायः १० शेषं एका
दशाध्यायस्य वोध्यं तदेव निरूप्यते॥ नवमप्रकरणे। तत्र रेखा गणितेन मध्यमात्स्पष्टनिष्का
सनं क्रियते प्रतिवृत्ते नीचोच्चवृत्तं व्यासः केंद्रं च कस्मिंतं कचिह्नं गृहस्थानं कास्ति ता पुनर्गवत
रेखा हवव रेखा हक रेखा वक रेखाः संयोज्या अच अगव कोणत वक कोणयोर्ज्ञानमस्ति
अहक कोणस्य ज्ञानमपेक्षितं गवहकोण अहवकोणयोर्ज्ञानं अगव कोणात भूकेंद्र प्रतिवृ
त्त केंद्र अभिचारकेंद्रज्ञानात् ज्ञातमस्ति पूर्वोक्त प्रकारेण पुनर्यदि कल्ल लंबो हवरेखायां संयो
ज्यते तदा वक कोणज्ञानात नीचोच्चवृत्त व्यासार्द्धज्ञानात् वहक कोणज्ञानं भविष्यति तस्मा
त् अहककोणज्ञानमपि भवति अथ दश मप्रकरणे तत्र फलसार
णीकरणं क्रियते तत्र प्रत्येक गृहस्य सारि णपो विस्तारे अष्टौ कोष्टकाः
आयामे पंच चत्वारिंशत् कोष्टकाः संति। त त्र प्रथम द्वितीय कोष्टमध्य
मगतिः परं चोपरितनषट्पंक्तौ ईकोष्टकेषु षडंशांतरेणास्ति तदधो
त्र सप्तपंशांतरेणालिखिताः संति यथा सूर्यचंद्रयोः कृतमस्ति। तृतीयचतुर्थ कोष्टकेषु पुनः
नीचोच्चवृत्त केंद्रस्य फलं भूकेंद्राभिचार केंद्रानुसारेणालिखितमस्ति तृतीयकोष्टके उदमे
व फलं लिखितं परं च नीचोच्चवृत्तस्य केंद्र अभिचार केंद्र भ्रमतित दनुसारेणालिखितमस्ति चतु
र्थकोष्टके अस्य फलस्य ह्रासो वृद्धिश्च लिखितास्ति नीचोच्चवृत्त केंद्रस्य प्रतिवृत्तानुसारेण शेष
कोष्टकेषु पनीचोच्चवृत्तानुसारेण यत्फलं भवति तल्लिखितं षष्टकोनीचोच्चवृत्तस्य मध्यकर्ण
कस्य नयासमुत्पन्न फलं लिखितं पांचमकोष्टके उच्चनीचोच्चवृत्तानुसारेण समुत्पन्न फलं लि।
खितमस्ति सप्तमकोष्टके नीचस्य नीचोच्चवृत्तानुसारेण निष्कासित फलं लिखितं अष्टमकोष्ट
ष्टके कलाभिधं लिखितं तस्य उच्चनीचवृत्तस्य अंतरस्य अनेनोपयोगोस्ति एतानि कलाभिध
फलानि इष्टकर्णोस्तत्र परमफले निर्धासितानि अथ चतुर्विंशतितमे क्षेत्रे तत्र अवज प्र
तिवृत्तस्य व्यासः कस्मिंतः व चिह्नमस्मिन्व्यासे अभिचारकेंद्रं ज चिह्नं भूकेंद्रं ह चिह्नं च नीचो
च्चवृत्तकेंद्रं उच्चात्रिंशदंशांतरे कस्मिंतं पुनर्जवरेखा नीचोच्चवृत्त पालिसंलग्ना कार्या। हव
रेखा च संपातपर्यंतं कार्या पूर्वमुदाहृतमस्ति यथा वहकोण ज्ञातोस्ति तदा जह रेखा ह वरेख

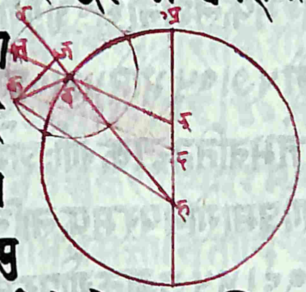

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० म०
४६
246

योर्न्निष्पत्तेरपिज्ञानंभवति अस्मात् हज चकोणोपिज्ञातोभवति हजवकोणश्चउच्चकर्णोमध्यकर्णौज्ञातएवास्ति॥ इष्टकर्णकोणस्यमध्यकर्णकोणस्यचांतरनिष्पत्तिः इष्टकर्णकोणउच्चकर्णकोणांतरेणतथास्तियथाकलाभिधस्यनिष्पत्तिः स्पष्टैवास्ति अथैषांकर्णाः परमफलानि अंतराणि चनिरूप्यंते। येनप्रमाणेनप्रत्येकस्मिन्नीचोच्चवृत्तस्यव्यासार्द्धंपूर्वमुक्तं तत्प्रमाणेनोच्चकर्णाः शनौ

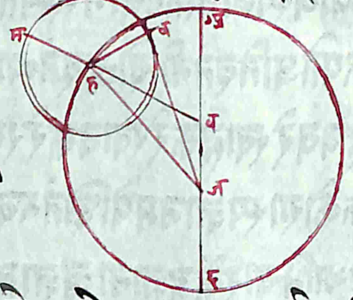

६३।२५ गुरौ ६२।४५ भौमे ६६।० शुक्रे ६१।५४ बुधे ६८।० एतत्कर्णानुसारेणपरमशीघ्रफलानि शनौ ५।५३ गुरौ १०।३४ भौमे ६६।० शुक्रे ४४।४८ बुधे १८।२ तेनैवप्रमाणेनप्रत्येकस्यमध्यकर्णः षष्टिमितः ६० मध्यकर्णप्रमाणेनपरमफलंशनौ ६।१३ गुरौ ११।३ भौमे ४१।०० शुक्रे ४६।०बुधे २२।२ नीचकर्णाः शनौ ५६।३५ गुरौ ५७।१५ भौमे ५४।० शुक्रे ४७।१७ बुधे २३।५३ यदि नीचोच्चवृत्तेंऽइमंदोच्चात्त्रिंशदंशांतरितं भवति तदाकर्णाः शनौ ६३।२ गुरौ ६२।२६ भौमे ६५।२४ शुक्रे ६१।६ बुधे ६६।३५ एतत्कर्णप्रमाणेनपरमफलानि शनौ ५।५५।३० गुरौ १०।३६।३० भौमे ३७।८ शुक्रे ४४।५६।३० बुधे १८।४५ उच्चकर्णपरमफलानां द्वाविंशतितितमकोष्टकेनत्र्यंशं लिखितंतदधः द्वाविंशतिकोष्ठकेषु अष्टादशकलाधिकनवमितिमारभ्य द्वादशकलाधिकद्विशतस्यचंद्रपर्यंतं १०२।१२ लिखितंद्वितीयदैर्घ्यकोष्टकेषु द्वादशकलाधिकद्यष्टाऽसिरभ्य २८ २।१२ अष्टादशकलाधिकरवसप्ताधि २७० १८।२७०।२२ पर्यंतंलिखितंचयोविंशतिंकोष्टकेस्वसप्ताम्बितु स्यांकालिखितातदधोऽविंशतिकोष्टकेषु द्विचत्वारिंशतिकलाधिकसप्तपंचाधिपर्यंतंलिखिताः अस्यांसारिण्यांचतुस्त्रिंशत्कलांतरमास्तियतः चंद्रव्यासस्यप्रत्येकांशुलविभागः सपातस्य चतुस्त्रिंशत्कलोत्पन्नशरतुल्यएवास्ति। सारणीद्वयेपितृतीयदैर्घ्यकोष्ठकेषगुलादिलिखितं चतुर्थदैर्घ्यकोष्ठकेस्थितषष्ठ्जाचंद्रगतिः तदधोमद्दकालीनाचंद्रगतिः। मयास्थितसंग्रहिकाः कलाद्युत्पादितास्ताश्चापासरलारेखाप्रकल्पनिः सारिताः यतः लघुचापेषुतेतूर्णाज्यासुचांतरंस्वल्पमस्ति। पुनर्विमंडलचापस्यक्रांतिवृत्तस्याप्यंतरंस्वल्पमस्ति। इदंमयाज्ञायतेविमंडलांतरवशेनअमायांपूर्णिमस्यांवास्पर्शेअंतरंपताततिअथद्वितीयस्येचंतत्रास्यविचारोनिरूप्यतेअथचिह्नंपातः अवंविमंडलचापंअंजक्रांतिवृत्तीयचा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंचैतद्द्वयं समानकल्पितं वा चिह्नं द्वविवं कल्पितं व जरे रवा संयोज्या पुनर्वदलेवः अजरे रवायानि
ष्काश्यः। इदं प्रकटमस्ति यदि अद चापस्थाने अज चापं चेद्गृह्यते तदा जर चापतुल्यमंतरं प
तिपदि व चिह्नं सूर्यकेंद्रं वा भूछायाकेंद्रं कल्प्यते। तदा अमांतः पूर्णिमांतश्च तदा भविष्यतीय
दि चंद्रो ज चिह्ने भवति। यदा द चिह्नेस्ति तस्मा द्दज चापानुसारेण कालेनतरं पनीतति। इदं दमंत
तरं लघुकस्मिन्नपि स्थले पं चकलाभ्योधिकं न भवति ग्रहणे अव चापं चकलाभ्योधिकं न भ
वति॥ अतो मुख्यार्थे स्वल्पातरात्मकं अस्थितपर्धं चंद्रगत पर्यंत तीयस्य चनिरूप्यते। मध्यकर्ण
परमफलानां चांतराणि शनौ ०। गुरौ ०। २८ भौमे ४। २५ शुक्रे १। १२। बुधे ३० मध्यकर्ण
स्य परमफलानां नी चकर्णस्य च परमफलानामंतराणि शनौ २३ गुरौ ०। ३२ भौमे ५। ५१
शुक्रे १। १७ बुधे १। ५९ अथ मंदोच्चात त्रिंशदंशांतरितकर्णपरमफलानां मध्यकर्ण
स्य परमफलानां चांतराणि शनौ ०। १७। ३० गुरौ ०। २६। ३० भौमे ४। ४१ शुक्रे १। ३। ३०
बुधे २। १७ एतान्यंतराणि षष्टिगुणितानि उच्चकर्णस्य परमफलानां मध्यकर्णस्य परम
फलानामंतरेण भाजितानि लब्धानि कलाभिधसंज्ञानि तानि च अष्टम ८ कोष्ठकपंक्तौ त्रिं
शदंशसन्मुख कोष्ठके लिखितं शनौ ०। ५२। ३० गुरौ ०। ५४। ५०। भौमे ० ५४। ३४। शुक्रे ०।
५२। ५५ बुधे ०। ४५। ४० अनेनैव प्रकारेण शेषाण्यपि कलाभिधसंज्ञकानि निष्कासितानि
अथ एकादशप्रकरणांतर्गतसारणी लिख्यते॥ अथ द्वादशप्रकरणांतर्गते तेषां सारणीतः
स्पष्टीकरणं निरूप्यते पंचग्रहाणां मंदकेंद्रं शीघ्रकेंद्रं चेष्टकालिकं कार्यं पुनर्मंदकेंद्रं प्रथमे द्विती
ये वा ग्राह्यं कोष्ठके तदधः स्थित तृतीय चतुर्थ कोष्ठकस्थं फलं ग्राह्यं। पुनः चतुर्थ कोष्ठ
कस्थ फलं तृतीय कोष्ठकस्थ फलयोर्ज्यंवा शोध्यं तत् मंद फलसंज्ञकं भवति एतानि मं
दकेंद्रे शोध्यानि शीघ्रकेंद्रे योज्यानि यदा प्रथमकोष्ठे मंदकेंद्रं भवति द्वितीय कोष्ठ
के चेत् अन्यथा अथ स्पष्टशीघ्रकेंद्रात षष्ठ कोष्ठकस्थं फलं ग्राह्यं स्पष्टमंदकेंद्राद
ष्टमकोष्ठकस्थं कलाभिधसंज्ञं फलं ग्राह्यं पुनर्यदि स्पष्टमंदकेंद्रं उपरितन कोष्ठके षु
भवति तदा स्पष्टशीघ्रकेंद्रात पंचमषष्ठ कोष्ठकस्थ फलांतरं ग्राह्यं तत्कलाभिधेन गुणनी
यं षष्ठकोष्ठकस्थ गृहीतफले शोध्यं यदि अधस्तन कोष्ठकेषु भवति तदा सप्तमको

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰स॰
४७
247

फकस्यं यात्यंकत्वाभिधेन संगुणय षष्ठकोष्टकस्य फले योऽसंशीघ्रफलं भवति एतत्तमंद
स्पष्टकोऽस्यं यदा स्पष्टशीघ्रकेंद्रं प्रथमकोष्टके भवति यदि द्वितीयकोष्ठके भवति तदा शोध्यं
शोध्यं स्पष्टस्थानस्यो ज्ञादंतरं भवति अस्मिन् उञ्छयोजनीयं शोध्यं स्पष्टः स्यात्॥ राजाधि
राजप्रभुतोषणार्थं संम्राट् जगन्नाथकृते सुशिष्ये सिद्धान्तसारे खलु कोस्तुभेऽस्मिन् अछिव
प्रमाणो विरति जंगाम॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ०२ तत्र नव प्रकरणानि अष्टादश सेत्रा
णि संतितत्र प्रथमप्रकरणे च कुज्ञानोपकरणानि निरूप्यंते अथ ग्रहगतिज्ञाने सति
पूर्वोक्तप्रकारेण प्रत्येकवक्रचापानि चिकीर्षितानि संतितद्विषये अवलूनपूर्वसंज्ञके
नइदं कथितं यादिकक्षावृत्ते नीचोच्चवृत्तं कंतेत्र भूकेंद्रान्निःसृतारेखा नीचोच्चवृत्त क
स्प्यते उभयोरपि गतिः पश्चिमदिक्तः पूर्वदिशि कल्प्यते तत्र भूकेंद्रान्निःसृतारेखा नी
चोच्चवृत्तस्य खंडद्वयं करोति तत्र नीचोच्चवृत्तांतर्यावत्परिमितारेखा गच्छति तदर्धरे
खायाः वात्यस्य रेखया निष्पत्तिस्तथा यदि भवति तथा नीचोच्चवृत्तगते ग्रहस्याभ
वति तदेयं रेखायाः नीचोच्चवृत्ते नीचदिशि यत्र संलग्नास्ति तच्चिह्नादुपर्युच्चदिशि
मार्गी भवति। नीचदिश्यवो धः वक्री भवति। चिह्नस्य एव समगतिर्भवति। यदि प्रतिवृत्तं
कल्प्यते सा च भौमगुरुशनीष्टु भवति। यदा एतेषां प्रतिवृत्तकेंद्रगतिः भूकेंद्रोपरि सूर्य
गतितुल्या कल्प्यते ग्रहगतिश्च प्रतिवृत्ते शीघ्रकेंद्रगतितुल्या विलोमं तत्रैकारेखा भूकें
द्रान्निःसृता उभयदिशि प्रतिवृत्तसंपातद्वयं करोति तया कार्याः तस्याः अर्द्धरेखा लघु
खंडेन तथा निष्पत्तिरस्ति तदा नीचदिक्रेखा प्रतिवृत्तसंपातचिह्नं चक्रारंभस्थानं भ
वति॥ अथ मयारेखागणितेन संस्पष्टीक्रियते प्रथमसेत्रे ह चिह्नोपरि अवजदं नी
चोच्चवृत्तं कार्यं अहमध्यासः भूकेंद्रगतश्च कल्पनीयः मचिह्नं भूकेंद्रं कल्पनीयं वचिह्न
ता चिह्ने नीचस्थानादुभयदिशि तुल्यांतरिते वकल्पनीये पुनर्मवरेखा मतदरे
खा च कार्या उनर्द्धवरेखा वतरेखा च संयोज्या एते रेख अजव्यासस्य कचिह्ने संपा
तं करिष्यतः। तत्र अमरेखा मदरेखयोर्निष्पत्तिः अकरेखा कदरेखयोर्निष्प
त्तितुल्यास्ति कुतः अदरेखा दजरेखा च संयोज्या पुनर्ज्जचिह्नात् लजमरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खा अदरेखायाः समानांतराकार्या इयं दजरेखोपरि लंबो भविष्यति एवं दचिह्नको णाद्वयस्य साम्येन लमरेखा जचिह्नोपर्यच्छिता भविष्यति। अदमत्रिभुजं जमलत्रिभुजं च सजातीयं भविष्यति एवं हि अदकत्रिभुज जलकत्रिभुजे सजातीये भविष्यतः तस्मात् अमरेखा जमरेखयो र्निष्पत्तिः। अदरेखा जलरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति॥ इयं निष्पत्तिः अकरेखा कजरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति यदि अवजदं प्रतिवृत्तं कल्प्यते तदा कचिह्नं भूकेंद्रं भविष्यति अस्य व्यासोपि तमेव निष्पन्नो खंडद्वयरूपो भविष्यति तच भूकेंद्रात् उच्चपर्यंतं यद्यामखंडं तयोर्निष्पत्तिः उपरितननिष्पत्तितुल्यैव भविष्यति अथ द्वितीये क्षेत्रे तत्र दमरेखा मतरेखयोर्निष्पत्तिः वकरेखा तकरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति कुतः वनदरेखा अजव्यासोपरि लंबरूपा कार्या पुनस्तचिह्नात् मलंबः अजरेखायां निष्पन्नश्चाश्यः तत्र दनमत्रिभुजं तमकत्रिभुजे सजातीये भविष्यतः तत्र दमरेखा मतरेखयोर्निष्पत्तिः नवरेखा रूपदनरेखा तमरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति इयमेव निष्पत्तिः वकरेखा तकरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति पुनर्दमरेखा मतरेखायोगस्य मतरेखया निष्पत्तिः वततकरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति यदि हचिह्नात् हगलंब हकलंबौ दमरेखा वमरेखयोरुपरि निष्कासितौ भवतः तदा गमतयोर्निष्पत्तिः कततकरेखयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनर्गतरेखा तमरेखयोर्निष्पत्तिः कततकरेखयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति। यदि नीचोच्चवृत्तप्रकारे मदरेखा सा भवति यस्यां गतरेखा मतरेखयोर्निष्पत्तिः नीचोच्चवृत्तगति ग्रहगतिनिष्पत्तितुल्यास्ति। तदा प्रतिवृत्तप्रकारे वतरेखा सारेखा भविष्यति यस्याः फकरेखा कतरेखयोर्निष्पत्तिरुपरितननिष्पत्तितुल्या भविष्यति प्रतिवृत्ते एतन्निष्पत्तिस्थाने कतरेखा कतरेखयोर्निष्पत्तिर्गृहीता नीचोच्चवृत्तगति ग्रहगत्योर्निष्पत्तिर्मंदकेंद्र शीघ्रकेंद्रयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति। इयं निष्पत्तिर्भौमितथ्यास्ति यथा हि चत्वारिंशतः निष्पत्तिः सप्तत्रिंशतास्ति प्रतिवृत्तगति ग्रहगत्योर्निष्पत्ति

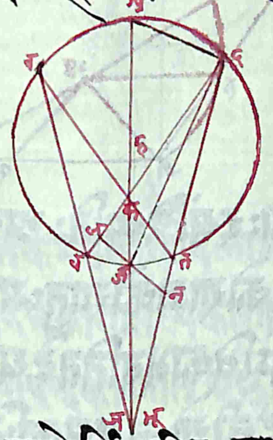

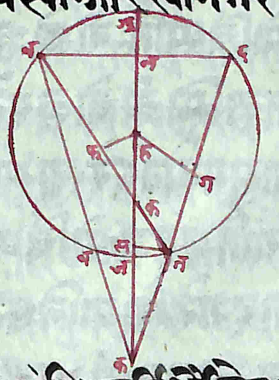

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स०
४८
248

रोदशीनास्ति। अपि च सूर्यगतितुल्यमंदकेंद्रशीघ्रकेंद्रगतियोगस्यानिष्पत्तिः शीघ्रकेंद्र
गत्यायथास्ति यथास्ति इयंनिष्पत्तिः भौमेतथास्ति यथाएकोनाशीत्याः निष्पत्तिः सप्त
त्रिंशतास्ति॥ अथ तृतीयक्षेत्रं अवनननृसमंज्ञेन यत्कृतंतन्निरूप्यते। अथ अवज
त्रिभुजेवजभुजो अजभुजादधिकः कल्प्यः। पुनः अधिकभुजाहजरेखातथापृथक्का
र्या। यथा अजभुजान्यूनानभवतितिअदरेखादवरेखयोर्निष्पत्तिः वकोणजकोणयोर्नि
ष्पत्तेरधिकाभविष्यति। कुतः अदजहसमानांतरभुजंचतुर्भुजक्षेत्रंकार्यंपुनर्वअ
रेखाजहरेखातथावर्द्धनीयायथाप्रचिह्नसंपातंकरिष्यति। पुनः अकेंद्रंकृत्वा अह
व्यासार्द्धेनवहचापंनिष्काश्यं इदं चापजाचिह्नगतंभविष्यतिचाजाचिह्नात्तुबहिर्गमिष्य
ति। यतः। अहरेखा अजरेखायाः न्यूनानास्तीतिकल्पितंतत
श्चापजाचिह्नेसंलग्नंतत्र अहप्रत्रिभुजं अवहक्षेत्रादधि

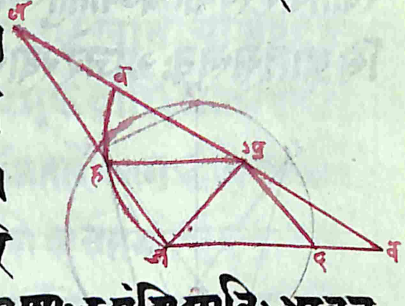

कमस्ति। पुनः अहजत्रिभुजं अहजक्षेत्रान्न्यूनमस्तितस्मा
त् अहप्रत्रिभुजअहजत्रिभुजयोर्निष्पत्तिः। प्रहरेखाहजरे
खयोर्निष्पत्तितुल्यास्तितदा प्ररेखा अवरेखयोरपि अस्याः इयंनिष्पत्तिः अवह
क्षेत्र अहजक्षेत्रयोर्निष्पत्तेरधिकास्ति वकोणतुल्यव अहकोणजकोणतुल्यह
अजकोणयोर्निष्पत्तेरप्यधिकास्ति। यदि अहरेखा अजरेखाऽधिकाभवतितदेयन्नि
ष्पत्तिरधिकाभविष्यत्येव अथ चतुर्थक्षेत्रं॥ ॥तत्र अवजदंनीचोच्चवृत्तंकल्पितं
अइरेखाभूकेंद्रनीचोच्चवृत्तकेंद्रगताकल्पिता। एतत् अवश्यमपेक्षितंभवति हजज
प्ररेखयोर्निष्पत्तिः नीचोच्चवृत्तकेंद्रगतिग्रहगतिनिष्पत्तेरधिकास्ति। यद्यधिकान
भवतितदास्मिन्नीचोच्चवृत्ते ग्रहो वक्रीनभवति याभिः रेखाभिर्नीचोच्चवृत्तखंडानि
भवंति तासु मध्यवप्ररेखाप्रारेखाकल्पितावप्ररेखाईस्पर्शवरेखयानिष्पत्तिः नीचो
च्चवृत्तगतिग्रहगत्योर्निष्पत्तितुल्याभवति। इदशरेखा एतादृशानीचोच्चवृत्ते भवि
ष्यतिता दशरेखायानिष्कासनंगणितेनरेखागणितेन चापेस्फुटीभविष्यति। य
दि अवचापतुल्यं अरचापंपृथक्क्रियतेदतवरेखायोज्यतोतदातचिह्नंप
तितत्प्रकारे भूकेंद्रंभवतिरवरेखानवरेखयोर्निष्पत्तिः प्रतिवृत्तगतिग्रहगत्यो

र्न्निष्पतितुल्याभविष्यति। प्रकारद्वयेपिवचिह्नंवक्रमार्गयोरारंभविरामस्थलमस्ति। वक्षि द्राद्दुच्च
दिशिय ज्ज्यायंतन्मार्गचापंनीचदिशिवक्रचापंवक चापंउच्चदिशिदृष्टयकुकार्यंपुनर्मकलरेख
कतमरेखादकरेखाहकरेखा स्त्रसंयोज्याः तच्चवकमन्निभुजेववरेखावकभुजादधिका
स्तितदावबरेखावमरेखयोर्न्निष्पतिः कमवकोणाकवचकोणायोर्न्निष्पतेरधिकाभवि
ष्यति पुनर्ववरेखाईस्यवमरेखयानिष्पतिः नीचोच्चवृत्तगतिग्रहगत्योर्न्निष्पतिरूपा
स्तिइयंनिष्पत्तिः कमवकोणाकवरुपद्विगुयाकवमकोणातुल्यकहवकोणयोर्न्निष्प

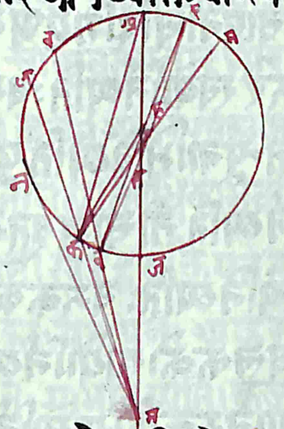

तेरधिकास्ति। तस्मात्कमवकोणाकहवकोणयोर्न्निष्पतिः
नीचोच्चवृत्तगतिग्रहगत्योर्न्निष्पतेर्न्यूनाभविष्यति। नीचो
च्चवृत्तगतिग्रहगत्योर्न्निष्पतिः कवकोणादधिकोनवष्यति
केनचित्कोणेनकहवकोणस्यानिष्पत्यास्तुल्याभविष्यतित
चनमवगतुल्यचकलकोणचवककोणायोः कोणोकमवको
णादधिकः कल्पितः यस्मिन्कालेग्रहः कवचापतुल्यंचल
ति कमवकोणंविलोमगत्याउत्पादयति च तदानीचोच्चवृत्तकेंद्रं अनुलोमेनचलिता
वमनकोणातुल्यंकोणमुत्पादयिष्यावतिविलोमगत्युत्पन्नकमवकोणः अनुलोमग
त्युत्पन्नकोणात चेच्छोध्यतेतदाशेषं अनुलोमास्पष्टगतिः कमनकोणातुल्यावशि
ष्यतितत्रग्रहयोमार्गीभविष्यति अथप्रतिपृत प्रकारे वरेखामवरेखयोर्निष्पतिः वम
ककोणावचककोणायोर्निष्पतेरधिकास्तितस्मात्वमरेखामवरे खयोर्निष्पतिःव
मककोणाववककोणायोगतुल्यकलकोणायवककोणयोर्निष्पतेरधिकाभविष्यति
वकलकोणाववककोणानिष्पतेरप्यधिकाभविष्यतिः पुनः मवरेखामवरेखयो
र्निष्पतिर्दतरेखातवरेखानिष्पत्तेतुल्यासीतवककोणायो लकोणाच्चदकमको
णोनतुल्योस्तिववककोस्तुवदककोणानतुल्योस्तितस्मात्दकरेखातवरेखयो
र्निष्पतिः दकमकोणावदककोणायोर्न्निष्पतेरधिकास्ति पुनर्दवरेखावतरेख
योर्निष्पतिः वतककोणावदककोणायोर्निष्पतेरधिकास्ति अपिचदवरेखाई
स्यचतरेखयानिष्पतिः प्रतिवृत्तगतिग्रहगत्योर्निष्पतेर्न्यूनाभविष्यति पुनः प्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० स०
४९
249

त्निवृत्तगतिग्रहगत्योर्निष्पतिकोणः वतककोभवति वतककोणवहककोणयोर्निष्प
तेः तुल्याभविष्यतिवतककोणतोधिककोणः सच वतनकोणः कल्पितः यस्मिन्का
लेग्रहो चकका चापतुल्यविलोमंगच्छतिकतवकोणश्चोत्पत्स्यतितदाप्रतिवृत्तस्वग
त्याग्रहेषतनकोणतुल्यमनुलोमंगमयतितदास्यस्पष्टागतिरनुलोमाकतनको
णतुल्यावशिष्यति। अथपंचमक्षेत्रं॥ ॥यदिलकरेखाईस्पकमरेखायानिष्पतिः
नीचोच्चवृत्तगतिग्रहगत्योर्निष्पतेस्तुल्याकल्प्यते अथवाकमरेखाईस्पतकरेख
यानिष्पतिः प्रतिवृत्तगतिग्रहगत्योर्निष्पत्यातुल्याकल्प्यते कवचापंनीचदिशिएषक
क्रियतेपुनवलरेखासंयोज्यतेतदामवलत्रिभुजेलकरेखाकमरेखयोर्निष्पतिः वमक

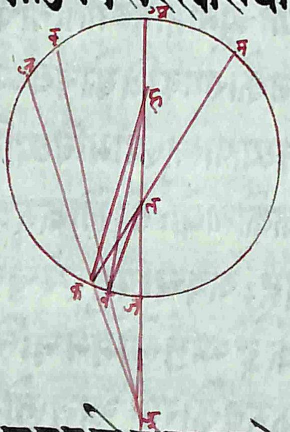

कोणवलककोणयोर्निष्पतेर्न्यूनाभविष्यति पुनः
लकरेखाईस्पकमरेखयोर्निष्पति नीचोच्चवृत्तगति
ग्रहगत्योर्निष्पतितुल्यास्तिइयंनिष्पतिः वमकको
णवहककोणतुल्यद्विगुणवलककोणयोर्निष्पते
तेर्न्यूनास्तितस्मातकहवकोणवमककोणयोर्निष्प
तिः ग्रहगतिनीचोच्चवृत्तगत्योर्निष्पतेर्न्यूनाभविष्यति
पुनः कहवकोणवतककोणयोर्निष्पतिः प्रतिवृत्तेग्रहगतिप्रतिवृत्तगत्योर्निष्पतेर्न्यू
नाभविष्यतिः ग्रहगतिनीचोच्चवृत्तगत्योर्निष्पतेर्न्यूनाभविष्यतिपुनः कहवको
वतककोणयोर्निष्पतिः प्रतिवृत्तेग्रहगतिप्रतिवृत्तगत्योर्निष्पतेर्न्यूनाभविष्यतितस्मा
तयस्यकोणस्यानिष्पत्तिएतादृशीभवति सः कोणः वहककोणादधिकोभविष्य
तितस्मात्ग्रहोवक्रीभविष्यतितदायस्मिन्नीनीचोच्चवृत्तेहमरेखाजमरेखयोर्नि
ष्पतिः नीचोच्चवृत्तगतिग्रहगत्योर्निष्पतेरधिकाभविष्यतितदातास्मिन्नीचोच्चवृ
तेग्रहोवक्रीनभविष्यतिकुतः यतोहमका त्रिभुजेहमरेखाहसकरेखातोन्यूना
स्ति॥ तदाजमककोणजहककोणयोर्निष्पतिः हजरेखाजमरेखयोर्निष्पतेर्न्यू
नाभविष्यतिइयंनिष्पतिः नीचोच्चगतिग्रहगतिनिष्पतेरधिकानास्तितस्मातज
मककोणजहककोणयोर्निष्पतिः नीचोच्चवृत्तगतिग्रहगतिनिष्पतेर्न्यूनाभवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्यति॥ अथद्वितीयतृतीयचतुर्थपंचमषष्ठप्रकरणोक्तंचताराग्रहाणांवक्रमार्गा
दिविचारोलिख्यते। अजवव्यासेअवप्रतिवृत्तंकार्यंजचिह्नंभूकेंद्रं अचिह्नेदवहनी
चोच्चवृत्तंकार्यं।जहरेखानीचोच्चवृत्तेयथाभिलागछतितथाकार्या।इयंरेखातथाक
ल्पनीयामध्याअनयारेखयाहमखंडाईजमखंडयोर्निष्पत्तिः नीचोच्चवृत्तगति
ग्रहगतिनिष्पत्तितुल्यास्यात॥ पुनः अमरेखासंयोजनी
या।पुनः अचिह्नातजहरेखायांअतलंवः कार्यः एतादृशा
नीचोच्चवृत्तेएतादृशीरेखाकर्तुंशक्यते।कुतः एतादृशनी
चोच्चवृत्ते अवरेखावजरेखयोर्निष्पत्तिः नीचोच्चवृत्तग्र
गतिनिष्पत्तेरधिकाभवति।यदि अजरेखायाः अस्यानि

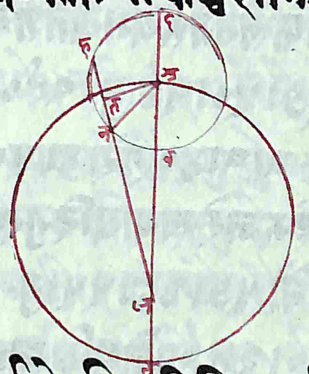

ष्पत्तौखंडद्वयंक्रियतेतदविभागचिह्नं अचिह्नवचिह्नयोर्मध्येपतिष्यतिविभागाचि
ह्नंकल्पितं।पुनः अकरेखाकजरेखयोर्निष्पत्तिः नीचोच्चवृत्तगतिग्रहगतिनिष्प
त्तितुल्याभविष्यति।कजव्यासेवृत्तार्द्धंकार्यंइदंवृत्तंनीचोच्चवृत्तेगचिह्नेसंपातंकरि
ष्यति।पुनःकमरेखाजमरेखेसंयोजनीयेपुनर्जमरेखाहचिह्नपर्यंतंवर्द्धनीया
जहरेखास्वेष्टरेखाजाता।कुतः अचिह्नादस्यांरेखायंघतलंवः।क्रियतेतदाक
मजत्रिभुजं अजत्रिभुजंसजातीयंभविष्यतितदातमरेखा॰ मजरेखयोर्निष्पत्तिः
अकरेखाकजरेखयोर्निष्पत्तितुल्याभविष्यतिइयंनीचोच्चवृत्तगतिग्रहगति
निष्पत्तितुल्यास्ति अथमध्यमकर्णतुल्योयदामंदकर्णोभवतितदामंदकेंद्रगतिः
मध्यमास्पष्टाचकि।चित्सांतराभवतितत्र अजरेखाचिज्या ६० तुल्यास्तिपुनः
अनेनप्रमाणेन अदरेखाशनौ ६।३० गुरौ ११।३० भौमे ३९।३० शुक्रे ४३।
१०बुधे २२।३० संपूर्णाजदरेखाश॰ ६६।३०गु॰ ७१।३० भौ॰ ९९।३०शु॰ १०।
३०।१०बु॰ ८२।३० शेषीभूताजवरेखाशः ५३।३०गु ४८।३०भौ०२०।३०शु॰
१६।५॰ बु॰ ३७।३०जदरेखाजवरेखाघाततुल्यजहारेखाघातः अनेनप्रमा
णेनश॰।३५५७।४५०गु॰३४६६।४५भौ २०३९।४५ शुक्रे १० ७३३८६।२०
बु०३० ९३क ४५ यदिमध्यममंदकेंद्रगतिः रूपमिताकल्प्यते।इयंतमरेखा।

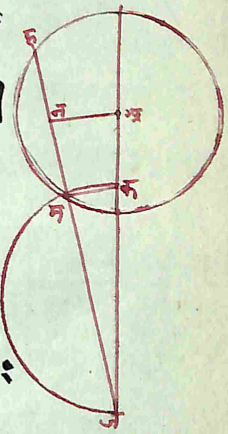

सि० स०
५०
250

स्थानेगृह्यते।जन्मरे खास्थानेमध्यमशीघ्रकेंद्रगतिः श: २८।२५।४६ गु०१०।५१
२९ भौ० ५२।५१शु०।३७।३१बु० ३।६।८ ।जहरे खास्थानेश ३०।२५।४६
गु१२।५१।२९। भौ० २।५२।५१।शु० २। ३७।३१बु० ५।६।८ अनेनप्रमाणे
नजहरे खाजन्मरे खाप्रथमघातः जहरे खाजन्मरेखाद्वितीयघातेनयदिविभाज्य
ते।फलंवर्गमूलंभवतिशनौ ४।६।४५ गुरौ ७५।५९ भौमे ८० ३।५०।३० शुक्रे ११
५७।५०।५६ बु० १९०।२९।३१। अस्यमूलेनप्रमाणं अजेष्टिस्तन्मानेन
श० २।१।४० गुरौ ४।५९।१ भौ० २८।२१।८ शु० ३२।३१।२९ बुधे १३।४८।७
इदंजन्मरेखयायदिगुण्यतेतदाअजेष्टिस्तत्प्रमाणेनजन्मरेखाप्रमाणंभवति
शनौ ५७।३८।५५।गु० ५४।६।४४।भौमे २४।४८।२५।शु २०।२०।११ बु४३
३०।२४ अजेष्टिस्तत्प्रमाणेनतन्मरेखाप्रमाणंगृह्यतेतदातअन्मकोणज्याभ
वतिश १८।४३।२०।३० गुरौ २६।०५ भौमे ४३।४ शु ४५।१२।२९ बु ३६।४८
।१८।३० आसांचापानितअन्मकोणप्रमाणानिशनौ १८।१०।३० गु २५।४०
।५० भौमे ४५।५२।१७ शु ४८।५३।३० बु ३७।५०।१४।अजेष्टिस्तत्प्रमाणे
नजतरेखातअजकोणज्यास्ति।अस्याश्चापेतअजकोणप्रमाणांशनौ ८४।२।५०
गुरौ ८२।२।२८ भौ० ६२।४३।५।। शु ६१।४५।५४ बुधे ७२।४८।२६ एतानिनव
तिशुद्धानि।अवशेषंअजन्मकोणप्रमाणंशनौ ५।५७।१० गु ९।५७।३२।भौ २७।
१६।५५ शु० २८।१४।६ बु १७।१३।३४ यदिमंदकेंद्रगतिर्नभविष्यतितदारन्मे
ववक्रीग्रहस्यार्द्धचापंभवति।तस्मात्तत अजकोणात्यदितअन्मकोणः शोध्यते
तदावशेषंन्मअवकोणाभवतिशनौ ६५।५२।१२ गुरौ ५७।२१।३८ भौ १६।५०
२८ शु १२।५२।२४ बु ३४।५६।१२ इदंवक्रार्द्धचापस्यस्पष्टशीघ्रकेंद्रमस्ति।
अस्यचापस्यशीघ्रमंदकेंद्रणभागः उपरितेनानिष्पातिः प्रमाणेनश २।१९।०
गु ५।१।२४ भौ १८।७।३३ शुक्रे २०।३५।१८ बु ११।४।५८। इदं अजन्मको
णात शोधितंकृतः यतोमंदकेंद्रगतिरनुलोमास्ति।ग्रहगतिर्विलोमास्तिशेषं
शनौ ३।३८।१०गुरौ ४।५६।८ भौ ८।९।२२।शुक्रे १।३८।४७ बु ६।८।३५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऽरेवक्राह्वे चापमस्तिसंपूर्णचापंशनौ ७।१६।२० गुरौ ८।५२०६।भौ१६।१८
४४।भृ१५।१७।३४बु१२।१७।१०।यावताकालेनचपरितननिः सारितस्य
स्पष्टशीघ्रकेंद्रे द्विगुणात् अवकोणातुल्यंगच्छति।तावान् कालोवक्रगतेर्ज्ञेयः श०१
३८।गुरोर्दि१२० भौमे१३भृ ४१।४०बु२२।३० अयोच्चकर्णयदिनीचोच्च
वृतकेंद्रेमंदोच्चेभवतिमध्यमार्कान्तर्ग्रहोयज्ञ्यांशपंतरितोभवति।वक्रारंभकाल
स्पष्टमंदकेंद्रं तावद्भवतियावत्मंदकेंद्रगतेर्भोगाख्य चापेभवति।ततशनौवेधे
नांशद्वयंतुसमुपलब्धंगु५।भौ१८भृ२१बुधे ११ यदिस्पष्टमंदकेंद्रमुच्चेएता
वद्भवतितदामध्यममंदकेंद्रंमंदफलंतुस्वप्रमाणेनाधिकंभवतियथाबुधे ११।
३० अस्मिन्काले अजरेखाउच्चस्थानान्न्यूनाभविष्यति।इदंशनौगुरौचत
रेखसंमस्तिभौमेक २०भृ५बुधे २४। तस्मादजेरेखा अस्मिन्कर्णे० श० ६।
३।२५गु६२।४५।भौ६५।४० भृ० ६१।१० बु६८।३६ संपूर्णाजदरेखाश०
६८।५५गुरो१४।१५भौ००५।१०भृ००४।२०बु८१।६ शेषंजवरेखाश०
५६।५५गु५१।१५भौ२६।१० भृ१८।१बु४६।६ अनेनप्रमाणेनजदजवघातः
श ३८।१८।२५।४५गु३०८० ५५।१८।४५भौ२७५१।५१४०भृ१८ १८
बु४१८२।४२।३६अस्मिन्कर्णेशनेरेकांशमितमंदफलस्यांतरं०।६। ३०गु०
५।१०भौ०१०।२०भृक्रे०।२।२०बु०२।२० येघेतानिमंदफलानिकाल्पितरू
पमितमध्यममंदकेंद्रात्शोध्यतेतदास्यकर्णस्यतमरेखास्थानेस्पष्टमंदफल
स्पष्टमंदकेंद्रमवासिष्टंस्यात्इदंशनौ०।५३।३०गु०५४।५०भौ ४८।४०
भृ०५७।४०बु०५१।४० एतान्येवफलानिमध्यमशीघ्रकेंद्रेपरिशोध्यंतेतत
दास्यकर्णजास्यजमरेखास्थानेवशीघ्रकेंद्रमवसिष्टंस्यात्श० २८।३२।
१६।गु१०।५६। ३९।भौ१।३।११।भृ०।३९।५१।बु ३।११।२८ तस्मात्सं
पूर्णजहरेखास्थानेश० ३०।१८।४६।गु१२।४६।१८भौ२।४२। ३१भृ
२।३५।११।बु५।६।४८ अनेनप्रमाणेनजहरेखाजमरेखयोर्घातःश०
८६।५।४६।५०गुरो१३९।४६।४२।भौ२।५४।८भृ१।४३४बु१६।१८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰स॰
५२
252

रेखाषष्टितुल्याकल्प्यतेतदातन्मरेखानअरकोणज्याशनौ १९।४८।६गु२७।७।२४
भौ।४७।४१।५१।भृ४६।११।१।३०बु३४।३६ ४७ अस्यांश्चापंत अरकोणप्रमाणं
श॰१८।१६।१७।गु२६।५२।३२।भौ५२।३९।५।भृ५०।१९।४७।बुधे३५।१३।५२यदि
अजरेखाषष्टितुल्याकल्प्यतेतदात अजकोणज्याश॰ ५८।३८।५३।गु५९।३८।५३
भौ५३।५१।३भृ५३।०।४३।बुधे५६।३८।४५। अस्यांश्चापंत अजकोणप्रमाणंश ८३
४७।२७।गुरौ ६८।४१।२० भौ ६३।५०।११।भृके ६२।४११बुधे७०।४४।७ इदंनवति
शुद्धं शेषं अजभ्रकोणः यदिमंदकेंद्रगतिर्नस्यात्तदा अयमेवकोणः वक्रस्य चापार्द्धं
भविष्यतिश ६।१२।३३।गु॰१०।१८।४०भौ॰ २६।९।४२भृ॰२७।५५।४९।बुधे१९।१५।
५३। अवशिष्टं भ्र अव कोणः वक्रस्पशीघ्रकेंद्रार्द्धमस्तिश॰ ६४।३१।१०।गु५२।४८
१८।भौमे ११।११।६भृके ११।४४।२४बुधे३५।३०।१५।एतावन्मितस्पशीघ्रकेंद्रस्य
स्पष्टमंदकेंद्रभागः श॰ २।३३।२८गुरौ५।२१।२०भौ २०।२३।४२भृ॰२०५३।३०बु०
११।३९।३मध्यममंदकेंद्रभागः शनौ २।१६।४५।गु॰ ४।१४।२० भौ१६।५२।५२।भृ॰
२०।४।३०बुधे११।२१।३५।प्रथमभागः अभ्रअकोणात्शोधितः शेषंवक्रचापा
र्द्धंश॰३।३९।५गु४।५७।२०भौमे५।३६।७भृ॰७।२।१९।बु॰ ७।३६।२६ संपूर्णवक्रचा
पंश॰ ७।१८।१०गु०९।५४।४०भौ११।१२।१४भृ॰१४।४।१८।३८बु१५।१२।४६।व
क्रारंभविरामपर्यंतंकालः श॰ १३।९गु॰ ११८ भौमे५।३६।७भृ॰ ७।२।१९।बु॰७।३६।
२६।संपूर्णवक्रचापंश॰ ७।१८।१० गु॰ ९०५४।४० भौ११।१२।१४भृ॰१४।४१८
३८।बु॰१५।१२।४६ वक्रारंभविरामपर्यंतंकालः शः १३९ गु॰ ११८ भौ६४ भृ ४१बु२३
एतानिप्रमाणानिवेधोपलब्धिसमानिसंति अथउच्चकर्णनीचकर्णौ चेयं नीचकर्ण
श्चयथामंदकेंद्रगतिभागोगृहीतोसौ अनेनप्रकारेणयथाभौमेतदानयनप्रकारउ
च्यतेभौमस्यस्पष्टशीघ्रकेंद्रचापंवक्रारंभमारभ्यवक्रमध्यपर्यंतंउच्चकर्णे २२।१३।
१९। यथास्पष्टशीघ्रकेंद्रस्यप्रमाणस्य १।३।११।निष्पत्तिः १।०।०। अनेनयथा।
स्तितदनुसारेणमध्यममंदकेंद्रप्रमाणं २१।१० इदं स्थूलं यतः स्पष्टमंदकेंद्रंव
क्रस्थानेएकपना।स्तिएवंनिष्पत्तियोप्येकरूपानसंतिपरंचसंपूर्णमंतरं अस्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्कालेएतन्मंदकेंद्रस्यफलादधिकंनास्ति तच्च ३।४५। एतत्स्पष्टमंदकेंद्रात्य
दिशोध्यंयतउच्चकर्णस्पष्टशीघ्रकेंद्रंमध्यमशीघ्रकेंद्रादधिकंभवतिः अतः शोध्यतेअ
वशेषं १८।२८।१९। मध्यमशीघ्रकेंद्रंजातंअस्य०।५२।५७निष्पत्तिः मध्यममंदकेंद्रेन
११०।० यथाभवतितथानिष्पत्त्यनुसारेणमध्यममंदकेंद्रं २०।५८।२१इदं २१।७०।अ
स्यस्थानेगृहीतंयतस्त्विदंसूक्ष्मंजातंतत्कालीनंयन्मंदफलं ३।४५। एतन्मध्यममंदकेंद्रा
त्यदिशोध्यंयत उच्चकर्णस्पष्टशीघ्रकेंद्रंमध्यमशीघ्रकेंद्रादधिकंभवति अतः शोध्य
ममंदकेंद्रं २०।५८।२१।इदं २१।७० अस्यस्थानेगृहीतंयतस्त्विदंसूक्ष्मंजातंत
त्कालीनंयन्मंदफलं ३।४५। एतन्मध्यममंदकेंद्रात्शोधितंयतः उच्चकर्णस्पष्टमं
दकेंद्रंमध्यममंदकेंद्रात्स्वल्पंभवति अतः शोधितेशेषंस्पष्टमंदकेंद्रं १७।१३।२१।इदंव
क्रस्यचापार्द्धं इदं गृहीतंएवंसर्वत्रगृहीतं अथसप्तमंदप्रकरणंतत्रवक्रस्यसारिणी
लिख्यते एतत्स्थापनार्थंसारिण्यांविस्तारेद्वादशकोष्टकाकृतादैर्घ्येस्यषड्भिरेंशे
रंतरंलिखितंशेषेष्वुदशसुकोष्ठेषुपंचग्रहाणांस्पष्टशीघ्रकेंद्राणिलिखितानि एतानि
स्पष्टशीघ्रकेंद्रप्रमाणानिमयाप्राङ् निरूपितकर्णत्रयेणतेषामंतरेणचनिष्कासिता
नि। एतान्यंतराणिफलसारणीस्यअष्टमकोष्टकेकलाभिधमस्तितन्निष्कासनेनता
न्यंतराणिनिष्कासितानिसंतियतः कलाभिधस्तानेमंदकर्णेनभवति। एतानियानि
यानिप्रमाणान्युत्पन्नानितानिनीचोच्चवृत्तकेंद्रंमंदोच्चात्मंदनीचाद्यावतारितंभव
तितत्कालजानिबोध्यानि। यदामंदोच्चस्थाने अथवामंदनीचस्थानेयदाभवतितदा
तदज्ञानार्थंउपायोनिरूप्यते तत्रशनैगुरोचयानि चापान्युपलब्धानिमंदोच्चस्था
नेमंदनीचस्थानेचगृहीतानिः। पुनः यत्रवक्रारंभः यत्रचवक्रसमाप्तिः तयोर्द्वयो(
श्चापान्मेनेनप्रकारेणगृहीतानितत्रशनेउच्चकर्णवक्रचापार्द्धस्यस्पष्टशीघ्रकेंद्रं
ह ७।१५ तदानीचोच्चवृत्तेनीचोच्चस्थानादुभयदिशि एतावन्मितंचापंभविष्यति
इदंभार्द्धांशात्शोधितमवशिष्टंवक्रारंभस्यस्पष्टशीघ्रकेंद्रंजातं ११२ तदेवभा
र्द्धे शोध्यो जितंजातंवक्रविरामकालीनस्पष्टशीघ्रकेंद्रं २४७।१५ एतावान्मितं
चापंभविष्यति। इदंभार्द्धांशात्शोधितमवशिष्टंवक्रारंभस्यस्पष्टशीघ्रकेंद्रंजातं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०म०
५३
253

११२ तदेवभाद्वीशेषुयोजीतंजातंवक्रविरामकालीनस्पष्टराशिध्रुवकेंद्रं २४३।१५ ए
तद्द्वयंशनिकोष्टकेषुशून्यंकोष्टकसन्मुखेषष्ठ्यधिकशतत्रयतुल्यकोष्टकसन्मुखेच
लिखितं। अनेनैवप्रकारेणमंदनीचकर्णानिद्वाशीत्यशीत्यधिकशतकोष्टकसन्मुखे
लिखितंशेषेषुभौमबुधशुक्रेषु अंतरंमहदस्तिनीचोच्चवृत्तकेंद्रस्यातिरं उच्चस्था
नान्नीचस्थानाच्चभौमेउच्च· २०।५८।२० नीचस्था१६।५३ शुउच्च· २१।६। नीचस्था
ना ५।बु· उच्च१०।०७ नीचस्थानात११।२२। मध्यकर्णस्य ६० उच्चकर्णेननीच
कर्णेन चांतरंभौ ५।४० शु१।१०।बुधेउच्चकर्णादंतरं ८। ३६ नीच४।१८। कर्णो
मध्यकर्णोऽन्यकर्णोषुच्चयत्से पूर्णमंतरंभौम ६० शु०।१५ बु· उच्चस्थले ६।०।
नी०। ४।२६ स्पष्टराशिध्रुकेंद्र मध्यकस्यभौ१६। ५१।शु१२।५२।बु३४।५६ एतेषां
चापानामंतरं अन्यकर्णचापानामंतरं चभौमेउच्चकर्णे ५।२२। नीचकर्णे ५।४० शु०
उच्चकर्णे१।१२। नीचकर्णे१।८ बुधेउ०२।४ नीचकर्णे०। ३४। एतान्यंतराणिहृती
यांतरेणगुणितानिप्रथमांतरेणभक्तानिलब्धंभौ· उ· ५।४१। नीचकर्णे६०।शुक्रो
च्चकमेकर्णे१०७ नीचकर्णे१।०३ बुधेउच्चकर्णे २१० नीचे०।३५ एतानिमध्य
कर्णस्यस्पष्टराशिध्रुकेंद्रेषुयोजितानिशोधितानि चतदा उच्चकर्णस्यनीचकर्णस्य
चस्पष्टराशिध्रुकेंद्रंजाताभौ·उ· २२।३२। नीचकर्णेवं।१३ बुधेउच्चकर्णे २।१।५१
उ०शुक्रे१४।१८ नीच· ११। ३८।बु०उ० ३२।४६ नीच०३५।३१ एतानिभाद्वीश
युतानितदावसिष्टंवक्रारंभस्पष्टराशिध्रुकेंद्रंभौमेउ०१५३।२८ नीच· १६८ शुउ०१६
५। ५१ नीचकर्णे१६८।२१ बुधे१४७।१४ नीच· १४४।२८ तान्येवचापानिभाद्वी
शयुतानितदावक्रविरामस्पष्टराशिध्रुकेंद्रंजातंभौ० उच्च· २०२।३२ नीचे१९०।५१ शु
क्रोच्चे१९४।१८ नीचे१९१।३८ बु० उ०२१२।४६ नीचे२१५।५४ नीचकर्णे ५४।१
३१ एतानितेषुवकोष्टकेषुलिखितानि शेषकोष्टकस्थापनार्थंअयंप्रकारः उच्चा
त्रिंशद्भागांतरितंनीचोच्चवृत्तकेंद्रंयदाभवतितत्रमंदकर्णांशनो ६३२ गु· ६२।२६
भौमे६५।२४ शुक्रे६१।६ बु६६।३५। एषांमध्यकर्णैःसहांतरंशनो ३।२।गुरो२।२६
भौ५।२४।शु·१।६ बु६।३५। उच्चकर्णमध्यकर्णांतरपानो ३।२५ गु· २।४५ भो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

६।०शु०।०५।बुधे ८।० स्पष्टशीघ्रकेंद्रस्योच्चकर्णो ऽस्य मध्यकर्णो स्पष्टशीघ्रकेंद्र
स्य मध्यकर्णो चांतरं शनौ ०।२३ गु ०।३३ भौ ५।४०।शु ०।०७ बुधे २।१० एतत्प्रथमां
तरेण गुणितं द्वितीयांतरेण भक्तं लब्धं शनौ ०।२७। गुरौ ०।२२। भौमे ५।७ शुक्रे ०।१८
बु० ०।३५। एतानि मध्यकर्णशीघ्रकेंद्रेषु योजितानि बुधनविनष्टकर्णस्पशीघ्र
केंद्राणि जातानि शनौ ६।६।६ गु ७५।४४ भौमे २०।५८ शु० ७४।० बु ३३।२०। एतानि
त्रिंशत्सन्मुखकोष्ठकेषु लिखितानि अनेनैव प्रकारेण सारणी २ संपूर्णा कृता यदि
स्पष्टशीघ्रकेंद्रं मध्यममंदकेंद्रस्य सन्मुखे लिखितं तत्र प्रत्येकोंकस्य मंदफलं शोध्यं
वा योज्यं तस्मात् स्पष्टशीघ्रकेंद्रं प्राप्य पुनस्तदेव तेषु कोष्ठकेषु लिखनीयं अथाष्ट
मप्रकरणं॥ ॥तत्र सारणी लिख्यते॥ अथ नवमं प्रकरणं तत्र बुधशुक्रयोः
स्पष्टसूर्यात् प्रत्येकराशौ परमं अंतरं निष्काश्यते परं च बुधस्योच्चं ६।१० शुक्रस्य ०।२५
यदोच्चं भवति तदनुसारेण निष्काश्यते। अथोच्चगत्यंतरेणाग्रे अंतरं पतति तन्मद्दु
दुक्तप्रकारेण सुधीभिः साधनीयं तत्रोदाहरणार्थं मेषारंभे शुक्रप्रकक्ष्य अंतरं नि
ष्काश्यते। अहरेखा केंद्रगतव्यासः कल्पितः। अचिह्नमुच्चं कल्पितं वा चिह्नमभिचा
रकेंद्रं कल्पितं। जचिह्नं प्रतिवृत्तकेंद्रं कल्पितं दचिह्नं भूकेंद्रं कल्पितं पुनः प्रतिवृत्त
केंद्रात् जगरेखा निष्काश्या। पुनः गरेचिह्नोपरि वृत्तं नीचोच्चवृत्तं कार्यं पुनः दचिह्नात् द
तरेखा नीचोच्चवृत्तपालि संलग्ना प्रथमपक्षे च पूर्वदिशि द्वितीयपक्षे च पश्चिमदि
शि कार्या पुनर्वगरेखा गतरेखा संयोज्या पुनः जकलंबं जललंबं वमलंबं वा निष्का
श्याः दअरेखास्थानं वृषेपंचविंशत्यंशेस्ति दतरेखास्थाने च मेषारंभोस्ति दाअ
दतकोणो जातः ५५।० अस्य ज्या ४८।४८। इदं जदरेखा षष्टिस्तत्प्रमाणेन जकरेखा

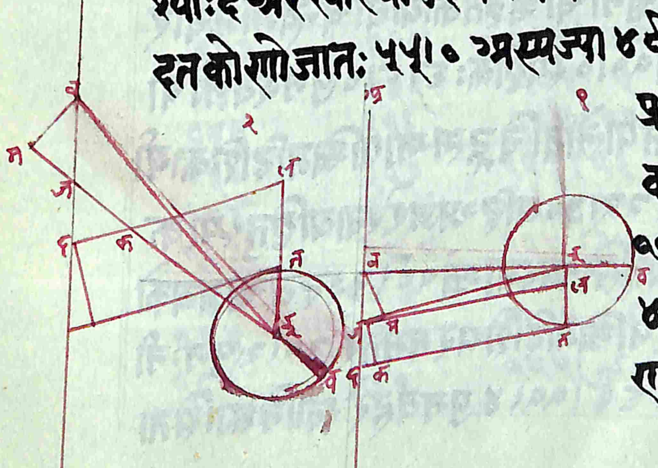

प्रमाणमस्ति यदि जदरेखा ०।०५ तदा ज
करेखा ०।० अनेन प्रमाणेन गतरेखा ४३
०० एतावत्यस्ति तस्मात् गलरेखा प्रथमपक्षे च
४३।८। द्वितीयपक्षे च ४४।०३ इयं जलको
णज्यास्ति अस्याश्चापं प्रथमपक्षे च ४४।३८

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

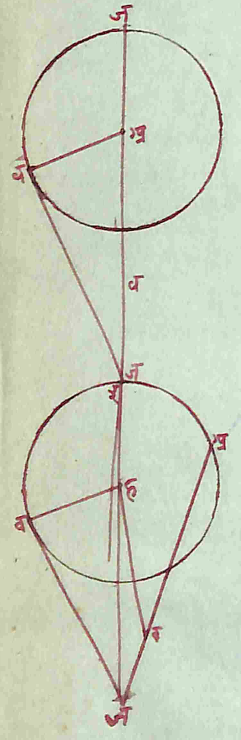

द्वितीयेक्षेत्रे ४७।३०। इदं मजलकोणप्रमाणमस्ति। तस्मात् अदतकोणस्त्रैत्रवतेः शोध्य
तेतदावशिष्टं दजककोणः स्यात् लजककोणः समकोणोस्ति तस्मात् मजदकोणः प्रथ
मक्षेत्रे १६८।३० द्वितीयक्षेत्रे ७७।३० अस्यज्या प्रथमक्षेत्रे ५०।४७।३० द्वितीये ५८
३० आसां कोटिजीवाः प्र० ५८।१ द्वि० १२। ५४ इदं वजेषष्टिस्तत्प्रमाणेन वमरेखा
जमरेखयोः प्रमाणमस्ति यदि वजे १। १५६ तदा वमरेखा प्र० १३। द्वि० १। १३ जमरेखा
प्र० १।१४ द्वि० ।०।१६। मररेखा प्र० ५८। ४६ द्वि० ६०।१६ वमरेखा प्र ५८। ४६। द्वि०
६०।१७ यदि वमे षष्टिः ६० तदा वमरेखा प्र० ।०।१३। ३०। द्वि० १।१२।३० इयं वमरे
मकोणज्यास्ति। अस्याश्चापं प्र० ।१३। द्वितीये १। ८।३० इदं वमरमकोणप्रमाणमस्ति
यदि मजकोणः भार्द्धांशेभ्यः शोध्यते तदा शेषं अज[illegible]रकोणः स्यात् प्र० १०।२२। द्वि
१०२।२५।३० तस्मात् अवरकोणः प्र० १०।३५ द्वि० १०३।३५ इदं मध्यमार्कस्पष्टकोण
स्यान्तरमस्ति तस्मात् मध्यमोर्कः प्र० १।१४।२५ द्वि० १०।११।२५। स्पष्टोर्कः प्र० १।१५
२४। द्विती० १०।१३।३८ तस्मात् पूर्वदिशि परमम् अंतरं ४५।४४ पश्चिमदिशि ४६।२२
बुधस्य वृश्चिकराशौ पश्चिमदिशि परमम् अंतरं च यदि स्ति तस्योदाहरणं निरूप्यते कुतः
एतत् परमम् अंतरद्वयस्य अस्मिन् अध्याये प्रयोजनमस्ति॥ अस्य स्पष्टज्ञानान् मध्यमज्ञानं
न भवति। अन्येषु भवति कुतः या रेखा प्रतिवृत्तकेंद्रात् उच्चगामिनी भवति या च अभिचारकें
द्रात् उच्चगामिनी भवति तद्द्रेखाद्वयं सर्वदैवैकरूपं न भवति। यतः प्रतिवृत्तकेंद्रं भ्रमति अस्य
स्पष्टः मध्यमात् निस्सारतिः यथापूर्वमुक्तं अत एव प्रत्येकराशौ मध्यमद्वयं कल्पितं। अवज
व्यासः केंद्रगतः कल्पितः अचिन्हम् उच्चं अस्मिन् उच्चे नीचो उच्चवृत्तं कार्यो वचिन्हम् अभिचार
केंद्रं जचिन्हं भूकेंद्रं च कल्पितं तत्र मध्यमोर्कः ६।१०।० स्पष्टोर्कः ८।८।० पुनः रवनीचो
च्चवृत्तं कार्यं पुनः जचिन्हात् जवरेखा नीचोच्चवृत्तपालौ वचिन्हं लग्ना पश्चिमदिशि कार्या
अवरेखा संयोज्या। अजरेखा ६८ अवरेखा २२।३० यदि अजरेखा षष्टितुल्या क
ल्प्यते तदा वरेखा १९।३४ इयं अजवकोणज्यास्ति अस्याश्चापं १८।२ इदं अजवको
णप्रमाणमस्ति। तस्मात् स्पष्टोग्रहः ६। २८।२ पश्चिमदिशि परमम् अंतरं २१।२ पुनः नी
चोच्चवृत्तकेंद्रं ६।१३।० कल्पितं तत्र स्पष्टोर्कः ६८।११।४ पुनः वहरेखा निष्कासिता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वक्रमार्गयोर्मध्यवर्त्ती

शं श ग गु

मंद राशि	मं. कें.	वक्रारंभ	मार्गारंभ	व.	मा.
कोष्ठक		१	शनि २	१	२
०	३६०	अं.कु.११२।४५	अं.के.२४७।१५	अं.के.१२४।५	अं.के.२३५।५५
६	३५४	११२।४५	२४७।१५	१२४।६	२३५।५४
१२	३४८	११२।४६	२४७।१४	१२४।७	२३५।५३
१८	३४२	११२।४८	२४७।१२	१२४।९	२३५।५१
२४	३३६	११२।५१	२४७।९	१२४।१२	२३५।४८
३०	३३०	११२।५४	२४७।६	१२४।१६	२३५।४१
३६	३२४	११२।५८	२४७।२	१२४।२१	२३५।३९
४२	३१८	११३।३	२४६।५७	१२४।२६	२३५।३४
४८	३१२	११३।८	२४६।५२	१२४।३६	२३५।२८
५४	३०६	११३।१५	२४६।४५	१२४।३९	२३५।२१
६०	३००	११३।२२	२४६।३८	१२४।४७	२३५।१३
६६	२९४	११३।२९	२४६।३१	१२४।५५	२३५।५
७२	२८८	११३।३६	२४६।२४	१२४।३	२३५।१७
७८	२८२	११३।४४	२४६।१७	१२५।१२	२३४।४८
८४	२७६	११३।५३	२४६।७	१२५।२२	२३४।३८
९०	२७०	११४।१	२४५।५९	१२५।३२	२३४।२८
९६	२६४	११४।१०	२४५।५०	१२५।४१	२३४।१९
१०२	२५८	११४।१८	२४५।४२	१२५।५१	२३४।९
१०८	२५२	११४।२७	२४५।३३	१२५।०	२३४।०
११४	२४६	११४।३५	२४५।४	१२६।१०	२३३।५०
१२०	२४०	११४।४३	२४५।१७	१२६।१९	२३३।४६
१२६	२३४	११४।५१	२४५।९	१२६।२८	२३३।३२
१३२	२२८	११४।५८	२४५।२	१२६।३६	२३३।२४
१३८	२२२	११५।५	२४४।५५	१२६।४४	२३३।१६
१४४	२१६	११५।११	२४४।४९	१२६।५१	२३३।९
१५०	२१०	११५।१६	२४४।४	१२६।५७	२३३।३
१५६	२०४	११५।२१	२४४।३९	१२७।२	२३३।५८
१६२	१९८	११५।२५	२४४।३५	१२७।६	२३३।५४
१६८	१९२	११५।२७	२४४।३३	१२७।८	२३३।५२
१७४	१८६	११५।२९	२४४।३२	१२७।१०	२३२।५०
१८०	१८०	११५।९	२४४।३१	१२७।११	२३२।४९

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०म०
५५
255

वक्रमार्गयोर्मध्यवर्त्ती

कोष्ठक	१	२	१	२	१	२	२
०	३६०	अंक: १५७ २६	अंक: २०२ ३२	अंक: १६५ ५	अंक: १९४ १५	अंक: १४७ १४	अंक: २१२ ४६
६	३५४	१५७।२९	२०२।३१	१६५।५२	१९४। ८	१४७।१३	२१२।४७
१२	३४८	१५७।३४	२०२।२६	१६५।५३	१९४।७	१४७। ८	२१२।५३
१८	३४२	१५७।४१	२०२।१९	१६५।५५	१९४।५	१४७। १	२१२।५९
२४	३३६	१५७।५०	२०२।१०	१६५।५७	१९४।३	१४६।५१	२१३। ९
३०	३३०	१५८। २	२०१।५८	१६६। ०	१९४।०	१४६।३९	२१३।२१
३६	३२४	१५८।१८	२०१।४२	१६६। ४	१९[illegible]।५६	१४६।२५	२१३।३५
४२	३१८	१५८।३४	२०१।२६	१६६ ९	१९३।५१	१४६।११	२१३।४९
४८	३१२	१५८।५५	२०१। ५	१६६ १५	१९३।३९	१४५।५५	२१४। ५
५४	३०६	१५९।१७	२०१।४३	१६६ २२	१९३।३८	१४५।३९	२१४।२१
६०	३००	१५९।४२	२००। ८	१६६।३०	१९३।२१	१४५।२३	२१४।३७
६६	२९४	१६०।१०	१९९।४०	१६६।३५	१९३।२५	१४५। ८	२१४।५२
७२	२८८	१६०।३९	१९९।११	१६६।४२	१९३।२८	१४४। ५८	२१५।२
७८	२८२	१६१।१०	१९८।५०	१६६।५०	१९३।१०	१४४।५२	२१५।८
८४	२७६	१६१।४४	१९८।१६	१६६।५८	१९३।२	१४४।४६	२१५।१४
९०	२७०	१६२।१८	१९७।४२	१६७।७	१९२।५३	१४४।४०	२१५।२०
९६	२६४	१६२।५४	१९७।६	१६७।१४	१९२।४६	१४४।३६	२१५।२४
१०२	२५८	१६३।३१	१९६।२९	१६७।२१	१९२।३९	१४४।३३	२१५।२६
१०८	२५२	१६४।९	१९५।५१	१६७।२८	१९२।३२	१४४। ३०	२१५।३०
११४	२४६	१६४।४७	१९५।१३	१६७।३५	१९२।२५	१४४।३३	२१५।३०
१२०	२४०	१६५।२५	१९४।३५	१६७।४३	१९२।१६	१४४।२९	२१५।३१
१२६	२३४	१६६।३	१९३।५७	१६७।५०	१९२।१०	१४४।२९	२१५।३१
१३२	२२८	१६६।३९	१९३।२३	१६७। ५६	१९२। ४	१४४ ३०	२१५।३०
१३८	२२२	१६७। ८	१९२।४२	१६८। १	१९१।५९	१४४ ३१	२१५।२९
१४४	२१६	१६७।३९	१९२।२१	१६८। ६	१९१।५४	१४४ ३३	२१५।२७
१५०	२१०	१६८। ४	१९१।५६	१६८।१०	१९१ ५०	१४४।३५	२१५।२५
१५६	२०४	१६८।२८	१९१।३२	१६८।१४	१९१ ४६	१४४।३७	२१५।२३
१६२	१९८	१६८।४६	१९१।१४	१६८।१७	१९१ ४३	१४४।३८	२१५।२२
१६८	१९२	१६८।५९	१९१।१	१६८।१९	१९१। ४१	१४४।३९	२१५।२१
१७४	१८६	१६९।८	१९०। ४२	१६८।२०	१९१। ४०	१४४।४०	२१५।२०
१८०	१८०	१६९।९	१९०। ५१	१६८।२१	१९१।३९	१४४।४०	२१५।२०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हचिह्नोपरि रवनी चो ज्ञ्वतंकार्यंतत्रजवरे खानी चो ज्ञ्वतपालि स्पर्शं कृतवती कार्या पूर्वोक्तप्रकारेण अजहकोणः २।५२। ज्ञातः हजरेखा ६८।५८ हवरेखा हजे षष्टि स्तत्प्रमाणेन ९८।३४।३० हजवकोणश्च ९८।३ अजवकोणः २१।५५। स्पष्टो ग्रहः ७।१।५५ पश्चिमदिशि परममंतरं २०।२०।५१ स्पष्टयोरंतरं २।५३ परमांतरद्वयांतरं ०।११ प्रथमस्य स्पष्टस्य प्रथमराश्यारंभस्यांतरभागः ०।४। तस्मात्पश्चिमदिशि वृश्चिकारंभस्य परममंतरं २०।५८ वृश्चिकराशेः पश्चिमदिशि परममंतरज्ञानार्थं मध्यमस्य ज्ञातषड्राश्यंतरितस्यांतरं प्रथमं ३८।० द्वि० ४२।० कल्पितं प्रथममध्यमोऽर्कः १।१८।० द्वि०।१ २२।० स्पष्टोऽर्कः प्र० १।१८।३८ द्वितीयः १।२२।३१। एतदर्थं पूर्वोक्तवत्क्षेत्रद्वयं कार्यं पुनर्जवरेखानी चोत्क्षिप्तपालि लग्ना पूर्वदिशि कार्या। तस्माद् हवरकोणः प्र० ३८।० द्विती ये ४२।० पूर्वोक्तप्रकारेण वति श्चयः कार्यः दहजकोणः प्र० ४०।५१ द्वि० ४४।४ हवं २२। ३० तत्प्रमाणेन हजेरेखा प्र० क्षेत्रे ५५।५८ द्वि० ५०।५५ यदि षष्टिमिताकल्प्यते तदा हवरेखा प्र० २४।७ द्वि० २२।१२ २४।८।३० हजवकोणप्रमाणं प्र० २३।४२ द्वितीये २३।४५ वजदकोणः प्र० १७।१५ द्वि० २०।१८ तस्मात्स्पष्टो ग्रहः प्र० १।०।२६।१५। द्वि० १। ०।१८। परममंतरं पूर्वदिशि प्र० २२।२३। द्वि० २२।१२ द्वयोः स्पष्टयोरंतरं ३।४ परमांतरयोरंतरं ०।११ पूर्वदिशि परममंतरं २२।१३। इदमेवास्माकमिष्टं

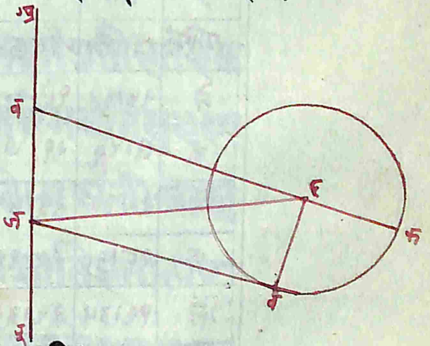

अनेनैव प्रकारेण सर्वेषां राशीनां परमांतराणि निष्काश्य सारणीकृतानि द्वादशपंक्तयो दैर्घ्ये पंचविस्तारे तत्र दैर्घ्ये स्य प्रथमकोष्ठके राशयः शेषेषु चतुर्षु कोष्ठकेषु ग्रहाणां पूर्वदिक्के पश्चिमदिक्के चांतराण्यस्मिन् इयं च सारणी॥ ॥राजाधिराजप्रभुतोषणार्थं सम्राड्जगन्नाथकृते सुशिष्यसिद्धांतसारे खलु कौस्तुभेऽस्मिन्नर्कप्रमाणो विरतिं जगाम॥ ॥ अथ त्रयोदशाध्यायः प्रारभ्यते॥ ॥ तत्रैकादश प्रकरणानि पंचविंशति क्षेत्राणि संति। अथ पंचग्रहाणां चारेषु शरकथनं अस्तोदयकथनं चावसिष्यं तत्र प्रथमतः शरसाधनं निरूप्यते प्रथमप्रकरणे तद्धि चारो वगंतव्यः। अत्र प्रत्येकग्रहे यथा स्पष्टगतावंतरद्वयमुपलब्धं तथैव शरगतावंतरद्वयमुपलब्धं तत्रैकमंतरं क्रांतिवृत्तवशेनोपलब्धं द्वितीयमंत

५६

256

स्पष्टात्सकाशाद्बुधशुक्रयोः परमः कर्णः

	शुक्रः	शुक्रः
	दिवा	रात्रिः
राशिः	००अं०क०	००अं०क०
मे०	४५।१४	४६।२७
वृ	४५।२६	४५।३१
मि	४५।३४	३४।४८
क	४५।४६	३४।२५
सिं	४६।२०	३४।३१
क	४६।३८	३४।५५
तु	४६।४५	४५।४१
वृ	४६।४७	४६।३०
ध	४६।३०	४७।३३
म	४६।७	४७।३५
कुं	४५।४१	४७।३४
मी	४५।२०	४७।७
	बुधः	बुधः
	दिवा	रात्रि
राशिः	००अं०क०	००अं०क०
मे	२४।१४	१९।३०
वृ	२२।१२	२१।७
मि	२०।१८	२३।४१
क	१८।३७	२६।१६
सिं	१९।३५	२६।३२
क	१६।१८	२६।१७
तु	१६।४६	२३।४२
वृ	२१।३२	२०।५८
ध	२६।६	१९।२८
म	२८।३७	१९।१४
कुं	२८।१७	१८।५१
मी	२६।२४	१८।०

रंनीचोच्चवृत्तवशेनज्ञातंप्रथमांतरज्ञानार्थंप्रतिवृत्तंक्रा
तिवृत्तोदरेनकल्पितंकिंतुतिरश्चीनंअपिचक्रांतिवृत्तेन
कृतसंपातंकल्पितं।द्वितीयांतरज्ञानार्थंनीचोच्चवृत्तंक
ल्पितंसंपातं।अनयाकल्पनयामंदकेंद्रगतिनिःशीघ्रकेंद्र
गत्योःनितांतंसूक्ष्ममंतरमुपलब्धंयतश्चाग्रेप्रोच्यतेअ
त्रमुहुर्मुहुर्वेधैरितिनिश्चितंयदास्पष्टमंदकेंद्रंउत्तरदिग्गा
तातदक्षिणादिग्गतात्।वाशरस्यान्नत्ववत्संशांतरितंभ
वति।स्पष्टशीघ्रकेंद्रंचस्पष्टोच्चस्यानात्स्पष्टनिचस्था
नाद्वानवत्संशांतरितंभवति।तदाग्रहः क्रांतिवृत्तेभवति
एतदर्थमेवक्रांतिवृत्तप्रतिवृत्तसंपातःभूकेंद्रगतव्यासे
चकल्पितःयथाचंद्रेकल्पितःनीचोच्चवृत्तस्यप्रतिवृत्तस्य
चसंपातःनीचोच्चवृत्तकेंद्रेकल्पितःपरमशरस्थानेनी
चोच्चगतव्यासेस्ति।भौमगुरुशनिषुइदंद्रष्टव्यंदैतेषां
स्पष्टमंदकेंद्राणयुत्तरदिशिभवंतितदैतेषामुत्तरःशरोभव
ति।अस्यामेवोच्चदिशियोग्रहोनीचोच्चवृत्तस्यनीचस्थाने
भवतितदैतेषामुत्तरशरोमहान्भवतियदिनीचोच्चवृत्तस्यो
च्चस्थानेभवतितदोत्तरशरोलघुर्भवति।यदैतेषांस्पष्टमं
दकेंद्राणिमीनचरदिशिभवंतितदाउपरितनप्रकारेणद
क्षिणशरोभवति।शनैगुरौचमयाउत्तरमशरस्थानंतु
लाप्रारंभासमंमएलब्धंभौमेचककौतिमासन्नमुपल
ब्धा।एतावताकथनेनरदंसिद्धंयेअंशाःप्रतिवृत्तस्ये
कव्यासेभवंतितेषांशरास्तुल्याएवभवंति।नीचोच्चवृ
त्तस्यनीचस्थानंमादिशिनभवभवतिवृत्तंमत्रमास्तिनी
चोच्चवृत्तस्यतिर्यक्रूरेखाक्रांतिवृत्तात्समानांतरिताभव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति। अस्य व्यासस्य नाम मध्यव्यास इति। उदयास्तव्यासश्च। अत्र स्पष्टो ग्रहः उदये प्रा
प्नोति। बुधे चंद्रे स्मिंश्च केंद्रे इदमुपलभ्यं स्पष्टमंदकेंद्रे नीचोच्चाभासत्वं भवति ग्रहश्च नी
चोच्चवृत्तस्योच्चे नीचे वा भवति तदा ते शराः समानाः एकदिक्का भवंति तत्र शुक्रे
उत्तरदिक्का एव भवंति बुधे च दक्षिणादिक्का एव भवंति यतो परमांतरितौ भवतः। तदै
ते शरा एकरूपा न भवंति शुक्रो पश्चिमदिशि यदि परमांतरे भवति तदा उच्चे उत्तर
शरो भवति नीचे च दक्षिणशरो भवति बुधः पश्चिमदिशि भवति तदा उच्चे दक्षि
णदिशि भवति नीचे चोत्तरदिशि यदि बुधशुक्रौ पूर्वदिशि परमांतरितौ भवतः। त
दा पूर्वोक्तात् विलोमदिक्काः शरा भवंति। यदैतयोः स्पष्टमंदकेंद्रं संपाते भवति नी
चोच्चवृत्तस्य षष्ठोच्चात् नवत्यंशांतरे विंवं च भवति। तदा बुधशुक्रौ क्रांतिवृत्ते भवतः। यदा
स्पष्टोच्चस्पष्टनीचस्थानयोर्भवतः तदा अनयोः परमशरो भवति। यदा शुक्रस्य
नीचोच्चवृत्तकेंद्रं उच्चान्नीचदिशि यदा गच्छति तदा संपातगते नीचोच्चकेंद्रे स
ति नीचप्रदेशशरः याम्यो भवति बुधस्य नीचप्रदेशः सौम्यदिग् भवति द्वितीयसं
पाते अस्माद्विपरीतं ज्ञेयं अनेनेदं ज्ञातं बुधशुक्रयोः प्रतिवृत्तयोः दक्षिणोत्तरा
गतिरस्तीति। कुतः नीचोच्चवृत्तकेंद्रं यदा संपाते भवति तदा क्रांतिवृत्तं प्रतिवृत्तं एक
मेव भवति उच्चे वा नीचे भवति यदा तदा शुक्रस्य परमशरः उत्तरो भवति बुधस्य
दक्षिणो भवति। अनयोर्नीचोच्चवृत्तस्य द्विप्रकारः शरो भवति। यदा नीचोच्च
वृत्तकेंद्रं संपाते भवति तदा नीचोच्चवृत्तव्यासरेखा नीचोच्चगता क्रांतिवृत्तात्पर
मांतरिता भवति तिर्यग्रेखा च क्रांतिवृत्तलग्ना भवति नीचोच्चवृत्तकेंद्रं यदा प्र
तिवृत्तनीचस्थाने उच्चस्थाने वा भवति तदा नीचोच्चवृत्तरेखा प्रतिवृत्तसमसूत्रे भ
वति तिर्यग्रेखा परमांतरिता भवति। अथ द्वितीयप्रकारेण तत्र शरगतिर्निरू
प्यते पूर्वमुत्तरमिदमस्ति प्रतिवृत्तेन क्रांतिवृत्ते संपातः कृतः प्रतिवृत्ते भूकेंद्रं यदि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि॰ स॰
४७
257

गतमस्ति। परं च एतावान् विशेषः भौमगुरुशनीनां परमांतराणि स्थिरराशिसं
ति। नीचोच्चवृत्तं प्रतिवृत्तस्य खंडद्वयं दिग्द्वयपि च भ्रमति दिग्द्वयेपि शरस्तुल्य
एव भवति। बुधशुक्रे च परमांतरं स्थिरं नास्ति अपि च प्रतिवृत्तस्य खंडद्वयं उभ
यदिशि मिथः स्थानविनिमयं करोति। तथाहि यदा नीचोच्चवृत्तकेंद्रं संपात-
स्थाने भवति तदा प्रतिवृत्तं क्रांतिवृत्तं च एकरूपं भवति पुनः संपातस्थानात् यस्मि
न् खंडे नीचोच्चस्य चलति। तत् खंडं शुक्रे उत्तरदिशि गच्छति बुधे दक्षिणदिशि गच्छ
ति बुधे दक्षिणदिशि गच्छति अथवा नीचोच्चो स्थानगत्यारेखात् स्यात् तस्य लघुवृ
ते भ्रमति। एते लघुवृत्तैः प्रतिवृत्ते समकोणसंपातः कृत एतेषां लघुवृत्तानां
केंद्राणि प्रतिव्यासे पतितानि संति लघुवृत्तव्यासार्द्धानि एतेषां शररूपा
णि संति। नीचोच्चवृत्तव्यासस्य गति लघुवृत्तेषु तथास्ति यथा नीचोच्चवृ
त्तकेंद्रं प्रतिवृत्ते भ्रमति अंशाः भगणाश्च अंशैः भगणैः समाना एव भवंति अ
नेन प्रकारेण भौमगुरुशनीनां नीचोच्चवृत्तकेंद्राणि राहुसंज्ञसंपातस्थाने
यदा भवंति शुक्रस्य नीचोच्चवृत्तकेंद्रं प्रतिवृत्तस्य नीचे यदा भवंति बुधनीचो
च्चवृत्तकेंद्रं प्रतिवृत्तेनोच्चे यदा भवति। तदैतेषां उच्चनीचगत नीचोच्चव्यासो लघु
वृत्तप्रतिवृत्तसंपाते भवति। ततोग्रे यदि चलति तदा नीचदिशि व्यासस्य लघुवृत्ते उत्त
रदिशि भवति। इति अत्र एकपदपर्यंतं वर्द्धितो भवति पुनर्द्वितीयपदे द्वितीय
दिशि संपातं गच्छति। तदा नीचोच्चवृत्तं प्रतिवृत्तस्य पदद्वयभ्रमणं करोति तदा
स्यापि भ्रमणेन पदद्वयं भ्रमति। पुनर्द्वितीयसंपातात् तृतीयपदे दक्षिणदिशि
भवति तत्र शरवृद्धिर्भवति यावत् नीचोच्चवृत्तस्य पदत्रयं प्रतिवृत्ते भवति तदा
स्यापि पदत्रयं भवति। पुनश्चतुर्थपदे प्रथमसंपातदिशि गच्छति यावन्नीचोच्च
वृत्तकेंद्रस्य प्रतिवृत्ते भगणपूर्तिर्भवति। मध्यव्यासाः क्रांतिवृत्तस्य समानांत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रिताभवंतिबुधशुक्रयोर्लघुवृत्ते भ्रमंति। येषां लघुवृत्तानां केंद्राणि प्रतिवृत्ते संति

एतेषामपि प्रतिवृत्तेन संपातः समकोणोऽस्ति। एतेषां व्यासार्द्धं परमशरतुल्यम

स्ति एतेषां व्यासानां लघुगतिर्लघुवृत्ते स्तुतस्यास्ति यथा पूर्वव्यासागतिः पूर्ववृ

त्तेऽस्ति। अथ व्यासस्य याम्यपश्चिमादिकसंपातस्थाने स्थितः शुक्रः उच्चं प्रति

गच्छति बुधः नीचं गच्छति तदा व्यासप्राप्ते उत्तरदिग्गतो भवति तावत् यावदेकपदे

परमशरो भवति। द्वितीयपदे द्वितीयसंपातं प्रति गच्छति तदाभावात् द्वितीयसंपा

तं प्राप्नोति तृतीयपदे शरः उपचितो भवति तदंते परमो भवति। चतुर्थपदांते पुनः

संपातं प्राप्नोति एताः नीचोच्चवृत्तस्य दक्षिणोत्तरगतयः प्रतिवृत्ताद्भवति एवं पूर्वाप

रा अपि गतयो भवंति। इष्टं लघुवृत्तं कल्पनीयं तस्य व्यासः परशरतुल्यः कल्पनी

यः अन्यद्द्वितीयं वृत्तं तत्तुल्यमेव कल्पनीयं द्वितीयवृत्तस्य केंद्रं प्रतिवृत्ते कल्पनी

यं प्रथमवृत्तकेंद्रगतिः व्यासगत्यर्द्धतुल्या विलोमा चास्ति। अनया कल्पनया

व्यासस्य दक्षिणोत्तरगतिर्भविष्यति पूर्वापरा न भविष्यति एतद्विचारार्थं प्रति

वृत्तस्य अवचापं कल्प्यं तं जदचापं कदं वृत्तस्य नीचोच्चव्यासमस्तकगतं क

ल्पितं उभयोः संपाते हचिह्नं कल्पितं हगचापं हमचापं उभयदिशि परमशरतुल्यं

कल्पितं। हवचापं पूर्वचापार्द्धतुल्यमेकदिशि कल्पितं। पुनर्वचिह्ने हवव्यासेन ह

गवृत्तं कार्यं पुनर्हचिह्ने हवव्यासेन तक लवृत्तं कार्यं। नीचोच्चव्यासप्रांतः गचि

ह्नं कल्प्यः हगवृत्ते जचिह्नात् वदिशि गतिः कल्प्या

वकेंद्रं वृत्तस्य कलवृत्ते जदिक्रः अदिशि पूर्व

गत्यर्द्धतुल्या गतिः कल्प्या यदि वचिह्नं एकपदं

गत्वा तचिह्नं प्राप्नोति तदा गचिह्नं वृत्तार्द्धं गत्वा

हचिह्नं गमिष्यति यदा वचिह्नं अन्यपदैकतुल्यं

गच्छतु कचिह्नगतं स्यात् तदा गचिह्नं वृत्तार्द्धं गत्वा

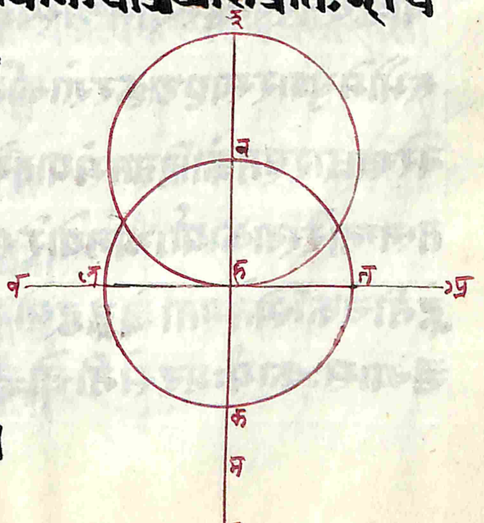

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मचिन्हेगमिष्यति। यदिरवचिह्नंतृतीयपदं चलित्वाल्लचिह्नंप्राप्नोतितदाग्रचि
ह्नमन्यवृत्तार्द्धंचलिष्यतिद्वितीयावृत्तोर्ध्वचिह्नेगमिष्यतिपरिवचिह्नंसंपूर्णंभ्र
मणंकरोतितदाग्रचिह्नंप्रथमस्थानगतंस्यात्।तस्मात्इदंग्रचिसर्वराजदरे
खोपरिग्रचिह्नमचिह्नांतर्भ्रमिष्यति। अथतृतीयप्रकरणेनउशरप्रमाणानि।
निरूप्यंते। प्रतिवृत्तस्यपरमांतरंनीचोच्चवृत्तस्यचपरमांतरंबुधशुक्रयोःसुगम
मस्तियतः अनयोर्नीचोच्चवृत्तकेंद्रंयदाउच्चेभवति अथनीचेभवतिग्रहोपिनी
चोच्चवृत्तस्यनीचेवाउच्चेभवतितदाशुक्रस्यशरःउत्तरदिशिदशकलातुल्यो
भविष्यतिबुधस्यदक्षिणदिशिपंचचत्वारिंशत्कलातुल्योभविष्यतियद्येतौ
सूर्य्यात्परमांतरितौभवतःतदैतयोःशरःउत्तरदिशिवादक्षिणदिशिपंचांश
तुल्योभवतियतःशुक्रोनीचोच्चेपंचांशेभ्योधिकोभवति। अतःपंचांशामितोगृही
तः।बुधस्यउच्चेनीचेअर्द्धांशतुल्यमंतरंभवतियदैतयोःस्पष्टमंदकेंद्रंसंपातस्था
नेभवतिग्रहःनीचोच्चवृत्तस्योच्चस्थानेभवतितदाशुक्रस्यशरःदिग्द्वयेप्येकांश
तुल्यउपलब्धःबुधेचअंशद्वयपादोने १।४५ यद्येतौनीचेभवतःतदाशुक्रशरः
६।२०।बुधस्य४। अत्रेदंज्ञातंशरकोणः २।३०। तदानीचोच्चवृत्तस्योच्चस्थाने
अस्यशरः १।२ नीचस्थाने ८।२२। उपलब्धःबुधेअंतरकोणः १।०५ तदानी
चोच्चवृत्तस्योच्चस्थानेअस्यशरः १।४६ नीचे ४।५ उपरितनगृहेषुशनिगु
रुभौमेषुशरस्यपृथक्करणंकठिनतरमस्तिअस्यविचारार्थंकल्पनाक्रियतेअ
वरेखाशरवृत्तक्रांतिवृत्तसंपातरेखालग्नाकार्या।जदरेखाशरवृत्तप्रतिवृत्तसंपा
तलग्नारेखाकार्या। अनयोरेखयोर्हचिह्नभूकेंद्रेसंपातजातःजचिह्नमुच्चंदचि
ह्नंनीचंकल्पितंएतच्चिह्नद्वयोपरिवक्रंसमंचवृत्तंकार्यंवजकउच्चस्थानेनीचो
च्चव्यासःकार्यःमदसंनीचोच्चभ्रमोसोनिचस्थानेकार्यःएतयोपरममंतरंज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कोणहकोणानुसंकल्पितं पुनर्हवरेखा हमुरेखा संयोज्या पुनर्हकरेखा हस
रेखा च संयोज्या एते रेखे सरले न भवतः यतः कोणावेकरूपौ न स्तः। कश्चिद्
भौमशरः उत्तरदिशि पोच्चस्थाने ४।२० सचिह्नं दक्षिणदिशि ७।० एतौ अह
ककोणस्य वहसकोणस्य प्रमाणे स्तः अहजकोणवजऋकोणयोः पृथक्
पृथक् ज्ञानस्यापेक्षास्ति। अथ भौमफलसारणीतः इदं ज्ञातं भवति नीचोच्च
वृत्तस्य उच्चनीचदिगगतचापानां फलकोणाः प्रतिवृत्तस्योच्चनीचे च एकरू
पाः न भवेति। उच्चकोणानां नीचकोणानां च निष्पत्तिः। पंचनवकयोः नि
ष्पत्तिरिवास्ति स्मात् कचापेन सस चापेन समानमस्ति। आभ्यां चापाभ्यां
जहककोणदहसकोणौ पंचनवकयोर्निष्पत्तिरूपौ स्तः। अहककोण
वहसकोणयोर्योगो ज्ञातोस्ति अनयोः कोणयोर्द्वे खंडे अहजकोणवहद
कोणरूपे समाने स्तः शेषखंडे जहककोणदहसकोणयोर्निष्पत्तिर्ज्ञातास्ति
ज्ञातास्ति प्रत्येकखंडद्वयं पृथक् पृथक् ज्ञातं भविष्यति अस्य प्रकारेण द्वा
द्वयोः प्रमाणयोरंतरं ज्ञात्वा तं निष्पत्तेरंकद्वयस्याप्यंतरं ज्ञात्वा प्रथमांतर
स्य द्वितीयांतरेण निष्पत्तिरपि ज्ञातव्या तन्निष्पत्तिरूपांकद्वयोर्भागो ग्राह्यः य
ल्लब्धं भवेत्तत्प्रमाणद्वयस्यांतर्निष्पत्तौ भविष्यति शेषे समाने भविष्यतः अ
स्यास्य विचारार्थं अवजवप्रमाणं ज्ञातं अनयोर्मध्ये प्रत्येकस्य दवप्रमाणांशो
ध्यं अनयोः शेषे हऋवऋ अनयोर्निष्पत्तिस्तु एक
स्य नीयतस्मात् अजदजशेषमपि ज्ञातं भविष्यति
एवं दवज्ञानं भविष्यति अस्योपपत्तिः अजं यत्प्रमा
णद्वयस्यांतरं हवं यदंकद्वयस्यांतरं अनयोर्नि
ष्पत्तिः जदऋयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति अदहऋयोर्नि

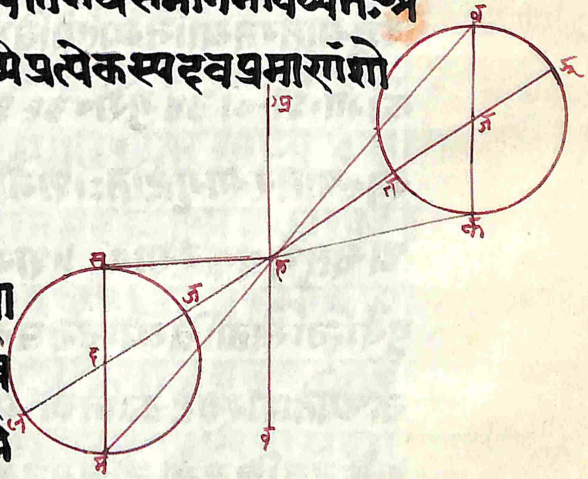

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

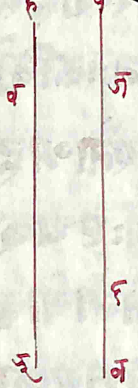

ष्यंतरपितुल्यमस्ति तस्मात्प्रत्येकं जद अदयोर्ज्ञानं भविष्यति। अथ हयोः प्रमा
णयोरंतरं २।४० हयोरेकयोरंतरं ४।० प्रथममंतरं द्वितीयांतरस्य
त्रिभागद्वयमस्ति। ततः पंचानां त्रिभागद्वये गृहीते ३।२० इदं जहक
कोणस्य प्रमाणं जातं। अथ नवानां त्रिभागद्वये गृहीते ६।० इदं दह
सकोणस्य प्रमाणमस्ति। अथ प्रत्येकं अहजकोणवहजकोण
शेषं १।० अस्मात्तक चापमपि ज्ञातं यतो नीचोच्चवृत्तस्य परमो
च्चस्थानस्यांतरमिदं परशरस्य मस्ति। अस्यापि ज्ञाने जाते यत इदं चापं दह
सकोणजहककोणयोः फलचापस्तः। इदमेवास्माकमिष्टं॥ ०॥ अथ शनि
गुर्वोः नीचोच्चवृत्तस्य उच्चादिशिवा नीचादिशि ये चापे समाने भवतः तत्रांतरं स्व
ल्पो भवति। शनेः फलसारिण्यामेवं ज्ञायते उच्चादिकस्य फलानां नीचादिक
स्य फलानां निष्पत्तिः अष्टादश त्रयोविंशतिमिता कथेरिव भवति गुरोस्तु ए
कानविंशति त्रिचत्वारिंशन्मिता निष्पत्तिर्भवति। अनयोः दक्षिणो वा उत्तरो वा
परमशरः यदा नीचोच्चवृत्तस्योच्चप्रदेशे भवति तदा शनौ अंशद्वयं गुरोरंशे १
नीचप्रदेशे शनौ ३ गुरोः २ यतः दवरेखा चापतकचापे समाने स्तः ततः दहवको
णदहककोणयोर्निष्पत्तिः पूर्वकथितनिष्पत्तितुल्यास्ति यदा वहककोणश
रद्वयांतरं तया निष्पत्त्या विभज्यते तदा दहवकोणः श०।२६ गु०।२४ दहक
कोणः श०।३४ गुरो० ३६ शेषं अहजकोणः श०२६।गु०।२६।गु०१।२४।
स्वल्पांतरेण गृहीतः। शनौ २। ३० गु १।३० तकचापे श० ४।३० गु २।३०॥ ॥
थ चतुर्थप्रकरणं॥ ॥शरसारणी पंचग्रहाणां लिखितास्ति यथा फलानां
पूर्वं लिखितानि निष्पादनप्रकारः तत्र। दौ बुधशुक्रयोः शरनिष्पादनप्रकारः
कथ्यते। शरवृत्तक्रांतिवृत्तसंपातलग्ना रेखा अवजसंज्ञा कल्पिता। अचिह्नं
भूकेंद्रं वचिह्नं नीचोच्चवृत्तकेंद्रं व अवरेखा मंदकर्णः वचिह्नोपरि दहव

नीचोच्चवृत्तकल्पितं। इवहं नीचोच्चवृत्तमासः। ववजं तिर्यग्रेखा तचिह्नं ग्रहः
हृत चापं अं ४५। अस्य शरः अववहयोर्निष्पन्ना अवहकोणस्थाने न च भव
तितकलंवः वहरेखायां कार्यः तम लंवक ल लंवो ज्ञातिवृत्तो परिज्ञेयो। तव
मलम अत अरेखाः कार्याः। तस्मात् लकात् मसमकोणसमानान्तरभुजंग
जातं लअमकोणः शरप्रमाणमस्ति अलमकोणः तमअकोणः एतौ स
मकोणौ स्तः हृत चापं ४५० अस्य ज्याः कोटिज्याः ४२।२९ इदं तकरेखा
वकरेखाप्रमाणमस्ति वते षष्टिस्तत्प्रमाणेन यदि वतरेखा भुक्ते ४३।१०
वु।२२।३० तदा प्रत्येकं तकवकरेखे भु ३०।३२ वु १५।५५। अवहकोणः

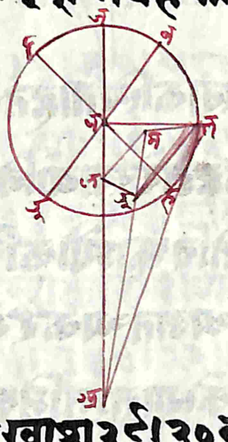

भु २।३० वु धे ६।१५ अस्य ज्या २।३७ ज्या ६।३२
कोटिज्या ५९।५५।३० को ५९।३८।३० इदं कल
रेखा वलरेखाप्रमाणमस्ति वके षष्टिस्त ६० प्र
माणेन। यदि वकरेखा भु ३०।३२।वु १५।५५।त
दा कलरेखा भु १।२० वु धे १।४४ वलरेखा भु ३०
३० वु १५।४९ अवरेखा भु। ६०।० वु धे ५६।४० अलरेखा भु २९।३० वु ४०
५१ तकस्याल्लमरेखा ३०।३२ वु १५।५५। अमरेखा भु ४२।२७ वु ४३।५०
यदीयं षष्टितुल्या कल्प्यते तदा रमरेखा लअमकोणज्या भु ४३।९।३०
वु २१।४७ अस्याश्चापं भु ४६।० वु २१।१७ स्पष्टान्तरं लअमकोणे
स्ति कलरेखा स्यात् तमरेखा भु १।२० वु १।४४ तस्मात् अतरेखा भु ४२।
२९।वु धे ४३।५२ यदीयं षष्टितुल्या कल्प्यते तदा तमरेखा अमकोणज्या
।भुक्ते १।५३ वु २।२२। अस्याश्चापं भु १।४८।वु २।१६ इदं तअमकोण
इषुशरस्य प्रमाणमस्ति। अस्य स्पष्टान्तरज्ञानार्थं नीचोच्चवृत्ते कातिह
तेकल्पितं तत्र प्रत्येकं वकरेखा कतरेखे भु ३०। ३२ वु १५।५५। यदा।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वअरेखाग्रु ६०।०वु ५९।४०। तदेदं प्रमाणमस्तिशेषं अकरेखाग्रु २८।२८
वु ५।४५ अतरेखाग्रु. ४२।२६ वुधे। ४३।४५ यदीयषष्ठितुल्याकल्प्यते तदा त१
करेखा तअककोणज्याग्रु ४३।०।३२ वुधे २०।४५ अस्याश्चापं तअककोण
प्रमाणंग्रु ४६।२ वु २०।२० अयं कोणः पूर्ववदेतावानागतः ४६।० वुधे २०।१७

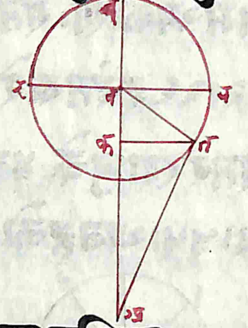

गुके स्पष्टान्तरं फ २ वु. क. ३ अथ भौमगुरुशनीनां
शरानयनम् अतेशरवृत्तक्रान्तिवृत्तयोः संपातरेखा
अवेकल्प्यते शरवृत्तनीचोच्चवृत्तयोः हजहरेखा
कल्पिताः अचिह्नं भूकेन्द्रं जचिह्नं नीचोच्चवृत्तसं
पातरेखाकल्पिता हतचापं तरेव पंचचत्वारिंशन्मितं कल्पितं पुनस्तचिह्नात क
लंबो हजरेखायां निष्काश्यः। पुनस्तचिह्नकचिह्नाभ्यां कवलंवतल लंबौ क्रां
तिवृत्ते निष्काश्यौ कचिह्नात कव लंबो अजरेखायां निष्काश्यः पुनर्वल अल
अत अजत अकरेखाः संयोज्याः अत्र स्पष्टं वअलकोणज्ञानेन शरस्यल
अतकोणज्ञानमिष्टमस्ति पूर्वं तकरेखाज्ञकेषष्ठिस्तत्प्रमाणेन ४२।२६।
ज्ञातमस्ति यदि जतरेखा शनौ ६।३०। गु ११।३०।
भौ ३८।३० तदा प्रत्येकं तकरेखा जकरेखा शनौ ४।
३२ गुरौ ८।८ भौ. २७।५६ अहकोणः शनौ ४।३०
गुरौ ३० भौ २।०५ एषां जीवाः ४।४२।३०।२।३७।

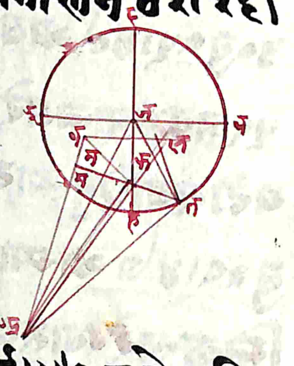

२।२१।३० असां कोटिजीवा ५९।४९।५९।५९।३२।५९।५७ जकेषष्ठिस्त
त्प्रमाणेन कमरेखा जमरेखयोः प्रमाणमस्ति यदि जकरेखा श. ४।३६ गु०
८।८ भौ २७।५६। तदा कमरेखा शनौ ०।२२ गुरौ ०।२०। भौमे १।१६ जमरे
खा शः ४।३५ गु ८।८ भौ २७।५४ पूर्वोक्तारीत्या इदं ज्ञायते अजरेखा मंदकर्णः
उत्तरदिशि २ ३ शा. ६२।१० गु ६२।३० भौ ६६० दक्षिणदिशि श. ५९।४०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गु५७।३०भौ५४।० शेषं अमरे रेखा उत्तरदिशिश· ५७।३५।गु५४।२२ भौ३८।द
क्षिणादिशिश ५३।५ गु ४९।२२ भौ २६।६ अकरे रेखा उत्तरदिशिश· ५७। ३५
गु ५४।२२ भौ ३८।७ दक्षिणादिशिश· ५३।५ गु· ४९।२२ भौ ३६।७ यदीयंब
ष्टितुल्याकल्प्यते तदा कमरे रेखाक अमकोणज्याउत्तरदिशिश·।२३।गु०
२३।भौ१।४४ दक्षिणादिशिश·।२५।गु०।२५।३० भौ २।३१।३० चापानिउत
रदिशिश०।२२।गु०।२२ भौ१।३९।३० दक्षिणादिशिश०।२४।गु०।२४।३०
भौ२।२४।३० वअजकोणः श२।३० गुरौ१।३० भौ१।० तस्मात्संपूर्णोव
अककोणः दिशिश· २।५२ गुरौ१।५२ भौ २।३९।३० दक्षिणादिशिशनो
२।५४।गु१।५४।३० भौ ३।२४।३० एषांजीवाः श३।०।३।गु१।५८।भौ२।
४७। दक्षिणादिशिश३।२।गु१।५९।३० भौ१।३४ कोटिज्याः ५९।५५।३०।
५९।५५।३०।५९।५८।६०।५९।५८।५९।५६।५९।५३ इदं अके बष्टिस्त
त्प्रमाणेन वक अवरेखयोः प्रमाणमस्ति यदि अकरेखाउत्तरदिशिश०
५७।३५।गु५४।२२।भौ३८।७ दक्षिणादिशिश० ५३।५।गु४९।२२।भौ२६
।७ तदा वकरे रेखाउत्तरदिशिश२।५३ गु१।४६ भौ१।४९। दक्षिणादिशिश२।
२।४१ गु १।३९ भौ १।३३ अवरेखाउत्तरदिशिश ५७।४० गु५४।२० भौ३८।
५६ दक्षिणादिशिश ५३।१ गु ४९।२० भौ २६।४ तकरूपावलरेखाश ४।३६
गुरौ८।८ भौ२७।५६। तस्मात् अलरेखाउत्तरदिशिश· ५७।४२।गु· ५४
५६ भौ ४४।५४ दक्षिणादिशिश· ५३।१३ गु ५०।१० भौ ३८।२ वकरूपातत
रेखाउत्तर दिशिश२।१३ गु १।४६।भौ१।४६ दक्षिणादिशिश २।४१ गु
४१।३९ भौमे १।३३ अतरेखाउत्तरदिशिश· ५३।१७।गु०५०।२ भौ३८
१५। यदीयं बष्टितुल्याकल्प्यते तदा त अलकोणज्याउत्तरदिशिश· २।
५९।३० गु १।५६ भौ२।१०।३० दक्षिणादिशिश· ३।१।३० गु१।५८।३०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०म०
६१
261

मौ२।२६ आसांचापानित अलकोणप्रमाणानिश २।५२।२।५।गु१।५१
१।५३ मौ२।९।२।२०। पुनरपि अलरेखा दक्षिणदिशिश ५३।१३ गु५०
१० मौ ३८।१२ यदीयं यष्टिस्तु स्याकस्यैतत शावलरेखा व अलकोणज्या
५।११।३०।गु९।४५।३० मौ ४३।५२।३० अस्याश्चापानिव अलको
णाः श४।५८ गु९।२२। मौ२४।१० एषा स्पष्टांतरज्ञानार्थं नीचोच्चवृत्तं
प्रतिवृत्ते कल्पितं अजरेखा पूर्वोक्त प्रकारेणाश ५।१४०।गु ५१।३० मौ।
५४।० प्रत्येकं तत करेखा जकरेखेश ४।३६ गु८।८ मौमे २१।५६ अकरेखा
श। ५३।४ गु ४९।२२ मौ २६।४ अतरेखाश। ५३।३६ गु। ५०।२ मौ ३८।१२
यदियं यष्टिमिताकस्यैतत शाकरेखात अककोणज्याश। ५।११ गु९।४५
मौ ४३।५२।३० अस्याश्चापं त अककोणप्रमाणं श। ४।५७ गु९।२१ मौ
४।१० उपरितनेश। ४।५८ गु९।२२ मौ ४।१० तस्मात शनौ गुरौ चांतरं मौ
०। अथ द्वादशांशे वृत्ते तत्र अवरेखा नीचोच्चवृत्त क्रांतिवृत्त संपातरेखा आचि
ह्नं भूकेंद्रं वा चिह्नं नीचोच्चवृत्तकेंद्रं पुनर्जे रह नीचोच्चवृत्त क्रांतिवृत्ता तिर्य
क्स्थितं पुनः अहरेखा नीचोच्चवृत्तपालि संलग्ना निष्काश्या। अमद रे
खा गत द्वृत संख्य उं कुर्वती निष्काश्या पुनर्दचिह्न हचिह्न मचिह्नेभ्यः दतलं
बहक लंब मलं लं वाः जव रेखायां निष्काश्याः। पुनर्द मलं वहन लंब मस
लंबाः क्रांतिवृत्तोपरि निष्काश्याः पुनंतमकनल स अन रेखाः संयोज्याः
असमनरेखा च संयोज्याः तत्र स्पष्टमिदमस्ति त

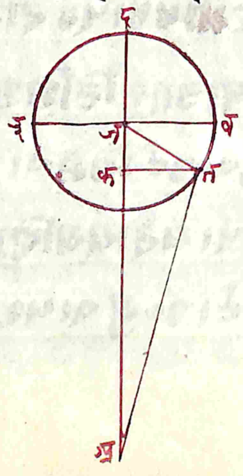

अमकोणाक अनकोणौ स्पष्टस्यस्तः द अमह
अनकोणौ शारस्य स्तः ह अनक अनकोणौ श
रस्य स्पष्टस्य च महत्कोणौ स्तः। यतः हः ह अक
कोणाः सर्वेभ्यः कोणेभ्योधिकोस्ति कहह अयो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्निष्पत्तिः प्रत्येकदत लमद अदम आनिष्पत्योरधिकास्ति कहहनयोर्निष्प
त्तिः तददमयोर्निष्पत्तेरधिकास्ति लमदमसयोर्निष्पत्तेरपितुल्यास्तितस्माच्चहह
अयोः निष्पत्तिः प्रत्येकं मदमसद अम आयोर्निष्पत्तेरधिकास्ति। दम अकोण
हन अमस अकोणाः समकोणाः संतितस्मात् हअनकोणाद अमकोणादधि
को भविष्यति। एवं हि प्रत्येककोणादधिको भविष्यति अयं निश्चयः कार्यः परम
मंतरेष्वष्टशरवशेन हचिह्नं भविष्यति। तच्च कनयोरंतरं तदतमयोरंतरादधि
कमस्ति लमलसयोरंतरादप्यधिकमस्ति कुतः कहकनयोर्निष्पत्तिः तदतम
योर्निष्पत्तिरस्ति। लमलसयोर्निष्पत्तिरस्तितस्मात् कहस्य कहकनयोरंतर
स्य च निष्पत्तिः तदस्य तदतमांतरस्य निष्पत्तिरस्ति। लमलसयोरंतरेणापि नि
ष्पत्तिरस्ति। पुनः। कहह अयोर्निष्पत्तिः तदद अनिष्पत्तेरधिकास्ति लमम
अनिष्पत्तेरधिकास्तितस्मात् कहनयोरंतरस्य अस्य च निष्पत्तिः तदतम अं
तरद अनिष्पत्तेरधिकास्ति लमलस अंतरनिष्पत्तिः म अयोर्निष्पत्तेरधिका
स्तितस्मात् कहकनयोरंतरकोणाः अह चिह्नासन्नो तदतम अंतरकोणाद
चिह्नासन्नादधिकोस्ति पुनरस्मादिदं निश्चीयते परमफलानां परमशरा
णां च निष्पत्तिः प्रत्येकचापानां प्रत्येकफलानां च निष्पत्तेस्तुल्यास्ति कुतः य
तो कहहनयोर्निष्पत्तिः प्रत्येकतद लमद मम सयोर्निष्पत्तेस्तुल्यास्ति। यदेदं
निश्चितं तत्पश्चात् शरकोणनिष्कासनं क्रियते क्रांतिवृत्तनीचोच्चवृत्तयोः संपा

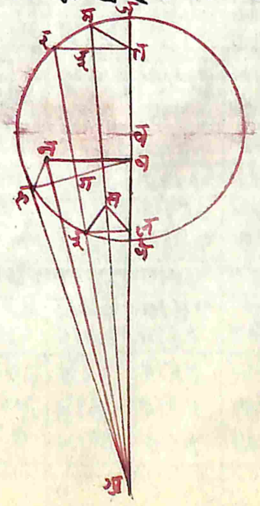

तरेखा कल्प्यते पुनर्वचिह्नात् जदहमी चोच्चवृत्तं
कार्यं पुनः अचिह्नात् अदरेखा नीचोच्चवृत्तपालि
सं लग्ना निष्काश्या पुनर्दचिह्नात् दमलं वा जहरे
खायां निष्काश्यः एवं लंबश्च क्रांतिवृत्ते निष्काश्यः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स० पुनर्वदरवरेखाअवरेखाः संयोज्याः। पुनः कल्प्यते दअवकोणः २।३० एता
६२ वानस्ति दरवकोणज्ञानापेक्षास्ति शुक्रेवदरेखा ४३।१०बु२२।३ उच्चकर्णः शु
क्रे६७।०५बु६८।० नीचकर्णः शु५८।४५।बु५७।० उभयोरंतरे मध्यकर्णः शु॰
262 ६०बु६३ अववदयोर्न्निष्पत्तिः षष्ट्ये६० अनेनांकेन ४३।१०।बु६३ अनेनां
केन २२।३० तस्मात अदरेखा शु॰ ४१।४० बुधे ५८।५१ वअ अदयोर्न्निष्पत्तिः
वरदरयोर्न्निष्पत्तीतुल्यास्ति तस्मात दरे रेखा शु॰ २८।५८।बु२०।१ दरषष्टिस्त
त्प्रमानेन रवरेखा शु ३।४० बु ७।२० इयं दरवकोणज्यास्ति अस्याश्चापं शु ३।
३०बु७।० इदं शरकोणमस्ति दअरकोणः वअरकोणात् कीयानधिकोस्ती
ति ज्ञानार्थं कल्प्यते दवं शु ०।५० बु२।३४। अदं शु बु ५८।५१ रदं शु २८।५८।बु३०
अवं शु ४१।४७ बु ५८।४६ रवं शु २८।५५ बु२०।५३ यदि अवरेखा षष्टितुल्या
कल्प्यते तदा रवं व अरकोणज्या शु ४३।८बु२०।१८ अस्याश्चापं शु ४५। ५८बु
२०।४८। यदि अदे षष्टिः तदा रदं अरकोणज्या शु ४३।८ बुधे २०।२५ अ
स्याश्चापं शु ४५।५८ बु २०।५५ शुक्रे अंतरं ० बु६ अथ पंचमप्रकरणं। तत्र
शरसारणी लिख्यते॥ ॥

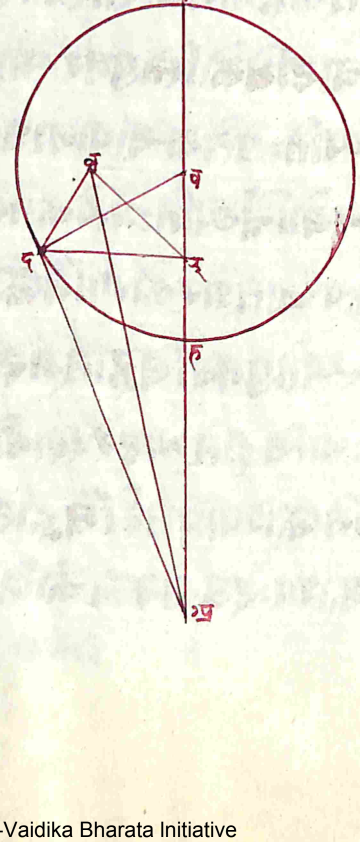

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंचग्रहांशर सारणी

				श	च	मं	बु	गु					
कोष्ठकः	अंक	अंक	अंक	अंक	अंक	अंक	अंक	अंक	अंक	अंक	नाक्षि		
	६	३५४	२१३	२१२	११७	११२	०१८	०१२	०१२	०१	११४५	०११	५८।३६
	१२	३४८	२१५	२१३	११८	११४	०१९	०१४	०११	८	११४४	०१२२	५८।३६
	१८	३४२	२१६	२१३	११८	११६	०११०	०१[illegible]	०१०	०१५ ०११३	११४३	०१३३	५७१०
	२४	३३६	२१७	२१४	११९	११७	०११३	०१६	०११९	०१ ३५	११४०	०१४४	५४।३६
	३०	३३०	२१८	२१५	११२०	११८	०११४	०१७	०५७	०१	११२०	०१५५	५२१०
	३६	३२४	२१९	२१७	११११	११९	०११५	१०९	०१५५	४१ ०१४६	२१३०	११६	४८।१६
	४२	३१८	२१११	२१८	१११२	१११०	०११८	०११२	०१५१	१७	११२३	११९६	४५।२४
	४८	३१२	२११२	२११०	१११३	११११	०१२१	०११५	०१४५	१११	१११६	११२५	४०१०
	५४	३०६	२११४	२११२	१११४	१११३	०१२४	०११८	०१४२	११ १३	११८	११३०	३४।१२
	६०	३००	२११६	२११५	२११६	१११६	०१२८	०१२२	०१३५	११ २०	०१५९	११४४	३४।०
	६६	२९४	२११८	२११८	२११८	१११८	०३२	०१२६	०१३४	११ २८	०१४९	११५२	२६।२४
	७२	२८८	२१२१	२१२१	२१२१	११२१	०१३६	०१३०	०१३३	११ ३५	०१४८	११२	१८।२४
	७८	२८०	२१२४	२१२४	११२४	०१४१	०१३६	०१२८	११ ४२	०१२६	२१७	२१२४	
	८४	२७४	२१२७	२१२७	११२७	०१४६	०१४५	०१८	११ ५०	०११३	२११४	०१२४	
	९०	२७०	२१३०	२१३०	११३०	०१५२	०१४९	०१०	११ ५७	०१०	२१२०	०१०	
	९३	२६६	२१३१	२१३१	११३१	११३१	०१५५	०१५२	०१५	२१ २१३	०१८	२१२३	३११२
	९६	२६४	२१३३	२१३३	११३३	११३३	०५९	०५६	०११०	२१६०	०१११	२१२५	६।२४
	९९	२६१	२१३४	२१३४	११३४	११३४	०१३	११०	०११५		०१२३	२१२७	६।२४
	१०२	२५८	२१३६	२१३६	११३६	११३६	१०६	११३	०१२०	२१९	०१३१	२१२८	१२।२४
	१०५	२५५	२१३७	२१३७	११३७	११३७	११२०	११८	०१२६	२१ १२	०१४०	२१२९	१५।२४
	१०८	२५२	२१३९	२१३९	११३९	११३९	११११	१११३	०१३२	२१ १५	०१४८	२१२९	१८।२४
	१११	२४९	२१४०	२१४०	११४०	११४०	१११८	१११८	०१३८	२१ १७	०१५७	२१३०	२१।२४
	११४	२४६	२१४२	२१४२	११४२	११४२	११२३	११२४	०१४५	२१ २०	११[illegible]	२१३०	२४।२४
	११७	२४३	२१४३	२१४३	११४३	११४३	११२८	११३०	०१५७	२१ २२	११२६	२१३०	२६।१२
	१२०	२४०	२१४५	२१४५	११४५	११४५	११३४	११३७	०१५९	२१ २४	११२५	२१२८	३०१०
	१२३	२३७	२१४६	२१४६	११४६	११४६	११४१	११४४	११८	२१ २६	११३५	२१२८	३२।१६
	१२६	२३४	२१४७	२१४७	११४७	११४७	११४९	११५१	१११८	२१ २७	११४५	२१२७	३५।१२
	१२९	२३१	२१४९	२१४९	११४९	११४९	११५२	२१०	११२८	२१ २९	११५५	२१२३	३९।३६
	१३२	२२८	२१५०	२१५१	११५१	११५१	२११	२११०	११३४	२१	२१६	२१२०	४०१०
	१३५	२२५	२१५२	२१५३	११५३	११५३	२१९	२१२०	११४५	२१३०	२११७	२११६	४२।१२
	१३८	२२२	२१५३	२१५४	११५२	११५४	२११६	२१३२	११५१	२१२७	२१ ३०	२१११	४४।२५
	१४१	२१९	२१५४	२१५५	११५३	११५५	२१२५	२१४३	२१११	२१३७	२१	२१६	४६।३६
	१४४	२१६	२१५५	२५६	११५५	११५६	२१३४	२१५६	२१२३	२१४७	२१ २८	२१०	४८।२४
	१४७	२१३	२१५६	२१५७	११५६	११५९	२१४४	३११२	२१४३	२१ २६	२१५७	११५३	५०।१२
	१५०	२१०	२१५७	२१५८	११५८	२१०	२१५४	३१२९	४१३	२१२३	३१७	११४६	५२।०
	१५३	२०७	२१५८	२१५९	११५९	२११	३१८	३१५६	३१२३	२११८	३११७	११३८	५३।१२
	१५६	२०४	२१५९	३१०	२१०	२१३	३११६	४१९	३१५४	२११२	३१२६	११२९	५४।३६
	१५९	२०१	२१५९	३११	२११	२१४	३१२७	४१३२	४१५	२१३	३१३४	११२०	५५।०
	१६२	१९८	३१०	३१२	२१२	२१५	३१२८	४१४४	४१२६	२१५५	३१४२	१११०	५६।१०
	१६५	१९५	३१०	३१२	२१२	२१६	३१४९	५१२४	४१४९	२१४२	३१४८	०१५९	५७।४८
	१६८	१९२	३११	३१३	२१३	२१६	४१०	५१५३	५११३	२१२७	३१५४	०१४८	५८।३६
	१७१	१८९	३१२	३१३	२१३	२१७	४११०	५१२४	५१३६	२११९	३१५८	०१३६	५९।१२
	१७४	१८६	३१२	३१४	२१४	२१७	४११४	६११६	५१५२	२१४८	४१२	०१२४	५९।३६
	१७७	१८३	३१२	३१४	२१४	२१८	४११८	६१४१	६१५	२१२५	४१४	०११२	५९।४८
	१८०	१८०	३१२	३१५	२१४	२१८	४१२१	६१५०	६१२२	२१०	४१५	०१०	६०१०

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० स०
६३
263

अथ षष्ठप्रकरणं॥ तच्च सारणीतो शरसाधनं निरूप्यते॥ भौमस्य मंदकेंद्रं यथागतं आद्यं
गुणैर्विंशतिमितानंशान विशोध्य आगत्यंशनो पंचाशदंशान्‌ संयोज्य आगतेभ्यः कलाभिधं
आगतं तच्चोपरितन पंचदशपंक्तिषु चेत्तदा स्पष्टशीघ्रकेंद्रेणात्‌ तृतीयकोष्ठाद्‌ आगतेभ्यो वा
हि श्चेत्तदा चतुर्थकोष्ठकेषु आगतं तत्कलाभिधेन संगुणय प्रथमघातः उत्तरशरो भवति द्विती
ये दक्षिणशरः बुधशुक्रयोः स्पष्टशीघ्रकेंद्रात्‌ तृतीयचतुर्थकोष्ठकाभ्यां द्वितीयतृतीयशरौ
आनेयौ यदि बुधस्य स्पष्टमंदकेंद्रं उपरिपंक्तौ चेत्तत्र तृतीयशरोत्तरस्य पंचदशमांशः शोध्यः
यदि तत्र नास्ति तदा योज्यः पुनः स्पष्टमंदकेंद्रं शुक्रस्य नवत्यंशान्वितं कार्यं बुधे सप्तत्युत्तर
शतद्वयमंशा योज्याः। पुनरेभ्यो कलाभिधं आगतं द्वितीयशरेण संगुणय द्वितीयस्पष्टशरो भव
ति एतद्‌रूपं चेत्‌ उपरिपंक्तिषु लभ्यते अथवा अधस्तनपंक्तिषु लभ्यते तदा दक्षिणदिशि भवि
ष्यति वोत्तरदिशि भविष्यति। पुनः शुक्रे यस्यैं यथागतमंदकेंद्रं आगतं बुधमंदकेंद्रं भागद्वौ शान्‌
संयोज्य कलाभिधं आगतं तत्‌ तृतीयशरेण संगुणयेत्‌ तत्र स्पष्टमंदकेंद्रं उपरितनपंक्तिषु स्पष्टशी
घ्रकेंद्रं च भागद्वशानुसूत्रं अथवा अधस्य पंक्तिषु चेत्तदा तृतीयशरः उत्तरदिक्को भवति तदन्यथा
त्वे दक्षिणदिक्को भवति पुनर्द्वितीयावत्त्यागत कलाभिधानां वर्गाः कार्याः तत्र षडंशः शुक्रार्थे
आद्यः अर्धपादोनं च बुधार्थे आगतं इदं प्रथमशरे अथ त्रयानाम् अप्येकदिक्त्वे योगः कार्यः
भिन्नदिक्त्वे अंतरं कार्यं तदा स्पष्टः शरो भवति अथ सप्तमप्रकरणं तत्र पंचग्रहाणामुदया
स्तौ निरूप्येते दउपास्तादौ सूर्येण एतेषामंतरं समानं न भवति यथा नक्षत्रेषु अस्य कारणात्‌
यमस्ति एकं त्विदं एतेषां प्रमाणमेकरूपं नास्ति द्वितीयं च क्षितिजक्रांतिवृत्त संपातः एकरूपो
नास्ति ततीयश्च शर एकरूपा न संति। अथ अवधिमिति जेजरं क्रांतिवृत्तं हचिह्नं लग्नं वा सत्य
म स्थानं ज अचिह्न मुनएदिक्‌ दचिह्नं सूर्यचिह्नं दगवं दग्रतं हचिह्नं उदयस्थानमथवा
स्तस्थानं शररहितग्रहस्य कल्पनीयं वा रचिह्नं उत्तरशरग्रहस्थानं तच्चिह्नं दक्षिणशरग्रह
स्थानं पुनर्वचिह्नात्‌ तचिह्नात्‌ वकलंबं वतलं लं वोजदरे रवायांनि ष्कारूपो एतौ द्वौ शरो भ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वतः वरचापज्ञानमस्माकमिष्टमस्ति। इदं प्रकटमस्ति वरचापं ग्रहबिंबसाम्येन एकरू
पं न भविष्यति अथास्य बिंबस्य ग्रहस्यार्थेमहच्चापं भविष्यति। महद्बिंबस्य च लघुचापं भवि
ष्यति। वरचापस्यैकरूपाभावत्वेन हरचापमप्येकरूपं न भविष्यति यदि वरचापमेकरू
पं कल्प्यते क्षितिज क्रांतिवृत्त संपातात्य न्नकोणा एकरूपाश्च न भवंति तदापि हरचापमेकरू
पं न भविष्यति। यदि कोणा अप्येकरूपाः कल्प्यंते शराः एकरूपाः न भवंति। यथा ग्रहो वचि
ह्नेवा न चिह्नेस्ति तदा दह चापस्थाने दक चापं भविष्यति वा दल चापं। एते च न्यूनाधिके स्तः
। तस्मात् वरचापज्ञानार्थं ग्रहवेधापेक्षितो भवति। अथ बहुभिर्वेधैरिदमाकूतं उदयएते
षां ग्रहाणामिदमंतरमस्ति। तद्यथा। शनौ १८।० गुरौ १२।४५ भौमे १४।३० शुक्रे पश्चिमदिशि
५।४० बुधे पश्चिमदिशि ११।३० अथ हरिचिह्नं कर्कस्थानं कल्पितं। एतद्देवशनि गुरु भौमेषु
लग्नस्थानं बुधशुक्रयोः सप्तमस्थानं कल्पितं॥ एतच्च तस्मिन् देशे कल्पितं यत्र परमदिनमा
ने होरा १४। क १५ तत्राक्षांशाः ३३।३३ तस्मिन् क्षितिजे वहदकोणः ५१।३० अस्य ज्या को
टिज्ययोर्निष्पत्तिः तथास्ति यथा सप्तचत्वारिंशतः ४७ सार्द्धसप्तत्रिंशता ३७।३० निष्पत्ति
रस्ति पूर्वप्रकारैरिदमपि ज्ञायते यदा शनि गुरु भौमाः कर्कादिस्था भवंति शीघ्रोच्चाच्चैतेषां
तराणि पंचराशेर्न्यूनानि भवंति॥ तदैतेषां शराः नितांतं स्वल्पाः भवंति। भौमस्य १ च शरो द्वादशक
लाभ्योधिको न भवति तस्मात् हदरेखा शनौ गुरौ च भौमे कदरेखा सूर्यादेतेषां स्पष्टांतररूप
स्ति। वकं भौमशरोस्ति ०।१२ कहं ०।० दकं १४।३० तस्मात् दहरेखा शनौ १८।० गुरौ १२।४५
भौमे १४।४० वदं शनौ १९।० गुरौ १०।० भौमे ११।३० अथ बुधशुक्रयोः प्रोक्तांतरे यदा
पश्चिमोदयो भवति तदा स्पष्टोर्कः शुक्रोदये २।२४।२० बुधोदये च २।१८।३० मध्यमोर्कः
शुक्रे २।२४।२४ बुधे २।१९ शुक्रशीघ्रकेंद्रं १४।० बुधस्य ३२।२४। शुक्रशरः १।० बुधस्य
१।४० इदं कव चापमस्ति तस्मात्कहचापं शुक्रे ०।४५ बुधे १।२० इदं शुक्रे ८।२५। बु. १२।
५० वदं शु. ५।० बु १०।० एतानि चापानि तच्चैतेषामुन्नतांशा जाताः॥ इदमेवास्माकमि

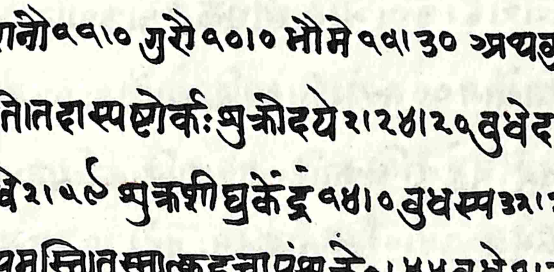

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स० ६४ 264

ष्टं॥ ॥अथाष्टमप्रकरणं॥ तत्रबुधशुक्रयोरस्तोदयेयानिसाश्चर्याणिवस्तूनिभवंतिता
निनिरूप्यंते॥ तत्रशुक्रस्यपश्चिमास्तात्पूर्वोदयपर्यंतंमिनराश्यादौपरमकालोदिनद्वय
तुल्योभवति॥ कन्याराश्यादौषोडशदिनात्मकोभवति। अथबुधेवृश्चिकादिपश्चिमदिश्युदयो
नभवति। अथशुक्रार्थेपूर्वोक्तप्रकारेणक्षेत्रंकार्यं। हचिह्नंमीनादिःकल्प्यः। शुक्रशरउत्तरः
६।२० अकल्प्यः॥ अयंनीचोच्चवृत्तेनीचस्थानेकल्पितः॥ तस्मात्तस्मात्तस्मिन्देशेवहद
कोणः पश्चिमास्तसमये ७७ पूर्वोदये ३४।३० प्रथमक्षेत्रेसमकोणस्यैकभुजः ५८।३० द्वि
तीये ३४।३० द्वितीयभुजः प्रथमक्षेत्रे ९३।३० द्वितीये ४८।३०
रवरेखा ५।० तस्मात्प्रथमक्षेत्रेदहरेखा ५।८ द्वितीये ८।४८
वकेशरः ६।२० कहं प्रथमक्षेत्रे ९।३० द्वितीये ८।०३ कदशेषं
सूर्यग्रहांतरं ३।३८।५० द्वितीये ०।२४ तस्माद्ग्रहोयंपश्चिमा
स्तात्पूर्वोदयपर्यंतंत्रिभिरंशैश्चतुर्दशकलाभि ३।१४॥ विलोमश्चलितः॥ तत्रनीचोच्चवृत्त
नीचदिशिशीघ्रचापमस्मिन्प्रमाणे ९।१५ ग्रहः स्वशीघ्रगत्यादिनद्वयेनैतच्चापतुल्यंच
लति॥ पुनः पूर्वोक्तक्षेत्रेहचिह्नकन्यादिस्थानेकल्पितं॥ शुक्रशरोदक्षिणः ६।२० वहदकोणः
पश्चिमास्ते ३४।३० पूर्वोदये ७७॥ अथसमकोणस्यभुजाःनिष्पतयःशराश्चपूर्वोक्तक्षेत्रे
हचिह्नकन्यादिस्थानेकल्पितं॥ शुं क्रवत्स्युः॥ तस्मात्हदं पश्चिमास्ते ८।४८। पूर्वोदये ५।
८ लहं ९॥३।९।३० दलं ९८।२।६।३८। अस्यशीघ्रकेंद्रं ७।३०॥२।३० तत्रग्रहः पश्चि
मास्तात्पूर्वोदयपर्यंतं अनयोर्योग १० तुल्यंगमिष्यतितयोर्योगः १० तद्भमनदिनानि १६
अथबुधार्थमुपरितनक्षेत्रेहचिह्नंवृश्चिकादिःवावृषादिःकल्पितः॥ तस्मात्वहदको
णः ३४।३० समकोणस्यैकभुजः ३४।० द्वितीयभुजः ४८।३० वदचापे १०।० तस्मात
वृषे ४।२७ दलंवृश्चिके २२।० वृषे २२॥१६ उदयसमयेऽस्मिनंतरग्रहोयंस्थितः पुन
दहं १७।३८। शरः तत्नचापाधिनंवृश्चिके ३०।० वृषे ३।६ तस्मात्लहंवृश्चिके ४।२२

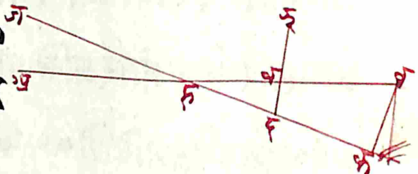

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वृश्चिका द्यौ २०।५८ अस्मादधिकमंतरं न भवति वृषा द्यौ २२।१३ अस्मादधिकं न भवति। अथ नवम प्रकरणं अस्तोदयसमये एतेषां सूर्यादंतरमत्र निरूप्यते। पूर्वोक्त प्रकारेण ज्ञाते वरचापं यद्भिवति राशिनां हचिह्नमादिः कल्प्यते तदा वृहद कोणः दहचापं वक चापं वा लत चापं विदितं भविष्यति॥ पुनः कह चापं वा हल चापं पुनर्दक चापं दल चापं च विदितं स्यात्। मया तस्मिन् देशे अंतर चापानि पंच ग्रहाणां निरूप्य सारिणं लिखितानि संति॥ ॥ अथ दशम १० प्रकरणं तत्र सारिणी कोष्ठकाः लिख्यन्ते॥ ॥ ॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा	उदयः प्रातः पूर्व अं.क.	अस्तः संध्याया पश्चिम अं.क.	राशि	उदयप्रातः पू० व अं.क.	अस्तः संध्याया प. अं.क.	राशि	उदयप्रातः पू० अं.क.	अस्तःसंध्याया प० अं.क.	राशि	उदयप्रातः पू० अं.क.	अस्तःसंध्याया अं.क.	उदयप्रातः अं.क.	राशि	अस्तःप्रातः अं.क.	उदयसंध्या अं.क.	अस्तसंध्या अं.क.	उदयप्राते अं.क.	उदयसंध्या अं.क.
शि	१३।३०	११।२८	०	२०।१०	१०।१९	०	२१।१२	११।६	०	५।१०	४।१९	३।०	१०।२८	०	९।५८	९।४३	२३।५८	२३।३८
०	२१।१७	११।४४	१	१९।६	१०।२९	१	२०।१८	११।४८	१	५।८	४।१६	६।१६	९।४०	१	१०।१४	१०।१५	२२।१५	२२।१५
१	१७।१२	१७।२६	२	१५।११	११।१०	२	१७।२१	१२।३०	२	५।१२	५।७	९।५९	७।३६	२	१०।१८	११।४७	१८।०	१६।४४
२	१४।१९	१४।२	३	१२।४८	१२।४६	३	१४।३३	१४।३३	३	५।३६	५।२३	९।५०	५।५९	३	१२।२२	१५।३४	१४।१४	१२।३०
३	११।३५	१५।३४	४	१०।३४	१४।३१	४	१२।१८	१७।१५	४	६।१६	१३।१३	८।२	५।५	४	१३।४३	१९।५९	११।२५	१०।२९
४	१०।५३	१८।१६	५	१०।३०	१६।१२	५	११।४६	२०।५	५	७।२२	१८।२	६।३८	४।५४	५	१८।१	२३।५५	१०।२१	९।१९
५	१०।४८	१७।७	६	९।१७	१६।३४	६	११।३८	२१।१९	६	७।१३	१७।१३	५।४१	४।५४	६	२२।४९	२३।५६	९।५१	१०।१०
६	१४।५३	१६।१३	७	९।४१	१६।१२	७	११।४८	२०।१९	७	८।३०	१३।४७	५।२८	४।५५	७	२५।८१	२२।१	९।५४	१०।१९
७	११।३४	१५।३१	८	१०।४०	१६।३१	८	१२।३४	१७।३२	८	७।४९	८।१	४।३९	५।१६	८	१८।११	१७।२५	९।२५	११।१९
८	७।२	१४।२	९	१२।४६	१२।४८	९	१४।४५	१४।४५	९	६।१५	४।८	२।४३	६।३५	९	१३।४४	१२।१०	९।३६	१४।१५
९	१७।५२	१२।२६	१०	१५।५१	११।१०	१०	१७।३५	१२।६५	१०	५।११	३।१६	१।३०	८।३३	१०	११।१०	९।७	१२।२६	१७।५०
१०	२१।५७	११।४१	११	१९।१६	१०।२९	११	२०।२६	११।४२	११	५।२२	३।१८	०।२४	१०।१६	११	१०।११	९।४३	१९।१५	२१।४६
११																		

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

॥श्रीगणेशायनमः॥ अथसर्वदेशीयजरकालीयंत्रंलिख्यते॥ प्रथमंअभीष्टंवृत्तंकार्यंतद्वा
दशांकितंपूर्वापररेखांकितंऊर्ध्वाधररेखांकितंकार्यं॥ एतदायनवृत्तंयाम्योत्तरवृत्तंचज्ञेयं॥
ऊर्ध्वाधररेखानाडीवलयंभवति। तिर्यकरेखानिरक्षक्षितिजंज्ञेयं॥ नाडीवृत्तादुभयतप्रत्यं
शंअहोरात्रवृत्तानिकार्याणि। यंत्रेसन्मुखेकृतेस्वदक्षिणविभागे। दक्षिणादिक्ज्ञेया। वाम
भागेसौम्यादिक्ज्ञेया। अंशगणनातुनाडीवलयात्ज्ञेया। निरक्षक्षितिजस्यउभयप्रांतौध्रु
वौज्ञेयौदक्षिणोत्तरौ। ध्रुवद्वयलग्नानिवृत्तानिध्रुववृत्तानिज्ञेयानि। एषांगणनायअयन
वृत्तात्नाडीवृत्तेज्ञेया। तानिवृत्तानिभाद्वीश१८० मितानिभवंति। तान्येवअधोविभागात्तग
णितानिभाद्वीश१८० मितानिभवंत्येवा अयनवृत्तेनाडीवृत्तात्दक्षिणोत्तरपरमक्रांत्यंशा
न्दत्वाचिह्नंकार्यम्। चिह्नद्वयगकेंद्रस्पृष्टरेखाक्रांतिवृत्तंभवति। ततःनवत्यंशांतरेउभ
यतःकदंबचिह्नंज्ञेयं। तद्गतारेखाकदंबसूत्रंज्ञेयं। कदंबद्वयलग्नानिप्रत्यंशकदंबवृत्तानि
कार्याणि। एवंअहोरात्रवत्शरकोटिज्यावृत्तानिकार्याणि। अयनवृत्तात्क्रांतिवृत्तेमकरा
दितोषट्राशयोज्ञेयाः। एवंअधोविभागात्अयनावृत्तात्तएवराशयःकर्कादितोविलोमे
नज्ञेयाः। यंत्रेविंदवःनक्षत्रस्थानानिज्ञेयानि। एषांनामानि। उपरितःलिखितानितानि
मकरादितोज्ञेयानि। एषांनामानिअधोविभागात्॥ लिखितानितानिकर्कादितोज्ञेयानि
॥तत्रयदीअन्यदेशक्षितिजंलेख्यंज्ञेयंतद्दिकायांनवतिविभागाः यंत्रराजोक्तवत्कार्याः। ना
डीवलयसूत्रेक्रांतिवृत्तसूत्रेक्षितिजसूत्रेविभागकरणंतुयंत्रराजोक्तवत्ज्ञेयं॥ ॥अथ
द्वितीयपार्श्वेरेखाकरणप्रकारः॥ ॥तत्रयद्वृत्तंयाम्योत्तरवत्तद्दृग्वृत्तंज्ञेयं। चतुःसूत्रां
कितंकार्यं॥ उपरितनिविभागेप्रथमचतुर्थयोः नवतिनावतिर्विभागाःकार्याः। अधोविभा
गेद्वितीयतृतीयपदयोः छायाविभागाःकार्याः तदंतर्गतंअन्यत्वृत्तंकार्यंतद्द्वादशांकितंका
र्यं। याम्योत्तरवृत्तसंज्ञं। अत्रापिऊर्ध्वसूत्रंनाडीवलयंभवति। तिर्यक्सूत्रंनिरक्षक्षितिजं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०सं० ज्ञेयानिडीवलयादुभयतः सरलरेखाः अहोरात्रवृत्तसूत्राणि भवंति। तानि दक्षिणो
९ त्तराणि ज्ञेयानि तिर्यक्रेखाप्रातलग्नानि ध्रुववृत्तानि ज्ञेयानि। अधोविभागे तृतीयपदे
कार्याणि। चतुर्थपदेऽपारेखाषष्टिमिताः क्रमतः विलोमतश्च कार्याः एकापट्टिकावेधार्थं
कार्या। तत्रपट्टिकायां मध्ये छिद्रं भुजद्वयं दृढं कार्यं। पट्टिकायां तिर्यक्‌वरी ऊर्ध्वाधरगमनशी
ला प्रोता कार्या॥ ॥इतिपरिभाषा। अथ गणितप्रकारः। तत्र क्रांतितः स्पष्टसूर्यानयनं। क्रां
तिः दक्षिणा सौम्या वा ज्ञेया। तदहमहोरात्रवृत्तं क्रांतिवृत्ते यत्र लग्नं तत्र स्पष्टः सूर्यो ज्ञेयः। दि
नमानं वर्द्धिष्णु भवति तदा मकरादौ ज्ञेयः। क्षयिष्णु चेत् कर्कादौ ज्ञेयः॥ पुनः प्रकारांतरेणाह
॥अथ नतवृत्तं नाडीवृत्तं कल्पनीयं। नाडीवृत्ते परमक्रांत्यंशान् दत्वा तदग्रेप ध्रुववृत्तं क्रांतिवृ
त्तं कल्प्यं पट्टिका ध्रुववृत्तं कल्प्यं उभौ ध्रुवौ मेषतुलासंपातौ ज्ञेयौ द्युज्यांशान् केंद्रात् पट्टिकायां
दत्वा तदग्रे चिह्नं कार्यं क्रांतिवृत्ते परिचालनेन द्युज्याचिह्नं यत्र लगति तन्नाडीरेखयोर्मध्ये भु
जकोट्यंशा ज्ञेयाः नवतिशुद्धाः भुजांशाः यदि क्रांतिरुत्तरा वर्द्धमाना तदा प्रथमपदे ज्ञेयाः। क्रां
तिः क्षीयमाना। तदा द्वितीयपदं ज्ञेयं दक्षिणा क्रांतिः वर्द्धमाना तदा तृतीयं पदं ज्ञेयं क्षीयमा
ना चतुर्थपदं ज्ञेयं॥ ॥पुनः प्रकारांतरेणाह॥ अथ पट्टी ध्रुवसूत्रे संस्थाप्यातिर्यक्‌पट्टिया
म्योत्तरवृत्ते क्रांत्यंशांतरे स्थाप्या। क्रांतिर्यदा क्षीयमाना तिर्यक्‌पट्टी युता पट्टी परमक्रांत्यंशां
तरे स्थाप्या। क्रांतिर्यदा वर्द्धमाना पट्टिका द्वितीयमग्रं द्वितीयविभागे परक्रांत्यंशांतरे स्थाप्यं
॥एवं कृते तिर्यक्‌पट्टी नाडीवृत्ते यत्र संपातं करोति तत्र चिह्नं कार्यं। पुनः पट्टिका नाडीवृत्ते स्था
प्या तिर्यक्‌पट्टिका स्वचिह्ने परिनेया। वलयात् पट्टिकाग्रपर्यंतं मकरसूर्यांतरं भवति यदि
दिनमानमुपचीयमानं भवति तदा ज्ञेयं। यदि दिनमानं। अपचीयमानं तदा कर्कसूर्ययोरं
तरांशा भवंति। अथ रविज्ञाने सति ज्ञा क्रांतिज्ञानं। क्रांतिवृत्ते रव्यंशो परि यदहोरात्रवृत्तं भवति
तन्नाडीवृत्तयोरंतरे क्रांत्यंशा ज्ञेयाः॥ ॥पुनः प्रकारांतरं। ॥स्पष्टसूर्यं स्वभुजं कृत्वा कोटिः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कार्यावृत्ते नाडीचिह्नात् कोट्यंशानदत्वा तद्वृत्तं अहोरात्रवृत्तं ज्ञातव्यं॥ नाडीवृत्ते याम्योत्तरवृ
त्तात् परमक्रांत्यंशांतरे ध्रुववृत्तं ज्ञातव्यं ध्रुववृत्त आनीताहोरात्रवृत्त संपाते पट्टिका स्थाप्या
संपातात् अयनवृत्तपर्यंतं पट्टिकायां क्रांत्यंशा ज्ञेयाः॥ ॥पुनः प्रकारांतरेण मकर सूर्या
तरं कर्क सूर्यांतरं वा यथा संभवति तथा कार्यं पट्टी नाडीरेखायां स्थाप्या अंतरांशान्
नाडीवृत्तात् याम्योत्तरवृत्ते दत्वा तदग्रे तिर्यक् पट्टी स्थाप्या नाडीवृत्ते यत्र संपातं करोति तत्र
चिह्नं कार्यं। पुनः पट्टी परमक्रांत्यंशांतरे स्थाप्या तिर्यक् पट्टिका नाडीवृत्ते चिह्नोपरि नेया
।पुनः पट्टी ध्रुवसूत्रे नेया तिर्यक् पट्टी यस्मिन् अहोरात्रवृत्ते संपातं करोति तदहोरात्रवृत्तना
डीवृत्तांतरे क्रांत्यंशा भवंति॥ अथ चरांशज्ञानं दिनार्द्धज्ञानं चाह॥ याम्योत्तरवृत्ते नाडीवल
यात् लंबांशान् दत्वा तदग्रे पट्टी स्थाप्या। तत्र उभयत्र समचिह्ने भवतः पट्टी क्षितिजरेखा भव
ति। समचिह्नात् दक्षिण ध्रुवः अक्षांशांतरितो धस्ताद् वर्त्तते। उत्तर ध्रुवस्तावतांतरेणोर्द्ध्वम
स्ति सूर्यस्य क्रांतिर्यद्दिग् भवति नाडीवलयात् तद्दिक् क्रांतिं दत्वा तत्तमहोरात्रवृत्तं क्षिति
जरेखायां यत्र लगति तद्याम्योत्तरवृत्तयोरंतरं दिनार्द्धं भवति। तदेशगणानात् ध्रुववृत्ते ज्ञेया
अहोरात्रवृत्ते निरक्षरेखा क्षितिजरेखयोरंतरं चरांशा ज्ञेयाः क्षितिजरेखातः याम्योत्तरा
धोभागपर्यंतं अहोरात्रवृत्ते रात्र्यर्द्धं ज्ञेयं नक्षत्र दिनमानार्थे स्पष्टक्रांतिं दत्वा स्पष्टमर्द्ध
चरं च ज्ञेयम्॥ अथ नतोन्नतकालसाधनं पट्टीद्वितीयपार्श्वे ध्रुवसूत्रे स्थापयित्वा नाडीव
लयादुन्नतांशान् दत्वा तदग्रे तिर्यक् पट्टी स्थापयेत्। नाडीवलयादुत्तरतो अक्षांशान् दत्वा
तदग्रे पुनः पट्टीं स्थापयेत्। नाडीवलयात् सूर्यस्य क्रांतिर्यद्दिशं दत्वा तदग्रगता रेखा ति
र्यक् पट्टीं यत्र स्पृशेत्॥ तत्र रेखायां चिह्नं कार्यं। तच्चिह्नगतं ध्रुववृत्तं नाडीरेखायां यत्र लग्नं
तत्र चिह्नं कार्यम्। पुनः पट्टीं नाडीवृत्ते स्थापयित्वा तच्चिह्नोपरि तिर्यक् पट्टीं नेया। तदग्रं वृत्ते
यत्र लग्नं तन्नाडीवृत्तयोरंतरे नतघटिका ज्ञेयाः। तद्दिनार्द्धशोधिता उन्नतघटिका भवंति। पूर्व
कपाले गतघटिकाः। पश्चिमकपाले शेषघटिका भवंति। अथ नतकालादुन्नतांशज्ञानं॥

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि० सं० ॥ ॥नाडीवलयेपट्टीस्थाप्यानतकाल्याग्रेतिर्यकपट्टीस्थापयेत्।तिर्यक्पट्टीनाडिवृत्तसंपा
२ तेयत्ध्रुववृत्तंतस्यक्रांत्यग्रगताहोरात्रसूत्रस्ययत्रसंपातःतत्रचिह्नंकार्यं।नाडीवलयादुत्तर
2 तोऽग्रांशांतरेपट्टीस्थापयित्वाचिह्नोपरितिर्यक्पट्टीनयेत्।पुनःपट्टींध्रुवरेखायानीत्वा
तिर्यक्पट्टीवृत्तेयत्रलग्नातत्तःनाडीरेखापर्यंतंउन्नताग्राज्ञेयाः॥अथाग्राज्ञानमाह॥ ॥अ
होरात्रवृत्तक्षितिजसंपातात्केंद्रपर्यंतंक्षितिजंरेखायांअग्राज्ञेया॥ ॥अथनिरक्षेविषु
वांशसाधनमाह॥एषांक्षेत्रांशानांविषुवांशाभवंति॥ ॥तान्अंशान्क्रांतिवृत्तेदत्वातद्गतं
ध्रुववृत्तंनाडीवृत्तेयत्रलग्नंतत्रमकरादितोऽंशान्संशोध्यशेषांशान्मेकांत्वातेषुख
सप्ताश्वि २७० मितान्अंशान्संयोज्यविषुवांशांभवंति॥ ॥अथनिरक्षेविषुवांशेभ्योऽल
ग्नसाधनं॥मेषादितोज्ञातविषुवांशेषुखसप्ताश्वि २७० मितानंशानज्ञात्वातेषुखंसंशोध्य
शेषान्मकरादितोनाडीवृत्तेदत्वातद्गतंध्रुववृत्तंक्रांतिवृत्तेयत्रलग्नंतत्रचिह्नंकार्यं।विषुवां
शायदिमकरादितोऽदनाःतदातत्रिह्नंमकरषट्केज्ञेयं।यदिअधोभागेकर्कादितोदत्ताः
तदाकर्कादिषट्केचिह्नंगणनीयं॥ ॥अथस्वदेशीयोदयसाधनमाह॥क्रांतिवृत्ते म
करादिषट्कंमेषादिषट्कंकल्पनीयं॥कर्कादिषट्कंतुलादिषट्कंतुलादिषट्कंकल्प
नी।यं।अभीष्टांशोपरिगतंकदंबवृत्तंअक्षांशोपरिगतअहोरात्रवृत्तस्ययत्रसंपातःतद्गतं
ध्रुववृत्तंनाडीवृत्तेयत्रलग्नंतत्र॥स्वदेशीयोदयचिह्नंज्ञेयं॥ ॥अथस्वदेशीयोदयेभ्यःल
ग्नसाधनं।विषुवांशान्नाडीवृत्तेयाम्योत्तरवृत्तादत्वातत्रध्रुववृत्तंनेयं।याम्योत्तरवृत्तेनाडी
वृत्तादक्षांशान्उत्तरतोदत्वातद्गतंअहोरात्रंज्ञात्वाविषुवांशध्रुववृत्तएतदहोरात्रवृत्तयोःसं
पातेचिह्नंकृत्वातद्गतंकदंबवृत्तंनेयं॥तत्क्रांतिवृत्तेयत्रलग्नंतत्रस्वदेशीयंलग्नंज्ञेयं॥ ॥अ
थायनदृक्कर्मसाधनं॥ ॥ग्रहबिंबोपरिगतंकदंबवृत्तंक्रांतिवृत्तेयत्रलग्नंतत्रग्रहध्रुवको
ज्ञेयः।बिंबगतंध्रुववृत्तंक्रांतिवृत्तेयत्रलग्नंतत्रायनदृक्कर्मसंस्कृतोग्रहः।बिंबगतकदंबध्रु
ववृत्तयोःक्रांतिवृत्तेयदंतरंतदायनदृक्कर्मज्ञेयं॥यत्तबिंबोपरिअहोरात्रवृत्तंततःनाडीवृ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तपर्यंतंयाम्योत्तरवृत्तेक्रांत्यंशाज्ञेयाः॥विषुवोपरियत्गतंशरकोटिवृत्तंतत्क्रांतिवृत्तयोरं
तरंशाराज्ञेयाः॥ग्रहस्यवानक्षत्रस्यध्रुवस्थाननिश्चयमाह॥क्रांतिवृत्तेगशिगतात्ध्रुव
केंद्रत्वात्कृतकदंबवृत्तस्यशरकोटिवृत्तस्यचयत्रसंपातःतत्रग्रहस्यनक्षत्रवास्थानं
ज्ञेयं॥ग्रहनक्षत्राणांचरसाधनंअग्रासाधनंदिनार्द्धसाधनंचसूर्योक्तवत्ज्ञेयंअत्र
क्रांतिस्थानेस्पष्टक्रांतिर्ग्राह्या॥अथआक्षदृक्कर्मसाधनं॥आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्र
हस्यनिरक्षोदयेभ्यःविषुवांशाःमेषादितःसाध्याः॥तत्रस्पष्टचरंन्यूनंकार्यंशेषंआ
क्षदृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्यस्वदेशीयोदयोभवति॥तस्मात्यत्लग्नंसआक्षदृक्कर्मसं
स्कृतग्रहःउदयभवतिअस्तेआयनदृक्कर्मसंस्कृतविषुवांशेषुस्पष्टंचरंयोज्यंतदुत्त
पन्नंलग्नंषड्राशियुतंआक्षदृक्कर्मसंस्कृतोभवतिसौम्यगोलेयाम्येतुविपरीतम्॥अथस्व
स्थानात्दृष्टकालेचलितग्रहस्थानस्यस्वस्थानस्यअंतरज्ञानमाह॥यदाअयनवृत्तंया
म्योत्तरवृत्तेभवतितदासर्वेग्रहाःनक्षत्राणिचस्वस्वस्थानेभवंति॥यदाभगोलःयथायथा
चलतितथातथास्वस्थानादंतरंपतति॥तत्रकीयत्पततीतिसमानीयते॥सूर्यस्यनतका
लःसाध्यःमकरादितोस्यविषुवांशाःसाध्याः॥पूर्वकपालेविषुवांशेषुनतकालःशोध्यः
पश्चिमकपालेयोज्यः॥स्वस्वस्थानादंतरकालोभवति॥रात्रौसषड्भसूर्यान्नतकालःसाध्यः
सषड्भसूर्यस्यमकरादितोविषुवांशाग्राह्याः॥तेषांअंतरंकार्यंतद्वस्वस्थानादंतरंभवति
तदंतरंआयनदृक्कर्मसंस्कृतस्यविषुवांशेषुशोध्यं॥शेषंयाम्योत्तरवृत्तात्ग्रहपर्यंतं
अंतरकालोजातः॥अथग्रहर्क्षाणांउन्नतांससाधनं॥प्रथमंयाम्योत्तरवृत्तात्ग्रहपर्यं
तंअंतरकालःसाध्यः॥तदंशाःनाडीवलयेगणयित्वाग्राह्याः॥तदुपरिगतंध्रुववृत्तंग्रहाहो
रात्रवृत्तेयत्रसंपातंकरोतितत्रचिह्नंकार्यं॥तत्कालेतद्ग्रहस्यस्थानंभवति॥यदिकांक्षिनि
जाकारंधृत्वाग्रहचिह्नंक्षितिजादुपरिवर्ततेवाअधोवर्ततेवेतिज्ञेयं॥अंतरांशाभाद्री

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०स० शा १८० न्यूनाः तदा पूर्वकपाले ग्रहोऽस्तीति ज्ञेयं। यदि भाद्धांशे १८० भ्योऽप्यधिकाः तदा प
श्चिमकपाले ग्रहोऽस्तीति ज्ञेयं॥ अंतरकालः यदि दिनार्द्धान्न्यूनः तदा स एव नतकालो ज्ञे
३ यः। अंतरकालः रात्रिमान दिनार्द्धयोगाद्यधिकस्तदा भांशेषु ३६० शोध्यः शेषनतका
3 लो भवति। नतकालात् स्पष्टक्रांतेश्च उन्नतांशसाधनं सूर्योन्नतांशसाधनवत् ज्ञेयं। अ
थ ग्रहाणां उन्नतांशेभ्यः रात्रिगतसाधनमाह॥ ॥ग्रहस्योन्नतांशं साधयित्वा स्पष्टक्रां
तिं च साधयित्वा पूर्वोक्तप्रकारेण नतकालः साध्यः। आयनदृक्कर्मसंस्कृतग्रहस्य मक
रादितो विषुवांशान् ज्ञात्वा तेषु पूर्वकपाले नतकालः। शोध्यः पश्चिमकपाले योज्यः। त
त्काले लग्नस्य उदयविषुवांशा भवंति। पुनः सषड्भसूर्यस्य मेषादितो स्वदेशीयोदयवि
षुवांशाः साध्याः। तेषां लग्नविषुवांशानां च यदंतरं षड्भक्तं रात्रिगतघटिका भवंति। अथ
रात्रिगता ग्रहोन्नतांशसाधनं॥ ग्रहस्य अंतरकालं आनीय नतकालं साधयेत्। नतका
लात् स्पष्टक्रांतेश्च उन्नतांशसाधनं पूर्वोक्तवत् ज्ञेयं। अथ लग्नसाधनम्॥ ।दिनगतघ
टिकाः षड्गुणाः कार्याः सूर्यस्य स्वदेशीयोदयविषुवांशेषु योज्याः। लग्नविषुवांशा भवं
ति। रात्रौ सषड्भसूर्यस्य विषुवांशेषु योज्याः। ते लग्नाविषुवांशा भवंति। तेभ्यः पूर्ववत् ल
ग्नं साध्यं। लग्नविषुवांशान् मकरादितो निरक्षविषुवांशान् प्रकल्प्य निरक्षलग्नं साध्यं
तद्दशमं भवति। अथ दशमलग्नात् दिनगतरात्रिगतसाधनमाह। दशमलग्नस्य मक
रादितो निरक्षविषुवांशा ग्राह्याः उभयोरंतरांशाः षड्भक्ताः दिनरात्रिनतघटिका भवंति
॥दशमलग्नात् लग्नसाधनं। क्रांतिवृत्ते दशमलग्नांशं दत्वा तद्गत ध्रुववृत्तस्य स्वाक्षांशग
ताहोरात्रवृत्तस्य च यत्र संपातस्तदुपरिगतं कदंबवृत्तं यत्र क्रांतिवृत्ते लग्नं तत्र वित्रिभा चि
ह्नं ज्ञेयं वित्रिभं राशित्रययुतं लग्नं भवति॥ अथ लग्नतो दशमानयनं॥ लग्नं त्रिभोनं
कार्यं तत् क्रांतिवृत्ते यत्र तद्गतं कदंबवृत्तं स्वाक्षांशगताहोरात्रवृत्ते यत्र लग्नं तच्चिह्नगतं ध्रु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वद्वृतं क्रांतिवृत्तयत्र लग्नं तत्र दशमलग्नं॥ अथ दशमलग्नयोर्ज्ञाने सति क्रांतिवृत्तस्य पुरतं
शमुन्नतांशानयनं॥ ७ ॥याम्योत्तरवृत्तेनाडीवलयात् लग्नाग्नांशान्यथा दिशि दत्वात
दग्रे पट्टीं स्थाप्य। दशमनतांशान् केंद्रात् पट्टिकायां विगणय्य दत्वा चिह्नं कार्यं तद्गतं
ध्रुववृत्तं क्रांतिवृत्तं कल्प्यं। उत्तरध्रुवस्थाने लग्नं कल्पनीयात् दक्षिणध्रुवस्थाने अस्तलग्नं क
ल्पनीयं। यस्य क्रांतिवृत्तांशस्य उन्नतांशाः साध्या भवंति। सोऽशः लग्नासन्नो भवति सप्तमा
सन्नो वा भवति विचार्य तदंशलग्नयोरंतरं तदंश। सप्तमयोर्वा अंतरं ग्राह्यं। तस्यांतरस्य
कोटिमितान् अंशान् नाडीवलयात् विगणय्य दत्वा तद्गते अहोरात्रवृत्तं कल्पितक्रांतिवृत्ते यत्र
लग्नं तत्र चिह्नं कृत्वा पट्टीं स्थापयेत् केंद्रचिह्नयोरंतरे नतांशा भवंति। नवतिशुद्धाः उन्नतां
शा भवंति॥ ॥अथ उन्नतांशेभ्यः अंशानयनम्। पूर्ववत् क्रांतिवृत्तं कल्पयित्वा नतांशान् कें
द्रात् पट्टिकायां दत्वा चिह्नं कार्यं तच्चिह्नं कल्पितक्रांतिवृत्ते यत्र लगति तद्गतम् अहोरात्रवृत्तं अ
यनवृत्ते यत्र लगति तन्नाडीरेखयोर्मध्ये कोट्यंशाः भवंति। नवतिशुद्धाः स्वाभीष्टांशलग्न
योरंतरं वा स्वाभीष्टांशसप्तमयोरंतरं भवति। तदंतरं लग्नासन्नं चेत् लग्ने योज्यं सप्तमास
न्नं चेत् सप्तमे योज्यं॥ ॥अथ ग्रहात् याम्योत्तरवृत्तपर्यंतं यांतरकालः तस्मात् दिगंशोन्नतां
शसाधनं॥ ॥याम्योत्तरवृत्तान्नाडीवृत्ते उपरितः अंतरकालं दत्वा तद्गतं ध्रुववृत्तं ग्राह्यं। स्प
ष्टक्रांत्यग्रगतम् अहोरात्रवृत्तं तत् ध्रुववृत्ते यत्र लग्नं तत्र चिह्नं कार्यम्। तच्चिह्नोपरि क्षिति
जपट्टिकास्थाप्यापघमपि। चिह्नं कार्यं। खमध्यपट्टिकांतरे ये अंशाः तान् निरस्य क्षि
तिजाद्दत्वा तदग्रे पट्टीं संस्थाप्य तद्गतम् अहोरात्रवृत्तं याम्योत्तरवृत्ते यत्र लग्नं तन्नाडीवृत्तयो
रंतरे उन्नतांशा ज्ञेयाः। चिह्नगतं ध्रुववृत्तं नाडीवृत्ते यत्र लग्नं तच्चिह्नयाम्योत्तरवृत्तमध्ये
दिगंशा ज्ञेयाः पुनः पट्टीं खमध्ये स्थाप्य पूर्वकृतं ध्रुववृत्तचिह्नं खमध्यरेखातः उत्तरं चेत्
दिगंशा उत्तरा ज्ञेयाः। दक्षिणं चेत् दक्षिणाः ज्ञेयाः॥ अथोन्नतांशेभ्यः दिगंशसाधनम्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सि०सं०
५
5

यंत्रापरपार्श्वे निरक्षक्षितिजरेखायां पट्टिकां स्थाप्या· नाडीवलयात् उन्नतांशादेत्यात
दृश्येतिर्यक्पट्टीस्थाप्या· पुनः पट्टी खमध्ये स्थाप्या। अहोरात्ररेखातिर्यक्पट्टायत्रल
ग्नात तत्र तिर्यक्पट्टां चिह्नं कार्यं। पुनः पट्टीनिरक्षक्षितिजे संस्थाप्य· तिर्यक्पट्टीचि
ह्नं यंत्रे यत्र लगति तत्र चिह्नं कार्यं। तद्गतं ध्रुववृत्तं नाडीवृत्ते यत्र लग्नं तत्र चिह्नं कार्यं। पुनः पट्टी
नाडीवृत्ते स्थाप्य तिर्यक्पट्टि चिह्नेपा नाडीवलयात् तिर्यक्पट्ट्यग्रपर्यंतं याम्योत्तरवृत्ते
दिगंशा ज्ञेयाः तिर्यक्पट्टीकेंद्रादधो गता चेत् अधोभागादंशा गणनीयाः ते अंशाः
निरक्षक्षितिजादूर्ध्वं गृहीताश्चेत् उत्तरा भवंति। अधो गृहीताः चेत् याम्याः भवंति। अथ
दिगंशेभ्यः उन्नतांशसाधनं विलोमेन दिगंशान् नवतेः शुद्धाः कार्याः ते अंशा नाडीवलये
दत्वा तद्गतं ध्रुववृत्तेया ग्राह्यं। नाडीवलयात् उन्नतांशान् दत्वा तद्गतम् अहोरात्रवृत्तं ध्रुववृत्ते
यत्र लग्नं तत्र चिह्नं कार्यं। पट्टीं निरक्षक्षितिजे स्थाप्या। तच्चिह्नतिर्यक्पट्टिकायां यत्र
लगति तत्र चिह्नं कार्यं। निरक्षक्षितिजपट्टिकाग्रयोर्मध्ये यावंतोंऽशाः तावंतोंऽशाः खम
ध्यतो ग्राह्याः। दिगंशा दक्षिणाश्चेद्दक्षिणतो ग्राह्याः उदक् चेत् उत्तरतो ग्राह्याः। तत्र प
ट्टिकाग्रं संस्थाप्य पट्टिस्थितचिह्नगतं ध्रुववृत्तं नाडीवृत्ते यत्र लग्नं तच्चिह्नयाम्योत्तरवृत्तयो
र्मध्यं नतकालो ज्ञेयः। तच्चिह्नगतमहोरात्रवृत्तं यत्र याम्योत्तरवृत्ते लग्नं तच्चिह्ननाडीवृत्त
योर्मध्ये क्रांत्यंशा ज्ञेयाः॥ ॥अथ अभीष्टनगराक्षांशान् स्पष्टक्रांत्यंशान् स्वकस्वदेशोन्न
तांशान् अंतरकालं प्रकल्प्य स्पष्टक्रांतिनतकालज्ञानेन यथा पूर्वं दिक्ज्ञानं कृतमस्ति
एवं अत्रापि तन्नगरस्य दिक् ज्ञेया। नतांशा अपि ज्ञेया। नतांशान् पवस्या संगुण्य कोशा भवं
ति॥ ॥अथ अभीष्टग्रहयोरंतरज्ञानमाह। उभयोर्ग्रहयोरंतरांशा ग्राह्याः अंत
रांशाः १८० भागांशाधिकाः तदा १८० भागांशशुद्धाः कार्याः तान् अंशान् नाडीवृत्ते या
म्योत्तरवृत्तात् विगणय्य दत्वा तद्गतं ध्रुववृत्तं ज्ञेयं॥ अधिकध्रुवस्य ग्रहस्य शरांशान् ना

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ङ्गीवृतात् यथा दिशं दत्वा तद्गत महोरात्रवृत्तं ध्रुववृत्ते यत्र लग्नं तत्र चिह्नं कार्यं। द्वितीय ग्रहस्य
शरांशान् नाडीवृत्तात् दत्वा खमध्य चिह्नं कल्प्यं। ततः पूर्वोक्त प्रकारेण अंतर चापं ज्ञेयं।। ।।
अथाभीष्टनगरे नतकाल ज्ञाने सति अन्यनगरे नतकालज्ञानमाह।। स्वदेशे नतकालं ज्ञात्वा तत
न्मध्ये देशांतरांशाः शोध्याः। नतकालस्य अन्यनगरस्यैकदिक्त्वे भिन्नदिक्त्वे तु योगः कार्यः
तद्देशीयनतकालो भवति। तद्देशीयदिनार्द्धतः शुद्ध उन्नतकालो भवति।। ।।अथ उन्नतांशे
भ्यः छायाज्ञानं छायात उन्नतांशज्ञानं। यथा एकमग्रं उन्नतांशोपरि दृत्वा द्वितीयमग्रं यत्र ल
गति तत्र छायागणयित्वा ग्राह्या। एवमेव अभीष्टछायाग्रे परि स्थापयित्वा द्वितीयमग्रं यत्र ल
गति तत्र उन्नतांशा ग्राह्याः।। ।।अथ एकवर्षस्य लग्नज्ञाने सति द्वितीयादिवर्षाणां लग्नमा
ह।। ।।यावंति वर्षाणि अभीष्टानि नगा सृगुणितानि कार्याणि। ते विषुवांशाः भवंतिः। ज्ञातलग्न
विषुवांशे सुयोज्याः। अभीष्टवर्षलग्नस्य विषुवांशा भवंति तेभ्यः लग्नं साध्यं।। ।।अथ स्वदे
श लग्नज्ञानात् अन्यदेश लग्नज्ञानमाह।। ।।देशांतरांशान् स्वलग्नविषुवांशेषु योज्याः सं
योज्य लग्नं साध्यं। यदि अन्यदेशः स्वपूर्वतो भवति। यदि पश्चिमतः तदा अंतरं कृत्वा लग्नं साध्यं
।।०।। ०।। ..... ।।........।। श्रीगणेशाय नमः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५ तमोपदं

श्रीगणेशायनमः गणाधिपंसुरार्चितंसमस्तकामदंनृणां प्रशस्तभूतिभूषितंस्मरामि
विघ्नवारणं १ तद्यथा गजाननङ्गणाधिपंसुरार्चितंसदासमस्तभक्तकामदंशिवासुतं मुद
कृतप्रदम् वितराउयोगिनोगिनासमाजमध्यवर्तिनम् प्रशस्तभूषितंस्मरामिविघ्न भूति
वारणम् २ लक्ष्मीनृसिंहचरणांवुरुहंसुरेशैर्वंद्यंसमस्तजनसेवितरेणुगंधं वाग्देवतां
निखिलमोहहंत्रीं वंदेगुरुंगणितशास्त्रविशारदंच ३ श्रीगोविंदसमाह्वयाद्विवु
धान्नृदांदाटवीनिर्गतान्यस्तत्रैवनिराकुलंशुचिमनोभावःस्वभक्त्यानयत् म्लेछान्मा
नसमुन्नतान्स्वतरसानिर्जित्यभूमंडलेजीयाच्छ्रीजयसिंहदेवनृपतिःश्रीराजरा
जेश्वरः ४ करंजनार्दनंनामदूरीकृत्यस्वतेजसाभ्राजतेदुस्सहोरीणांयथाग्रेभोदिवा
करः ५ येनेष्टंवाजपेयाद्यैर्महादानानिषोडशदत्तानिद्विजवर्येभ्योगोग्रामगज
वाजिनः ६ [illegible] तस्यश्रीजयसिंहस्यतुष्ट्यैरचयतिस्फुटं द्विजस्सम्राड्जगन्नाथोरे
खागणितमुत्तमं ७ अपूर्वविहितंशास्त्रंयत्रकोणाववोधनात् क्षेत्रेषुजायतेसम्य
म
कृमुन्निर्गणितेतथा ८ शिल्पशास्त्रमिदंप्रोक्तम्ब्रह्मणाविश्वकर्मणोपारम्पर्यवशाद्दे
तदागतंधरणीतले ९ तदुछिन्नंमहाराजजयसिंहाज्ञयापुनःप्रकाशितम्मयासौगा म्य
णकानन्दहेतवे १० अथरेखागणितं अत्रग्रंथेपंचदशाध्यायाःसंति अष्टसप्तसुत्तर
चतुःशतं ४७८ शाकलानिसंति तत्रप्रथमाध्याये अष्टचत्वारिंश ४८ च्छाकला
निसंति तत्रादौपरिभाषायः पदार्थोदर्शनयोग्योविभागानर्हःसविंदुर्वाच्यःयःप
दार्थोदीर्घोविस्ताररहितोविभागार्हःसरेखाशब्दवाच्यःविस्तारदैर्घ्ययोर्यद्धिघनेतत्
दुरातलंतद्देवक्षेत्रंतद्द्विविधं एकंजलवत्समंद्वितीयंविषमं रेखापिद्विविधा एका

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सरलावक्रान्या अथसरलरेखा लक्षणं यस्यांयस्याः विंदवः अवलोकिताः संतः एकविंदु
ना छाद्यंते सा सरलारेखा अन्याकुटिलाज्ञेया धरातलं द्विविधं एकं समं अन्यं विषमं स
मंयथा यत्र विंदून्विलिख्य तदुपरि एकंसूत्रं नेयंतद्यदि सर्वत्र संलग्नं भवति तदा तद्धरात
लं समंज्ञेयं अन्यथा विषमं अथकोणलक्षणं धरातले रेखयोर्द्वय योगात् यासूची उत्पद्य
ते सकोणः 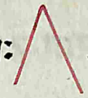 सद्विविधः समकोणो विषमकोणश्चेति अथसमकोण विषमकोण
लक्षणं समानरेखायां लंबयोगादुत्पन्नौ यौ कोणौ तौ [illegible] प्रत्येकं स
मकोणौ भवतः रेखे मिथो लंबरूपे भवतः तत्र समकोणान्न्यूनः अल्पकोणो भवति स
मकोणादधिककोणो भवति समेतिरिक्तो विषमकोणो भवति समकोणः सरलरेखा
भ्यां भवति 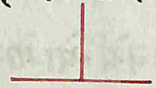 विषमकोणः सरलरेखाभ्यां कुटिलरेखाभ्यां च भवति अथक्षेत्र
लक्षणं 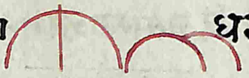 धरातलं रेखया रेखाभ्यां रेखाभिर्वा 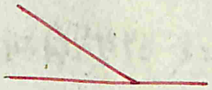 वृत्तं क्षे
त्रसंज्ञमुच्यते वृत्तकोदंडत्र्यस्रचतुरस्रादि भेदेन बहुभेदं ज्ञेयं अथवृत्तलक्षणं समध
रातले विंदुं कृत्वा तस्मात् समानि सूत्राणि सर्वतः कृत्वा तस्मादेव विंदुतः सर्वाणि सू
त्राणि या स्पृशति कुटिलारेखा तद्वृत्तं ज्ञेयं तदाक्रांतं धरातलं वृत्तक्षेत्रं भवति॰ म
ध्यविंदुः केंद्रसंज्ञः केंद्रोपरिगतं सूत्रं उभयतः पालिसंलग्नं व्याससंज्ञं भवति व्या
ससूत्रं वृत्तक्षेत्रस्य समानं भागद्वयं करोति या रेखा केंद्रगा न भवति पालिसंलग्ना
स्यात् तदुभयतः खंडद्वयं विषमं भवति सा रेखा चापकर्णसंज्ञा पूर्णज्यासंज्ञा च
भवति अथ सरलरेखाकृतानि क्षेत्राणि उच्यंते तत्रादौ त्रिभुजमुच्य
ते तत्त्रिविधं त्रिभुजं यस्मिन्नेकः समकोणः अन्यो न्यूनकोणः तत्त्रिभुजं ज्ञेयं य
१ यस्य त्रयो बाहवः समास्तत्समत्रिभुजं। यस्य द्वौ बाहू समानौ तत्समद्विभुजं।
यस्य त्रयो बाहवो विषमास्तद्विषम[illegible]

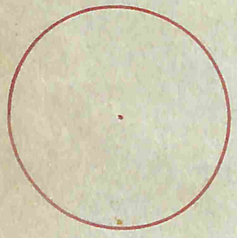

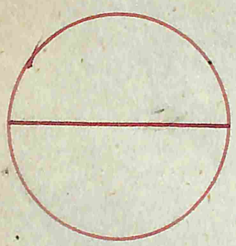

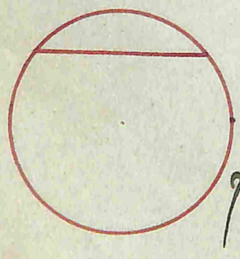

को॰धि
व

समकोणत्रि

त्रिभुजं भवति। यस्यैकोऽधिककोणस्तदधिककोणत्रिभुजं बोध्यम्॥

एवं त्रयोपि न्यूनकोणाः तत् न्यूनकोणं अथ चतुर्भुजं यस्य बाहुचतुष्टयं समानं अ

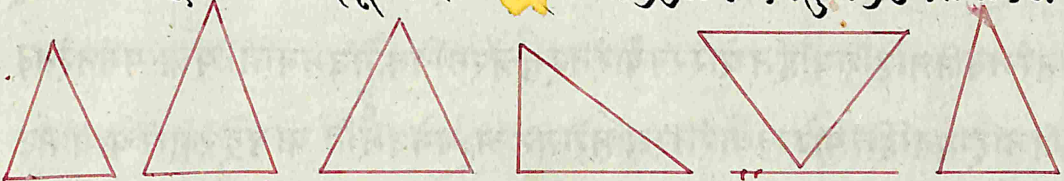

थ च कोणचतुष्टयमपि समानं तत् चतुरस्रं समकोणं समचतुर्भुजं ज्ञेयं १ यस्य
कोणचतुष्टयं समानं अथ च सम्मुख बाहुद्वयं मिथः समानं तत् विषमचतुर्भुजं आ
यतं च ज्ञेयं 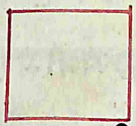 यस्य कोणचतुष्टयं विषमं भुजचतुष्टयं समं तत् वि
षमकोणं समचतुर्भुजं ज्ञेयं 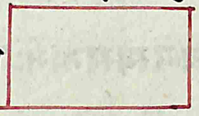 २ यस्य कोणचतुष्टयं विषमं भुज
चतुष्टयं च विषमं तत् विषमकोणं विषमच 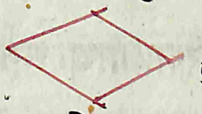 तुर्भुजं ज्ञेयं ४
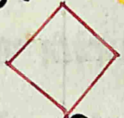 अथ समानान्तरालरेखालक्षणं या रेखा प्रथमनिर्मितरेख
या कदापि न मिलति 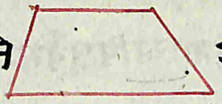 सा समानान्तरा रेखा भवति चिह्नं रेखा
धरातलं चैतानि प्रसिद्धानि सन्ति रेखायां चिह्नं धरातले चिह्नं रेखा चैव कर्तुं श
क्यत इति सर्वं प्रसिद्धमेव एवं चिह्नादपि रेखा कर्तुं शक्यते चिह्नं चिह्नोप
रि तिष्ठति रेखायां चान्या समानरेखा तिष्ठति धरातलं स्वसमानधरातले ति
ष्ठति इति प्रसिद्धं रेखाद्वयस्य संपातः एकचिह्नं एव भवति धरातलद्वयसंपातः एक
रेखायामेव भवति ये चिह्ने भवतः तयोरुपरि सरलैकरेखा योजयितुं शक्यते या
च सरला रेखा सा वर्द्धयितुं शक्यते चिह्नोपर्य्यभीष्टव्यासार्द्धेन वृत्तं कर्तुं शक्यते
यावन्तः समकोणास्ते सर्वे समानाः अथ सरलरेखाद्वयं धरातलं व्याप्तुं न शक्नोति
कुटिलरेखाद्वयं अथवा कुटिलसरलरेखाद्वयं धरातलं आवृणोति पतरेखाद्वयं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेता६

2

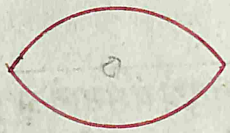

समानांतरंनभवतितत्तुविषमांतरंभवति यस्मिन्प्रदेशेचहूं तरंभवतितद्दिशिवर्द्धितयोरेखयोरंतरमुत्तरमधिकमेवभवति यत्राल्पमंतरंभवतितद्दिशिवर्द्धितयोरेखयोरंतरमुत्तरोत्तरं अल्पमेवभवति यावद्रेखासंयोगं तदनंतरमंतरंवर्धिष्णुभवति 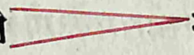 यत्रकोणशब्दः तत्रसरलरेखात्पन्नएवकोणोज्ञेयः यत्ररेखाशब्दस्तत्रसरलैवरेखाज्ञेया यत्रभूमितलशब्दः तत्रजलसमीकृतमेवभूतलंज्ञेयंयासरलारेखासाएकयैवान्यरेखयायुक्तासतीसरलाभविष्यतितद्दितीयाद्विरेखायोगेनदर्शनं अथपरस्परसमानाः याः यारेखास्ताः मिथः सर्वाअपिसमानाः याः रेखाः मिथः समानास्ताः समानरेखाप्रमाणायोगाभ्यांसमानाएवरेखाः यदिसमानाः नभवंतितदाताः समानरेखायोगाभ्यांसमानाः नभवंति याः रेखाः समानयोगवियोगाभ्यांसमानाः भवंतिताः अपिपूर्वंसमानाः एवसंतियाः रेखाः समानरेखायोगवियोगाभ्यांसमानाः नभवंतिताः पूर्वंसमानाः नसंति याः रेखाः एकादिगुणिताः सत्यः अन्यरेखासमानाः भवंतिताः सर्वाअपिसमानाः ज्ञेयायाकेपि रेखायः कोपिराशिर्वास्वखंडादधिकएवास्तीतिप्रसिद्धं इतिपरिभाषा अथप्रथमक्षेत्रंयाद्दासमत्रिभुजंक्षेत्रंकर्त्तव्यंभवतितत्र अबरेखाज्ञातास्तितदुपरित्रिभुजंक्रियते तद्यथाअंकेंद्रंकृत्वा अबव्यासार्द्धेनवृत्तंकार्यं एवंबंकेंद्रंकृत्वा बअव्यासार्द्धेनवृत्तंक

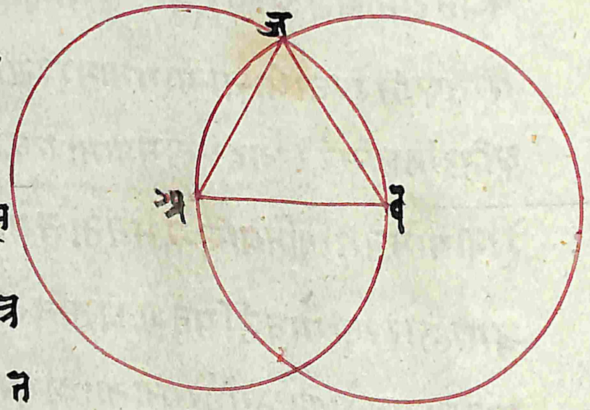

र्येय त्रत्र वृत्तद्वयसंपातः तत्र जचिन्हं कार्यं ततः अजरेखा वजरेखा कार्या अवजत्रिभुजं जातं समानत्रिभुजं कुतः अवरेखा अजरेखा समानास्ति यतः वजवृत्तस्य व्यासार्द्धमस्ति पुनः वजरेखा वअरेखा समानास्ति कुतः अजवृत्तस्य व्यासार्द्धत्वात् वजं अजं समानं जातं अवतुल्यत्वात् तस्मात् भुजरेखात्रयं मिथः समानं जातं अथ २ द्वितीयक्षेत्रे अभीष्टा रेखा हतास्ति तदन्यत्र हतविंदुतः तत्तुल्या रेखा कर्त्तव्यास्ति तत्र विंदुः अंचिन्हं कल्पितं रेखा वजं अचिन्हात् वचिन्हपर्यंतं रेखा कार्या अवरेखोपरि समत्रिभुजं अवदं कार्यं वकेंद्रकं बजेन वृत्तं जअवसंज्ञं कार्यं दवरेखा दीर्घा वृत्तपालि मिलिताग्रसंलग्ना कार्या दझेन दकेंद्रकं हझतवृत्तं कार्यं दअरेखा दीर्घा दहतवृत्तपालिहसंलग्ना का

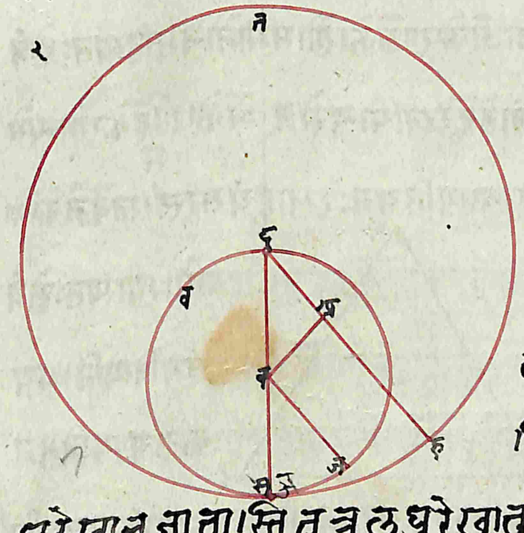

र्या अहरेखा बजरेखया समाना जाता कुतः दहरेखा दझरेखा समानास्ति दअरेखा दवरेखा समाना अस्ति तस्मात् अहरेखा वझरेखा समाना जाता वझरेखा वजरेखा समाना तस्मात् अहरेखा वजरेखा समाना जातास्तीति सिद्धं अथ ३ तृतीयक्षेत्रं यत्र दहद्रेखा लघुरेखा च ज्ञातास्ति तत्र लघुरेखातुल्यं खंडं दहद्रेखातो भिन्नं कर्त्तममस्ति दहद्रेखा अवसंज्ञा लघुरेखा जसंज्ञा कल्पिता अचिन्हात् अदरेखा जसमाना निष्काशनीया पूर्वोक्तप्रकारेण पुनः अंकेंद्रं कृत्वा अदेन दहझवृत्तं कार्यं

१५

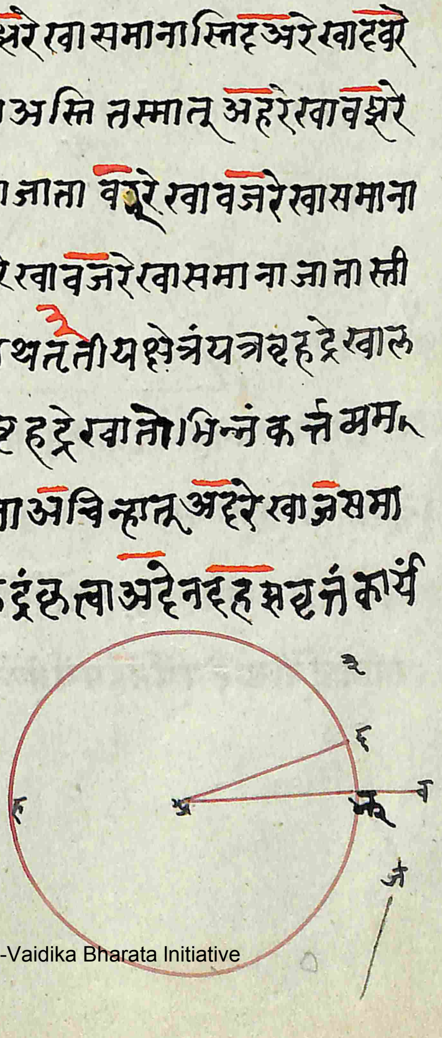

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

४ स्पभुज

दृढं अवरेखातः अझरेखां अदृरेखा समानां पृथक् करोति तस्मात् अझरेखा जरेखा

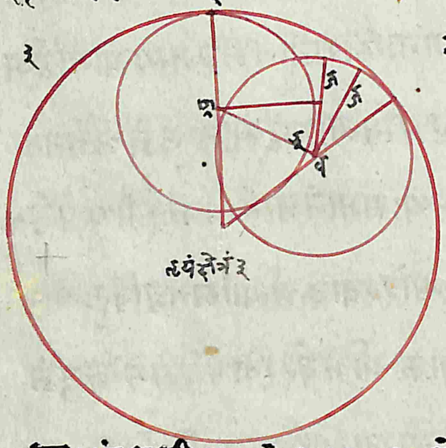

४
समाना जाता अथ चतुर्थशकलं यत्र त्रिभुजद्वय
मस्ति तत्रैकत्रिभुजस्य भुजद्वयं तदंतर्गतकोण
श्च द्वितीयत्रिभुजद्वयेन तदंतर्गतकोणेन
च समानं यदि भवति तदा प्रथमत्रिभुजस्य शे
षकोणद्वयं तृतीयभुजश्च द्वितीयक्षेत्रको
णाभ्यां तृतीयभुजेन च समानो भवति प्रथमत्रिभुजं अवजं १ द्वितीयत्रिभुजं
दृहझं २ अवं दृहसमं अजं दृझसमं [illegible]समं अकोणं दृकोणो समानौ कल्पितौ तदा व
जं हझसमं भविष्यति वकोणहकोणौ समानौ जकोणझकोणौ समानौ च भविष्यतः क्षेत्रं
क्षेत्रसमानं भविष्यति अत्रोपपत्तिः अवरेखां हदरेखायां न्यसेत् अकोणं दृकोणे न्यसेम
त् अजं दृझोपरि न्यसेत् एवं कृते अजं दृझोपरि स्थास्यति यतः रेखाद्वयं सरलं स्ति वजकोणौ

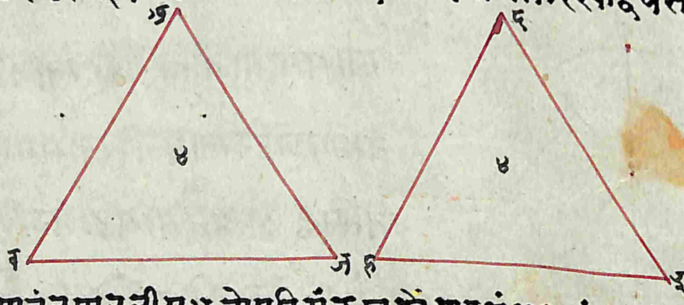

हझकोणयोः स्थास्यतः क्षेत्रं
क्षेत्रसमानं भविष्यति अथ
५ पंचमशकलं यस्य त्रिभुज
स्य भुजद्वयं समानं तस्य तृतीयभुजोपरि संलग्नकोणद्वयं समानं भवति भुजद्वयं स्वमार्गेण
वृद्धं कृतं संतत् तृतीयभुजाधः समुत्पन्नकोणद्वयमपि समानं भवति यथा अजवत्रिभुजे
अवं अजं समानं स्यात्तदा अजवकोणः अवजकोणौ समानौ भविष्यतः पुनः अवरे
खा वर्द्धनीया दृपर्यंतं हपर्यंतं अजरेखा वर्द्धनीया ततः समुत्पन्नौ वजहकोण अजव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दृकोणौवजरेखाधःस्थितौसमानौभवतः अत्रोपपत्तिः वदरेखायांझचिन्हंकुर्यात् जह

रेखायांवभरेखासमानाजवरेखापृथक्कार्या ववरेखाजझरेखाचकार्या अजझत्रिभुजे

अववत्रिभुजेजअभुजःअझभुजं अकोणः अवभुजेनअववभुजेनअकोणेनक्रमेणसमा

नः जझभुजः ववभुजः एतौसमानौजातौ अजझकोणअबवकोणौइमौसमानौझकोण

बकोणौपुनरपिसमानौजातौ जवझत्रिभुजे वजवत्रिभुजे ववझभुजः झजभुजः स्म

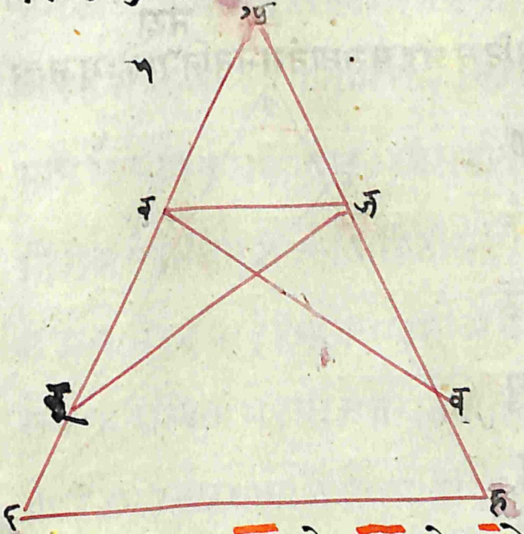

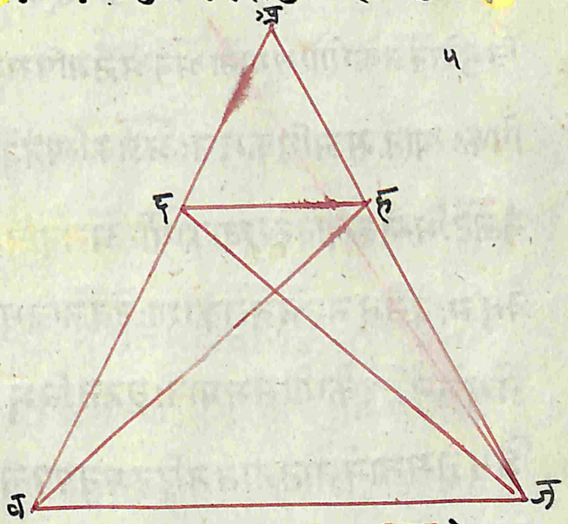

अभुजःभकोणः जवभुजेनववभुजेनवकोणेनसमानोस्तितदाजवझकोणः वजवकोण

इमौद्वौसमानौजातौ झजवकोणः वबजकोणः इमौसमानौजातौ एतौ अजझकोण

अबवकोणयोःशोधितौशेषौअजवअवजकोणौसमानौभविष्यतः इदमेवास्माकमिष्टं प्र

कारांतरेणपंचमक्षेत्रं अबरेखायांदचिन्हं कार्यं अवरेखातुल्या अजरेखातस्यां अदरेखा

तुल्या अहरेखाभिन्ना कार्या दहरेखा दजरेखा हजरेखा हवरेखा च कार्या अदहत्रिभुजे दअभु ज

जः अजभुजः अजभुजः अकोणः अहवत्रिभुजस्य न अहभुजेन अबभुजेन अकोणेनक्रमे

णसमानः वहरेखा दजरेखा हजरेखा परस्परं समाना जाता अवहकोणः अजदकोणश्च

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जहदत्रिभुजे दजभुजः जदभुजः

५

एतौ समानौ जातौ वदहत्रिभुजे दवभुजः वहभुजः दवहकोणः जहदकोणः परस्परं समानौ बदकोणः जदहकोणः परस्परं समानः बदजकोणः जहवकोणः एतौ समानौ वदजत्रिभुजे दजभुजः वदजकोणः जहवत्रिभुजस्य जहभुजेन [illegible] हवभुजेन जहवकोणेन च समानः ततः अवजकोणौ समानौ जातौ तदेवमभीष्टौ कोणौ सिद्धौ अथ षष्ठक्षेत्रं यस्य त्रिभुजस्य

अजवकोण

कोणद्वयं समानं तत्कोणसंबंधिभुजद्वयमपि समानं भवति अत्रोपपत्तिः अवजत्रिभुजे [illegible] नद [illegible] वजकोणौ समानौ अवं अजमपि समानं यदि भुजद्वयं समानं न भवति एकः भुजः अधिकः स्यात् स अधिकभुजः अजं कल्पितं वअसमानं जदं भिन्नं कृत्वा वदरेखा कार्या अजवत्रिभुजे अवभुजः वजभुजः अवजकोणः दवजत्रिभुजस्य दजभुजेन [illegible] कोणेन समानः बृहत्त्रिभुजं लघुत्रिभुजे समानं जातं [illegible] तदिदमनुपपन्नं बृहत्क्षेत्रं लघुक्षेत्रेण कथं समानं भविष्यति तस्मात् अजं अवं समानं तदेवमुपपन्नं कोणद्वयसाम्यतस्तद्भुजद्वयसाम्यमपि भवति अथ सप्तमक्षेत्रं रेखाभागपार्श्वयोः रेखाद्वयं निःसृतं यत्र मिलितं तत्तच्चिह्नाद्न्यत्र तद्रेखाद्वयमिलनं न भवति अत्रोपपत्तिः अवरेखाग्रे ताभ्यां अजरेखा वजरेखा च निःसृता जचिह्ने तयोर्योगो जातः अथ यदि तत्समानं अन्ये रेखाद्वयं अन्यत्र चिह्ने मिलति इति प्रकल्प्यते तदा अजरेखातुल्या अदरेखा वजरेखा वदचिह्ने मिलिता स्यात् पुनर्दजरेखा निष्काश्या तदा अजदकोणः अदजकोणेन समानः स्यात् कुतः अद अजयोः समानत्वात् वजदकोणः अजदकोणात् स्वल्पोऽस्ति वजदकोणः पुनः

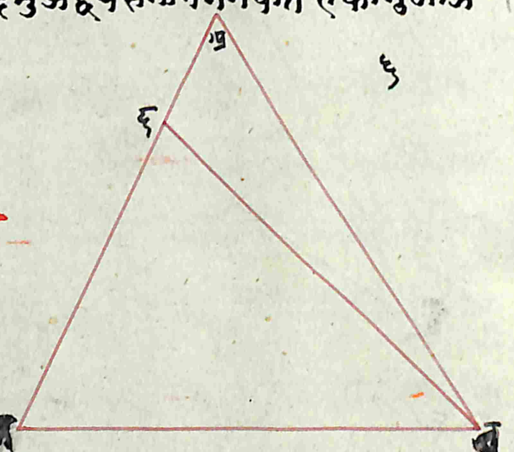

जवभुजेन दजव

तुल्यावदरेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

[illegible] अदजकोणाद्दस्योभविष्यतीति पुनः अदकोणः वदजकोणाद्दस्यो-

स्तिवजदकोणः वदजकोणादस्यंतं अल्पः स्यात् इमौ तु समानौ स्तः कुतः वदवजभु-

जयोः साम्यात् इदमनुपपन्नं यतः समानौ कोणौ विषमौ जातौ तद्देवमुपपन्नं ज-

चिन्हाद्दन्यत्र भुजयोर्योगो न भविष्यतीति अथा

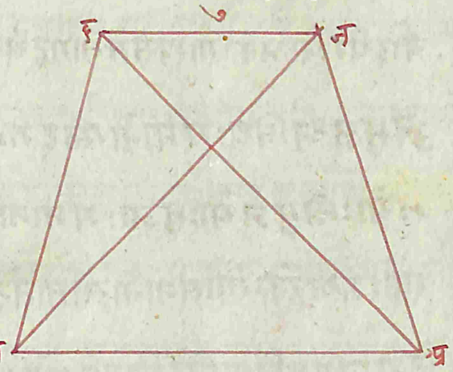

ष्टमं क्षेत्रं यस्य त्रिभुजस्य त्रितयं अन्यत्रिभु-

जस्य भुजैः समानं भवति तदा तस्य कोणत्रय-

मपि अन्यत्रिभुजकोणैरवश्यं समानं भविष्य-

तीति तत्र एकं त्रिभुजं अबजं द्वितीयं दहझं च कल्पि-

तं अत्र अबभुजः दहभुजसमानः अजभुजः दझभुजेन समानः बजभुजः हझेन

समानः कल्पितः यदा भुजत्रयं समानं जातं तदा अकोणः दकोणेन समानः बको-

णः हकोणेन समानः जकोणः झकोणेन समानो भविष्यति कुतः बजभुजं हझभुजे

स्थापिते क्षेत्रं क्षेत्रे स्थापिते शेषौ अबअजौ भुजौ दहदझभुजयोः स्थास्यतः य-

दि न स्थास्यतः तदा भिन्नौ इति ष्टतः यथा बहौ बझौ कल्पितौ तत्रेयमनुपपत्तिः

दहदझरेखे हझरेखातो भयप्रांताभ्यां निसृते दृचिन्हे मिलिते बहझरेखे पूर्वरे-

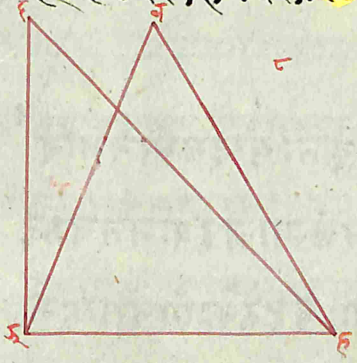

खातोभयप्रांताभ्यां निसृते बचिन्हे मि-

लिते इदमनुपपन्नं इदं सप्तमक्षेत्रे

प्रतिपादितमस्ति तस्मात् [illegible] त्रि-

भुजं त्रिभुजोपरि स्थास्यति एवं कोणा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

5

अपिकोणसमानाभवंत्येव तदेवमुपपन्नंयथोक्तं अथनवमसेत्रंतत्रकोणस्यसमानभाग

ऽ५ द्वयकरणंप्रदर्श्यते तद्यथाव अज कोणः कल्पनीयः अत्रव अभुजेहचिन्हंकार्यंततस्तस्मे

वद्वितीयभुजेदचिन्हंकार्यंदहरेखाकार्यादहरेखोपरिदरुहसमत्रिभुजंकार्यं अरुरेखाका

र्याइयंरेखा अकोणस्यसमंभागद्वयंकरोतियतः दअरु त्रिभुजेहअरु त्रिभुजेदअभुजः ह

अभुजश्चमिथःसमानोस्तिदरुभुजः हरुभुजोसमानौ अरु उभयोरेक एवास्तिउ

भयोःत्रिभुजयोःभुजाःसमानाः कोणाः अपिसमानाःभवंतितस्मात् रुअदको

णः रुअहकोणौसमानौजातौतदेवमुपपन्नंयथोक्तं यदिरुचिन्हंरेखयोरंतर्गतप्र

देशमध्येभविष्यतिरेखापरिवारेखायावहिर्नभवतितदेयमुपपत्तिःउपपन्नाभवि
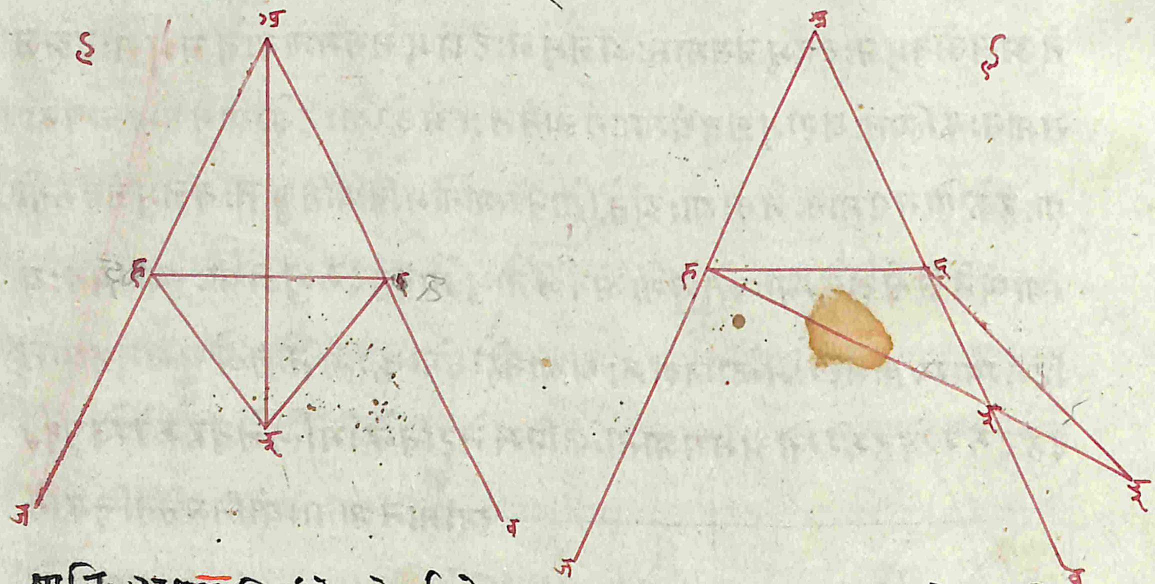
ष्यति अथरुचिन्हंरेखयोर्मध्येअवश्यंभविष्यतिकुतः यदिमध्येनभवि

ष्यतितदारेखायांवहिर्वाभविष्यति तदेवतादृशंक्षेत्रंस्यात्तद्दर्शनंतत्ररुद

हकोणरुहदकोणौसमानौभविष्यतः जहदकोणः वदहकोणेनसमःरु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चिन्हं यदि वद भुजे पतति तदा दहजवहत्कोणा दहरुवहत्कोण खंडे चेद् इमौ समौ जातौ इदमनु

पपन्नं यदि रु चिन्हं वदभुजाद्बहिर्भविष्यति तदा रुदहकोणः वदहकोणात् महान् भविष्यति

दहजकोणादपि भविष्यति यतः वदहकोणः दहरुकोणः इमौ समौ स्तः रुदहं महा कोणः

दहरुकोणेन समोस्ति दहरुकोणखंडं दहजकोणात् महज्जातं तदिदमनुपपन्नं यतः

खंडं कोणादधिकं भविष्यतीति। तस्मात् रुचिन्हं भुजयोर्मध्य एव भविष्यति प्रकारांतरेण

कोणस्यार्द्धीकरणे दावरेखायां कचिन्हं कार्यं। दकरेखातुल्यं हवं पृथक् कार्यं। रुहवदरे

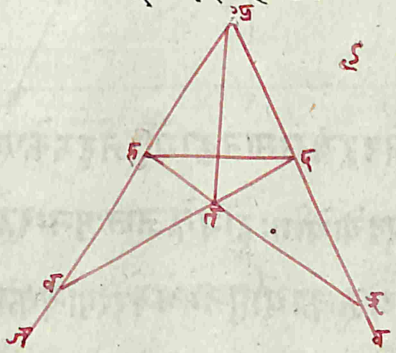

६

खे कार्ये संपातस्तसंज्ञः कल्पनीयः अतरेखा कार्या।

इयं अकोणस्य समानभागद्वयं करोति अत्रोपपत्तिः पंच

मक्षेत्रे कोणौ पपत्त्या रुहदकोणः वदहकोणश्चैतौ समानौ जा

तौ तेन दतं हतं समानं दअतत्रिभुजं हअतत्रिभुजं समा

नं। तस्मात् अकोणस्य भागद्वयं समानं जातं अथ समं क्षेत्रं तत्र यद्रेखायाः समानं भागद्व ड

यमपेक्षितं भवति तदा तद्रेखोपरि समत्रिभुजं कार्यं यथा अवरेखोपरि समं त्रिभुजं कृतम

स्ति। पुनस्तत्र जकोणस्य जदरेखया समानं भागद्वयं कार्यं। तदा जदरेखा अवरेखाया

अपि समानं भागद्वयं करिष्यति अत्रोपपत्तिः अजदत्रिभुजे अजभुजः जदभुजः अजदको

णश्च। दजवत्रिभुजस्थेन वजभुजेन जदभुजेन वजदकोणेन च समानः स्यात् अदं वदं द्व

यमपि समानं तदेवमुपपन्नं रेखायाः भागद्वयं समानं करणं अथैकादृशं कलमं तत्रैकरेखा श्र

यां अभीष्टचिह्नात् लंबो निष्काशनीयोस्ति यथा अवरेखायां जचिन्हं दत्वा तस्मात् लंबो निष्का

शितोस्ति तद्यथा अवरेखायां दचिन्हं देयं जदतुल्यं हजं कार्यं। दहरेखायां समत्रिभुजं

6

दृरुहं कार्यं पुनः रुजरेखा कार्या इयमेव लंबः अत्रोपपत्तिः दृरुजत्रिभुजद्वये हरुजस्य भुजेः समा

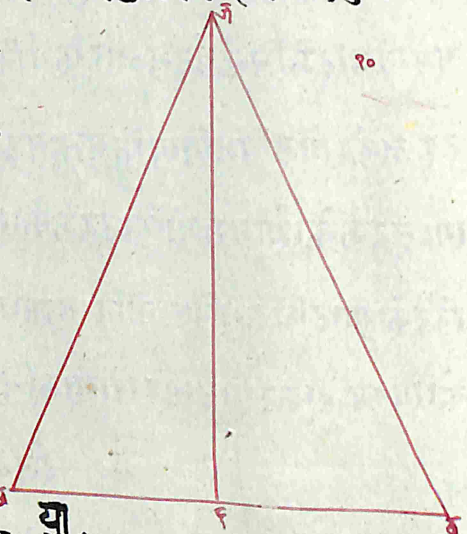

नं अस्ति रुजदृकोणः रुजहकोणो जचिन्हस्य समानौ त
स्मात् जस्य कोणौ रुजरेखा लंबो जातः तदेवमुपपन्नं
जचिन्हात् जस्य कोणौ रुजरेखा लंबो जातः तदेव
लंबकरणं पुनः प्रकारांतरेण तत्र अवरेखायां अचि
न्हात् लंबकरणं चिकीर्षितमस्ति तत्र अवरेखायां ज
चिन्हं कार्यं जअसमानं अदं कार्यं जचिन्हात् जहलंबः
कार्यः दचिन्हात् दरुलंबः कार्यः अजहकोणस्य जवरेखायाः खंडद्वयं समानं कार्यं जदृरुकोण
स्य दृहरेखायाः खंडद्वयं समानं कार्यं तदा जहरेखा दृहरेखयोर्योगः हचिन्हे जातः पुनः दृहरे

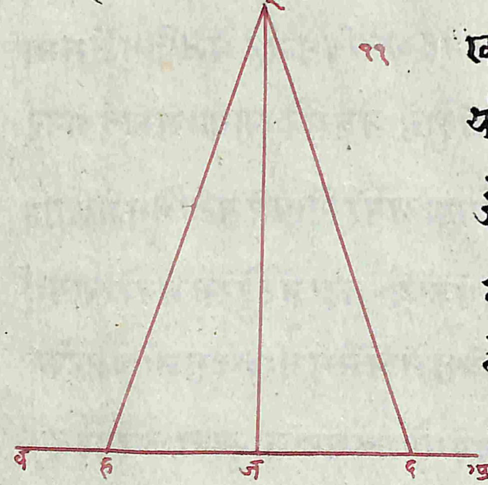

खातु स्याजवरेखापृथक् कार्या पुनः अवरेखा च का
र्या इयं रेखा लंबरूपा जाता अत्रोपपत्तिः अजवत्रिभु
जे अज भुजः जव भुजः अजवकोणः जदृहकोणे
न समानः वअज
कोणः हजदृकोणे
न समानो जातः ह

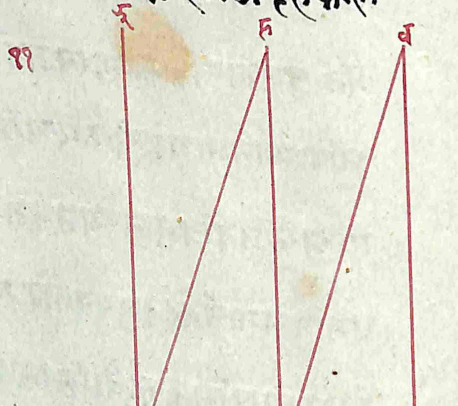

जदृसमकोणोस्ति वअजकोणोपि समकोणः
वअरेखा लंबो जातः अयमेवाभीष्टः अथ द्वादशं
क्षेत्रं तत्र अभीष्ट चिन्हात् अभीष्ट रेखायां लंबनिष्का

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पन्नं कर्त्तुमशक्तिर्यथा जचिन्हात् अवरेखायां लंबः निष्काशितोस्ति तद्यथा अवरेखाया द्वि
तीयदिशि हचिन्हं कार्यं जकेंद्रं कृत्वा जहव्यासार्द्धेन हऋवृत्तं कार्यं इदं वृत्तं अवरेखायां ह
ऋचिन्हे संपातं करिष्यति· पुनः हऋरेखायाः वचिन्हे समानं खंडद्वयं कार्यं· पुनः जवरेखा
कार्या· इयमेव लंबः अत्रोपपत्तिः जहरेखा जऋरेखा कार्या· च

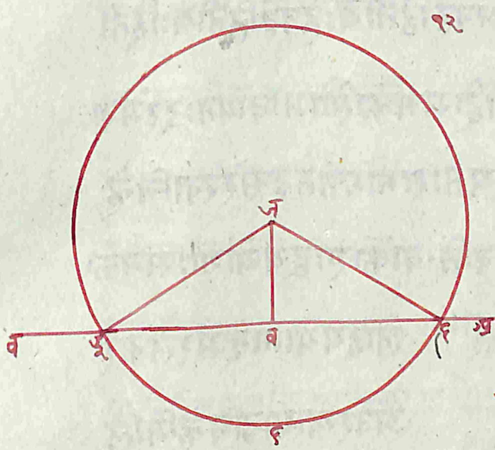

जहव त्रिभुजे· जऋव त्रिभुजे· जहं जऋं समानं उभयं वृत्त·
स्य व्यासार्द्धतुल्यं अस्ति हवं वऋं उभयं समानं कृतमस्ति जवं
उभयोः त्रिभुजयोर्भुजोस्ति हजवस्य त्रयो भुजाः जऋवस्य
भुजत्रयेण समानाः हवजस्य कोणो जवऋकोणेन समानः
वस्य कोणद्वयं समकोणं जातं जवं लंबो जातः इदमेवाभीष्ट
मस्माकं पुनः प्रकारांतरं अवरेखायां हचिन्हं कार्यं हजरेखा संयोज्या· पुनः जंकेंद्रं कृत्वा·
जहव्यासार्द्धेन वृत्तं कार्यं तत् हदसंज्ञं भवति वृत्तस्य आद्यंतौ हचिन्हे भवतः तदा जहरेखा
लंबो जातः एतस्योपपत्तिं तृतीयाध्याये वक्ष्यामः हचिन्हे यदि वृत्तस्यांतो न भवति· ऋचिन्हेस
ंगतिं तदा हऋरेखायाः वचिन्हे खंडद्वयं समानं कार्यं जवरेखा संयोज्येयं लंबः अत्रोपपत्तिः·

पूर्वोक्तप्रका
रेणोर्द्धवृत्तस्य
कलंरेखोप
रि अन्यरेखा
योगः कार्यः

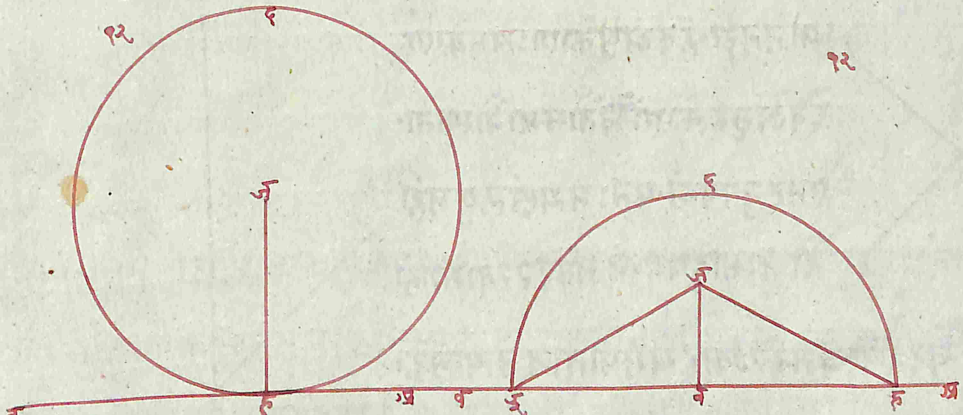

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

7

रेखायाः उभयदिशि कोणद्वयं जातं तत् समकोणद्वयं अथवा कोणद्वययोगः समकोण
द्वयतुल्यो भवति । यथा अबरेखायां जदरेखायाः योगः कृतः तेन अबज कोण अबद कोणश्च
द्वौ समकोणौ अबरेखायदि लंबः तदा द्वौ समकोणौ जातौ अबरेखा लंबो न भवति तदा ब
चिह्नात् बहलंबः कार्यः तदा कोणत्रयं भवति अबजे एकः अबहं द्वितीयः हबदं तृतीयः द्विती
यकोणः प्रथमकोणेन युक्तः कृतश्चेत् हबजहबदश्चैतौ द्वौ समकोणौ भविष्यतः इदमेवा
स्माकमभीष्टं अथ चतुर्दशशकलं १४ तत्र रेखाद्वयं दिग्व्यत्यस्ततः समागत्य तदन्यरेखाचिह्ने
पदियोगं करोति । तत्र तद्रेखाद्वययोगात् समकोणद्वयं भवति । वा कोणद्वययोगः समको
णद्वयतुल्यो भवति तदा निष्काशितरे खाद्वययोगात् सरलैकरे
खा भवति अत्रोपपत्तिः जबदरेखे अबरेखायां बचिह्ने मिलि
ते जबअकोणः दबअकोणः एतौ समकोणद्वयसमानौ तदा
जबदरेखा सरला एकरेखा जाता । यदि सरला न भवति तदा जब

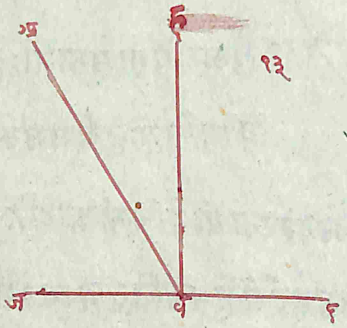

हसरला रेखा भवति जबअ दबअ एतौ द्वौ कोणौ द्वयोः समकोणयोः समानौ जबअको
णः दबअकोणः एतौ कोणौ द्वयोः समकोणयोः तुल्यौ भवतः तयोर्जबअकोणश्चेत् छि

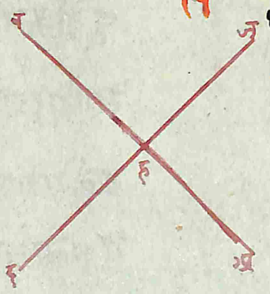

ध्यते तदा हबअ कोणः समकोणः
दबअ बृहत्कोणश्चैतौ समानौ स्यातां ।
एतदनुपपन्नं यतः असमसंख्यलघुमहा
नौ । तस्मादुपपन्नं जबदरेखा सरला
स्ति । अथ पंचदशशकले १५ तत्र रेखाद्वयसंपातात् उत्पन्नको

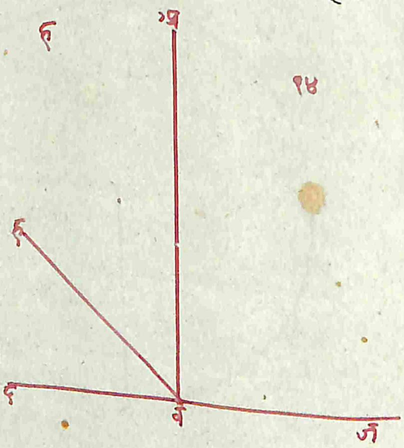

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णचतुष्टयमुत्तत्रपरस्परसम्मुखंकोणद्वयंसमानंभवति यथा अवरेखाजदरेखाभ्यांहचि
न्हे संपातः कृतः जहवकोणः अहदकोणः अकृतः जहवकोणः अहदकोणश्च एतौपरस्परस
म्मुखौसमानौस्तः कुतः वहजकोणः जहअकोणः तयोर्योगः समकोणद्वयतुल्यः जहअको
णः अहदकोणयोर्योगोपिसमकोणद्वयसमानः जहअकोणउभयोः कोणयोर्मिलितो
स्ति सदूरीकृतः तदावहजकोणः अहदकोणश्चेतौशेषौसमानौ रेखाद्वयसंपातात्उत्प
न्नंकोणचतुष्टयंचतुर्भिः समकोणैः समानं इदमेवास्माकमिष्टम् अथयस्मिन्चिन्हेया
वत्योरेखामिलितास्तत्रोत्पन्नाः येकोणाः चतुर्भिः समकोणैः समानाः भवंति अथषोडशमु
कलंत्रिभुजस्यएकोभुजः स्वमार्गवृद्धः कृतः तत्त्रिभुजाद्बहिरुत्पन्नंकोणः त्रिभुजांतर्गतस्व
पार्श्वस्थितान्यसम्मुखकोणयोः प्रत्येकादधिकोस्ति यथा अवजत्रिभुजेवजभुजः दपर्यंतं

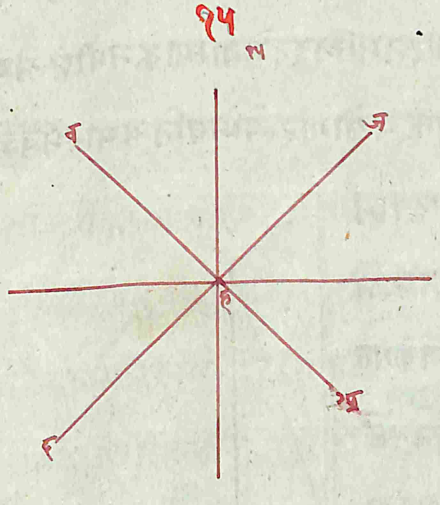

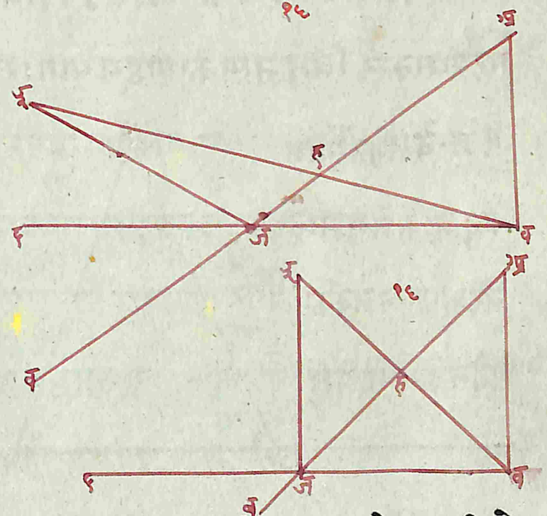

नीतः त्रिभुजाद्बहिरुत्पन्नः अजदकोणः त्रिभुजांतर्गतअकोणात् वकोणाच्चप्रत्येकादधिको
स्ति अत्रोपपत्तिः अजभुजस्यहचिन्हेखंडद्वयंसमानंकार्यं वहरेखा कार्या वहरेखा वर्द्धिता
वहसमाना रुपर्यंतंनेयारूरेखा कार्या तदा अवहत्रिभुजं जातं वहभुजः [illegible] हरुभुजेन
ज

समानः अहभुजः हजभुजेन समानः वहअकोणः रुहजकोणेन समानः तस्मात् वअह

8 कोणः हजरुकोणेन समानो जातः अजदवहिर्गतः कोणः अजदवहिर्गतः कोणः अज

रुकोणादधिकोस्ति · अकोणादप्यधिकः पुनः अजभुजः वचिन्हपर्यन्तं नेयः वजवकोणः

वकोणादधिकः वकोणादधिकः वजवकोणः अजदकोणश्चैतौ समानौ अजदकोणो

पि वकोणादधिको जातः इदमेवास्माकमभीष्टं अनेन इदमपि ज्ञातं एकचिन्हात् द्वय

रेखामुत्पन्नं तत्तीयरेखया यदि योगं करोति तत्र उत्पन्नं एकदिक्स्थ कोणद्वयं कदा

पि समानं न भवति दिगत्र वचिन्हात् सन्तरेखा तो ग्राह्या यथा · अचिन्हात् अवरेखा अजरे

खा च निस्सृता वदरेखायां जचिन्हे मिलिता · अवजकोणः अजदकोणश्च एतौ एकदिक्स्थु

त्पन्नौ न भवतः कुतः यतः रेखात्रययोगेन अवजत्रिभुजं ज्ञातं अजदकोणः त्रिभुजाद्वहि

स्थः अवजकोणादधिकोस्ति इदं पूर्वसूत्रे प्रतिपादितमस्ति इदमेवास्माकमभीष्टं अथ स

प्तदशांशकलं त्रिभुजस्य कोणद्वययोगः समकोणद्वययोगाद्न्यूनो भवति यथा · अवजत्रि

भुजे · वजकोणौ स

नौ कुतः वजभुजः द

जदकोणादधिकः

स श्चैम कोणद्वयस

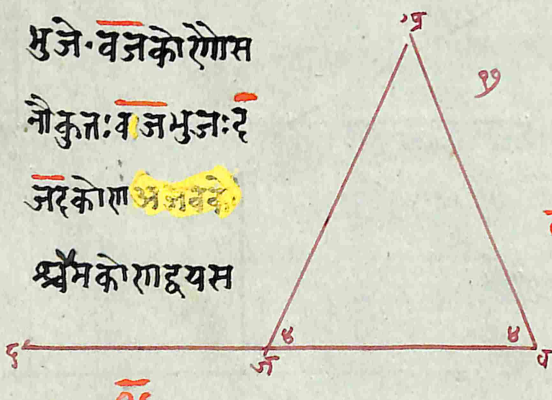

मकोणद्वयान्न्यू

पर्यन्तं नेयः अ

अजवकोण

मानोस्ति · अ

जदकोणस्तु

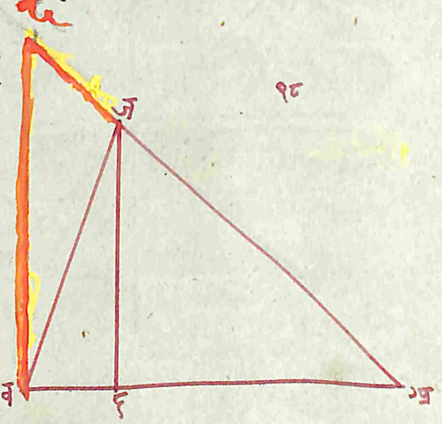

जकोणः वकोणादधिकः पुनः वकोणः अनयोर्योगः समकोणद्वयान्न्यूनोस्ति · अनेन प्रकारे

ण अन्यकोणेष्वप्युपपन्नं अथाष्टादशांशकलं त्रिभुजे वृहद्भुजसम्मुखः कोणः सर्वभुज

तः महान् भवति यथा अवजत्रिभुजे अवभुजः अजभुजात् महानस्ति तस्मात् जकोणः

उ· १ सम्मुखकोण

त्रिभुजे वृहद्भुजो महत्कोणस्यजीवा भवति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वकोणादधिको भविष्यति कुतः अवभुजे अजतुल्यं अदं पृथक् कार्यं जदरेखा कार्या तदा अदजकोण अजदको
णश्च एतौ समौ भवतः अदजकोणः अवजकोणान्महानस्ति अजदकोणोपि महानस्ति यदा अज
वकोण अजदकोणादधिकोस्ति तस्मात् अजवकोणः अवजकोणः अवजकोणात् अति
महान् जातः तदेवमुपपन्नं अथ प्रकारान्तरं अजरेखा दपर्यन्तं नेया अवतुल्यं अदं कार्यं दवो
रेखा कार्या अवदकोणः अदवकोणश्चैतौ समानौ अवदकोणः अवजकोणान्महानस्ति अदव

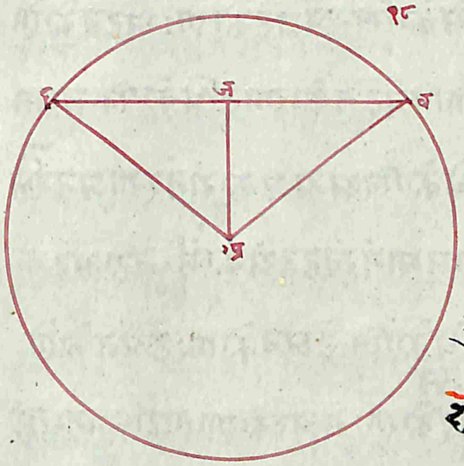

कोणोपिम
हानस्ति अ
वजकोणा
त् पुनः अ
जवकोणः अ
दवकोणात्पु

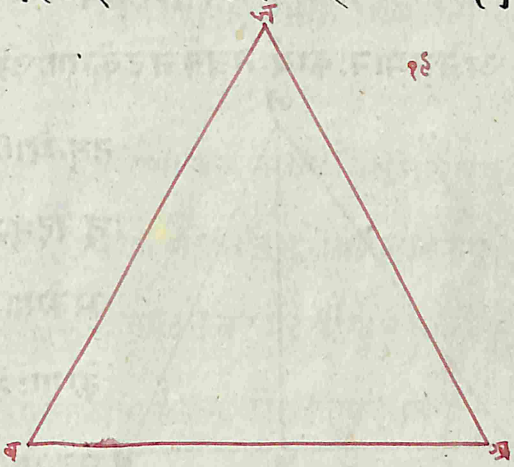

महान्

नः अजवकोणः अदवकोणास्ति तस्मात् अजवकोणः अवजकोणादतीवमहानस्ति त
दनस्ति तदेवमुपपन्नं। प्रकारान्तरं अकेंद्रं कृत्वा अवव्यासार्द्धेन वदवृत्तं कार्यं वजरेखा दप
र्यंतं नेया अवरेखा अदरेखा च कार्या अव दत्रिभुजे वकोणः दकोणश्चैतौ समौ अदवकोणात् अदवत्रिभुजे दको
अजवकोणो महानस्ति अवदकोणाधिकः इदमेवेष्टमस्माकं अथ एकोनविंशतितमं शकं
लं त्रिभुजेयोधिकोणः तत्सम्मुखोपि भुजः महान् भवति अथ अल्पकोणः तत्सम्मुख
भुजो लघुर्भवति यथा अवजत्रिभुजे जकोणः वकोणान्महानस्ति तस्मात् अवभुजोपि
अजभुजान्महानस्ति कुतः यदि अवभुजः अजभुजात् महान् न भवति तत्र तत्समो वा त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्यूनो वा भविष्यति. यदि समो वा. तदा वज कोणौ समानौ भविष्यतः जकोणस्तु वकोणादधि

9 कोस्ति. पुन अवभुजः अजभुजाधिकोस्ति तदा वकोणः जकोणादधिकः स्यात् जकोणः

वकोणादधिकः कल्पितोस्ति. तस्मात् अवभुजः अजभुजादधिको भविष्यति इत्ये

तदेवेष्टमस्ति. अथ विंशतितमं क्षेत्रं तत्र त्रिभुजस्य भुजद्वययोगः तृतीयभुजादधिको

भवति यथा अवज त्रिभुजे अव अज योगः वजादधिकोस्ति. कुतः वअभुजः दपर्यंतं

अजसमानः कार्यः तत्र वजदकोणः अजदकोणादधिकोस्ति. अजदकोणः अदजकोण

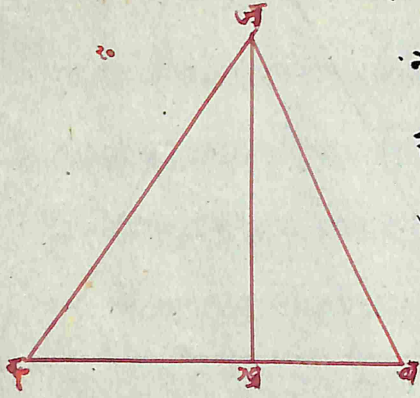

न तुल्योस्ति. वजदकोणोपि वदजकोणादधिकोस्ति. तस्मा

त् वदभुजः वजभुजादधिकोस्ति अथ प्रकारांतरेण प्रदर्श्यते

अकोणस्य अदरेखया समानं खंडद्वयं कार्यं. तदा अदज

कोणः दअतकोणादधिकोस्ति. दअव कोणः दअजकोण

न तुल्योस्ति. तस्मात् अदजकोणः जअदकोणान्महान् जातः तदा

अजभुजः जदभुजान्महान् भविष्यति. पुनः अदव कोणः दअजकोणादधिकोस्ति. दअजकोणः

दअवकोणेन तुल्योस्ति. तदा अवभुजः वदभुजान्महान् जातः इदमेवास्माकमभीष्टम्. पुनः प्रका

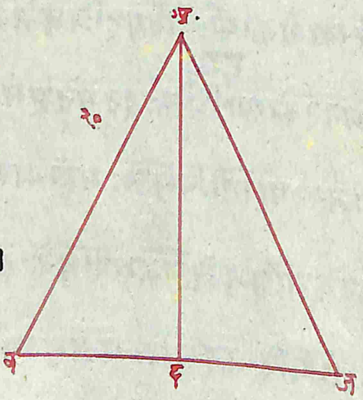

रांतरं अव अज योगः वजात् अधिको यदि न भवति. यदि न तुल्यो

भविष्यति वा न्यूनो भविष्यति. तदा वदं व अतुल्यं पृथक् कार्यं. अदरे

खा संयोज्या. जदरेखा तुल्यं शेषं जअ तुल्यं भविष्यति. अथवा अ

धिकं भविष्यति. यदि न तुल्यं भविष्यति तदा जअद कोण वअद कोण

वदअ श्च इमौ जद अकोणयोः समानौ भवि ष्यतः जदअकोणः वदअ

कोणएतौद्वयोः समानौस्तः तदा अअदकोणः बअदकोणश्च इमौकोणौद्वयोः समकोणयोः समा
नौभविष्यतः इदमनुपपन्नं यदि जदरेखाजअरेखायाः अधिकातदाजअदकोणः जदअकोणाद
[illegible]धिकः स्यात् तर्हि [illegible] बदअकोणजदअकोणयोर्योगादधिकः स्यात् एतौ द्वौ को
णौद्वयोः समानौ बअजकोणः समकोणद्वयादधिकः इदं बाधितं अथ एकविंशतितमं क्षेत्रं

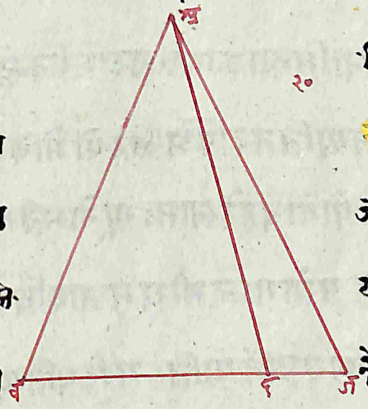

त्रिभुजे एकभुजोभयप्रांतात् निस्सृते रेखे त्रिभुजांत मिलिते तद्भु
जयोर्योगः त्रिभुजशेषभुजयो [illegible] अवज
गान्न्यूनोस्ति अथच अंतर्गतभु जयोगोत्पन्नकोणः त्रिभुजशेष
भुजद्वययोगकोणादधिकोस्ति यथा अवजत्रिभुजे वजभुजोभय
८ प्रांतात् निस्सृते बदजदरेखे दत्रि हे मिलिते वद जदयोगः बअजअ
योगात् न्यूनोस्ति पुनः वदजकोणः वअजकोणादधिकोस्ति अत्रोपपत्तिः वदरेखा हपर्यंतं नेया
वअअहभुजयोगः वहात् अधिकोस्ति पुनः हजरेखावअअहरेखायां युक्ता कार्या हजं वहेपियु
क्तं कार्यं तदा वअअजयोगः वहहजयोगादधिको जातः पुनरपि दहहजयोगः दजरेखायाअ
धिकोस्ति पुनः वददहहजे युक्तं कार्यं तर्हि वहहजयोगः वददजयोगादधिकोस्ति तस्मात् वअ
अजयोगः वह[illegible]जह[illegible]योगादधिकोस्ति पु[illegible]नः वदहज
योगः वददजयो[illegible]गादधिकोस्ति तदा वअअज
योगः वददजयोगात् संतं अधिको भविष्यति वदजको
णः दहजकोणादधिकोस्ति दहजकोण[illegible]पि वअज
कोणादधिकः तस्मात् वदजकोणः अवजकोण

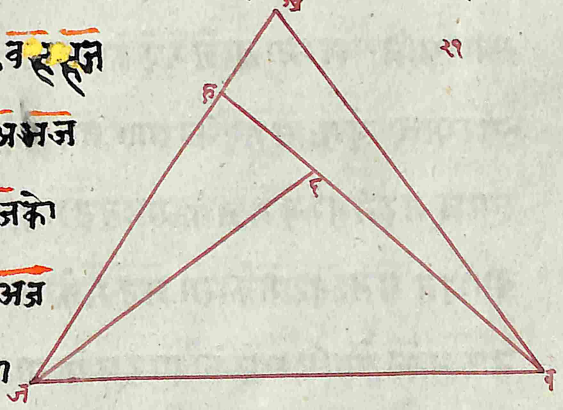

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

10

दसंतं अधिको जातः इदमेवास्माकममीष्टं अथ एकविंशतितमं[२१] क्षेत्रं प्रकारान्तरेणाह
तत्र बदद्जयोगः बअअजयोगाद्यदि न्यूनो न भवति तदा समानः अथवा अधिकः
स्यात्· तत्र बदद्जरेखयोरन्यतरैकारेखा· बअअजरेखयोरन्यतरैकरेखायाः अ
ल्पास्ति वा न वा यद्यल्पा भवति तदा· जदद्जअरेखाया अल्पमस्ति इति कल्पनीयं· बदब
अरेखयोरन्तरतुल्या अझरेखा भिन्ना कार्या· तदा झचिन्हं हचिन्हे न पतिष्यति यदि प

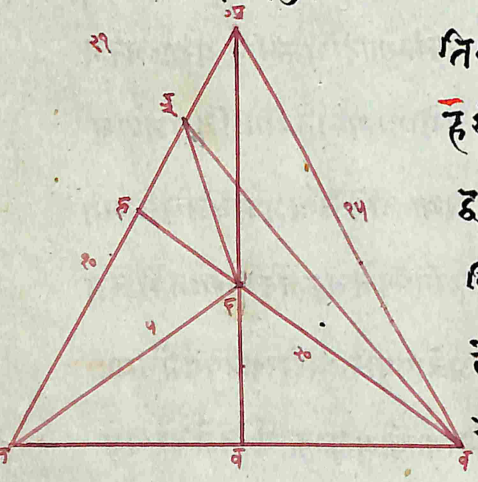

तिष्यति तदा बअअहयोगो बदसमानः स्यात् तदा बअअ
हयोगो बहरेखातः न्यूनो भविष्यति· [२०] इदं बाधितं यतः भुज
द्वययोगः तृतीयभुजादधिकोस्ति· झचिन्हं जहरेखायाम
पि न पतिष्यति· यदि पतिष्यति तदा बअअहयोगः बह
रेखातः अल्पः स्यात् [२०] इदं बाधितं तर्हि झचिन्हं अह
रेखायां भविष्यति· पुनः झदरेखा कार्या झबरेखा च का
र्या· बदरेखा बअअझरेखायोगतुल्या झात् [२०] अधिकास्ति· तदा बझदकोणः बदझको
णादधिको जातः बदबअअझयोगेन तुल्यास्थितं पुनः जदजझेन तुल्यं अधिकं वा
स्थास्यति· तस्मात् जझदकोणः जदझकोणेन तुल्यः [५] स्यात् यदि जदजझेन तु
ल्यं स्यात्· पुनः जझदकोणः जदझकोणादधिकः स्यात् यदि जदजझादधिकं
स्यात् तदनन्तरं बझजकोणः बदझकोणजदझकोणयोगात् महान् स्यात्· इदं
बाधितं यतः बदझकोणजदझकोणयोर्योगः समकोणद्वयादधिकोस्ति· ततः
बझजकोणो विसमकोणद्वययोगात् अधिको जातः इदं बाधितं त्रिभुजैककोण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णास्य समकोणद्वययोगाद्ध्रस्वः स्यात् पुनः जदभुजः जअभुजाद्ध्रस्वो न भविष्यति॰
तदा बदरेखा बअरेखाया अल्पा न भविष्यति॰ तदा समाना वा अधिका भविष्यति॰ अदरे
खा कार्या॰ यथा पूर्वं उपपत्त्या साधितं तथा अत्रापि साध्यते॰ तद्यथा॰ बअजकोणः ब
दअजदअकोणयोर्योगेन समानः अथवा अधिकः स्यात् पक्षद्वयेपि इदं अनुपप
न्नं॰ कुतः बदअजेअकोणयोर्योगः समकोणद्वयाद्धिकोस्ति॰ बअजकोणः त
त्रिभुजस्यैककोणोस्ति॰ अथ समकोणद्वयाद्धिको जातः इदं बाधितं त्रिभुजे
कोणद्वययोगः समकोणद्वयात् न्यून एव भवतीति नियमोस्ति॰ तस्मात् बददजरे
खायोगः बअअजरेखायोगात् न्यूनोस्ति॰ अथ अदरेखा वपर्यन्तं नेया॰ तत्र
वदबकोणः वअदकोणाद्धिकोस्ति॰ जदबकोणः जअदकोणाद्धिकोस्ति त
स्मात् बदजकोणः बअजकोणात् अधिकः सिद्धः इदमेवास्माकमभीष्टं अथ
२२ द्वाविंशतितमं क्षेत्रं एकं त्रिभुजं कर्त्तव्यमिस्यपेक्षास्ति॰ तत्र त्रयो भुजाः कल्पनी
याः भुजद्वययोगः तृतीयभुजात् अधिको भवति॰ यथा तथा कल्पनीयाः ते
त्रयो भुजाः अबजसंज्ञाः ज्ञेयाः तत्र प्रथमं दहरेखा कार्या॰ दहरेखायां दझरे
खा अरेखातुल्या पृथक् कार्या॰ झवरेखा बरेखातुल्या पृथक् कार्या॰ वतरेखा
जरेखातुल्या पृथक् कार्या॰ झकेंद्रं कृत्वा झद व्यासार्द्धेन दकलवृत्तं कार्यं वकेंद्रं
कृत्वा वत व्यासार्द्धेन तकलवृत्तं कार्यं॰ वृत्तद्वयसंपातः कचिन्होस्ति॰ कझक
वरेखा च कार्या॰ कझवत्रिभुजं अस्माकमभीष्टं जातं अत्रोपपत्तिः कझभुजः
झदतुल्योस्ति॰ झदअतुल्यमस्ति कझअतुल्यं जातं॰ झवभुजः बतुल्योस्त्येव वक

भुजः वत्ततुल्योस्ति· बत्तंज तुल्यमस्ति·तस्मात् बकं जतुल्यं जातं अस्माभिर्यदुक्तं
तिस्रो रेखाः तादृश्यः अपेक्षिताः यासां रेखाद्वययोगः तृतीयरेखायाः अधिको भ
विष्यति· इदं किमर्थमुक्तं पूर्वं उपप सा इदं साधितमस्ति·रेखाद्वययोगः तृतीयरे
खायाः अधिकोस्तीति प्रतिपादितमस्ति अतः कारणात् वृत्तद्वयसंपातो भवति·कु

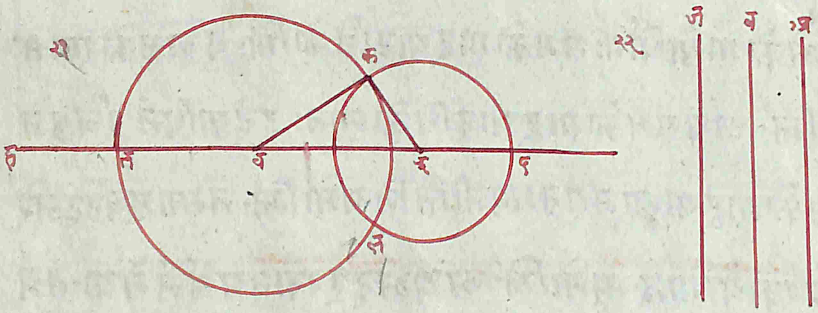

तः अरेखाबरेखा
योगः जरेखायाः य
दि अधिको न भवति
तदा बतरेखा वदरे
खातुल्या भविष्यति अथवा अधिका भविष्यति· तस्मात् कत्तल वृत्तं करदल वृत्तं स्वांतः
पाती करिष्यति· यदा दचिन्हे संलग्नं भविष्यति· तदा वत्तं बदसमानं स्यात्· यदा द
चिन्हात् परतो भविष्यति· तदा वत्तं बदाधिकं स्यात्· पुनः संपातो न भवति· यदि बरेखा
जरेखायोगः अरेखातः अधिको न स्यात्· तदा करदल वृत्तं कत्तल वृत्ते स्वांतर्गतं करिष्य
ति· कुतः दरु रेखा रुत समा नाचेत्तदा रकल वृत्तं तचिन्हे लगिष्यति· यदि दरु रु
तात् अधिकं स्यात्तदा रकल वृत्तं तचिन्हात् परतो भविष्यति· वृत्तद्वयसंपा
तस्तदा न भविष्यति· पुनः अरेखा जरेखा योगः वरेखायाः अधिको न भविष्य
ति· तर्हि रुवरेखा बतरेखा योगात् तुल्या अधिका वा स्यात्· तथापि संपातो न भ
विष्यति· तदा एकं वृत्तं अन्यद्वृत्तं स्वांतर्गतं न करिष्यति· किंतु वृत्तद्वयं भिन्नं
भिन्नं स्थास्यति यद्यधिकस्तदा अथ त्रयोविंशतितमं क्षेत्रं अभीष्टरेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

या: अभीष्टचिन्होपरि कल्पितकोणतुल्य: कोण: कर्त्तव्योस्ति· तत्करणप्रकार: यथा· अब रेखोपरि अचिन्हे जकोणतुल्य: कोण: कर्त्तव्योस्ति· प्रथमं जकोणस्य भुजद्वयोपरि दहचिन्ह

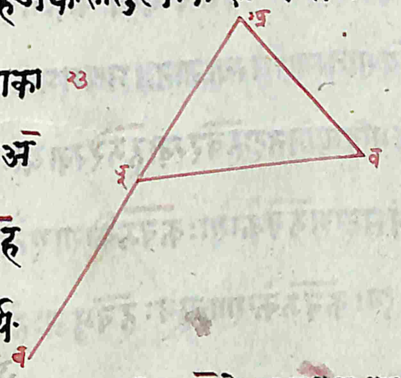
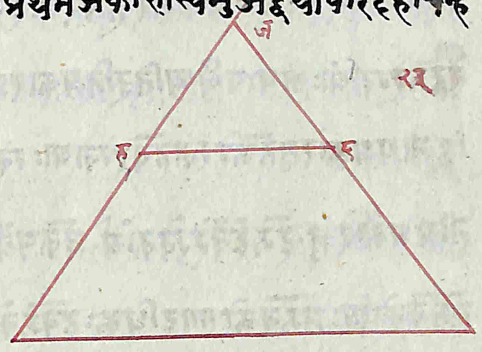

द्वयं कार्यं दहरेखा कार्या· अबरेखोपरि अबरु त्रिभुजं जदह त्रिभुजतुल्यं कार्यं·

तत्र अबरेखा जहतुल्या भवति· अरुरेखा जदतुल्या· बरुरेखा दहतुल्या च भवति· अकोण: तत्र जकोणतुल्यो जात: इदमेवास्माकमभीष्टं अथ चतुर्विंशतितमं क्षेत्रं तत्र अभीष्टत्रिभुजस्य भुजद्वयं अन्यत्रिभुज भुजद्वयसमानमस्ति· प्रथमत्रिभुजस्य भुजद्वयसंबंधिकोण: द्वितीयत्रिभुज भुजद्वयजनितांतर्गत कोणादधिकोस्ति· तदा प्रथमस्य तृतीयभुज: द्वितीयस्य तृतीयभुजात् नियमेनाधिक: स्यात्· यथा· एकं अबज त्रिभुजं द्वितीयं दहरु त्रिभुजं तत्र अबभुज: दहभुजतुल्य: अजभुज: दरुभुजतुल्य: अकोण: दकोणादधिकोस्ति· बजभुज: हरुभुजादधिक: स्यादेव· तत्र किं चित्रं अत्रोपपत्ति: दहरेखाया: दचिन्हे हदवकोण: [illegible] बअजतुल्य: कर्त्तव्योस्ति· तत्र दव दरु बरेखा कार्या· तदा दबरु त्रिभुजे दवभुज: दरुभुज: इमौ समानौ· दवरुकोण: दरुवकोण: एतौ समानौ स्त· पुनर्हवकोण: दरुवकोणादधिकोस्ति· हवरु कोण: दबरुकोणात् तुल्य: हरुवकोण: हवरुकोणादधिक: हवभुज: हरु कोण

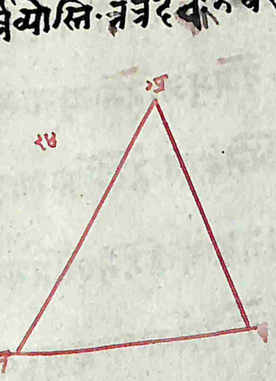
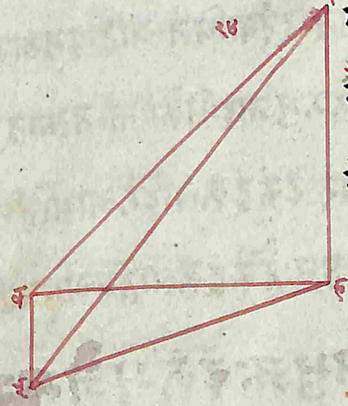

रेखा अजरेखातुल्या एव कार्या· पुन: हवरेखा च कार्या· स्याव जसमाना: स्युरेव· पुन: नु ५

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

12 भुजादधिको जातः पुनर्हवभुजः वजभुजतुल्योस्ति· तस्मात् वजभुजः हरूभुजादधिको जा

तः इति सिद्धं अथ प्रकारांतरं हवरेखा हरूरेखायां संपातं करिष्यति वा हरूरेखायां पतिष्यति

वा हरूरेखायाः अधः पतिष्यति इति प्रकारत्रयेण तस्याः संस्था जाता· प्रथमप्रकारस्तु पूर्वं कथितः

द्वितीयप्रकारे तु हरूरेखा हवरेखायाः खंडं भविष्यति तदा हवरेखा हरूरेखायाः अधिका जाता तृ

तीयप्रकारे तु· दरू हवरेखे कार्ये· तकपर्यंतं तदा तरूवकोणः कवरूकोण एतौ तुल्यौ भविष्यतः

हरूवकोणः तरूवकोणादधिकः हवरूकोणः कवरूकोणान्न्यूनः हवभुजः हरूभुजादधिकः स्या

त् अथ पंचविंशतितमं क्षेत्रं तत्र एकस्य त्रिभुजस्य भुजद्वयं द्वितीयत्रिभुजस्य भुजद्वयेन समानं स्या

त् प्रथम तृतीयभुजः द्वितीय

स्य तृती यभुजात् अधिकः त

य प्रथ मत्रिभुजस्य समानभु

जद्वयो स्यन्न कोणं द्वितीयत्रि

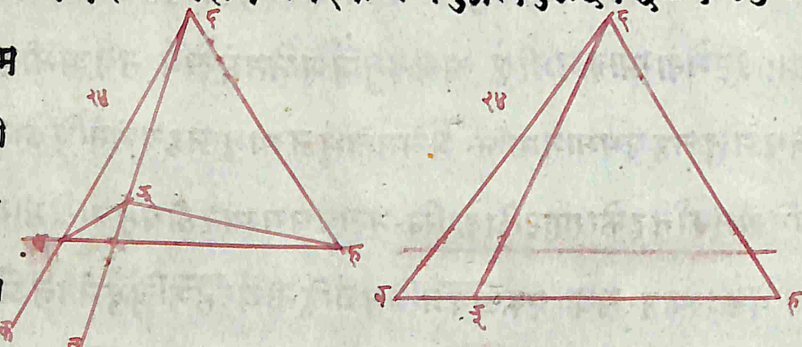

भुजस्य भुजद्वयांतर्गतकोणादधिकः स्यात्· यथा एकं अवजं त्रिभुजं १ द्वितीयं दहरूं त्रिभु

जं २ ३ तत्र अवभुजः दहभुजेन तुल्यः वजभुजोपि हरूभुजादधिकः तदा वअजकोणः हद

रूकोणादधिकः स्यात् यदि अधिको न स्यात्· तदा तुल्यो भविष्यति वा न्यूनो भविष्यति· यदि तु

ल्यः तदा वजभुजः हरूभुजतुल्यः स्यात् इदं बाधितं यदि न्यूनस्तदा· वजभुजः हरूभुजान्न्यूनः स्या

त् इदमपि बाधितं· यतः वजभुजः हरूभुजादधिकोस्ति· तस्मात् वअजकोणः हदरूकोणाद

धिको जातः इति सिद्धं अथ प्रकारांतरं दकेंद्रं कृत्वा दरूव्यासार्द्धेन वृत्तं कार्यं· हरूंतपर्यंतं नेयं·

~~हरूंतपर्यंतं नेयं~~· हतं वजतुल्यं कार्यं· पुनः हकेंद्रं कृत्वा हतव्यासार्द्धेन तवरत्तं कार्यं· वृत्तद्वय

अजभुजः दरूभुजेन तुल्यः ८

संपातः ब चिन्हे भवति· बद रेखा हब रेखा च कार्या· तदा हदब त्रिभुजस्य त्रयो भुजाः ब अज त्रि
भुजस्य भुजत्रय समानाः जाताः हदब कोणः हदरु कोणादधिक इति सिद्धं अथ षड्विंशतित
मं शकलं एकस्य त्रिभुजस्य कोणद्वयमेको भुजश्च अन्यस्य त्रिभुजस्य कोणद्वयेनैकभुजेन च

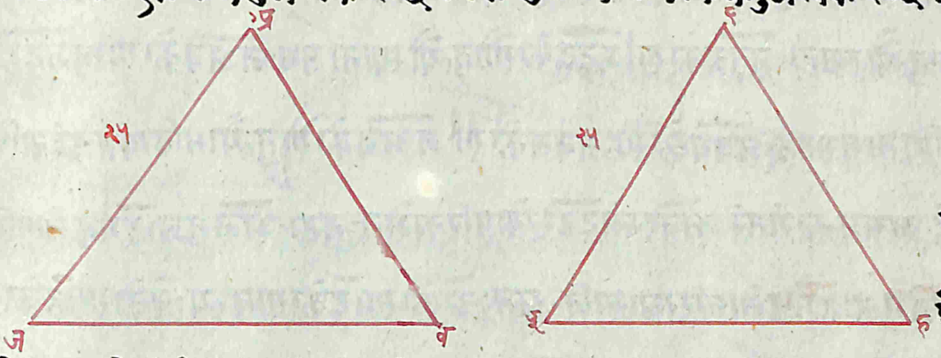

समानश्चेत्
शेषौ भुजौ शे
षः कोणश्च
तुल्या एव भ
विष्यंति· क्षेत्रं क्षेत्रसमानं भविष्यति· भुजश्चात्र· यथा तत्र भविष्यति· तथा द्वितीयक्षेत्रस्याः २
ग्नाह्याः यथात्र अब भुजो दब भुज तुल्यो गृहीतोस्ति· यथा अबज त्रिभुजे· दहरु त्रिभुजे·
बअ कोणो दकोणतुल्यः बकोणः हकोणतुल्यः अब भुजः दहभुजश्च तुल्यौ कल्पितौ· बज
भुजा हरु भुजौ तुल्यौ· अथवा· अज भुज दरु भुजौ च कल्पितौ· अब भुज दह भुजौ तुल्यौ कल्पितौ
तत्र बज भुज ह[illegible] भुजौ यदा समानौ स्तः तदा अस्माकमभीष्टमेव स्यात्· यदि तुल्यौ न भवतः
तत्र दं दूषणं· कुतः तत्र बजं हरु तुल्यं कार्यं तअ रेखा कार्या· अतब त्रिभुजं दरुह त्रिभुजं च तुल्ये
भविष्यतः पुनः तअब कोणः रुदह कोणतुल्यो भविष्यति· पुनर्जअब कोणः रुदह कोणो तुल्यौ

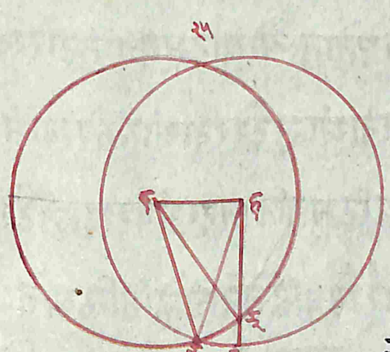

स्थितावेव·
तस्मात्
जअब को
णः तअब
कोणौ तुल्यौ

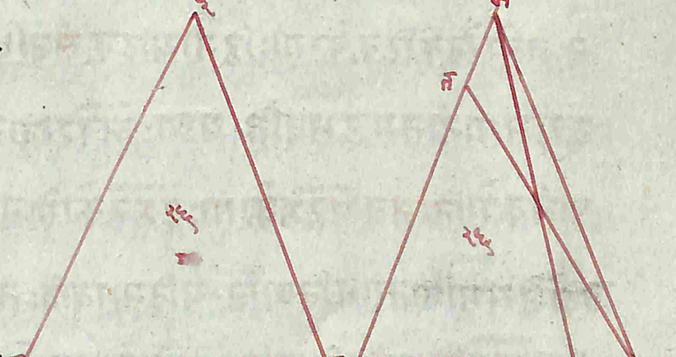

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यातां· इदंबाधितं कुतः एककोणस्यद्वितीयकोणखंडत्वात् अथ वजहरुभुजौ यदितुल्यौभवतः
तदा· वअभुजः हदभुजः एतौतुल्यौभवतः अथवा अतुल्यौ· यदितुल्यौतदाः अस्माकमभीष्टमेव
सिद्धं· यदिअतुल्यौतत्रेदंदूषणं· तत्रववं· दहतुल्यंकी· जवरेखाकार्या· तत्रजबवत्रिभुजं· रुद
हत्रिभुजं इमौतुल्यौ स्यातां· जवबकोणः रुदहकोणौतुल्यौ स्यातां पुनः जअवकोणस्तु रुदह
कोणतुल्यःस्थितः तस्मात्· अवबकोणः जवबकोणः जअबकोणौतुल्यौभविष्यतः इदंबाधि
तंतदिदंसिद्धं अथप्रकारांतरं अवरेखांदहरेखोपरिन्यसेत् तदा· अजभुजः दरुभुजोपरि
स्थास्यति· वजभुजः हरुभुजोपरिस्थास्यति· यतः अकोणः दकोणतुल्यः वकोणः हको-
त्रिभुजं णतुल्यः अवंदहतुल्यंचकल्पितं अस्ति· तदाजकोणः रुकोणस्थास्यति· त्रिभुजोपरिस्थास्य
ति· पुनः वजभुजः रुहभुजतुल्यः कल्प्यः वकोणो हकोणोपरि स्थाप्यः दकोणश्च अको
णोपरिस्थास्यति· यदिनस्थास्यति· अन्यस्मिन् चि
न्हेपतिष्यति यथा· वचिन्हेपतितः तदाजबवकोणः ज
अवकोणः तुल्यौभविष्यतः इदंबाधितं· तस्मात् व
कोणः हकोणोपरिस्थास्यति दकोणः अकोणोपरिस्थास्यति तदाद्वौत्रिभुजौसमा
नौ इदमेवास्माकमभीष्टं अथ सप्तविंशतितमंशकलं रेखाद्वयोपरिअन्यरेखायासंपा
तः तत्ररेखकदिककोणः द्वितीयदकसंबंधिकोणश्च एतौतुल्यौ यदिभवतः तदारेखा
द्वयंसमानांतरालंभवति· यथा· अवरेखायांजदरेखायांचदरेखायांहरुरेखासं
पातंकरोति· तत्रअहरुकोणः दरुहकोणोनसमानोयदिभवति· तदाअवरेखाजदरे
खाचसमानांतराभविष्यति· यदिनभवति: तदाअउभौरेखेवर्द्धितेवचिन्हेमिलिष्यतः
तदावहरुत्रिभुजंभविष्यति: अहरुकोणः त्रिभुजाद्बहिस्थः दरुवकोणः त्रिभुजांतर्गतः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एतौ तुल्यौ स्यातां· इदं बाधितं· तस्मात् द्वे रेखाद्वयं समानांतरकं भवतीति सिद्धं अथाष्टाविंशतितमं
शकलं रेखाद्वयस्य अन्यातृतीयारेखा संपातं करोति तदा· बहिर्गतः कोणः अंतर्गतद्वितीय
रेखासमीपस्थकोणसमो भवति· वा अंतर्गतैकदिक्कोणद्वययोगः समकोणद्वयसमानो
भवति· तदा रेखाद्वयं समानांतरं भवति· यथा·

अबरेखा जदरेखा च हरुबरेखायां संपा
तं करोति तत्र· हरुबकोणो बहिर्गतः रुबदकोणोंतर्गतः एतौ समानौ स्तः पुनः बरुबको
णः रुबदकोणः इमौ युक्तौ द्वयोः समकोणयोः समानौ भवतः तर्हि अबरेखा जदरेखा स
मानांतरा जाता· अत्रोपपत्तिः हरुबकोणः अरुबकोणसमानः रुबदकोणस्यापि समा
नोस्ति· अरुबकोणः रुबदकोणः एतावपि समानौ· तदा अबरेखा जदरेखा समानांत
रा जाता· पुनरपि· बरुबकोणः अरुबकोणयोर्योगः द्वयोः समकोणयोः समानोस्ति
बरुबकोणः रुबदकोणावपि द्वयोः समकोणयोः समानौ जातौ तस्मात् अबरेखा ज
दरेखे समानांतरे जाते· इदमेवास्माकमभीष्टं (अथैकोनत्रिंशत्तमं शकलं अस्योपप
त्तिस्तु अष्टभिः शकलैः ज्ञायते· प्रथमं तानि क्षेत्राण्याह तत्र प्रथमं शकलं· एकाअ
भीष्टारेखा कार्या· तदुपरि अभीष्टं चिन्हं कार्यं· तस्मात् रेखापर्यंतं अभीष्टा रेखा· नेयाः
तासु या लंबरेखा सा सर्वरेखाभ्यो न्यूना अस्ति· यथा· अचिन्हं बजरेखा च कल्पिता·
अचिन्हात् अवलंबः कृतः अयं लंबः सर्वरेखाभ्यो न्यूनोस्ति· अत्रोपपत्तिः अचिन्हात्
अजरेखा कार्या· तत्र अवज· त्रिभुजं जातं अवजकोणात् समकोणः जातः अज
वकोणः न्यूनकोणोस्ति· अवभुजः अजभुजान्न्यूनोस्ति· इदमेवास्माकमभीष्टं अ)

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

थद्वितीयंशकलं एकस्यां रेखायां यदि लंबद्वयं समानं भवति तदा तयोर्मस्तकलग्नान्या रेखा
कार्या· लंबरेखासंपातजनितौ कोणौ समानौ भवतः यथा अबलंबः जदलंबश्च एतौ स

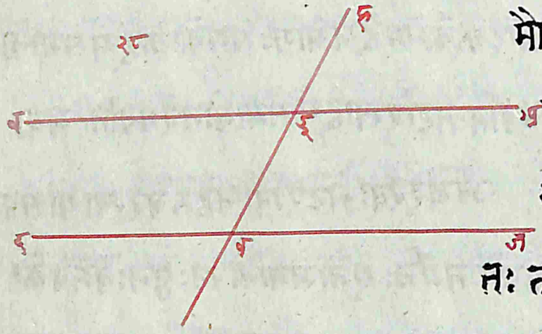

मौ· बदरेखायां पतितौ· तन्मस्तकलग्ना अजरेखा
कृता· तत्र कोणद्वयं समुत्पन्नं· तत्र बअजको
णः दजअकोणश्च एतौ समानौ भविष्यतः कु
तः तत्र अदरेखा बजरेखा च कार्या· अजयोर्हचिन्हे
संपातो जातः अबदत्रिभुजे अबभुजः बदभुजः अबदकोणः द्वितीयत्रिभुजस्य जदबस्य· ज
दभुजः दबभुजः जदबकोणः समानः तदा अदभुजः बजभुजश्च एतौ समानौ जातौ अदब
कोणः जबदकोणः एतौ समानौ जातौ· हबदत्रिभुजे हदबकोणः हबदकोणः एतौ समानौ· त
र्हि बहभुजः दहभुजौ समानौ जातौ· अहभुजः जहभुजः एतावपि समानौ जातौ· तस्मात्
अहजत्रिभुजे· अहभुजः हजभुजः समानौ जातौ· हअजकोणः हजअकोणः एतावपि स
मानौ जातौ· दअबकोणः बजदकोणः एतौ समानौ स्थितौ· तस्मात् बअजकोणदजअकोणौ
समानौ जातौ इदमेवास्माकमभीष्टं अथ तृतीयंशकलं एकरेखायां लंबद्वयं समानं पति
तं भवति तेतयोर्मस्तकलग्नान्यरेखा कार्या· तत्र तयोर्लंबरेखान्यरेखासंपातजनितौ कोणौ
समकोणौ भविष्यतः यथा· दबरेखायां अबरेखा जदरेखा च लंबौ जातौ· अजरेखा कृता· तत्र

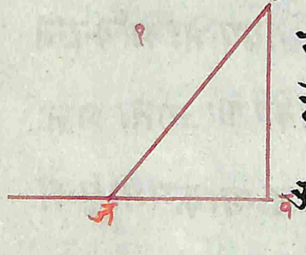

बअजकोणः दजअकोणः एतौ समानौ उत्पन्नौ· सम
कोणौ च जातौ· कुतः यदि द्वौ समकोणौ न भवतः तदा
उभौ अधिकौ अथवा न्यूनकोणौ भविष्यतः यदि अधि

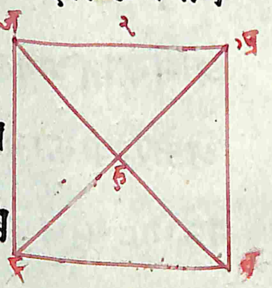

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यां

कक्रोणोनष्टा· अचिन्हात् अहलंबः अजरेखां नेया अयंलंबः अवजदरेखयोर्मध्ये पतिष्यति· तदा अ १६
हदकोणः अवहत्रिभुजस्यवहिर्गतः स्यात्· अयं अवहकोणादधिकः अवहकोणः समकोणोस्ति·
तस्मात् अहदकोणः अधिककोणोजातः पुनर्हचिन्हात् हरुलंबोहदरेखायांकार्यः अयंलंबः अहजद
रेखयोरंतराले पतिष्यति· हरुजकोणोपि अधिककोणोभविष्यति· पुनरुचिन्हात् रुवलंबः रुज
रेखायांकार्यः वचिन्हात् वतलंबः वदरेखायांकार्यः अनेनप्रकारेण अन्येपिलंबाः कार्याः अरुतचि
न्हेभ्यः एतेलंबाः निःसृताः वदरेखायां जाताः अवरुहतवसंज्ञकाः ज्ञेयाः एतेपूर्वस्मात् उत्तरोत्त
रं अधिकाः भवंति· सर्वेषुन्यूनः अवलंबः कुतः यतः अवहत्रिभुजेवसमकोणोस्ति· हन्यूनकोणो
स्ति· अवभुजः अहभुजात्न्यूनः अहरुत्रिभुजेअसमकोणः हन्यूनकोणः अहभुजः हरुभुजा
न्न्यूनोजातः अमुनाप्रकारेण हरुभुजः रुवभुजान्न्यूनः रुवभुजोवतभुजान्न्यूनः अवभुजः अह
भुजात्न्यूनोस्ति· अहभुजः हरुात्न्यूनः पुनर्हरुभुजः रुवभुजान्न्यूनः इयंरेखाः उत्तरोत्तरं अधि
काः भविष्यंति· अजरेखायाः वदरेखायाः सकाशात् अंतरं जदिशि अधिकं भवति· अदिशि अंत
रं न्यूनंभवति· अथ· वदजकोणोपि अधिककोणोस्ति· अनेनैवप्रकारेण· अजरेखायाः वदरेखा
याः सकाशात् अंतरं अधिकं अदिशीदृशितं· प्रथमंसाधितं अदिशि अंतरंस्वल्पमस्ति· इदंबाधितं
यदि अजकोणोन्यूनकोणोभवतः तदापूर्वोक्तप्रकारेण लंबाः कार्याः अजरेखायां वचिन्हात् लंब

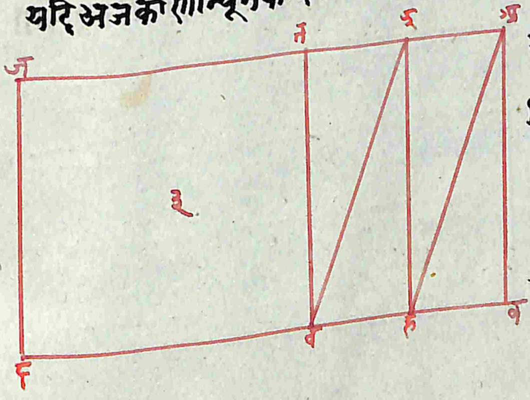

स्यारंभः कार्यः एतेलंबाः अवजदरेखांतर्गताः भवं
ति एतेलंबाः अवहरुवतसंज्ञाः एते उत्तरोत्तरं न्यूनाः
भवंति· अजरेखाज्जदिशि वदरेखायाः निकटे भवति·
अदिशि दूरस्थिताभवति· पुनः दचिन्हात् लंबाः का

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्यः पूर्वप्रकारेण अजरेखा अदिशि वदरेखायाः निकटा भवति जदिशि दूरस्थिता भवति एकस्यां
दिशि दूरस्थिता भवति एवं यस्यां दिशि दूरस्थिता तस्यामेव दिशि निकटस्थिता भवति इदं बाधितं
तस्मात् उभौ अजकोणौ समकोणौ भवतः इति सिद्धं इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्थशकलं तत्र

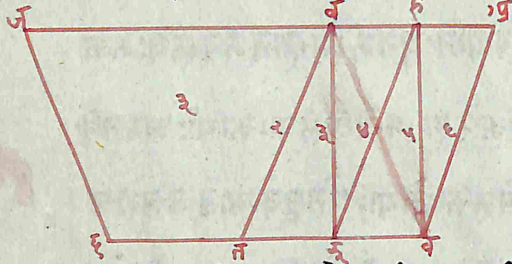

समकोणस्य चतुर्भुजस्य परस्परसंमुखं भुजद्वयं समानं भव
ति· यथा· अवजदसमकोणचतुर्भुजे अवभुजजदभुजौ तु
ल्यौ· यदि समौ न स्तः तदा एकः भुजः अधिकः स्यात्· सज
दभुजः कल्पितः दजरेखायां अवतुल्यं दहं पृथक् कार्यं· अहरेखा कार्या· वअहकोणः दहअकोणः
उभौ समकोणौ भवतः यतः अवहदौ लंबौ समानौ· वअजकोणदजअकोणः एतौ समकोणौ
कल्पितौ· तस्मात्· वअजकोणः वअहकोणः एतावपि समानौ जातौ इदं बाधितं· यतः वअहको
णस्य खंडमस्ति एवमेव अजदकोणः त्रिभुजांतर्गतः अहदकोणः त्रिभुजात् बहिर्गतः एतावपि
समानौ स्यातां· इदमपि बाधितं· तस्मात् अवजदभुजौ समानौ इदमेवास्माकमभीष्टं अथ पंचमं
शकलं तत्र एकस्यां रेखायां लंबद्वयं कार्यं· अन्या रेखा लंबद्वये यथा संपातं करोति तथा कार्या· त
त्रोत्पन्नं कोणचतुष्टयं स्यात् तत्र रेखाया एकदिश्युत्पन्नः कोणः द्वितीयरेखायाश्च अन्य
दिश्युत्पन्नेन कोनसमो भवति एकलंबबहिर्गतः कोणः द्वितीयलंबस्यांतर्गतकोणेन च समो
भवति एकस्य लंबस्य अंतर्गतकोणः द्वितीयलं

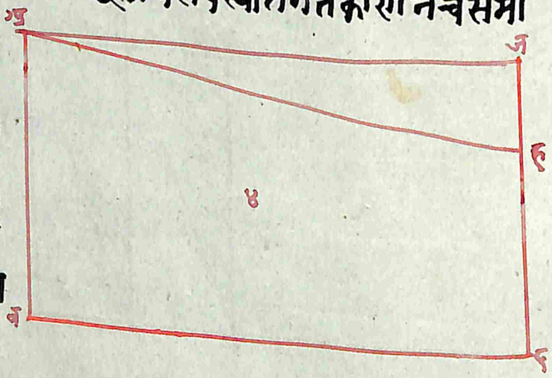

बस्यांतर्गतः कोणश्च अनयोरेकदिक्कयोर्योगः समको
णद्वयेन समानो भवति यथा रुदरेखायां हरुजद
लंबौ पतितौ· तत्र अबरेखया संपातः कृतः बतन्वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्हयोः दवतकोणः हतवकोणः उभौ समानौ भवतः अवजकोणः बहिस्थः अहेतकोणोंतर्ग

तश्च एतौ समानौ भवतः जवतकोणः हतवकोणश्च अनयोर्योगः समकोणद्वयेन समः भव

ति अत्रोपपत्तिः तझरेखा वदरेखा एते यदि समे तदा वतयोः कोणचतुष्टयं समकोणमेव तदा

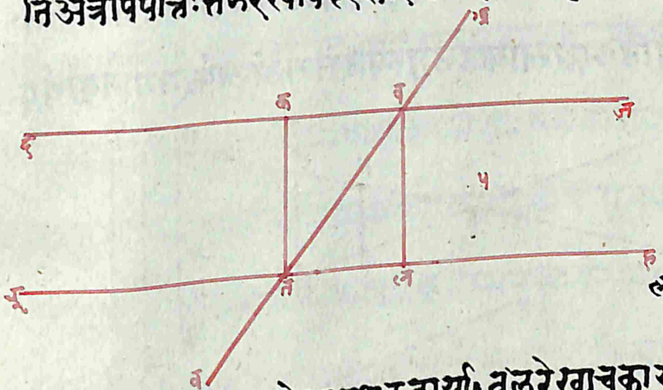

स्माकं अभीष्टसिद्धिरेव यदि तझरे

खा वदरेखा समाना न भवति वहं अ

धिकं भवति तदा हवरेखायां झतत्

ल्यादकारेखा पृथक्कार्या कतरेखा

वकार्या कवतुल्या लतरेखा पृथक्कार्या वलरेखा च कार्या वलतकं समकोणचतुर्भुजं जा

तं वलतत्रिभुजे वल भुजो लत भुजो लकोणश्च वकतत्रिभुजस्य तक भुजेन कव भुजेन ककोण

न च समानः पुनः कवतकोणः वतलकोणश्च एतौ समानौ जातौ तवककोणः अवजकोणेन

समः जातः अवजकोणः वतहकोणः एतौ समानौ जातौ पुनः जवतकोणः अवजकोणश्च अ

नयोर्योगः द्वयोः समकोणयोः समानः पुनर्जवतकोणः वतः कोणः एतावपि द्वयोः समकोण

योः समानौ जातौ इदमेवास्माकमभीष्टं तदेव सिद्धं यारेखा लंब द्वयोर्मध्ये एकस्मिन् लंब लंब

रूपा भवति सा द्वितीयलंबेपि लंबरूपा भवत्येव अथ षष्ठं शाकलं तत्र रेखाद्वयसंपातेन को

णचतुष्टयमुत्पन्नं तत् यदि समकोणं न भवति तत्र एकोरेखायां लंबः स्थाप्यः स लंबः न्यून

कोणदिशि द्वितीयरेखायां संपातं करिष्यति यथा अवरेखा जदरेखा संपातो हचिन्हे जातः

अहजकोणः न्यूनकोणो जातः जहवकोणः अधिककोणो जातः जहरेखायां झबलंबः निष्का

शितः अयं लंबः अदिशि अवरेखायां संपातं करिष्यति अत्रोपपत्तिः अहरेखायां तचिन्हक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

16 र्ये तकलंबः जदकार्यः अर्यलंबः ऊहचिन्हयोर्मध्ये पतिष्यति· वा ऊचिन्हे पतिष्यति अथवा ऊचिन्हा
द्बहिः पतिष्यति· इति विचार्य यदि ऊहमध्ये पतिष्यति· तदा अन्यारेखायां तस्या हकतुल्याः विभा
गाः कार्याः यावंतो विभागाः हऊ भवंति· तेभ्यः अधिकाः विभागाः कार्याः तेत्र· सत्त·
तश· शग· गख· संज्ञकाः भवंति अहरेखायां हततुल्यं तसं सअं अफं समानं कार्यं पु
नः अफचिन्हेभ्यः सलंबः अमं
लंबः फनलंबाः अदरेखायां का
र्याः तचिन्हात्· तयलंबः सलंबो
लंपरि कार्यः हतकत्रिभुजे· हा
तककोणः तसयकोणः एतौ

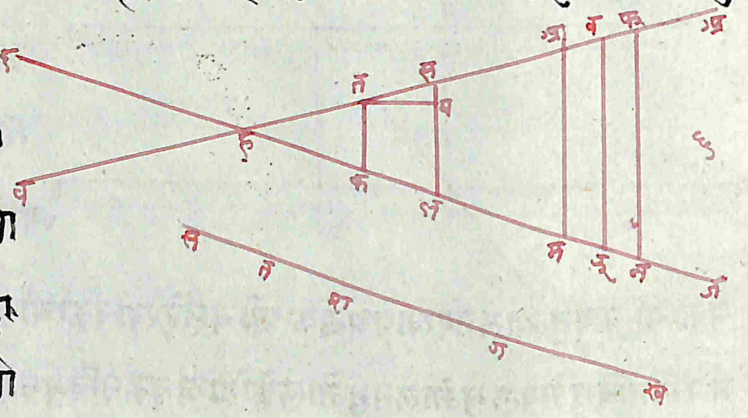

कोणौ समानौ पुनः हकतकोणात यसकोणौ समानौ· हतभुज तसभुजौ च समानौ· तेन
यततुल्यं लकं हकसमानं जातं एवंप्रकारेण लमम न एतौ हक समानौ जातौ हनस्य या
वंतो विभागाः परस्परं समानाः भवंति· तेखसविभागेः तुल्या एव भवंति· तेन· हनरेखा ख
सरेखा च समाने जाते· खसमधिकं हऊात्· पुनः फनलंबः ऊहचिन्हात् बहिर्जातः वऊ
लंबहनफत्रिभुजांतर्जातः पुनः वऊलंबः वर्द्धितः फहभुजे संपातं करिष्यति· पुनः तेन
अवरेखायाः संपातं कष्यति· इदमेवास्माकमभीष्टं पुनः तकलंबो ऊचिन्हे भविष्यति·
तदा वऊतकौ एकत्र भविष्यतः तदा संपातोपि भविष्यत्येव यदि तकवलंबः ऊहचिन्हात्
बहिर्भविष्यति· तदा वऊलंबः तकहत्रिभुजांतर्भविष्यति· नियमेन संपातं करिष्यति·
इदमेवास्माकमभीष्टं अथ सप्तमं शकलं तत्र द्वयोरेखयोः तत्तीयरेखा संपातं करो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति तदा अंतर्गतौ द्वौ कोणौ एकदिक्स्थौ द्वयोः समकोणयोर्न्यूनौ यदा भवतः तदा रेखाद्वयं कोणदि
शि संपातं करिष्यति· यथा· अबरेखायां जदरेखायां बहरुरेखया संपातः कृतोस्ति· तत्र अह
रुकोणांतर्गत एकदिक्स्थः एकः· जरुहकोणांतर्गतः तद्दिक्स्थ एव द्वितीयः एतौ कोणौ द्वयोः
समकोणयोर्न्यूनौ स्तः अतः अबरेखा जदरेखया अजदिशि संपातं करिष्यति· अत्रो
पपत्तिः कथितकोणयोर्मध्ये एकः कोणः समकोणोस्ति· वा अधिककोणोऽस्ति· वा न्यू
नकोणोऽस्ति· यदि एकः समकोणः तदा द्वितीयेन्यूनकोणः स्यात्· तदा रेखाद्वयं कोण
दिशि अवश्यं मिलिष्यति अथ अद्येकः अधिकः कोणः स च अहरुकोणः कल्पितः पुनः ब

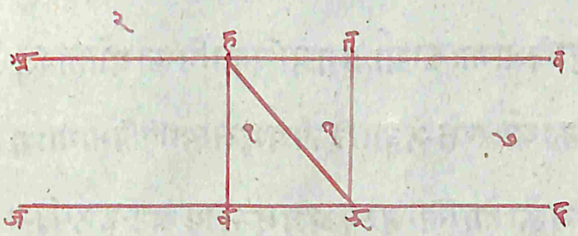

चिन्हात् अबोपरि बहलंबो देयः रुचिन्हा
त् अबोपरि रुतलंबो देयः तरुलंब बहलं
बयोः हरुरेखया संपातः कृतः तदा बह
रुकोणः तरुहकोणश्च उभौ समानौ भवतः अहरुकोणः हरुजकोणः चैतौ द्वयोः
समकोणयोर्न्यूनौ स्तः अहबकोणः समकोणोस्ति· तेन बहरुकोणः हरुबकोणौ उभौ मि

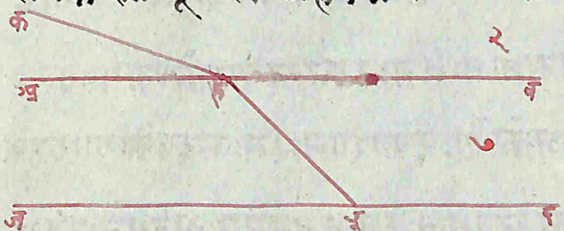

लितौ· एकस्मात् समकोणात् न्यूनौ भवि
ष्यतः तदा हरुतकोणः हरुबकोणश्च अन
योर्योगः एकस्मात् समकोणात् न्यूनो जा
तः पुनः अतरुकोणः समकोणोस्ति· तदा अबरेखा जदरेखे अजदिशि मिलिष्यतः
पुनर्यदि द्वौ कोणौ न्यूनौ भवतः हचिन्हात् जदरेखोपरि हबलंबो देयः रुचिन्हात् जदरे
खोपरि रुतलंबः कार्यः जरुहकोणः रुहबकोणयोर्योगः ~~एकः समकोणः~~ जरुतको

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

17

णसमः यतः जरुतकोणः समकोणोस्ति· जरुहकोणरुहवकोणयोर्योगः एकः समकोणः
जातः एतौ कोणौ· अहरुकोण जरुहकोणयोः शोधितौ शेषं अहवकोणः न्यूनकोणो जातः
जवहकोणः समकोणोस्ति तेन अबरेखाजदरेखायोगः अजदिशि भविष्यति· अथ प्रका
रांतरं यदि द्वौ कोणौ अहरुजरुहसंज्ञौ न्यूनौ· तदा· हचिन्हात् हरुरेखोपरि हकलंबो देयः त
दा· कहरुकोणः समकोणः स्यात्· हरुजकोणश्च न्यूनकोणः स्यात्· हकरेखारुजरेखा
योगः जदिशि भविष्यति· हअरेखारुजरेखायोर्योगोपि जदिशि भविष्यति अथ सप्तम
क्षेत्रस्य प्रकारांतरं अष्टभिः शकलैरुच्यते तत्र पंच शकलानि पूर्वोक्तान्येव षष्ठमुच्यते
न्यूनकोणसंबंध्येकभुजस्य समाना अभीष्टा विभागाः कार्याः॥ तत्र चिह्नानि कार्याणि· चि
न्हेभ्यः तत्कोणसंबंधि द्वितीयभुजे लंबाः कार्याः एते लंबाः द्वितीयभुजस्यापि विभागाः स
मानाः करिष्यंति· यथा· बअजकोणः न्यूनकोणोस्ति· तस्य अबभुजस्य अद· हरु· विभा
गाः समानाः कृताः दहरुचिन्हेभ्यः अजभुजोपरि दवहततरुय एते लंबाः निष्काशिताः एतैः
लंबैः अजभुजस्य अवबततय संज्ञा विभागाः समानाः कृताः अत्रोपपत्तिः हदरेखाया द
रेखायाः हचिन्हो परि हदक कोणः अकोणसमानः कृतः दकरेखयाहतरेखायाः कचि
न्हे संपातः कृतः अवद त्रिभुजे दकह त्रिभुजे अकोणः दकोणेन समः अदवकोणः दहक को
णेन समः अदभुजः दहभुजेन समः तस्मात् अवभुजः दकभुजेन समः अवभुजः दकभु
जेन समानो भविष्यति· अवदकोणः यदि समकोणोस्ति· दकहकोणो न तुल्योप्यस्ति
तदा दवकहकोणोपि समकोणो जातः तेन दकतव समकोणचतुर्भुजं जातं· दकभु
जः वतभुजेन तुल्यः अवभुजोपि वतभुजेन तुल्यो जातः अनेन प्रकारेण तयभुजः अवभु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जेनतुल्यो भविष्यन्ति· इदमेवास्माकमभीष्टं अथ समत्रस्त्रे एककोणस्य भुजद्वयांतः चिन्हं यद्
भवति· तच्चिन्हस्पर्शरेखा भुजद्वयलग्ना कर्तुं शक्यते यथा· दचिन्हं अबजकोणस्य अबबज
भुजयोर्मध्येऽस्ति· तत्र बकेंद्रं कृत्वा· बदतुल्येन व्यासार्द्धेन हदरुचापं कार्यं बद्रेखा हरुरेखा च का
र्या हबरुकोणस्य बवरेखया विभागद्वयं कार्यं· तत्र द्वौ विभागौ न्यूनकोणौ भवतः हबवत्रिभुजे· रुब
वत्रिभुजे· हवभुजः बवभुजः हबवकोणः रुबभुजेन ववभुजेन रुबवकोणेन च समानः बवहकोणः

बवरुकोणश्च एतौ समानौ जातौ· तेन एतौ
कोणौ समकोणौ जातौ पुनः बवरेखायाश्चि
पर्यंतं कार्या· इयं रेखा हदरुचापेन चिन्हे सं
पातं करिष्यति· बवरेखा घ्याद्द्विगुणिता व
र्द्धिता कार्या· वतरेखायाः अधिका भवति त

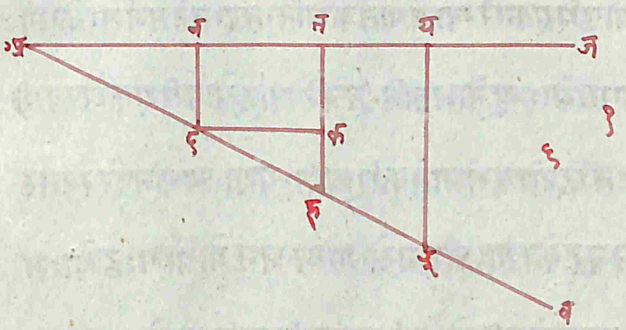

था कार्या· सा रेखा अरु संज्ञा अन्यत्र कल्पिता· बअभुजे वहतुल्याः विभागाः वहगुणक समानाः का
र्याः ते विभागाः वहहक संज्ञाः कल्पिताः हकचिन्हाभ्यां बयरेखोपरि हवलंबः कललंबश्च कार्यः एतौ
लंबौ वयरेखायाः बबवलविभागौ समानौ करिष्यतः एतौ विभागौ असविभागाभ्यां समानौ ते
नैतौ विभागौ मिलितौ बतादधिकौ भविष्यतः ते
न कललंबः बतरेखायाः बहिः पतिष्यति· बज
भुजात् बकतुल्यं बमं पृथक् कार्यं· मलरेखा का
र्या बकलत्रिभुजे बमलत्रिभुजे· कबभुजः बल
भुजः कबलकोणश्च· बमभुजेन बलभुजेन मबल

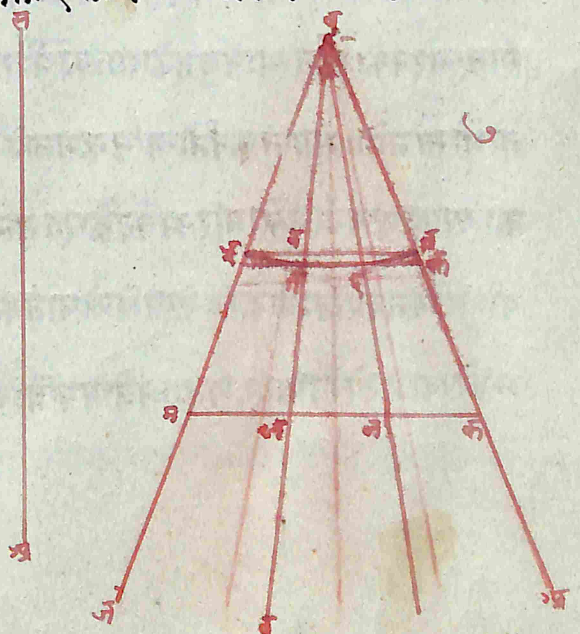

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

18

कोणोनसमानोस्ति· वलककोणः वलमकोणः एतौ समानौ भविष्यतः वलकसमकोणोस्ति· बल

मकोणोपिसमकोणो जातः तेनकलमरेखासरला जाता· पुनर्वदरेखानपर्यंतं कार्या· दचिन्होप

रिनदरेखायाः दनलकोणो नसमः नदफकोणः कार्यः तदा फदकमरेखे समानांतरे भविष्यतः

पुनः फदरेखा वर्द्धिता कार्या· वकमत्रिभुजाद्बाह्या बहिर्गता भविष्यति· वकभुजस्य फचिन्हे वमभु

जे संचिन्हे च संपातं करिष्यति· फदसरेखा दचिन्हगता अवबजभुजयोः संलग्ना जाता· इदमे

वास्माकमभीष्टं अथाष्टमक्षेत्रं तत्रैरेखाद्वयोपरि एकारेखासंपातं करोति· तदा तदंतर्गतः कोण

योरेकैकदिक्कयोर्योगः यदि द्वयोः समकोणयोः न्यूनो भवति· (तत्रैरेखाद्वयोपरि एकारेखासं

पातं करोति· तदान्तदंत) तदा रेखाद्वयं अजतद्दिश्येव संपातं करिष्यति· यथा· अबजदरेखे तदु

परि तत्तीया बदरेखा संपातं करोत्ति तत्र अबदकोणः जदबकोणश्च अनयोर्योगः द्वयोः स

मकोणयोर्न्यूनोस्ति· इत्तिकल्पितं· तदा रेखाद्वयं तद्दिश्येव संपातं करिष्यत्ति· अत्रोपपत्तिः ब

दरेखा उभयत्र हचिन्ह रुचिन्हपर्यंतं दीर्घा कार्या· बअरेखायां बदतुल्या बवरेखा पृथक्का

र्या· अबदकोणः जदबकोणयुक्तः द्वयोः समकोणयोर्न्यूनोस्ति· अबहकोणयुक्तः द्वयोः स

मकोणयोः समानः तेन अबहकोणः जदबकोणादधिकः पुनर्बचिन्होपरि बवरेखायाः सकाश

णात् जदबकोणतुल्यः वबतकोणः कार्यः तवबरुरेखयोर्लग्ना तवयरेखा वकोणसंबंधिभु

जौ यौ स्त तयोः संपातं कुर्वती· वचिन्हगता रेखा कार्या· तस्मात् तवबकोणः वबदकोणादधि

कः स्यात् पुनर्वचिन्होपरि अवदकोणतुल्यः बबककोणः कार्यः बकरेखा तथा वर्द्धिता का

र्या· यथा तवरेखायां कचिन्होपरि संपातं करोत्ति· तदनंतरं· अवजदरेखासंपातो भविष्यति· तेन

अवरेखा जदरेखे मिलिष्यतः अत्रोपपत्तिः बवरेखायां बदरेखां स्थापयेत्· तदा· दजरेखा वत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेखायांस्थास्यति· बअरेखाबकरेखायांपतिष्यति· तस्मात्· अबरेखाजदरेखयोःतच्चिन्हेसंपा

तोभविष्यति· इतिशेषक्षेत्राणिसमाप्तानि अथ २८ एकोनत्रिंशत्तमंक्षेत्रं समानांतररेखयोर्यदि

तृतीयारेखासंपातंकरोति· तत्रैकः कोणांतर्गतः अभीष्टदिक्षुसन्नः द्वितीयरेखायाःअंत

र्गतः कोणः द्वितीयदिक्कः एतौसमानौभवतः एवंबहिर्गतःकोणः द्वितीयरेखायाःअंतर्गत

कोणेनसमानोभवति·अंतर्गतकोणद्वयंएकदिक्कं द्वयोःसमकोणयोःसमानंभवति· यथा·

अबरेखायांजदरेखायांहरुबरेखयासंपातः कृतः तत्रैरुबकोणः दबरुकोणश्च एतौस

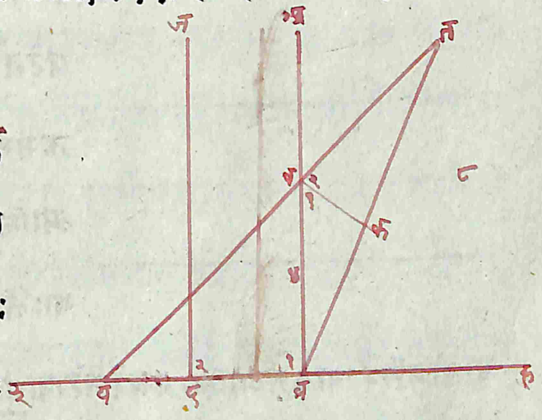

२७ मानौभविष्यतः यदिसमानौनभविष्यतः तदा·अरु

बकोणःअधिकःकल्पितः पुनर्बरुबकोणस्यअरु

बकोणेनयोगःकार्यः पुनर्दबरुकोणेनयोगःका

द्वितीय

र्यः तत्रप्रथमयोगः द्वयोःसमकोणयोर्न्यूनोजातः

यथा·अबजदरेखायांहरुबरेखयासंपातः कृतः

बरुबकोणः दबरुकोणः अनयोर्योगः द्वयोःसमकोणयोःन्यूनोजातः तदाअबरेखाजद

रेखाबदिशि २७ मिलिष्यत· पुनःहरुबबकोणः हबदकोणेनसमानोस्ति· कथंहरुबको

णः अरुबकोणश्च १५ एतौसमानौ· पुनर्बरुबकोणः दबरुकोणयोर्योगः द्वयोःसमकोणयोः

समकोणयोः २८ समानोस्ति· कथंबरुबकोणः अरुबकोणश्च अनयोर्योगः द्वयोःसमकोणयोः

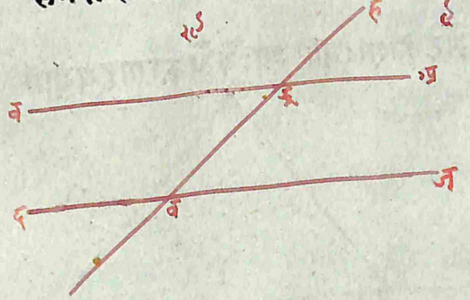

१५ समानोस्ति· पुनर्दबरुकोणः अरुबकोणश्चएतौस

३० मानौस्तः इदमेवास्माकमभीष्टं अथत्रिंशत्तमंक्षेत्रं

तत्रयावंत्योरेखाः एकरेखायाःसमानांतराःभवंति·

ताःरेखाः परस्परंसमानांतराएवभवंति· यथा·अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

19

वरेखा जदरेखा वहऊरेखायाः समानांतरा भवति· तदा· अवरेखा जदरेखा च परस्परं समानां

तरा भविष्यति· अत्रोपपत्तिः वतकरेखयाति स्पर्शरेखा संपातः कृतः अवरेखा हऊरेखा

परस्परं समानांतरास्ति· तदा अवतकोणः ऊतवकोणश्च एतौ समानौ भविष्यतः पुनः जदरे

खा हऊरेखा समानांतरास्ति· तदा· दकवकोणांतर्गतः ऊतवकोणो वहिर्गतश्च एतौ समानौ

दकवकोणौ भविष्यतः तदा· अवककोणः एतौ समानौ जातौ· तदा· अवरेखा जदरेखा परस्परं समानांतरा

जाता इदमेवास्माकमभीष्टं अथ एकत्रिंशत्तमं क्षेत्रं एका अभिमतारेखा कार्या· तस्याः क्रिय

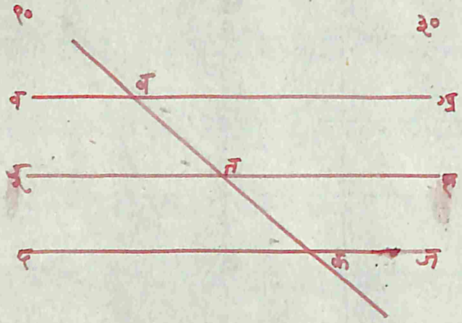

यदंतरे चिन्हं कृतात् इमा

ता समानांतररेखा कर्त्त

व्यास्ति· यथा· वजरेखा

याः अचिन्हगतारेखास

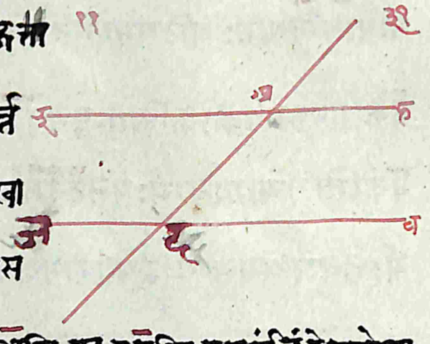

मानांतरारेखा कर्त्तव्यास्ति· तत्र वजरेखायां दचिन्हं कार्यं· अचिन्हात् दचिन्हपर्यंतं रेखा नेया

अचिन्हे अदजकोणतुल्यः दअहकोणः कार्यः पुनः हअरेखा ऊपर्यंतं नेया· तदा हऊरेखा व

जरेखायाः समानांतरा जाता अथ द्वात्रिंशं क्षेत्रं इष्ट

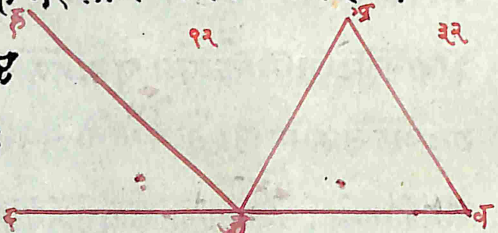

त्रिभुजस्य एको भुजो वर्द्धितः कार्यः तत्र यो वहिस्थितः

कोणः सम्मुख अंतर्गतकोणद्वययोगेन समानो भव

ति यथा· अवजत्रिभुजे वजभुजः दपर्यंतं वर्द्धितः अजदकोणः वहिस्थः वअकोणद्वययोगे

न समानोस्ति· कथं· जचिन्हात् वअरेखायाः समा

नांतरा जहरेखा कार्या· तत्र· अजहकोणः वअज

कोणेन तुल्यो जातः हजदकोणः वकोणेन तुल्यो

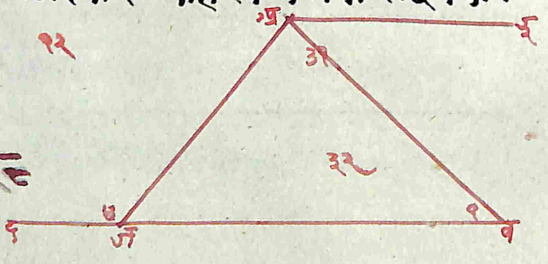

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जातः हजदकोणः वकोणेन तुल्यो जातः तदा अजदकोणः वहिस्थः वअकोणद्वययोगेन तुल्यो जा
तः पुनः अजदकोणः अजवकोणेन युक्तः द्वयोः समकोणयोः [१३] समानोस्ति· तेन· अंतर्गतकोणत्रययोगः द्वयोः समकोणयोः समानो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं प्रकारांतरं अचिन्हात्वदरेखायाः समानांतरा अरुरेखा कार्या· तदारुअबकोणः बकोणेन तुल्यः पुनः रुअजकोणः
अजदकोणेन तुल्यो जातः तदा अजदकोणः अवकोणयोः तुल्यो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं
अथ त्रयस्त्रिंश[३२]त्तमं क्षेत्रं रेखाद्वयं समानं समानं समानांतरं चास्ति· तदग्रयोः संलग्नारेखा
कार्या· एवं द्वितीयाग्रयोः संलग्नारेखा कार्या· तद्रेखाद्वयं समानांतरं भवति· यथा· अवरेखा
जदरेखा समाना समानांतरा चास्ति· तदा· तदग्रयोः अजरेखा वदरेखा कृतास्ति· एते रेखे
समाने समानांतरे च भविष्यतः अत्रोपपत्तिः बजरेखा कार्या· तदा अवजत्रिभुजे· वजदत्रिभु
जे च· अवभुजः वजभुजः अवजकोणश्च· दजभुजो वजभुजः दजवकोणश्च एते यथाक्रमं
[२९] समानाः स्युः तदा· अजभुजः वदभुजेन [५] समानो जातः पुनः अजवकोणः दवजकोणश्च एतौ
समानौ जातौ· तेन अजभुजः वदभुजेन [२७] समानांतरो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं प्रकारांत
रमाह अदरेखा वजरेखायां हचिन्हे संपातं यथा करोति तथा कार्या· अहवत्रिभुजे· जहदत्रिभुजे
च· अहवकोणः जहदकोणेन समानोस्ति पुनः अवहकोणः दजहकोणश्च एतौ समानौ [१५] स्तः
अवभुजः जदभुजेन समानोस्ति· तदा अहभुजः दहभुजो समानौ जातौ· तदा वहभुजः जहभुजो च
समानौ जातौ· एवं अहजत्रिभुजे वहदत्रिभुजे च· अहभुजो हजभुजः अहजकोणः दहभुजेन वहभुजेन· वहदकोणेन च यथाक्रमं समानः तदा अजभुजः वदभुजो समानौ जातौ पुनः अजहकोणः दवहकोणो समानौ जातौ तदा अजभुजः व[?]दभुजेन समां

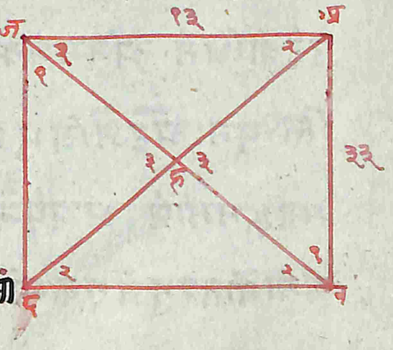

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ततो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं [३४] अथ चतुस्त्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र यस्य चतुर्भुजक्षेत्रस्य भुजाः
समानान्तराः भवन्ति तस्य परस्परं भुजद्वयं समानं भवति तथा परस्परसम्मुखकोणद्व
यं च समानं भवति· तत्कर्णश्च क्षेत्रस्य भागद्वयं समानं करोति· यथा· अबदजचतुर्भुजक्षे
त्रस्य बदकर्णः कल्पितः अत्रोपपत्तिः अदबकोणः जबदकोणेन समः पुनः अबदकोणः
जदबकोणेन समः अदबत्रिभुजे जबदत्रिभुजे च· अदबकोणः जबदकोणश्च एतौ स
मानौ जातौ बदभुजः उभयोः त्रिभुजयोरेक एव· तेन अदभुजबजभुजौ समानौ जातौ·
अबभुजजदभुजौ समानौ पुनः अकोणजकोणौ समानौ जातौ· अदजकोणजबअ
कोणौ च समानौ· एवं द्वौ त्रिभुजौ समानौ जातौ· तदा बदकर्णेन चतुर्भुजक्षेत्रस्य भाग
द्वयं समानं कृतमित्युपपन्नं यथोक्तं प्रकारान्तरं यदि अबभुजः जदभुजेन समानो न स्या
त् तर्हि जहभुजेन समानः स्यात् तदा· अहरेखा कार्या· तदा· अहरेखा बजरेखायाः स
मानान्तरा भविष्यति· पुनर्बजरेखायाः समानान्तरा चास्ति· तदा· अहरेखा अदरेखा स
मानान्तरा जाता· इदं बाधितं अनेन प्रकारेण अजरेखा बदरेखायाः समाना भवति·
यदि बअदकोणः बजदकोणेन समानो न भवति· तदा बअहकोणः बजदकोणेन स
मानः स्यात् अजरेखा कार्या बअजकोणः हजअकोणश्च एतौ समानौ· तदा ज
अहकोणः अजबकोणेन समानः स्यात् पुनः जअदकोणः अजबकोणेन समानोऽस्ति·
इदं बाधितं· अनेन प्रकारेण बकोणः दकोणेन समानो
ऽस्ति· पुनः अदजत्रिभुजं अबजत्रिभुजेन समानं इदमेवा
स्माकमभीष्टं [३५] अथ पञ्चत्रिंशत्तमं क्षेत्रं चतुर्भुजक्षेत्रद्वयं
समानान्तरभुजं एकस्यां भूमौ एकदिशि च भवति पुनर्द्वयोः

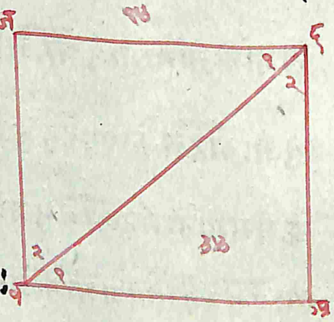

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समानांतररेखायोर्मध्येच भवति· तच्चतुर्भुजक्षेत्रद्वयं समानं भवति· यथा अबजदचतुर्भुजं· हबजरुचतुर्भुजं· एते द्वे चतुर्भुजे· अरुरेखाबजरेखयोर्मध्ये बजरेखोपरि स्तः ते च समाने स्तः अत्रोपपत्तिः अदभुजः हरुभुजश्च बजभुजेन समानोस्ति· तदा अदभुजः हरुभुजः एतौ समानौ जातौ·

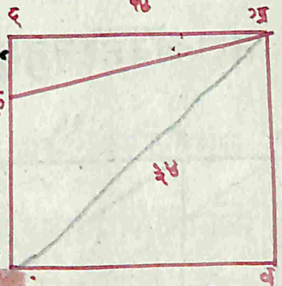

पुनर्दहेरेखा अदरेखया युक्ता कार्या· पुनर्हरुरेखया च युक्ता कार्या· तदा· हअबत्रिभुजे· रुदजत्रिभुजे अहभुजः रुदभुजः एतौ समानौ· पुनः अबभुजजदभुजौ समानौ· पुनर्वे अहकोण जदरुकोणौ समानौ तदा· एते द्वे त्रिभुजे समाने जाते· पुनरनयोस्त्रिभुजयोः दवहत्रिभुजं दूरीक्रीयते· वबजत्रिभुजं युक्तं क्रियते तदा· अबजदचतुर्भुजं· हबजरुचतुर्भुजं चैतौ समानौ भविष्यतः इदमेवास्माकमभीष्टं अथास्मिन् क्षेत्रे ह चिन्हं अदात् बहिः पतति· यदा द चिन्हे पतिष्यति· तदा बहजदौ व चिन्हे संपातं करिष्यतः अदयोर्मध्ये वा पतति अनयोः प्रकारांतरक्षेत्रयोः प्रथमक्षेत्रे लमुत्रिभुजदूरीकरणं नास्ति· त्रिभुजयोगः कर्त्तव्योस्ति· द्वितीयक्षेत्रे चतुर्भुजं युक्तं कार्यं एतावान्विशेषः अथ षट्त्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र द्वे चतुर्भुजक्षेत्रे समानांतरभुजे एकदिशि द्वयोः समानांतररेखयोर्मध्ये समानभूमिके यदा भवतस्तदा· ते द्वे चतुर्भुजक्षेत्रे समाने भवतः यथा· अबजदचतुर्भुजं हरुवतचतुर्भुजं च· अतबवरेखयोर्मध्ये बजरुवसमानभुजोपरि यथा समाने भवतः अस्योपपत्तिः बहरेखा जतरेखा च

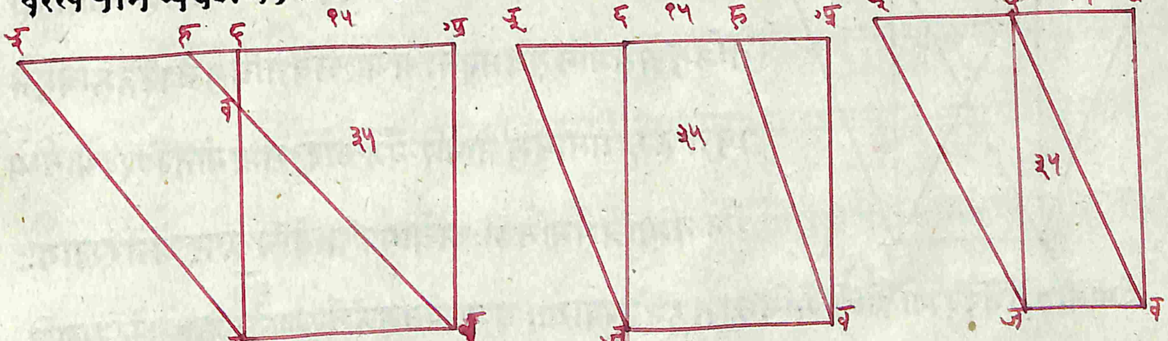

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

21 कार्या· एते समाने समानांतरे च भविष्यतः कथं वजरेखा हतरेखे समाने समानांतरे च स्तः
पुनः अवजदचतुर्भुजं· हवजतचतुर्भुजं च एते समाने स्तः कुतः अतरेखावजरेखयोर्मध्ये
समानांतरयोर्मध्ये एकभुजोपरि तिष्ठति· पुनर्हरुवतचतुर्भुजं· हवजतचतुर्भुजं एते समाने·
तदा· अवजदचतुर्भुजं· हरुवतचतुर्भुजं चैते समाने जाते इदमेवास्माकमभीष्टं अथ सप्तत्रिंश

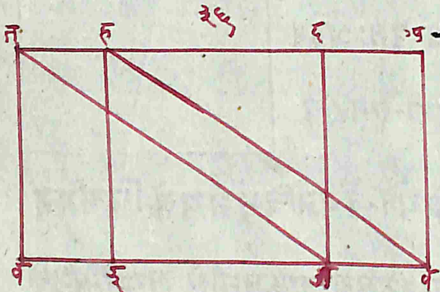

त्तमं क्षेत्रं त्रिभुजद्वयमेकभुजोपरि एकदिशि द्वयोः समानां
तरे रेखयोर्मध्ये यदा भवति· तदा· त्रिभुजद्वयं समानं भव
ति· यथा· अवजत्रिभुजं· दवजत्रिभुजं च· वजभुजोपरि·
अदवजसमानांतररेखयोर्मध्येस्ति· इति तस्मात्त्रिभुजद्व
यं समानं जातं अत्रोपपत्तिः वचिन्हात् अजरेखायाः समानांतरा वहरेखा कार्या· पुनर्जचि
न्हात् वदरेखायाः समानांतरा जरुरेखा कार्या· पुनः अदरेखा दिग्द्वये वर्द्धिता नत कार्या· निष्का
शितरेखाद्वये यथा संपातं करोति तदा· हवजअचतुर्भुजं· दवजरुचतुर्भुजं वजभुजोपरि समा
नांतरयोः अदरेखायोर्मध्ये तिष्ठति· तदा एते द्वे चतुर्भुजे समाने जाते· एवं अनयोरर्द्धे द्वे त्रि
भुजे च समाने जाते· इदमेवास्माकमभीष्टं अथ अष्टत्रिंशत्तमं क्षेत्रं द्वे त्रिभुजे समानभुजद्व

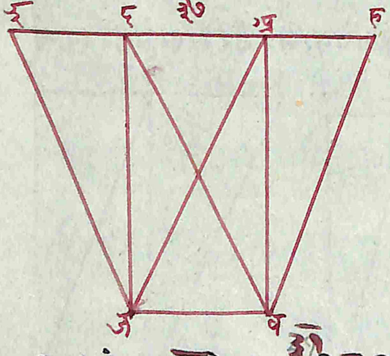

योपरि एकदिशि द्वयोः समानांतररेखयोर्मध्ये यदा स्यातां तदा
ते त्रिभुजे समाने एव भवतः यथा अवजत्रिभुजं १ दहरुत्रिभुजं
१ वज· हरु· समानभुजोपरि· वरु· अद· समानांतररेखयोर्मध्ये
स्ति· तस्मात्ते समाने स्तः अत्रोपपत्तिः वचिन्हात् अजरेखायाः
समानांतरा ववरेखा कार्या· रुचिन्हात् हदरेखायाः समानांतरा रुतरेखा कार्या· अदरेखादि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१· यदि हचिह्नं अदरेखाया वहिः पतति तदापीयमापत्तिः

गृह्येवर्द्धितात्तथा कार्या· यथा· वतचिन्हयोः संपातं करोति तथा कार्या· ववजअचतुर्भुजं १दहरु

तं चतुर्भुजं १ वजहरु समानभुजोपरि समानांतरयोः वरुतवरेखयोर्मध्येस्ति· तदा एते चतुर्भुजे समा

३८ ने जाते· तदा एतयोरर्द्धे द्वे त्रिभुजे समाने जाते ३८ इदमेवास्माकमभीष्टं ३९ अथ एकोनचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं

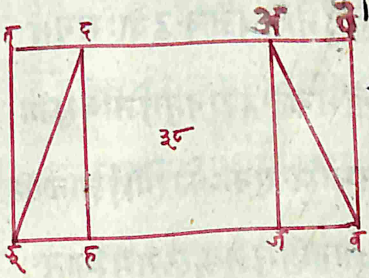

त्रिभुजद्वयं समानं एकदिशि स्थितं एकभुजोपरि जातं· तत् त्रिभुज

द्वयं रेखयोः समानांतरयोर्मध्यवर्त्ति भवति· यथा· अवजत्रिभुज

१दवजत्रिभुजे· वजभुजोपरि स्थिते· पुनः अदरेखा कार्या· सा वजरे

खा समानांतरा भवति· यदि समानांतरा न स्यात्· तदा· अहरेखा वज

रेखा समानांतरा स्यात्· हजरेखा कार्या· तत्र· हवजत्रिभुजं १ अवजत्रिभुजेन समानं ३७ अवजत्रिभु

जं· दवजत्रिभुजेन समानं· तदा हवजत्रिभुजं· दवजत्रिभुजेन समानं जातं खंडस्य सामान्यात् इदं वा

धितं तस्मात्· अदरेखा वजरेखायाः समानांतरा जाता· इदमेवास्माकमभीष्टं ४० अथ चत्वारिंशत्त

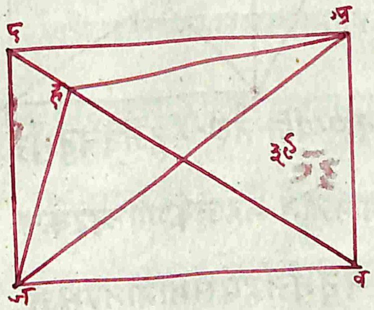

मं क्षेत्रं समानं त्रिभुजद्वयं

एकरेखायां समानभुजद्वयो

परि भवति· तत्त्रिभुजद्वयं द्वयोः

समानांतररेखयोर्मध्यवर्त्ति भ

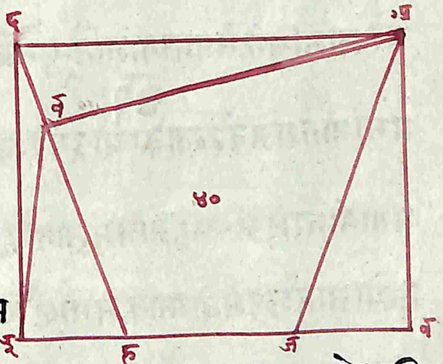

वति· यथा· अवजत्रिभुजं· दहरुत्रिभुजं· वजभुजहरुभुजयोरुपरि वरुरेखायामस्ति· अत्रोपपत्तिः

अदरेखा कार्या· इयं रेखा वरुरेखा समानांतरास्ति यदि समानांतरा न स्यात्· तदा· अबरेखायाः

समानांतरा स्यात्· बवरुरेखा कार्या· तदा वहरुत्रिभुजं· दहरुत्रिभुजं चैमे समाने स्यातां इदं वा

धितं ४१ अथैकचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं चतुर्भुजं त्रिभुजं चैकदिश्येकभुजोपरि स्थितमस्ति· द्व

सम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१४ अस्मिन्शाकलेऽह्पांतरसंभवोऽस्ति कदापि हऋरेखा अहरेखोपरि पतति कदापि अहरेखोभयपार्श्वयोरन्यतरपार्श्वे पतति

22

योः समानांतररेखयोर्मध्यावर्त्ती भवति· तदा चतुर्भुजं त्रिभुजाद्द्विगुणं भवति· यथा· अवजदचतुर्भुजं हवजत्रिभुजं· वजभुजोपरि अहवजसमानांतररेखयोर्मध्यवर्त्यस्ति· अत्रोपपत्तिः अजरेखा कार्या· अवजदचतुर्भुजं अवजत्रिभुजाद्द्विगुणमस्ति· (३७) पुनः अवजत्रिभुजं हवजत्रिभुजेन समानमस्ति· (३८) तदा· अवजदचतुर्भुजं· हवजत्रिभुजाद्द्विगुणं जातं चतुर्भुजं त्रिभुजं च· द्वयोः समभुजयोरुपरिस्थितं· एकदिशि सिद्धयोः समानांतररेखयोर्मध्यवर्त्ती भवति· तदा चतुर्भुजं त्रिभुजाद्द्विगुणं भवति· (४२) अथ द्वितीयात्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्रैकं त्रिभुजं ज्ञातमस्ति· एकः कोणो ज्ञातोऽस्ति ताभ्यां तादृशं चतुर्भुजं· ~~अवजं कोणोदसं~~ कल्पनीयं· यस्य फलं ज्ञातत्रिभुजफलं समं स्यात्·

समांतर

तस्य च कोणौ कल्पित कोणसदृशः स्यात्

अत्र त्रिभुजं· अवजं· कोणो दसंज्ञश्चास्ति· तत्र वजभुजः हचिह्ने अर्द्धितः कार्यः (१०) अहरेखा देया· हजरेखायां· हचिह्नोपरि दकोणतुल्यः जहरुकोणः कार्यः (२३) अचिह्नात् वजरेखायाः समानांतरा अवरेखा कार्या· (३१) इयं रेखा रुचिह्ने संपातं करोति· पुनर्जचिह्नात् रुहरेखायाः समानांतरा जवरेखा कार्या (३१) इयं रेखा अवरेखायां वचिह्ने संपातं करिष्यति· तदा· रुहजवचतुर्भुजं समानांतरभुजं· अहजत्रिभुजात् द्विगुणं जातं (४१) अवजत्रिभुजसमानं जातं (३८) रुहजकोणश्च दकोणतुल्यो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं (४२) अथ त्रयश्चत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं चतुर्भुजद्वयं समानांतरभुजं समानांतरभुजमहच्चतुर्भुजमध्यवर्त्ती भवति· पुनः कीदृशं· यस्य बृहच्चतुर्भुजकर्णरेखायाः एकं पूर्वदिशि· द्वितीयं अपरदिशि· कर्णरेखासंलग्नं च भवति· तयोरेकः कोणः बृहच्चतुर्भुजकोण एव भवति· एतादृशं चतुर्भुजद्वयं मिथः समानं भवति· यथा· अतरुहचतुर्भुजं·

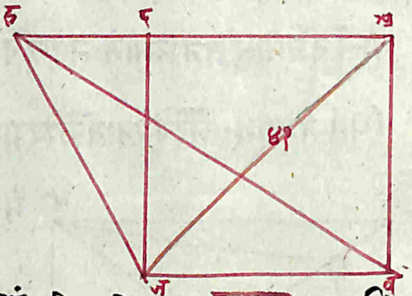

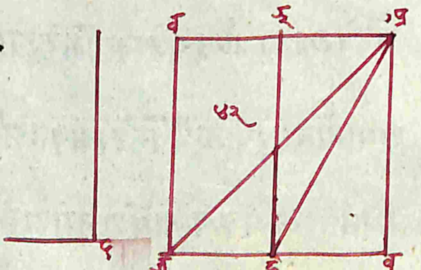

उ· ८ कुतः हऋरेखा अवरेखे अहरेखोभयपार्श्वतो निस्सृतेन

उ· ८ कुतः अहरेखोभयपार्श्वं न्यूनकोणकारमित्र तनोर्द्धे भवरेखायोगात्

सम कोणद्वयपेगः समकोणद्वययोगान्न्यूनो भवति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८ कुतः लअमनरेखे लमकर्णो भयप्रांततो निसृते तत्कोणौ समकोणद्वययोगान्न्यूनौ भवतः एवं वबरेखा मनरेखे लमरेखा भयप्रांततो निसृते तत्कोणौ समकोणद्वययोगान्न्यूनौ भवतः

रुकजव चतुर्भुजं च अवजदचतुर्भुजमध्यकर्णो वदकर्णस्योभयदिशि स्थितं कर्णस्य रुचिन्हे लग्नं स्यात् अनयोः अकोणजकोणौ दहचतुर्भुजस्यद्वौ कोणौ तस्मादेतौ समानौ जातौ अत्रोपपत्तिः तवकरुचतुर्भुजं हरुवदचतुर्भुजं एतौ समानांतरभुजौ स्तः पुनः अवदत्रिभुजं वजादत्रिभुजं वजदत्रिभुजं दहचतुर्भुजस्यसमानं भागद्वयमस्ति पुनः तवरु त्रिभुजं वकरु त्रिभुजं तवकरुचतुर्भुजस्यसमानं भागद्वयमस्ति पुनः हरुद त्रिभुजं रुवद त्रिभुजं च एतौ हरुवदचतुर्भुजस्यसमानौ द्वौ भागौ स्तः यदि अवदत्रिभुजात् तवरु त्रिभुजं हरुद त्रिभुजं चेत् शोधितं

३८

तदा शेषं अतरुहचतुर्भुजं स्यात् एवं दवजत्रिभुजात् वकरुत्रिभुजं रुवदत्रिभुजं शोध्यते शेषं रुकजवचतुर्भुजं पूर्वशेषचतुर्भुजसमानं स्यात् इदमेवास्माकमभीष्टं अथ चतुश्चत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र कल्पितएकरेखायां कल्पितत्रिभुजे कल्पितेककोणे च रेखायां तादृशं चतुर्भुजं कल्प्यते यस्य फलं त्रिभुजफलसमं स्यात् यस्यैककोणः कल्पितकोणसमः यस्यैकभुजः कल्पितरेखातुल्यः स्यात् तत्र कल्पितरेखा अवरूपा त्रिभुजं जदहरूपा त्रिभुजं जहकोणस्तु रुसंज्ञः तत्र वबकतचतुर्भुजं कल्पनीयं त्रिभुजसमं पूर्वोक्तवत् अस्य ककोणः पूर्वकोणसमः कल्प्यः अवरेखायोऽस्मा यथा अवकसर्वाएकरेखा भवति पुनः अबोपरि लअबवचतुर्भुजं समानांतरभुजं कार्यं तत्र लबकर्णो देयः दीर्घः तकरेखापि दीर्घा तथा कार्या यथा रेखाकर्णौ मचिन्होपरि लग्नौ स्तः पुनर्मचिन्हात् कअरेखायाः समानांतरा मनरेखा कार्या पुनः लअरेखा वबरेखा च तथा दीर्घा कार्या यथा मनरेखोपरि नसचिन्होपरि संलग्ने स्तः तत्र लनचतुर्भुजं समानांतरभुजं जातं वनचतुर्भुजं समं जातं तववचतुर्भुवनचतुर्भुजं

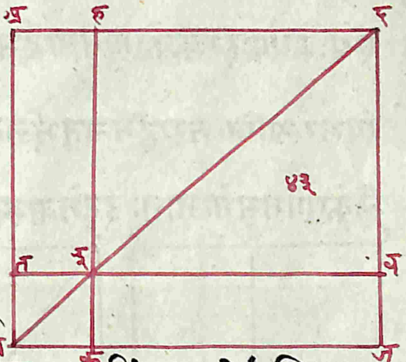

समांतर

रत्ना

यथा वको ... णाएवत

तस्मात् तकरेखा लवकर्णः इमौ लतरेखा भयपार्श्वे निसृतौ तयोः कोणौ समकोणद्वययोगान्न्यूनौ भवतः॥ ३

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

23

जं च पूर्वं जदहत्रिभुजसमं कल्पितं पुनः अबमकोणः बबककोणसमो जातः पुनर्बबककोणः रूको

णतुल्यः कृतोऽस्ति स एवेष्टः कल्पितः पूर्वं अथ पंचचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं कल्पिते करे रेखोपरि च

तुर्भुजं समानांतरभुजं तथा कर्त्तव्यं यथा अन्येष्टचतुर्भुजसमानं स्यात् तस्यैककोणः अभीष्टको

णसमानः स्यात् तस्यैकभुजः कल्पितरेखासमानः स्यात् यथा हतरेखा कल्पिता अबजदचतुर्भु

अबजं एकं बजदं द्वितीयं जं कल्पितं लकोणश्च बजकोणेन अबजदचतुर्भुजस्य विभागद्वयं कार्यं पुनः हतरेखायां रू

हतकचतुर्भुजं अबजत्रिभुजेसमं कार्यं तत्र हकोणः

हतरेखासम लकोणसमः कार्यः रूकरेखोपरि बरूकमचतुर्भुजं ब

अर्थात् रूकोणसमः जदत्रिभुजसमं कार्यं बरूककोणः लकोणसमः कार्यः

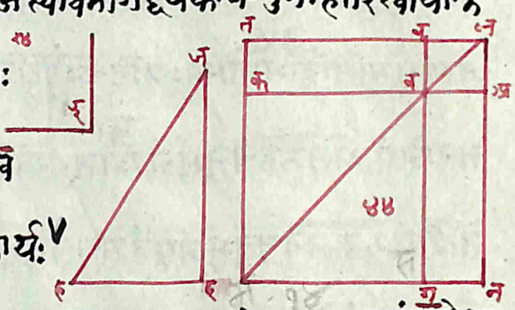

एषः कोणः हरूककोणेन सार्द्धं समकोणद्वयेन समः तदा हबएका सरलारेखा जाता एवं तमरेखा

पि सरलास्ति तदा हम चतुर्भुजं समानांतरभुजं हतरेखोपरि अबजदचतुर्भुजेन समं हकोणस्तु

लकोणेन समो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं अथ षट्चत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र एकस्यां रेखायां

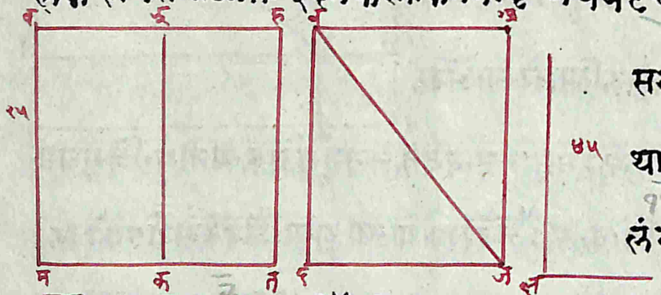

समकोणं समचतुर्भुजक्षेत्रं कर्त्तव्यमस्ति य

था अबरेखायां अचिह्नात् अबतुल्यः अज

लंबः कार्यः बचिह्नात् अजरेखासमानांतरा

अबरेखासमानांतरा अबतुल्या बदरेखा कार्या जदरेखा संलग्ना कार्या अद चतुर्भुजं समानांतरभुजं समभुजं

समकोणं जातं इदमेवास्माकमभीष्टं अथ सप्तचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं

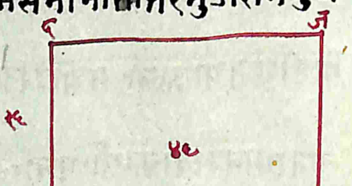

तत्र समकोणत्रिभुजस्य कर्णवर्गो भुजद्वयवर्गयोगेन तुल्यो

भवति यथा अबजत्रिभुजे अः समकोणोऽस्ति बजकर्णस्य वर्गः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

५ कुतः इदं द्वयं वबभुजोपरिस्थितं वबकजसमांतररेखयोर्मध्यवर्ति च भवति॥ एवं बअदत्रिभुजं बलचतुर्भुजस्यार्द्धसमं जातं कुतः इदं द्वयं बदभुजोपरिस्थितमस्ति बदअलसमांतररेखयोर्मध्यवर्ति च भवति तस्मात् कवचतुर्भुजं बलचतुर्भुजेन समानं जातं

वअ अज भुजयोर्वर्गतुल्योस्ति अत्रोपपत्तिः त्रिभिर्भुजैः समकोणसमचतुर्भुजं चतुर्भुजत्रयं कार्यं क्रानितानि चतुर्भुजानि एकं बदहजं १ द्वितीयं बवकअं २ तृतीयं अतकजं ३ बअक तअजं एतौ द्वौ समकोणौ स्तः तदा कअज एका सरला रेखा जाता एवं वअत एका सरला रेखा जाता पुनः अचिन्हात् बदरेखायाः समानांतरा सरला अलरेखा कार्या इयं रेखा त्रिभुजांतरे पतिष्यति कुतः दबअकोणः समकोणादधिकोस्ति तदा वअलकोणो बअजकोणान्न्यूनोस्ति तस्मात् इयं रेखा वजरेखायां न चिन्हे संपातं करिष्यति पुनः इयं रेखा वहचतुर्भुजस्य बलजलचतुर्भुजद्वयं करिष्यति वजरेखा अदरेखा च संयोज्या वजबत्रिभुजे बअदत्रिभुजे वबभुजः वजभुजः ववजकोणः अवभुज बदभुज अबदकोणेन समानोस्ति तदेते त्रिभुजे समाने जाते वजबत्रिभुजं कववतुर्भुजेनार्द्धसमानं जातं एवं तजचतुर्भुजं जलचतुर्भुजेन समानं जातं तदा वजर्गः वअ अज भुजयोर्वर्गयोगेन समानो जातः इदमेवास्माकमभीष्टं प्रकारांतरेणाह

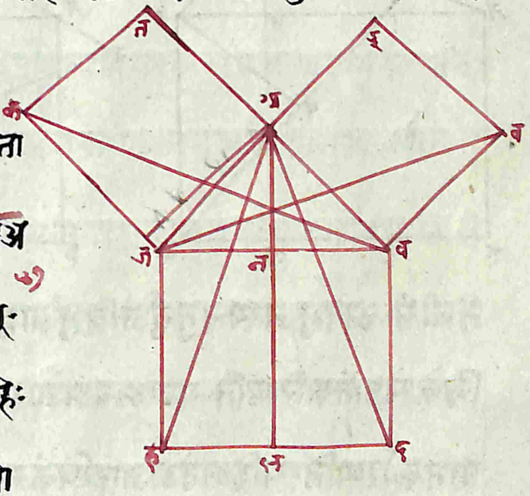

तत्र त्रिभुजं कर्णस्य च चतुर्भुजं अलरेखा च यथावस्थिता एव स्थापिता पुनः अबस्य चतुर्भुजं वकत्रिभुजोपरि स्थाप्यं वअभुजः जअभुजतुल्यः अथवा अधिकः अथवा न्यूनः स्यात् तदा क्रमेण कचिन्हं जचिन्हे पतिष्यति वा अजरेखायाः वहिः पतिष्यति वा अजरेखायां पतिष्यति पुनः दवरेखा संयोज्या तत्र अबवकोण जबदकोणश्चैतौ समकोणौ स्तः पुनर्जववकोणः द्वयोः समकोणयोः शोधयेत् तत्र शेषं अवजकोणः ववदकोणश्चैतौ समानौ भवतः पुनः अवबवतुल्यमस्ति वजबदतुल्यं अवजकोणववदकोणश्चैतौ समानौ जातौ पुनर्ववदकोणः वअजकोणसमकोणसमाने जा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

24 ते· तदा दवरुरेखा एका सरला जाता· अवरेखायाः समानान्तरा जाता· तथा अलरेखा
यां तच्चिन्हे संपातः कृतः तत्र न अज कोणः जवअकोणेन समानोस्ति· पुनः अरुवं समको
णोस्ति· तदा· तच्चिन्हं वचिन्हे भविष्यति इत जं सरलैका रेखा भविष्यति· यदा· अवं अ
जं तुल्यं भविष्यति· अथवा तच्चिन्हं वचिन्हे न भविष्यति· अथवा अन्यच्चिन्हं भविष्यति· तच्चि
न्हं रुवरेखोपरि पतिष्यति· यदा· अवं अजाद् अधिकं स्यात्· वा रुवरेखायाः वहिः पतिष्यति·
क्षेत्रत्रयेपि· वअतदक्षेत्रसमानं भविष्यति· एवं· वअतदक्षेत्रं वनलदक्षेत्रसमानं भविष्यति·
तदा· वअरुवक्षेत्रं वनलदक्षेत्रसमानं भविष्यति· पुनः अनेन प्रकारेण अजभुजस्य चतुर्भु
जं जलचतुर्भुजसमानं भविष्यति· पुनः प्रकारान्तरेणाह तत्र कर्णस्य चतुर्भुजं त्रिभुजोपरिया

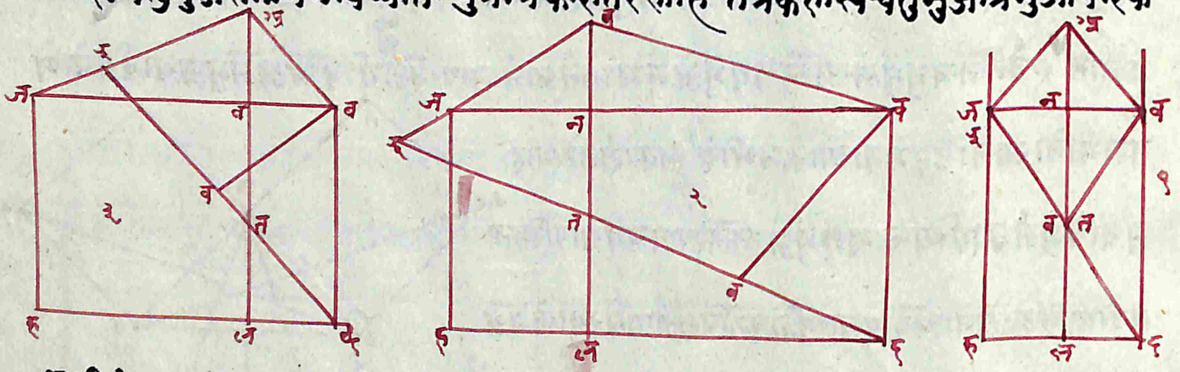

न नीयं· अवभुजस्य चतुर्भुजं त्रिभुजाद् वहिः पातनीयं अअरेखा तथा वर्द्धिता कार्या· यथा सा द
चिन्हे संपातं करिष्यति· यदा अव अजौ समानौ स्तः अथवा सा अजरेखा दहरेखायां कच्चिन्हे सं
पातं करिष्यति· यदि अवं अजाद् अधिकं स्यात् वा दवरेखायां कच्चिन्हे संपातं करिष्यति· यदि अवं
अजान्न्यूनं स्यात्· एवं प्रकारत्रयेपि अवोपरि बवलंबो निष्कास्यः दच्चिन्हात् बवोपरि दवलंब उ
त्पाद्यः पुनः अकरेखा तथा उत्पाद्या· यथा दवरेखायां रुच्चिन्हे संपातं करिष्यति· दवबत्रिभुजे
अवजत्रिभुजे दवभुजः वजभुजतुल्यः वकोणः अकोणतुल्यः दबवकोणः जवअकोणतुल्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्चास्ति· अववबभुजौतुल्यौस्यातां· अवरुवक्षेत्रं अवभुजस्यसमचतुर्भुजेसमकोणं भविष्यति· त्रिभु
जात् बहिः पतिष्यति· पुनर्वदरेखावर्द्धनीया· अलरेखाच· यथा तच्चिन्हे संपातं करिष्यत्ति· तदा दवअत
क्षेत्रं अववरुसमचतुर्भुजेसमकोणक्षेत्रेणसमानं जातं पुनर्दवअतक्षेत्रं दवनलक्षेत्रसमान
मस्ति· तदा अवभुजस्यसमचतुर्भुजसमकोणक्षेत्रं दवनलक्षेत्रसमानं जातं पुनः प्रकारांतरेण

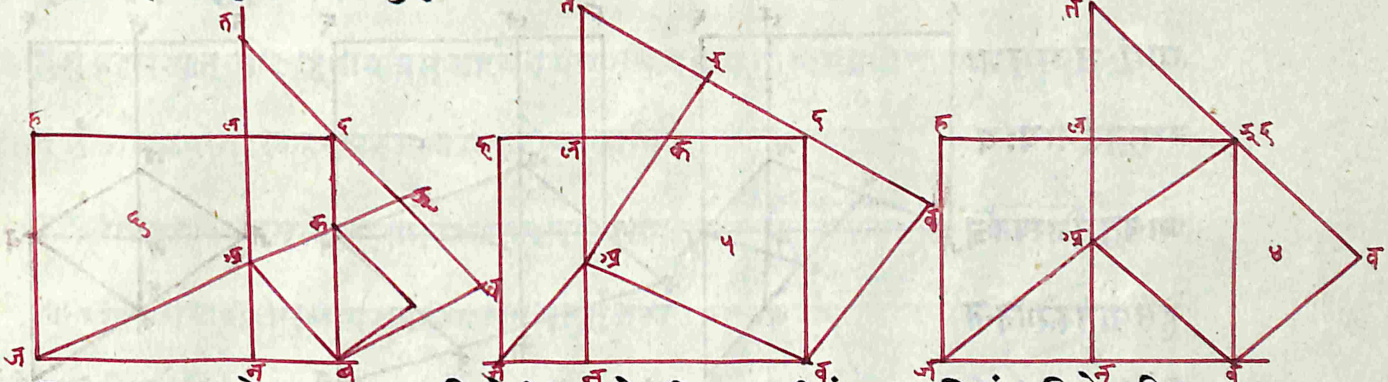

ह अवभुजसमकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रे त्रिभुजोपरि उत्पादनीयं· तत्र रुचिन्हं जचिन्हे भविष्य
ति· यदा भुजद्वयं समानं भविष्यति· वा अजभुजात् बहिः पतिष्यति· यदा अव अजादधिकं स्यात्·
वा अजोपरिपतिष्यति· यदा अवं अजादूनं स्यात्· पुनः न अजकोणः जवअकोणतुल्यः स्यात् त
तः अनरेखा उत्पाद्या· यथा रुवभुजे कचिन्हे संपातं करिष्यति· तदा कचिन्हं वचिन्हं भविष्यति· य
दि अवं अजसमानं· वा रुवोपरिपतिष्यति· यदि अवं अजादधिकं स्यात्· वा रुवात् बहिः पतिष्यति
यदा अवं· अजात् न्यूनं स्यात्· ततः दवरेखा रुकरेखा च उत्पाद्या· यथा तचिन्हे संपातं करिष्यति·
अवजत्रिभुजे· अकरुत्रिभुजे च अवभुजो वअजकोणः अवजकोणश्च अरुभुजेन अरुककोे
णेन रुअककोणेन च समानः तदा· अकं वजसमानं जातं दवसमानं च· वतं अकसमानं जातं अ
तक्षेत्रे णादनक्षेत्रसमानं जातं· अववरुसमकोणचतुर्भुजेनापि समानं जातं· तदा· दनक्षेत्रं
अवभुजस्य समकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रेण समानं जातं· अनेन प्रकारेण· अजभुजस्यसम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कोणसमचतुर्भुजंक्षेत्रंजलचतुर्भुजक्षेत्रेणसमानंभविष्यति· पुनःअजभुजस्यसमकोणसम
चतुर्भुजक्षेत्रं· अवजत्रिभुजोपरिपातनीयं· वअवजत्रिभुजाद्बहिःपातनीयं·इदंमेवास्माकमभी
ष्टं पुनःप्रकारांतरेणाह पूर्वप्रकारेणअलरेखयाकर्णचतुर्भुजस्यभागद्वयंकृत्वाउपपत्ति
रुक्ता· अधुनाकर्णचतुर्भुजस्यभागद्वयमकृत्वैवोपपत्तिरुच्यते· तत्रकर्णचतुर्भुजंत्रिभुजोपर्यु

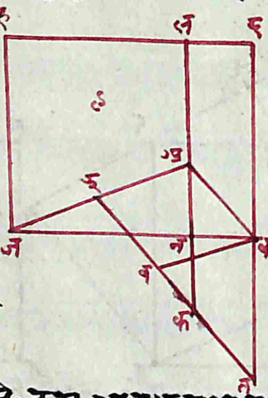

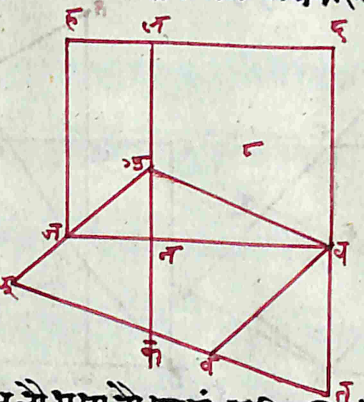

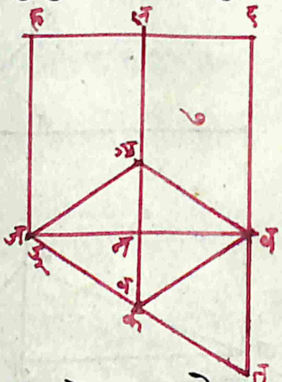

त्साघं·जअभुजः
तथावर्द्धनीयः य
था चतुर्भुजस्यतच्चि
न्हेसंपातंकरोति·त
च्चिन्हंदचिन्हेपतति· तदा·अवभुजभुजभुजौसमानौस्यातां· यदितच्चिन्हं·दहभुजेवादवभुजेप
तति· तदा·अवअजभुजौन्यूनाधिकौस्यातां· पुनःदचिन्हात्अजभुजोपरिदफलंवउत्साघः पु
नःअयंलंवउभयत्रवर्द्धनीयः पुनःतल्लंवोपरिवचिन्हाद्वचिन्हात्लंवद्वयंववहकसंज्ञउत्सा
घं·जफरेखायांहचिन्हात्हललंवःकार्यः तदाहललंवःअचिन्हेपतिष्यति·हलअवएकास
रलारेखाभविष्यति· यदाअवअजभुजौसमानौस्यातांतदाहललंवःअचिन्हादन्यत्रचिन्हेपतिष्य
ति· यदाद्वौभुजौन्यूनाधिकौस्यातां·अ

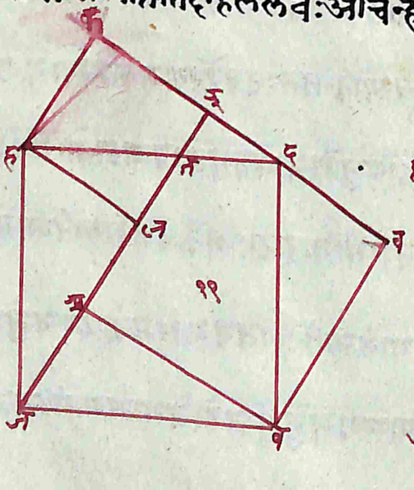

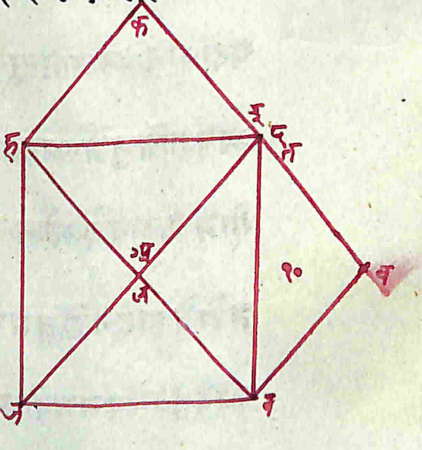

वजत्रिभुजे ववदत्रिभुजेकदहत्रिभुजे·
हलजहत्रिभुजेच वजभुजः वदभुजःह
जभुजश्चैतेसमानाः अवक लकोणाः
समानाःशेषकोणाअपिसमानाःएता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निचत्वारित्रिभुजानि समानि· पुनः अवक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं जातं· एतत् अवभुजस्य वर्गमस्ति· लकक्षेत्रमपि समकोणसमचतुर्भुजं जातं· इदं अजभुजस्य वर्गोऽस्ति· एतेद्वे समकोणसमचतुर्भुजे वहक्षेत्र समकोणसमचतुर्भुजे स्तः अत्रोपपत्तिः वदवत्रिभुज· दकहत्रिभुजयोर्योगः अवजत्रिभुज· हलजत्रिभुजयोगसमः शेषक्षेत्रं प्रथमत्रिभुजद्वयेन चेत् योज्यते· तदा प्रथमसमकोणसमचतुर्भुजद्वयं स्यात्· यदि· द्वितीयत्रिभुजद्वयेन योगः क्रियते· कृणस्य समकोणसमचतुर्भुजं स्यात्· पुनः प्रकारांतरेणाह· अव अजौ द्वौ भुजौ यदा अधिकन्यूनौ स्तः तत्र अवभुजोपरि समकोणसमचतुर्भुजं न पातनीयं· यथा अजभुजस्य समकोणसमचतुर्भुजं अजोपरि नपातितं· तदा· वअभुजो वर्द्धनीयः यथा· जहभुजं नचिन्हे संपातं करोति· पुनः दचिन्हाद्द्विचिन्हाच्च वअरेखायां हऊ दतलंबौ उत्पाद्यौ· हऊरेखावर्द्धनीया: पुनः दचिन्हात्· हऊरेखायां दवलंबः उत्पाद्यः तकरेखा तवरेखा तुल्या कार्या· पुनः कलरेखा तवरेखा समानांतरा कार्या· एषा रेखा दवरेखायां मचिन्हे संपातं करोति· पुनः बचिन्हात् कलरेखायां बललंबः उत्पाद्यः तदा अवजत्रिभुजं तदबत्रिभुजं· वदहत्रिभुजं चैतानि समानि स्युः लंतं समकोणसमचतुर्भुजं दऊं समकोणसमचतुर्भुजं च· एते व अभुजस्य अजभुजस्य वर्गरूपे स्तः

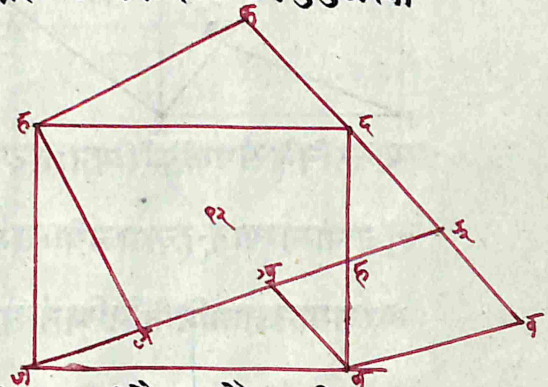

पुनः लवमत्रिभुजं अजतत्रिभुजं च मिथः समाने स्तः दमकत्रिभुजं हनऊत्रिभुजं च समं· तदा लबमत्रिभुजं दवतत्रिभुजयोर्योगः लतक्षेत्र समकोणसमचतुर्भुज हनऊत्रिभुजयोर्योगोऽस्ति अमं बनजत्रिभुजेन समः वदहत्रिभुजं प्रथमक्षेत्रेण योज्यते· तदा बत्रिभुजं द्वितीयक्षेत्रेण योज्यते· पुनर्दतनहक्षेत्रं द्वाभ्यां चैव योज्यते· यदा अवमजाद् अधिकमस्ति· दतनहक्षेत्रस्य एकं खंडं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योऽयं॰ अपरंहीनंकार्यं॰ यदा॰ अवमजादूनमस्ति॰ तदाहृसमकोणसमचतुर्भुजे कर्णस्यसमकोण
समचतुर्भुजस्यसमेस्तः पुनः प्रकारांतरं यदाएकभुजचतुर्भुजं॰ द्वितीयभुजचतुर्भुजेपातनीयं

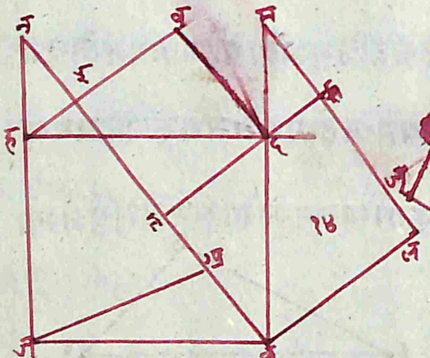

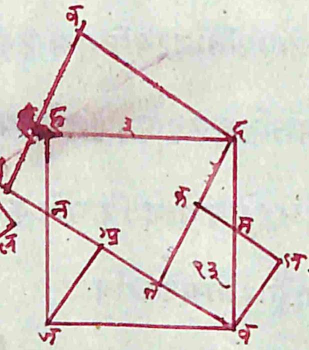

भवति॰ तदा॰ पूर्वोक्तप्रकारेणक्षेत्र
मुत्पाद्यं पुनः वकवहतुल्यंकार्यं॰
कलहलरेखेवरुबरुसमानांतरेका
र्ये॰ क्रमेण॰ पुनस्तथावर्द्धनीये॰ य
था॰ लचिन्हे संपातंकरिष्यतः तदाकलरेखादहरेखायांमचिन्हेमिलिष्यति॰ अथत्रयाणांत्रि
भुजानांसाम्यात्॰ हलअजयोः समत्वाच्च कोणानांसाम्यात्॰ हलमत्रिभुजजअनत्रिभुजेपर
स्परंसमानंजातमितिनिश्चितं॰ पुनः दकहरुसमत्वेनदकमत्रिभुंजहरुनत्रिभुजमन्योन्यस
मं इतिनिश्चितं॰ तदादवहत्रिभुजमलहत्रिभुजयोर्योगः वलचतुर्भुजहनरुत्रिभुजयोर्योगोऽस्ति॰
अयंयोगः वनजत्रिभुजेनसमः दवहत्रिभुजंप्रथमयोगेनयुक्तं कार्यं॰ तदवत्रिभुजंद्वितीयेन
योज्यं॰ हदतनक्षेत्रं द्वयोर्योगयोर्युक्तं कार्यं॰ यदिअवंअजाद्यधिकंस्यात्॰ यदिन्यूनंतदा॰ ए
कंखंडंपूर्वयोगेयोज्यं॰ द्वितीयंखंडंन्यूनंकार्यं॰ तदावलचतुर्भुजंवनचतुर्भुजं च॰ दजचतु

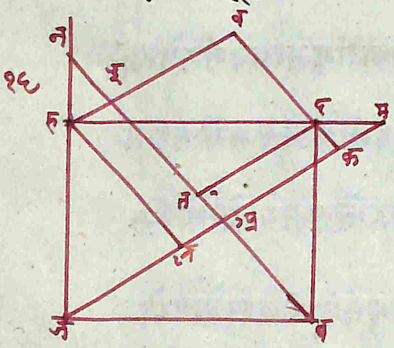

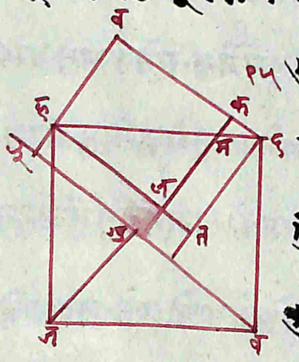

र्भुजेनसमानंजातं॰ पुनः प्रकारांतरे यथाक
र्णचतुर्भुजंत्रिभुजेनपतति॰ एकभुजस्यच
तुर्भुजंत्रिभुजेपतति॰ तथा॰ क्षेत्रंकार्यं॰ यथा
अवभुजस्य॰ अरुबवचतुर्भुजंत्रिभुजेप
तितं॰ तदारुचिन्हंजचिन्हेपतिष्यति॰ यदिभुजद्वयंसमानंस्यात्॰ यदिभुजद्वयंन्यूनंस्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदा अधिकं स्यात्. तदा रुचिन्हं अजभुजे पतिष्यति. वा बहिः पतिष्यति. पुनः हवरेखा कार्या. पूर्वोक्त

प्रकारेण. निश्चीयते. हवरु एका सरला रेखा जाता पुनः हचिन्हात्. तद्रेखायां अरुरेखायां च हक

लंबो हल लंबश्च उत्पाद्यः तदा हकबव एका सरला रेखा भविष्यति. यदि भुजद्वयं समानं स्यात्

यदि न्यूनाधिकं स्यात्तदा. हकलंबो रुबवद्रमध्ये भविष्यति. पुनः चतुस्त्रिभुजसमत्वेन हक हल

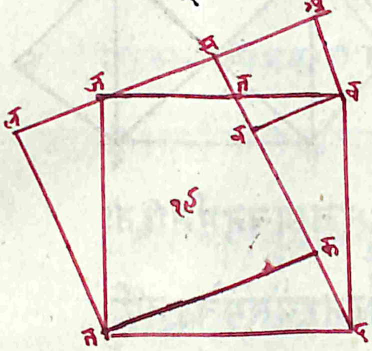

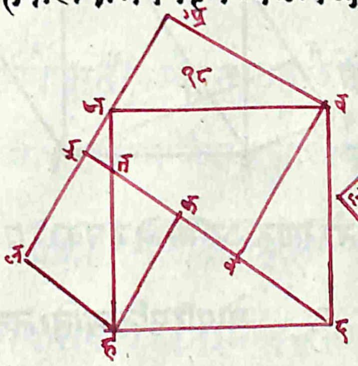

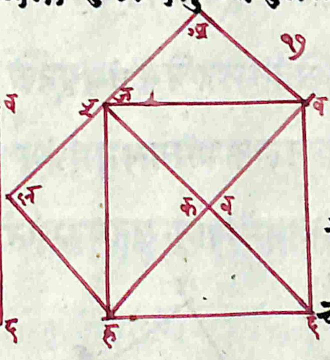

समत्वेन चइदं निश्चितं. कलक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजमजभुजस्यास्ति. पुनः अवजत्रिभुजलजहत्रिभुजयोर्योगस्य कदहत्रिभुजबवदत्रिभुजयोगसमत्वेन शेषक्षेत्रद्वययोगेन इदं निश्चीयते. द्वयोर्भुजयोः चतुर्भुजे कर्णचतुर्भुजेन समे स्तः पुनः प्रकारांतरं यदि दृमिष्टं. कस्यापि भुजस्य चतुर्भुजं त्रिभुजोपरि न पतति. तदा. त्रिभुजं कार्यं. कर्णस्य चतुर्भुजं च कार्यं. भुजद्वयं वर्द्धनीयं च. दचिन्हात्. दरुलंबश्च. तद्द्वयोपरि उत्पाद्यः दतरेखा हकरेखा भुजयोः समानांतरा कार्या. एतद्द्वयं लचिन्हे संपातं करिष्यति. जहरेखायां जबरेखायां मचिन्हे च संपातं करिष्यति तदा. वकन चिन्हानि एकत्र मिलितानि स्युः जतम चिन्हानि चैतानि एकत्र स्युः यदि भुजद्वयं समं स्यात्. एतच्चिन्हत्रयेन त्रिभुजं स्यात् यदि भुजद्वयं न्यूनमधिकं स्यात्. पुनः अबजत्रिभुजरुदवत्रिभुजलदहत्रिभुजवजहत्रिभुजानां समत्वे निश्चिते. पुनर्रुकक्षेत्रं लवक्षेत्रं च भुजद्वयस्य समकोणसमचतुर्भुजं जातं. वकजतयोः समत्वेन कोणानां समत्वेन कोणानां समत्वेन च बकनत्रिभुजजतमत्रिभुजे समे इति निश्चि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ते· अनेनैव प्रकारेण· दमहत्रिभुजं हनजत्रिभुजं सममस्ति· मलहत्रिभुजं क्षेत्रद्वये हीनं क्रियते· तदा शेषं नलमज क्षेत्रं दलहत्रिभुजेन समं स्यात्· जबहत्रिभुजेनापि समं स्यात्· मबहन क्षेत्रबकनत्रिभुजयोगस्यापि समानं· दलहत्रिभुजं दरुबत्रिभुजं चैते समे· पूर्वक्षेत्रद्वयेन योज्यते· पुनः नवदलक्षेत्रं मलहत्रिभुजं च पूर्वक्षेत्रद्वयेन योज्यते· तदाकर्णस्य चतुर्भुजं भुजद्वयस्य चतुर्भुजेन समं स्यात्· पुनः प्रकारान्तरेणाह अस्मिन्नेव प्रकारे एकभुजस्य चतुर्भुजं द्वितीयोपरि पतिष्यति· तदा भुजद्वयं समं चेत् तर्हि स्पष्टमेव· यदि भुजद्वयमधिकं वा न्यूनं· तदा अबभुजो वर्द्धनीयः अस्मिन् दचिन्हात् हचिन्हात्

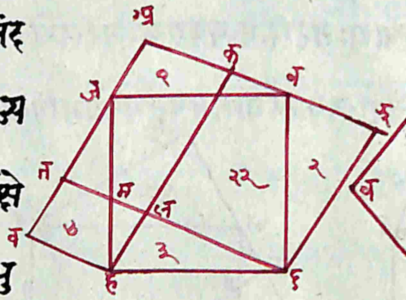

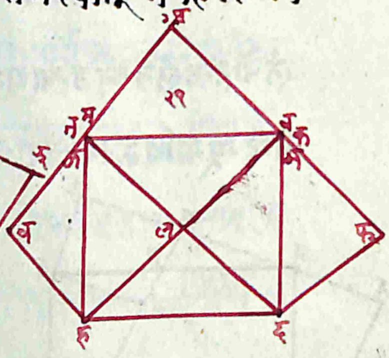

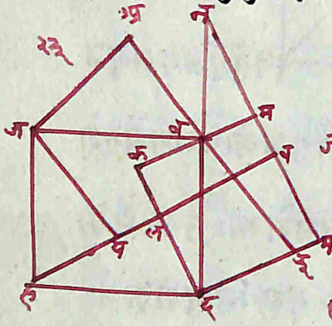

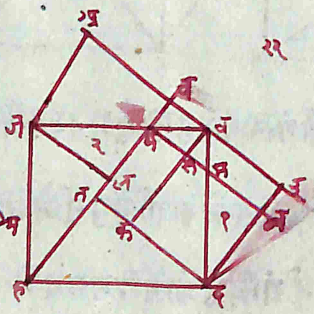

दरुलं वहवलं चौ कार्यौ· हवरेखा वजरेखा च यचिन्हे संलग्ना कार्या· पुनर्दचिन्हात्· दतलंबः हवरेखायां· बचिन्हात् बकलंबः दतरेखायां जचिन्हात् जललंबः हवरेखायां च कार्यः पुनर्दमं दकतुल्यं रुट्टिप्यि कार्यं· मनसमरेखा दकसमानान्तरा कार्या· इयं रेखा दवरेखायां नचिन्हे बकस्य सचिन्हे· हवस्य यचिन्हे संपातं करिष्यति· ततः अबजत्रिभुजं लहजं तहदं· रुदवं· दबकं· एतानि समानीति निश्चितं· पुनः मकक्षेत्रं रुतक्षेत्रं सम कोणसम चतुर्भुजं भुजद्वयस्यास्ति· पुनः मदजलयोः समत्वेन कोणानां समत्वेन च· मदनत्रिभुजं लजयत्रिभुजं च परस्परं समानं जातमिति निश्चितं· पुनर्बसबवयोः साम्येन कोणानां साम्येन च वनसत्रिभुजं बयवत्रिभुजं च परस्परं समानं जातं· तदा मनदत्रिभुजं वद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कत्रिभुजमोर्योगः मकचतुर्भुज बवयत्रिभुजयोर्योगोस्ति· अयं योगः हजयत्रिभुजेन समानोस्ति·
रुदवत्रिभुजं प्रथमेन युक्तं क्रियते· तदहत्रिभुजं द्वितीयेन युक्तं क्रियते वदतयक्षेत्रं द्वयोर्युक्तं
क्रियते· यदि अवमजात् अधिकं स्यात्· न्यूनं चेत्· तर्हि एकं खंडं योज्यं· द्वितीयं न्यूनं कार्यं· तदा·
मकक्षेत्रं रुतक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं वहक्षेत्रेण समकोणसमचतुर्भुजेन समं पुनः प्रका
रेषु अन्येपि प्रकाराः संभवंति· ते विस्तरभयात् उपेक्षिताः पुनः प्रकारांतरेणाह यदि भुजा
नां चतुर्भुजानि स्वस्वभुजोपरि पतंति· तदा षट्धा क्षेत्रसंस्था स्यात्· तद्यथा· प्रथमप्रकारः यथा·
कर्णस्य चतुर्भुजं त्रिभुजे पतितं· तादृशं क्षेत्रं कृत्वा· वअजअभुजौ वर्द्धनीयौ· यथा कर्णचतु
र्भुजे मचिन्हे नचिन्हे च संपातं करिष्यतः मचिन्हं नचिन्हं च दचिन्हे हचिन्हे क्रमेणापतिष्यति·
यदि भुजद्वयं समानं स्यात्· अथवा भुजद्वयोपरि पतिष्यति· यदि न्यूनाधिकं स्यात्· पुनर्दचि
न्हात् हचिन्हात्· दरुलंबः हतलंबः उभयोपरि उत्पाद्यः पुनः एतद्द्वयं वर्द्धनीयं· वचिन्हात्·
जचिन्हात्· बवलंबो जकलंबश्च कार्यः यथा· वचिन्हे कचिन्हे मिलति· यदा भुजद्वयमधि
कं न्यूनं स्यात्· तदा बअभुजः अजभुजात् अधिकः कल्पितः पुनः हचिन्हात् हललंबः जरुरे
खोपरि कार्यः अयं लंबः अचिन्हात् न्यत्र पतिष्यति· यदा भुजद्वयं न्यूनाधिकं स्यात्· यदा
द्वौ भुजौ समौ स्यातां· तदा अचिन्हे पतिष्यति· पुनः लकं अवक्षेत्रं च समकोणसमचतुर्भुजं
च भविष्यति· लकक्षेत्रं च समकोणविषमचतुर्भुजं च भविष्यति· पुनः अबजत्रिभुजं·
कहजत्रिभुजं· लहजत्रिभुजं च· वबदत्रिभुजं चैतानि समानि स्युः पुनः अजमत्रिभुजं रु
हनत्रिभुजं च समानं कोणसमत्वात्· अजभुज· हलभुजयोः समत्वाच्च· तदा जम हनौ स
मानौ भविष्यतः मह नदौ च समानौ स्यातां· हमतत्रिभुजं दनरुत्रिभुजं च समानं भविष्यति· पु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रं· अजमत्रिभुजं लहनत्रिभुजं सममासीत्· अस्मिन्द्वये लअहमक्षेत्रं योज्यते· तदा नअमहक्षेत्रं
लहजत्रिभुजसमं स्यात्· हजकत्रिभुजस्यापि समं स्यात्· मजकतक्षेत्रं नदरूत्रिभुजयोगस्या

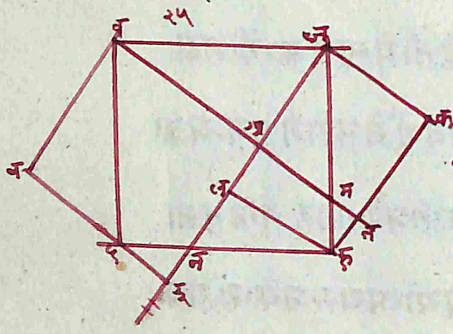

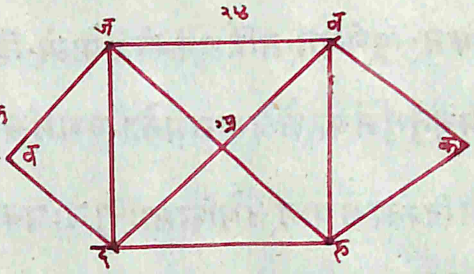

पिसमं स्यात्· अस्मिन्द्वये अ
वजत्रिभुजं ववदत्रिभुजं यो
ज्यते तदा नअमहक्षेत्रं अव
जत्रिभुजयोगः मजकतक्षे
त्रं दनरूत्रिभुजं ववदत्रिभुजयोगसमो जातः पुनरुभयोर्द्व अनक्षेत्रे णअजमत्रिभुजेन
योगः कार्यः तत्र प्रथमात् वहवर्गो भविष्यति· द्वितीयात्· अवअकयोर्द्वौ समकोण

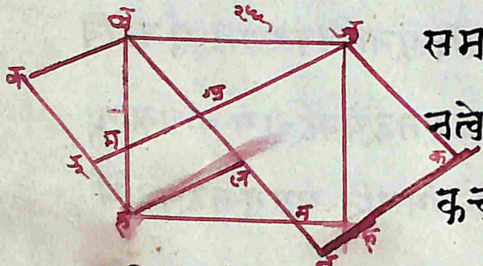

समचतुर्भुजौ भवतः इष्टं च स्यात् अनेनैव प्रकारेण वअंन्यू
नत्वेपि स्यात्· पुनः प्रकारान्तरं यदा करीस्य चतुर्भुजं अवसंज्ञे
कचतुर्भुजं चात्रिभुजोपरि पतति· भुजद्वयं समं च स्यात्· तदा
मदिष्टं प्रकटमेव· कुतः उत्पन्नत्रिभुजानां समत्वात्· एतेषु त्रिभुजद्वययोगः भुजवर्गतुल्यः
चतुर्णां त्रिभुजानां योगः कर्णवर्गतुल्यो भवति· यदि अवं अजादधिकं स्यात्· तदा तस्य
चतुर्भुजं कार्यं· जअरेखा वर्द्धनीया· यथा· दहभुजेन चिन्हं स्पृष्ट्वा वहिर्गच्छति तथा का
र्या· दचिन्हात्· हचिन्हात् दसलंबः हललंबः तस्यां रेखायां कार्यः जचिन्हात् जकलंबः अ
जरेखायां कार्यः पुनर्हचिन्हात् हकलंबः जकलंबोपरि कार्यः पुनर्वअरेखा वर्द्धनीया· य
था· अस्मिन् लंबे नचिन्हे मिलति अकक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजमस्तीति पूर्वोक्तप्र
कारेण निश्चितं पुनर्जवरेखा दरूरेखा च कार्या· अजहलयोः समत्वात्· अजमकोण

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लहनकोणयोः समत्वाच्च· अमजत्रिभुजं लहनत्रिभुजं समानं जातमितिनिश्चितं पुनर्हजयोर्लअ
महक्षेत्रयोगात् इतिनिश्चितं· नअमहक्षेत्रं लजहत्रिभुजेन समानमस्ति· हजकत्रिभुजेनापि समा

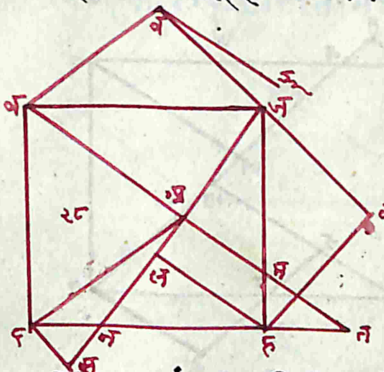

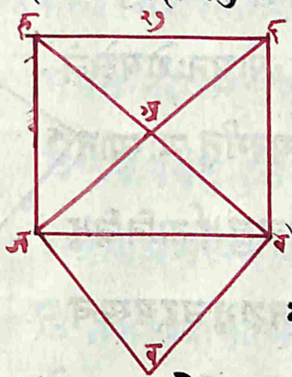

नं· पुनः जमहनयोः समत्वात् महन
हरेषौ समानौ जाताविति निश्चितं·
अस्मात् भुजसमत्वात् कोणयोः सा
म्याच्च दसनत्रिभुजहमनत्रिभुजयोः
समानत्वं जातमिति निश्चितं· पुनः दवअकोणजबवकोणयोः समत्वात्· वदवजयोः स
मानत्वाच्च· बववअयोः समानत्वात्· दवअत्रिभुज· जबवत्रिभुजयोः समात्वं निश्चि
तं· पुनर्दअसमकोणजवरुशेषकोणयोः समानत्वात्· सरुकोणयोः समकोणत्वेन
अदभुजवजभुजयोः समानत्वेन अदसत्रिभुजवरुत्रिभुजयोः समानत्वं निश्चितं· पुन
र्दवअसौ जवजरुयोः समानौ दसनत्रिभुजं हमतत्रिभुजेन समानं स्थितं तदा· दबअनक्षे
त्रं· हमतत्रिभुजं अनयोर्योगः जबवरुक्षेत्रेण समानः पुनः मजतकक्षेत्रं द्वयोर्युक्तं का
र्यं· तदा· दवअनक्षेत्रं हजकत्रिभुजं नअमहक्षेत्रमपि· दबमहक्षेत्रमपि जववरुक्षेत्रम
जकतक्षेत्राभ्यां समानमस्ति· पुनर्वमजत्रिभुजं द्वयोर्युक्तं कार्यं· तस्मात् कर्णवर्गः भुज
द्वयवर्गसमः स्यात्· यद् अवभुजः अजाद्नोस्ति तदा न्यूनभुजो वर्द्धनीयः यथा दहरेखा
यां नचिन्हं लग्नं सत् बहिर्गच्छति· दचिन्हात् हचिन्हाच्च अस्योपरि दलं लंबहतलं वा कार्यौ
तहरेखा च वर्द्धिता कार्या· जचिन्हात् अस्योपरि जकलंबः कार्यः तदेति निश्चितं· अब
जत्रिभुजं कहजत्रिभुजं दबवत्रिभुजं च समानमस्ति· पुनः अकक्षेत्रं समकोणसमच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुर्भुजमस्ति· पुनः चदनत्रिभुजं च समानमस्ति· पुनर्नहमजे शेषभुजौ समानौ स्तः पुनः नतहत्रि
भुजं मसजत्रिभुजं च समानमस्ति· पुनः चदनत्रिभुजमरुजत्रिभुजयोर्योगः कहजत्रिभुजन
तहत्रिभुजबवमत्रिभुजानां योगेन तुल्यः पुनः शेषक्षेत्र
द्वयोर्युक्तं कार्यं· तदा कर्णवर्गः भुजद्वयवर्गतुल्यः स्यात्·
पुनः प्रकारांतरं त्रयाणां त्रिभुजानां चतुर्भुजानि त्रिभु
जे पतंति· यदा भुजद्वयं समानं स्यात् तदा भुजद्वयस्य च

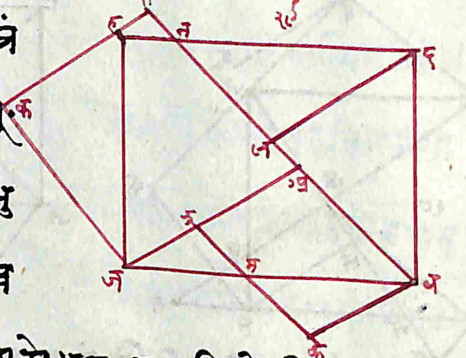

तुर्भुजे समाने स्यातां· इत्थं च प्रगटी भविष्यति· यदा च एको भुजः न्यूनाधिको ऽस्ति· यथा· अबं
अधिकं· अधिकमस्ति· तदा पूर्वोक्तप्रकारेण चतुर्भुजं कार्यं· जकरेखा लचिन्हपर्यंतं वर्द्ध
नीया· तकरेखा मचिन्हपर्यंतं च कार्या· दचिन्हात् दनलंबः अबरेखायां कार्यः हचिन्हात्

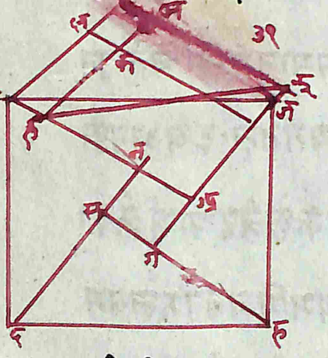

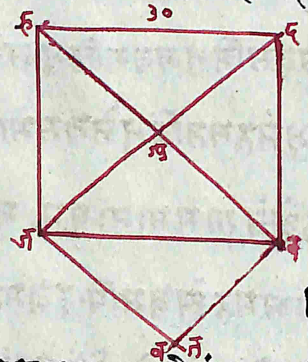

हसलंबः दनरेखायां कार्यः जअरेखा च
वर्द्धनीया· यथा हसरेखायां गचिन्हे ल
ग्ना स्यात्· तदा जदचतुर्भुजस्य चत्वारि
त्रिभुजानि समानि उत्पत्स्यंते· नगचतु
र्भुजं शेषं स्यात्· एतच्च अबअजभुजयोरंतरवर्ग एव· पुनः तरुरेखा कार्या· तदा अलक्षे
त्रस्य अमक्षेत्रस्य च चत्वारि त्रिभुजानि भविष्यंति· पूर्वोक्तचतुर्णां त्रिभुजानां समानि स्युः
शेषं कवचतुर्भुजं नगचतुर्भुजसासमं स्यात्· तदा जदचतुर्भुजं अवचतुर्भुजस्य अकचतु
र्भुजस्य समानमस्तीति निश्चितं· पुनः प्रकारांतरमाह· भुजद्वयस्य चतुर्भुजं त्रिभुजे पातति·
कर्णस्य चतुर्भुजं न पतति· यदा भुजद्वयं समानं चेत् तदा पूर्वोक्तप्रकार एव पर्यवसन्नः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदा अवभुजोधिकोस्ति· तदाचतुर्भुजंकार्यं· वहरेखाकार्या· कहरेखाचकार्या· तत्र· हवकसर
ला एकारेखाजातेतिनिश्चितं· हकंतरेखासरलाप्येकास्ति· पुनः जकरेखावर्द्धनीयाल

३२

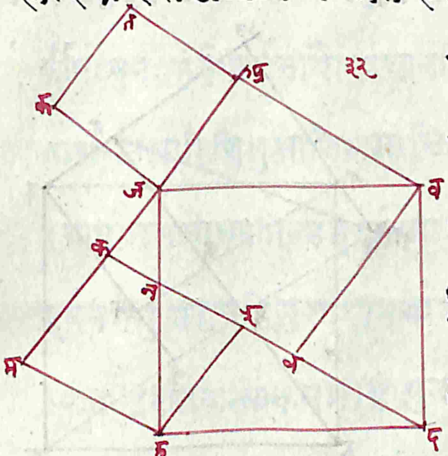

पर्यंतं· तदाजदचतुर्भुजस्यचत्वारित्रिभुजानिभविष्यंति·
मध्येकवचतुर्भुजंभविष्यति· तकरेखाकार्या· तदाअल
क्षेत्रस्यअमक्षेत्रस्यचत्वारित्रिभुजानिसमानिभविष्यं
ति· तकरेखाकार्या· तदा अल क्षेत्रस्य अम क्षेत्रस्यच
त्वारित्रिभुजानिसमानिभविष्यंति· उपरितनचतुर्णां
त्रिभुजानामपिसमानिभविष्यंति· कवचतुर्भुजंद्वयोर्योज्यते· तदेष्टं स्फुटं स्यात् पुनः
प्रकारांतरम् एकभुजस्यचतुर्भुजंत्रिभुजेपतति· यदा भुजद्वयंसमानं स्यात्· तदा स्य
ष्टमेव· यदि अवं अधिकं स्यात्· तदाचतुर्भुजंकार्यं· हवरेखा लग्ना कार्या· तदा हवक स
रला एकारेखाजातेतिनिश्चितं पुनः अजरेखावर्द्धनीया· तस्यांहचिन्हात् हमलंबः ह
ल लंबश्चद्कोपरिकार्यः अबजत्रिभुजंवबदत्रिभुजं लदहत्रिभुजंचैतानिसमानि
जातानि· लमचतुर्भुजंअकचतुर्भुजस्यसमानमस्ति· पुन· लहनत्रिभुजंदलह
त्रिभुजेनमार्गेणभुजेनचयुक्तंकार्यं· तदा· तदा· तदनहत्रिभुजंलमचतुर्भुजेनअ
कचतुर्भुजेसमेनापिजनकत्रिभुजेनापिसमानंजातं· बदवत्रिभुजं प्रथमेनयुक्तंका
र्यं· अवजत्रिभुजंद्वितीयेनयुक्तंकार्यं· शेषक्षेत्रं द्वाभ्यांयुक्तंकार्यं· तदेष्टमस्मदी
यं प्रकारं स्यात् ३३ पुनर्यदि अवंन्यूनंस्यात्· तदाचतुर्भुजंकार्यं· हवरेखा लग्ना का
र्या· पूर्वोक्तप्रकारेणैवमिदं निश्चीयते· दहजमक्षेत्रंमकजत्रिभुजेनसार्द्धं अकच

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुर्भुजेनसमानमस्ति· पुनर्वदृमत्रिभुजं अबचतुर्भुजेन मजऋत्रिभुजेन समानमस्तीति· इदं प्रक
टं जातं पुनः प्रकारांतरमाह कस्यापिभुजस्यचतुर्भुजं त्रिभुजेनपतति· तथाचतुर्भुजं कार्यं·
यथाऌचिन्हाल्लग्नास्यात्· पुनः वबरेखाकजरेखादी

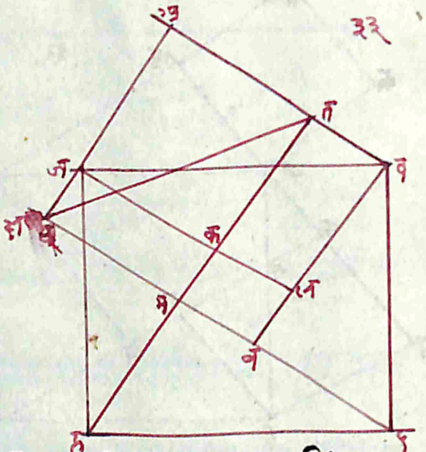

र्घाकार्या· यथा· मचिन्हलग्नास्यात्· तदा· कबचतुर्भुजं
भुजद्वययोर्योगस्यचतुर्भुजं जातं· पुनःअवरेखाअजरे
खावर्द्धनीया· दचिन्हात्· हचिन्हात्· द्वयोरुपरिहनलंबः
हसलंबश्चकार्यः पुनर्लंबौवर्द्धनीयो· यथावचिन्हेसंल
ग्नौस्तः अबजत्रिभुजंनदबत्रिभुजं अदहं सहजत्रिभुजं चैतानिसमानिस्युः नसचतुर्भुजंवकच
तुर्भुजेनसमानं· पुनः तऋरेखाकार्या· ऋनतत्रिभुजं· ऋअतत्रिभुजंवअजत्रिभुजंवमजत्रिभुजं
चैतानिचत्वारिसमानिजातानि· पूर्वोक्तानांचतुर्णांत्रिभुजानामपिसमानि· एतद्वयंद्वाभ्यां

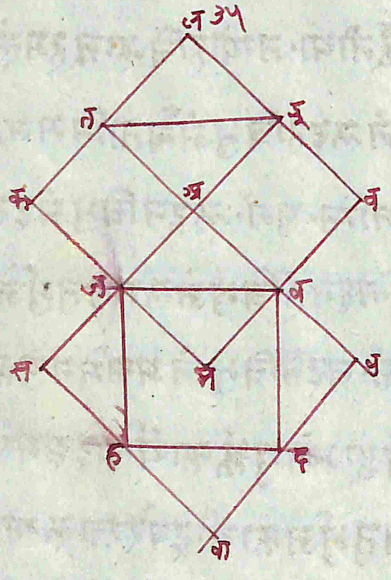

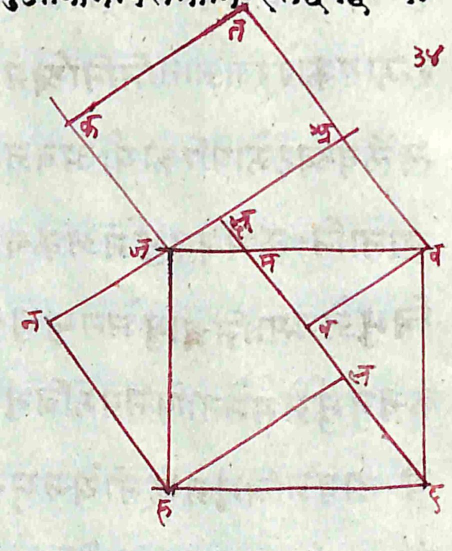

चतुर्भुजाभ्यांशोध्यांशोध्यं वअचतुर्भुजं अकचतुर्भुजं बहचतुर्भुजस्यसमानमस्ति· इदमेवा

स्माकमभीष्टं एवमष्टौ प्रकाराः उत्पन्नाः पुनः प्रकारांतरं· कर्णस्य चतुर्भुजं तथा कार्यं· यथा त्रिभुजे न पतति· अवअज भुजौ वर्द्धनीयौ· द चिन्हाद् ह चिन्हाच्च· द्वयोरुपरि दम लंबः हव लंबश्च कार्यः पुनः लंबौ वर्द्धनीयौ· यथा तच्चिन्हे लग्नौ स्तः तदा अत चतुर्भुजं भुजद्वययोगस्य चतुर्भुजं जातं· चत्वारि त्रिभुजानि समानि जातानि· यः कश्चिदपि त्रिभुजद्वययोगो भुजद्वयोगो भुजद्वयोर्घातसमो भवति· चतुर्णां योगः भुजद्वयघातो द्विगुणितोऽस्ति· अयं अत चतुर्भुजात् भुजद्वयवर्गभुजद्वयद्विगुणघातयोगरूपात् शोध्यः शेषं बहच्चतुर्भुजं भुजद्वयवर्गयोगसमं स्यात्· इदमेवास्माकमभीष्टं पुनः प्रकारांतरमाह

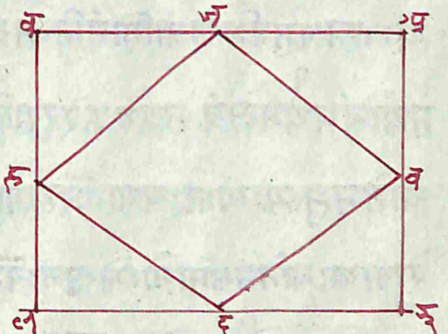

कर्णस्य चतुर्भुजं त्रिभुजो वर्द्धनीयः तच्चिन्हपर्यंतं· भुजद्वयांतरवर्गरूप एव· चतुर्भुजं मध्ये उत्पन्नं· चत्वारि त्रिभुजानि समानि जातानि· एषां मध्ये यः कश्चित् त्रिभुजद्वययोगो भुजद्वयघातसमानोऽस्ति· चतुर्णां त्रिभुजानां योगः द्विगुणेन भुजद्वयघातेन समोऽस्ति· अयं भुजांतरवर्गयुतः भुजद्वयवर्गसमः स्यात्· अतः अस्मिन् वअ चतुर्भुजं

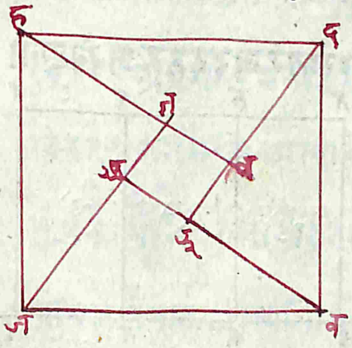

भुजद्वयवर्गयोगसमानं जातं इदमेवास्माकमभीष्टं

४८

अथाष्टचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र यदा त्रिभुजस्य एकभुजवर्गः शेषभुजद्वयवर्गसमानः स्यात् तदा शेषभुजद्वयमध्यकोणः समकोणः स्यात्· यथा· अबज त्रिभुजे बज वर्गः अब अजयोर्वर्गयोगसमानः तदा· अः समकोणो जातः अ चिन्हात् अद लंबः अज रेखायां अब तु

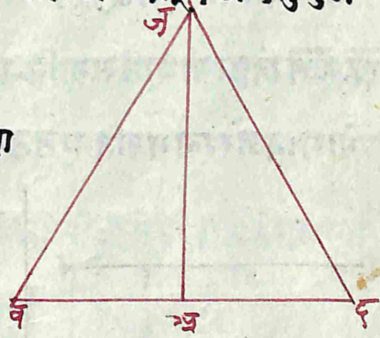

योज्या

त्यः कार्यः जदरेखा सरला कार्या. तदा दजवर्गजववर्गौ समानौ स्तः दजजवौ समौ स्तः तदा
अजवत्रिभुजअजदत्रिभुजयोः कोणौ भुजौ च समौ स्यातां तदा जअवकोणः जअदकोण
न समः स्यात्. तदा जअवसमकोणो भविष्यति. इदमेवास्माकमभीष्टं श्रीमद्राजाधिराज
प्रभुवरजयसिंहस्य तुष्ट्यै द्विजेंद्रः श्रीमत्सम्राड्जगन्नाथ इति समभिधारूढि तेन प्रणीते
ग्रंथेस्मिन्नाम्नि रेखागणिते तु इति सुकोणावबोधप्रदातर्यध्यायो ध्येत्तमोहापहइह वि
रतिं चादिमः संगतोभूत् इति रेखागणिते प्रथमाध्यायसमाप्तः १२१ अथ द्वितीयाध्या
यः तत्र चतुर्दश क्षेत्राणि संति. तत्र रेखाद्वयघातशब्देन समकोणचतुर्भुजक्षेत्रमुच्यते.
तथा च प्रथमक्षेत्रं तत्र एका रेखा द्वितीयरेखाघातः प्रथमरेखायाः द्वितीयरेखाखंडानां च
घातेन तुल्यः स्यात्. यथा. अरेखा वजरेखाघातः द्वितीयरेखायाः वद. दह. हज खंडानां अ
रेखायाः घातेन समानोस्ति. पुनः वऊलंवः वजरेखायां अतुल्यः कार्यः समकोणववचतुर्भुजं
कार्यं. एतत्क्षेत्रं अरेखावजरेखाघातो जातः पुनर्दतरेखा हकरेखा च वऊरेखायाः समा
नांतरा कार्या. एते द्वे रेखे अरेखासमे जाते. वतक्षेत्रं दकक्षेत्रं हवक्षेत्रं च एतानि अरेखाः वद
दह हज खंडानां घातसमानि. एतेषां योगः ववक्षेत्रं भवति. प्रकारांतरं वददहहज खंडानां
योगः वजरेखा भवति. एतत्खंडअरेखयोर्घातयोगः अरेखासं

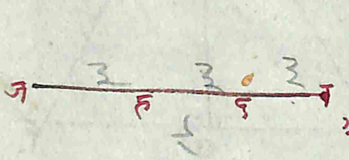

पूर्णवजरेखाघातसमः स्यात्. अथ
२ द्वितीयं क्षेत्रं तत्र रेखा स्वखंडैः ए

यकगुणितात घोगरेखावर्गसमः स्यात्. यथा अवरेखा अजवअखंडाभ्यां गुणिता
तद्योग अववर्गतुल्यो भवति. पुनः अवरेखोपरि अहसमकोणसमकोणसमचतुर्भुजं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्षेत्रं कार्यं· जझरेखा अदरेखाभ्यां समानांतरा कार्या· अझक्षेत्रं जदक्षेत्रं· यहरेखा च अवरेखातुल्या
अजजवखंडरेखयोर्घाततुल्यमस्ति· एतत्क्षेत्रद्वययोग एव अबरेखायाः वर्गः इदमेवेष्टं अन्यप्रका
रांतरं दरेखा अवरेखातुल्या कल्प्या 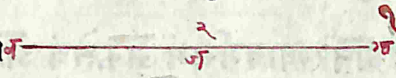 तदा दरे
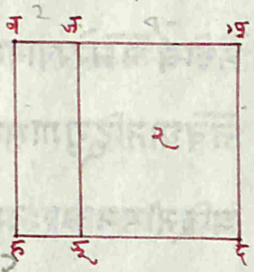
खा अबरेखाघातः अबरेखावर्गोऽस्ति· अयं दरेखा अबरेखाखंडयोर्घातयोग
तुल्यो जातः अथ तृतीयक्षेत्रं रेखा निजखंडयोरन्यतरैकखंडेन हता खंडघा
तः खंडवर्गश्च अनयोर्योगतुल्या भवति· यथा अबरेखा बजरेखाघातः बजवर्ग अजजबघातयो
गतुल्योऽस्ति बजरेखोपरि जहसमकोणसमचतुर्भुजं कार्यं· अदक्षेत्रं संपूर्णं कार्यं· तदा· अझ
रेखा जदरेखापि जवरेखासमानास्ति· तदा· अहक्षेत्रं अबबजयोर्घाततुल्यमस्ति· इदमेव क्षेत्रं
जबवर्गसम जहक्षेत्र अजजबघातसम अदक्षेत्रयोर्योगतुल्यं इदमेवास्माकमिष्टं अथ प्रकारां
तरं· दरेखा जबरेखातुल्या कल्प्या· दरेखा अबरेखयोर्घातः अबरेखा बजरेखयोर्घातरूपा दरेखा
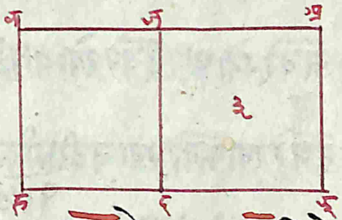
जबरेखाघातयोर्योगेन समः द्वयोर्घातयोर्मध्ये एकः घातः अजज
बयोर्घातोऽस्ति· द्वितीयो जबवर्गोऽस्ति· अथ चतुर्थक्षेत्रं रेखावर्गः
स्वखंडयोर्वर्गयोगेन द्विगुणिततत्खंडघातयुतेन समो भवति· यथा· अबरेखायाः जचिह्ने
खंडद्वयं कृतमस्ति· अस्यां अबरेखायां अहसमकोणसमचतु 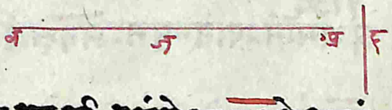
र्भुजं कार्यं· जझरेखा अदरेखासमानांतरा कार्या· बदरेखा लग्ना कार्या· इयं रेखा जझरेखायां
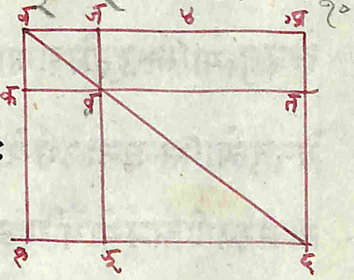
वचिह्ने संपातं करिष्यति· वचिह्नात् कतरेखा अबरेखासमानांत
रा कार्या· तदा जबवकोणः अदवकोणेन समः स्यात् अदवकोणः
अवदकोणेन समः तदा जवरेखा जबरेखा समाना जाता· तदा जक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं जातं इदमेव अवरेखाया वर्गः अनेनैव प्रकारेण तरुक्षेत्रं अजरेखाया व
र्गः अवक्षेत्रं अज जवरेखयोर्घाततुल्यमस्ति वहक्षेत्रं एतत्क्षेत्रसमानमस्ति तदा अवर्गः अ
हक्षेत्रं अजरेखावर्गसमं तरुक्षेत्रं जवरेखावर्गसमं जकक्षेत्रं अज जवघातसमं अवक्षेत्रं अज
जवघातद्विगुणसमं अवहवक्षेत्रं चैतेषां चतुर्णां योगतुल्य एवास्ति इदमेवास्माकमभीष्टं अ
थ द्वितीयप्रकारः अव अजयोर्घातः अजवर्गस्य अज जवघातयोर्योगस्य च तुल्योस्ति पुनः अ
व वजयोर्घातः वजवर्ग अज जवयोर्घातेन तुल्यः तदा अव अजयोः अव वजयोर्घातः अवर्ग अज
वर्गेण जववर्गेण च अज जवयोर्द्विगुणघातेन तुल्योस्ति अथ पंचमं क्षेत्रं रेखायाः खंडद्वयं समा

नं

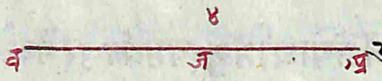

अथवा खंडद्वयं च न्यूनाधिकं कार्यं तदा खंडद्वयघातः एकखं
डरेखार्द्धान्तरवर्गेण युक्तः अर्द्धरेखावर्गेण तुल्यो भवति यथा अवरेखा जचिन्हे अर्द्धिता कृता
दचिन्हे खंडद्वयं कार्यं तदा अद दवयोर्घात जद वर्गयोगः जववर्गेण तुल्यो भवति अत्रोपपत्तिः
११४८
जवरेखोपरि दवरेखोपरि जरुक्षेत्रं दकक्षेत्रं च समकोणसमचतुर्भुजं कार्यं वहकर्णः कार्यः
दषरेखा कवरेखा च दीर्घा कार्या गचिन्ह लचिन्हपर्यंतं तचिन्हपर्यंतमपि जतक्षेत्रं पूर्णं कार्यं
११४३
तदा जवक्षेत्रं वरुक्षेत्रं च समानमस्ति दकक्षेत्रं द्वयोर्युक्तं कार्यं तदा जकक्षेत्रं जतक्षेत्रमपि दरुक्षे
११३८
त्रसमानं स्यात् पुनः अवक्षेत्रं द्वयोर्युक्तं क्रियते तदा अवक्षेत्रं मनसक्षेत्रसमानं स्यात् पुनः
लगक्षेत्रं द्वयोर्युक्तं क्रियते तदा अवक्षेत्र जदवर्गसम लगक्षेत्रयोर्योगः जववर्गसम जरु
क्षेत्रतुल्योस्ति इदमेवास्माकमभीष्टं पुनः प्रकारांतरेणाह अदद्वयोर्घातः अजदवघातयो
गेन तुल्योस्ति पुनः उभयोः समयोर्घातयोः जदवर्गो युक्तः कार्यः अनेन किं जातं अद दवघा
तः जदवर्गः अनयोर्योगः अवदवघात जददवघात जदवर्गश्च एते त्रयाणां योगेन समानः ।

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यात् पुनः अदवदघातः अदवर्गः अनयोर्योगः जवजदघातेन तुल्यः जवअदघातः जवदवघातः अनयो
र्योगः जववर्गेण समः तदा अदवघातः अदवर्गः अनयोर्योगः जववर्गेण समानो जातः इदमेवास्माक

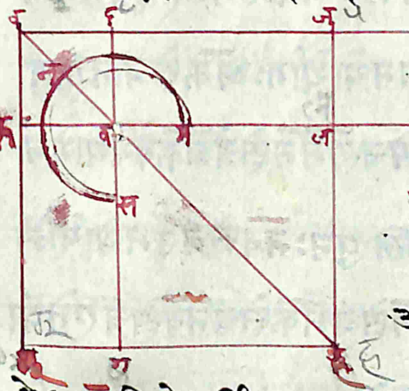

मभीष्टं अथ षष्ठं क्षेत्रं एका रेखा अर्द्दिता कार्या रेखायाः
अभीष्टा रेखायोऽस्या व ६ ५ ज अ

समच्छेदरेखा

रेखा योगः अभीष्टरेखया गुण्यः तत्र रेखार्द्ध वर्गः युक्तः कार्यः
अयं रेखार्द्ध अभीष्टरेखा योगस्य वर्गेण समो भवति यथा अव
रेखा ज चिन्हे अर्द्दिता कृता अस्यां वद रेखा योजिता अथ अदवदयो घातः वजवर्गः अनयोर्यो
गः अदवर्गसमानो जातः अत्रोपपत्तिः जदोपरि वदोपरि जरुक्षेत्रं वलक्षेत्रं सम कोण सम चतु
र्भुजं हलतो क्षेत्रं संपूर्णं कार्यं जतक्षेत्रं जवक्षेत्रसमानं वरुक्षेत्रस्यापि समानं जलक्षेत्रं उभयो युक्तं का
र्यं अलक्षेत्रं मनस क्षेत्रेण समानं जातं पुनः कगक्षेत्रं उभयो युक्तं कार्यं अलक्षेत्रं अदवलघात रू
पं अथवा अदवघात रूपः कगक्षेत्रं च जववर्गसमं अनयोर्योगः जरुक्षेत्रेण अदवर्ग रूपेण स
मानो जातः इदमेवास्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं अदवदघातः अववदघातस्य जववदद्विगुण
घातस्य वदवर्गस्य समानः जववर्गः उभयोः समयो युक्तः कार्यः एतेन किं जातं अदवदघातः
जववर्गः अनयोर्योगः द्विगुण जववदघातः जववर्गश्च वदवर्गश्चैतेषां योगः अदवर्गतुल्यः अ
नेन समो नो जातः अथ सप्तम क्षेत्रं अ ज व ६ रेखायाः वर्गः रेखै
क खंड वर्गश्च अनयोर्योगः द्विगुण रेखा त खंड घातः द्वितीय खंड वर्गयोर्योगेन समः य
था अववर्ग वजवर्गयोर्योगः अवव जयो द्विगुण घात अजवर्गयोर्योगेन समोऽस्ति अ
त्रोपपत्तिः अवोपरि सम कोण सम चतुर्भुजं कार्यं वकं वज तुल्यं कार्यं क्षेत्रं संपूर्णं का

२ द्विगुणश्चासौ रेखाघात खंड घातश्च द्विगुण रेखाघात खंड घातः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

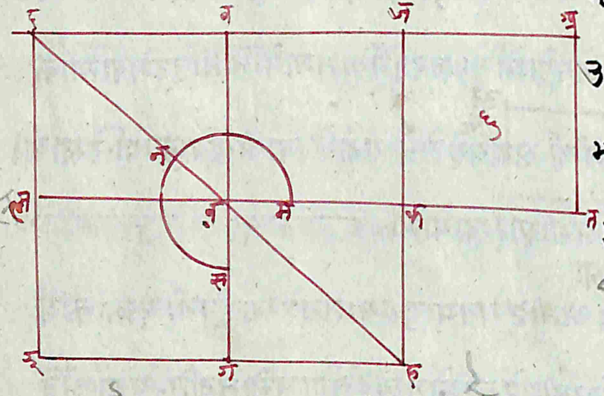

यं॰ अरु क्षेत्रं रुह क्षेत्रं समानमस्ति जक क्षेत्रं
उभयोर्योज्यं तदा अक क्षेत्रं अह क्षेत्रं समानं
भविष्यति अनयोर्योगः अक क्षेत्रात् द्विगु
णोस्ति अपि च लमन क्षेत्रं जक वर्गयोगेन क्षेत्र
समानमस्ति पुनः तव क्षेत्रं उभयोर्योज्यं
तदा लमन क्षेत्रं जक क्षेत्रं तव क्षेत्रं एतेषां
योगः अथवा अह क्षेत्रं जक क्षेत्रं अब वर्गेण जब वर्गेण क्रमेण समं ~~इदं~~ अनयोर्योगः
द्विगुणः अक क्षेत्रं द्विगुणः अब जब घात तुल्यं अज वर्ग तुल्यं तव क्षेत्रं अनयोर्योगेन समं इदं क्षे

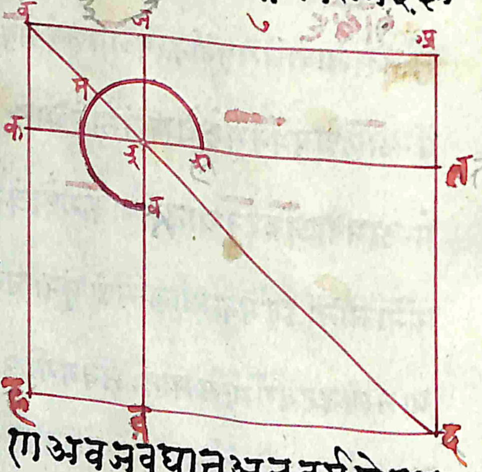

त्रस्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं अब वर्गः अज वर्ग
जब वर्ग द्विघ्न खंड घात योगेन समः पुनः जब वर्गः
उभयोर्योज्यः तदा अब वर्ग जब वर्ग जब वर्ग योर्यो
गः द्विगुण जब वर्ग द्विगुण अज जब घात अज वर्ग
योगेन समः जब वर्ग अज जब घात योगः अब जब
घातेन समः तदा अब वर्ग जब वर्ग योर्योगः द्विगुण अब जब घात अज वर्ग योगस
मः ॥ अथाष्टमं क्षेत्रं रेखायाः अभीष्टं खंडद्वयं कार्यं रेखा स्वकीयैकखंड गुण
चतुर्गुण चअपर खंड वर्गसु तासती रेखा प्र[illegible]थम खंड योग वर्ग तुल्या भवति यथा
अब रेखा तस्याः खंड द्वयं एकं जबं द्वितीयं अजं अब रेखायां जब तुल्यं बह यो
ज्यं अब जब घातश्चतुर्गुणः अ

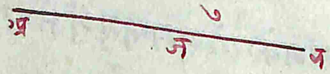

ज वर्ग युक्तः अह व

गतुल्यो जातः अत्रोपपत्तिः अदरेखायां अहक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं कार्यं दफकर्णः का
र्यः जवरेखा वतरेखा च अफरेखायाः समानांतरा कार्या यथा एतद्द्वयं दफरेखायां कलचिन्हे
योः संपातं करिष्यति पुनः आभ्यां चिन्हाभ्यां कमनरेखा लसगरेखा अदरेखायाः समानां
तरा कार्या जकक्षेत्रं वनक्षेत्रं फसक्षेत्रं कगक्षेत्रं तानि चत्वारि समकोणसमचतुर्भुजानि स
मानानि स्युः एतेषां योगश्चतुर्गुणितजकक्षेत्रसमानः पुनः अफक्षेत्रं मलं सहं लतं एता
नि समानानि एतेषां योगः चतुर्गुणितअफक्षेत्रसमः तदा खखण्डक्षेत्रं चतुर्गुणितअक
क्षेत्रसमानं अकक्षेत्रं तु अववकघातरूपमस्ति अवजवयोरपि घातोऽस्ति अजवर्गतुल्यस
वक्षेत्रेण युतं खषक्षेत्रं अदवर्गतुल्यअहक्षेत्रेण समानं जातं। इदमेवास्माकमिष्टं॥ प्रकारांत

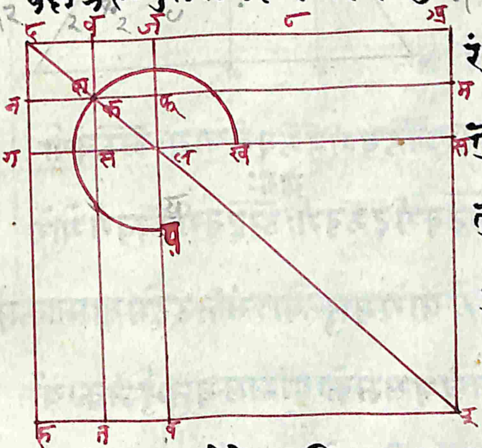

रं अववजयोर्घातः अजजवघातववर्गयोगेन तुल्यः च
तुर्गुणअजजवघातः द्विगुणअजजदघातेन तुल्यः च
तुर्गुणजववर्गः तद्वर्गेण समानः तदा चतुर्गुणअव
जवघातः द्विगुणअजजदघातजदवर्गयोगेन तुल्यः
पुनः अजवर्गः उभयोर्योज्यः तदा चतुर्गुणअवजव
घातअजवर्गयोगः द्विगुणअजजदघातअजवर्गजदवर्गयोगेन तुल्यः योगस्तु अद
वर्गोऽस्ति अथ नवमं क्षेत्रं॥ रेखायाः अभीष्टं खंडद्वयं कार्यं तत्र खंडद्वयवर्गयोगः एक
खंडरेखाद्वयोरंतरस्य द्विगुणवर्गेणार्द्धरेखायाः द्विगुणवर्गयुतेन समानः यथा अव
रेखा जचिन्होपरि अर्द्धिता कृता दचिन्होपरि खंडद्वयं कृतं तत्र अदवर्गदववर्गयोगः
द्विगुणअजवर्गद्विगुणजदवर्गदववर्गयोर्योगतुल्योऽस्ति अत्रोपपत्तिः जचिन्हात् जह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१।११ १।३
लंवः अजरेखातुल्यः कार्यः

पुनः अहरेखा वहरेखा च कार्या द

चिन्हात् दऊरेखा जहरेखायाः समानांतरा कार्या ऊचिन्हात् ऊवरेखा हजरेखायाः समानांत

१।३१
रा कार्या अभुरेखा लग्ना कार्या अजहत्रिभुजे वजहत्रिभुजे अजभुजवजभुजे जहभुजेन समानौ

स्तं जत्रिनहस्य कोणद्वयं समकोणमास्ति अहजकोणः समकोणार्द्धं जातः वहजकोणोपि स

१।१५
मकोणार्द्धं जातः अहऊकोणः समकोणो जातः वदऊत्रिभुजे वकोणः समकोणार्द्धं ममस्ति व

१।२९
दऊकोणः समकोणोस्ति तदा वऊदकोणोपि समकोणार्द्धं जातः

१।६
वदऊदभुजौ समानौ जातौ एवं हवऊत्रिभुजे हवभुजऊवभु

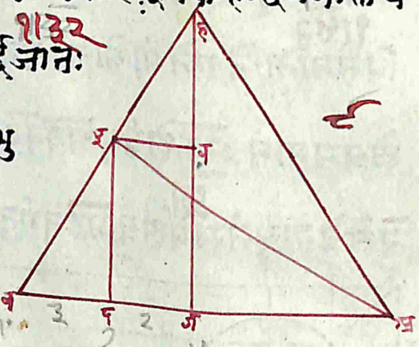

जौ समानौ स्तः अजहजयोः समत्वेन अहवर्गः द्विगु

१।४७
णअजवर्गेण समानो जातः एवं हऊवर्गः द्विगुणऊव

१।४७
वर्गेण समानो जातः ऊववर्गस्तु जदवर्गतुल्योस्ति तदा अहवर्गहऊवर्गयोगः अऊवर्गो

१।४७ १।४७
स्ति अयं अऊवर्गः अदवर्गदऊवर्गयोगतुल्योस्ति अदवर्गदऊवर्गः योगः अदवर्गदववर्गयोगे

न तुल्यः एते सर्वेपि द्विगुण अजवर्गद्विगुणजदवर्गयोगेन तुल्याः संति इदमेवास्माकम

भीष्टं प्रकारांतरं अदरेखा दवरेखायां दऊक्षेत्रं दसक्षेत्रं च समकोणसमचतुर्भुजं कार्यं

जवरेखा जदरेखायास्तुल्या पृथक् कार्या अहरेखा कार्या सनरेखा वदं नीयात् लचिन्हप

र्यंतं वफरेखा जछरेखा च अऊरेखायाः समानांतरा कार्या शगकखवरेखा अवरेखायाः

समानांतरा कार्या बलक्षेत्रं दसक्षेत्रं दसक्षेत्रं समानं जातमिति निश्चितं दमक्षेत्रं ज

तं लंगं शफं एतानि चत्वारि समानि नकक्षेत्रं खसंमगंकफं एतान्यपि समानि जसंक्षे

त्रं खसक्षेत्रयोर्योगं पंचक्षेत्राणि संति तानि च अजवर्गजदवर्गयोगतुल्यानि शेषा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८ यदि दभ ह कुज ह भ कोणद्वयं सम कोणद्वय तुल्यमस्ति तदा दभ ह
वहभ द्वं कोणकोणद्वयं समकोणद्वय योगान्न्यूनं भविष्यति

।णाधं कक्षेत्राणि पूर्वं पंचक्षेत्र समानि दफक्षेत्र दसक्षेत्र योगतुल्यानि संति तदा अदवर्ग दववर्ग
सयोगः द्विगुण अजवर्ग द्विगुण जदवर्ग योगतुल्यो जातः इदमेवास्मदिष्टं प्रकारंतरं अजरेखा
याः सकाशात् जहं जदतुल्यं पृथक् कार्यं तत्र द्विगुण अजजह घात अहवर्गयो योगः अजवर्ग
जहवर्गयो योगेन तुल्यः तत्र जहं जदतुल्यं अहंदवतुल्यमस्ति तदा द्विगुण अजजद घात दवव
र्गयो योगः अजवर्ग जदवर्गयो योगेन तुल्योस्ति पुनः अजवर्ग जदवर्गयो योगः द्वयो योज्य
ते तदा द्विगुण अजजद घात दववर्गयो योगः अजवर्ग जदवर्गयो योगेन तुल्योस्ति पुनः अजवर्ग जदव
र्गयो योगः द्वयो योज्यते तदा द्विगुण अजजद घातः अजवर्ग जदवर्ग दववर्गाणां योगः अदवर्ग दववर्गरू

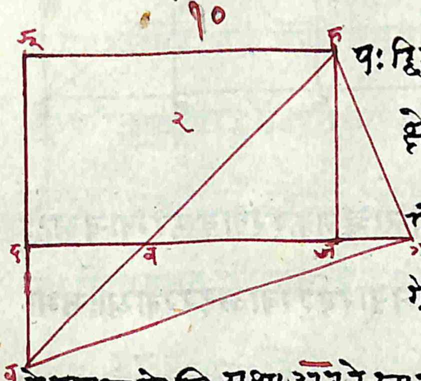

पः द्विगुण अजवर्ग द्विगुण जदवर्गयो योगेन तुल्यो भवति अदथग्रम
क्षेत्रं तत्रैक रेखायां अपर रेखायु

क्ता कार्या तत्र सर्व रेखायावर्गः योज्य रेखावर्ग युतः पूर्व रेखा द्वि
गेन द्विगुणेन अवष्टा द्विरेखायो ज्यरेखायोगवर्गेन द्विगुणेन यु
तेन समानोस्ति यथा अवरेखायां वदरेखा योगः कृतः पुनः अवरेखा ज्ञ चिन्हे अर्द्धिता कृता
तत्र अदवर्ग वदवर्गयो योगः द्विगुण अजवर्ग द्विगुण जदवर्गयो योगे तुल्योस्ति अत्रोपपत्तिः ज
चिन्हात् जह लंबः अजतुल्यः कार्यः अहरेखा हवरेखा च युक्ता कार्या द चिन्हात् दफरेखा जहरे
खायाः समानांतरा कार्या ह चिन्हात् हफरेखायाः समानांतरा कार्या च एते रेखे फ चिन्हे संलग्ने जदरेखा
स्तः हवरेखा फदरेखा दीर्घा कार्या यथा व चिन्हे संपातं करिष्यति पुनः अवरेखा संयोज्या अजहत्रि
भुजे वजहत्रिभुजे च अजवजहज एतानि समानि संति जस्य कोणद्वयं समकोणः अर्द्ध समस्ति त
दा अहज एतानि कोणानि वहजकोणश्चार्द्ध समकोणास्ति अहवकोणश्च समकोणो जातः

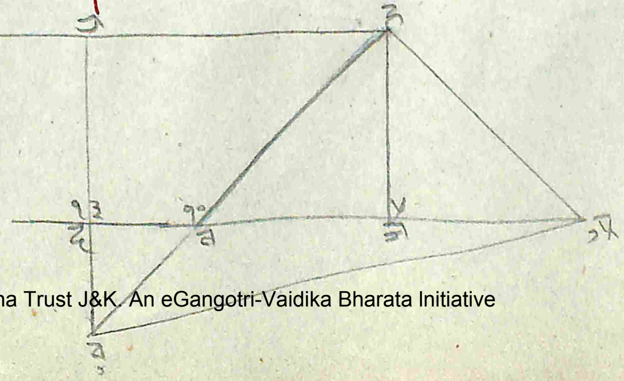

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

35

दृ जह कोणस्तु पूर्वमेव समकोण आसीत् तदा रु ह ज कोणोपि समकोणो जात एव पुनः वह रु कोणः

अर्द्ध समकोणो जातः हरुव कोणः समकोणो जातः तदा रु व ह कोणः हरुव त्रिभुजेपि अर्द्ध सम

१।३२ १।६

कोणो जातः तदा ह रु भुज व रु भुजौ च समानौ जातौ अनेनैव प्रकारेण व द भुज व द भुजौ व व

१।६ । १।३२ १।४७

द त्रिभुजे समानौ स्तः पुनः अज ह जयोः समत्वेन अ ह वर्गो द्विगुण अ ज वर्गेन तुल्यो जातः पुनर्ह

१।४७ १।४७ १।३३

ववर्गः द्विगुण हरु वर्गेन समानः द्विगुण ज द व वर्गेणापि समा

१।४७

नः तदा अ ह वर्ग। ह व वर्ग। योगः अ व वर्गे तुल्यः अ द वर्ग द व व

१।४७

र्गयोगोपि अयं योगः द्विगुण अ ज वर्ग द्विगुण ज द वर्गयो

योगेन तुल्यो जातः इदमेवास्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं

अ द रेखोपरि व द रेखोपरि च द ह क्षेत्रं द व क्षेत्रं च समको

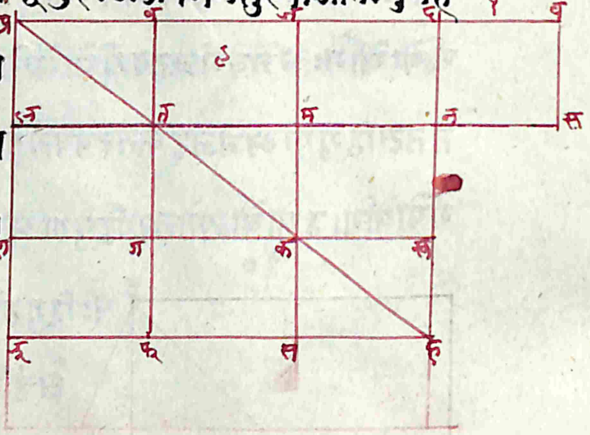

ण सम चतुर्भुजं कार्यं तत्र अ रु करणः कार्यः ज चिन्हात् व चिन्हाच्च ज क रेखा व ल रेखा च अ ह रे

खायाः समानी तदा कार्यो म चिन्हात् न चिन्हात् म स फ रेखा न श ख व रेखा अ द रेखायाः समा

नौ तदा कार्यौ द व क्षेत्र श ल क्षेत्रे समाने जाते इति निश्चितं पुनर्ज स क्षेत्रं व म क्षेत्रं म श क्षेत्रं ग ख

क्षेत्रं चैतानि समानीति निश्चितं एवं हि द ग क्षेत्रं फ न

क्षेत्रं ख ह क्षेत्रं न क क्षेत्रं चैतानि समानीति पुनः ज स क्षेत्र

फ क क्षेत्रयोर्योगः पूर्व क्षेत्र पंच क्षेत्र रूपोस्ति एतद्रूपं अ

ज वर्ग ज द वर्गयोर्योग तुल्यमस्ति शेष पंच क्षेत्राणि एत

त् पंच क्षेत्र समानि संति एतानि सर्वाणि क्षेत्राणि द

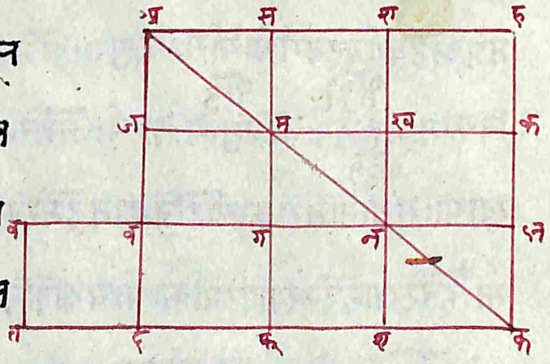

ह क्षेत्र द व क्षेत्रयोर्योग तुल्यानि संति ततः अ द वर्ग व द वर्गयोर्योगः द्विगुण अ ज वर्ग द्विगुण ज द वर्ग

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योर्योगः द्विगुणाअजवर्गद्विगुणाजदवर्गयोर्योगेनतुल्योजातः पुनःप्रकारांतरं जदरेखायाः वचि
न्हे खंडद्वयं कार्यं तदा द्विगुणाजवजदघातः वदवर्गयोगः अथवा द्विगुणाअजदघातवर्गयोर्योगः ज
ववर्गजदवर्गयोर्योगतुल्योस्ति अजवर्गजदवर्गयोगेनापि तुल्योस्ति पुनः अजवर्गजदवर्गयोर्यो
गः पूर्वद्वयोर्योज्यते तदा अदवर्गवदवर्गयोर्योगः द्विगुणाअजवर्गद्विगुणातदवर्गयोर्योगेनतुल्यो
स्तीति अथैकादशं क्षेत्रं तत्रैकरेखायाः तथा खंडद्वयं कार्यं यथा एकखंडरेखयोर्घातः द्वितीयखं
डवर्गस्यात् यथा अदरेखा कल्पिता अस्योपरि अदसमकोणसमचतुर्भुजं क्षेत्रं कार्यं अजभुजः
हचिन्हे अर्द्धितः कार्यः वहरेखा लग्ना कार्या अहरेखा तथा दीर्घा कार्या यथा हऊरेखा हवतुल्यास्या
त् पुनः अऊरेखायां अवक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं कार्यं अस्मात् क्षेत्रात् अवरेखायाः तचि
न्होपरि तथा खंडद्वयं जातं अस्योपपत्तिः हअभुजअवभुजयोर्योगः हवभुजादधिकोस्ति हऊभुजा
दपि अधिकः पुनर्हअभुजः उभयोः शोध्यः तदा ऽकअतमपि च अवात् न्यू
नमस्ति तस्मात् अवस्य तचिन्हे खंडद्वयं तथा जातं कथं जातमित्युच्यते जअरेखा हचिन्हे अर्द्धिता
जाता जअरेखायां अऊरेखाया योगः कृतः तदा जऊअऊघातहअवर्गयोर्योगः हऊवर्गेन समानो
स्ति हववर्गेणापि तुल्योस्ति हअवर्गहववर्गयोर्योगेनापि तु
ल्योस्ति पुनः हअवर्गो द्वयोः शोध्यः तदा जऊऊअघातः जअक ११
वयोर्घातोपि ऊकक्षेत्ररूपः अववर्गसम अदक्षेत्रेन तुल्यो जातः
पुनः अकक्षेत्रं द्वयोः शोध्यं तदा अतवर्गसमं अवक्षेत्रे तदक्षेत्रस
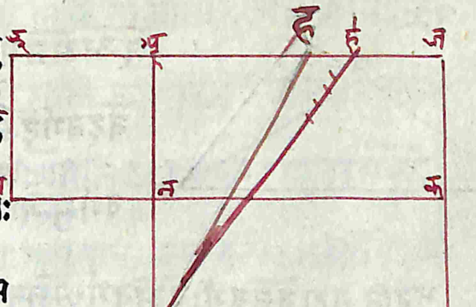
मानमवशिष्टं तदक्षेत्रं तवतकघाततुल्यमस्ति अजतवघाततुल्यमपि अवतवघाततुल्यमपि च तदा अ
वतवघातः अतवर्गसमानो जातः इदमेवास्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं अदसमकोणसमचतुर्भु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

36

जंकार्यं वदंहचिन्हे अर्द्धितंकार्यंहअरेखाकार्याहऊंहअतुल्यं कार्यंअ ऊरे खालग्नाकार्या अनयारे
खयाअवरेखायाःवचिन्हे ताहइंखंडद्वयंकृतं आत्रोपपत्तिः ऊतरेखावअरेखायाःसमानांत
राकार्याजअरेखातथावर्द्धनीयायथा ऊतरेखायांतचिन्हे संपातंकरोति पुनः वचिन्हात् वकलरेख
वदस्यसमानांतराकार्यातवक्षेत्रंवदक्षेत्रंमिथःसमानं अलक्षेत्रं उभयोर्योज्यं तदा तलक्षेत्रअ

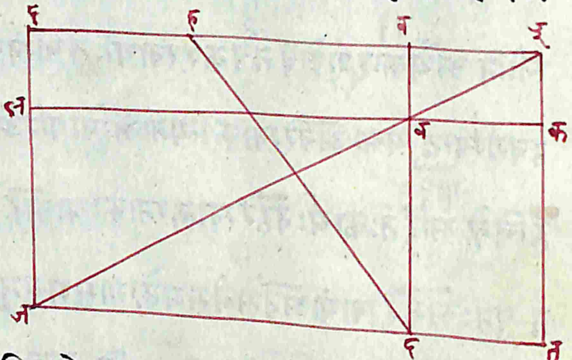

दक्षेत्रसमानोस्तीति जततकघातेनापिसमः
अनयाउपपत्त्यातकऊवयोःसमानत्वंनिश्चितंत
कतअरेखयोःसमानत्वंनिश्चितं तदावदक्षेत्रस
मानंतवक्षेत्रमस्ति तत् अववघातोस्ति अयंअव
वर्गतुल्योस्ति अथद्वादशक्षेत्रं यत्त्रिभुजंअधिककोणमस्तितत्कोणसन्मुखभुजस्यवर्गःअ
वशिष्टभुजद्वयवर्गयोगाद्धिकोभवति यथा अवजत्रिभुजस्यअकोणअधिककोणोस्तिवचि
न्हात् वदलंबोवर्द्धितजरेखोपरिकार्यः वजवर्गः वअवर्गअजवर्गयोगाद्धिकोस्तिकियान् द्विगुण
अजअदघाततुल्यः अत्रोपपत्तिः जदस्यअचिन्हे खंडद्वयंजातं जदवर्गः दअवर्गअजवर्गद्विगुण

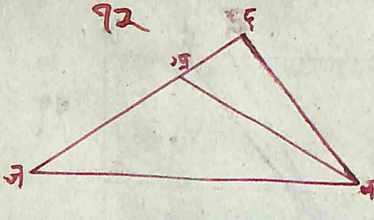

दअअजघातयोगतुल्यः पुनः वदवर्गः उभयोर्युक्तः कार्यः एवंकृते
वदवर्गदजवर्गयोगः वजवर्गतुल्योस्तिपुनर्वदवर्गदअवर्गयोगः वअ
वर्गतुल्योस्ति अयं अजवर्गद्विगुणदअअजघातयुक्तः वजवर्गतुल्यो
भवति तदा वजवर्गः वअवर्गअजवर्गअजवर्गयोगात् द्विगुणदअअजघाततुल्योअधिकोजा
तः इदमेवास्माकमिष्टं अथत्रयोदशक्षेत्रं यस्यत्रिभुजस्यन्यूनकोणोस्तितत्कोणसन्मु
खभुजवर्गः इतरभुजवर्गयोगान्न्यूनोभवति यथा अवजत्रिभुजे वन्यूनकोणः अस्तिअचिन्हा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज

तृ अदलंबः वओपरि कार्यः अजवर्गः अववर्गव बवर्गयोगात् द्विगुणजववदघाततुल्य। न्यूनोस्ति

अत्रोपपत्तिः जवस्यदचिन्हे खंडद्वयंजातं तदा जववर्गवदवर्गयोगो द्विगुणजववदघातजदवर्ग

२१७ व

योगसमानः पुनः अदवर्गः उभयोर्योज्यः तदा जववर्गवदवर्गअदवर्गयोगः जववर्गवअवर्ग

११४७ ११४७

योगतुल्यः अयंद्विगुणजववदघातजदवर्गदअवर्गयोगसमानः जदवर्गदअवर्गयोगः जअव

११४७

र्गसमानः तदा जअवर्गः जववर्गवअवर्गयोगात् द्विगुणजववदघाततुल्योन्यूनो जातः इद

१४

मेवास्माकमिष्टं अथचतुर्दशांक्षेत्रं एकंसमकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रं अन्यक्षेत्रसमानंकर्त्तव्यम

स्ति यथा अक्षेत्रसमानंक्षेत्रंकर्त्तव्यमस्ति तदा तत्क्षेत्रसमानं एकंसमकोणक्षेत्रंकार्यं ततव

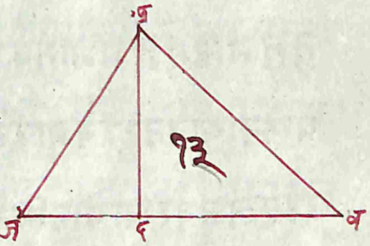

जदह क्षेत्रं भवति पुनः यदि वहभुजहदभुजौसमानौस्यातांतदा

क्षेत्रंसिद्धमेवयदिसमानौनस्यातां तदा वहभुजोवर्द्धनीयः ह

त्यं १२

रु हदतुल्यंकार्यं वरुव्यासेनवृत्तरुदत्तार्द्धंकार्यं दहरेखातत्चिह्नप

नवरेखाचकार्य्या

र्यंतंवर्द्धनीया तदा हतरेखाकर्त्तव्यसमकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रस्यभुजरूपाजाता अत्रो

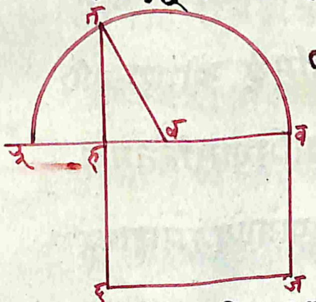

१४

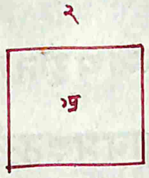

पपत्तिः वरुरेखावाचिन्हे अर्द्धिताजाता हचिन्हेअस्याः न्यू

नाधिकखंडद्वयंजातमस्ति तदा वहहरुघातवहवर्गयो

२१५

योगः वरुवर्गसमानो भवति उक्तप्रकारेण अयंवरु

त ११५७ वह

वर्गोवतवर्गसमानः अयं वतवर्गश्च वहवर्गहतवर्गयोगसमानः पुनः वर्गउभयोः शोध्यः

शेषंवहहरुघातः हतवर्गसमानोजातः इदमेवास्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं एकंत्रिभु

जं अभीष्टक्षेत्रसमानंकार्यं यथा अवजदहक्षेत्रंकल्पितं अस्मिन् क्षेत्रे त्रिभुजानिकार्या

णि तानि यथा एकं अवजत्रिभुजं अजदत्रिभुजं अदहत्रिभुजं एतानिक्षेत्राणिजाता

२ वदरूपः हजहदयोस्तुल्यत्वात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

३८

37

नि पुनः एकं त्रिभुजं अबज त्रिभुज अजद त्रिभुज योग समानं कार्यं उक्तः प्रकारेण यथा

दजरेखा वर्द्धनीया बचिन्हात् बहरेखा अजरेखायाः समानां

तरा कार्या एते रेखे हचिन्हे संपातं करिष्यतः पुनः अहरेखा

कार्या तदा अबजत्रिभुज अहजत्रिभुजे समाने जाते तदा अह

दत्रिभुजं अबजत्रिभुज अजदत्रिभुज योग समानं जातं पुनः

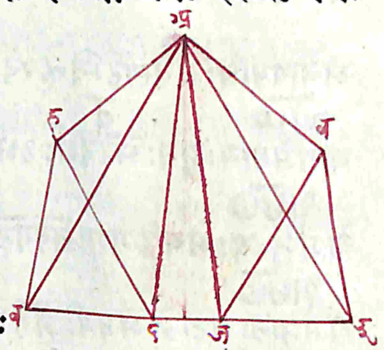

अनेन प्रकारेण अन्यत् त्रिभुजं अहद त्रिभुजं अदह त्रिभुज योग समानं कार्यं पुनः अने

न प्रकारेण त्रिभुज योगः कार्यः यावत् कल्पित क्षेत्र समानः स्यात् पुनः समकोण समच

तुर्भुजं त्रिभुज समानं कार्यं तद्यथा अबज त्रिभुजे अचिन्हात् अद लंबः बजोपरि कार्यः अ

यं लंबः यावत् दह बजार्द्ध तुल्यं भवति तावत्पर्यन्तं वर्द्धनीयः अहव्यासेन अझह वृत्तार्द्धं कार्यं

इदं दत्तं जबरेखायां झचिन्हे संपातं करिष्यति तदा दझं कर्त्तव्य समकोण समचतुर्भुजक्षे

त्रस्य भुजा ततः दझवर्गः अदबजार्द्ध घात समानोस्ति अयं अददह घातः अदबजार्द्ध घा

त समानः पुनः अदबजार्द्ध घातः त्रिभुजस्य क्षेत्रफलं इदमेवास्माकमिष्टं श्रीमद्राजाधि

राज प्रभुवर जयसिंहस्य तुष्ट्यै द्विजेंद्र श्रीमत्सम्राड् जगन्नाथ इति समभिधासुरितेन प्र

णीते ग्रंथेऽस्मिन्नाम्नि रेखागणित इति सुकोणबोधप्रदातर्यध्यायोध्येतृमोहापह

इह विरतिं संगतोभूद्द्वितीयः २ अथ तृतीयाध्यायः ॥ ॥

षट्

इदं तृतीयाध्यायक्षेत्रं त्रिंशत्क्षेत्रैर्युतः प्रारभ्यते तत्र प्रथमक्षे

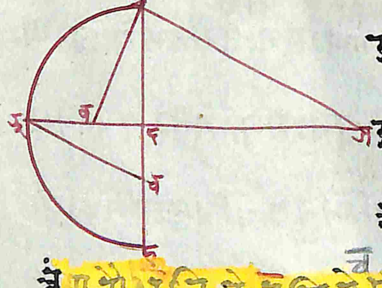

त्रं अज्ञातकेंद्रस्य वृत्तस्य केंद्रज्ञानोपायः क्रियते यथा अबद

तं [illegible] चिन्हे जचिन्हे [illegible] रेखा [illegible]

१ [illegible] हत्तेपातो यत्र कुत्रापि झचिन्हं दचिन्हं च कार्यं जदरेखा कार्या इयं हचिन्हे

अर्द्धिता कृता पुनः हो चिन्हात् अस्यां रेखायां ह अलंबः कार्यः तथा पार्श्वद्वये लंबो वर्द्धनीयः

यथा वृत्तपालौ अ चिन्हे व चिन्हे संपातं करोति पुनः अ व रेखा व चिन्हे अर्द्धिता कार्या वे चिन्हं

मेव वृत्तकेंद्रं स्यात् अत्रोपपत्तिः यदि एतत् केंद्रं न स्यात् तदा तच्चिन्हं केंद्रं भविष्यतीति

कल्प्यते पुनः त ज रेखा त ह रेखा त द रेखा च कार्याः त ज ह त्रिभुजस्य त द ह त्रिभुजस्य च भुजाः

परस्परं तुल्या भवंति कोणा अपि समाना भविष्यंति ततः त ह ज कोण त ह द कोणावपि स

१।८ मानौ जातौ एतत् कोणद्वयं समकोणद्वयं जातं पुनः अ ह ज कोण अ ह द कोणौ पूर्वं स १।१.

म कोणौ आस्तां एतदशुद्धं तदा व चिन्हमेव केंद्रं नान्यत् अस्मात् क्षेत्रादिदं निश्चितं य

दि द्वे पूर्णज्ये तथा संपातं करिष्यतः यथा च त्वारि समकोणाः क्षेत्राणि भविष्यंति यदि एका पू

र्णज्या द्वितीयज्यार्द्धे लग्ना भवति दैका पूर्णज्या केंद्रलग्ना स्यात् पुनरेतन्निश्चितं एकस्याः

पूर्णज्यायाः अर्द्धान्निसृतो लंबः केंद्रे संपातं करोतीति अथ पूर्वं कृत अ व रेखायां व चि

न्हे केंद्रं न स्यात् रु केंद्रं स्यात् तदा अ व रेखा व चिन्हे पि अर्द्धिता भवति रु चिन्हे पि एतदशुद्धं

अथ द्वितीयं क्षेत्रं तत्र वृत्तपालौ चिन्हद्वयलग्ना रेखा कार्या सा वृत्तान्तर्गतैव भवति न हि वा

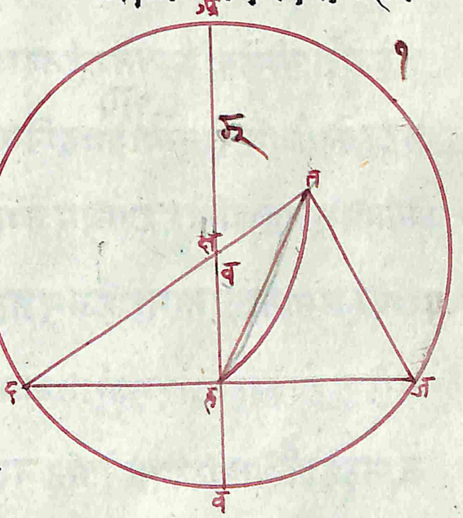

वृत्तपालिगतावा

ह्यगा यथा अ व वृत्तपालौ ज चिन्ह द चिन्हयो ज द रेखा कृ

ता तदा इयं रेखा वृत्तान्तर्गतैव जाता अत्रोपपत्तिः यदि वृत्तान्त

र्गता न स्यात् तदा वहिर्गता भवति यथा ज ह द मस्ति अस्य वृ

त्तस्य केंद्रं निष्काष्यते तत्र रु चिन्हं केंद्रं चेल्लभ्यते पुनः रु द

रु ज रेखे कार्ये ज ह द रेखायां ह चिन्हं कार्यं रु व ह रेखा कार्या

रु द ह कोण रु ज ह कोणौ रु द ह त्रिभुजे रु ज ह त्रिभुजे च तुल्यौ

१ यत्र कुत्रापि

१ मतांतरे रु द ह ज रु त्रिभुजे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वहिस्थोंतर्गतात्

११५ स्तः ऊहदकोणौ ऊजहकोणात् अधिकोस्ति तदा ऊहदकोणः ऊदहकोणात् अधिको भविष्यति

तदा ऊदरेखा ऊवरेखापि च ऊवहरेखायाः अधिका भविष्यति इदं वाधितं अनेनैव प्रकारेण जदरे

खा वृत्तपाल्यां अपि न पतति निश्चितं तदा जदरेखा वृत्तांतर्गतैव स्यात्

इदमेवास्माकमिष्टं॥ अथ तृतीयं क्षेत्रं तत्र वृत्ते या पूर्णजीवास्ति न

स्यां केंद्रात् निसृतरेखा संपातं करिष्यति यदि सा केंद्रगा रेखा

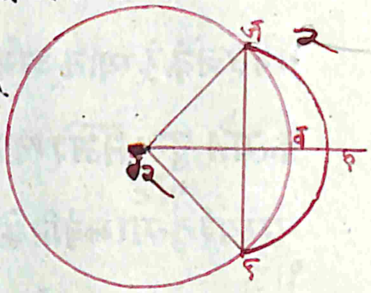

पूर्णज्यायाः ऽर्द्धं करोति तदा सैव लंबः यदि इयं रेखा लंबरूपा भवति तदा पूर्णज्यायाः ऽर्द्धं

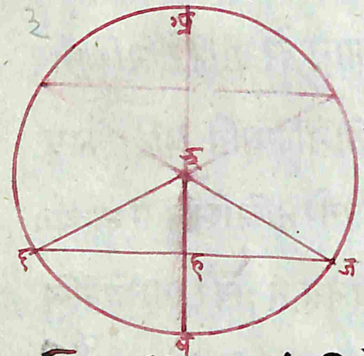

करिष्यत्येव यथा अवृत्ते जदपूर्णज्यायाः ऊकेंद्रात् निसृतया

ऊहरेखया संपातः कृतः पुनः जदं हचिन्हे तयैवार्द्धितं कृतं तदा ऊ

हं जदोपरि लंबरूपं जातं अस्योपपत्तिः ऊजरेखा ऊदरेखा च का

र्या ऊजहत्रिभुजस्य ऊदहत्रिभुजस्य च भुजाः परस्परं समानाः सं

ति नः कृतः पुनः जदं हचिन्हे तयैवार्द्धितं कृतं तदा ऊहकोणौ ति कोणा अपि परस्परं समानाः संति तदा

ऊहजकोणऊहदकोणौ मिथः तुल्यौ स्यातां तदा एतौ द्वौ कोणौ समकोणौ जातौ पुनर्यदि

ऊहं जदोपरि लंबः कल्प्यते ऊहं तदा जदस्य हचिन्हे अर्द्धं करिष्यति अत्रोपपत्तिः ऊजहकोण

ऊदहकोणौ मिथः तुल्यौ स्तः हचिन्हस्य कोणद्वयं समकोणद्वयमस्ति ऊहरेखा ऊहजत्रिभुज

स्यापि भुजरूपास्ति ऊहदत्रिभुजस्यापि भुजोस्ति तदा एतत्त्रिभुजद्वयस्य भुजाः कोणा अपि

परस्परं समाना जाताः तदा हजभुजहदभुजौ समानौ जातौ इदमेवास्माकमिष्टं॥ प्रकारांतरं

यदि ऊहरेखा जजदपूर्णजीवायाः अर्द्धं करोति लंबरूपा च न स्यात् तदा कल्प्यते हचिन्हा

त् जदपूर्णज्योपरि हवलंबोस्ति तदा हवरेखाजदरेखायंपातेन द्वौ समकोणौ जातौ द्विती

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

येरेखाया अनयाहवरेखयार्द्धमपि कृतं अनयोर्मध्येकापि केंद्रं नगता इदं बाधितं यदि सहरेखाज

दपूर्णज्यायालंबो भवति अर्द्धं मकरोति तदा जदरेखार्द्धं कचिन्हेम विष्यतीति कल्प्यते तस्मा

त्ताचिन्हात्तकरेखारुहरेखायाः समानांतराकार्या तदा एषातकरेखातदरेखायालंबो भवि

ष्यति यदि एकरेखाद्वितीयेरेखायाः समकोणसंपातंकरोति अर्द्धं वह्नतं तत्र समकोणद्वयं

4

जातं एकापि रेखाकेंद्रोपरिनगता इदं बाधितं अथचतुर्थक्षेत्रे यदि द्वे पूर्णज्ये केंद्रादन्यत्र संपातं

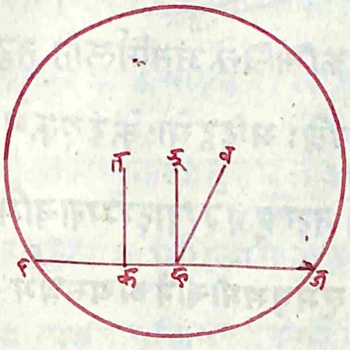

करिष्यतः ते द्वे रेखे संपाते अ

र्द्धं तेन भवतः कदाचित् एका

भवति यथा जदपूर्णज्याहरूपू

र्णज्या अवहत्ते वचिन्हे संपातंक

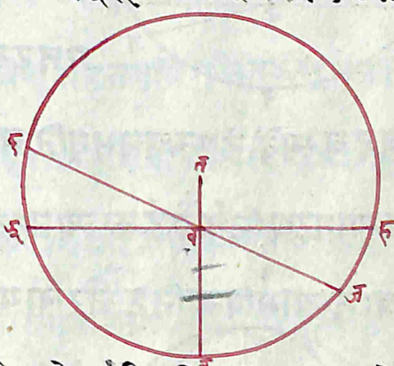

रिष्यति अस्यवृत्तके केंद्रं तच्चिन्हमस्ति अत्रोपपत्तिः यदि वचिन्हे द्वयोरर्द्धं भविष्यति तदा तवरे

सा

3।3

रेखाकार्या पूर्णजीवयोः लंबो भविष्यति तदा तवहयथकोणाः तवजसमकोणौ एतौ मिथः स सपूर्णजीवयोरर्द्धकारकः

1।13

मानौस्यातां एवशुद्धं तदा दृष्टं सिद्धं प्रकारांतरं वचिन्हात जदरेखोपरिवकल्प्याः कार्यः हरुरे

खोपरिवललंबः कार्यः तदा एतौ लंबौ केंद्रसंपातं करिष्यतः तदा वचिन्हं केंद्रं स्यात् केंद्रं तु

अन्यत्र कल्पितं तस्मात् किंतु भिन्नं भिन्नं यथा अवहृत्तं एतदशुद्धं अस्मादिष्टमेव समीची

5

नं अथपंचमंक्षेत्रं यद्वृत्तद्वयं परस्परं संपातं करोति तयोः केंद्रं एकत्र न स्यात् किंतु भिन्नं भि

न्नं यथा अवहृत्तं जदहृत्तं कल्पितं अत्रोपपत्तिः यदि द्वयोः एकं केंद्रं स्यात् तर्हि हचिन्हे केंं

द्रं कल्पितं हअरेखाकार्या तदा हरुरेखा हदरेखा समाना स्यात् कुतः अर्द्धव्यासत्वात् हद

रेखा हअरेखापि समाना अर्द्धव्यासत्वात् पुनः हरुरेखा हदरेखा समाना जाता हअरेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

39 याः समानत्वात् एकारेखाद्वितीयरेखायाः खंडमस्ति तस्माद्वयोः केंद्रं भिन्नं स्यात् इदमेवास्माकमि
ष्टं प्रकारांतरं दरुहरेखावर्द्धनीया यावत्पर्यंतं तदाहरुरेखाहद

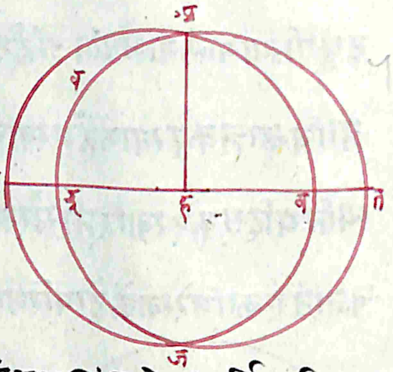

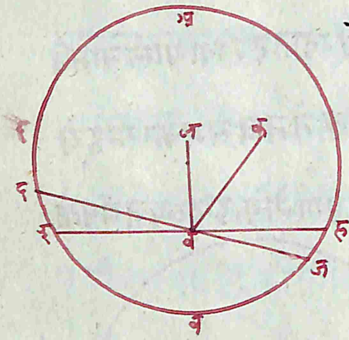

रेखायाः न्यूनास्ति तदा हवरेखाया अ
पि न्यूना भविष्यति इयं हतरेखा समाना
स्ति हतरेखा हवरेखायाः अधिकास्ति
८ एतदुक्तं अथ षष्ठं क्षेत्रं यद्वृत्तद्वयं एकस्मिंश्चिन्हे अंतर्मिलति तद्वृ
त्तद्वयस्य केंद्रं एकत्र न भवति यथा अबवृत्तं अजवृत्तं अस्योपपत्तिः यदि द्वयोः केंद्रं एकमे
व स्यात् तदा हचिन्हे केंद्रं कल्प्यं तदा अरेखा कार्या हजवरेखा च कार्या तदा हजरेखा हवरेखा च मि
थः तुल्या भविष्यति हअरेखायाः तुल्यत्वात् एतदुक्तं अस्मदिष्टमेव समीचीनं ९ अथ सप्तम

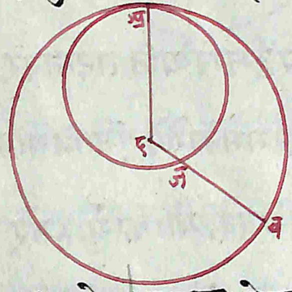

क्षेत्रं यत्र विन्दुः वृत्तांतर्गतकेंद्राद्न्यत्र स्थितं भवति तस्माद्रेखाः वृत्त
पालिपर्यंतं नेयाः तासु मध्ये या रेखा केंद्रस्पृक् स्यात् वृत्तपालिंगता सा
रेखा सर्वाभ्यो रेखाभ्यः अधिका भवति या केंद्रसन्मुखा सा सर्वाभ्यो
न्यूना ज्ञेया महत्याः रेखायाः या रेखा निकटा स्थिता भवति सा अधिका भवति या न्यूनरेखा नि
कटा स्थिता भवति सा न्यूना भवति महत्या रेखायाः अथ
वा अन्यस्य रेखायाः उभयदिशि तुल्यचापांतरलग्ने रे
खे समाने भविष्यतः यथा अबवृत्ते केंद्रं हं कल्पितं वि
न्दुः ह तरेखा कार्या ततः सा उभयदिशि जचिन्हपर्यंतं दचि
न्हपर्यंतं वर्द्धनीया पुनः हचिन्हात् हरुरेखा हवरेखा हअ

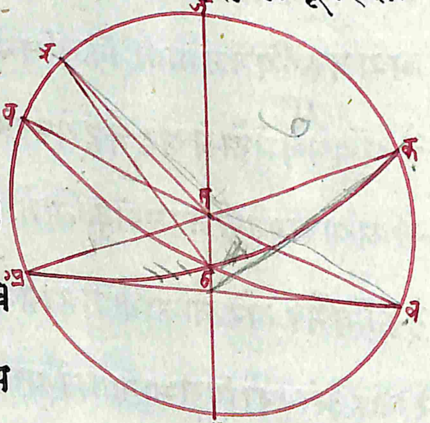

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेखा कार्याः तदा हअरेखा हऊरेखाया अधिकास्ति अत्रोपपत्तिः तऊरेखा कार्या हतरेखा तऊ

१।२०

रेखायोगः हअतुल्यः हऊरेखाया अधिकोस्ति अनेन प्रकारेण याकाचित् रेखा तस्याः हअरेखाः

अधिका भवति पुनः हदरेखा हअरेखाया न्यूनास्ति कथं तअरेखा कार्या तदा तअरेखा तुल्या तद्दरे

१।२०

खा तुल्या तद्दरेखा तहहअयोगान्न्यूनास्ति पुनः तहरेखा उभयोः अध्याशेषं हदरेखा हअरेखा

यान्यूनास्यात् अनेन प्रकारेण अन्यरेखाभ्योपि न्यूनास्यात् पुनः हऊरेखा हवरेखाया अधि

क्रियते

कास्ति कथं यदि वतरेखा ऊतरेखा च संयोज्यते तदा हतऊ त्रिभुजे हतव त्रिभुजे तऊ भुज तव

भुजौ समानौस्तः तह भुजं उभयोरेकोस्ति हतऊकोणः हतवकोणादधिकोस्ति तदा हऊरेखा

१।१८

हवरेखाया अधिका जाता अनेक प्रकारेण अन्यापि रेखा ज्ञेया अथ यदि हतवकोण हतअको

१।१९

णस्य समानं क्रियते हवरेखा संयोज्यते तदा द्वयं रेखा हअरेखायाः समाना भविष्यति कुतः ह

तव त्रिभुजे हतअ त्रिभुजे तव भुज तअ भुजौ समानौ हत भुजः उभयोरेकोस्ति हतव कोण हत

अकोणौ समानौस्तः तेन हवरेखा अहरेखायाः समाना जाता अस्य रेखाद्वयस्य समाना रेखा

कापि नास्ति यदि भविष्यति सा हकरेखा कल्पनीया कतरेखा कार्या तदा कतह त्रिभुजे वत

१।१८

ह त्रिभुजयोः भुजाः समाना भविष्यति तदा कतह वतह कोणौ समानौस्तः इदं वाधितं अस्माक

८

मिष्टं सिद्धं अथाष्टमक्षेत्रं यच्चिन्हं वृत्ताद्बहिर्भविष्यति तच्चिन्हात् रेखा वृत्तपालिपर्यंतं का प्रथमपालिभिताअन…

र्याः याः रेखाः वृत्ते संपातं करिष्यंति ताभ्यो रेखाभ्यः केंद्रगता रेखा अधिका भविष्यति पुनः द्वितीयपालै

अधिक रेखायाः यानिकटा भवति सा दूरस्थितरेखायाः अधिका भवति याः रेखाः वृत्तपा

लि पर्यंतमागताः न तु भित्वा गताः तासु मध्ये याकेंद्रसन्मुखा भवति सा सर्वाभ्यो न्यूना ज्ञेया

अस्या न्यूनरेखायाः या निकटस्थिता भवति सा दूरस्थितायाः न्यूना भवति यत्र रेखाद्वयं उभ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यदि त्रिस्थितं तत् परस्परं समानं भवति यथा अवृत्तं कल्पितं तन्मध्ये केंद्रं अं चिन्हं कल्पितं अम
रेखा कृता सा वृत्ते द्वचिन्हयोः संपातं करोति पुनः अहरेखा अफरेखा अअरेखा कार्या तदा अ
११२०
हरेखा अहरेखाया अधिका भवति कथं यदि महरेखा क्रियते तदा अममहयोगतुल्या अमदरेखा
अहरेखाया अधिकास्ति अनेन प्रकारेण सर्वाभ्यो रेखाभ्यो अधिका स्यात् अहरेखापि अफरे
खाया अधिका स्यात् कथं यदि मफरेखा क्रियते तदा अमहत्रिभुजे अमफत्रिभुजे महभुजमफ
१११८
भुजौ समानौ अमभुजः उभयोरेकः अमहकोणः अमफकोणादधिकोस्ति तदा अहभुजः अफ
१११९
भुजादधिको जातः अनेन प्रकारेण अफरेखा अअरेखायाः अधिकास्ति पुनः अवरेखापि
अकरेखायाः न्यूनास्ति कथं यदि मकरेखा निष्कास्यते तदा अमरेखा अकरेखा कमरे
११२०
खायोगान्न्यूना स्यात् पुनः यदि मवरेखा मकरेखा उभयोः शोध्याते तदा अवरेखा अकरे
खायाः न्यूना स्यात् एवं अन्याभ्योपि न्यूना स्यात् पुनः अकरेखापि अलरेखाया न्यूनास्ति
११२१
कथं यदि मलरेखा कुर्मः तदा मकरेखा कअरेखायोगः मलरेखा लअरेखायोगात् न्यू
नः स्यात् पुनः मकरेखा मलरेखा उभयोर्यथाक्रमं शोध्यौ तदा अकरेखा अलरेखा
याः न्यूना स्यात् एवं अलरेखा अतरेखायाः न्यू
ना स्यात् अथ अमनकोणः अमककोणतुल्यः
कार्यः अनरेखा कार्या तदा अनरेखा अकरे
खायाः समा भविष्यति कथं अमरेखा अमनत्रि
भुजे अमकत्रिभुजे एकैवपतितास्ति मनभुजमक
भुजौ समानौ स्तः पुनः अनयोः द्वौ कोणौ समानौ

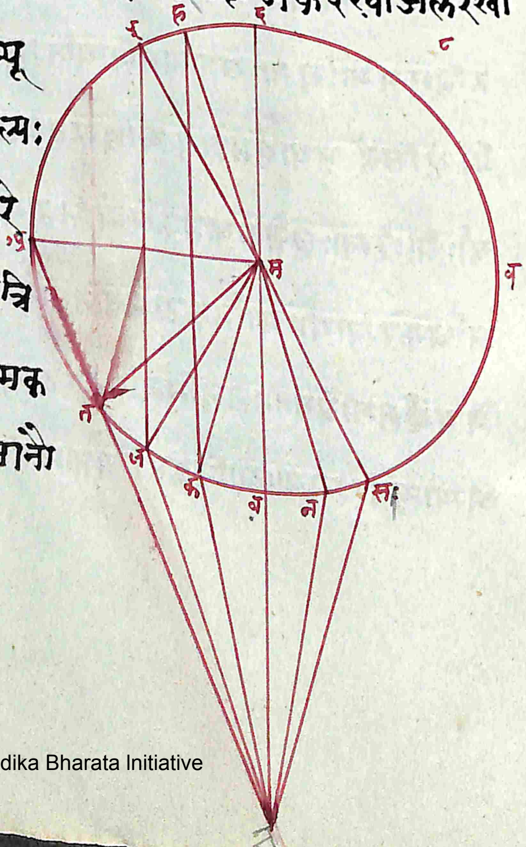

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कृतोस्तिः पुनः अनयोः रेखयोः समानाऽन्यारेखा न भविष्यति यदि भवति सा जसरेखा कल्पि
ता मसरेखा कुर्मः जमकत्रिभुजे जमसत्रिभुजे कमजकोणः समजकोणो समानो स्यातां कुतः
उभयोस्त्रिभुजयोः भुजानां समानत्वात् पुनः कमजकोणः नमजकोणेन समानः आसीत् तदा
समजकोणः नमजकोणौ समानौ भविष्यतः इदं बाधितं अस्मदिष्टं सिद्धं पुनः प्रकारांतरं अ
वदन्नेः जं केंद्रमस्ति दृं चिन्हं कल्पितं अधिका रेखा केंद्रगता दृअ संज्ञा ज्ञाया एकदिशि दह
रेखा दृरुरेखा च कार्या अहरेखा हरुरेखा च कार्या अहरेखा हरुरेखा च कार्या तदा जअहको
णा जहअकोणौ समानौ जातौ दहअकोणः दृअहकोणादधिकोस्ति तदा दअरेखा दहरेखा
या अधिका भविष्यति पुनः रपि हरुरेखा जरुरेखा च कार्या तदा जहरुकोणौ समानौ जातौ
दहरुकोणः एकतरकोणान्न्यूनोस्ति दृरुहकोणोधिकोस्ति तदा दहरेखा दृरुरेखायाः
अधिका जाता पुनः दवरेखायाः एकदिशि दवरेखा दत्तरेखा च कार्या ववरेखा लग्ना कार्या तदा जवव
कोणा जववकोणौ समानौ जातौ दववकोणः दववकोणान्न्यूनोस्ति तदा दवं दवान्न्यूनं जातं अनेनैव प्रका
रेणानिश्चीयते दवरेखा दत्तरेखाया न्यूनास्ति यदि दिग्द्वयेः द्वौ कोणौ समानौ क्रियेते तदा द्वयोः कोणयो
र्द्वे रेखे समाने भविष्यतः द्वयो रेखयोरन्या तृतीया रेखा समाना न भविष्यति कुतः द्वे रेखे एकदिशि समा
नेन भवतः अथ नवमं क्षेत्रं यच्चिन्हं वृत्तान्न भवति
तत्कृतरेखा अभीष्टाः वृत्तपालि लग्नाः कार्याः ता
सु द्वाभ्यां रेखाभ्यामधिका यदि समाना भवंति तदा
तच्चिन्हं तद्वृत्तस्य केंद्रं भवति यथा अवदन्ने जं चिन्हं
कल्पितं जवरेखा जदृरेखा जहरेखाः समाना कल्पि

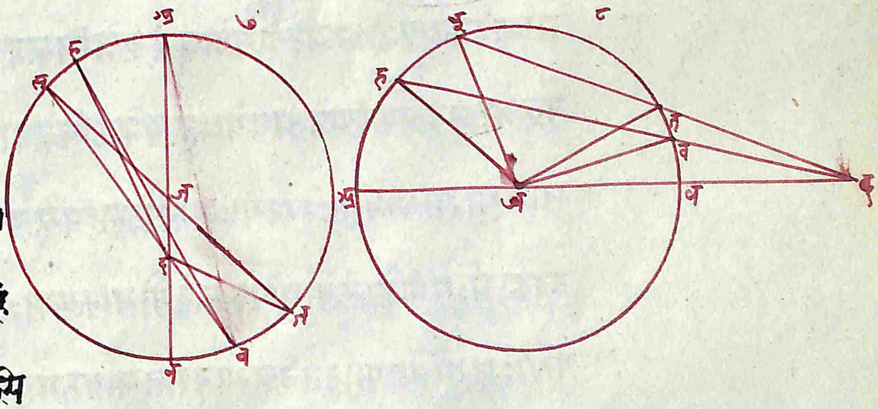

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

41

तं जवरेखा जदरेखा जहरेखाः समाना कल्पिताः वदरेखा वहरेखा च कार्या पुनः द्वयोः रेखयोः रु

चिन्हे व चिन्हे चार्द्धं कार्यं जरुरेखा जवरेखायो जनीया तदा जवरु त्रिभुजस्य जदरुस्य भुजाः समा

ना संति कोणापि मिथः समानाः संति तदा रुस्य द्वौ कोणौ समकोणौ जातौ तदा जरुरेखा वदरे

खा वदरेखार्द्धं लंबो जातः तस्मात् जरुरेखा केंद्रगा भविष्यति पुनः इयं रेखा अतचिन्हपर्यंतं निष्कास

नीया अनेनैव प्रकारेण जवरेखा केंद्रगा भविष्यतीति निश्चितं पुनः जवरेखापि कचिन्हलचिन्ह

पर्यंतं निष्कास्या तदा अतरेखा कलरेखा च केंद्रगा जाता इदं रेखाद्वयं ज चिन्हादन्यत्र संपातं न करिष्य

ति तस्मात् ज केंद्रं जातं प्रकारांतरं अवजदवृत्ते हं चिन्हं कल्पितं

हअ हरु हव रेखाः तुल्याः कल्पिताः तदा ह चिन्हं केंद्रं जातं यदि

ह चिन्हं केंद्रं न भवति तदा त चिन्हं केंद्रं कल्पितं ह तरेखा संयोज्या

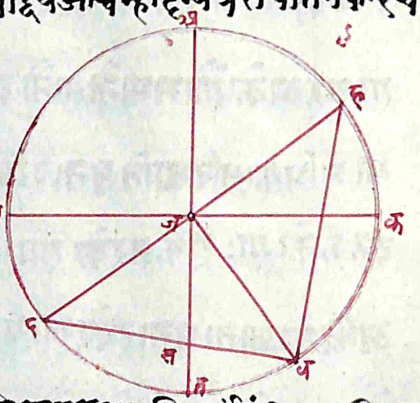

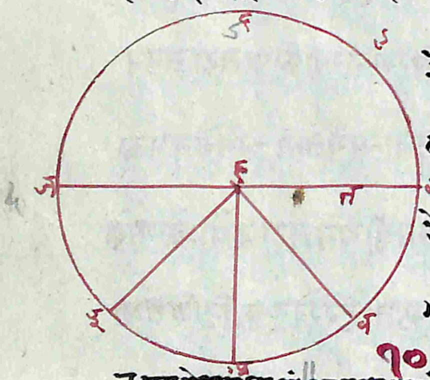

इयं रेखा व चिन्ह ज चिन्हपर्यंतं नि

ष्कास्या तदा इयं हवरेखा यावं सो ह चिन्हात् वृत्तपालिपर्यंतं निष्कासिता

३।७

रेखा नाभ्योधिका भविष्यति अस्याः रेखायाः एकदिशि द्वाभ्यां रेखा

३।७

भ्याम् अधिकाः समाना जाताः तत्रैकदिशि रेखाद्वयम् अपि समानं न भवति

१०

तस्मादेतदशुद्धं अथ दशमं क्षेत्रं द्वे वृत्ते चिन्हद्वयादन्यत्र संपातं न करिष्यतः यदि कुरुतः तदा अ

चि

वदवृत्तं दजकवृत्तं कल्पितं अनयोः ह चिन्हे रु चिन्हे व चिन्हे च त्रिषु चिन्हेषु संपातो जात इति कल्पितं हरुरेखा रुवरे

खा संयोज्या अनयोः रेखयोः क चिन्हे ल चिन्हे च अर्द्धं कार्यं एतच्चिन्हद्वयात् कदलंबः लअलंब

श्च कार्यः एतौ द्वौ लंबौ प्रत्येकं केंद्रगौ भविष्यतः अनेन लंबद्वयेन अवदवृत्तस्य हसरु चापरुवव चा

पयोः पूर्णज्यायाः दत्तवृत्तस्य हरुत चापरुमव चापयोः पूर्णज्याया श्च अर्द्धं कृतं तदा द्वयोः केंद्रं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकं जातं इदमशुद्धं पुनः प्रकारांतरेणाह एकस्यवृत्तस्यकेंद्रंदंकल्पितं दअरेखादवरेखादजरेखायोज्या

एतारेखाः समानाः कुतः केंद्रात्वृत्तपालिपर्यंतंगतत्वात् एताएवतिस्रोरेखाः द्वितीयवृत्ते केंद्राद्दस्यचि

न्हान्निस्सृता वृत्तपालिपर्यंतंसमानाः संति तदादचिन्हं द्वितीयकेंद्रं

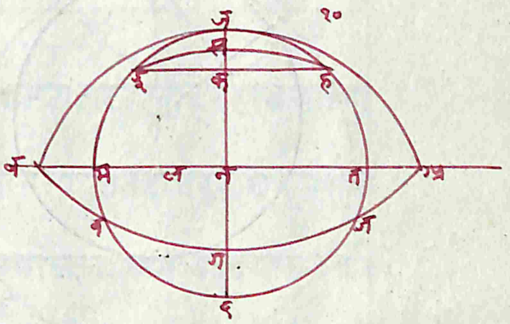

स्यवृत्तजातं इदंबाधितं अथैकादशक्षेत्रं यद्वृत्तद्वयं एकचिन्हेसंल

ग्नं अंतर्बाहिर्वासंलग्नंतयोः केंद्रगतेकारेखावृत्तसंपातएवलगति

नान्यत्र यथा अववृत्तअजवृत्तेअचिन्हे संलग्नेस्तः उभयोः वृत्तकें

द्रेहरुचिन्हे भवतः हरुरेखासंयोज्या वर्द्धनीयाच इयरेखायदि अचिन्हे नलगति तदा वचिन्हे तचिन्हेसं

पातंकरिष्यतीतिकरिष्यतीतिकल्पनीयं अहरेखा अरुरेखाचसंयोज्यायदिवृत्तद्वयंअंतः संलग्नं त

दा हरुरेखारुअरेखयोर्योगः हअरेखायादधिको भविष्यति पुनः

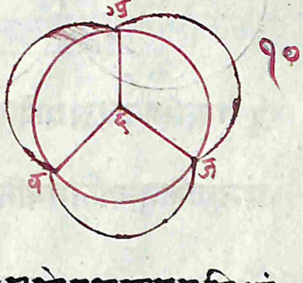

हरुरेखारुअरेखयोर्योगः हतरेखायाः समानोस्ति तदा हतरेखाह

वरेखायाः अधिका भविष्यति इदमशुद्धं यदिवृत्तद्वयंवहिर्मिथः संलग्नं

तदा अहअरुरेखयोर्योगः हरुरेखाया अधिको भविष्यति एतद्युजद्वयहवरुतयोगसमानमस्ति इदं

हवरुाद्धिकंजातं एतदशुद्धं पुनः प्रकारांतरं रुअववृत्तस्य केंद्रंनभवति अस्मात् वृत्तपालिपर्यंतं

रुअरेखारुवरेखाचनिस्सृतास्ति रुवरेखाकेंद्रसन्मुखास्ति परंचनकेंद्रगा इयं रुअरेखायाः न्यूनाभ

विष्यति रुतरेखाया अपिन्यूनाजाता एतदशुद्धं अस्मादिष्टमेवसमीचीनं अथद्वादशक्षेत्रं वृत्त

द्वयस्यमिलनं एकस्मिन्नेवचिन्हे भवति यदिचिन्हयोपरिसंस्पर्शः स्यात् तच्चिन्हद्वयं जचिन्हं दचिन्हं

चभवति उभयोः वृत्तयोः केंद्रे हरुसंज्ञेकल्पिते हरुरेखासंयोज्या उपत्रवर्द्धिताचकार्या इयंजचिन्हे

दचिन्हेचसंगिष्यति तदा हजरेखा हदतुल्या रुजतुल्यायाः रुदरेखायाः न्यूना भविष्यति इदं बाधि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं पुनः अथवाद्वेवृत्तेवहिः अचिन्हेवचिन्हेवचिन्हे मिलिष्यतः तदा अवपूर्णज्यालग्नाकार्या इयं ए
कस्य वृत्तस्य अंतर्गताद्वितीयस्यवहिर्गता भविष्यति इदं अशुद्धं असमदिष्टं सिद्धं पुनः प्रकारांतरं ह

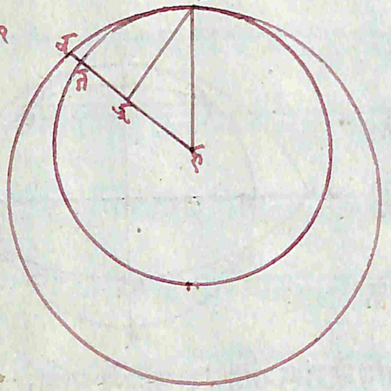

चिन्हं अववृत्तस्यकेंद्रमस्ति पु
नः रुचिन्हं तस्यवृत्तस्यकेंद्रं न भ
वति तस्मात् रुजं रुदात् अधिकं
स्यात् गकेंद्रं जदवृत्तस्यास्ति तदा
रुदरुजौ समानौ जातौ इदं अशुद्धं

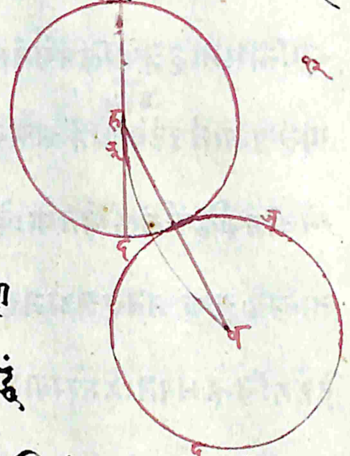

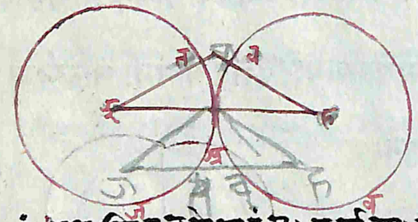

पुनरपिवचिन्हं जदवृत्तस्यकेंद्रं कल्पितं पुनः हवरेखायोज्या इ
यं अचिन्हगा भविष्यति वचिन्हगा च एतदशुद्धं अथ त्रयोदशक्षे
त्रं एकस्मिन् वृत्ते यावंतः पूर्णज्याः समाः संति तासां मंतराणि केंद्रात् समानानि भवंति यासां केंद्रात्
अंतराणि तुल्यानि भवंति ताः पूर्णजीवाः तुल्याः भवंत्येव यथा अववृत्ते जदपूर्णज्या हरुपूर्णज्या समा
स्ति तस्य वृत्तस्य वचिन्हं केंद्रं केंद्रात् तयोरुपरि वतलंववकलंवौ चक्रमेण कार्यौ तद्येतौ लंवौ समा
नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः यदि वजवदवहवरुरेखाः योज्यंते तदा वजदत्रिभुजस्य वहरुत्रिभुजस्य
च भुजाः कोणाश्च समा भविष्यंति तस्मात् वतजत्रिभुजे वकहत्रिभुजे जहकोणौ समानौ स्तः तत्कोणौ
णौ समकोणौ भवतः वजभुजवहभुजौ च समानौ तदा वतभुजवकभुजौ च समानौ जातौ पुनर
पि शतौ द्वौ लंवौ समानौ कल्पितौ तदा जदरेखाहरुरेखा च समाने भविष्यतः अस्योपपत्तिः य
दि वतवर्गवकवर्गौ तुल्यौ स्यातां तदैतौ तुल्ययोः वजवहवर्गयोः शोध्यौ शेषौ जतवर्गहकवर्गौ समा
नौ भवतः एतद्द्वयमपि समानं एतद्द्विगुणितापि समाना इदमेवेष्टमस्माकं द्वितीयप्रकारः य

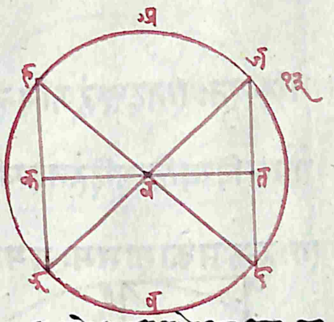

दिजदहरुौ समानौ स्तः वतवकौ समानौ न भवतः तदा कल्प्यते वकान्तव
तं अधिकमस्ति तदा जकोणः हकोणादधिको भविष्यति दकोणः रु
कोणादधिको भविष्यति तदा जवदकोणः हवरुकोणाहकोणात्
न्यूनो भविष्यति जववदौ द्वौ भुजौ हववरुयोः भुजयोः समानौ भवतः तदा जदरेखा हरुरेखायाः न्यू
ना भविष्यति एतदशुद्धं यदि वतवकौ समानौ भवतः जदहरुौ समानौ न स्यातां तदा तदकरुावपि समा
नौ न स्यातां तदा एतयोः वर्गावपि समानौ न भवतः वतवकयोर्वर्गौ समानौ स्तः अतः वदवरुयोः वर्गावपि
पि समानौ भन भविष्यतः जातौ च समानौ तस्मादेतदशुद्धं अथ चतुर्दशं क्षेत्रं तत्र वृत्ते सर्वाभ्यो पूर्णज्याभ्योऽधिका पूर्ण १४
ज्या व्यासो भवति या पूर्णज्या केंद्रात् निकटेऽस्ति सा दूरस्थित पूर्णज्यायाः अधिका भवेत् यथा अ
ववृत्तं कल्पितं तस्य व्यासः जद कल्पितः जदहरुरेखा केंद्रनिकट पूर्णज्या वतरेखा दूरगा पूर्णज्या कं केंद्र
१११ मस्ति केंद्रात् कलरुलंबकमलंबो कार्यो यदा कललंबः न्यूनोऽस्ति तदा कमरेखायाः कनरेखा कल तुल्या
११२ पृथक् कार्या नचिन्हात् न सग रेखा जदरेखायाः समानान्तरा कार्या सगरेखा हरुरेखायाः तुल्या साकरुन भवति
३।१२ भविष्यति कसरेखा कगरेखा कवरेखा कतरेखा च योज्या तत्र कसकगयोगः जदतुल्यः सगादधि
११२ कोभविष्यति हरुादपि पुनरपि सकगत्रिभुजे वकतत्रिभुजे कसकव
रुगकतभुजाः समानाः संति गकसकोणः तकवकोणात् अधिकोऽस्ति
११८ तदा सगं हरुतुल्यं वतात् अधिकं भविष्यति हरुवतात् अधिकं जातं इमं

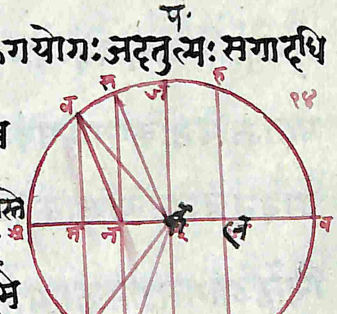

वास्माकृ मिष्टं प्रकारान्तरं अववृतं कल्प्यातं जदं व्यासः हचिन्हं केंद्रं रुव पूर्णज्या जदस्य समानां
तरा कल्पिता तत्र जचिन्हात् लंबः कार्यः अस्यां पूर्णजीवायां एषः लंबः रुचिन्हे नैव पतिष्यति कु
तः यदि हरुरेखा योज्यते तदा जरुकोणाह जरु त्रिभुजे समानौ भविष्यतः तर्हि एतौ द्वौ समकोणौ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भविष्यतः एतदशुद्धं ऋचिन्हवचिन्हयोः मध्येपिनपतिष्यत यथा जतलंवः कुतः जतहकोणः समको
णोभविष्यति यदिहतरेखायोज्यते कचिन्हपर्यंतंवर्द्धिताजकरेखायुक्ताचकार्यातदाहजककोणः
णः हकजकोणसमः समकोणादधिकोभविष्यतिहतजकोणः वतजकोणात्न्यूनोस्तिहकज

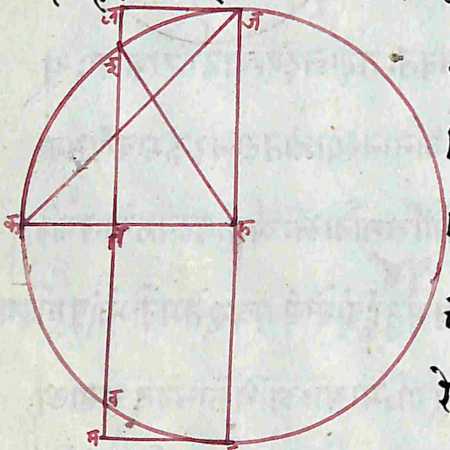

कोणादधिकोप्यस्ति एतदशुद्धं तदा अयंलंवः वहिः पतिष्य
ति यथा जललंवः अनेनैवप्रकारेणादचिन्हात्तदमलंवः व
हिः पतिष्यतिजदरेखालमतुल्याऋवरेखायाअधिकाजा
ता अनेनैवप्रकारेणऋवरेखा अधिकाभविष्यति दूरगान्य
रेखायाः यदिसमानांतराभविष्यति यदिसमानांतरानस्या
त् तदासमानांतराकार्या पूर्वोक्तप्रकारेणादशुपपन्नंस्यात् अथ पंच१५दशंक्षेत्रं वृत्तव्या
सप्रांतात् निष्काशितलंवः वहिर्गतोभवतिलंववृत्तपाल्योर्मध्ये अन्यासरलारेखाभवि
तुंनर्हति व्यासस्यवृत्तपालिसंपातजनितः वृत्तांतर्गतकोणः तस्माद्धिककोणोभवि
तुंनार्हति अयंसर्वेभ्योन्यूनकोणेभ्यो अधिकोभवति सरलरेखोत्पन्नेभ्यः संववृत्तपालिसं
सरलरेखोत्पन्नकोणेभ्यः पातंजनितः कोणः सर्वेभ्योन्यूनकोणेभ्योन्यूनोभवति नत्वतस्मान्यूनकोणोनभवति यथा
अववृत्तंजदव्यासः कल्पितः दचिन्हाल्लंवः कार्यः अयंलंवः यदिवृत्तांतर्गच्छतिसलंवः अ
चिन्हे आगतइति कल्पितांहकेंद्रात् अचिन्हपर्यंतंरेखाकार्या तदाहदाअकोणहअदकौ
णौसमानौभविष्यतः एतौद्वौसमकोणौभविष्यतः इदमशुद्धं त्रिभुजेकोणद्वययोगः
स्यद्विसमकोणसमत्वाभावात् तदासलंवः वहिः पतिष्यति संलंवः दगंकल्पितः पुनः
एतल्लंववृत्तपाल्योर्मध्येनान्यारेखासरला भविष्यति यदिभविष्यति तदादवरेखाकल्पि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

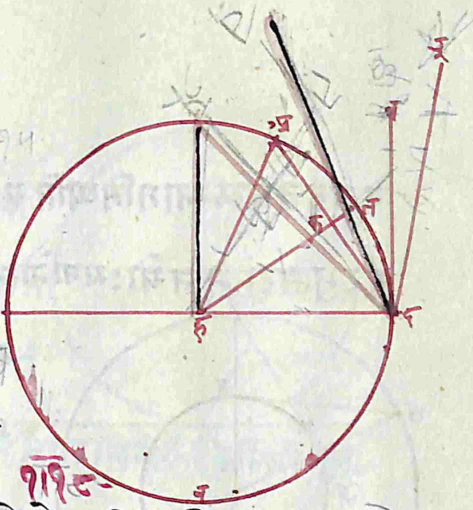

ना हचिन्हात् दवरेखायां हत्तलंबः कार्यः अयं हदरेखायां नपति
~~पुनः वदिशा यामपिनपति~~ष्यति कुतः यदि हो रेखा दवरेखायां लंबो
भवति पुनः वदिशायामपि नपतिष्यति यदि वदिशायां पतति तर्हि
त्रिभुजस्य द्वौ कोणौ द्वयोः समकोणयोरधिकौ भविष्यतः तस्मा
त् अदिशि भवविष्यति पुनः हतदत्रिभुजे तकोणः दकोणादधिको भविष्यति ततः हकतुल्यो
हतादधिको भविष्यति इदं बाधितं तस्मात् कोपि न्यूनकोणः कदहकोणादधिको न भविष्य
ति पुनः रुदककोणान्न्यूनो न भविष्यति कुतः यदि अधिको न्यूनो वा भविष्यति तदा लंबवृ
त्तपाल्योर्मध्ये सरलारेखा पतिष्यति अस्माच्छकलादिदं निश्चितं व्यासप्रांतात् निस्सृतलं
बः वृत्तसंलग्नो गमिष्यति न वृत्तं भेत्स्यति इदमेवास्माकमिष्टं द्वितीयं प्रकारः इष्टचिन्हात्
अभीष्टरेखायां यागतौ रेखा तासु मध्ये या न्यूना स लंबो भवतीति पूर्वमस्माभिः साधितमस्ति तस्मा
त् हचिन्हात् यारेखा दरुरेखापर्यंतं गता भविष्यति तदा सा वृत्ताद्बहिः पतिष्यति कुतः व्यासार्द्धाद
धिकत्वात् तदा दरुलंबः वृत्तान्तर्न पतिष्यति पुनरपि या रेखा दरुलंबदजव्यासयोर्मध्ये पतिष्यति
सा वृत्तान्तर्गतैव भविष्यति कुतः योः लंबः हचिन्हात् अस्यां रेखायां निष्कासिनीयः सः लंबः अर्द्ध
१६
व्यासान्न्यूनो भविष्यति तस्मात् कापि रेखा दरुलंबवृत्तपाल्योर्मध्ये न पतिष्यति अथ ज्ञेयं
एकस्माच्चिन्हात् वृत्तिपालिमात्रसंलग्ना यथा भवति तथा रेखाकर्त्तव्यास्ति यथा अचिन्हं बज
वृत्तं कल्पितं वृत्तकेंद्रं दचिन्हं कल्पितं पुनः दकेंद्रात् दअव्यासार्द्धेन अहवृत्तं कार्यं अदरेखायोज्या
११११
इयं रेखा बजवृत्ते रुचिन्हे संपातं करिष्यति पुनः रुचिन्हात् रुवलंबः अदरेखायां निष्कासिनीयः
वहरेखा संयोज्या इयं रेखा बजवृत्ते तचिन्हे संपातं करिष्यति पुनः अतरेखा संयोज्या इयं अतरेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वरुद्रत्रिभुजे
च

वजवृत्तसंलग्नागमिष्यति वृत्तभेदंनकरिष्यति कुतः अतद्त्रिभुजेदअभुजदत्तभुजौ

वद्भुजदरुभुजयोः समानौस्तः दकोणा उभयोस्त्रिभुजयोरेक एवास्ति तस्मात् अतद्कोणः

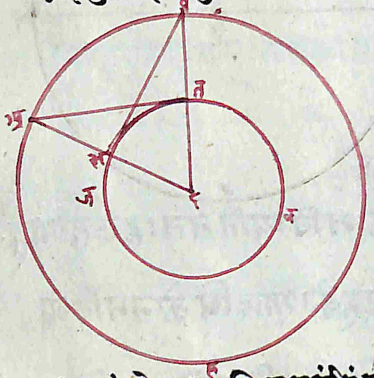

१।४

वरुदसमकोणेन तुल्योजातः त

स्माद्यमपिसमकोणो जातः त

स्मात् अतलंबः दत्तोपरिजातः अ

३।१५

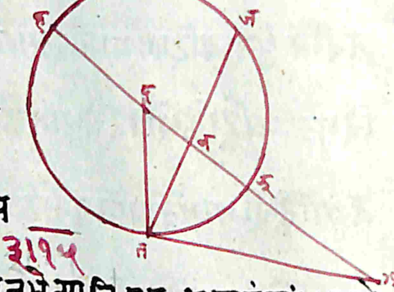

यंलंबः वृत्तलग्नोभविष्यतिवृत्तंनभेत्स्यति पुनः प्रकारांतरं अदरे

खासंयोज्याहचिन्हपर्यंतंवर्द्धनीया पुनअहअरुवातनुल्यंसमकोणचतुर्भुजंकार्यंअहरेखायां

अवरेखातद्भुजतुल्याएव कृकार्याः पुनः अकेंद्रोपरि अवअर्द्धव्यासेनवत्तवृत्तंकार्यंअतरेखाच सं

योज्याइयंरेखावृत्तलग्नाभविष्यति कुतः तअवर्गतुल्यहअअरु घाततदवर्गतुल्यदरुव

र्गयोर्योगः दअवर्गस्यसमानोस्ति तदा अतदकोणः समकोणोजातः तस्मात् अत

१७

रेखा वृत्ते लगिष्यति अथसप्तदशांकेत्रं वृत्तेसंलग्नरेखायांकेंद्रात् वृत्तपालिरेखासंपात

गतारेखालंबोभविष्य यथा अवदत्तंजदरेखावहकेंद्रंकल्पितंवसंपातःकल्पितः तत्रवहरे

खासंयोज्या इयंजदोपरिलंबोभविष्यति कुतः यदि अयंलंबोनभविष्यति तदा हरुलंबोभवि

१।१८

ष्यति अयंलंबोनभविष्यति अयंलंबः हवतुल्याहवरेखायाः न्यूनोभविष्यति इदंअशुद्धं इदंअ

स्माकंसमीचीनं अस्याद्वितीयप्रकारः यदि हवलंबः वजोपरिनभविष्यति तदा वचिन्हात्व

होपरितवकलंबः कार्यः तस्मात् अयंलंबोपिवचिन्हेवृत्तपालेर्लगिष्यति पुनरियंपूर्वलंबवृत्त

३।१५

पात्योर्मध्ये वजरेखायाः वावदरेखायाः एकदिशिपतिष्यति इदंबाधितं अथाष्टादशांकेत्रं

१८

योरेखावृत्तपालौ एकस्मिन् चिन्हे लग्नाभावति तच्चिन्हात्तत्संरेखायांनिष्कासितलंबरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

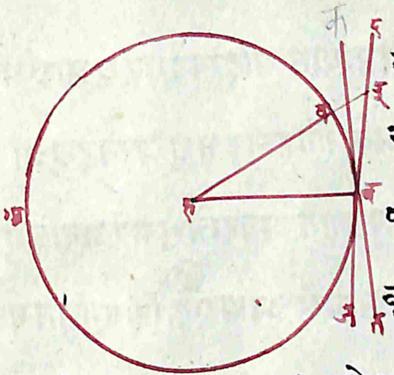

खा अबइयं केंद्रगता भविष्यति
यथा अबवृत्ते जदरेखा बचिन्हं स
पातः बअलंबः कल्पितः अयं लं

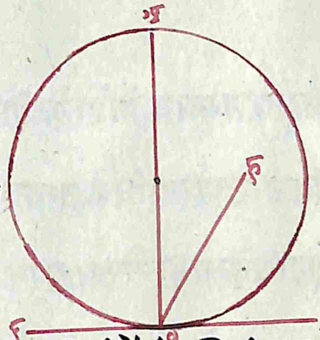

बः यदि केंद्रगतो न भविष्यति तदा हचिन्हं केंद्रं कल्पितं पुनः
हबरेखा संमोज्या इयं हबरेखा लंबो भविष्यति पुनः अबरेखापि लंबोस्ति इदं बाधितं इष्टं
अस्माकं समीचीनं अथ एकोनविंशं क्षेत्रं तत्र केंद्रकोणः वृत्तपालिकोणात् द्विगुणो भव
ति यदि द्वौ कोणौ एकचापस्थौ भवतः यथा अबजवृत्ते दकेंद्रमस्ति तत्र बदजकोणः बअजको ।१५
णात् द्विगुणोस्ति कुतः यदि दअरेखाग्रे हचिन्हंपर्यंतं दीर्घा क्रियते तदा बदहकोणः
दबअकोण दअबकोणयोर्योगस्य समानोस्ति तस्मात् बअहकोणात् द्विगुणो जातः अनेनै

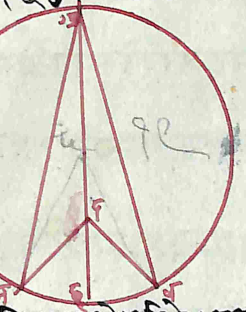

व प्रकारेण हदजकोणः जअहकोणात् द्विगुणो जातः ततः ब
दजकोण बअजकोणात् द्विगुणो जातः इदमेवास्माकमिष्टं
अत्र अदरेखा अबभुज अजभुजयोर्मध्ये पतिष्यति यथा पू
र्वक्षेत्रे पतितास्ति वा अन्यतरभुजे पतिष्यति वा द्वयोर्बहिः पतिष्यति एतयोर्द्वयोः एत
च्छकलद्वय अथ विंशतितमं क्षेत्रं वृत्तस्य खंडे चेत् कोणाः संभवंति ते समा एव य

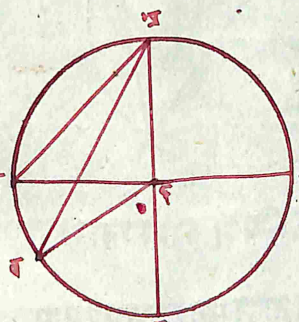

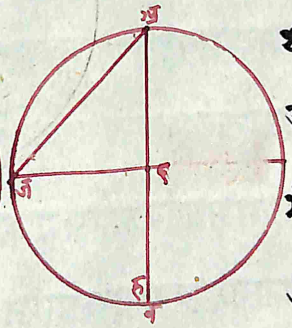

था जअदकोण जहदकोणौ अबवृत्ते जह
अदखंडे समानौ भवतः अत्रोपपत्तिः पुनः
ऊ केंद्रं कल्पितं पुनः ऊदरेखा ऊजरेखा संयो
ज्या तदा जऊदकोणः प्रत्येककोणात् द्विगुणो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

45

जातः तस्मात् तौ द्वौ कोणौ समानौ जातौ इयं उपपत्तिः तदैव स्यात् यदि खंडमर्द्धवृत्ताद् अधि-
कं स्यात् यदि अधिकं न स्यात् तदैवं स्यात् हजअकोणहदअकोणौ हजदअवृत्तखंडे वृत्ता-
र्द्धादधिके समानौ स्तः यस्य सन्मुखकोणद्वयं समानमस्ति तस्मात् अवदत्रिभुजे हजवत्रिभु-
जे दअवकोणजहवकोणौ समानौ भविष्यतः इदमेवास्माकमिष्टं अथ एकविंशतितमं

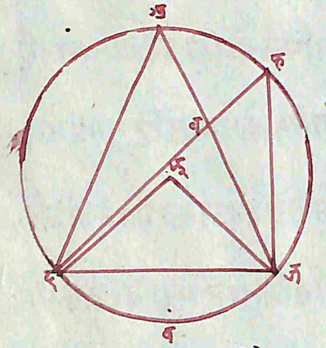

क्षेत्रं यच्चतुर्भुजं वृत्तान्तर्भवति तस्य एककर्णस्य कोणद्वययोगः
समकोणद्वयेन तुल्यो भवति यथा वअदकोणवजदकोणौ मि-
लितौ अजदवे अवजदचतुर्भुजस्य द्वयोः समकोणयोः स-
मानौ स्तः कुतः यदि अजरेखावदरेखा योज्यते तदा दअज-
कोणदवजकोणौ दअवजखंडे समानौ भविष्यतः अनेनैव प्रकारेण वदजकोणव
अदजखंडे समानौ स्तः तस्मात् दअवकोणः दवअकोणजदवकोणयोर्योगेन समानो जा- भा
तः पुनः वजदकोणः द्वयोर्योज्यते तदा दअवकोणवकोजदकोणयोर्योगः वदजत्रिभु-
जस्य त्रयाणामपि कोणानां योगेन समानं स्यात् पुनः त्रिभुजस्य त्रयाणां कोणानां
योगः समकोणद्वययोगतुल्योऽस्ति इदमेवास्माकमिष्टं

अथ द्वाविंशतितमं क्षेत्रं तत्र एकरेखोपरि वृत्तखंडं स-
जातीये न्यूनाधिके द्वे खंडे एकदिशि न भवतः तदा अवरे-
यदि भवतः तदा अवरेखोपरि न्यूनं अजवदवृत्तखंडं अ-

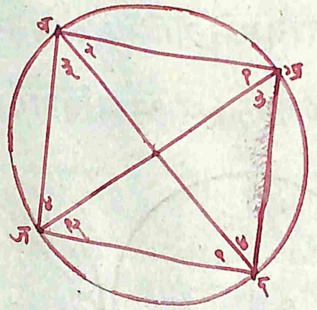

धिकं अदवदवृत्तखंडं सजातीयं कल्पितं पुनः अजवखंडे हचिह्नं कल्पितं अहरेखा सं-
योजिता क्वचिन्महपर्यन्तं वर्द्धिता च पुनः वहरेखा वमरेखा च संयोजिता तस्मात् अवहवको-

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रा: वहिःस्थितः अरुवकोरा। अंतस्थः एतौ समानौ भविष्यतः कुतः वृत्तखंडयोः सजातीयत्वात्

११५८ २३

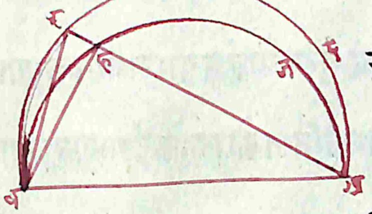

इदं बाधितं अस्मदिष्टं समीचीनं अथत्रयोविंशतितमं क्षेत्रं समाना
सुरेखासु यानि सजातीयानि वृत्तखंडानि भवंति तानि समानि भवं
ति यथा अवरेखायां जदरेखायां मिथः समानायां अहववृत्तखं
डं जरुदवृत्तखंड सजातीयं कल्पितं इदं द्वयं मिथः समानमस्ति कु
तः यदि अवरेखा जदरेखोपरि स्थाप्यते वृत्तखंडं खंडोपरि च स्थाप्यते तदा निरंतरं लग्नं स्यात् य
दि निरंतरं न स्यात् तदा एकं खंडं अन्यखंडाद्बहिर्गतं अंतर्गतं वा भविष्यति यथा जवदखंडं तदा
जरुदखंडं जवदखंडं सजातीयं जदरेखायां एकदि
शि न्यूनाधिकं पतिष्यति इदं बाधितं तदेवमुपपन्नं
यथोक्तं अथचतुर्विंशतितमं क्षेत्रं वृत्तखंडोपरि सं

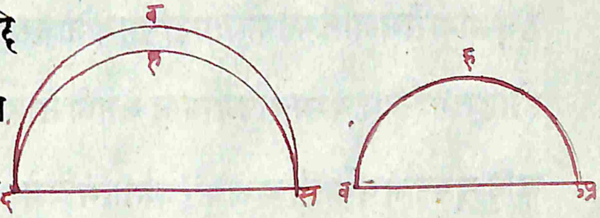

पूर्णवृत्तं कार्यमिति चिकीर्षास्ति यथा अजवखंडं कल्पितं पुनः अवरेखा दचिन्हे अर्द्धिता कार्या
पुनर्दचिन्हात् दअरेखायां दजलंबः कार्यः जअरेखा संयोज्या पुनः अचिन्हे ~~अर्द्धिताका~~ उपरि अज
रेखारयाः जअहकोणः अजहकोणतुल्यः कार्यः पुनः अहरेखा जदरेखे च वर्द्धनीये यथा हचि
न्हे संपातं करिष्यतः तस्मात् हचिन्हं तस्य वृत्तस्य केंद्रं जातं कुतः यदि वहरेखा योज्या तदेवं अह
रेखा समाना भविष्यति कुतः वदभुजअदभुजयोः साम्यात् पुनः दहभुजः उभयोस्त्रिभुजयोरेक

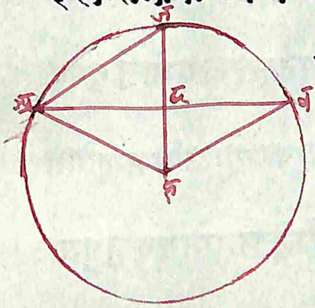

एवास्ति दस्पृष्टौ कोणौ समकोणौ स्तः अहरेखा जहरेखायाः समानास्ति कु
तः अजहकोणजअहकोणयोः समत्वात् हचिन्हात् अजववृत्तपालिपर्यंतं
हअरेखा हजरेखा हवरेखा च एताः समानानि ष्यंभाः तस्मात् हकेंद्रं जातं न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

देवमुपपन्नं यथोक्तं॥ अस्मिन् शकले अहरेखा वृत्तखंडाद्बहिः पतिष्यति वा अहरेखायां पतिष्यति
वा वृत्तखंडांतः पतिष्यति प्रथमप्रकारस्य क्षेत्रं दर्शितं अवशेषप्रकारयोः एतत् क्षेत्रद्वयमस्ति अ

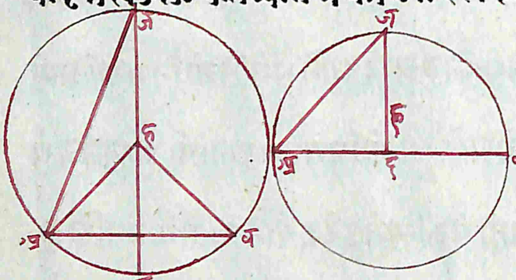

थ पंचविंशतितमक्षेत्रं तुल्ययोर्वृत्तयोः समानकोणा
नां समानानि चापानि भवंति ते कोणाः केंद्रगा वा वृत्तपा
लिगा भवंतु यथा अबजवृत्ते दहजवृत्ते तुल्यं कल्पि
तं अकोण दकोणौ वा बकोण तकोणौ समानौ कल्पितौ तदा बजचाप हरुचापे समाने भविष्यतः
कुतः यदि बजरेखा हरुरेखा योज्यते तदा एते द्वे समाने स्यातां कुतः बदभुज बजभुज तहभुज त
रुभुजानां समत्वात् बतकोणावपि समानौ तस्मात् बअजवृत्तखंड हरुदवृत्तखंडे सजातीये जाते
एते द्वे समरेखाद्वयस्थे चापे तस्मात् समाने जाते अतः शेषचापद्वयं समवृत्तद्वयस्थं च समानं भवि
ष्यति सुउपपन्नं यथोक्तं॥ अथ षड्विंशतितमं क्षेत्रं
समानयोर्वृत्तयोः समचापोत्पन्नाः कोणाः समा
ना भवंति ते कोणाः केंद्रलग्ना अथवा वृत्तपालि

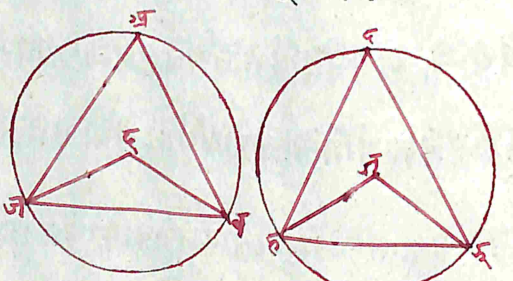

लग्ना वा भवंतु यथा अबजवृत्ते दहरुवृत्ते बजचापं हरुचापं समानं कल्पितं द्वयोः चापयोः बको
णतकोणौ केंद्रगतौ एतौ समानौ स्तः कुतः यदि न्यूनाधिकौ भवतः तदा हतककोणः बकोणतुल्यः का

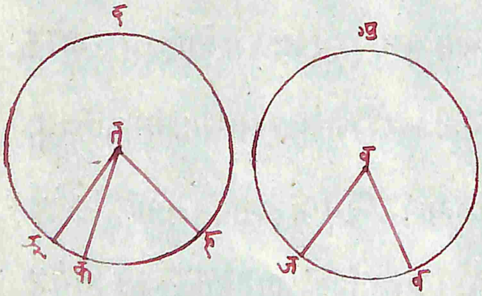

र्यः हकचापं चापस्य समानं भविष्यति तदा हरुचापस
मानमपि भविष्यति इदं बाधितं तदेवं यथोक्तमुपप
न्नं अनेन प्रकारेण वृत्तपालिकोणा अपि समाना भ
वंति अथ सप्तविंशतितमं क्षेत्रं समाने सुष्टत्रेषु स

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मानपूर्णजीवाचापानि समानि भवंति यथा अवजवृत्ते दहरुवृत्ते चवजपूर्णज्याहरुपूर्णज्या च समा
ना कल्पिता तदा वअजचापहदरुचापे समाने भविष्यतः पुनः वजचापहरुचापे समाने भविष्यतः
अनयोः वृत्तयोः वचिन्हं तचिन्हं केंद्रं कल्पितं ववरेखावज तहतरुरेखा संयोज्या तदा वतकोणो
ववजत्रिभुजस्य तहरुत्रिभुजस्य च समानौ स्तः कुतः अनेयोर्भुजसमत्वात् तस्मात् चापानि स
मानि जातानि इदमेवास्माकमिष्टं अथ अष्टाविंशतितमं क्षेत्रं समानेषु वृत्तेषु समानचापानां
पूर्णजीवाः समानाः भवंति यथा अवजवृत्ते दहरुवृत्ते वज चापहरुचापे समाने कल्पिते तदा वज
पूर्णज्याहरुपूर्णज्या समाना भविष्यति अनयोः वृत्तयोः केंद्रं वचिन्हं तचिन्हं कल्पितं ववजतह
रुत्रिभुजद्वयं कल्पितं अनयोर्भुजाः समाना भविष्यंति वजकोणो च समानो भविष्यतः वृत्ता
नां चापानां च समत्वात् तस्मात् वजहरु चापे समानौ भविष्यतः न्यासस्तु पूर्वोक्त एवं तदुपपन्नम
द्युक्तं एकोनत्रिंशत्तमं क्षेत्रं एकस्य चापस्यार्द्धं कर्तुमिष्यते यथा वअ
जचापं कल्पितं तत्र वजरेखा संयोज्या इयं रेखा दचिन्हे अर्द्धिता करणी

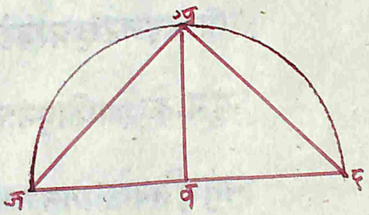

या अस्मात् चिन्हात् दअलंबउत्पाद्यः अयं तच्चापं अचिन्हे अर्द्धं करिष्य
ति कुतः अत्रोपपत्तिः वअरेखाजअरेखा संयोजनीया एते रेखे समाने भवीष्यतः कुतः वदज
दभुजयोः साम्यात् दअभुजः उभयोरेक एव दस्य द्वौ कोणौ समकोणौ स्तः तस्मात् वअचापंज
अचापं च समानं भविष्यति यथोक्तमुपपन्नं अथ त्रिंश
त्तमं क्षेत्रं वृत्तखंडपालेयः कोणः सः समकोणो भवति
यदि खंडं वृत्तार्द्धाद्धिकं तदा न्यूनकोणः स्यात् न्यूने खंडे
अधिकः स्यात् यथा अवजदवृत्ते अदववृत्तार्द्धं कल्पितं अ

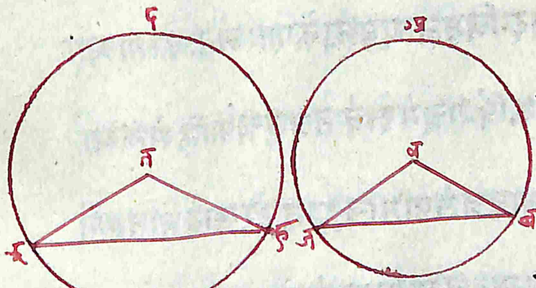

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यकेंद्रं ह चिन्हं कल्पितं वृत्तपालौ द चिन्हं कल्पितं बदरेखा अदरेखा च संयोजिता तदा अदब कोणः स
मकोणो भविष्यति अत्रोपपत्तिः दहरेखा योज्या तत्र अहद कोणः हदब कोणात् द्विगुणोस्ति कुतः

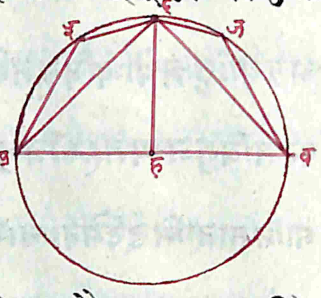

हद भुज अहब भुजौ समानौ स्तः बहद कोणः हद अ कोणात् द्विगुणोस्ति त
स्मात् अहद कोण बहद कोणयोर्योगः समकोणद्वयतुल्यः द्विगुणितः अद
ब कोण समानोस्ति तस्मात् अदब कोणः समकोणो जातः प्रकारांतरं
ब कोणाद कोणौ हदब त्रिभुजे समानौ स्तः हद अ त्रिभुजे द कोण अ कोणौ समानौ स्तः तदा अदब त्रिभु
जे ब कोण अ कोण योगः अदब कोणेन समानो जातः तस्मात् अयं अदब कोणः एकः समकोणो जा
तः पुनः प्रकारांतरं बदरेखा व चिन्हपर्यंतं वर्द्धनीया अदव कोणः अदब कोणेन समानो भविष्यति
अत्रोपपत्तिः अदव कोणः दअब दबअ योगेन समानः तत्र वबरेखायां अदरेखा लंबो जातः पुन
रपि अवज्ञद वृत्तखंडं अधिकमस्ति वृत्तार्द्धात् अस्मिन् खंडे अवद कोणः वा तत्तुल्यः अन्यकोणो वा
न्यूनः कोणोस्ति पुनः अदचापे ऊ चिन्हं कार्यं अऊरेखा दऊरेखा च संयोज्या अऊद कोणः अऊदब
चतुर्भुजे ब कोणेन सार्द्धं समकोणद्वयतुल्योस्ति ब कोणः न्यूनोस्ति ऊ कोणः अधिको भविष्यति
अयमधिक कोणः वृत्तार्द्धन्यून अऊद खंडेस्ति प्रकारांतरं अदब त्रिभुजे यदि दं समकोणोस्ति
अबव्यासे एकं वृत्तं कार्यं तत् द चिन्हे पतिष्यति यदि न पतिष्यति तदा अदरेखा वृत्तपर्यंतं कार्या तत्र
ज चिन्हं कार्यं ततो ब चिन्हपर्यंतं एका रेखा योज्या तदा त्रिभुजस्य बाह्यकोणः अंतःकोणश्च ए

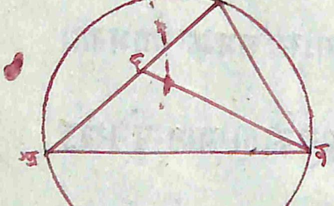

करूपः स्यात् इदं बाधितं अथ एकत्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र वृत्तपालि संलग्ना
एका रेखा कार्या रेखा कार्या रेखावृत्तसंपातचिह्नात् द रेखा वृत्तांतर्गता
एलि संलग्ना कार्या इयं रेखा तस्य वृत्तस्य खंडद्वयं करिष्यति एतद्रेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पूर्वरेखयोर्यौ द्वौ कोणौ जातौ तत्रैकतरकोणाद्भिन्नो यदि कृखंडगततत्कोणः समानो भवति यथा अज

वृत्ते दहरेखा बचिन्हे लग्नास्ति बचिन्हात् बझरेखा निष्कासिता अनया रेखया वृत्तस्य खंडद्वयं कृतम

स्ति तत्रैकं खंडं झअजबसंज्ञं जातं द्वितीयं झतबसंज्ञं तदा झबदकोणः झअजबवृत्तखंडपतितकोणः

तुल्यो भवति पुनः झबहकोणः झतबखंडगतकोणेन समानो भवति अस्योपपत्तिः बचिन्हकेंद्रयोः

बबरेखा संयोज्या इयं रेखा अचिन्हपर्यंतं वर्द्धनीया अझरेखा संयोज्या अझबकोणः अबबकोणौ स

मकोणौ स्तः झअबकोणः झबदकोणश्च प्रत्येकं झबअकोणयुतः समकोणो भवति तस्मात् एतौ

कोणौ समानौ जातौ पुनः झतबखंडे तचिन्हं कार्यं तझरेखा तबरेखा संयोज्या तदा झतबकोणः

झअबकोणसहितः द्वयोः समकोणयोः तुल्योस्ति तस्मात् झबहकोणेन तुल्यो जातः पुनः प्रकारां

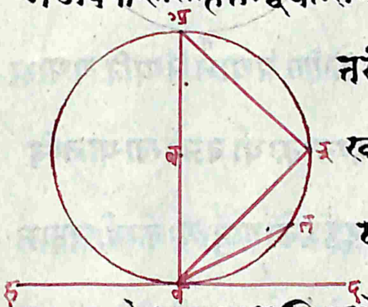

तरं झचिन्हात् झजरेखा दहरेखायाः समानांतरा कार्या जबरेखा बबरे

खा च संयोज्या इयं बबरेखा कचिन्हपर्यंतं वर्द्धनीया बकरेखा लंबोस्ति

दहरेखायां झजरेखायां च अनेन लंबेन झजरेखायाः अर्द्धं कृतं झकरे

खा कजरेखा समानास्ति बकरेखा अनयोरेकैवास्ति तदा बझजकोणः बजझकोणौ समानौ भवि

ष्यतः बझजकोणः झबदकोणसमानोस्ति तस्मात् झजबकोणः झबदकोणेन समानो जातः अ

थ द्वात्रिंशत्तमं क्षेत्रं एकस्यां रेखायां एकं वृत्तखंडं कजेमिति चिकीर्षास्ति इत्तखंडांतः अभीष्ट

कोणसमानः कोणो भवितुमर्हति यथा अबरेखा जदहकोणश्च कल्पितः अचिन्हे बअझकोणः क

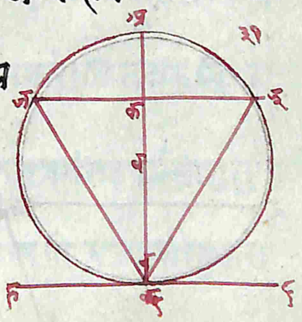

ल्पितकोणतुल्यः कार्यः अचिन्हात् झअरेखोपरि अवलंबः कार्यः बचिन्हेप

रि अबबकोणः बअबकोणेन तुल्यः कार्यः अबरेखा बबरेखा च वर्द्धनीया

यथा बचिन्हे मिलिष्यतः बकेंद्रं कृत्वा बअव्यासार्द्धेन अबरवृत्तं कार्यं तदा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अतवढत्तखंडं चिकीर्षितं खंडं जातं अत्रोपपत्तिः ऊअरेखा अवरेखोपरि लंबोस्ति इयं वृत्तपालौ लगिष्य
ति वृत्तं न भेत्स्यति इयं रेखा यस्मिन् चिन्हे लग्नास्ति तस्मात् चिन्हात् निःसृता अवरेखया वृत्तस्य खंड
द्वयं कृतमस्ति तत्र कं खंडं अतवसंज्ञमस्ति तस्मिन् वअऊकोणेन तुल्यः कोणः भवितुमर्हति जदहको
णेनापि तुल्योपि भविष्यति जदहाकोणः यदि अधिककोणोस्ति तदा अवलंबः अऊरेखा अवरेख
योर्मध्ये पतिष्यति यथा उपरितनशकले पतितः यदि सन्यूनकोणः स्यात् तदा अवलंबः अऊरेखा
अवरेखयोर्वहिः पतिष्यति यदि स समकोणः स्यात् तदा अवलंबः

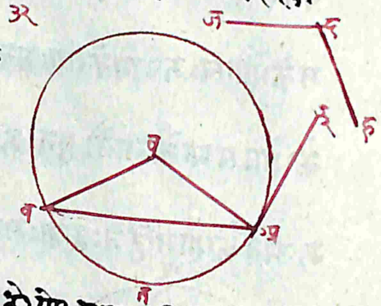

अवरेखोपरि पतिष्यति पुनः एतस्य क्षेत्रद्वयं एतादृशमस्ति अ
थत्रयः त्रिंशत्तमं क्षेत्रं अभीष्टवृत्तस्य एकखंडं पृथक् कार्यमिति
चिकीर्षास्ति कीदृशं खंडमस्ति यस्मिन् खंडे कल्पितकोणेन तुल्यः कोणः यथा भविष्यति यथा अ
वजवृत्ते दहऊकोणः कल्पितः जचिन्हात् तजवरेखा वृत्तपालिलग्ना कार्या वजरेखाया जचि

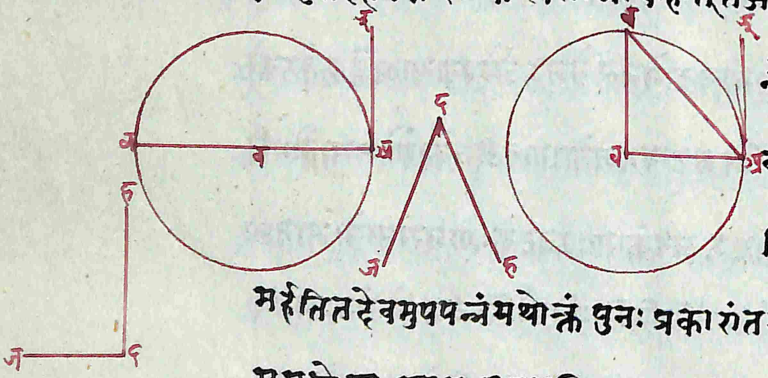

न्होपरि वजवकोणः दहऊकोणतुल्यः कार्यः तदा ज
वरेखावृत्तात् वअजखंडं पृथक् करिष्यति कीदृश
मिदं खंडं वजवकोणतुल्यः अस्मिन् कोणो भवितु
मर्हतीति तद्वमुपपन्नं यथोक्तं पुनः प्रकारांतरं वृत्तस्य केंद्रं व चिन्हं कल्पितं कल्पितकोणः यदि
समकोणः स्यात् तदा जचिन्हात् व्यासरेखा निष्काशनीया तदा व्यासः वृत्तस्य समानं खंडद्वयं

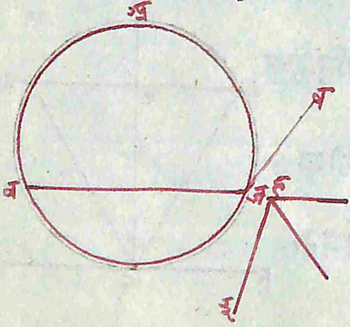

करिष्यति यदा कल्पितकोणः समकोणो न भविष्यति तदा हऊरेखा
तचिन्हपर्यंतं वर्द्धनीया दहऊकोणः दहतकोणः एतयोर्द्वयोर्मध्ये
एकः न्यूनकोणात् पुनः हचिन्होपरि हऊरेखायाः सकाशात् ऊह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

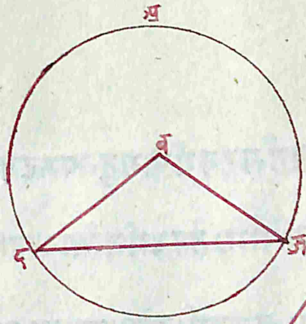

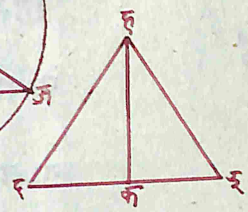

ककोणः दहऊकोणेन तुल्यः कार्यः हदरेखा हकरेखा च समाना कार्या ।
हकरेखा योजनीया पुनर्बजरेखा योजनीया पुनः जचिह्नोपरि बज
बकोणः हदककोणेन तुल्यः कार्यः बदरेखा योजनीया तदा बबजको
णः बजबकोणेन तुल्यो भविष्यति अयं हकदकोणेन तुल्यो जातः हकदकोणः हदककोणेन समोऽस्ति
तस्मात् जबबकोणः केंद्रगतः कहदकोणेन तुल्यो जातः अयं केंद्रगतः कोणः जअबकोणः वृत्त
खंडांतःपतितपालिगतकोणाभ्यः द्विगुणोऽस्ति तस्मात् अस्मिन् खंडे दहऊकोणेन तुल्यः कोणः भ
विष्यति द्वितीयखंडे दहतकोणतुल्यः कोणो भविष्यति तदेवमुपपन्नं यथोक्तं अथ चतुस्त्रिंशत्त

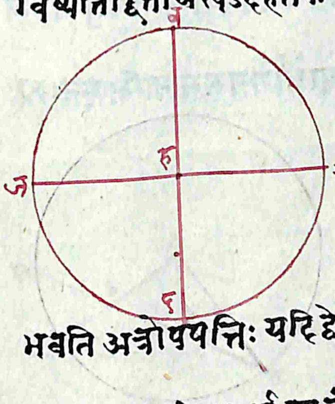

मं क्षेत्रं वृत्ते द्वे पूर्णज्ये यदि संपातं कुरुतः तदैकस्याः खंडद्वयघातः
द्वितीयायाः खंडद्वयघातेन तुल्यो भवति यथा अबवृत्ते अजबदरेख
योः संपातः हचिह्नो जातः तदा अहहजघातः बहहदघातेन समानो
भवति अत्रोपपत्तिः यदि द्वे पूर्णज्ये व्यासरूपे भवतः तदा प्रकटैवोपपत्तिः पुनः यदि तयोः एका

३४

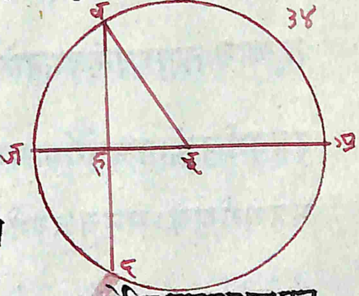

व्यासरूपा द्वितीया पूर्णज्या लंबवत् संपातं व्यासरेखायां करोति तत्र अ
जव्यासः ऊकेंद्रकल्पितं पुनः ऊदरेखा संयोजिता अहहजघातः ऊहव
र्गयुक्तः ऊजवर्गतुल्यो भवति ऊजवर्गः ऊदवर्गतुल्योऽस्ति ऊदवर्गः ऊहव
र्गहदवर्गयोगेन तुल्योऽस्ति पुनः ऊहवर्गः द्वयोः शोध्यः तदा अहहजघातः हदवर्गेण बहहदघाततु

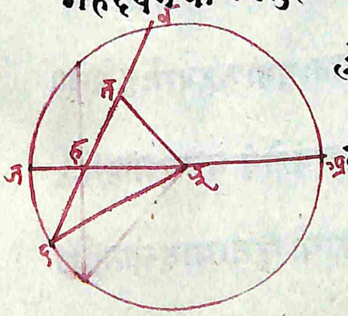

ल्यो न समानो जातः यदि बदरेखा लंबवत् संपातं न करोति तदा ऊचिह्ना
त् ऊतलंबः बदरेखोपरि कार्यः अहहजघातः ऊतवर्गतहवर्गयोगतु
ल्यो न ऊहवर्गेण युक्तः ऊजवर्गेण समानो भविष्यति ऊजवर्गस्तु ऊत्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

59

वर्गत दवर्गयोगतुल्यरूदवर्गेणासमानोस्ति पुनः रूतवर्गः द्वयोः शोध्यः तदा अहहजघातहत्तवर्ग
योर्योगः तदवर्गतुल्यो अवसिष्टः स्यात् पुनरपिवहहदघाततहवर्गयोगः तदवर्गेण तुल्योस्ति पु
नः तहवर्गः द्वयोः शोध्यः तदा अहहजघातः वहहदघातेन तुल्यो अवसिष्टः यदिकापितयोर्व्या
सरूपानभवति तदा तयोर्मध्यो या अजरेखा सा द्वितीयारेखायाः अर्द्धसंपातं करोति तदारूव
न्हात् रूवलंबः अजरेखायां कार्यः रूजरेखारूदरेखाच संयोज्या यदि रूवरेखारूदरेखायांप
तिष्यति तदा अहहजघातः वहवर्गयुक्तः वजवर्गेण समानोस्ति पुनः रूववर्गः द्वयोर्योज्यः त
दा अहहजघातः वहवर्गरूववर्गयोगेन रूहवर्गतुल्येन युक्तः वजवर्गरूववर्गयोगेन तुल्योस्ति
रूजवर्गेणापि तुल्योस्ति रूजवर्गः रूदवर्गतुल्यः रूहवर्गहदवर्गयोर्योगेन समानोस्ति पुनः रूह
वर्गः द्वयोः शोध्यः तदा अहहजघातः वहहदघाततुल्येन हदवर्गेण

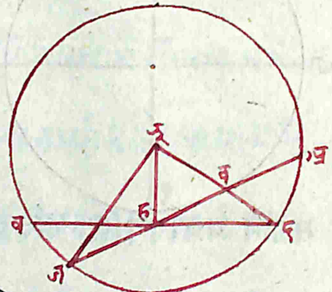

समानः अवशिष्यते यदितयोर्मध्ये कापिव्यासरूपान्नभवति नाप्ये
का द्वितीयरेखायाः ऽर्द्धसंपातं करोति एकनापि द्वितीयोपरि लंबव
त् स्यात् तदा रूवलंबरूतलंबौ रूहरेखायाः एकदिशि भवतः वा दिग्द्वये भवतः तदा अहहजघातः
वहवर्गयुक्तः वजवर्गेण समानोस्ति वरूवर्गः द्वयोर्योज्यः तदा अहहजघातः वहवर्गवरूवर्गयोगतुल्य
रूहवर्गयुक्तः सन् वजवर्गवरूवर्गयोगतुल्यरूजवर्गेण समानः स्यात् पुनरपि वहहदघाततहव
र्गयोर्योगः तदवर्गसमानोस्ति पुनः तरूवर्गः द्वयोर्योज्यते तदा वहहदघातः तहवर्गतरूवर्गयोग
तुल्यरूहवर्गेन युतः सन् तदवर्गतरूवर्गयोगतुल्यरूहवर्गेणसमानो जातः पुनः रूहवर्गः द्वयोः शो
ध्यः तदा अहहजघातः वहहदघातेन तुल्यः अवशिष्यते अथ पंचत्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र वृत्ताद्बहिर्द्दू
रस्थिते कस्मिन्नपि चिह्नात् एका रेखा कर्णानुकारा वृत्तपालिमात्रलग्ना कार्या द्वितीया वृत्तान्तर्गता

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ऊर्ध्वाधः पालिलग्ना कार्या सा वृत्तस्य बहिः
स्थिता स्यात्खंडेन गुणिता सा प्रथमरेखावर्गे
ण तुल्या स्यात् यथा अवजद वृत्ते दबिन्दुः हज
परेखा वृत्तगता द्वितीया दअरेखा वृत्तपालि
लग्ना प्रथमा कल्पिता तदा बदबदजघातः ह

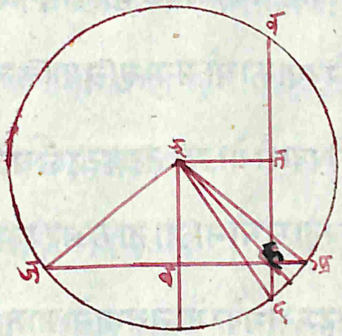

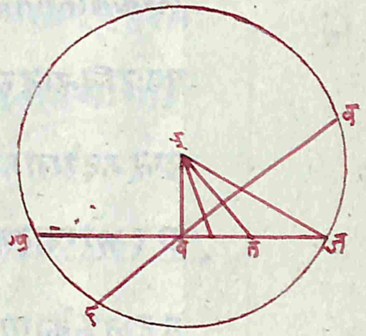

अवर्गयुक्तः हदवर्गेण तुल्योस्ति हदवर्गस्तु दअवर्ग अहवर्गयोगेन तुल्योस्ति दअवर्ग हजव
र्गयोगेनापि तुल्यः हअवर्गः हअवर्गतुल्योस्ति पुनः हजवर्गः द्वयोः शोध्यः तदा बददजघातः
दअवर्गेण तुल्य अवशिष्यते यदि केंद्रगा न भवति तदा हदरेखा हजरेखा संयोज्या हबिन्दो
त् बदरेखोपरि हऋलंबः कार्यः तदा बददजघातः ऋजवर्गयुक्तः ऋदवर्गेण तुल्योस्ति पुनः

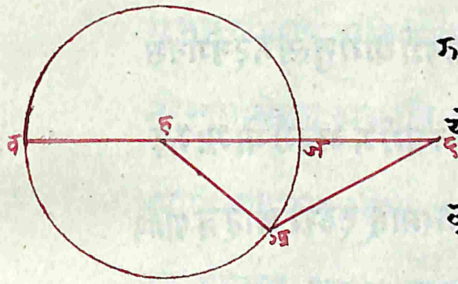

ऋहवर्गः द्वयोर्योज्यः तदा बददजघातः हजवर्गेण ऋजवर्गहऋवर्ग
योगः तुल्येन युक्तः ऋदवर्गऋहवर्गयोगेन हदवर्गेण समोस्ति हअ
वर्गसम हजवर्ग दअवर्गयोगेनापि समोस्ति पुनः हजवर्गः द्वयोः
शोध्यः तदा बददजघातः दअवर्गतुल्यः स्यात् षट्त्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र बहिःस्थचिन्हात्
वृत्तपर्यन्तं द्वे रेखे कार्ये तत्रैका वृत्तान्तर्गता द्वि
तीया पालिलग्ना कार्या द्वितीयावृत्तस्य प्रथ
मपालिपर्यन्तं कार्या तत्रान्तर्गता निजबहिःस्थ
खंडेन गुणिता द्वितीयरेखावर्गतुल्या चेत् तदा
द्वितीयरेखा वृत्तान्तर्गता नैव स्यात् किंच पालि

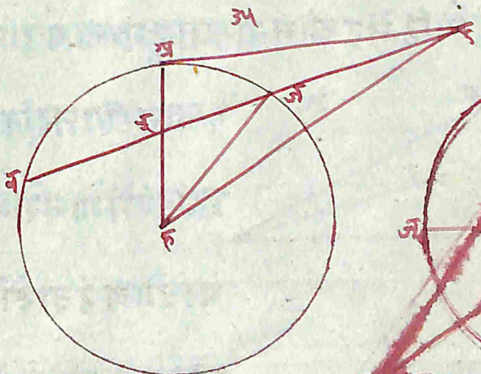

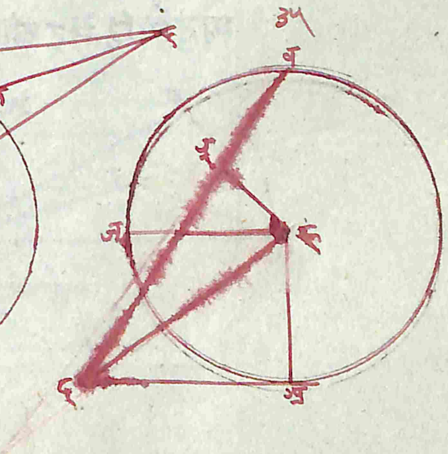

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लग्ना बहिर्गतैव भवति यथा अबज वृत्तं दचिन्हं दजबरेखा वृत्तान्तर्गता दअरेखा द्वितीया कल्पिता
पुनः दचिन्हात् दहरेखा कार्या यथा वृत्तपालिलग्ना स्यात् वृत्तान्तर्गता न भवति तथा कार्या पुनः रुकें
द्रात् रुदरेखा रुहरेखा संयोज्या तदा बदद जघातः दअवर्गेन समानोस्ति दहवर्गेणापि समानः त
दा दअरेखा दहरेखा समाना जाता रुअरेखा समाना स्त्येव पुनः रुदरेखा द्वयोः एकास्ति तस्मा
त् दअरु कोण दहरु समकोणेन समानो जातः दअरु कोणोपि समकोणो जातः दअलंबो जातः
अरुरेखोपरि तस्मात् दअरेखा वृत्तपालिसंलग्ना जाता न च

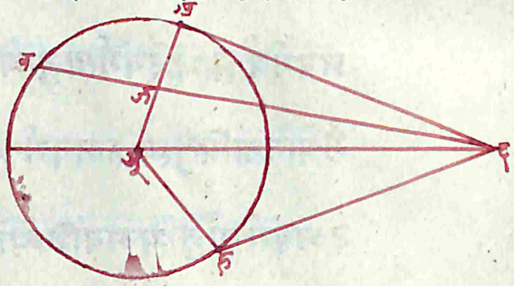

वृत्तान्तर्गता तदेव समुपपन्नं यथोक्तं प्रकारान्तरं रुअरेखा रुज
रेखा संयोज्या रुचिन्हात् बदरेखोपरि रुवलंबः कार्यः तदा बद
दजघात जववर्गयोगः वदवर्गेन समानोस्ति पुनः वरुवर्गः योज्यः तदा बदद जघातः जववरु
वर्गयोगतुल्य रुजवर्गेन तत्समेन [illegible] वर्गेण युतः सन् वदवर्ग वरुवर्गयोगतुल्य रुदवर्गेन स
मानोस्ति बदद जघातः दअवर्गेण समानोस्ति तस्मात् दअवर्ग रुअवर्ग रुअवर्गयोगः रुद
वर्गेण सदृस समानः तस्मात् रुअद कोणः समकोणो जातः तस्मात् दअरेखा वृत्तपालि
लग्ना भविष्यति न वृत्तान्तर्गता ॥ इदमेवास्माकमिष्टं ॥ श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंह
स्य तुष्ट्यै द्विजेंद्र श्रीमत्सम्राड् जगन्नाथ इति समभिधारूढितेन प्रणीते ग्रंथेस्मिन्नाम्नि

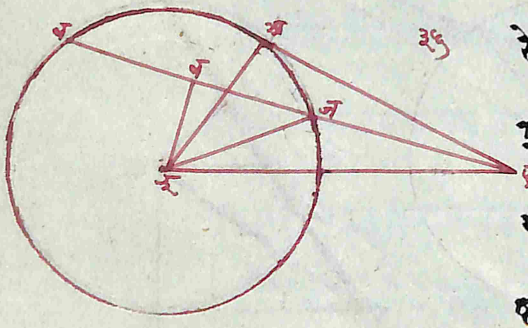

३५

रेखागणित इति सुकोणावबोधप्रदातरि ध्यायो ध्येतमोहापह
इहविरंतेगोचरोभूत् तृतीयः इति तृतीयोध्यायः ॥ अथ चतुर्थोध्या
यः षोडशक्षेत्रैर्निरूप्यते अथ प्रथमं क्षेत्रं वृत्तान्तः अभी
ष्टरेखातुल्या पूर्णज्याकर्तुमिष्टास्तीति अभीष्टरेखा वृत्तव्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साद्द्धिका नापेक्षिता तथाक ल्पनीया यथा अवजवृत्तं दहरेखा कल्पिता अस्मिन् वृत्ते वज्र

व्यासः कार्य्यः अस्मात् दहरेखातुल्या रुजरेखा पृथक् कार्या पुनः जकेंद्रात् जरुव्यासार्द्धे

न अरुववृत्तं कार्यं अजरेखा संयोज्या इयं पूर्णज्या अभीष्ट

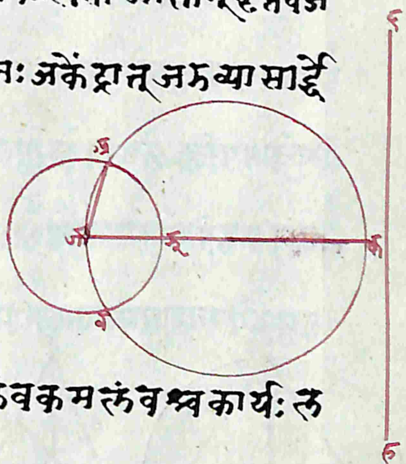

रेखातुल्या जाता प्रकारांतरं दहरेखा माःरु चिन्हे अई कार्यं

वृत्तस्य वकेंद्रं कल्पनीयं वचिन्हाद् उभयतः दरुतुल्या वकरे

खा वनरेखा पृथक् कार्या पुनः ताचिन्हात् कचिन्हात् तल लंबक मरूंव श्व कार्यः ल

मरेखा संयोज्या इयं लमरेखा अभीष्टरेखातुल्या पूर्णज्या जाता कुतः तक तुल्या लात्

दहतुल्यत्वाच्च अथ द्वितीयं क्षेत्रं वृत्तांतः त्रिभुजं कर्त्तव्यमस्ति यस्य त्रिभुजस्य कोणाः अभी

ष्टत्रिभुजस्य कोणैस्तुल्या यथा भवंति यथा अवजवृत्तं दहरुत्रिभुजं कल्पितं तदा वतरेखा अवजवृत्ते अचि

न्हे संलग्ना कार्या अचिन्होपरि वअवकोणः हकोणतुल्यः कार्यः तअजकोणः रुकोणतुल्यः कार्यः व

नरेखा संयोज्या अवजत्रिभुजं इष्टं जातं अत्रोपपत्तिः अजवकोणः वअवकोणतुल्योस्ति हकोणतु

ल्योपि जातः अवजकोणः जअतकोणतुल्योस्ति तदा रुकोणतुल्यो जातः शेषः वअजकोणः दकोण

दकोणतुल्यः इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं हन्यूनकोणस्य दहभुजहरुभुजयोः वचिन्हे तचिन्हे अ

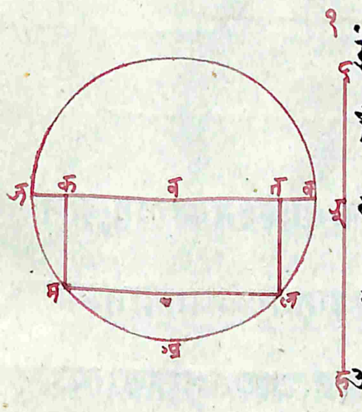

ई कार्यं वचिन्हतचिन्हाभ्यां द्वौ लंबौ निष्कासिनीयौ

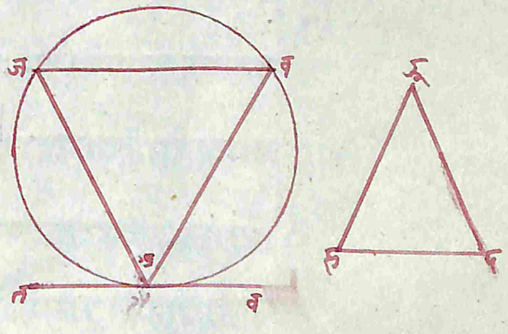

नौ कचिन्हे मिलिष्यतः पुनः कदरेखा करुरेखा

करुरेखा वसंयोज्याः एताः तिस्रो रेखाः समा

नाः भविष्यंति तस्य वृत्तस्य लकेंद्रं कल्पनीयं ल

अरेखा योज्या लचिन्होपरि अलवकोणः दक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हकोणतुल्यः कार्यः पुनः अलजकोणः दकरुकोणतुल्यः कार्यः शेषः लजकोणः हकरुकोणतुल्यः
स्यात् पुनः अवरेखा अजरेखा वजरेखा च संयोज्या तदा अवज त्रिभुजं अस्माकमिष्टं स्यात्
अत्रोपपत्तिः लअवकोणलवअकोणौ समानौ स्तः कदहकोणकहदकोणौ समानौ अलवको
णदकहकोणौ समानौ स्तः तस्मात् अकोणदकोणौ वकोणहकोणौ च समानौ जातौ अनेनै
वप्रकारेण शेषकोणा अपि समाना जाताः अथ तृतीयं क्षेत्रं वृत्तोपरि तथा त्रिभुजं कल्पनीयं

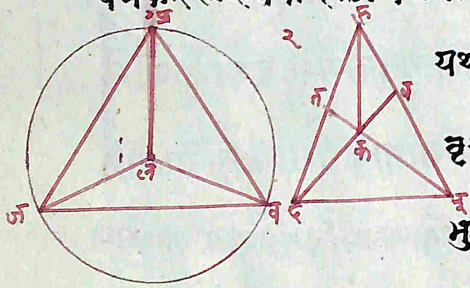

यथा तस्य कोणा अभीष्टत्रिभुजकोणतुल्या भवन्ति यथा अवज
वृत्तं दहरु त्रिभुजं कल्पितं हरुभुजः कचिह्नपर्यन्तं वर्द्धनीयः रुह
भुजः तचिह्नपर्यन्तं वर्द्धनीयः वचिह्नं वृत्तस्य केन्द्रं कल्पितं वरे
खा योजिता वचिह्नोपरि ववअकोणः दहतकोणतुल्यः कार्यः ववजकोण दरुककोणतुल्यः का
र्यः वचिह्नात् अचिह्नात् जचिह्नाच्च तिस्रो रेखा वृत्तपालिलग्ना कार्याः तथा वर्द्धनीया यथा ल
चिह्न मचिह्न नचिह्नेषु यथाक्रमं लग्नाः स्युः तस्मात् लम

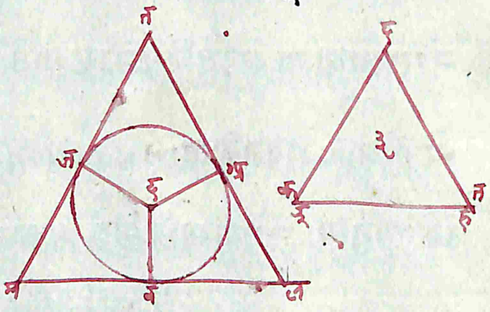

न त्रिभुजमिष्टं जातं अस्योपपत्तिः यच्चतुर्भुजमस्ति त
स्य चतुःकोणयोगः चतुःसमकोणतुल्यः तस्मात् अलव
ब चतुर्भुजे असमकोणः वसमकोणश्चास्ति तदा ल
कोणवकोणयोर्योगोऽपि समकोणद्वयतुल्यो जातः
यथा दहतकोणदहरुकोणयोगः द्वयोः समकोणयोस्तुल्यः अववकोणः दहतकोणतुल्यः त
स्मात् दहरुकोणः लकोणतुल्यो जातः अनेनैव प्रकारेण दरुहकोणतुल्यो जातः तस्मा
त् शेषो दकोण तकोणौ समानौ जातौ तदेवमुपपन्नं यथोक्तं पुनः प्रकारान्तरं हकोणरु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कोणौ रेखाद्वयेन अर्द्धितौ कार्यौ एते रेखे त्रिभुजान्तः तच्चिन्हे संपातं करिष्यतः पुनः तच्चिन्हा

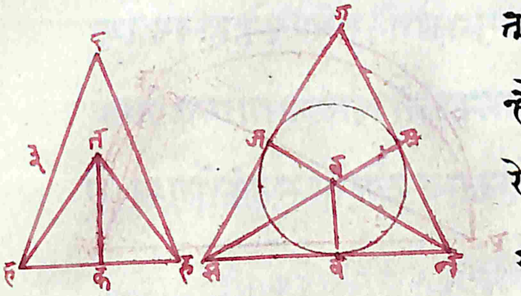

त् हरुभुजोपरि तकलंबः कार्यः पुनः ववरेखा कार्या पुनः वचि
न्होपरि ववनकोणः कतहकोणतुल्यः कार्यः वचिन्हात् एका
रेखा पालिसंलग्ना कार्या पुनः इयं रेखा वनरेखा च वर्द्धनी
या नचिन्हे यथा संपातं करिष्यतः तस्मात् वनवकोणः
कहतकोणतुल्यो जातः वचिन्हात् नवसकोणः हतरुकोणतुल्यः कार्यः नवरेखा वर्द्धनीया य
था वसरेखोपरि सचिन्हे संपातं करोति तस्मात् वसवकोणः करुतकोणतुल्यो जातः पुनः न
चिन्हात् सचिन्हात् तथा द्वे रेखे कार्ये यथा वृत्तलग्ने स्तः गचिन्हपर्यंतं वर्द्धनीये तस्मात्
नसगत्रिभुजं इष्टं जातं अस्योपपत्तिः अवरेखा वजरेखा संयोज्या वअरेखा समानास्ति वनरेखा
त्रिभुजद्वयेपि एके वअकोणवकोणौ समकोणौ स्तः तस्मात् अनवकोणवनवकोणौ समानौ जा
तौ पुनः अनवकोणदहरुकोणतुल्यो जातः एवं जसवकोणः दरुहकोणसमानो जातः त
स्मात् शेषौ दकोणौ तुल्यौ जातौ अथ चतुर्थः क्षेत्रं त्रिभुजान्तः वृत्तं कर्त्तुमिष्टमस्ति अवजत्रि
भुजं कल्पितं पुनः वकोणजकोणौ रेखाद्वयेन अर्द्धितौ कार्यौ तद्रेखाद्वयं रुचिन्हे मिलि

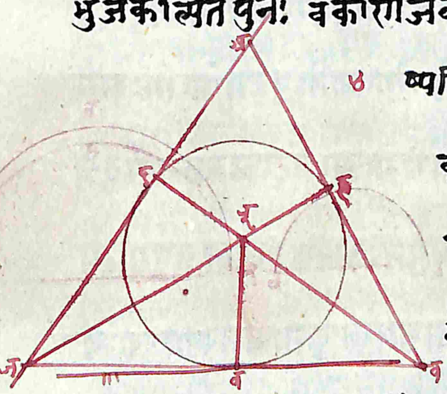

४ ष्यति पुनः रुचिन्हात् रुद लंब रुह लंब रुव लंब रुव लंबाः भुजेषु
कार्याः एते त्रयो लंबाः मिथः समानाः भवति कुतः रुवबकोणरु
वहकोणौ रुहवत्रिभुजे च समानौ स्तः पुनः वकोणहकोणौ सम
कोणौ स्तः तस्मात् रुव भुज रुह भुज द्वयोस्तु भुजयोः एक एवा
स्ति जरु च भुजौ समानौ जातौ एवं रुवजत्रिभुजे रुदजत्रिभुजे भुजाः मिथः समानाः पुनः रुकें

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

52

द्रं कृत्वा अन्यतमलंबव्यासार्द्धेन दहबवृत्तं कार्यं इदं वृत्तं अस्माकमिष्टं अथ पंचमं क्षेत्रं यदि त्रिभु
जोपरि वृत्तं कर्त्तुमिच्छास्ति यथा अबजत्रिभुजं कल्पितं अबभुज अजभुजयोश्चिन्हे हचिन्हे च अ
र्द्धे कार्ये दझलंबहझलंबौ कार्यौ यथा झचिन्हे लग्नौ स्तः झअझबझजरेखासंयोज्या एताः तिस्रः
समानाः स्युः दबदअरेखयोः समत्वात् दझभुजस्तूभयत्र एक एव दकोणौ समकोणौ स्तः ए

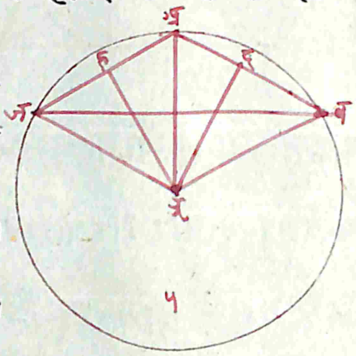

वं अझहत्रिभुजे जझहत्रिभुजे बोध्यं झचिन्हं केंद्रं कृत्वा अन्यतमेर
खाव्यासार्द्धं कृत्वा अबजवृत्तं कार्यं इदमेवास्माकमिष्टं दझलंबह
झलंबयोः संपातः त्रिभुजाद्बहिः पतति यथा पूर्ववृत्ते अथवा
त्रिभुजांतर्भवति वा भुजोपरि अथ षष्ठं क्षेत्रं वृत्तांतः समको

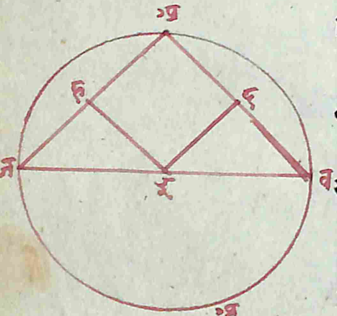

णसमचतुर्भुजं क्षेत्रं कर्त्तुमिच्छास्ति यथा· अबजदवृत्तं कल्पितं हकेंद्रं च तदा वृत्तांतः अज
व्यासबदव्यासयोः संपातः समकोणोस्ति पुनः अबरेखा बजरेखा जदरेखा दअरेखाः सं
योज्याः तदेष्टं चतुर्भुजमुत्पन्नं कुतः चतुर्णां त्रिभुजानां भुजानां कोणानां च समत्वात् प्र
कारांतरं वृत्ते प्रथमं हझरेखा कार्या पुनः झचिह्नात् झबतरेखा वृत्तपालिलग्ना कार्या झ

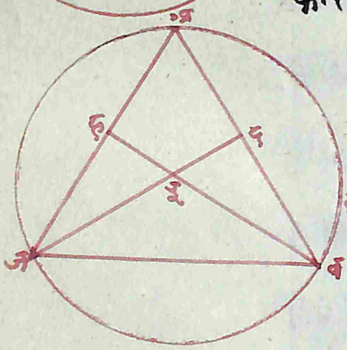

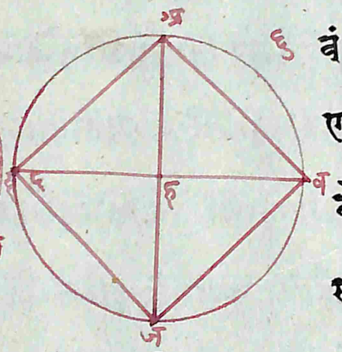

६ बं कृतं प्रत्येकं झहतुल्यं कार्यं हबरेखा हतरेखा योज्या तदा बको
णतकोणौ प्रत्येकमर्द्धसमकोणौ जातौ बहतकोणः सम
कोणो जातः पुनः अजरेखा संयोज्या तदा अझजचापं वृत्त
स्य चतुर्थांशो भविष्यति तस्य पुनः अबपूर्णज्या दजपूर्णज्ये
अजपूर्णज्या तुल्ये कार्ये पुनर्बदरेखा योज्या तदेष्टं चतुर्भुजमुत्पन्नं कुतः चतस्रो रेखाः च
तुर्णां पादानां पूर्णज्याः संति चत्वारः कोणाः समकोणाः संति संतीति अथ सप्तमं क्षेत्रं वृत्तो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

परिसमकोणसमचतुर्भुजं कर्तव्यमस्ति यथा अबजदवृत्तं कल्पितं अस्मिन् अजव्यासबदव्यासौ स
मकोणसंपातं कुर्वतौ हचिन्हकेंद्रसंलग्नौ कार्यौ व्यासयोः प्रांते

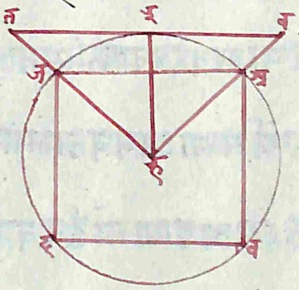

भ्यः चतुस्रः रेखा वृत्तपालिलग्नाः कार्याः एताः रेखाः तधवतकचि
न्हेषु संपातं करिष्यंति इदं समकोणसमचतुर्भुजमिष्टं जातं
अत्रोपपत्तिः तहक्षेत्रस्य भुजाः समानांतराः संति अहबकोणाः संति अस्य क्षेत्रस्य कोणाः
समकोणाः संति तकोणः समकोणोस्ति इदं क्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजमुसं तहअहबरे

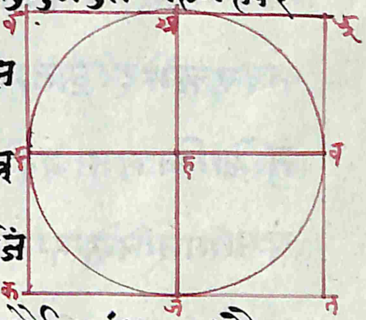

खयोः समत्वात् एवं शेषेषु क्षेत्रत्रयं समकोणसमचतुर्भुजं जातं त
स्मात् तक क्षेत्रमपि समकोणसमचतुर्भुजं जातं अष्टमं क्षेत्रं तत्र
समकोणसमचतुर्भुजांतर्वृत्तं कर्तुमिच्छास्ति यथा अबजदचतुर्भुजं
कल्पितं तस्मात् अबभुजअदभुजौ तचिन्हहचिन्हयोः द्विखंडितौ कार्यौ हचिन्हतचिन्हलम्बौ क
चिन्हसंलग्नौ कार्यौ तदा एतस्य क्षेत्रस्य चत्वारि समकोणसमचतुर्भुजानि क्षेत्राणि भविष्यं
ति तस्मात् कहकतकबकवनचतस्रः रेखाः समाना भविष्यंति पुनः कचिन्हकेंद्रं कृत्वा अन्य

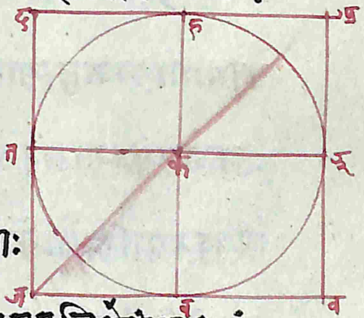

तमरेखाव्यासार्धं कृत्वा वृत्तं कार्यं तदेष्टवृत्तं स्यात् अथ नवमं क्षेत्रं स
मकोणसमचतुर्भुजोपरि वृत्तं कर्तुमिच्छास्ति यथा अबजदक्षेत्रं कल्पि
तं अजकर्णबदकर्णौ हचिन्हे संपातं कुर्वतौ कार्यौ तदा हअ हज हदरेखाः
समानाः संति कुतः अस्य क्षेत्रस्य चतुर्णां भुजानां समत्वात् अबजदचिन्हे[illegible]नां
अष्टौ कोणाः समानाः संति पुनः हकेंद्रं कृत्वा अन्यतरैः रेखाव्यासार्धेन वृत्तं कार्यं इद
मेवास्माकमिष्टं अथ दशमं क्षेत्रं एकं त्रिभुजं कर्तव्यमस्ति यस्य द्वौ भुजौ समानौ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

53

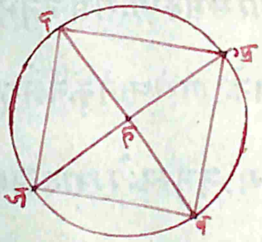

स्यातां भूम्याश्रितौ कोणौ मुखाश्रितकोणाद्द्विगुणौ स्यातां
यथा अबरेखा कल्पिता अस्याः रेखायाः जचिह्ने तथा खंडद्वयं
कार्यं यथा अबबजघातः अजवर्गतुल्यः स्यात् पुनः अकेंद्रं
कृत्वा अबव्यासार्द्धेन बहदवृत्तं कार्यं पुनः अजतुल्या बदपूर्णज्या कार्या अदरेखा
कार्या तस्मात् अबदत्रिभुजं इष्टं जातं अस्योपपत्तिः जदरेखा संयोज्या अजद
त्रिभुजोपरि अजदवृत्तं कार्यं बअबदरेखे वा चिह्नान्निःसृते स्तः तत्रैकया रेखया अ
जदवृत्तभेदः कृतः संपातद्वितीयास्पर्शस्यैव गता पुनः अबबजघातः बदवर्ग
तुल्योऽस्ति ततः बदरेखा अजदवृत्तपार्श्वस्पर्शस्यैव गतातया वृत्तभेदो न कृतः द्
यं यस्मिन् चिह्ने लग्नास्ति तस्मान्निःसृता दजरेखा वृत्तं भित्वा गतास्ति तया वृत्तस्य
खंडद्वयं कृतमस्ति तस्मात् जअदकोणः बदजकोणतुल्यो जातः पुनः जदअको
णः द्वयोः कोणयोर्योगः तदा बकोणतुल्यः बदअकोणः जदअकोण जअदकोण

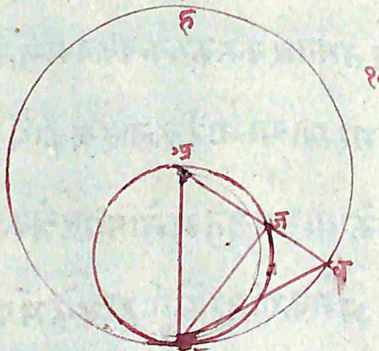

योगतुल्यो जातः अयं योगः बजदकोणतुल्योऽस्ति
तस्मात् अजतुल्या बदरेखा जदसमाना जाता तेन
जअदकोण जदअकोणौ समानौ जातौ तस्माद्
दभूम्याश्रितौ कोणौ अकोणाद्द्विगुणौ जातौ
इदमेवेष्टं अथवा प्रकारांतरेण अबदत्रिभुजस्य अकोणः दजबत्रिभुज
स्य जबकोणेन समानः बकोणः संपूर्णखंडद्वययोगतुल्य दकोणतुल्योऽस्ति अ
दजकोण दजबकोणतुल्यो जातः तस्मात् अजरेखातुल्या बदरेखा जदरेखास

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मानाभविष्यति अकोणः जदअकोणतुल्यो भविष्यति अयं अकोणः पूर्वं जदबकोणतुल्य
स्थितः तस्मात् अबदकोणः अदबकोणः प्रत्येकं द्विगुणितअकोणतुल्यो जातः इदमेवास्माक
मिष्टं प्रकारांतरं अबजदवृत्तं कार्यं हकेंद्रं कृत्वा पुनः एतद्वृत्तपालौ अचिन्हं कार्यं पुनः अचिन्हात्
अदरेखावृत्तपालिलग्नानिष्कास्या इयं व्यासतुल्या कार्या दबहजरेखासंयोज्या पुनः बकेंद्रं कृ
त्वा बआर्द्धव्यासेन जफवंदवृत्तार्द्धं कार्यं इदं वृत्तं बदरेखायाः वहिर्गमिष्यति कुतः बबतुल्य बजरे
खा अदतुल्यास्ति इयं अदरेखा दबरेखायाः अधिकास्ति पुनः जदरेखा बचिन्हपर्यंतं निष्कास्या
पुनः दकेंद्रं कृत्वा दअव्यासार्द्धेन अफचापं कार्यं इदं चापं जफबचापं फचिन्हे भेत्स्यति कुतः ब
बतुल्या दअरेखा बदरेखाया अधिकास्ति पुनः फज फब फद रेखा योजनीयाः तत्र फब फद रेखे
मिथः समाने कुतः बज दअ रेखयोः समानत्वात् पुनः फचिन्हात् फत लंब बजरेखोपरि निष्का
श्यः तस्मात् दबरेखा तचिन्होपरि अर्द्धिता भविष्यति फतज कोणः समकोणोस्ति फबज कोणः
अधिककोणो भविष्यति फजवर्गः फबवर्ग बजवर्ग द्विगुणजबबतघातयोगतुल्योस्ति द्विगु
णजबबतघातः जबबदघाततुल्योस्ति पुनः बजवर्ग जबबदघातयोगः दजजबघाततुल्यो
स्ति दअवर्गतुल्य फबवर्गः जदबदघातसमानोस्ति पुनः दजजबघात जददबघातयोगः जद
वर्गतुल्योस्ति तस्मात् जफवर्गजदवर्गौ समानौ जातौ तस्मात् जफ जदरेखे समाने जाते पुनः
जफदकोणजदफकोणावपि समानौ फबदकोणतुल्य जदफकोणः समानयोः बजफकोणयो
र्योगेन समानः तस्मात् जफदत्रिभुजस्य समयोर्भुजयोः जफदकोणः जदफकोणः प्रत्येकं
द्विगुणितजकोणतुल्योस्ति इदमेवास्माकमिष्टं अथैकादशांशक्षेत्रं अभीष्टवृत्तांतः समान
पंचभुजक्षेत्रं कर्तुमिच्छास्ति यथा अबजदवृत्तं कल्पितं दशामक्षेत्रोक्तवत् त्रिभुजं कार्यं तद्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

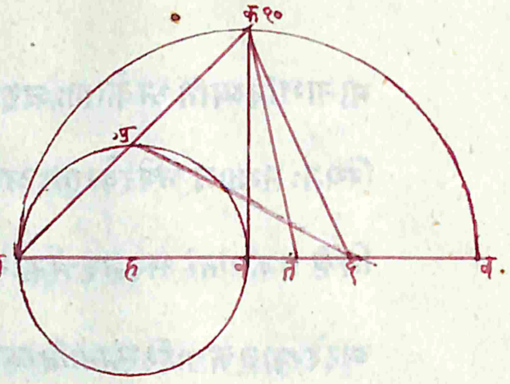

हरुत्रिभुजं कल्पितं वृत्तांतः अवजत्रिभुजं कार्यं यथा अस्य
त्रिभुजस्य कोणावहिः कल्पितत्रिभुजस्य कोणैः समानाः भ
विष्यंति वृत्तांतस्त्रिभुजं अवजं कल्पितं पुनः अवजकोणः अ
जवकोणः प्रत्येकं ववरेखया जतरेखया अर्द्धितः कार्यः
पुनः अवरेखा भजरेखा अतरेखा तवरेखाः संयोज्याः तस्मात् अतवजंवसमपंचभुजं क्षेत्रं जा
तं अस्योपपत्तिः बअजकोण अववकोण अजतकोण तजवकोण वअजकोणा मिथः समा
नाः एतेषां चापानि समानानि पूर्णजीवाश्च समानाः तस्मात् पंचभुजा अपि समाना जाताः
अस्य पंचभुजस्य यः कश्चित् कोणः पंच चापेषु चापत्रय लग्नोस्ति तस्मात् पंचकोणा अपि स
माना जाताः पुनः प्रकारांतरं तद्वृत्तस्य केंद्रं कल्पयित्वा रुअव्यासार्द्धं कार्यं रुचिन्हे अरुव
कोणः तादृशत्रिभुजस्य भूमितुल्य कोणः कार्यः रुचिन्हे वरुरेखायाः वरुजकोणः तादृश ए
व कार्यः पुनः रुचिन्हे दरुरेखायाः दरुहकोणः कार्यः त्रिभुजस्य कोणत्रययोगः समको
णद्वय तुल्यो भवति त्रिभुजस्य मुखकोणः एकसमकोणस्य पंचांशद्वयेन तुल्योस्ति यः
कोणः अस्माभिः कृतः प्रत्येकं चतुर्गुण पंचमांश तुल्य एकस्य समकोणस्यास्ति चतु
र्णां कोणानां योगः समकोणत्रयस्य समकोणपं
चमांशस्य कोणयोगेन तुल्योस्ति तस्मात् शेषः अ
रुहकोणः एकसमकोणस्य चतुर्गुण पंचमांशतु
ल्यो जातः तस्मात्पंच कोणा अपि समाना जाताः एते
षां चापानि पूर्णजीवाश्च समाना जाताः यदि अव

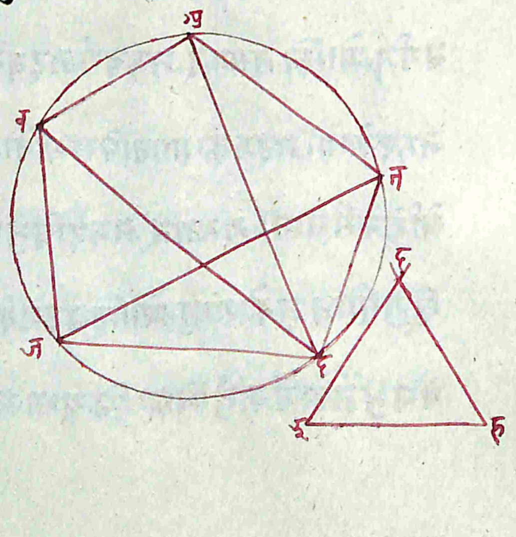

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चुजजददहहअपूर्णास्याः संयोजिताः तदा पंचसमभुजसमानकोणक्षेत्रं जातं इदमेवास्मा

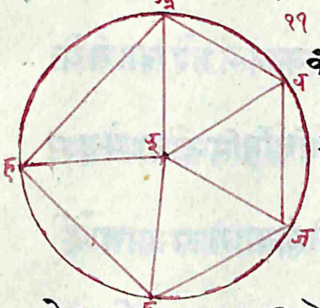

कमिष्टं अथ द्वादशक्षेत्रं तत्रवृत्तोपरि पंचसमभुजसमानकोणक्षे

त्रं कर्तुमिच्छास्ति पूर्ववृत्तात् पंचसमानभुजसमानकोणक्षेत्रं कार्यं

पंचकोणेभ्यः वृत्तपालिलग्नाः वहिः पंचरेखाः कार्याः एतासां पंच

रेखाः रुवतकलचिन्हेषु मिलिता भवंति पंचसमभुजक्षेत्रं जातं अत्रोपपत्तिः मकेंद्रकल्पि

ल्पितकेंद्रात् दशसु चिन्हेषु रेखाः संयोज्याः रुजरुदरेखे समाने स्तः पुनः मजमदरेखे

पि समाने मरुरेखा उभयोस्त्रिभुजयोरेकैव मरुजत्रिभुजस्य मरुदत्रिभुजस्य कोणा मिथः

समाना जाताः रुमजकोणः रुमदकोणश्च प्रसकं जमदकोणस्यार्द्धकोणोस्ति अयं जम

दकोणः दमहकोणेन समानोस्ति कुतः जदचापदहचापयोः समानत्वात् एवं दमवत्रिभुज

स्यवमहत्रिभुजस्य कोणा मिथः समानाः दमवकोणः दमहकोणस्यार्द्धमितोस्ति तस्मात्

दमवकोणः दमरुकोणेन समानो जातः दस्य कोणः द्वयं समकोण

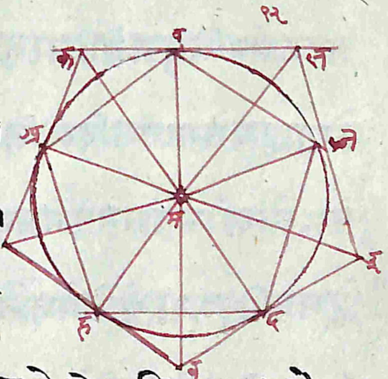

द्वयमस्ति मदभुजः द्वयोरेक एव तस्मात् मदरुत्रिभुजस्य मदवत्रि

भुजस्य च भुजाकोणाः समाना जाता एवं सर्वेपि भुजाः समानाः प्रका

रांतरं मअरेखा कार्या अचिन्हात् अवरुरेखाः वृत्तपालिलग्नाः का

र्या अमरेखायाः मचिन्होपरि अमरुकोणः अमवकोणो द्वाभ्यां क्षेत्रोक्तत्रिभुजमुखकोण

तुल्यौ कार्यौ मरुरेखा मवरेखा च दीर्घा कार्या यथा रुवरेखायां रुवचिन्हे संपातं करिष्यति तस्मा

त् रुमवकोणः चतुर्णां समकोणानां तुल्यौ कार्यौ मरुरेखा मवरेखा च दीर्घा कार्या [illegible] नां पंचमो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ङ्गो जातः पुनः बमतत्तमककमललमरु कोणाः पूर्वकोणतुल्याः कार्याः पंचकोणाः वृत्तस्यांप
चसमविभागाः भविष्यंति पुनः भुजाः मचसमानाः कार्याः पुनः चततककलल रुरेखाः संयो
ज्याः तस्मात् पंचत्रिभुजानां भुजाः कोणाश्च मिथः समाना जाताः एते सर्वे मिलिताः पंचस
मभुजसमानकोणक्षेत्रं जातं पुनः मचमजमदमहलंबाः कार्याः एते लंबाः मअव्यासार्द्धे
नतुल्या जाताः इति निश्चितं तस्मात् पंचसमभुजस्य भुजा वृत्तपालिलग्ना जाता इति इत्यु
पपन्नं अथ तत्र योदृशं क्षेत्रं तत्र पंचसमभुजस्य मध्ये एकं

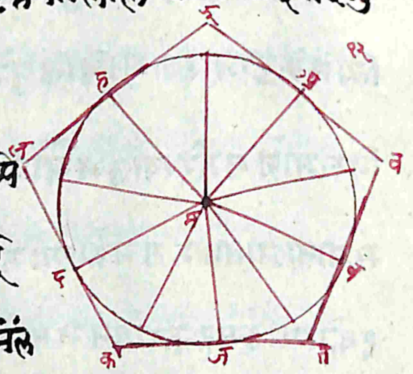

वृत्तं कर्तुमिच्छास्ति यथा अबजदह पंचसमभुजक्षेत्रं कल्पि
तं रेखाद्वयेन जकोणदकोणौ अर्द्धितौ कार्यौ पुनः द्वे रेखे वर्द्ध
नीये यथा रुचिन्हलग्ने भवतः पुनः रुचिन्हात् रुतरुकरुलरु मंल
बाः भुजेषु कार्याः एते लंबाः समाना भविष्यंति यदि रुबरुअरुह रेखाः संयोजिताः तदा रु
अदरु जबत्रिभुजयोः अदभुजजरुभुजौ बजभुजजरुभुजाभ्यां समानौ भविष्यतः एवं जस्य
कोणद्वयं समानं भविष्यति तस्मात् अदरुकोणजबरुकोणौ समानौ भविष्यतः प्रत्येकं अन
योः कोणः पंचसमभुजसमानकोणस्य एककोणार्द्धमितो भवति रुबअकोणः द्वितीया
र्द्धं भवति दरुबरुभुजौ समानौ भविष्यतः एवं शेषकोणाः पंचसमभुजसमानकोणानां अर्द्ध
मिता भविष्यंति याभिः रेखाभिः एते कोणाः अर्द्धिता जाताः ता अपि समाना स्युः तस्मात्
येषां त्रिभुजानां भूमयः पंचसमभुजस्य क्षेत्रस्य भुजरूपा संति तेषां त्रिभुजानां भुजाः को
णाश्च मिथः समानाः संति पुनः जस्य द्वयोः कोणयोः समानत्वात् बमकोणयोः समकोणत्वेन रु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बलं बऊमलंबौ समानौ जातौ इति निश्चितं एवं शेषलंबा अपि समाना भविष्यंति पुनः ऊचिन्हं केंद्रं कृ

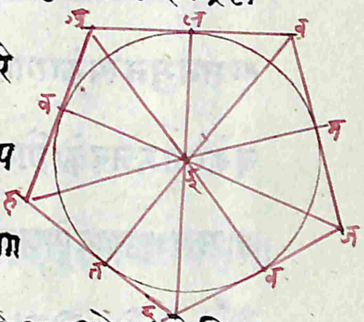

त्वा एकलंबार्द्धव्यासेन वृत्तं कलमहवृत्तं कार्यं इदमभीष्टवृत्तं जातं अथ याभ्यां रे
खाभ्यां जकोणदकोणौ अर्द्धितौ कृतौ ते रेखे पंचसमभुजक्षेत्रांतः मिलिष्य
तः अस्योपपत्तिः यदा जऊरेखा वर्द्धिता कृता तदा अबभुजे संपातं कुर्वती ना
मिष्यति यदि संपातं करिष्यति तदा बचिन्हे संपातः कृत इति कल्पितं जबरेखा दबरेखा योजिताः
पुनः जबबत्रिभुजे जदबत्रिभुजे जबजदौ भुजौ मिथः समानौ स्तः अबभुजः द्वयोरेक एवास्ति
जस्य द्वौ कोणौ समानौ तस्मात् जबअकोणः जदबकोणेन समानो जातः दहअकोणेन समानः पूर्वं
स्थितः इदं अशुद्धं पुनः अचिन्होपरि सा रेखा न गमिष्यति यदि गमिष्यति तदा जअरेखा दअरेखा
वर्द्धनीया प्रथमप्रकारेण निश्चितं जबअकोणः अदअकोणेन समानो जातः एवं सा रेखा दहभु
जे संपातं न करिष्यति हचिन्हेपि संपातं न करिष्यति तस्मात् सा जऊरेखा अहभुजे संपातं कुर्वती
गमिष्यति अनेन प्रकारेण दऊरेखा अबभुजे संपातं करिष्यति तस्मात् एते द्वे जऊदऊरेखे पंचस

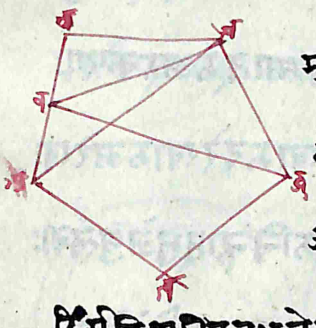

मभुजक्षेत्रस्यांतः संपातं करिष्यतः पुनः प्रकारांतरं समीपस्थं भुजद्वयं प्र
त्येकमर्द्धं कृत्वा अर्द्धचिन्हात् बऊ तऊ लंबौ कार्यौ एतौ द्वौ लंबौ पंचसमभु
जक्षेत्रस्यांतः मिलिष्यतः कुतः बऊलंबवर्द्धितश्चेत् पंचसमभुजक्षेत्राद्ब
हिर्गमिष्यति बजभुजे संपातं न करिष्यति पुनः तऊलंबः अहभुजे संपातं न करिष्यति तस्मात्
एतौ लंबौ बअभुजे मिलिष्यतः अथवा बहिर्मिलिष्यतः पुनः ऊदऊजरेखा योज्या पुनः दब
दतभुजयोः समानत्वेन ऊदस्य एकभुजत्वेन बतयोः समकोणत्वेन ऊदबकोणः ऊदतकोणौ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

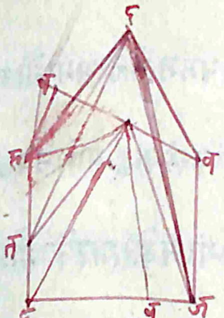

समानौ जातावितिनिश्चितं अनयोः कोणयोरन्यतरः कोणः पंचसमको
णसमभुजस्य कोणार्द्धतुल्योस्ति पुनः ऊवजत्रिभुजे ऊवदत्रिभुजे ऊद
वकोणऊजवकोणौ समानौ स्तः तस्मात् ऊजवकोणोपि पंचसमको
णसमभुजस्य क्षेत्रस्य कोणार्द्धेन तुल्यो जातः पुनः ऊजदत्रिभुजे ऊजवत्रिभुजे च स्यात् द्वौ को
णौ जवजदौ भुजौ मिथः समानौ स्तः ऊज भुजः उभयोरेक एवास्ति तस्मात् जदऊकोणसमभु
जस्य कोणान्न्यूनोस्ति अयं जवऊकोणो न तुल्यो जातः अथवा अथवा अधिको जातः इदम
शुद्धं तस्मात्तावुभौ लंबौ अंतः मिलिष्यतः पुनः ऊचिन्हात् लंबाः भुजोपरि निष्काशनीयाः ए
ते सर्वेपि लंबाः समाना भविष्यंति पुनः ततो वृत्तं कार्यं पुनरन्यप्रकारः अवभुजः नचि
न्हपर्यंतं निष्कासनीयः पुनः अवरेखोपरि वृत्तखंडं कार्यं जवनकोणतुल्यः वृत्तखंडे
कोणः भवितुमर्हति तथा कार्यं तत्खंडं अऊवं जातं तस्य ऊचिन्हे अर्द्धं कार्यं पुनः ऊअरेखा ऊव
रेखा च कार्या तदा ऊवअकोणः ऊअवकोणश्चैतौ समानौ अनयोर्योगः जवअकोणेन तुल्यः
तस्मात् प्रत्येकं पंचसमानकोणसमभुजस्य कोणार्द्धतुल्यो जातः तस्मात् ऊअहकोणः
ऊवजकोणः एतावपि तस्य क्षेत्रस्य कोणार्द्धतुल्यौ जातौ पुनः ऊजरेखा ऊदरेखा ऊअरेखा

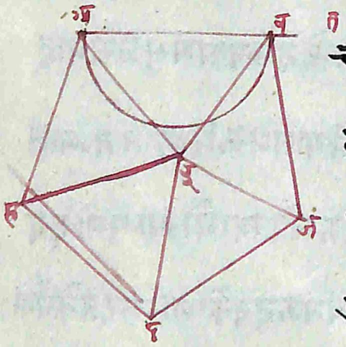

च कार्या त्रिभुजानां समानत्वं निश्चितं पुनः ऊचिन्हात् भुजेषु लंबाः
कार्याः एते लंबाः समानाः पुनः वृत्तं कार्यं अथ चतुर्दशं क्षेत्रं
पंचसमभुजोपरि वृत्तं चिकीर्षितमस्ति यथा अवजदहं पंचसमभु
जं कल्पितं पुनः जकोणदकोणौ रेखाभ्यां अर्द्धितौ कार्यौ तद्रेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

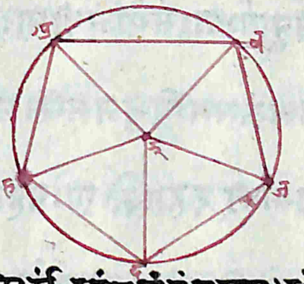

हृयं झ चिन्हे मिलिष्यति पुनः झब झअ झह रेखाः कार्याः एतानि
त्रिभुजानि एते भुजाश्च समाना भविष्यंति पश्चात् एकभुजं
व्यासार्द्धं कृत्वा वृत्तं कार्यं पुनः प्रकारांतरेण ॥ प्रथमं अज
रेखा अदरेखा संयोज्या पुनः अबज त्रिभुजोपरि अबज वृत्तं कार्यं इदं वृत्तं पंचसमभुजो
परि भविष्यति अत्रोपपत्तिः पंचसमभुजे क्षेत्रे त्रीणि त्रिभुजानि भवंति तस्मात् अस्य
पंचकोणाः षट्समकोणतुल्याः भवंति तत्रैककोणः एकसमकोणेन समकोणपंच
मांशयुतेन समानो जातः तदा बअजकोणः बजअकोणः प्रत्येकं समकोणस्य पंचमांश
द्वयेन तुल्यो जातः एवं हअदकोणोपि जअदकोणोपि तस्मात् बअदकोणः चतुर्गुणित
पंचमांशेन तुल्योस्ति अयं कोणः बजदकोणेन सहितः द्वयोः समकोणयोस्तुल्योस्ति
पुनः अबजकोणः अदजकोणेन सहितः द्वयोः समकोणयोस्तुल्यो जातः तस्मात् वृत्तं
दचिन्हे गमिष्यति अदरेखां भित्वा झचिन्हे गमिष्यतीति कल्पितं झजरेखा कार्या तदा अ
झजकोणः अदजकोणेन समानो जातः तस्मात् अंतस्थः कोणः बहिस्थः कोणः समानो

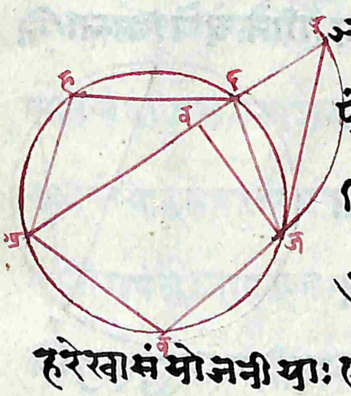

जातः अनेन प्रकारेण निश्चितं वृत्तं ह चिन्होपरि गमिष्यति अथ
पंचदशांशक्षेत्रं वृत्तस्यांतः समषड्भुजं क्षेत्रं निष्कासनीयमिति
चिकीर्षास्ति तत्र अबद वृत्तं कार्यं जद व्यासः हकेंद्रं च कल्पितं
पुनः अचिन्होपरि हजाव्यासार्द्धेन अबझ वृत्तं कार्यं अहरेखा ब
हरेखा संयोजनीयाः एते रेखे ब चिन्ह तच्चिन्ह पर्यंतं वर्द्धनीये पुनः अजजबबददद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अपूर्णज्याः संयोजनीयाः तदा समषड्भुजं क्षेत्रं जातं अत्रोपपत्तिः अहजत्रिभुजं वहजत्रिभुजं

प्रत्येकं समत्रिभुजमस्ति प्रत्येकक्षेत्रं कोणः समकोणस्य द्विगुणितत्रितीयांशेन तुल्योऽस्ति

तस्मात् दहतकोणः वहतकोणतुल्योऽस्ति अयमपि समकोणस्य द्विगुणितत्रितीयांशेन

तुल्योऽस्ति तदा अहतकोणः अनेन तुल्यो जातः तस्मात् केंद्रस्य षट्कोणाः समानाः जाताः

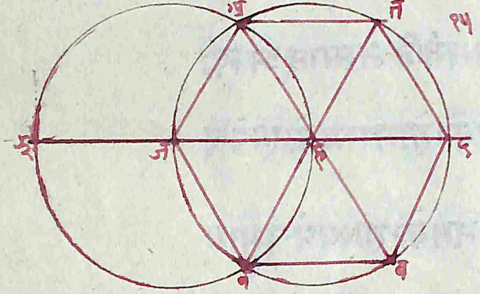

एतेषां न्यायानि पूर्णज्या अपि समाना जाता इदमेवास्माकमिष्टं अ

नेन क्षेत्रेण अयं निश्चयो जातः वृत्तषष्ठांशस्य पूर्णज्या व्यासार्द्ध

तुल्या भवति अथ षोडशं क्षेत्रं कर्तुमिच्छास्मि तत्र अवपूर्णज्या

पंचसमभुजस्य एकभुजेन तुल्यानि कासनीया अजपूर्णज्या त्रिभुजस्य एकभुजेन तुल्या

कार्या अवचापे त्रयः पंचदशविभागाः पतिष्यंति वजचापे द्वौ पंचदशविभागौ पतिष्य

तः तदा अजचापे पंचदशांशाः पतिष्यंति वजचापं द्विच्छिन्नं अर्द्धितं कार्यं तस्मात् वदचां

पं जदचापं प्रत्येकं वृत्तस्य पंचदशांशो जातः पुनः दजपूर्णज्या दवपूर्णज्या संयोजनीया

एवं सर्वेषु विभागेषु इदमेवास्माकमिष्टं श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंहस्य तुष्ट्यो

द्विजेंद्रश्रीमत्सम्राट्जगन्नाथइतिसमभिधारूढेन प्रणीते ग्रंथेऽस्मिन्नाम्नि

रेखागणित इति सुकोणावबोधप्रदातर्योऽध्यायोऽध्येतमोहाप

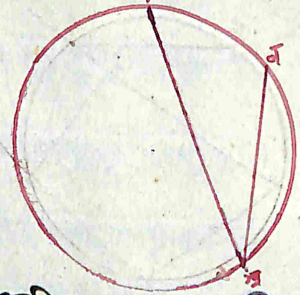

हः हविरति संगतोऽभूत्तुर्यः ४ अथ पंचमाध्यायः प्रारभ्यते

तत्र पंचविंशति क्षेत्राणि संति तत्र परिभाषा निरूप्यते यत्र

प्रमाणद्वयं न्यूनाधिकमस्ति तत्र न्यूनः द्वितीयस्य अंशो भवति महत् गुणगुणि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नलघुतुल्यं भवति तत्र एको राशिर्द्वितीयराशेः अंशो भवति वा एका द्विगुणगुणितद्वितीयतुल्यो
भवति एतादृशं यत्र राशिद्वयं भवति तत्रानिष्पत्तिरित्युच्यते येषां निष्पत्तिः समाना भवति
ते राशयः सजातीया भवंति यत्र निष्पत्तिर्भवति तत्रैको राशिरेकाद्विगुणितो द्वितीयराशेरधि
को भवति यत्र राशिचतुष्टयमस्ति तत्र प्रथमराशिः तृतीयराशिश्चैकेन चित्प्रमाणेन गु
णितः द्वितीयराशिश्चतुर्थराशिरन्येनकेनचित्प्रमाणेन गुणितः तत्र प्रथमघातो द्वि
तीयघाताभ्यामधिकौ वा न्यूनौ वा समौ भवतः तदा ते राशयो एकनिष्पत्तिपरिसंतिप्र
थमराशिनिष्पत्तिर्द्वितीयेन यथा भवति तथा तृतीयनिष्पत्तिः चतुर्थेन भवतीत्यर्थः
द्वयं निष्पत्तिः सजातीया ज्ञेया यदि प्रथमघातः द्वितीयघातादधिको भवेत् तृतीयो
घातः चतुर्थादधिको न भवेत् तत्र प्रथमद्वितीयनिष्पत्तिः तृतीयचतुर्थनिष्पत्तेरधिका भवे
त् तत्राधिकनिष्पत्तिसंज्ञा ज्ञेया विजातीया च ज्ञेया यत्र चतुर्णां राशीनां मध्ये द्वितीयः प्रथ
मः कल्प्यते तत्र विलोमनिष्पत्तिर्भवति यत्र प्रथमस्य प्रथमेन निष्पत्तिर्देया द्वितीयेन निष्प
त्तिर्देया तत्र विनिमयनिष्पत्तिर्ज्ञेया तत् प्रथमद्वितीययोगेन यदि द्वितीयस्य निष्पत्तिर्दीय
ते तत्र योगनिष्पत्तिर्ज्ञेया यत्र प्रथमद्वितीययोरंतरेण द्वितीयस्य निष्पत्तिर्दीयते तत्रांतनि
ष्पत्तिर्ज्ञेया प्रथमस्य प्रथमद्वितीययोरंतरेण निष्पत्तिर्दीयते तत्रांतर्विलोमनिष्पत्तिर्ज्ञेया
यात्र पंक्तिद्वये बहूनि प्रमाणानि संति प्रत्येकप्रमाणद्वयमेकपंक्तिस्थं यस्यां निष्पत्तौ भवेत्
द्वितीयपंक्तौ तादृशं प्रमाणद्वयं यस्यां निष्पत्तौ यदि भवेत् तत्र अंतरालस्थानि प्रमाणानि
त्यक्त्वा आद्यंतयोरेव निष्पत्तिर्गृह्यते तत्र समाना निष्पत्तिर्ज्ञेया यत्र राशित्रयात्मकं पंक्तिद्व

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यमस्ति तत्र प्रथमपंक्तौ प्रथमप्रमाणस्य द्वितीयेन यथा निष्पत्तिरस्ति तादृश्येव
द्वितीयपंक्तौ प्रथमद्वितीययोरस्ति यथा प्रथमपंक्तौ द्वितीयतृतीययोः निष्पत्तिः
सैव द्वितीयपंक्तौ द्वितीयतृतीययोः इयं यथाक्रमनिष्पत्तिर्ज्ञेया यत्र प्रथमपंक्तौ
प्रथमद्वितीययोर्यादृशी निष्पत्तिरस्ति तथा द्वितीयपंक्तौ द्वितीयतृतीयनिष्पत्तिर्भ
वति अथ च प्रथमपंक्तौ द्वितीयतृतीययोः या निष्पत्तिः सैव द्वितीयपंक्तौ प्रथमतृ
तीययोः निष्पत्तिर्भवति इयं क्रमरहिता निष्पत्तिर्ज्ञेया इति परिभाषा अथ प्रथमं

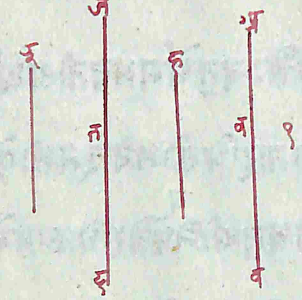

क्षेत्रं यत्र चत्वारि प्रमाणानि संति तत्र प्रथमप्रमाणो द्वि
तीयप्रमाणे यावद्गुणं भवति तद्गुणश्च चतुर्थप्रमाणं तृ
तीये भवति तत्र प्रथमतृतीययोगे द्वितीयचतुर्थयोग
तद्गुणित एव भवति यथा अवरेखायां यावंतो हरेखाः प्राप्यंते तावंतो यदि जद
रेखायां झरेखाश्च प्राप्यंते तदा अवजदयोगे हझयोगाः तावंत एव भविष्यंति अ
त्रोपपत्तिः अवरेखायाः वचिन्हे हतुल्यं भागद्वयं कार्यं जदरेखायाः तचिन्हे झ
तुल्यं भागद्वयं कार्यं तदा अवजतयोगः हझयोगतुल्योस्ति ववतदयोगः हझयो
गेन तुल्योस्ति तस्मात् अवजदयोगे हझयोगाः तावंतो भविष्यंति यथा अवरेखायां
यावंतो हरेखाः संति इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वितीयक्षेत्रं षट्प्रमाणानि य
त्र भवंति प्रथमप्रमाणो यद्गुणितं द्वितीयप्रमाणं भवति एवं तृतीयप्रमाणेन त
द्गुणितं चतुर्थप्रमाणं यदि भवति पंचमप्रमाणेन यद्गुणितं द्वितीयप्रमाणं भवति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तद्गुणितमेव चतुर्थप्रमाणं षष्ठप्रमाणे यदि स्यात् तदा प्रथमपंचमप्रमाणयोर्योगे यद्गुणितं द्वितीयप्रमाणं स्यात् तृतीयषष्ठप्रमाणयोर्योगे तावद्गुणमेव चतुर्थप्रमाणं स्यात् यथा अबप्रमाणे जप्रमाणं यद्गुणं स्यात् तद्गुणमेव रुप्रमाणं दहप्रमाणे स्यात् पुनः बवप्रमाणे यद्गुणं जप्रमाणं स्यात् तद्गुणमेव रुप्रमाणं हतप्रमाणे स्यात् तदा अवप्रमाणे यद्गुणं जप्रमाणं स्यात् तद्गुणमेव रुप्रमाणं दतप्रमाणे भवति अत्रोपपत्तिः अवप्रमाणे यावन्मितं जप्रमाणं तावन्मितमेव रुप्रमाणं दहप्रमाणेऽस्ति पुनः बवप्रमाणे यावन्मितं जप्रमाणं तावन्मितं रुप्रमाणं हतप्रमाणेऽस्ति समानप्रमाणेषु समानानि प्रमाणानि योज्यंते तदा समान्येव भवंति तस्मात् अवप्रमाणे यावन्मितं जप्रमाणं तावन्मितमेव रुप्रमाणं दतप्रमाणेऽस्ति इदमेवास्माकमिष्टं अथ तृती

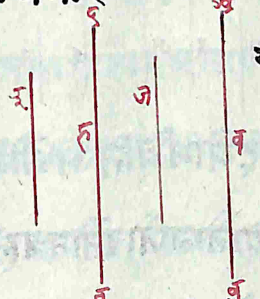

ये क्षेत्रे यत्र चत्वारि प्रमाणानि संति तत्र प्रथमप्रमाणे यद्गुणितं द्वितीयं भवति तृतीयप्रमाणे तद्गुणमेव चतुर्थप्रमाणं भवति प्रथमप्रमाणं यद्गुणगुणितं तेनैव गुणकेन तृतीयं गुणनीयं प्रथमगुणनफले यद्गुणं द्वितीयं स्यात् तद्गुणमेव चतुर्थप्रमाणं ~~भव~~ द्वितीयगुणनफले स्यात् यथा अप्रमाणे यद्गुणं वप्रमाणमस्ति तद्गुणमेव दप्रमाणं जप्रमाणे भवति हरुप्रमाणे यावंति अप्रमाणानि संति वतप्रमाणे तावंत्येव जप्रमाणानि भवंति तदा हरुप्रमाणे यावंति वप्रमाणानि संति तावंत्येव वतप्रमाणे दप्रमाणानि भवंति अस्योपपत्तिः हरुप्रमाणस्य कश्चिन्ने अप्रमाणतुल्या विभागाः कार्याः वतप्रमाणस्य रुवि

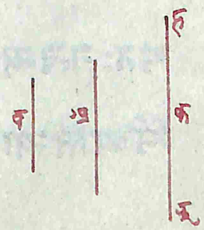

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्हे अप्रमाणतुल्याविभागाः कार्याः वतप्रमाणस्य लच्चि न्हे अप्रमाणतुल्याविभागाः का
र्याः तद्यथा अतुल्य हक प्रमाणे यावंति वप्रमाणानि संति वलप्रमाणे तावंत्येव दप्र
माणानि संति अतुल्यक ऽ प्रमाणे यावंति वप्रमाणानि तावंत्येव प्रमाणानि ज्ञ तु
ल्य लल प्रमाणे भवंति तद्यथा ह ऽ प्रमाणे तावंति वप्रमाणानि संति वतप्रमाणे तावं

व र
द ज ल
त

त्येव दप्रमाणानि भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्थक्षेत्रं
प्रथमप्रमाणस्य द्वितीयप्रमाणेन यथा निष्पत्तिः स्यात् तथा तृती
यस्यापि चतुर्थेन स्यात् पुनः प्रथमप्रमाणं तृतीयप्रमाणं केनचित् समेनां
केन गुणनीयं तथा द्वितीयं चतुर्थं च केनापि समेनान्ये
नांकेन गुणनीयं तत्र प्रथमगुणन फलस्य द्वितीयगु
णन फलेन या निष्पत्तिः सैव द्वितीयस्य चतुर्थेन निष्प
त्तिः स्यात् यथा अप्रमाण वप्रमाणयोर्निष्पत्तिः सैव यदयोर्भवति अजौ के
नचित् केन गुणितौ फलं ह ऽ औ वदौ अपि अन्येनांकेन गुणितौ जातौ वतौ तत्र हव
योर्या निष्पत्तिः सैव ऽ तयोर्निष्पत्तिः स्यात् अस्योपपत्तिः ह ऽ योर्घाताः लमसंज्ञा वदयो
र्घाताः नससंज्ञाः लमयोर्मध्ये अजयोर्घाताः नसवदयोर्घाताः पुनः लमौ नसयोः अ
धिकौ अथवान्यूनौ अथवा समौ भविष्यतः तस्मात् यावन्तो घाताः हऽयोः यावंतो घा
ताः वतयोः प्रथमौ द्वौ घातौ द्वितीयघाताभ्यां अधिकौ अथवान्यूनौ अथवा समानौ भवि
ष्यतः नत्वन्यथा तस्मात् ह प्रमाण व प्रमाणयोर्निष्पत्तिः सैव ऽ प्रमाण तप्रमाणयो
र्निष्पत्तिः स्यात् इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचमक्षेत्रं एकं प्रमाणं गुरुगगुणितं द्वी

अ ह अ व व न
४
म इ ज द त स

यन्नोणतुल्यं भवतीत्यर्थः यथा अवप्रमाणां गुणगुणितं जद प्रमाण तुल्यमस्ति अनयोः प्रमाणयोः अहं जकं च शोधितं अहमपि तकु णगुणित जक तुल्यमस्ति हवशेष मापितकु णितकद तुल्यमस्ति अत्रोपपत्तिः कदं केनचिद् केन गुणितं जातं अतं तहं तकु णकगु णितजद तुल्यं भविष्यति अवप्रमाणमपि तकु णगुणितमेवास्ति तदा तहं अवं समानं जातं अनयोः अहं शोध्यं अतेहवेन समानं स्यात् हवमपि तकु णगुणित कद तुल्यं स्यात्

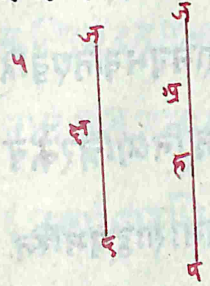

इदमेवास्माकमिष्टं अथ षष्ठं क्षेत्रं द्वे प्रमाणे अन्ययोर्द्वयोः प्रमाणयोः गुणगुणितयोः तुल्यैः स्यातां तयोः प्रमाणयोः अन्यतद्विन्नप्रमाणाद्वयं गुणगुणित अन्यप्रमाणद्वयतुल्यं शोधितं चेत् त्रोषमपि गुणगुणित द्वितीयप्रमाणद्वयतुल्यमेव भवति यथा अवप्रमाणं जदप्रमाणं हप्रमाणस्य कप्रमाणस्य यावद्भूतमितं भवति पुनः अवं अमात् शोधितं जतं जदात् शोधितं अवं हस्य यावद्भूतमितं भवति जतं मपि कस्य तावद्भूतमित भवति ववशेरेव यावंतो हघाता तद्वच्छेषापि कस्य ता भवंति कुतः अवे यावंतो हघाताः तावंत एव जके कघाताश्च ग्राह्याः तदा अवे यावंति हघाता भवंति तद् अवे यावंति हप्रमाणानि कनेतावंति कप्रमाणानि भवंति तस्मात् कतं जदं समानं जातं उभयोः शोध्यं कजं तदृसमानं स्यात् कजे यावंतो कघाता भवंति तद्वेपि तावंत एव वकघाता भविष्यंति इदमेवास्माकमिष्टं अथ सप्तमक्षेत्रं यदि प्रमाणानि समानि संति तत्र अन्यप्रमाणेन सर्वेषां प्रमाणानां

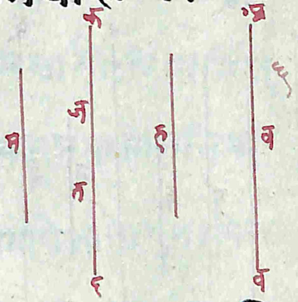

निष्पत्तिस्तुल्यैव भवति अन्यप्रमाणस्यापि एतेर्निष्पत्तिस्तुल्या स्यात् तदा तानि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रमाणानि समानानि भवंति यथा अप्रमाणव प्रमाणद्वयं समानमस्ति तत्र अप्रमाणस्य
निष्पत्तिः अप्रमाणेन तादृशास्ति यथाव प्रमाणस्य अप्रमाणेन यथा अप्रमाणस्य अप्र
माणेन निष्पत्तिरस्ति तथा अप्रमाणस्य व प्रमाणेन अस्योपपत्तिः अप्रमाणं यद्गुणगुणि
तं गृह्यते तद्गुणगुणितमेव व प्रमाणं ग्राह्यं तत्र अ व प्रमाणयोः गुणघातौ द्वेहतुल्यौ क
ल्पितौ अप्रमाणस्यापि किं यतः घाताः कल्पिताः तस्याफलं रुं कल्पितं एवं यद्यप्रमाणं
रु प्रमाणात् अधिकं वा न्यूनं समं वा भविष्यति तदा हृ प्रमाणमपि तादृशमेव भवति एवं हि
रु प्रमाणं द्प्रमाणात् हृप्रमाणात् अधिकं न्यूनं वा समं भविष्यति तस्मात् निष्पत्तिरेकैव

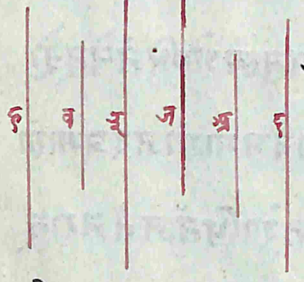

जाता इदमेवास्माकमिष्टं अथ अष्टमं क्षेत्रं तत्र प्रमाणद्वयमस्ति
एकं लघु द्वितीयं बृहत् तत्र तृतीयप्रमाणस्य केनचित् तृतीयप्रमाणे
न निष्पत्तिरधिका भवति लघुप्रमाणस्य निष्पत्तिः तृतीयप्रमा
णेन अल्पा भवति तृतीयप्रमाणस्य अल्पप्रमाणेन निष्पत्तिर्महती भवति तृतीयप्रमा
णस्य बृहत्प्रमाणेन निष्पत्तिर्न्यूना भवति यथा अ बं बृहत्प्रमाणं ज लघुप्रमाणं द तृतीयप्रमा
णमस्ति तत्र अप्रमाणस्य द प्रमाणेन निष्पत्तिरधिकास्ति द प्रमाणस्य अ ब प्रमाणेन
न्यूनास्ति अस्योपपत्तिः तत्र अ व प्रमाणे ज तुल्य व ह प्रमाणं पृथक् कार्यं अ ह प्रमाण ह

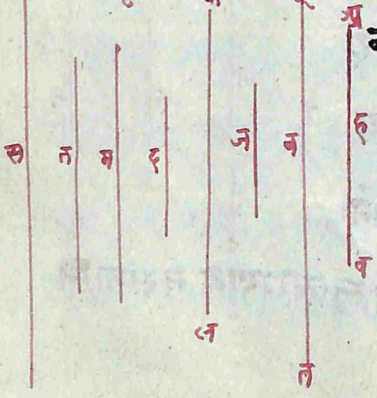

व प्रमाणयोर्यत् खंडं द्वितीयखंडात् अधिकं न भवेत् तत् अ हं कल्पि
तं एतत्प्रमाणं तावत् पर्यंतं एकादिगुणं कर्तव्यं यावत् द प्रमा
णाद् अधिकं स्यात् तत्फलं रु व कं कल्पितं यदि अ ह प्रमाणं द प्रमाणा
द् अधिकमेवास्ति तदा स्वेच्छया एकादिगुणितं ग्राह्यं तदपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

फलं गवं कल्पितं दवस्यापितावं तत्र व घाताः ग्राह्याः अस्य फलं वतं जप्रमाणस्यापितावंतो
घाताः ग्राह्याः अस्य फलं कलं कल्पितं तत्र तवकलेरत मानेस्तः अनयोः प्रमाणप्रत्ये
कमधिकमस्ति दप्रमाणात् पुनः दप्रमाणं द्विगुणं ग्राह्यं तत्फलमप्रमाणं कल्पितं पुनः
दप्रमाणं त्रिगुणं ग्राह्यं तस्य नप्रमाणं कल्पितं एवं चतुर्गुणपंचगुणाः वा ग्राह्या यावत् कल
प्रमाणादधिकं स्यात् तत्फलं सप्रमाणं कल्पितं नप्रमाण कलप्रमाणादधिकं नास्ती
कल्पितं वतप्रमाणादधिकं नास्ति तदा दप्रमाणं नप्रमाणोपरि वर्द्धनीयं तदा सप्रमाणं
जातं गवप्रमाणं वतप्रमाणोपरि वर्द्धनीयं तदा गतप्रमाणं जातं पुनः गवप्रमाणं
दप्रमाणादधिकमासीत् गतप्रमाणं च सप्रमाणादधिकं जातं गतप्रमाणं यावद्गु
ण अवप्रमाणसंम यावद्गुणं जप्रमाणं कलप्रमाणतुल्यं तस्मात् अवप्रमाणस्य
जप्रमाणस्य च घाताः समानाः प्राप्ताः अवघातः दघातेभ्यः अधिका जाताः जस्य
घाता अधिका न जाताः तस्मात् अप्रमाणनिष्पत्तिः दप्रमाणेनाधिका जाता जप्र
माणस्य च न्यूना जाता पुनरपि जद घाता जद घातेभ्यः अधिकाः संति अवघातान्यू
नाश्च तस्मात् दस्य निष्पत्तिः जप्रमाणेनाधिका जाताः अवप्रमाणान्यूना जाताः इ
दमेवास्माकमिष्टं अथ नवमं क्षेत्रं येषां प्रमाणानां अन्यप्रमाणेन निष्पत्तिः तुल्या
स्ति तानि प्रमाणान्यपि तुल्यानि भवंति एवं अन्यप्रमाणस्य तैः प्रमाणैः निष्पत्तिस्तु
ल्यास्ति चेत् तदा तान्यपि प्रमाणानि तुल्यानि यथा अप्रमाणस्य जप्रमाणेन निष्प
त्तिः तथास्ति यथा वप्रमाणस्य जप्रमाणेन तदा अवप्रमाणे समाने जाते पुनरपि ज
प्रमाणस्य निष्पत्तिः अप्रमाणेन तथा यथा जप्रमाणस्य वप्रमाणेन निष्पत्तिरस्ति तस्मा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दपिच अप्रमाणबप्रमाणे समाने जाते अस्योपपत्तिः यदि ते द्वे प्रमाणे समाने न भवतः किं
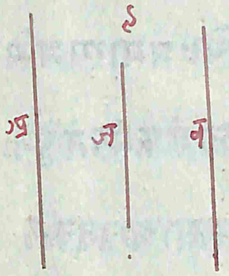

चिन्न्यूनाधिके भवतः तदा तयोर्निष्पत्तिरपि न्यूनाधिका स्यात् पूर्वं च निष्प
त्तयः तुल्याः कल्पिताः एतदशुद्धं इदमेवास्माकमिष्टं अथ दशमं क्षे
त्रं ययोर्द्वयोः प्रमाणयोर्मध्ये यस्यैकस्य प्रमाणस्य तृतीयप्रमाणे
न निष्पत्तिरधिकास्ति चेत् तत्प्रमाणमप्यधिकं भवति यस्य तृतीयेन निष्पत्तिर्न्यूनास्ति
तन्न्यूनं पुनर्द्वितीयप्रमाणस्य तयोर्येन प्रमाणेन निष्पत्तिरधिकास्ति तत्प्रमाणं न्यू
नं भवति यथा अप्रमाणस्य निष्पत्तिः जप्रमाणेन अधिकास्ति बप्रमाणनिष्पत्ति
र्न्यूनास्ति इति कल्पिता तदा अप्रमाणं बप्रमाणादधिकं भविष्यति अस्योपपत्तिः
यदि अप्रमाणं बप्रमाणेन समानमस्ति तदा अप्रमाणबप्रमाणयोर्निष्पत्तिः
जप्रमाणेन एकरूपा भविष्यति यदि अप्रमाणं बप्रमाणात् न्यूनमस्ति
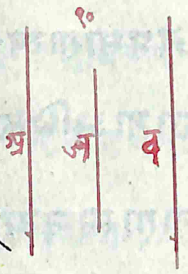

तदा अप्रमाणस्य निष्पत्तिर्जप्रमाणेन न्यूना भविष्यति बप्रमाणस्य
जप्रमाणेन अधिका भविष्यति अत्र एवं नास्ति तस्मात् अबप्रमाणात्
अधिकमस्ति पुनरपि जप्रमाणस्य बप्रमाणेन निष्पत्तिः अधिकास्ति जप्रमाणस्य नि
ष्पत्तिः अप्रमाणेन न्यूनास्ति तस्मात् अप्रमाणमधिकमस्ति बप्रमाणात् अस्यो
पपत्तिः यदि अप्रमाणं बप्रमाणं तुल्यं स्यात् तदा जप्रमाणनिष्पत्तिः प्रमाण
द्वयेनाप्येकरूपा स्यात् यदि अप्रमाणं बप्रमाणान्न्यूनमस्ति तदा जप्रमाणस्य नि
ष्पत्तिः अप्रमाणात् अधिका भविष्यति बप्रमाणाच्च न्यूना भविष्यति एवं च नास्ति कु
तः जप्रमाणस्य निष्पत्तिः बप्रमाणादधिका कल्पितास्ति तस्मात् अप्रमाणम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

धिकं वप्रमाणा जातं इदमेवास्माकमिष्टं अथ एकादशं क्षेत्रं

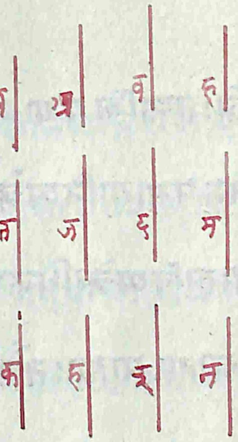

११

याः निष्पत्तयः एकनिष्पत्तेः तुल्याः भवेयुः तदा ताः निष्पत्तयः
मिथः तुल्याः स्युः यथा अप्रमाणस्य निष्पत्तिः वप्रमाणेन यथा
जप्रमाणस्य निष्पत्तिः दप्रमाणेन हप्रमाणस्य निष्पत्तिः ऊप्र
माणेन नि तथास्ति यथा जप्रमाणस्य निष्पत्तिर्दप्रमाणेन तस्मात् अप्रमाणस्य निष्प
त्तिर्वप्रमाणेन तथास्ति यथा हप्रमाणस्य निष्पत्तिरूप्रमाणात् अस्योपपत्तिः तत्र अप्र
माणजप्रमाणहप्रमाणानां एकरूपाः घाताः ग्राह्याः ते च वप्रमाण तप्रमाण कप्रमा
णरूपा भवंति वप्रमाणदप्रमाणऊप्रमाणानामपि एकरूपाः घाताः ते च लप्रमाणमाण
नप्रमाणरूपा भवंति अनयोर्निष्पत्तिः तथास्ति यथा जदयोर्निष्पत्तिः तदा वप्रमाणतप्र
माणलप्रमाणमप्रमाणयोः अधिके भवतः वा न्यूने स्तः समे स्तो वा पुनः जप्रमाणदप्र
माणयोर्निष्पत्तिस्तथास्ति यथा हप्रमाणऊप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तदा तप्रमाणकप्रमाण
मप्रमाणनप्रमाणयोः अधिके न्यूने वा समे भवतः तस्मात् वप्रमाणकप्रमाणे लप्रमा
णनप्रमाणयो अधिके वा न्यूने वा समे वा भवतः तस्मात् अप्रमाणवप्रमाणयोर्निष्प
त्तिः हप्रमाणऊप्रमाणयोर्निष्पत्तितुल्या जाता इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वादशं क्षेत्रं

१२

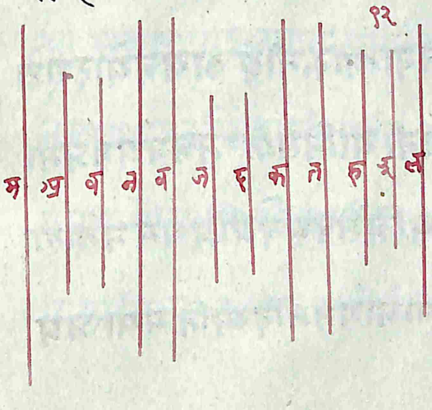

यानि निष्पत्तिः अन्यनिष्पत्तेः तुल्या भवति अन्या निष्प-
त्तिः तृतीयनिष्पनिष्पत्तेः रधिका भविष्यति यथा
अप्रमाणं चेत् तदा प्रथमा निष्पत्तिरपि तृतीयनिष्प
त्तेः रधिका भविष्यति यथा अप्रमाणवप्रमाणयोः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निष्पत्तिः तथास्ति यथा जप्रमाणदप्रमाणयोः पुनः जप्रमाणदप्रमाणयोः निष्पत्तिः हप्रमा
णरुप्रमाणनिष्पत्तेरधिकास्ति तस्मात् अप्रमाणवप्रमाणयोर्निष्पत्तिः हप्रमाण
सप्रमाणनिष्पत्तेरधिका भविष्यति अस्योपपत्तिः तत्र जप्रमाणहप्रमाणयोः किं यतः
समाः घाताः ग्राह्याः तथैव दप्रमाणरुप्रमाणयोः ग्राह्याः परं चैते घाताः स्तथा ग्राह्याः
यथा जप्रमाणस्य घाताः दप्रमाणापेक्षया अधिका भवंति हप्रमाणस्य घाताः सप्र
माणात् यथा अधिका न भवंति तथा ग्राह्याः वप्रमाण तप्रमाणे जप्रमाणहप्रमाणयोः
घाताः कल्पिताः पुनः कप्रमाणलप्रमाणे दप्रमाणसप्रमाणयो घातौ कल्पितौ यथा
वतप्रमाणे जहप्रमाणयो घातौ स्तः तथा अप्रमाणस्य मप्रमाणघाता ग्राह्याः पुनः
कलप्रमाणयोः दरुप्रमाणयोर्यावंतः गुणकाः तावंत एव वप्रमाणस्य नप्रमाणघा
ता ग्राह्याः अप्रमाणवप्रमाणयोर्निष्पत्तिस्तथास्ति यथा जप्रमाणदप्रमाणयोर
स्ति तदा मप्रमाणवप्रमाणे नप्रमाणकप्रमाणाभ्यां अधिके भवतः यान्यूने वा समे
भविष्यतः वप्रमाणं कप्रमाणादधिकमस्ति तप्रमाणं चलप्रमाणादधिकं नास्ति त
स्मात् मप्रमाणं नप्रमाणात् अधिकं भविष्यति तप्रमाणलप्रमाणादधिकं नास्ति

क	ग्र	व	ल
त	ज	द	ग
फ	ह	ज	व

तस्मात् अप्रमाणवप्रमाणयोर्निष्पत्तिर्हप्रमाणरुप्रमाणयो
३३ र्निष्पत्तेरधिका भविष्यति इदमेवास्माकमीष्टं अथ त्रयोदशक्षे
त्रं यत्र बहुनि प्रमाणानि सजातीयानि संति तत्र प्रथमप्रमा
णस्य द्वितीयप्रमाणेन या निष्पत्तिः सैव सर्वेषां प्रथमप्रमाण
नां योगस्य स्वस्वद्वितीयप्रमाणयोगेन भविष्यति यथा अप्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

माणाव प्रमाणयोर्निष्पत्तिस्तथास्ति यथा जप्रमाणाद प्रमाणयोर्निष्पत्तिरस्ति पुनः इप्र
माणास प्रमाणयोर्निष्पत्तिर्यथास्ति तस्मात् अप्रमाणाव प्रमाणयोर्निष्पत्ति यथा
अजह प्रमाणानां योगस्य वदरु प्रमाणानां योगे नास्ति अस्योपपत्तिः अप्रमाणाज
प्रमाणाह प्रमाणानां तुल्या घाताः श्लाघ्याः ते व प्रमाणान प्रमाणक प्रमाणानुस्याः
कृ प्रमाणात्मिता पुनः व प्रमाणाद प्रमाणारु प्रमाणानां घाताः श्लाघ्याः ते च ल प्रमा
णम प्रमाणान प्रमाणानुल्यः कल्पनीयाः एतेषां प्रमाणानां निष्पत्तय एकरूपाः
तदा न्यूनता आधिक्यं समत्वं च सर्वेषां घातानां घातेभ्यः एकरूपमेव स्यात् यदि यप्र
माणं ल प्रमाणादधिकमस्ति तदा वतक प्रमाणानां योगः लम ण प्रमाणयोगात्
अधिको भविष्यति यदि तन्न्यून स्यात् तदा योगः योगान्न्यूनः स्यात् समत्वे समानं स्यात्
अप्रमाणाव प्रमाणयोर्निष्पत्तिः स्तादृशास्ति यथा सर्वेषां प्रमाणानां योगनिष्पत्ति
१४
योगे नास्ति इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्दशं क्षेत्रं यदि चत्वारि प्र
माणानि सजातीयानि संति तत्र यदि प्रथमप्रमाणं तृतीयापेक्षया
अधिकं स्यात् तदा द्वितीयप्रमाणं चतुर्थादप्यधिकं स्यात् यदि प्रथ

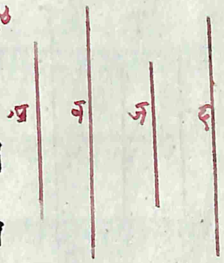

मं तृतीयापेक्षया न्यूनमस्ति तदा द्वितीयं चतुर्थान्न्यूनं भविष्यति समं चेत्तर्हि समं य
था अप्रमाणाव प्रमाणयोर्निष्पत्तिस्तथास्ति जप्रमाणाद प्रमाणयोर्यथास्ति अप्रमाणं
ज प्रमाणादधिकं भविष्यति अस्योपपत्तिः अधिक प्रमाणस्य अप्रमाणस्य निष्पत्तिः
व प्रमाणेन यास्ति सा जप्रमाणस्य निष्पत्तिर्व प्रमाणेन तस्याः अधिकास्ति पुनः जप्रमा
णस्य निष्पत्तिः द प्रमाणेन तथास्ति यथा अप्रमाणस्य निष्पत्तिर्व प्रमाणेनास्ति त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्मात् जप्रमाणस्य निष्पत्तिः दप्रमाणेन यास्ति सा अधिकास्ति जप्रमाणस्य निष्पत्तिर्वप्रमा
णेन यास्ति तस्याः तस्मात् वप्रमाणमधिकमस्ति दप्रमाणात् एवं साम्यत्वं न्यूनत्वं च
वा निश्चीयते इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं यदि अप्रमाणमधिकमस्ति जप्रमाणात्
तदा इदं वप्रमाणं दप्रमाणात् न्यूनं भविष्यति यदि न्यूनं चेत् तदा जप्रमाणवप्रमा
णयोर्निष्पत्तिः जप्रमाणदप्रमाणयोर्निष्पत्तेरधिका भविष्यति तस्मात् जप्रमाणं
अप्रमाणादधिकं भविष्यति अप्रमाणं जप्रमाणादधिकमेव कल्पितमस्माभिः इदं
वाधितं अनेनैव प्रकारेण समानमपि न भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचदशसे
त्रं तत्र प्रमाणानां या निष्पत्तिः सैव समगुणकगुणितानां प्रमाणानां निष्पत्तिः
भवति यथा जऋप्रमाणे कल्पिते तत्र जप्रमाणस्य घातः अवप्रमाणं कल्पि
तं ऋप्रमाणस्य दहप्रमाणं कल्पितं जप्रमाणऋप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तथास्ति य

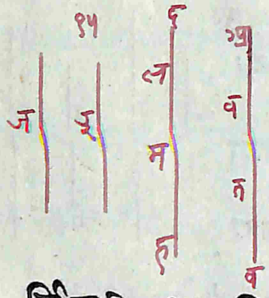

था अवदहप्रमाणयोः अस्योपपत्तिः अवप्रमाणस्य वच्छि
न्नतच्छिन्नयोरुपरि अतुल्यविभागाः कर्त्तव्याः तस्मात् माण
स्य ऋच्छिन्नोपरि ऋतुल्याः विभागाः कर्त्तव्याः तस्मात् जऋयो
र्निष्पत्तिः तथास्ति यथा अवप्रमाणादलप्रमाणयोर्निष्पत्तिः सैव वतप्रमाणलप्र
माणयोरस्ति सैव च तवप्रमाणमहप्रमाणयोरस्ति एकस्य एकेन निष्पत्तिस्तादृश्य
स्ति यथा योगस्य निष्पत्तिः योगेनास्ति तस्मात् जप्रमाणऋप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तथा
स्ति यथा अवप्रमाणदहप्रमाणयोरस्ति इदमेवा
स्माकमिष्टं अथ षोडशं क्षेत्रं तत्र चतुर्णां प्रमा

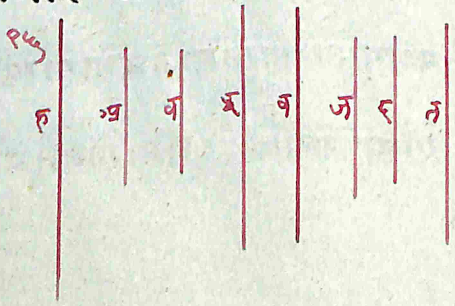

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णानां सजातीयानां प्रथमद्वितीययोर्निष्पत्तिः तथास्ति यथा तृतीयचतुर्थयोरस्ति इ
द्रूणानां प्रमाणानां प्रथमतृतीययोरपि निष्पत्तिस्तथास्ति यथा द्वितीयचतुर्थयोरस्ति
तत्र प्रथमस्य निष्पत्तिस्तृतीयेन तथास्ति यथा द्वितीयस्य निष्पत्तिश्चतुर्थेन यथा
अप्रमाणबप्रमाणयोर्निष्पत्तिः अप्रमाणदप्रमाणनिष्पत्त्या तुल्या कल्पिता तदा अ
प्रमाणजप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तथा भविष्यति यथा बप्रमाणदप्रमाणयोर्निष्पत्ति
र्भविष्यति अस्योपपत्तिः तत्र अप्रमाणबप्रमाणयोरेकरूपास्तुल्याः घाताः ग्रा
ह्यास्ते चहप्रमाणरुप्रमाणतुल्याः कल्पिताः पुनः जप्रमाणदप्रमाणयोरपि समा
नाः घाताः ग्राह्याः ते चबप्रमाणतप्रमाणतुल्याः कल्पिताः तस्मात् अप्रमाण
बप्रमाणनिष्पत्तिस्तथा जाताः यथा हप्रमाणरुप्रमाणयोरस्ति पुनः जप्रमाण
दप्रमाणयोर्निष्पत्तिः यथा बप्रमाणतप्रमाणयोरस्ति तस्मादपि हप्रमाणरु
प्रमाणयोर्निष्पत्तिः यथा बप्रमाणतप्रमाणयोरस्ति चेत् हप्रमाणं बप्रमाणा
दधिकं स्यात् तदा रुप्रमाणं तप्रमाणादधिकं भविष्यति यदि च हप्रमाणं
बप्रमाणान्न्यूनमस्ति तदा रुप्रमाणं तप्रमाणान्न्यूनं भविष्यति यदि समानं स्या
त् तदा समानं भविष्यति तस्मात् हप्रमाणरुप्रमाणे यावद्गुणिते अप्रमाणबप्रमा
णे स्तः बप्रमाणतप्रमाणे यावद्गुणिते जप्रमाणदप्रमाणे स्तः तत्र प्रथमप्रमाणे
द्वितीयाभ्यां अधिके भविष्यतः न्यूने वा समे वा तस्मात् अप्रमाणजप्रमाणयोर्नि
ष्पत्तिः बप्रमाणदप्रमाणयोर्भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ सप्तदशं क्षेत्रं त
त्र चत्वारि प्रमाणानि संति तेषु प्रथमद्वितीययोः तादृशी निष्पत्तिरस्ति यादृशी त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

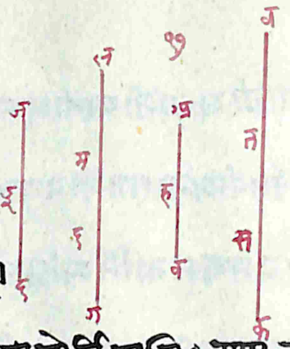

तीयचतुर्थयोः तत्रप्रथमद्वितीययोः रंतरस्यनिष्पत्तिः द्वितीय
प्रमाणेनतथास्ति यथाततीयचतुर्थयोरंतरस्यचतुर्थप्रमाणे
नास्ति यथा अवप्रमाणावहप्रमाणयोःनिष्पत्तिः जदप्रमाण
दरुप्रमाणनिष्पत्तिस्तुल्याकल्पिता तदा अहप्रमाणहवप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तथा जा
ता यथा जरुप्रमाणरुदप्रमाणयोर्निष्पत्तिरस्ति अस्योपपत्तिः अहप्रमाणहवप्रमा
ण जरुप्रमाणरुदप्रमाणानां एकरूपाः घाताः ग्राह्याः ते चवतप्रमाणतकप्रमाणल
मप्रमाणमनप्रमाणतुल्याः कल्पिताः तत्र वतप्रमाणं अहप्रमाणस्य यावद्गुणमस्ति
तावदेव तकप्रमाणं हवप्रमाणस्यगुणमस्ति तस्मात् वकप्रमाणं अवप्रमाणस्याता
वद्गुणमेव जातं एवं लनप्रमाणं जदप्रमाणस्य तावद्गुणमेव जातं तस्मात् वकप्रमाण
लनप्रमाणे अवप्रमाणजदप्रमाणयोः एकरूपे यावद्गुणे जाते पुनः हवप्रमाण
रुदप्रमाणयोः कसप्रमाणनगप्रमाणे एकरूपे यावद्गुणे कल्पनीये तस्मात् कतं
प्रथमप्रमाणं हवद्वितीयप्रमाणस्य यावद्गुणमस्ति तावदेव मनतृतीयप्रमाणं रुद
चतुर्थप्रमाणस्य यावद्गुणमस्ति पंचमं कसमानं द्वितीयहवप्रमाणस्य यावद्गुण
मस्ति तावदेव षष्ठं नगप्रमाणं रुदचतुर्थप्रमाणस्य तावद्गुणमस्ति तस्मात् तसप्र
माणं हवप्रमाणस्य यावद्गुणमस्ति मगप्रमाणं रुदप्रमाणस्य तावद्गुणमेवास्ति त
स्मात् वकप्रमाणलनप्रमाणे अवप्रमाणजदप्रमाणयोरेकरूपे यावद्गुणे स्तः त
सप्रमाणमगप्रमाणे च हवप्रमाणरुदप्रमाणयोरप्येकरूपे गुणे स्तः अवप्रमाण
वहप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तथास्ति यथा जदप्रमाणदरुप्रमाणयोरप्यस्ति तस्मात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वकप्रमाणयोरप्येकरूपेगुणोस्तः अवप्रमाणावहप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तथा लनप्रमा
णेनसप्रमाणामगप्रमाणयोः न्यूनेवाधिकेवासमेभवतः पुनः वकप्रमाणं मप्र
माणं च द्वयोः शोध्यं तदा वतप्रमाणलमप्रमाणे कसप्रमाणनगप्रमाणयोरधिकेन्
नेसमेवाभवतः पुनः वतप्रमाणलमप्रमाणे अहप्रमाणजरुप्रमाणयोर्यावत् घा
तरूपेस्तः कसप्रमाणनगप्रमाणाहवप्रमाणरुदप्रमाणयोरप्येकरूपेगुणेस्तः तस्मा
त् अहप्रमाणहवप्रमाणयोर्निष्पत्तिजरुप्रमाणरुदप्रमाणयोर्निष्पत्तिरिवास्ति
इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं अहप्रमाणस्यनिष्पत्तिर्हवप्रमाणे
नयाभवति तादृशी जरुप्रमाणस्यनिष्पत्तिरुदप्रमाणेनयदिनभव
ति तदा तरुप्रमाणस्यनिष्पत्ती रुदप्रमाणेनभवतीति कल्पनीयं पुनः

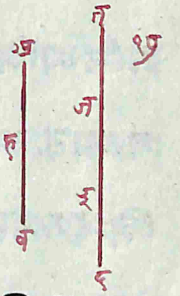

यथा अहप्रमाणस्यनिष्पत्तिः तरुप्रमाणेन तथा हवप्रमाणस्यनिष्पत्तिः रुदप्रमा
णेन तस्मात् अवप्रमाणस्यनिष्पत्तिः तदप्रमाणेन तथा हवप्रमाणस्यनिष्पत्तिः
रुदप्रमाणेन पुनः अवस्यनिष्पत्तिः हवेन अद रुदयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति इयं की
दृश्यस्ति यथा तदप्रमाणस्यनिष्पत्तिः रुदप्रमाणेन तस्मात् अदतदौ समानौ जा
तौ इदं बाधितं अथ अष्टादशं क्षेत्रं यत्रचत्वारि प्रमाणानि भवंति प्रथमद्वितीययो
र्निष्पत्तिः कीदृशी भवति यथा तृतीयचतुर्थयोर्निष्पत्तिः तत्र प्रथमद्वितीययो
गस्यनिष्पत्तिर्द्वितीयेन भवति यथा तृतीयचतुर्थयोगस्यचतुर्थेन भवति यथा
अवप्रमाणवजप्रमाणयोर्निष्पत्तिं दहप्रमाणहरुप्रमाणयोर्निष्पत्तिस्तुल्या
कल्पिता अत्र अजप्रमाणजवप्रमाणयोर्निष्पत्तिः दरु रुहप्रमाणयोर्निष्पत्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुल्यास्ति अस्योपपत्तिः यद्येवं न भवति तदा दऊऊवप्रमाणनिष्पत्तितुल्या कल्पि

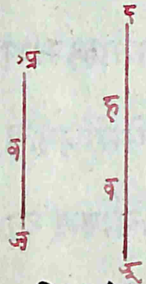

१८ ताऊवप्रमाणं ऊहप्रमाणान्न्यूनं कल्पनीयं तदा अबवजप्रमाण
निष्पत्तिः दहहऊनिष्पत्तितुल्यासीत् इयं दहहऊनिष्पत्तितुल्यास्ति
दहप्रमाणं दवान्न्यूनमस्ति तदा हऊप्रमाणं वऊप्रमाणान्न्यूनं भवि
ष्यति इदं बाधितं एवं ऊवप्रमाणं हऊप्रमाणादधिकं स्यात् तदापि असुदृमेव त
देवमुपपन्नं यथोक्तं पुनः प्रकारांतरं अवप्रमाण वजप्रमाणनिष्पत्तिः दहह
ऊनिष्पत्तितुल्यास्ति तदा अवदहनिष्पत्तिः वजहऊनिष्पत्तितुल्या भविष्यति
तस्मात् अजदऊनिष्पत्तिः वजहऊनिष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनः अजजवनिष्प
त्तिः दऊऊहनिष्पत्तितुल्या भवति अथ एकोनविंशतितमं क्षेत्रं
यत्र चत्वारि प्रमाणानि सजातीयानि तत्र लघुप्रमाणद्वयं वृहत्प्र
माणद्वयात् रुत्सोध्यशेषयोरपि निष्पत्तिः प्रमाणनिष्पत्तितुल्यै

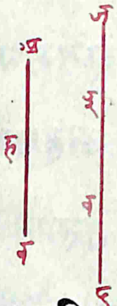 १९

व भवति यथा अवं जदं अहं जऊं चत्वारि प्रमाणानि संति अवजदनिष्पत्तिः अह
जऊनिष्पत्तितुल्या कल्पितास्ति अहं अवात् शोधितं जऊं जदात् शोधितं हवं ऊदं उ
र्वरितं अनयोर्निष्पत्तिः अवजदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अत्रोपपत्तिः अवअह
निष्पत्तिः जदजऊनिष्पत्तितुल्यास्ति पुनः हवहअनिष्पत्तिः दऊऊजनिष्पत्तितुल्या
स्ति तदा वहदऊनिष्पत्तिः हअऊजनिष्पत्तितुल्यास्ति अवजदनिष्पत्तितुल्याज्ञा
ताः इदमेवास्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं हवऊदनिष्पत्तिः अहजऊनिष्पत्तितु
ल्या भविष्यति तुल्या न भवति तदा हवऊवनिष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् अवज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वनिष्पत्तिः अहजऊनिष्पत्तितुल्याभविष्यति अवजदनिष्पत्तिः एतस्तुल्यैवस्थिता

स्ति तस्मात् अवनिष्पत्तिः जवेनजदेनापिस्तुल्यैवजाता तदा अवंजदंसमानंजातं इ

दंवाधितं इदमेवास्माकमिष्टं अथविंशतिक्षेत्रं यत्रद्विप्रकारकंप्रमाणद्वयंभवति

एकप्रकारेप्रमाणानांयानिष्पत्तिरस्तिसैवनिष्पत्ति द्वितीयप्रकारेप्रमाणेषुयदिस्या

त् प्रथमप्रकारेआदिप्रमाणात् अंत्यप्रमाणंयद्यधिकंस्यात् तदाद्वितीयप्रकारे

पिआदिप्रमाणादंत्यप्रमाणंअधिकंस्यात् न्यूनत्वेन्यूनंस्यात् समत्वेसमानंस्यात्

यथाएकप्रकारेअवजप्रमाणानिसंतिद्वितीयप्रकारेदहऊप्रमाणानिसंति अव

निष्पत्तिः दहनिष्पत्तितुल्यास्ति वजनिष्पत्तिः हऊनिष्पत्तितुल्यास्ति यदि अप्रमा

णंजप्रमाणादधिकंस्यात् तदादप्रमाणंऊप्रमाणादधिकंभविष्यति अत्रोप

पत्तिः अधिकप्रमाणस्यनिष्पत्तिः वप्रमाणेनभवति इयंदहनिष्पत्तितुल्यास्ति

इयंजन्यूनप्रमाणस्यनिष्पत्तिः वप्रमाणेनयास्तिऊहनिष्पत्तितुल्याः तस्याःअ

धिकास्ति तस्मात् दप्रमाणंऊप्रमाणादाधिकंजातं अनेनप्रकारेणयदिअ

प्रमाणंजतुल्यंस्यात् तदादप्रमाणंऊतुल्यंभविष्यति प्रकारांतरं यदिदप्रमाणं

ऊप्रमाणादाधिकंनस्यात् तदासमानंभविष्यतिवान्यूनंभविष्यति तत्रकल्पि

तं समानमस्तीति तदादप्रमाणस्यनिष्पत्तिहप्रमाणेन इयं

अवनिष्पत्तितुल्यास्ति इयंकीदृशी यथाऊस्यनिष्पत्तिह

प्रमाणेन इयंकीदृशी यथाजप्रमाणस्यनिष्पत्तिः वप्रा

माणेन तस्मात् अप्रमाणंजतुल्यंजातं कल्पितंआधिकं

२०

प्र	व	ज	ल	त	व
द	ह	इ	न	म	क

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

66

इदंबाधितं पुनः कल्पितं दप्रमाणं ऊप्रमाणान्न्यूनमस्तीति तस्मात् अवनिष्पत्तितुल्या
दहनिष्पत्तिः जवनिष्पत्ति तुल्यहनिष्पत्तेः न्यूनाभविष्यति तस्मात् अप्रमाणं ज
प्रमाणान्न्यूनंभविष्यति इदंबाधितं इदमेवास्माकमिष्टं अथ एकविंशतितमंक्षे
त्रं तत्रप्रकारद्वयेनप्रमाणानिसंति यथाप्रथमप्रकारेत्रीणिप्रमाणानि द्विती
यप्रकारेचत्रीणिप्रमाणानिसंति तत्रप्रथमप्रकारेप्रथमद्वितीययोः यथानिष्प
त्तिः तथैवद्वितीयप्रकारेद्वितीयतृतीययोः स्यादुच्यते अथचप्रथमप्रकारेद्वि
दृ० तीययोः यथानिष्पत्तिः तथैवद्वितीयप्रकारेप्रथमद्वितीययोरस्ति तत्रैवतेषांप्र
माणानां प्रथमप्रकारे आदिमप्रमाणं अंतिमप्रमाणाच्चेदधिकंभवति तदाद्विती
यप्रकारेपि आदिप्रमाणं अंतिमप्रमाणादधिकंभविष्यति न्यूनंचेन्न्यूनं नहिन्न्यूनं
स्यात् समंतेसमंभविष्यति यथा एकस्मिन् प्रकारे अवजप्रमाणानिसंति द्वि
तीयप्रकारेदहझप्रमाणानिसंति तत्रअवप्रमाण
योर्निष्पत्तिः दहप्रमाणयोर्निष्पत्तितुल्याचेत् तदा

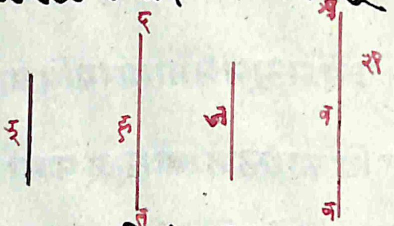

अप्रमाणमधिकंचेज्जप्रमाणात् तदादप्रमाणं झप्रमाणादधिकंभविष्यतिः
अस्योपपत्तिः तत्रहझनिष्पत्तितुल्या अवनिष्पत्तिः हदनिष्पत्तितुल्यायाः जवनि
ष्पत्तिरधिकास्ति तस्मात् दप्रमाणं झप्रमाणादधिकमस्ति एवंयदि अप्रमाणं
जप्रमाणेन समंन्यूनंवास्ति तदादप्रमाणंझप्रमाणात् न्यूनंवासमंभविष्यति
इदमेवास्माकमिष्टं अथद्वाविंशतितमंक्षेत्रं प्रकारद्वयेप्रमाणानिसंति तत्रप्रथ
मप्रकारेप्राथमिकप्रमाणाद्वितीयप्रमाणयोर्यथानिष्पत्तिः तथैवद्वितीयप्रकारे

पि प्रथमद्वितीययोरप्यस्ति पुनः प्रथमप्रकारे प्रथमयाद्वितीयतृतीययोर्निष्पत्तिः द्वि
तीयप्रकारस्य द्वितीयतृतीयनिष्पत्त्या तुल्या चेत् तत्र प्रथमप्रकारे या प्रथमतृतीययो
र्निष्पत्तिः सा द्वितीयप्रकारस्य प्रथमतृतीयनिष्पत्त्या तुल्या भविष्यति यथा प्रथमप्र
कारे अवज प्रमाणानि द्वितीयप्रकारे दहरु प्रमाणानि सन्ति तत्र अवयोः निष्पत्तिः
दहनिष्पत्त्या तुल्या वजयोर्निष्पत्तिः हरुनिष्पत्त्या तुल्या तत्र अजनिष्पत्तिः दरुनिष्पत्त्या
तुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः तत्र अवप्रमाणयोः एकरूपा घाताः ग्राह्याः ते च वतु
तुल्याः कल्पिताः दहप्रमाणयोरपि कल तुल्या एकरूपा घाताः ग्राह्याः जरुप्रमाणयो
रपि मन तुल्या एकरूपा घाताः ग्राह्याः अवप्रमाणयोर्निष्पत्तिः दहप्रमाणनिष्प
त्त्या तुल्यास्ति तदा वकप्रमाणयोर्निष्पत्तिः तलप्रमाणनिष्पत्त्या तुल्या भविष्यति
वजप्रमाणयोर्निष्पत्तिः हरुप्रमाणयोर्निष्पत्त्या तुल्यास्ति तदा कमप्रमाणयो
र्निष्पत्तिः लनप्रमाणनिष्पत्त्या तुल्या भविष्यति तत्र कमप्रमाणानि तलनप्रमा
णाभ्यां न्यूनत्वं समत्वं आधिक्यं च एकरूपं स्यात् तस्मात् अजप्रमाणयोर्निष्पत्तिः
दरुप्रमाणनिष्पत्तितुल्या जाता इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारान्तरं तत्र अवज
प्रमाणानां एकरूपघाताः वकमप्रमाणतुल्या ग्रा
ह्याः पुनः दहरुप्रमाणानां एकरूपाः घाताः तलन
प्रमाणतुल्या गृहीताः तदा वकमप्रमाणानां निष्पत्तिः
अवजप्रमाणानिष्पत्ति तुल्या भविष्यति तलनप्रमाणा
नां निष्पत्तिः दहरुप्रमाणनिष्पत्त्या तुल्या भविष्यति पुनः

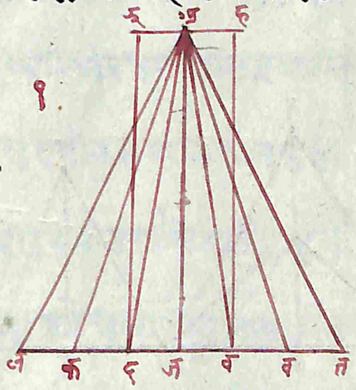

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

बमप्रमाणे तनप्रमाणाभ्यां अधिके न्यूने वा समाने भविष्यतः तस्मात् अदप्रमाणयोर्निष्पत्तिः
जरुप्रमाणनिष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् अजनिष्पत्तिः दझनिष्पत्तितुल्या भविष्यति
पुनः प्रकारांतरं अवप्रमाणयोः निष्पत्तिः दहप्रमाणनिष्पत्त्या तुल्यास्ति तस्मात् अदप्रमा
णयोर्निष्पत्तिः वहप्रमाणनिष्पत्त्यातुल्या भविष्यति पुनः वजप्रमाणयोर्निष्पत्तिः हझप्रमाण
निष्पत्त्यातुल्यास्ति तदा वहप्रमाणयोः निष्पत्तिः जझप्रमाणनिष्पत्त्यातुल्या भविष्यति तस्मा
त् अदप्रमाणनिष्पत्तिः दझप्रमाणयोर्निष्पत्त्यातुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अ
यत्रयोविंशतितमं क्षेत्रं तत्रापि प्रकारद्वयेन प्रमाणानि चेत् संति तत्र प्रथमप्रकारे प्र
थमद्वितीययोः यथा निष्पत्तिः द्वितीयप्रकारेपि द्वितीयतृतीययोः सैव निष्पत्तिः पु
नः प्रथमप्रकारे द्वितीयतृतीययोर्या निष्पत्तिः द्वितीयप्रकारेपि प्रथमद्वितीययोः सैव
निष्पत्तिर्भविष्यति तत्र प्रथमप्रकारे आद्यंतयोर्या निष्पत्तिः द्वितीयप्रकारेपि सैवाद्यंतयो
निष्पत्तिर्भविष्यति यथा प्रथमप्रकारे अवजप्रमाणानि द्वितीयप्रकारे दहझप्रमाणानि
संति तदा अवप्रमाणयोर्निष्पत्तिः हरुप्रमाणनिष्पत्तितुल्यास्ति वजप्रमाणयोर्निष्प
त्तिः दहप्रमाणयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तत्र अजप्रमाणयोर्निष्पत्तिः दझप्रमाणनिष्प

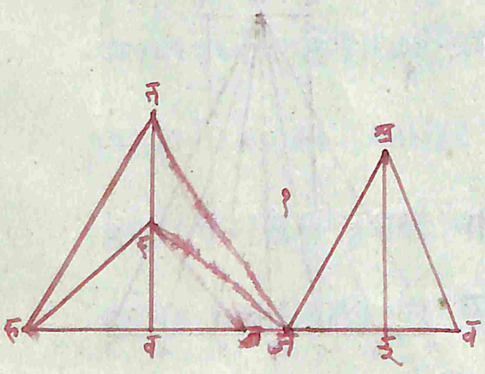

त्तितुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः अवदप्रमाणानां एकरू
पघाताः वतकप्रमाणतुल्याः गृहीताः पुनः जहझप्रमाणा
नां एकरूपघातलमनतुल्याः ग्राह्याः तस्मात् वतप्रमा
णे अवनिष्पत्तितुल्ये जाते मनप्रमाणे वहझनिष्पत्तितु
ल्ये जाते तस्मात् सोनयोर्निष्पत्तिः मननिष्पत्त्यातुल्याः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जातेति पुनरपि बजनिष्पत्तिः दहनिष्पत्तितुल्यास्ति तस्माज्जलनिष्पत्तिः कमनिष्पत्तितु
ल्या जाता: तस्मादपि बवतलप्रमाणानि कमनप्रमाणानि च प्रकारद्वये जातानीति सिद्धं
येषां मध्ये बतप्रमाणयोर्निष्पत्तिर्मनप्रमाणनिष्पत्त्या तुल्या जाता तलप्रमाणयोर्निष्प
त्तिः कमप्रमाणनिष्पत्तितुल्या जाता तस्मात् बकप्रमाणे लनप्रमाणाभ्यां अधिके भविष्य
तः वा न्यूने स्तः समे वा तस्मात् अजप्रमाणयोर्निष्पत्तिः दझप्रमाणयोर्निष्पत्तितुल्या जा
ताः इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्विंशतितमं क्षेत्रं यत्र षट् प्रमाणानि सन्ति तत्र प्रथमद्वि
तीययोर्निष्पत्तिः तृतीयचतुर्थयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति चेत् पुनः पंचमद्वितीययोर्निष्प
त्तिः षष्ठचतुर्थयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तत्र प्रथमपंचमयोर्योगनिष्पत्तिः द्वितीयप्रमा
णेन यथास्ति तथास्ति तृतीयषष्ठयोर्योगनिष्पत्तिः चतुर्थेन भविष्यति यथा अबप्रमा
णस्य निष्पत्तिः जप्रमाणेन यथास्ति दहप्रमाणनिष्पत्तिः झप्रमाणेन तथास्ति पुनः ब
वप्रमाणनिष्पत्तिः जप्रमाणेन तथास्ति यथा हतप्रमाणस्य निष्पत्तिः झप्रमाणेन यथा
स्ति पुनः अबप्रमाणस्य निष्पत्तिः जप्रमाणेन तथास्ति यथा दतप्रमाणनिष्पत्तिः झप्र
माणेन यथास्ति अस्योपपत्तिः अबप्रमाणस्य निष्पत्तिः जप्रमाणेन तथास्ति यथा दह
प्रमाणस्य निष्पत्तिः झप्रमाणेनास्ति पुनः जप्रमाणस्य निष्पत्तिर्बवप्रमाणेन तथास्ति

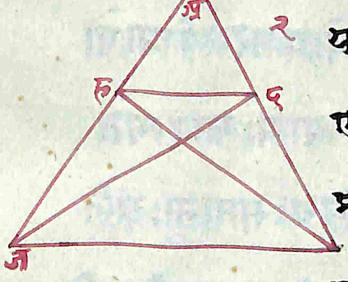

यथा झप्रमाणस्य निष्पत्तिः हतप्रमाणेन यथास्ति तस्मात् अबप्रमा
णस्य निष्पत्तिः बवप्रमाणेन तथास्ति यथा दहप्रमाणनिष्पत्तिः हत
प्रमाणेनास्ति पुनः अबप्रमाणनिष्पत्तिः बवप्रमाणेन तथास्ति
यथा दतप्रमाणनिष्पत्तिः हतप्रमाणेनास्ति पुनः बवप्रमाणनि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

68

ष्पत्तिः जप्रमाणेन मध्याहत प्रमाणनिष्पत्तिरुप्रमाणेनास्ति तस्मात् अवप्रमाणनिष्पत्तिःज
प्रमाणेनतथास्ति यथा हतप्रमाणनिष्पत्तिः झप्रमाणेन इदमेवास्माकमिष्टं अथपंचविं
शतितमंक्षेत्रं तत्रयदिचत्वारि प्रमाणानि सजातीयानि संति तेषां प्रथमं सर्वापेक्षयाधिक

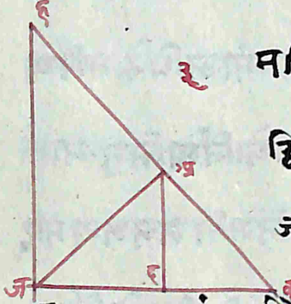

मस्ति चतुर्थं प्रमाणं सर्वापेक्षयान्यूनमस्ति तत्र प्रथमचतुर्थयोर्योगः
द्वितीयतृतीययोगादधिको भविष्यति यथा अवप्रमाणस्य निष्पत्तिः
जदप्रमाणेनतथास्ति हप्रमाणस्यनिष्पत्तिरुप्रमाणेनयथास्ति त
त्र अवप्रमाणं सर्वापेक्षयाधिकं कल्पितं रुप्रमाणं सर्वापेक्षयान्यूनं कृतं तदा अवप्रमा
णरुप्रमाणयोर्योगः जदप्रमाणहप्रमाणयोर्योगापेक्षयाधिको भविष्यति अस्योप
पत्तिः अवप्रमाणात् हप्रमाणतुल्यं अवप्रमाणं पृथक्कार्यं जदप्रमाणात् रुप्रमाण
तुल्यं जतं प्रमाणं पृथक्कार्यं तदा अवप्रमाणजदप्रमाणयोर्निष्पत्तिः ववप्रमाणतद
प्रमाणयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यतिः पुनः अवप्रमाणं अदप्रमाणादधिकमस्ति त
स्मात् ववप्रमाणं तदप्रमाणादधिकं भविष्यति पुनः वअजतप्रमाणयोगः द्वयोर्यो
जनीयः तदा अवजतयोगः जदअवयोगादधिको भविष्यति इति श्रीमद्राजा
धिराजप्रभुवरजयसिंहस्य तुष्टै द्विजेंद्र श्रीमत्सम्राट् जगन्नाथइतिसमभिधा
रूढितेनप्रणीते ग्रंथेस्मिन्नाम्नि रेखागणितइतिसुकोणावबोधप्रदार्थ्यध्यायो
ध्येस्मोहापहहृद्विरतिंपंचमः संगतोभूत् ५ अथषष्ठाध्यायः प्रारभ्यते
अत्रत्रयस्त्रिंशः क्षेत्राणि तत्र प्रथमंक्षेत्रं येषांत्र्यस्राणां कोणाः मिथः समानाः संति
अथचकोणाः स्थितभुजाः एकरूपनिष्पत्तियुक्ताः तानि क्षेत्राणिः सजातीयानि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवति एकरूपनिष्पत्तिस्तु एकस्मिन्क्षेत्रे एकभुजः द्वितीयभुजस्य यावान्विभागः द्वितीयक्षेत्रे ए
कभुजः द्वितीयभुजस्य तावानेव विभागश्चेत्तदा एकरूपनिष्पत्तिर्ज्ञेया यत्र ययोः क्षेत्रयोः
एकः कोणः समानो भविष्यति एकक्षेत्रस्यैकभुजस्य द्वितीयक्षेत्रस्यैकभुजेन यादृशी नि
ष्पत्तिरस्ति तथा द्वितीयक्षेत्रे द्वितीयभुजस्य प्रथमक्षेत्रद्वितीयभुजेन निष्पत्तिः तादृशी
रस्ति चेत् ते क्षेत्रे समाने भवतः अथ क्षेत्रस्य मुखात् भूमिपर्यंतं गतो लंबः क्षेत्रलंबसंज्ञो
ज्ञेयः अथ एकरेखायाः तादृशं भागद्वयं कार्यं यथा संपूर्णरेखा यादृग्बृहत्खंडेन यादृशी
निष्पत्तिरस्ति तथा बृहत्खंडस्य लघुखंडेन तादृशी निष्पत्तिरस्ति चेत् सा रेखा त्रैराशिक
रूपा जाता: अथ प्रथमं क्षेत्रं ये द्वे क्षेत्रे समानांतररेखयोर्मध्ये भवतः तयोः लंबाः
समाना भवंति पुनः समानलंबयोः क्षेत्रयोर्निष्पत्तिः भूमिनिष्पत्तितुल्या भवति तथैव
द्वयोस्त्रिभुजयोः लंबौ समानौ चेद्भवतः तत्र त्रिभुजयोर्निष्पत्तिः भूमिनिष्पत्तितुल्या
भवति यथा हजक्षेत्रं जठक्षेत्रं च समानलंबमस्ति एवं अवजत्रिभुजं अजदत्रिभुजं
समानलंबं कल्पितं चतुर्भुजयोर्निष्पत्तिर्वा त्रिभुजयोर्निष्पत्तिर्व जभूमिजदभूमिनि
ष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः वदभूमिः उभयत्र वर्द्धिता कार्या वजतुल्यं ववं
वतं पृथक्कार्यं जदतुल्यं दकं कलं पृथक्कार्यं अवं अतं अकं अलं रेखाः कार्याः पु
नः अवजं अववं अवतं एतानि त्रिभुजक्षेत्राणि समानानि संति त्रयाणां त्रिभुजानां
योगः त्रिगुणितअवजक्षेत्रसमो भवति जवं ववं वतं एताः भूमयः समानाः संति तिसृ
णां भूमीनां योगः त्रिगुणितवजतुल्योस्ति पुनः अजदं अदकं अकलं एतानि
त्रिभुजानि समानानि संति एतेषां योगः त्रिगुणितअजदत्रिभुजतुल्योस्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदा अतजत्रिभुजं अलजत्रिभुजाद्यद्यधिकमस्ति तदा तजभूमिः लजभूमेरधिका स्या
त् न्यूनं चेत् न्यूनं स्यात् समानं चेत् समानं स्यात् तस्मात् अवजस्य निष्पत्तिः अजदत्रि
भुजेन तादृशा निष्पत्तिरस्ति यादृशी वजभूमेः जदभूम्या अनेन प्रकारेण क्षेत्राणां निष्पत्तिः
भूमिनिष्पत्तितुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारान्तरं येषां क्षेत्राणां निष्पत्तिर्भू
मिनिष्पत्तेस्तुल्या स्यात् तानि क्षेत्राणि समानलंबानि

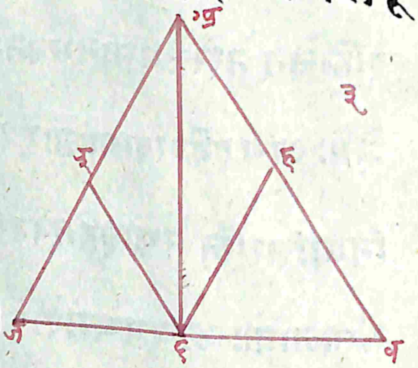

भवंति यथा वहभूमौ अवजत्रिभुजं दजहत्रिभुजं चास्ति
तयोस्त्रिभुजयोर्निष्पत्तिः वजभूमिजहभूम्योर्निष्पत्त्या तु
ल्या कल्पिता अरलंबदवलंबौ मिथः समानौ भविष्यतः अ
स्योपपत्तिः यदि समानौ न स्तः तदा तव अक्षौ समानौ कल्पितौ पुनः तअरेखा तहरेखा संयो
ज्या तदा अवजत्रिभुजतहजत्रिभुजयोर्निष्पत्तिः वजजहभूम्योर्निष्पत्त्या तुल्या स्यात्
तस्मात् अवजत्रिभुजस्य निष्पत्तिः दजहत्रिभुजतजहत्रिभुजाभ्यामेकरूपा जाता तस्मा
त् दजहत्रिभुजजहजत्रिभुजे समाने जाते इदमशुद्धं तस्मात् अस्मदिष्टमेव समी
चीनं अथ द्वितीयं क्षेत्रं यदि एका रेखा त्रिभुजस्य भुजद्वये पतिता भूमिसमानां

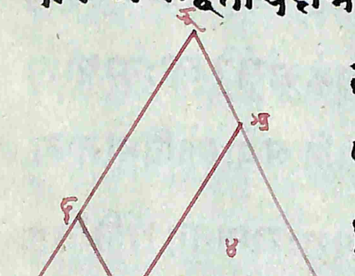

तरा चेत्स्यात् तदा एकरूपनिष्पत्त्या भुजद्वयस्य खंडद्वयं करि
ष्यति या रेखा एकनिष्पत्त्या भुजद्वयस्य खंडं करोति सा रेखा भू
मिसमानान्तरा भवत्येव यथा अवजत्रिभुजे दहरेखा वजरेखा
समानान्तरा कल्पिता वहरेखा जदरेखा च संयोज्या तदा दव
हत्रिभुज दजहत्रिभुजे समाने जाते अदहत्रिभुजस्य निष्पत्तिः आभ्यां त्रिभुजाभ्यां समा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नास्ति अदहत्रिभुजस्य निष्पत्तिः दवहत्रिभुजेन तथास्ति यथा अदभूमेर्निष्पत्तिः दवभूम्यास्ति

अदहत्रिभुजस्य निष्पत्तिः दजहत्रिभुजेन तथास्ति यथा अहभूमेर्निष्पत्तिः हजभूम्यास्ति तस्मा

त् अदखंडदवखंडयोर्निष्पत्तिः अहखंडहजखंडनिष्पत्त्या तुल्या जाता पुनः यदि अदखंड

दवखंडयोर्निष्पत्तिः अहखंडहजखंडनिष्पत्त्या तुल्या कल्पिता चेत् तदा दहरेखावजरेखा

याः समानांतरा भविष्यति कुतः अदभूमिदवभूम्योर्निष्पत्तिः अदहत्रिभुजवहदत्रिभुज

निष्पत्त्या तुल्यास्ति अहभूमिहजभूम्योर्निष्पत्तिः अदहत्रिभुजदजहत्रिभुजयोर्निष्पत्त्या तु

ल्यास्ति तस्मात् अदहत्रिभुजस्य निष्पत्तिः दवहदजहत्रिभुजाभ्यां एकरूपा जाता तस्मात्

एतत्त्रिभुजद्वयं समानं जातं तदा दहरेखावजरेखा समानांतरा जाता इदमेवास्माक

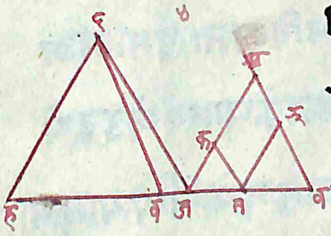

मिष्टं प्रकारांतरं यदि दहरेखावजरेखा समानांतरा भवेत् अ

दखंडदवखंडयोर्निष्पत्तिः अहखंडहजखंडनिष्पत्तितुल्या न

चेत् तदा अहहतयोर्निष्पत्त्या तुल्या कल्पिता पुनः वझरेखा दझ

रेखा दझरेखा संयोजिता दवहत्रिभुजदझहत्रिभुजे च समाने जाते इति निश्चितं पु

नः दहरेखा वझरेखा समानांतरा भविष्यती सुपपत्या निश्चीयते तस्मात् वझरेखा वज

रेखा प्रत्येकं दहरेखायाः समानांतरा जाता तस्मात् वझरेखा वजरेखा मिथः समानां

तरा स्यात् पुनः एते मिथः संलग्ने च जाते एतदशुद्धं पुनरपि अददवयोर्निष्पत्तिः अह

हजनिष्पत्तितुल्यास्ति वजरेखायाः दहरेखा समानांतरा चेत् तदा दझरेखा वजरेखा

याः समानांतरा कल्पिता पूर्वोक्तप्रकारेण अददवयोर्निष्पत्तिः अझझजयोर्निष्प

त्तितुल्यास्तीति निश्चितं तस्मात् अहहजयोर्निष्पत्तिः अझझजयोर्निष्पत्तितुल्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जाता अहरेखा अघरेखायाः न्यूनास्ति तदा हजरेखा अजरेखायाः न्यूना जाता इदं बाधितं
अस्मदुक्तमेव समीचीनं अथ तृतीयं क्षेत्रं तत्र त्रिभुजे भीष्टकोणस्य यारेखा तु खंडद्वयं क
रोति सा रेखा तत्कोणसंमुखभुजस्य तथा खंडद्वयं करि

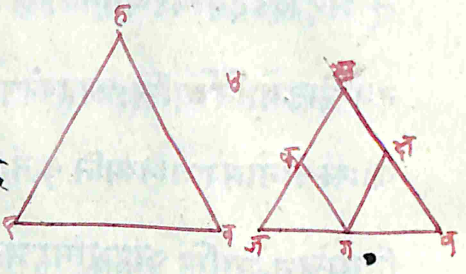

ष्यति यथैतत्खंडयोर्निष्पत्तिः शेषभुजद्वयनिष्पत्तेः तु
ल्या स्यात् पुनः इयं रेखा तस्य भुजस्य अनया निष्पत्त्या यदि
खंडद्वयं करोति तदेयं रेखा तस्य कोणस्य खंडद्वयं तुल्यं
करिष्यति यथा बअजत्रिभुजे अकोणात् अदरेखा कल्पिता पुनः जहरेखा जचिह्ना
त् दअरेखायाः समानान्तरा कार्या वहरेखा तथा वर्द्धनीया यथा जहरेखायां हचिह्ने
संपातं करिष्यति तस्मात् बअदकोण बहजकोणौ समानौ भविष्यतः पुनः जअ
दकोण अजहकोणौ समानौ भविष्यतः पुनः दअरेखा बअजकोणस्य खंडद्वयं
करिष्यतीति कल्पितास्ति बदद जखंडयोर्निष्पत्तिः बअभुज अजभुजयोर्निष्पत्त्या तुल्या
भविष्यति अस्योपपत्तिः अहजकोण अजहकौणौ मिथः समानौ भविष्यतः अहरेखा
च अजरेखा तुल्या भविष्यति तस्मात् बदखंड दजखंडयोर्निष्पत्तिः तथा भविष्यति य
था बअरेखा अहरेखयोरस्ति अजरेखयापि तथास्ति कुतः अहरेखा अजरेखयोः स
मत्वात् पुनरपि बदद जयोर्निष्पत्तिः बअअजनिष्पत्तितुल्या यदा क
ल्पिता तदा कोणस्यापि द्वे खंडे समाने भविष्यतः कुतः बदद जयोः
निष्पत्तिः बअअहनिष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् बअरेखायाः नि
ष्पत्तिः अह अजाभ्यां समाना जाता तस्मात् अह अजौ समानौ

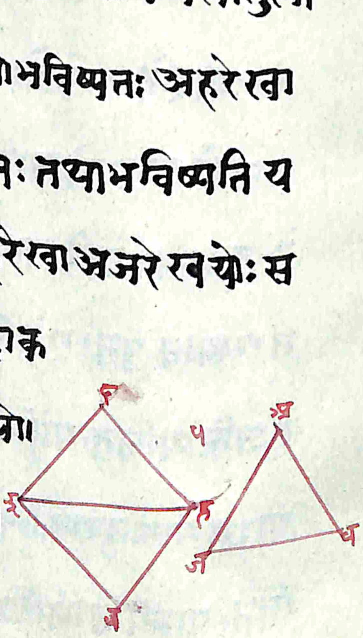

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जातौ तदा वहजकोणतुल्यवअदकोणतुल्योनजअदकोणेनसमानोजातः इदमेवास्माकमि

ष्टं प्रकारांतरं दचिह्नात्‌ दहलंबः अवभुजोपरि दरुलंबश्च अजभुजोपरि कार्यः तस्मात्‌ वअ

जकोणस्य यदि खंडद्वयं तुल्यं कल्प्यते तर्हि तौ लंबौ समानौ भवतः कुतः अचिह्नस्य कोण

द्वयं समानमस्ति हकोणरुकोणावपि समकोणौस्तः त्वात्‌ अदरेखा त्रिभुजद्वयेप्येकैवास्ति

तस्मात्‌ दहरेखा दरुरेखा च वअदत्रिभुजे जअदत्रिभुजे च समानलंबरूपा जाता तस्मात्‌

वअदत्रिभुजस्य निष्पत्तिः जअदत्रिभुजेन तथा जाता यथा वअभुजस्य अजभुजेनास्ति

पुनरपि अनयोस्त्रिभुजयोर्निष्पत्ति वदद जयोर्निष्पत्तिः स्तुल्यास्ति तस्मात्‌ वदद जयोर्नि

ष्पत्तिः वअअजनिष्पत्तितुल्या जाता यदि एतादृशी निष्पत्तिः स्यात्‌ तदा कोणस्य द्वे

खंडे समाने भविष्यतः कुतः त्रिभुजयोर्निष्पत्तेः वदद जयोर्निष्पत्तिस्ति वअअजनिष्प

त्तितुल्यास्ति यदा वअरेखा अजरेखा च भूमिः कल्पिता तदा अनयोस्त्रिभुजयोर्निष्पत्तिः

भूम्योर्निष्पत्त्या तुल्या भविष्यति दहलंबदरुलंबौ च समानौ भ

वतः अदरेखा त्रिभुजद्वयेपि एकैव भविष्यति तस्मात्‌ हअ

दकोणरुअदकोणौ समानौ भविष्यतः इदमेवास्माकमि

ष्टं अथ चतुर्थक्षेत्रं ययोः द्वयोः स्त्रिभुजयोः कोणाः स

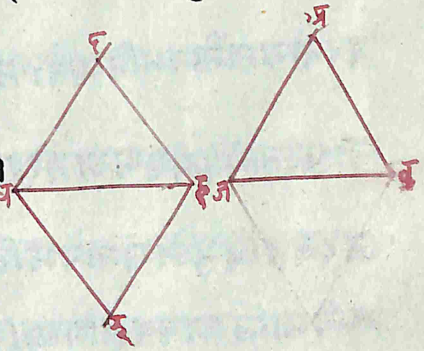

माना भवंति तयोर्भुजयोर्निष्पत्तिः एकैव भविष्यति यः कोणस्तुल्यो भवति तदा त्रि

तभुजयोर्निष्पत्तिः तुल्या भवतीति ज्ञेयं यथा अवजत्रिभुजे दहजत्रिभुजे च वअजकोण

जदहकोणौ समानौ कल्पितौ पुनः वजअकोण जहदकोणौ समानौ च कल्पितौ पुनः

जवअकोणहजदकोणौ च समानौ कल्पितौ तदा वजनिष्पत्तिः जहरेखया तथास्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यथाव अनिष्पत्तिर्जदरेखयास्ति अजनिष्पत्तिर्दहरेखयायथास्ति एतत्त्रिभुजद्वयं वजह रेखायां कल्प्यं वअरेखा हदरेखा च वर्द्धनीया यथा झचिन्हसंलग्ना स्यात् तदा अजरेखा ऋहरेखायाः समानांतरा भविष्यति दजरेखा झवरेखायाश्च समानांतरा भविष्यति झजक्षेत्रमपि समानांतरभुजं भविष्यति तस्मात् वजनिष्पत्तिर्जहरेखया तथास्ति यथा व अनिष्पत्तिः अऋरेखयास्ति जदरेखयापि पुनः वजनिष्पत्तिः जहरेखया तथास्ति यथा ऋददहनिष्पत्तिः अजनिष्पत्तिरपि तस्मात् वअजदयोर्निष्पत्तिस्तुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं अवजत्रिभुजे दवहत्रिभुजे अकोण दकोणौ

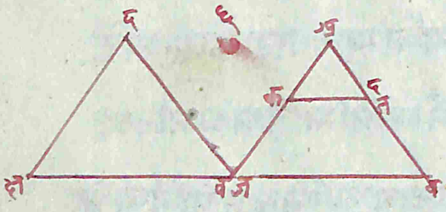

समानौ कल्पितौ पुनः वकोण वकोणौ समानौ कल्पितौ यदि अवभुज दवभुजौ समानौ भवतः तदा शेषभुजा अपि समाना भविष्यंति प्रतिज्ञातं उपपन्नं भविष्यति यदि अवदवौ समानौ न भविष्यतः तदा अवं अधिकं कल्पितं पुनः वदतुल्यं वझं पृथक् कार्यं पुनः ~~झतुल्यंवझंपृथ~~ अजरेखायाः समानांतरा ऋतरेखा कार्या तस्मात् झवतत्रिभुजदवहत्रिभुजे समाने भविष्यतः पुनः अझऋवनिष्पत्तिः जततवनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अववझनिष्पत्तिः जववतनिष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनः वऋरेखा वहतुल्यास्ति वतरेखा वहतुल्यास्ति तस्मात् अवदवनिष्पत्तिः जवहवनिष्पत्तितुल्या

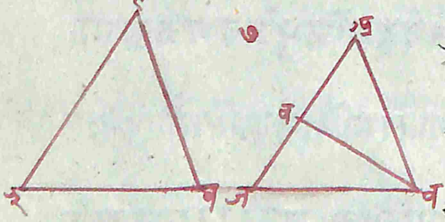

जाता: पुनः तकं व असमानांतरं कार्यं तदेव निश्चितं जवतावनिष्पत्तिः जभअकनिष्पत्तितुल्यास्तीति इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचमं क्षेत्रं यथोस्त्रिभुज

योः भुजानां यथाक्रमं एकैकनिष्पत्तिरस्ति चेत् तयोः

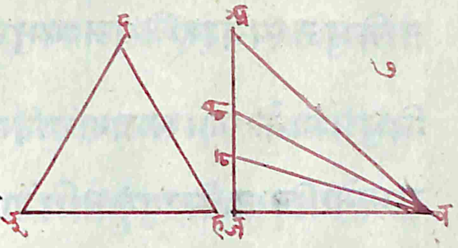

कोणाः समाना भवंति यथा अवजत्रिभुजे दहझत्रिभुजे च

अवदहनिष्पत्तिः अजदझनिष्पत्तितुल्या कल्पिता वज

हझनिष्पत्तितुल्यापि कल्पिता कुतः हचिन्हो परि हझरेखायाः झहवकोणः वकोणतुल्यः

कार्यः पुनः झचिन्हो परि हझवकोणः जकोणतुल्यः कार्यः द्वे भुजौ वर्द्धनीयौ यथा वचिन्हे मिलिष्यतः तस्मात् अवजत्रिभुजवहझत्रिभुजयोः कोणाः समाना जाता वजहझ

निष्पत्तिः वअहवनिष्पत्तितुल्या भविष्यति इयं वअहदनिष्पत्तितुल्या आसीत् तस्मा

त् हदहवरेखे समाने जाते अनेन प्रकारेण झदरेखे समाने जाते तस्मात् दहजत्रि

भुजस्य वहझत्रिभुजस्य अवजत्रिभुजस्यापि कोणाः समाना जाताः इदमेवास्माकमि

ष्टं पुनः प्रकारांतरं चतुर्थक्षेत्रे प्रकारांतरक्षेत्रमत्र ज्ञेयं अवजत्रिभुजं दवहत्रिभुजं

दवहत्रिभुजं च कल्पितं एतयोः भुजा यदि समाना भविष्यंति तदा अस्माकं इष्टं सिद्धं

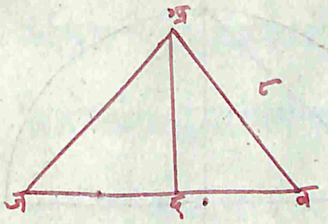

यदि समाना न भविष्यंति तदा अवं दवात् अधिकं कल्पितं

वदतुल्यं वझं पृथक् कार्यं पुनः वहतुल्यं वतं पृथक् का

र्यं वहतुल्यं अकं पृथक् कार्यं झततकरेखं संयोजनीये

तदा अवनिष्पत्तिः दवरेखातुल्या झवरेखया यथा जवनिष्पत्तिः वहरेखातुल्य वत

रेखया भविष्यति तस्मात् अझवनिष्पत्तिः जतवनिष्पत्तितुल्या भविष्यति

तस्मात् झतरेखा अजरेखायाः समानांतरा भविष्यति अनेन प्रकारेण तकरेखा

वअरेखायाः समानांतरा भविष्यति तदा अकरेखा झतरेखातुल्या भविष्यति क

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तत्रिभुजस्य वदहत्रिभुजस्य भुजाः समाना भविष्यंति तस्मात् वअजत्रिभुजस्य वदह
त्रिभुजस्य कोणाः समाना भविष्यंति अथ षष्ठं क्षेत्रं द्वयोः स्त्रिभुजयोः एकः कोणः
समानोस्ति तत्कोणसंबंधिनोः भुजयोः एकैव निष्पत्तिरस्ति तदा शेषकोणाः समा
नाः भवंति यथा अवजत्रिभुजे दहझत्रिभुजे अकोण दकोणौ समानौ कल्पितौ
अवभुज दहभुजयोर्निष्पत्तिः अजभुज दझभुजनिष्पत्तितुल्या कल्पिता: दझरेखायाः
दचिह्नोपरि झदवकोणः अकोणतुल्यः कार्यः झचिह्नोपरि दझवकोणः जकोणतु
ल्यः कार्यः द्वौ भुजौ वर्द्धनीयौ यथा वचिह्ने मिलिष्यतः अवजत्रिभुजस्य दवझत्रि
भुजस्य कोणाः समाना भविष्यंति तदा अजदझनिष्पत्तिः अवदवनिष्पत्तितुल्या भ
विष्यति पुनरियं अवदहनिष्पत्तितुल्या आसीत् तस्मात् दवदहौ समानौ जातौ
एवं दचिह्नस्य द्वौ कोणौ अकोणतुल्यौ समानौ भविष्यतः तस्मात् हदझत्रिभुज
स्य वदझत्रिभुजस्य वअजत्रिभुजस्यापि कोणाः समानाः जाताः इदमेवास्माक
मिष्टं द्वितीयप्रकारः वअअजभुजौ हददझभु

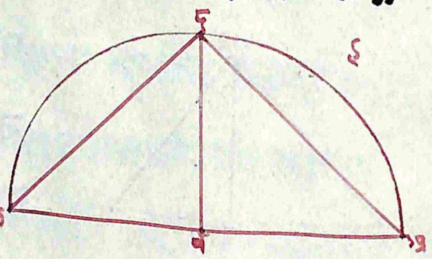

जाभ्यां समानौ यदि भवतः तदा अस्माकं प्रतिज्ञातं
सिद्धमेव यदि समानौ न भवतः तदा वअअजभुजौ
अधिकौ कल्पितौ अतं दहतुल्यं पृथक् कार्यं अवं दझतुल्यं पृथक् कार्यं तकरेखा

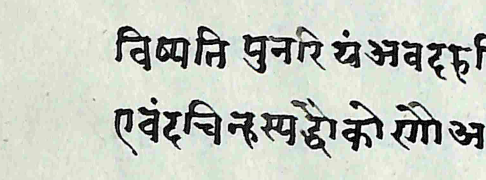

या जनीया तदा वअअतनिष्पत्तिः जअअकनिष्पत्ति
तुल्या भविष्यति वततअनिष्पत्तिः जककअनिष्पत्तितु
ल्या भविष्यति तस्मात् वजतकरेखे समानांतरे भविष्यतः

तदा बअजत्रिभुजस्य तअकत्रिभुजहदझत्रिभुजस्य कोणाः समाना भविष्यंति अथ सप्तमं

क्षेत्रं द्वयोः स्त्रिभुजयोः एकैककोणः समानो भवति द्वितीयकोणस्य भुजयोरेकानिष्प

त्तिरस्ति शेषः तृतीयकोणः समकोणान्न्यूनो भवतु वा मा भवतु द्वयोस्त्रिभुजयोस्त्रि

तीयः कोणः एकरूपोपेक्षितः तदाशेषकोणाः सर्वेपि समाना भविष्यंति यथा अब

जत्रिभुजस्य दहझत्रिभुजस्य अकोणदकोणौ समानौ कल्पितौ अबदहभुजनिष्पत्तिः

बजहझनिष्पत्तितुल्या कल्पिता पुनः जकोणः झकोणः प्रत्येकसमकोणान्न्यूनो भवति

वा न भवति तदा बकोणहकोणौ समानौ भविष्यतः एवं जकोणझकोणौ समानौ भविष्य

तः यदि बकोणहकोणौ समानौ न भविष्यतः तदा बकोण अधिको भविष्यतीति कल्पि

तं पुनः अबवकोणः हकोणतुल्यः कार्यः तदा बवअकोणः झकोणतुल्यो भविष्यति

तदा अबदहनिष्पत्तिः बवहझनिष्पत्तितुल्या भविष्यति बजहझनिष्पत्तितुल्या कल्पिता

आसीत् तस्मात् बवबजरेखे समाने भविष्यतः बवजकोणबजवकोणौ समानौ भविष्य

तः पुनः जकोणझकोणौ यदि समकोणान्न्यूनौ न भवतः तदा द्वौ कोणौ समकोणद्वयान्न्यू

नौ न जातौ इदं बाधितं यदि समकोणान्न्यूनौ भवतः तदा अबवकोणः झकोणतुल्यः सम

कोणादधिको भविष्यति न्यूनः कल्पितोस्ति इदं बाधितं तस्मात् बकोणहकोणौ स

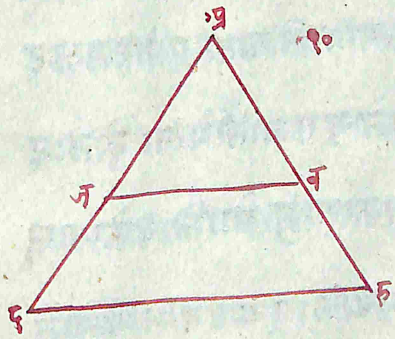

मानौ जातौ जकोणझकोणावपि समानौ जातौ इदमे

वास्माकमिष्टं पूर्वक्षेत्रे यदुक्तं जझकोणौ समकोणात्

न्यूनौ भवतः वा न्यूनौ न भवतः तस्यायमाशयः अबजत्रि

भुजं दहझत्रिभुजं च सजातीयं न्यूनकोणं च कल्पितं पुनः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अबभुजः बजभुजादधिकः दृधिकः कल्पितः पुनः बचिन्हात् बतलंबः अजभुजोपरि कार्यः त
स्मात् अतमधिकं स्यात् तजात् पुनः तजतुल्यं तकं पृथक् कार्यं बकरेखा संयोज्या तदा इयं
बकरेखा बजतुल्या भविष्यति पुनः अबक त्रिभुजे दहझ त्रिभुजे अकोणदकोणौ समानौ
स्तः अबरेखायाः दहरेखाया निष्पत्तिः तथास्ति यथा बअतुल्य बकरेखायां निष्पत्तिः ह
झरेखयास्ति एते द्वे त्रिभुजे सजातीये न स्तः कुतः बकअकोणादधिकत्वात् हझदको
णस्य समकोणान्यूनत्वात् इदं यदुक्तं च न्यूनकोणः भवतु वा न भवतु इदं च नोक्तं
न्यूनकोणो भवतु वाधिककोणो भवतु कुतः तत्र समकोणस्यापेक्षितत्वात् अथा
श्मंसेवं त्रिभुजे समकोणात् निसृतलंबः तस्य कर्णोपरि गतः त्रिभुजस्य द्वे सजाती
ये क्षेत्रे करिष्यति एते त्रिभुजे बृहत्त्रिभुजस्य सजातीये भवतः यथा अबज त्रिभुजे
असमकोणात् अदलंबः बजकर्णोपरि निष्कासितः तेन अबद त्रिभुज अजद

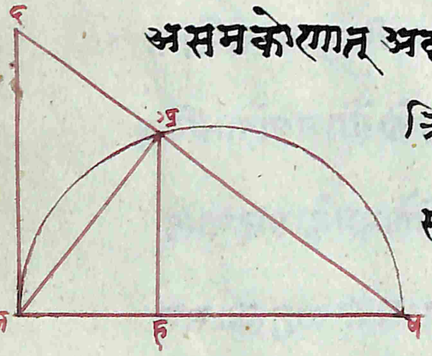

त्रिभुज अजद त्रिभुजे सजातीये भविष्यतः एते च अबज त्रिभुजस्यापि
सजातीये भवतः अस्योपपत्तिः अबद त्रिभुजे अबज त्रिभुजे च क्षे
त्र द्वयेपि एक एव बकोणोस्ति पुनः अदबकोण जअबकोणौ प्र
प्रत्येकं समकोणौ स्तः तस्मात् एते द्वे त्रिभुजे सजातीये जाते तदा दबबअरेखयोर्निष्प
त्तिः अबबजयोर्निष्पत्त्या तुल्या जाता अद अज निष्पत्तिः तुल्या अपि जाता एवं हि जअद
जबअ त्रिभुजे च सजातीये जाते पुनः जअद अबद त्रिभुजे च सजातीये स्तः कुतः द
चिन्हस्य द्वौ कोणौ प्रत्येकं समकोणौ स्तः जकोणस्तु दअबकोणतुल्योस्ति बकोणस्तु
जअदकोणतुल्योस्ति एते द्वे सजातीये स्तः जद अद निष्पत्तिः दअ दब निष्पत्त्या तु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

साज्ञाता जअ अवनिष्पत्तितुल्यापि ज्ञाता अस्मात् क्षेत्रात् इदं निश्चितं लंबः स्व र्णस्य खंडद्वये त्रैराशिकरूपेऽस्ति आबाधातद्भुजश्च त्रैराशिकरूपास्ति इदमेवास्मा कमिष्टं अथ नवमं क्षेत्रं तत्र रेखाद्वयमध्ये एकान्या रेखा तथा उत्थाप्या यथा एतद्रेखात्र यं एकनिष्पत्तिरूपं भवति तत्र रेखाद्वयं अबं बजं कल्पितं एतद्रे

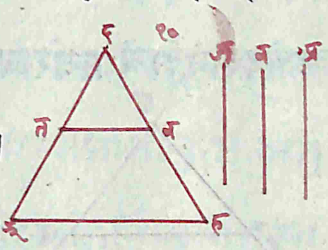

खाद्वययोगं व्यासं कृत्वा अदजवृत्तार्धं उत्थाप्यं पुनः बचिह्नात् ब दलंबः अबबजरेखाद्वयमध्ये एकनिष्पत्तिरूपो भविष्यति अस्यो पपत्तिः दअरेखा दजरेखा च संयोज्या अदजसमकोणो भविष्यति दबलंबः समकोणात् कोणपर्यागतः तस्मात् अयं रेखाद्वयमध्ये एकनिष्पत्तिरूपोऽस्तीति इदमेवास्माकमि ष्टं प्रकारांतरं एकरेखा द्वितीयरेखोपरि पातनीया बृहद्रेखां व्यासं कृत्वा वृत्तार्धं का र्यं लघुरेखांतात् लंबः वृत्तपालिसंलग्नः कार्यः यस्मिन् चिह्ने लग्नात् चिह्नात् रेखांतपर्य न्तं अन्या रेखा कार्या इयं रेखा अस्य दिष्टा एतत्पूर्वोक्तक्षेत्रेण स्फुटमेव रेखाद्वयांतरम न्तं कल्पयित्वा वृत्तार्धं कार्यं तच्च अजदं कल्पितं पुनः बचिह्नात् बदरेखा वृत्तपालिसं

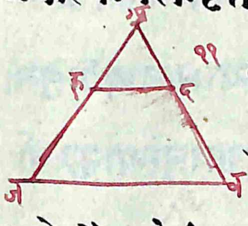

लग्ना कार्या इयं रेखा अबबजरेखामध्ये एकनिष्पत्तिरूपा भविष्यति अस्योपपत्तिः दअ दज दह रेखा संयोज्याः तदा अदद जदज कोणा वद हकोणप्रत्येकं समकोणौ स्तः पुनः हदजकोणः द्वयोः शोध्यः तदा शेषौ जदबकोणहद अकोणौ समानौ स्तः पुनः हदअकोण हअदकोणौ च समानौ स्तः तस्मात् बअद त्रिभु जे बदज त्रिभुजे च बं कोणः द्वयोरेककोणोऽस्ति पुनः दअबकोण जदबकोणौ समानौ ~~समानौ स्तः तस्मात् बअद~~ तदा बदअकोण बजदकोणौ अपि समानौ भविष्यतः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मात् अववहयोर्निष्पत्तिः वदद्जनिष्पत्त्या तुल्या भविष्यति अस्मात् सेत्रादिदं निश्चि
तं रेखाद्वययोगात् यो लंबः उत्पन्नः स एव लंबः रेखाद्वयमध्ये एकनिष्पत्तिरूपश्चेत्
तदा रेखाद्वययोगं व्यासं कृत्वा यत् वृत्तार्द्धं क्रियते तद्वृत्तार्द्धे लंबो न संलग्नं भविष्यति
अथ दशमं क्षेत्रं तत्र रेखाद्वयं यस्यां निष्पत्तौ स्यात् तत्रात् तृतीयो रेखा तन्निष्पत्तिरूपाय

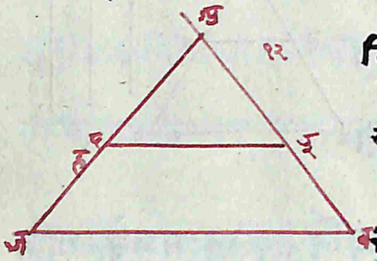

दि कर्तुमिष्यते तदा तद्रेखाद्वयं अवं अजं कल्पितं एतद्रेखाद्व
यात् अकोणः कार्यः पुनः रेखाद्वयं वर्द्धनीयं वहरेखा अज
तुल्या पृथक् कार्या वजरेखासंयोज्या पुनः हचिह्नात् हदरेखा
वजरेखायाः समानान्तरा कार्या तस्माज्जदं दृष्टरेखा भविष्यति कुतः अववहयोर्निष्पत्तिः
अजजदनिष्पत्तितुल्यास्ति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारान्तरं दृष्टरेखाभ्यां समकोणः
कार्यः असौ असंज्ञः वजकर्णः कार्यः एतत्कर्णोपरि वअजं वृत्तार्द्धं कार्यं जचिह्नात्
वजरेखोपरि जदलंबोऽपि कार्यः पुनः वअरेखा वर्द्धनीया च यथा जदरेखायां दचिह्न
लग्ना स्यात् तस्मात् अदरेखा दृष्टरेखा स्यात् कुतः जअलंबः जसमकोणात् कर्णो
परि आगतः तस्मात् वअ अजयोर्निष्पत्तिः अजअदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनः
प्रकारान्तरं वहद्रेखायां व अजं वृत्तार्द्धं कार्यं वअपूर्णा ज्या लघुरेखातुल्या कार्या
पुनः अचिह्नात् अहलंबः वजरेखोपरि कार्यः तस्मात्
वहं दृष्टरेखा भविष्यति इदं पूर्वोक्तप्रकारेण स्पष्टमेव अ
थैकादशं क्षेत्रं प्रवर्त्तते तत्र यदि चतुर्थी रेखा उत्साद्या
भवति सा कीदृशी यथा प्रथमद्वितीयरेखयोर्निष्पत्ति

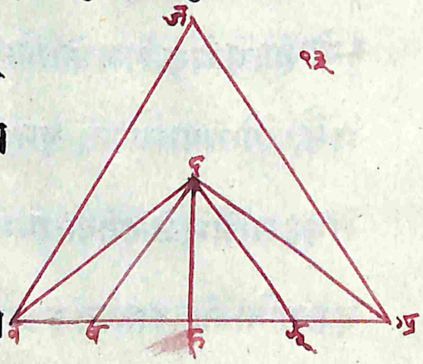

रस्ति तादृशी तृतीयचतुर्थरेखयोरपि निष्पत्तिः स्यात् यथा अवजं रेखात्रयं कल्पितं

अन्यत्र दहरेखा दझरेखा च कार्या दच्चिह्ने तयोर्योगः कार्यः यथा हदझ कोणो भविष्यति

तथा योगः कार्यः पुनः दहरेखायाः अतुल्या दवरेखा भिन्ना कार्या वहं वतुल्यं भिन्नं कार्यं

पुनः दझरेखायाः अतुल्या दतरेखा पृथक् कार्या वतरेखासंयोज्या हच्चिह्नात् हझरेखा

वतरेखाया समानांतरा कार्या तस्मात् तझरेखा चतुर्थ इष्टा रेखा जाता कुतः अतु

ल्य दवरेखा वतुल्य वहरेखायो र्निष्पत्तिर्जतुल्य दतरेखा तझरेखयो र्निष्पत्ति तुल्या

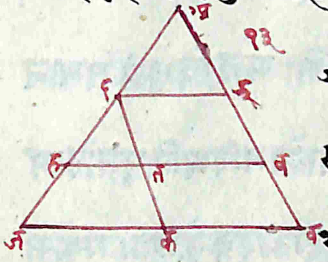

जाता इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं प्रथमरेखा द्वितीयरे

खा अवअज संज्ञा कल्पनीया अच्चिह्ने उभयोर्योगः कार्यः

यथा वअजकोणः छिन्नो भवेत् पुनः वजरेखा संयोज्या

पुनः तृतीया रेखा अद संज्ञा कल्पनीया इयं अवरेखायां स्थापनीया दच्चिह्नात

दहरेखा वजरेखायाः समानांतरा कार्या तदा अहरेखा अस्माकमिष्टा भविष्यति अ

थ ह्यादृशं क्षेत्रं एकस्याः रेखायाः कथ्यन विभागः पृथक् कर्त्तव्योस्ति तत्र अवरेखा क

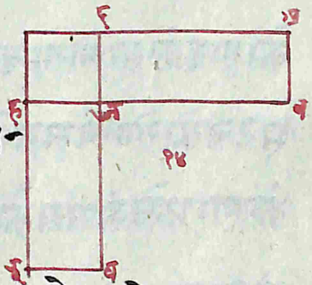

ल्पिता अस्याः तृतीयांशः भिन्नः कर्त्तव्योस्ति अजरेखा अवरे

खा लग्ना निष्कासनीया अच्चिह्नात् यथा वअजकोण उत्प-

न्नो भवति पुनः अरदहहज संज्ञाः विभा

गाः अजरेखायाः समानाः कार्याः पुनः वजरेखा योज्या पुनः

दच्चिह्नात् दझरेखा जवरेखायाः समानांतरा कार्या इयं अ

वरेखायाः तृतीयांशं भिन्नं करिष्यति कुतः अझअ वनिष्पत्तिः अद अजनिष्प

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुल्यास्ति अदं अजस्य तृतीयांशोऽस्ति तस्मात् अझं अवस्य
तृतीयांशो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं तृती
~~यांशोऽस्ति तस्मात्~~ यांशकरणार्थं अवरेखा कल्पनीया

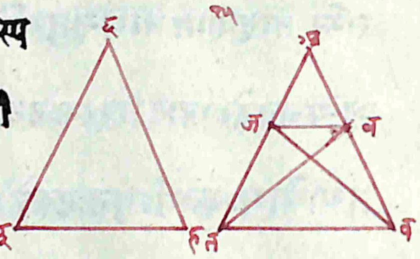

अवरेखा कल्पनीया अजव त्रिभुजे समानभुजे कल्पनीयं अकारांव कोणौ वरेखाभ्यां अर्द्धितं कृत्वा दचिह्ने द्वयोः रेखयोर्योगः कार्यः पुनः अदव कोणः दह रेखया अर्द्धितः कार्यः अदह कोणः झद रेखया अर्द्धितः कार्यः वदह कोणः दव रेखया अर्द्धितः कार्यः तस्मात् अवरेखायाः झचिह्ने वचिह्ने च त्रयो विभागा समाना जाता अत्रोपपत्तिः यत् त्रिभुजं समानभुजं भवति तस्य यः कश्चित् कोणः समकोणस्य त्रिभागद्वयेन समानो भविष्यति पुनः दअव कोणः दवअ कोणः प्रत्येकः समकोणस्य तृतीयांशो भवति तदा अदव कोणः एकसमकोणेन स्वत्रितीयांशयुक्तेन समानो जातः पुनः अदऊ कोणः वदव कोणः प्रत्येकः समकोणस्य तृतीयांशो जातः झअद कोणः झदअ कोणः एतौ समानौ जातौ तस्मात् झअरेखा झदरेखे समाने जाते अनेन प्रकारेण वबरेखा वदरेखे समाने जाते पुनः अकोण दकोण योगः वझद कोणयोग प्रत्येकं समकोणस्य तृतीयांशद्वयेन समो भवति झदव कोणोऽपि समकोणस्य तृतीयांशद्वयेन तुल्यो जातः तदा द कोणः ऊ कोणः व कोणः प्रत्येकं समकोणस्य त्रिभागद्वयं जातः तस्मात् दझरेखा ऊवरेखा वदरेखा समाना जाता अझं दझतुल्यमस्ति वबं दवतुल्यमस्ति तस्मात् अऊं ऊवं ववं एतानि खंडानि समानानि जातानि इदमेवास्माकमिष्टं अथ त्वयोदृशं स्यैत्रं तत्रैकरेखा विभाग निष्पत्ति तुल्या एषां निष्पत्तिः तादृशा अन्ये रेखा विभागाश्चिकीर्षिताः संति तत्राऽवरेखाक

ल्पिता अजरेखायाः दचिन्हेहविन्हयोरुपरि विभागाः कल्पिताः पुनरेतयोरेखयोः अकोणोप

रि कोणः कल्पितः पुनर्वजरेखासंयोज्या दचिह्नात् हचिह्नात् दरेखा हवरेखा च जवरेखायाः

समानान्तरा कार्या पुनर्दतकरेखा अवरेखायाः समानान्तरा कार्या तस्मात् अवरेखायाश्च

चिह्नवचिह्नयोरुपरि इष्टविभागा जाता अत्रोपपत्तिः तत्र अप्रसवयोर्निष्पत्तिअद

दहनिष्पत्तेस्तुल्यास्ति रववव योरपि निष्पत्तिर्दततकनिष्पत्तितुल्यास्ति पुनः दहहज

योर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्दशं क्षेत्रं उभे क्षेत्रे समानां

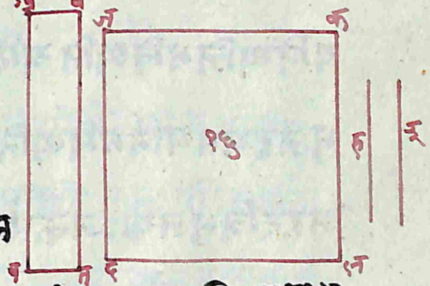

तरभुजे भवतः अनयोरेकः कोणः समानो भवति यदि प्र

थमक्षेत्रस्य एकभुजस्य द्वितीयक्षेत्रस्यैकभुजेन सा निष्पत्ति

रस्ति या द्वितीयक्षेत्रे द्वितीयभुजस्य प्रथमक्षेत्रे द्वितीयभुजेन

निष्पत्तिरस्ति एतादृशं क्षेत्रद्वयं समानं भवति पुनः यदि क्षेत्रद्वयं समानमस्ति तदा भु

जयोर्निष्पत्तिः पूर्वोक्तवत् स्यात् यथा अजक्षेत्रजप्रक्षेत्रयोः समानान्तरभुजयोः स

मानत्वेन कल्पितयोर्जकोणस्तुल्योऽस्ति तत्र वजभुजहभुजयोर्निष्पत्तिः वजभुजजर

भुजनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अत्रोपपत्तिः अनयोः क्षेत्रयोः वजभुजजहभुजौ

एकस्यां सरलरेखायां कल्पयेत् अनेन प्रकारेण वजभुजजरभुजौ एकस्यां रेखा

यां कल्पयेत् पुनर्दहक्षेत्रं पूर्णं कार्यं अजक्षेत्रजप्रक्षेत्रयोः दहक्षेत्रेण निष्पत्तिः समास्ति

अजक्षेत्रदहक्षेत्रयोर्निष्पत्तिर्वजभुजजहयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति पुनः जप्रदहक्षेत्रयोर्नि

ष्पत्तिर्वजभुजजरभुजयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् वजभुजजहभुजयोर्निष्पत्तिर्वजभु

जजरभुजयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनरपि उक्तक्षेत्रभुजयोर्निष्पत्तिः उक्तप्रकारे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एकल्पनीयातदा क्षेत्रद्वयं समानं भविष्यति कुतः अनयोः क्षेत्रयोर्द्विक्षेत्रे एकनिष्पत्तिर्यास्ति सै
व तद्भुजयोः क्षेत्रयोः एकक्षेत्रे एकनिष्पत्तिसाम्यात् क्षेत्रद्वयं स
मानं जातं इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचदशं क्षेत्रं समानयोर्द्वयो

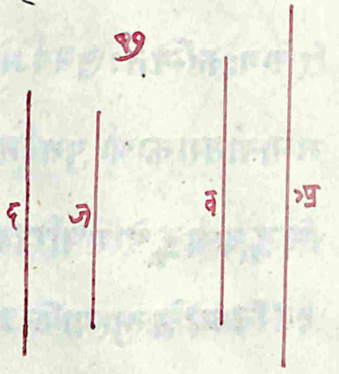

स्त्रिभुजयोरेकः कोणो यदि समानो भवति तदा प्रथमक्षेत्रे तत्को
णसक्तभुजस्य द्वितीयक्षेत्रे तत्कोणसक्तभुजेन या निष्पत्तिरस्ति
द्वितीयक्षेत्रे ~~तत्कोणसक्तभुजेन या निष्पत्तिर्~~ द्वितीयभुजस्य प्रथमक्षेत्रे द्वितीयभुजेन सैव
व निष्पत्तिर्भविष्यति यदि भुजौ अस्यां निष्पत्तौ स्यातां तदा त्रि
भुजद्वयं समानं भविष्यति यथा समानयोः अवजत्रिभुज
जहदत्रिभुजयोः जकोणौ समानौ कल्पितौ तत्र अजभुज

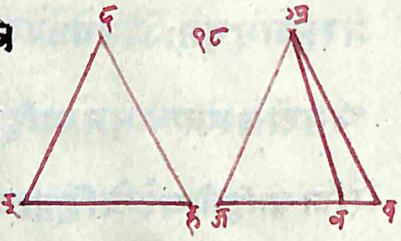

जहभुजयोर्निष्पत्तिः दज्ञभुजनिष्पत्तितुल्यास्ति अत्रोपपत्तिः अजभुजजहभुजौ ए
कस्यां सरलरेखायां मिलितौ कल्पनीयौ तथा वजभुजजदभुजौ अन्यस्यां सरलरे
खायां मिलितौ कल्पनीयौ वहरेखा योज्या अवजत्रिभुजदहजत्रिभुजयोः वजहत्रि
भुजेन निष्पत्तिस्तुल्यास्यात् अवजत्रिभुजजवहत्रिभुजयोर्निष्पत्तिः अजभुजजह
भुजनिष्पत्तितुल्यास्ति दजहत्रिभुजवजहत्रिभुजयोः निष्पत्तिः दजजवभुजनिष्प
त्तितुल्या जाता पुनरपि अनयोर्भुजयोर्निष्पत्तिरीदृशी कल्पिते तदेतत् त्रिभुजद्वयं
समानं भविष्यति कुतः एतत्त्रिभुजद्वयं वजहत्रिभुजेन सार्द्धं अनंतरोक्त एकनि
ष्पत्तावस्ति तस्मात् इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं अवजत्रिभुजदहजत्रिभु
जयोः अकोणदकोणौ समानौ कल्पनीयौ तत्र यथा वभुजदहभुजौ समानौ भवतस्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दा स्मरिष्टं स्फुटमेव यस्मात् त्रिभुजद्वयसाम्यात् अजभुजदझभुजयोः समत्वं भविष्यति
कुतः यदि अबभुजं दहभुजे स्थाप्यते कोणाश्च कोणे स्थाप्यते अजभुजो दझभुजे चेन्नाप
तति तदा न्यूनाधिको भविष्यति तदा त्रिभुजद्वयं समानं न भविष्यति पुनः अजभुज
दझभुजौ यदि समानौ स्यातां तदा सैव निष्पत्तिरुपपन्ना भविष्यति पुनरपि ते भुजा

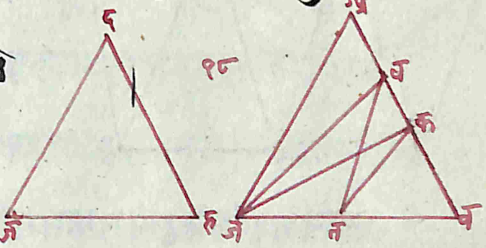

अस्यां निष्पत्तौ स्युस्तदा अजभुजदझभुजौ समानौ भवि
ष्यतः त्रिभुजद्वयमपि समानं भविष्यति यदि च अबभु
जदहभुजौ न्यूनाधिकौ स्यातां तदा अबभुजोऽधिकः
कल्पनीयः अबात् दहतुल्यं अवं पृथक् कार्यं पुनर्वतरेखा संयोज्या तत्र यदि
त्रिभुजद्वयं समानं भवति तदा दझभुजो अजभुजादधिको भविष्यति कुतः यदि समानो
वा न्यूनस्तदा दहझत्रिभुजं अवजत्रिभुजान्न्यूनं भविष्यति पुनः दझतुल्यं अतं कल्पनीयं
पुनस्तवरेखाजवरेखा च संयोज्या तस्मात् अवतत्रिभुजं दझत्रिभुजेन समानं भविष्यति
अस्मात् अवजत्रिभुजं शोध्यते तदा वबजत्रिभुजवतजत्रिभुजे समानेऽवशिष्यतः तस्मा
त् वजरेखा वतरेखायाः समाना तदा भविष्यति पुनरवरेखायाः दहतुल्यावरेखया निष्प
त्तिः दझतुल्याऽतरेखा अजरेखयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति यदि निष्पत्तिद्वयं समानं
भवति दहतुल्यावरेखा अवरेखातो न्यूना च भवति तदा दझरेखातो अजरेखा न्यूना भवि
ष्यति पुनश्छेत्रं संपूर्णं कार्यं तत्र निष्पत्तिद्वयसाम्येन दवजत्रिभुजवतजत्रिभुजे
समाने जाते ति निश्चितं पुनरवजत्रिभुजं योज्यं तदा त्रिभुजद्वयस्य साम्यं प्रकटं भविष्य
ति अथ षोडशं क्षेत्रं तत्र तादृशरेखाचतुष्टयं चेद्भवति यत्र प्रथमरेखाद्वितीयरेखा
निष्पत्तिः तृतीयचतुर्थरेखानिष्पत्तितुल्या भवेत् तदा प्रथमचतुर्थरेखाघातः द्वि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तीयतृतीयरेखाघाततुल्यो भवति यदि प्रथमचतुर्थरेखाघातः द्वितीयतृतीयरेखाघाततुल्यो
भवति तदा प्रथमरेखाद्वितीयरेखानिष्पत्तिः तृतीयचतुर्थरेखानिष्पत्तितुल्या भविष्यति

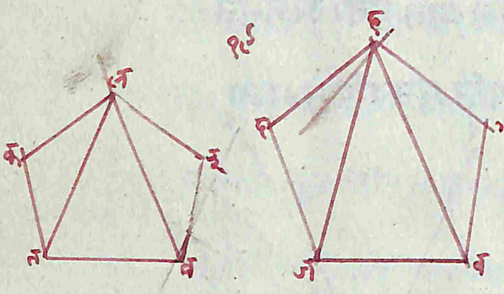

यथा अबरेखाजदरेखाहरेखाझरेखाः कल्पिताः पुनः अचि
ह्नात् जचिह्नात् अबलंबं जकलंबं वा रतुल्यहतुल्यो निष्कास्यौ
पुनः अतक्षेत्रं जलक्षेत्रं च संपूर्णं कार्यं यदि अबरेखाजदरे
खयोर्निष्पत्तिः हतुल्यजकरेखाझतुल्यअबरेखानिष्पत्तितु
ल्या चेत् तदा क्षेत्रद्वयं समानं भविष्यति यदि क्षेत्रद्वयं समानं भवेत् तर्हि तेषां भुजाः पूर्वोक्त
निष्पत्तितुल्या भविष्यंति तस्मात् कल्पिताः रेखाः एकनिष्पत्तौ भविष्यंति इदमेवा
स्माकमिष्टं अयसमदृशं क्षेत्रं तादृशास्ति स्रो रेखाश्चेद्भवंति या

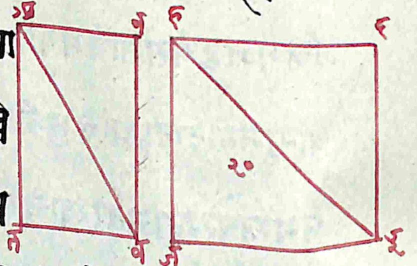

सु प्रथमद्वितीययोर्निष्पत्तिः द्वितीयतृतीयनिष्पत्तितुल्या चे
द्भवति तदा प्रथमतृतीययोर्घातः द्वितीयरेखावर्गसमो भव
ति यदि प्रथमतृतीयघातः द्वितीयवर्गतुल्यः स्यात् तदा प्रथमद्वितीययोर्निष्पत्तिः द्विती
यतृतीयनिष्पत्तितुल्या भविष्यति यथा अबजास्तिस्रो रेखाः कल्पिताः पुनर्बरेखातु
ल्या दरेखा कार्या एवं तत्र चतस्रो रेखाः भविष्यंति यदि अरेखाबरेखयोर्निष्पत्तिः बरे
खाजरेखानिष्पत्तितुल्या भवति तदा अरेखाजरेखाघातो बरेखादरेखाघाततुल्यो भ
विष्यति बरेखावर्गतुल्योपि भविष्यति यदि अरेखाजरेखाघातो बरेखावर्गतुल्यबरेखा
दरेखाघातसमानो भवेत् तदा अरेखाबरेखयोर्निष्पत्तिः दरेखातुल्यबरेखाजरेख
योर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टादशक्षेत्रं ये द्वे त्रिभुजे सजा
तीये भवतः तदा तयोर्निष्पत्तिः एकत्रिभुजभुजस्य तादृशद्वितीयक्षेत्रभुजेन सह यानि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्पत्ति स्तद्वर्गे रातुल्या भवति यथा अवजत्रिभुजदहझत्रिभुजेसजाती येकल्पिते तदानयो

र्निष्पत्तिः वजभुजहझभुजयोर्निष्पत्तिवर्गतुल्या भवति अस्योपपत्तिः ॥ वजभुजहझभु

जयोर्निष्पत्तौ ववंत तीयं पृथक्कार्यं पुनरवरेखासंयोज्या अववत्रिभुजेदहझत्रिभुजेव

कोणहकोणौ समानौ भविष्यतः अवभुजदहभुजयोर्निष्पत्तिः वजभुजहझभुजनिष्प

त्तितुल्यास्तीथं हझभुजववभुजनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अववत्रिभुजदहझत्रिभुजेस

मानेज्ञाते पुनः अवजत्रिभुजस्यनिष्पत्तिः दहझत्रिभुजतुल्य अववत्रिभुजेनतथास्ति

यथावजस्यनिष्पत्तिः ववेनास्ति इयंनिष्पत्तिः वजहझनिष्पत्तिवर्गतुल्यास्ति ईमे वास्मा ह

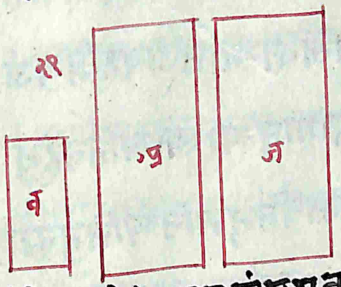

कमिष्टं प्रकारांतरं यदि दहं अवसमानंभवति तदा त्रिभुजद

यंसमानंभवति इष्टं सिद्ध्यति यदि समानंभवति तदान्यूनं भ

विष्यतीतिकल्पितं तदावअभुजात् दहतुल्यां ववं पृथक्का

र्यं पुनर्वतं हझतुल्यं पृथक्कार्यं पुनर्वकरेखा एतद्रेखाद्वयनिष्पत्तौ पृथक्कार्या पुनर्वज

तेहझतुल्यं पृथक्कार्यं पुनर्वक वत कज कतरेखाः संयोज्या वजवतनिष्पत्तिववकरेखा

निष्पत्तिसाम्येन कतरेखावजरेखयोः समानांतरभावित्वं निश्चितं पुनर्ववतत्रिभुजव

कजत्रिभुजयोः समानत्वमपि निश्चितं पुनर्ववतत्रिभुजं दहझत्रिभुजस्य समानमास्ति

अवजत्रिभुजकवजकवजत्रिभुजयोर्निष्पत्तिः अवकवभुजयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति त

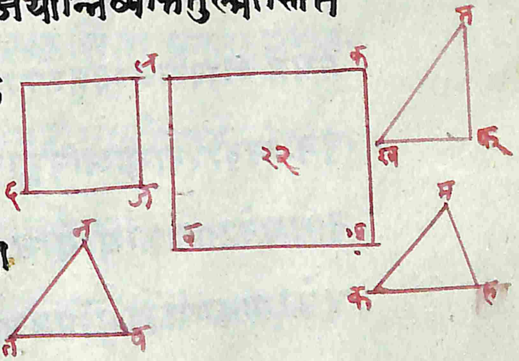

स्मात् अवजत्रिभुजंदहझत्रिभुजयोर्निष्पत्तिवअभुजवक

भुजयोः निष्पत्तितुल्या भविष्यति इयंनिष्पत्तिः वअभुजव

वभुजयोर्निष्पत्तिवर्गतुल्या भविष्यति वअभुजदहभुजयो

रपिनिष्पत्तेर्वर्गतुल्यास्त्रितुल्या भविष्यति इयंनिष्पत्तिः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

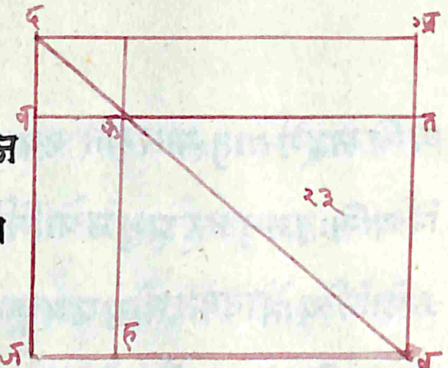

वअभुजवबभुजयोर्निष्पत्तिर्वर्गतुल्याभविष्यतिवअभुज
दहभुजयोरपिनिष्पत्तेर्वर्गतुल्याभविष्यति इदमेवास्मा
कमिष्टं अथैकोनविंशतितमंक्षेत्रं यदिसजातीयपंच
भुजेषुवातदधिकभुजक्षेत्रेषुवात्रिभुजानिअंकत्तोपिसमानानिभवंतिसजातीयानिचतदा
तत्क्षेत्रयोर्निष्पत्तिः तत्रस्यसजातीयभुजनिष्पत्तिवर्गतुल्याभवति यथा अवजदहक्षे
त्रेझवतकलक्षेत्रेसजातीयकल्पिते तत्र वहहजवललतरेखाःसंयोज्याः आभिःद्वयोः
क्षेत्रयोःत्रिभुजानिसजातीयानिसमानानिचजातानि अस्योपपत्तिः अकोणझकोणो
तुल्यौस्तः अवनिष्पत्तिः अहभुजझलभुजनिष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात्अवहत्रिभुजं
झवलत्रिभुजंसजातीयंभवेत् पुनःहवजकोणःलवतकोणतुल्यःस्यास्यतिवहभु
जयोर्निष्पत्तिःवअभुजवझभुजनिष्पत्तितुल्यास्तिवजभुजवतभुजनिष्पत्तितुल्या
प्यस्ति तस्मात् हवजत्रिभुजलवतत्रिभुजेएतेद्वेसजातीयेभविष्यतः। एवंहजदत्रिभु
जलतकत्रिभुजेसजातीयेभविष्यतः सर्वसजातीयभुजानांनिष्पत्तिः समानास्ति समा
नास्ति सर्वत्रिभुजानांचनिष्पत्तिरेकैवास्ति तस्मात् क्षेत्रयोर्निष्पत्तिः सजातीयभुजनि
ष्पत्तिवर्गोभविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथविंशतितमंक्षेत्रं अभीष्टरेखायांतादृशं
क्षेत्रंकर्त्तव्यमस्तियथाअस्याभीष्टक्षेत्रस्यसजातीयंस्यात् यथा अवरेखाजदक्षेत्रंक
ल्पितं अस्यक्षेत्रस्यहझरेखयात्रिभुजद्वयंकार्यं
पुनः अवरेखायांअचिह्नोपरिदहझकोणतुल्यः
वअवकोणः कार्यः वचिह्नोपरिदकोणतुल्यो
वकोणकार्यः द्वौभुजौनथावर्द्धितौ यथावचिह्नेमि

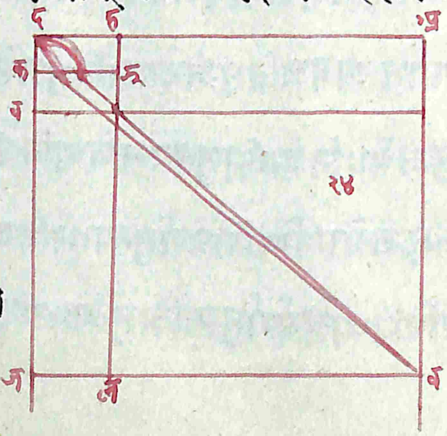

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ठतः तस्मात् अबवत्रिभुजहदझत्रिभुजे सजातीये भवतः पुनः अविन्हबत्रिकोणपरि जह
ठकोणः अझहकोणतुल्यौ द्वौ कोणौ कार्यौ भुजद्वयं कर्तनीयं यथा तच्चिह्ने मिलति त
स्मात् तवक्षेत्रं जदक्षेत्रसजातीयं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथैकविंशतितमं क्षे
त्रं एकक्षेत्रस्य यावंति क्षेत्राणि सजातीयानि भवंति तान्यपि मिथः सजातीयानि स्युः य
था अक्षेत्रजक्षेत्रे बक्षेत्रसजातीये कल्पिते तदा अक्षेत्रजक्षेत्रे अपि मिथः सजातीये भ
विष्यतः कुतः अक्षेत्रजक्षेत्रयोः कोणाः बक्षेत्रस्य कोणाः समानाः संति तस्मान्मिथः
समानाः भविष्यंति पुनः अक्षेत्रजक्षेत्रभुजाः बक्षेत्रभुजैः सह एकनिष्पत्तिरूपाः संति
तस्माद्भुजानां निष्पत्तिर्मिथः एकरूपा भविष्यति तस्मात् अक्षेत्रजक्षेत्रे सजातीये जा
ते इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वाविंशतितमं क्षेत्रं
अभीष्टरेखाः कल्पनीयाः तासु रेखासु सजाती
यानि क्षेत्राणि कार्याणि येषु क्षेत्रेषु द्वयं क्षेत्रं ए
करूपं भवति तथा कार्याणि यदि ता रेखा एकनि

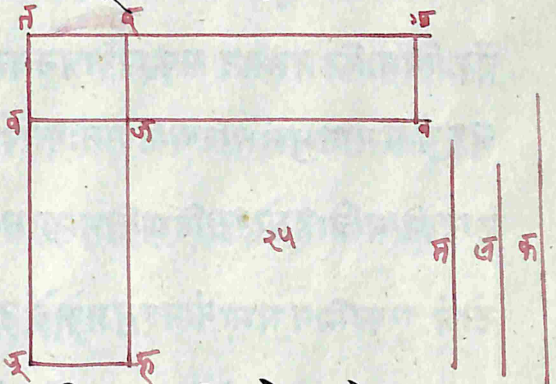

ष्पत्तिरूपाः स्युः तदैतानि क्षेत्राण्यप्येकनिष्पत्तिरूपाणि स्युः यदि च क्षेत्राण्येकनिष्प
त्तिरूपाणि भवंति तदा ता रेखा अपि एकनिष्पत्तिरूपा भविष्यंति यथा अबरेखा जद
रेखा हझरेखा वतरेखाः कल्पिताः कबक्षेत्रलदक्षेत्रे एकरूपकल्पिते पुनर्महझक्षेत्रन
वनक्षेत्रे अपि प्रकारे कल्पिते अबरेखाजदरेखानिष्पत्तौ ततीया सरेखा कल्पिता ह
झरेखावतरेखयोर्निष्पत्तौ ततीया गरेखा कल्पिता यदि अबरेखानिष्पत्तिः हझरेखा
वतरेखानिष्पत्तितुल्या चेत् भवति तदा सजातीयकबक्षेत्रलदक्षेत्रनिष्पत्तिः अबरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रवासरेखयोर्निष्पत्तिः हग्ररेखा गरेखानिष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् कवक्षेत्रलदक्षे
त्रनिष्पत्तिः महस्रक्षेत्रनवतक्षेत्रनिष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनरपि यदि क्षेत्राणि एकरू
पनिष्पत्तौ भवंति अवरेखाजहरेखानिष्पत्तिः हग्ररेखावतरेखानिष्पत्तितुल्या न भवति

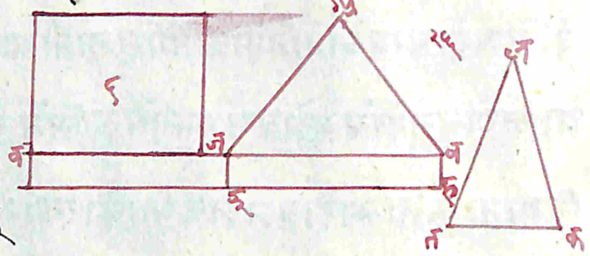

तदा अवरेखाजहरेखानिष्पत्तिः हग्ररेखा
वतरेखानिष्पत्तितुल्या न भवफरवोरखानि
ष्पत्तितुल्या कल्पिता पुनः फखरेखायां सफ
खक्षेत्रं महरुक्षेत्रस्य सजातीयं कार्यं तस्मात् कवक्षेत्रलदक्षेत्रयोर्निष्पत्तिः महरुक्षेत्रसफ
खक्षेत्रनिष्पत्तितुल्या भविष्यति कवक्षेत्रलदक्षेत्रयोर्निष्पत्तिः महरुक्षेत्रनवतक्षेत्रतुल्या पू
र्वं कल्पितास्ति तस्मात् सफखक्षेत्रनवतक्षेत्रे समाने सजातीये च भविष्यतः तस्मादेतत्क्षे
त्रद्वयं समानभुजं भविष्यति ततः फखरेखावतरेखा समाना भविष्यति तस्मात् अवरेखाजह
रेखानिष्पत्तिः हरुरेखानिष्पत्तितुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ त्रयोविंशतितमं
क्षेत्रं एकस्मिन् समानांतरभुजक्षेत्रे उदरगतकर्णपरिधावंति समानांतरभुजानि क्षेत्राणि उ
पतंति तानि सर्वाण्यपि मिथः सजातीयानि भवंति यथा तह क्षेत्र ग्रवक्षेत्रे अजक्षेत्रमध्ये वदकर्णो

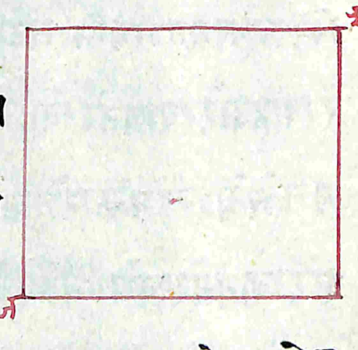

परिकल्पिते तदेतत् क्षेत्रत्रयं सजातीयं जातं अस्योपपत्तिः वद
दत्रिभुजे वजहजयोर्निष्पत्तिः वजकवस्यापि निष्पत्तिः वदकदयो
र्निष्पत्तिः तुल्यास्ति वअदत्रिभुजे वदकदयोर्निष्पत्तिः वअतअनि
ष्पत्तितुल्यास्ति वअकग्रयोरपि निष्पत्ते तुल्यास्ति ततः अजक्षेत्र
सवक्षेत्रभुजयोर्निष्पत्तिरेकरूपा जाता अनयोः कोणाः मिथः समाना स्युः तस्मादेतत्क्षेत्र

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हृथं सजातीयं जातं अनेनैव प्रकारेण अजक्षेत्रं तहक्षेत्रे सजातीये भविष्यति इति निश्चितं त
स्मात् अजक्षेत्रस्य सजातीयरुवक्षेत्रं तहक्षेत्रे मिथः सजातीये भविष्यतः इदमेवास्माकमि
ष्टं अथ चतुर्विंशतितमं क्षेत्रं एकस्मिन् समानान्तरभुजे क्षेत्रे एकं समानान्तरभुजं क्षेत्रं म
ध्ये पतितं चेद्भवति एतद्द्वयं सजातीयं चेद्भवति उभयोः को
णः एक एव भवति तदा द्वितीयं क्षेत्रं तत्कर्णपतितं भविष्यति
यथा हवक्षेत्रं अजक्षेत्रमध्ये पतितमस्ति हकोण उभयोरेक

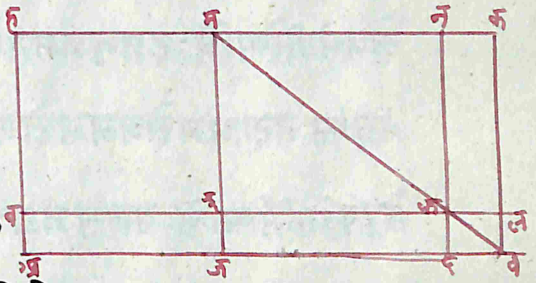

एव कल्पितः दझवं कर्णः भविष्यति तदा हवक्षेत्रमस्मिन् कर्णे पतिष्यति यदि कर्णे न पतति
ष्यति यदि कर्णे न पतति तदा दतवकर्णः कल्पितः पुनः तकरेखा अदरेखायाः समा
नान्तरा कार्या हठरेखा लचिह्नपर्यन्तं वर्द्धनीया तस्मात् हकक्षेत्रं अदजक्षेत्रं कर्णपतितं त
स्मात् अदभुजदहभुजयोर्निष्पत्तिः जदभुजदकभुजयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति अदभुज
दहभुजयोर्निष्पत्तिः जदवभुजनिष्पत्तितुल्या कल्पितासीत् दवदकभुजौ समानौ भविष्यतः इद
मसंगतं तस्मात् दझवं कर्णो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं
अथ पंचविंशतितमं क्षेत्रं यदि समानान्तरभुजक्षेत्रद्वयस्यै
ककोणश्च समानो भवति तदा क्षेत्रद्वयनिष्पत्तिः क्षेत्रद्व

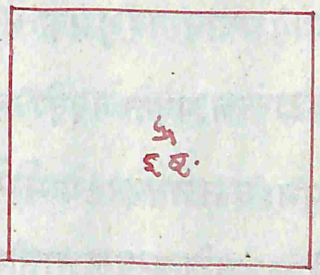

यभुजनिष्पत्तिघाततुल्या भविष्यति यथा अजक्षेत्रं जेक्ष
क्षेत्रं जकोणः समानः कल्पितः पुनर्वजभुजजवभुजौ सरलैकरेखापरिकल्पितौ पुनः
हजभुजजदभुजौ सरलैकरेखापरिकल्पितौ पुनर्दवक्षेत्रं संपूर्णं कार्यं पुनर्वजभुजज
वभुजयोर्निष्पत्तिः करेखालरेखानिष्पत्तितुल्या कल्पिता हजभुजजहभुजयोर्निष्प

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

80

त्तिर्लरेखामरेखानिष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् करेखामरेखयोर्निष्पत्तिः करेखालरेखा
निष्पत्तिर्लरेखामरेखानिष्पत्तिघाततुल्यास्ति पुनः अजक्षेत्रजतक्षेत्रयोर्निष्पत्तिः वज
जभुजजवभुजयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति करेखालरेखयोर्निष्पत्तिरपि तुल्यास्ति आतक्षेत्रजझ
क्षेत्रयोर्निष्पत्तिः दजभुजजहभुजयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति लरेखामरेखयोरपि निष्पत्तितु
ल्यास्ति तदा अजक्षेत्रजझक्षेत्रयोर्निष्पत्तिः करेखयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति करेखाम
रेखयोर्निष्पत्तिः वजभुजजवभुजनिष्पत्तितुल्य करेखालरेखानिष्पत्ति दजभुजजहभु
जनिष्पत्तितुल्य लरेखामरेखानिष्पत्त्योर्घाततुल्यास्ति इ

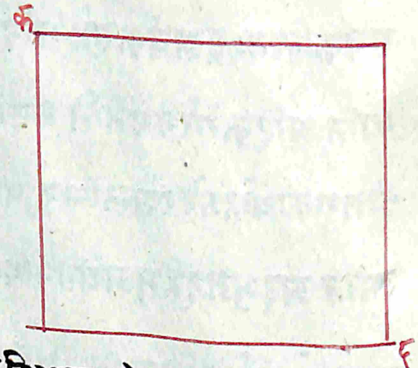

दमेवास्माकमिष्टं अथ षड्विंशतितमं क्षेत्रं तादृशैकक्षेत्र
स्य चिकीर्षास्ति यत्क्षेत्रं अन्यक्षेत्रेण समानं भवति तद
न्यक्षेत्रस्य च सजातीयं भवति यथा अवजक्षेत्रस्य सजा
तीयं दक्षेत्रेण तुल्यं क्षेत्रं कर्तुमिच्छास्ति अथावजभुजोपरि अवजक्षेत्रतुल्यं वठक्षेत्रं स
मकोणं समानान्तरभुजं कार्यं हमरेखा च वर्द्धनीया पुनर्जमरेखोपरि झवक्षेत्रं दक्षेत्रतुल्यं का
र्यं वझक्षेत्रझवक्षेत्रे ववरेखाहठरेखोपतितेस्तः तस्माज्जवरेखा झवक्षेत्रस्य भुजो भव
ति पुनः वजजवरेखयोर्मध्ये नकरेखा एकरूपनिष्पत्त्या कल्पिता तकरेखोपरि तलक
क्षेत्रं अवजक्षेत्रस्य सजातीयं कार्यं इदमेवास्माकमिष्टं अत्रोपपत्तिः वजभुजजवभुज
योर्निष्पत्तिः वठक्षेत्रवझक्षेत्र ठवक्षेत्रयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति इयमेव निष्पत्तिः वजतक
योर्निष्पत्तिवर्गतुल्यास्ति इयं निष्पत्तिः अवजक्षेत्रलतकक्षेत्रनिष्पत्तितुल्यास्ति अ
वजक्षेत्रं वठक्षेत्रेण समानमस्ति तस्मात् लतकक्षेत्रं अवजक्षेत्रसजातीयं झवक्षेत्रे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णचतुल्यमस्ति हक्षेत्रेणापितुल्यमस्ति इदमेवास्माकमिष्टं अथसप्तविंशतितमंक्षेत्रं अ
द्दरेखोपर्येकंक्षेत्रंसमानांतरभुजंकार्यं तद्रेखार्द्धहत्खंडोपरिचसमानांतरभुजंक्षेत्रं
तथाकार्यंतत्रद्वितीयक्षेत्रस्यशेषभुजंप्रथमक्षेत्रस्यसजातीयंस्यात् तदार्द्धरेखा
जनितंक्षेत्रंमहत्खंडजनितक्षेत्रादधिकंभवतियथा अवरेखाकल्पिताजचिन्हे
ऽर्द्धिताकार्या पुनर्जप्रक्षेत्रंजरेखायांकल्पितं ततोजहक्षेत्रंसंपूर्णीकृतं अवरे
खायामहत्खंडं अदंकल्पितं अस्योपरि अकक्षेत्रंतथाकृतं यथा तत्शेषंवकक्षेत्रंज
प्रक्षेत्रस्यसजातीयंस्यात् तदा अमक्षेत्रं अकक्षेत्रादधिकंभविष्यति अस्योपप
त्तिः वमकर्णःसंयोज्यः हतक्षेत्रं तप्रक्षेत्रेणतुल्यमस्ति तप्रक्षेत्रंवप्रकक्षेत्राद
धिकमस्ति तप्रक्षेत्रंवप्रकक्षेत्रादधिकमस्ति हतक्षेत्रंप्रकक्षेत्रादधिकंभविष्यति ठकक्षेत्रं
जकक्षेत्रेणतुल्यमस्ति तस्मात् हतक्षेत्रंजकक्षेत्रादधिकंभविष्यति तदा अतक्षेत्रं जक
क्षेत्रे संयोज्यं तदा अकक्षेत्रंभवति पुनरपि अतक्षेत्रंहतक्षेत्रेयोज्यं तदा अमक्षेत्रंभवि
ष्यति इदं अर्द्धरेखाजनितंक्षेत्रमस्ति इदमेवमहत्खंडजनितअकक्षेत्रादधिकंभवि
ष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टाविंशतितमंक्षेत्रं अभीष्टरेखाखंडेतादृशंचतुर्भु

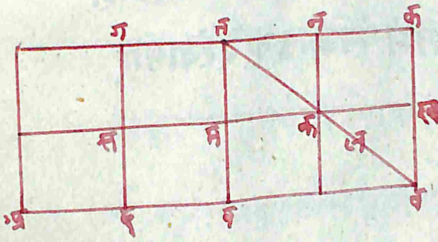

जंक्षेत्रंतथाकार्यं यथाभीष्टक्षेत्रेणसमानंस्यात् तद्द्वितीयखं
डोत्पन्नक्षेत्रंदृष्टान्यक्षेत्रेणसजातीयंस्यात् यत्तुल्यंक्षेत्रंकृतं
तत्क्षेत्रमर्द्धरेखोत्पन्नक्षेत्रादधिकंनस्यात् अर्द्धरेखोत्पन्न
क्षेत्रमपि दृष्टक्षेत्रस्यसजातीयमपेक्षितं यथा अवरेखाक
कल्पितायेनक्षेत्रेणतुल्यंकर्तुमिच्छास्ति तक्षेत्रंजक्षेत्रंकल्पितं दृष्टंसमानांतरभुजंस

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जातीयं क्षेत्रं दृष्टं तत् अत्र अवरखंडोपरि एकं समानांतरभुजः जक्षेत्रतुल्यं क्षेत्रमिष्टमास्ति
तत्कथा कार्यं यथा द्वितीयखंडोत्पन्नदृष्टक्षेत्रसजातीयं स्यात् पुनः अवरेखावच्छिन्नेऽर्द्धिता का
र्या पुनर्ववरेखोपरि दृष्टक्षेत्रसजातीयं वक्रक्षेत्रं का
र्यं पुनः अतक्षेत्रं पूर्णं कार्यं यदि अतक्षेत्रं जक्षेत्रतुल्यं
चेत्तर्हास्मदिष्टं सिद्धमेव यदि अतक्षेत्रं जक्षेत्राद
धिकं चेत् तर्हास्यांतरतुल्यं दृष्टसजातीयं नमक्षेत्रं
कार्यं दृष्टक्षेत्रसजातीयं वकनमक्षेत्रे मिथः सजातीये भविष्यतः लकोणो तकोण
तुल्यः कल्पितः नलभुजो वतभुजसजातीयः पुनस्तस्मिन्नतुल्यं पृथक् कार्यं नगंल
मतुल्यं पृथक् कार्यं पुनर्गहरेखा तवरेखायाः समानांतरा कार्या सफरेखा अवरे
खायाः समानांतरा कार्या पुनः वतकर्णो योज्यः तस्मात् अफक्षेत्रमिष्टमस्माकं अ
स्योपपत्तिः नमक्षेत्रतुल्यं सगक्षेत्रवकक्षेत्रतुल्य अतक्षेत्रजक्षेत्रयोरंतरसमानमस्ति
तस्मात् अफक्षेत्रतुल्यं सफगक्षेत्रं जक्षेत्रस्य समानं भविष्यति तस्मात् अवरेखायाः
अहखंडोपरि जक्षेत्रतुल्यं अफक्षेत्रं जातं वहितीयं खंडोपरि उत्पन्नं हखक्षेत्रं दृष्टक्षे
त्रस्य सजातीयं जातं इदमेवास्माकमिष्टं अथैकोनत्रिंशत्तमं क्षेत्रं इष्टरेखोपरि
इष्टान्यक्षेत्रतुल्यं समानांतरभुजं क्षेत्रं कर्त्तुमि
च्छास्ति अस्य क्षेत्रस्यैकभुजखंडं इष्टरेखा भव
ति इष्टरेखा तोयावद्भुजोऽधिकः तदधिकभु
जोपरि समुत्पन्नं क्षेत्रं इष्टान्यसमानं चतुर्भु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रसजातीयं भवति यथा अवरेखा कल्पिता यस्य तुल्यक्षेत्रं जं कल्पितं समानांतरभुजसजातीयं
क्षेत्रं दरुं कल्पितं तत्राऽवरेखोपरि समानांतरभुजं क्षेत्रं जक्षेत्रतुल्यं तथा कार्यं अवरेखात
द्भुजखंडं यथा भवति तथा कार्यं सभुजयावान् अवरेखातोऽधिको भवति दुसन्नं क्षेत्रं दक्ष
क्षेत्रसजातीयं भवति अथ अवरेखा वचिह्नोपरि अर्द्धिता कार्या ववरेखोपरि वक क्षेत्रं दक्षक्षे
त्रसजातीयं कार्यं पुनः खशक्षेत्रं जक्षेत्रवकक्षेत्रयोर्योगतुल्यं कार्यं दक्षक्षेत्रसजातीयं च यथा
भवति पुनः खशक्षेत्रवकक्षेत्रे सजातीये भविष्यतः पुनस्तकौ शारकौ शौ समानौ कल्पितौ पुन
स्तवभुजरखभुजौ सजातीयौ कल्पितौ पुनस्तवरेखा तथा वर्द्धनीया यथा तमरखातुल्यं भवति
तकभुजोऽपि तथा वर्द्धनीयः यथा तलं रशतुल्यं भवति पुनर्मचिह्नलचिह्नयोर्मनरेखा अवरे
खाकवरेखयोः समानांतरा कार्या पुनः क्षेत्रं संपूर्णं कार्यं तस्मात् अनक्षेत्रमिष्टं भविष्यति
अस्योपपत्तिः मलक्षेत्रं खशक्षेत्रतुल्यं जक्षेत्रवकक्षेत्रयोगतुल्यमस्ति तस्मात् अनक्षेत्रतु
ल्यं वनकक्षेत्रं जक्षेत्रसमानं भविष्यति हसक्षेत्रं दक्षक्षेत्रसजातीयमवशिष्टं इदमेवास्माकमि
ष्टं पुनः प्रकारांतरं अवरेखोपरि समानांतरं भुजं क्षेत्रं जक्षे
त्रतुल्यं कर्तुमिच्छास्ति अवरेखातद्भुजयोरंतरे दहक्षेत्रसजा
तीयमेकं क्षेत्रमुत्पद्येत ततो अवरेखा मचिह्नोपरि अर्द्धि
ता कार्या पुनर्वमरेखोपरि दहक्षेत्रसजातीयं ववक्षेत्रं का
र्यं पुनः अवक्षेत्रं संपूर्णं कार्यं यदि कर्त्तव्यक्षेत्रभुजोऽवरे
खातो न्यूनोपेक्षितोऽस्ति वाऽधिकः यदि न्यूनोऽपेक्षितोऽस्ति
तदा जक्षेत्रमवक्षेत्रात् अधिकं न भवतीति निश्चयः यदि जक्षेत्रं अवक्षेत्रतुल्यं चेत्तदा उत्पन्न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मेव एवं न चेत् तदा अवक्षेत्रं जक्षेत्रांतरं ग्राह्यं यदि च भुजो ऽवरेखातोधिको भवति तदा उभयो
र्योगो ग्राह्यः दहक्षेत्रसजातीयं तकक्षेत्रं अंतरतुल्यं योगतुल्यं वा कार्यं इदक्षेत्रं ववक्षेत्रस्य स
जातीयं भविष्यति पुनर्लको एवको णौ समानौ कल्पितौ तलभुजरुवभुजौ सजातीयौ कल्पि
तौ तस्मात् लततुल्यं वभग्राह्यं रुकतुल्यं चवनं ग्राह्यं पुनर्झसरेखा नसरेखा ववक्षेत्रभुज
स्य समानांतरा कार्या तदा असक्षेत्रमिष्टं जक्षेत्रतुल्यं भविष्यति असक्षेत्रभुजअवरेख
योरंतरं यदुत्पन्नं षसक्षेत्रं तत् दहक्षेत्रस्य सजातीयं जातं यदि उसन्नक्षेत्रं समकोणस
मचतुर्भुजमपेक्षितं भवति तदा अवरेखा द्विच्छिन्ना अर्द्धिता कार्या यदि जक्षेत्रं अर्द्धरेखाव
र्गतुल्यं भवति भुजश्चरेखातो न्यूनो पेक्षितो भवति तदार्द्धरेखोपरि समकोणसमचतुर्भुजं
क्षेत्रं कार्यं पुनर्यदि भुजो रेखातोधिको पेक्षितो भवति तदा द्वयो
र्योगस्तुल्यं समकोणसमचतुर्भुजं क्षेत्रं कार्यं पुनः समकोण
समचतुर्भुजैकभुजतुल्यं अवरेखार्द्धतः पृथक् कार्यं तत् दहसं
ज्ञं यदि रेखार्द्धतः सभुजो न्यूनो भवति तदैवं कार्यं यद्यधिकस्तदा तत्तुल्यं कार्यं तदा अ
हहवघाततुल्यं क्षेत्रं इष्टक्षेत्रं भविष्यति कुतः अहहवघातस्य दववर्गस्यांतरं दहवर्गो भ
वति अहहवघातस्य दहवर्गेणांतरं दववर्गो भविष्यति अथ त्रिंशत्तमं क्षेत्रं इष्टैकरेखायाः
स्तादृशखंडद्वयं कर्तुमिच्छामि यथा महत्तं खंडं तद्रेखालघुखं
डयोर्मध्ये एकनिष्पन्नो भवति यथा अवरेखा कल्पिता अस्यां
समकोणसमचतुर्भुजं अदक्षेत्रं कार्यं पुनः अजरेखोपरि
समानांतरभुजं अदक्षेत्रतुल्यं झतारव्यं तथा कार्यं यथा अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जेरखातद्भुजखंडं स्यात् अधिकरेखोपरि उत्पन्नं अवक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं भवति तस्मा
त् अवरेखावचिह्नोपरि इष्टविभागो भविष्यति अत्रोपपत्तिः तत्र अतक्षेत्रं अदक्षेत्रतुल्यमस्ति
तस्मात् अवक्षेत्रं दवक्षेत्रतुल्यं भविष्यति इवक्षेत्रवदक्षेत्रे ञवचिह्नस्य कोणद्वयं समानमस्ति
तस्मात् ञवभुज तुल्य अवभुज हवभुजतुल्य अवभुजयोर्निष्पत्तिः अववञयोर्निष्पत्तितु
ल्या जाता इदमेवास्माकमिष्टं एकत्रिंशत्तमं क्षेत्रं द्वयोस्त्रिभुजयोर्भुजद्वयं मिलितं सत्
तथा कोणमुत्पादयति यथा प्रथमत्रिभुजस्य प्रथमभुजः द्वितीयत्रिभुजप्रथमभुजेन स
मानांतरितो भवति द्वितीयत्रिभुजस्य द्वितीयभुजः प्रथमत्रि
भुजस्य द्वितीयभुजेन समानांतरितो भवति समानांतरभुजयो
र्निष्पत्तिरपि समाना चेद्भवति तदा तच्छेषभुजौ सरलैकरेखा
पतितौ भविष्यतः यथा अवजत्रिभुजवदझत्रिभुजयोः वज
भुजवहभुजाभ्यां जवहकोण उत्पन्नः अजभुजश्च वहभुजस्य समानांतरः कल्पितः ज
वभुजश्च दहभुजस्य समानांतरः कल्पितः पुनः अजभुजवहभुजयोर्निष्पत्तिः जवभुज
योर्निष्पत्तिः जवभुजदहभुजयोः समाना कल्पिता तस्मात् अवदं सरलरेखा जाता अस्यो
पपत्तिः जकोणहकोणौ समानौ स्तः यतः प्रत्येकं जवहकोणतुल्यौ स्तः कोणद्वयसंबं
धिभुजौ मिथ एकरूपनिष्पन्नौ स्तः तस्मात् त्रिभुजद्वयं सजातीयं भविष्यति अकोणज
कोणोथागतुल्यः जवदकोणः जवअकोणेन सार्द्धं समकोणद्वयतुल्योऽस्ति तस्मात् ज
वअजवदयोः कोणयोर्योगः समकोणद्वयतुल्यो भविष्यति तस्मात् अवदं सरलैका
रेखा भविष्यति पुनः प्रकारांतरं यदि सजातीयत्रिभुजद्वयमेककोणमुत्पादयति तस्य
कोणस्य भुजद्वयं स्वसजातीयभुजद्वयस्य समानांतरितं भवति तदा त्रिभुजद्वयस्य भूमी

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिलित्वा सरलैकारेखा भविष्यति अस्योपपत्तिः जकोणो जवहकोणेन तुल्योस्ति अको
णश्च हवदकोणेन तुल्योस्ति यदि जवअकोणः अकोणजकोणाभ्यां योज्यते तदा त्रि
भुजस्य त्रयो कोणा भविष्यन्ति अयं जवअकोणः जवहकोणः हवदकोणाभ्यां योज्यते
तदा त्रिभुजस्य कोणत्रययोगतुल्यो भवति त्रिभुजस्य कोणत्रययोगः समकोणद्वय
तुल्योस्ति तेन तत्कोणत्रययोगोपि समकोणद्वययोगतुल्यो जातः तस्मात् अवदं सर
लैकारेखा भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वात्रिंशत्तमं क्षेत्रं यत्त्रिभुजं समकोणं भ
वति तद्भुजत्रयोपरि यत् क्षेत्रत्रयं क्रियते तत्र कर्णोपरि तत्क्षेत्रं समकोणसंबंधिभुजद्व
यक्षेत्रयोगतुल्यं भवति कदा यदि कोणसंबंधिभुजद्वयक्षेत्रे कर्णक्षेत्रानुरूपे तत्सजा
तीये च भवतः यथा अवजत्रिभुजे अकोणः समकोणः कल्पितः तदा वजकर्णक्षेत्रं वअभुजअ
जभुजक्षेत्रयोर्योगसमानं भविष्यति यदि एते क्षेत्रे सजातीये भवतः अस्योपपत्तिः वजकर्णो
परि यत् समकोणसमचतुर्भुजं क्षेत्रं भवति वअभुजोपरि समकोणसमचतुर्भुजं भवति अ
नयोर्निष्पत्तिः वजवअनिष्पत्तिवर्गतुल्या भविष्यति अनेनैव प्रका
रेण यत् किंचित् त्रिभुजादिक्षेत्रं वजकर्णे भवति वअभुजस्योपरि क्षे
त्रेण सजातीयं चेत् तदा तद्द्वयनिष्पत्तिः वजवअनिष्पत्तिवर्गतु
ल्या भविष्यति तस्मात् वजकर्णस्य समकोणसमचतुर्भुजं च वअ
भुजस्य च समकोणसमचतुर्भुजं अनयोर्निष्पत्तिः वजकर्णस्य त्रिभुजादिक्षेत्र वअभुजस्य
त्रिभुजादिक्षेत्रनिष्पत्तिरिव भविष्यति अनेनैव प्रकारेण वजकर्णसमकोणसमचतुर्भु
जे अजभुजसमकोणसमचतुर्भुजयोर्निष्पत्तिः वजकर्णक्षेत्र अजभुजक्षेत्रनिष्पत्तितु
ल्या भविष्यति तस्मात् वजकर्णस्य समकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रस्य वअभुजजअभुज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्यसमकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रयोगेन निष्पत्तिर्वजकर्णक्षेत्रवअभुजअजभुजक्षेत्रयो
गयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति वजकर्णस्य समकोणसमचतुर्भुजं क्षेत्रं वअभुजअ
जभुजसमकोणसमचतुर्भुजयोर्योगेन समानं भविष्यति तस्माद्जक्षेत्रं वअक्षेत्र
अजक्षेत्रयोगतुल्यं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारान्तरं अचिङ्कान् अहलं
वोनिष्कासनीयः वजक्षेत्रस्य निष्पत्तिर्वअक्षेत्रेण वजवअनिष्पत्तिवर्गतुल्यास्ति
वजवअनिष्पत्तिवर्गः वजवदनिष्पत्तितुल्यः तस्मात् वजक्षेत्रस्य वअक्षेत्रेण नि
ष्पत्तिः वजवदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति एवं वजक्षेत्रजअक्षेत्रयोर्निष्पत्तिर्वजजअ
निष्पत्तिवर्गतुल्यास्ति वजजअनिष्पत्तिवर्गो वजजदनिष्पत्तितुल्योऽस्ति तस्मात् व
जक्षेत्रजअक्षेत्रयोर्निष्पत्तिर्वजजदस्यो निष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् वजस्य
क्षेत्रस्य वअअजक्षेत्रयोगनिष्पत्तिः वजस्य निष्पत्तिः वजजदयोगेन या भवति त
त्तुल्या भविष्यति वजं वदजदयोगतुल्यमस्ति तस्मात् वजस्य क्षेत्रं वजजअक्षेत्रयो
गतुल्यं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ त्रयस्त्रिंश
त्तमं क्षेत्रं द्वयोः समानवृत्तयोः केंद्रस्थकोणयोः पालि
स्थकोणयोर्वा निष्पत्तिः तच्चापनिष्पत्तितुल्या भवति य
था अवजवृत्तदहजवृत्तयोः अकोणदकोणौ पालिगतौ
वकोणतकोणौ केंद्रगतौ कल्पितौ तस्मात् वजचापहज
चापयोर्निष्पत्तिः अकोणदकोणनिष्पत्तितुल्या भविष्यति वकोणतकोणनि
त्तितुल्यापि भविष्यति अत्रोपपत्तिः अवजवृत्ते जकचापं कलचापं वजचापस
मानं पृथक्कार्यं दहजवृत्ते जमचापं मनचापं हजचापसमानं पृथक्कार्यं पुनः वक

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेखावलरेखातमोखातनरेखासंयोगः तस्मात् वजचापं जकचापं कलचापं गुणगुणित
वजचापतुल्यमस्ति ववलकोणः गुणगुणितववजकोणतुल्योऽस्ति एवं हजचापं रुमचा
पं मनचापं गुणगुणितहझचापतुल्यमस्ति हतनकोणः गुणगुणितहतझकोणतुल्योऽस्ति
यदि वलचापं हनचापादधिकं स्यात्तदा ववलकोणहतनकोणादधिको भविष्यति यदि
वलचापं हनचापसमं वा हनचापात् न्यूनं वा स्यात् तदा ववलकोणः हतनकोणसमा
नो वा हतनकोणान्न्यूनो वा भविष्यति तस्मात् वजचापहझचापनिष्पत्तिः वकोण
निष्पत्तितुल्या भविष्यति अकोणादकोणनिष्पत्तितुल्यापि भविष्यति इदमेवास्मा
दिष्टं सिद्धं श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंहस्य तुष्ट्यै रूजेंद्रः श्रीमत्सम्राड्जगन्ना
थ इति समभिधारूढितेन प्रणीते ग्रन्थेऽस्मिन्नाम्नि रेखागणित इति सुकोणाववो
धप्रदातर्येध्यायोध्येतमोहाप्रहइहविरातिं षष्ठकः संगतोभूत् ६ अथ सप्तमाध्या
यः प्रारभ्यते तत्रैकोनचत्वारिंशत् क्षेत्राणि संति अत्रांकैः गणितप्रकारनि
रूपीताः अंको नाम रूपाणां समुदायः तन्मते रूपे अंकत्वाभावः अन्ये तु गणना
योग्यमंकं वदंति तन्मते रूपेप्यंकत्वमस्ति गणनायोग्यत्वात् यत्र लघ्वंकः बृह
दंकादसकृत् शोधितः सन् यदि बृहदंको निःशेषं कुर्यात्स्यात्तदा लघ्वंको बृह
दंकस्यांशोऽस्ति बृहदंकः गुणगुणितलघ्वंकतुल्योऽस्ति यस्य भागद्वयं समानं भ
वति स समांको ज्ञेयः यस्य समानं भागद्वयं न भवति स विषमांको ज्ञेयः समांकः
यद्येकेन हीनोऽधिको वा भवति सोपि विषमांको ज्ञेयः समांको द्विविधः एकः स
मसमः एकः समविषमः १ समसमो यथा समांकः समेन द्विघ्नमानः समाल्लब्धिः
प्राप्यते स समसमः यः समांकः समेन द्विघ्नमानः विषमाल्लब्धिः प्राप्यते स

समं विषमो ज्ञेयः अथ विषमविषमांकलक्षणं विषमांकः विषमेणाह्रियमाणः विषमा
लब्धिः प्राप्यते स विषमविषमः यथा नवांकः ९ त्रिभक्तः त्रयं प्राप्यते योंकः रूपातिरि
क्तांकेन निःशेषो न भवति स प्रथमांको ज्ञेयः यथा एकादशांकः यो रूपातिरिक्तांकेन वि
भागार्हः स योगांको ज्ञेयः यावंकौ रूपातिरिक्तांकेन भक्तौ निःशेषौ भवतः तौ अंकौ मि
लितसंज्ञौ ज्ञेयौ यावंकौ एकातिरिक्तः कोपि हरः निःशेषं न करोति तौ भिन्नांकौ ज्ञेयौ
योंकः स्वेनैव गुणितः फलं तस्य वर्गो भवति गुण्यांकगुणकांकयोर्घातः गुणनफ
लं क्षेत्रफलं भवति गुण्यगुणकौ भुजसंज्ञौ भवतः क्षेत्रफलं केनचिदंकेन गुणितं घ
नफलं भवति यत्राद्यमांकः षड्गुणितद्वितीयांकतुल्यो भवति त्रिगुणगुणितस्तृतीयांक
श्चतुर्थांकतुल्यो भवति तदा संकाः सजातीया भवंति क्षेत्रफलघनफले ते सजातीये भ
वतः ययोर्भुजावेकरूपौ सजातीयौ भवतः योंकः स्वलब्धियोगतुल्यो भवति संपूर्ण
संज्ञो ज्ञेयः यथा षट् इति परिभाषा अथ प्रथमक्षेत्रं ययोः राश्योः परस्परभाजि
तयोः अन्ये रूपं शेषं स्यात् तौ राशी भिन्नसंज्ञौ ज्ञेयौ यथा अ एवं ह द्वौ राशी कल्पितः अं
दं ल घु राशिः कल्पितः कल्पितः जदं अब मध्ये मुहुः शोधितं शे
षक अं रूपं तस्मात् अंतत् मद्दान्नमवशिष्टं पुनः त अं जद्दान्मु
हुः शोधितं शेषं जवंतत् त आदूनं जातं एतत्त् त अम ध्ये मु
हुः शोधितं शेषं क अं रूपं तस्मात् अवजद्राशी भिन्नौ स्तः अ
स्योपपत्तिः यद्येतौ भिन्नौ न भवतः तदान्यौ राशी कल्पनीयौ यथा ह ज ऊ उभयोरप
वर्तनांकः कल्पितः ह ज्ञेमापवर्तितं जदं निःशेषं भविष्यति अदं वतमपि निःशे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

षं करिष्यति इदमेव हस्तं अवमपि निःशेषं करोति तस्मात् तअं निःशेषं करिष्यति इदमेव हस्तं
अवमपि निःशेषं करोति तस्मात् तअं निःशेषं करिष्यति तअं दवं निःशेषं करोति. तस्मात् ह
स्तं दवं निःशेषं करिष्यति पूर्वं हरं जदं निःशेषं चकार तस्मात् जवमपि निःशेषं करिष्यति ज
वं च तकं निःशेषं करिष्यति तस्मात् हस्तं तकमपि निःशेषं करिष्यति तअं निःशेषं पूर्वं तवत्
तस्मात् कअं रूपं निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं यतः रूपं शेषं कोऽपि अंकः न करोति इद
मेवास्माकमिष्टं अथ द्वितीयं क्षेत्रं तत्र मिलितराश्योरवशेषौ कः महदंकः कल्प्योऽस्ति येन भक्तौ
मिलितराशी निःशेषौ भवतः यथा अवजदौ मिलितराशी कल्पितौ तत्र यदि जदं न्यूनराशिः
अवं महाराशिं निःशेषं करोति तदायमेव महदंकोऽस्ति यदि जदं अवं निःशेषं न करोति किंत्व
वहं निःशेषं करोति अहशेषं यदा जदात् न्यूनमवशिष्टं जदं निःशेषं न करोति किंतु दस्तं निःशे
षं करोति जस्तं शेषं अहात् न्यूनमवशिष्टं भवति एवं तावं निःशेषक्रिया कार्या यावद् रूपाति
रिक्तान्यांकेन निःशेषता भवेत् जस्तेन अहं निःशेषं कृतमिति कल्पितं तदा इदमेव जस्तं
महदंको जातः अनेनोभौ निःशेषौ जातौ अस्योपपत्तिः जस्तं अहं निःशेषं करोति अहं च
दस्तं निःशेषं करोति तस्मात् जस्तं दस्तमपि निःशेषं करिष्यति जदमपि निःशेषं करिष्यति ज
दं हकं निःशेषं करोति तस्मात् जस्तं हवं निःशेषं करिष्यति पूर्वं जस्तं
अहं निःशेषमकरोत् तस्मात् जस्तं अवमपि निःशेषं करिष्यति इदं
जस्तं महदंकः कुतो जातः अत्रोच्यते यदि महान्न भवति तदा अस्मा
दधिकं वतं उभयोरपवर्तकं कल्पितं इदं हवं निःशेषं करिष्यति
अहमपि निःशेषं करिष्यति दस्तमपि च निःशेषं करिष्यति जदं निः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शेषकर्त्तातस्मात् जघ्नमपिनिःशेषं करिष्यति कल्पितंच जघ्नादधिकमिदमनुपपन्नं तस्मात्
जघ्नंविना अन्यः कश्चन महदंकः उभयोराश्योरपवर्त्तको नभविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं
अथ तृतीयंक्षेत्रं अथ राशिद्वयाधिकमिलितराश्यपवर्त्तनार्थं महदंकस्य कल्पनीं क्रिय
ते यथा अंबंजं त्रयो राशयः कल्पिता प्रथमं अबराश्योरपवर्त्तनार्थं महदंकः दंकल्पनीयः
यदिदंजं निःशेषं करोति तदायमेव महदंको ज्ञेयः यद्येवं नस्यात्तदा हं महदंकः कल्पितः अ
यं अंबं निशेषंकरियो महदंकः एतद्द्वयं निःशेषं करोति तमपि सर्वांकः निःशेषं करिष्यति
तस्मात् हं महदंकः दंलब्धंक निःशेषं करिष्यति इदं बाधितं यदिदं जं निःशेषं न करोति तदाए
तद्दंमनिःशेषकारको महदंक उत्साद्यः ततहं कल्पितं इदं निःशेषं करिष्यति अंबमपि निःशे
षं करिष्यति जमपि निःशेषं करिष्यति तस्मात् राशित्रयनिःशेषकारकोयं जातः अस्माद
न्यो महदंको न भविष्यति यदि भवति तदाझं कल्पितं इदं अंबं निःशेषं करोति दं निःशेषं क
रिष्यति जं निःशेषं करोति तस्मात् हमपि निःशेषं करिष्यति अयं हादधिकोस्ति इदम
शुद्धं तस्मात् महदंकं भविष्यति अथ चतुर्थक्षेत्रं लघुराशिर्महद्राशेरंशोस्ति वा गु
णगुणितांशोस्ति यथा जदं अबज्ञो वा अंशाः भवति यदि जदं
अबं निःशेषं करोति तदिदं तस्यांशो भवति यदि निःशेषं न करो
ति तदा बविद्धतविद्धोपर्यस्य विभागाः कार्याः यदि अबजदौरा
शी भिन्नौस्तः तदा विभागाः रूपसमिताः कल्पनीयाः यदि मि
लितराशयः स्युस्तदा ऽनयोरपवर्त्तनांकेन हृतेन तुल्या विभागाः
कार्याः तदा प्रत्येकं जदं ववतंतदं अबस्य अंशाः भविष्यंति योगश्चांशाः भविष्यंति अथ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पंचमं क्षेत्रं राशिद्वयं अन्यराशिद्वयस्य एकरूपांशो यदि भवति तदा तयोर्यो
गः राशियोगस्य सएवांशो भविष्यति यथा अवं जदस्यांशः कल्पितः तथैव ह
झं वतस्यांशः कल्पितः तस्मात् अवहझयोगः जदवतयोगस्य सएवांशो भ
विष्यति अस्योपपत्तिः जदस्य कचिह्नोपरि अवतुल्यविभागाः कार्याः वत
स्य लचिह्नोपरि हझतुल्यविभागाः कार्याः तस्मात् जकवलयोर्योगः अवहझयोगतुल्यो भवि
ष्यति एवं करलतयोर्योगोपि तस्मात् जदवतयोर्योगे अवहझयोर्योग एकरूपो भविष्यति इ
दमेवास्माकमिष्टं अथ षष्ठं क्षेत्रं यदि राशिद्वयं राशिद्वयस्य यावदं
शो भवति तदा द्वयोर्योगः राशिद्वययोगस्य सएव यावदंशो भविष्यति
यथा अवं जदस्य यावदंशः कल्पितः तदा हझं वतस्य तावदंशः कल्पनी
यः तस्मात् अवहझयोगोपि जदवतयोगस्य सएव यावदंशो भविष्यति
अस्योपपत्तिः अवस्य कचिह्नोपरि जदांशतुल्या विभागाः कार्याः हझ
स्य लचिह्नोपरि वतांशतुल्या विभागाः कार्याः अकं जदस्य हलं वतस्य च एकांशो भविष्यति
तस्मात् अकहलयोगः जदवतयोगस्य सएवांशो भविष्यति पुनः अकं कवं हलं लझं योरे
कैरूप्यमस्ति तस्मात् द्वयोर्योगः जदवतयोगस्य एकरूपयावदंशो भविष्यति इदमेवास्मा
कमिष्टं अथ सप्तमं क्षेत्रं राशिद्वयं तथा भवति यथैकराशिर्द्विती
यराशेरंशो भवति अन्यराशिद्वयं तथा भवति यथैकराशिर्द्वि
तीयराशेरेकोंशो भवति नूनं तद्राशिद्वयं पूर्वराशिद्वयमध्य
चेत् शोध्यते तदा शेषं शेषस्य सएवांशो भविष्यति यथा अवं ज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्रस्यांशः अहं जम्रस्य सएवो अंशोधि नद्राह वज्रेषं म्रद्रशेषास्य
सएवांशो भविष्यति अस्योपपत्तिः हवं जवस्यशोंसः कल्पितः
यवोंशः अहं जम्रस्यास्ति तस्मात् अवंवम्रस्य सएवांशो भविष्यति
जद्रस्यापि सएवांश आसीत् वम्रजदे तुल्यो भविष्यतः जम्रं अयो
शोध्यते तदा वजंरुद्र समानमवशिष्यते तस्मात् हवंम्रद्रस्य सएवांशो भविष्यति इदमे
वास्माकमिष्टं पुनः प्रकारांतरं यदि हवंम्रद्रस्य सएवांशो न भवति तदा कल्पितं हवंम्रत
स्य सएवांशोस्ति तस्मात् अवंजतस्य सएवांशो भविष्यति अवं जद्रस्यात् सएवांश
आसीत् तस्मात् जद्र जते समाने भविष्यतः इदमसुष्टं अस्मदिष्टमेव समीचीनं अ
थाष्टमं क्षेत्रं तथा राशिद्वयं चेद्भवति यथैकराशिर्द्वितीयराशे
र्यावांशो भवति अनयोर्मध्ये तथा राशिद्वयं शोध्यं तयत्र एकं
राशिर्द्वितीयराशेर्यावांशो भवति तदा शेषं स्वस्ता अंशो भवि
ष्यति यथा अवे जद्रस्य यावं यावं त्वंशाः भवन्ति तावंत एव अहे
जम्रस्य अंशा यदि भवंति तदा हवें म्रजस्य तावंत एव अंशा अवशिष्टाः अस्योपप
त्तिः वतं अवतुल्यं कार्यं इदं जद्रांशानुसारेण कचित्केविभक्तं कार्यं अहं लचित्के ज
म्रांशानुसारेण विभक्तं कार्यं तदा यावंतौ वककतौ तावतौ अललहौ भविष्यतः वकं
जद्रस्यांशस्तथास्ति यथा अलं जम्रस्यांशोस्ति अद्रं जम्राद्धिकमस्ति तस्मात् वकंअ
लाद्धिकं भविष्यति वमं च अलतुल्यं कल्पयेत् तस्मात् मकं शेषं रुद्रस्य सोंशो भविष्य
ति योंशं वकं जद्रस्यास्ति एवं लहं तुल्यं ततं कल्पितं कनं शेषं रुद्रस्य सएव भविष्यति न
कं जद्रस्यांशोस्ति अहतुल्य वमतनेजरुस्य यथा भवतः तथा हवतुल्यमनंरुद्रस्य अं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शोभविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथनवमंसूत्रं यद्यंकद्वयं इष्टांकद्व
स्यतुल्यांशं भवति यावदंशतुल्यं भवति तदा अंशोपि अंशस्य स एवांशो
भवति योऽइष्टांकः इष्टांकस्यांशो भवति यथा अवंजदस्यांशोऽस्ति हझं
वतस्य स एवांशोऽस्ति तस्मात् अवंहझस्य स एवांशो भविष्यति तथा यावदंशाः भविष्यं
ति यो जदंवतस्यास्ति अस्योपपत्तिः यदि जदस्य कच्चिद्क्रोपरि अवतुल्यविभागः क्रिय
ते वतस्य लच्चिद्क्रोपरि हजतुल्यो विभागः क्रियते तदा जकंवलस्य सोंऽशो भवति कदंल
तस्य सोंऽशो भवति अथवा यावदंशो भवति यथा अवंहजस्यास्ति तस्मात् जदंवतस्य स ए
वांशो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ दशमं सूत्रं यदि अंकद्वयं अभीष्टांकद्वयस्य गु
ण गुणितांशतुल्यं भवति तयोर्यदि विनिमयः क्रियते तदा यावदंशाः यावदंशानां त एव
दंशानां त एव अंशा भवंति अथवा यावदंशास्तथा भविष्यंति यथैकोद्वितीकस्य यथा अ
वं यावदंशाः जदस्यास्ति हझं तावंत एव यावदंशा वतस्यास्ति तस्मा
त् अवंहझस्य स एवांशो भविष्यति अथवा तथा यावदंशो भवि
ष्यति यथा जदंवतस्यास्ति अस्योपपत्तिः अवस्य कच्चिद्क्रोपरिज
दांशतुल्याविभागाः कार्याः हझस्य लच्चिद्क्रवतांशतुल्याविभागाः का
र्याः प्रत्येकं अकंकवं प्रत्येकहललझयोः स एवांशो भविष्यति वा तथा यायावदंशा भ
विष्यंति यथा अवंहझस्यास्ति यथा जदंवतस्यास्ति तस्मात् अवंहझस्य स एवांशो भवि
ष्यति अथवा तथा यावदंशा भविष्यंति यथा जदंवतस्यास्ति इदमेवास्माकमिष्टं अ
थैकादशं सूत्रं यद्यंकद्वयमध्य अंकद्वयं एकनिष्पत्तिरूपं शोध्यते तदा शेषेत न्निष्प
त्तिरूपे भविष्यतः यथा अवजदयोर्मध्ये अहजझे शोध्यते अवजदयोर्निष्पत्तिः अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हजभ्रतुल्या कल्पिता तदा हवभ्रदयोर्निष्पत्तिः एतन्निष्पत्तितुल्यैव भविष्यति अस्योपपत्तिः
यतः अवंजदस्य स एवांशो वा यावदंशोऽस्ति यः अहजभ्रस्यास्ति तस्मात् शेषं हवभ्रदयोः स ए
वांशो वा यावदंशो भविष्यति तस्मादनयोर्निष्पत्तिः सैव निष्पत्तिर्भविष्यति इदमेवास्माक
मिष्टं अथ द्वादशं क्षेत्रं यावंतोंकाः एकनिष्पत्तौ भवंति तेषां मध्ये प्रथ
मांकयोगस्य द्वितीयांकयोगेन सैव निष्पत्तिर्भविष्यति यथा अवयो
र्निष्पत्तिः जदयोर्निष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् अदयोगस्य वदयोगे
न निष्पत्तिः अवनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः योंऽशो वा यावदंशाः अंवस्यास्ति स
एवांशो वा तावदंशा जंदस्यास्ति यदि योगः क्रियते तदा अजं वदस्य स एवांशो वा यावदंशो भ
विष्यति यथा अंवस्यास्ति तस्मात् अजयोगवदयोगयोर्निष्पत्तिः अवतुल्या भविष्यति
इदमेवास्माकमिष्टं अथ त्रयोदशं क्षेत्रं यदि चतुर्णामंकानां मध्ये प्र
थमद्वितीययोर्निष्पत्तिः तृतीयचतुर्थयोर्निष्पत्तितुल्या भवति त
योर्यदि विनिमयः क्रियते प्रथमतृतीययोर्निष्पत्तिः द्वितीयचतुर्थ
योर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति यथा अवनिष्पत्तिर्जदनिष्पत्तितुल्या कल्पिता
तदा अजनिष्पत्तिर्वदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः अंवस्य स एवांशो वा
यावदंशोऽस्ति यः जंदस्यास्ति यदा तयोर्व्यस्तसमासः क्रियते तदा अं·जस्य स एवांशो वा या
वदंशो भवति यः वंदस्यास्ति तस्मात् अजयोर्निष्पत्तिः वदनिष्पत्तितुल्या भ
विष्यति इदमेवास्माकमिष्टं प्रकारांतरं अनेनैव प्रकारेण योगांतरयोर्निष्प
त्तेयोर्निष्पत्तेर्निश्चयः कार्यः यथा अववजनिष्पत्तिः दहह
ज्ञनिष्पत्तितुल्या कल्पिता यद्यनयोर्योगः क्रियते वांतरं क्रि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यते तदा आजजवयोर्निष्पत्तिर्दझझहनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः यदि व्या-
त्यासः क्रियते तदा अवदहनिष्पत्तिः वजहझनिष्पत्तितुल्या
भविष्यति तस्मादजदझयोर्निष्पत्तिर्वजहझनिष्पत्तितुल्या भ
विष्यति तस्मात् अजवजनिष्पत्तिः दझहझनिष्पत्तितुल्या
भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्दशं क्षेत्रं यत्र द्विः प्रकारकं का भवंति त
त्र प्रथमप्रकारे प्रथमद्वितीययोर्निष्पत्तिः द्वितीयप्रकारे प्रथमद्वितीयनिष्प
त्तितुल्या भवति प्रथमप्रकारे द्वितीयतृतीयनिष्पत्तिः द्वितीयप्रकारे द्वितीय
तृतीयनिष्पत्तिसमाना भवति तत्र यदि मध्यमनिष्पत्तिस्स अते तदा प्रथम
प्रकारे आद्यंतनिष्पत्ति द्वितीयप्रकारस्य आद्यंतनिष्पत्तिसमाना भवति यथा
अवजं एकप्रकारकाः काः कल्पिताः दहरुं द्वितीयप्रकारं का कल्पिता तत्र अव
योर्निष्पत्तिः दहयोर्निष्पत्तितुल्या कल्पिताः वजयोर्निष्पत्तिः हझनिष्पत्ति
तुल्या कल्पिता तस्मात् अजनिष्पत्तिः दझनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्योप
पत्तिः यदि निष्पत्तिविनिमयः क्रियते तदा अदयोर्निष्पत्तिः वहनिष्पत्तितु
ल्या भविष्यति वहनिष्पत्तिः जझनिष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् अदनिष्प
त्तिजझनिष्पत्तितुल्या भविष्यति यदि व्यत्यासः क्रियते
तदा अजनिष्पत्तिर्दझनिष्पत्तितुल्या भविष्यति इदमेवास्मा
कमिष्टं अथ पंचदशं क्षेत्रं यदि रूपं द्वितीयांकं यावद्वारं निः
शेषं करोति तावद्वारं द्वितीयांकश्चतुर्थांकं निःशेषं करोति
चेत् तत्र विनिमयो क्रियमाणयो रूपं यावद्वारं तृतीयं निः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शेषं करिष्यति तावद्धारं द्वितीयं चतुर्थं निःशेषं करिष्यति यथा अ वं कल्पितं ए
नं एकांकं रूपं तावद्धारं निःशेषं करोति यावद्धारं जदं हज्ञं निःशेषं करोति तस्मा
त् एकांकं रूपं जदं तथा निःशेषं करिष्यति यथा अ वं हज्ञं निःशेषं करिष्यति अ
स्योपपत्तिः हज्ञमध्ये यावंतं जदानि संति तावंति अवमध्ये रूपाणि संति यावं
तो हज्ञस्य कलं चिह्नो परि जदं तुल्या विभागाः क्रियंते
तावंतो अवस्य वं चिह्न त चिह्नोपरि रूपं एकांक तुल्या वि
भागाः कार्याः तस्मात् एकं जदं तथा निःशेषं करिष्यति
तथा प्रत्येकं अववततवानि हककललस्मा निःशेषं करिष्यंति अपि च पूर्णं
अवं सं पूर्णं हज्ञं निःशेषं करिष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ षोडशं सूत्रं त
त्र गुण्यगुणकयोर्घातः वा गुणकगुण्ययोर्घातः तुल्यो भवति यथा अ
वं गुण्यं फलं अ सं ज्ञं कल्पितं पुनः वं अ गुण्यं फलं दं कल्पितं जं दं च मिथस्तु
ल्यमस्ति अस्योपपत्तिः एकं वं निःशेषं तथा करोति यथा अं जं निःशेषय
ति यतः अं वं गुणितं जं कल्पितं पुनः शेषं करोति यथा वं दं निःशेषयति यतो
वं अ गुणितं दं कल्पितं यदि व्यत्यासः क्रियते तदैकं वं निःशेषं करिष्यति य
था अं दं निःशेषं करोति एकं वं निःशेषं अकरोत् यथा अं जं निःशेषं
करोत् तस्मात् अं यावद्धारं जं निःशेषं करोति तावद्धारमेव दं निःशेषं क
रिष्यति तस्माज्जं दं तुल्यं जातं इदमेवास्माकमिष्टं अथ सप्तदशं सूत्रं यत्रा
कद्वयं तत्तीयांकेन गुण्यते तयोर्निष्पत्तिः तदंकद्वयनिष्पत्तितुल्या भविष्यति य
था वं अ गुणितं दं घातः कल्पितः पुनर्जं अ गुणितं हं घातः कल्पितः दहनिष्पत्तिः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वजनिष्पत्तितुल्या जाता अस्योपपत्तिः एकं अं तावद्धारं निःशे
षं करोति यावद्धारं वं निःशेषं करोति एवं हि एकं अं तावद्धा
रं निःशेषं करोति यावद्धारं जं हं निःशेषं करोति तस्मात् वं
तावद्धारं निःशेषं करिष्यति यावद्धारं जं हं निःशेषं करोति
तस्मात् वदनिष्पत्तिजहनिष्पत्तितुल्या भविष्यति यदि व्यासः क्रियते तदाव
जनिष्पत्तिः दहनिष्पत्तिसमाना भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टादशो क्षे
त्रे योंकः अंकद्वयेन पृथक् गुण्यते तदा तयोर्द्वयोरंकयोर्निष्पत्तिः तद्द्वयनि-
ष्पत्तिसमाना भविष्यति यथा जं अगुणितं घातः दं कल्पितः पुनर्जं वेन गुणितं
घातश्च हं कल्पितं तस्मात् अवनिष्पत्तिः दहनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्यो
पपत्तिः यतः जं अगुणितं दं जातं अं जगुणितं तदापि दं भविष्यति एवं हि जं व
गुणितं हं जातं वं जगुणितं तदापि हं भविष्यति तस्मात् दहनिष्पत्तिः अवनिष्प
त्तितुल्या भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथोनविंशतितमं क्षेत्रे अत्र तथा च
त्वारोंका भवंति येषु प्रथमद्वितीययोर्निष्पत्तिः तृतीयचतुर्थयोर्निष्पत्तिसमा
ना भवति तदा प्रथमचतुर्थघातः द्वितीयतृतीयघाततुल्यो भविष्यति यदि
चत्वारोंका भवंति तत्र प्रथमचतुर्थयोर्घातः द्वितीयतृतीयघाततुल्यश्चेद्भव
ति तदा प्रथमद्वितीयनिष्पत्तिः तृतीयचतुर्थनिष्पत्तिसमाना भविष्यति
यथा अवजदचत्वारोंकाः संति तत्र अवनिष्पत्तिः जदनिष्पत्तितुल्यास्ति
तस्मात् अदघातः वजघातसमानो भविष्यति अस्योपपत्तिः अं दगुणितं
घातश्च हं कल्पितः वं जेन गुणितं घातः झं कल्पितं पुनः अजघातश्च वं कल्पि

तं तस्मात् अंजदाभ्यां गुणितं अनयोर्घातः हवंजातं तस्मात् जदनिष्पत्तिः वहनिष्प
त्त्या तुल्या भविष्यति पुनः अंवं जगुणितं वकं घातः कल्पितः तस्मात् अवनिष्पत्तिः व
झनिष्पत्ति समाना भविष्यति अवकनिष्पत्तिः जदनिष्पत्ति समानास्ति जदनिष्प
त्तिश्च वहनिष्पत्ति समानास्ति तस्मात् वहनिष्पत्तिः वझनिष्पत्ति समाना भविष्य
ति तस्मात् वनिष्पत्तिः हेन झेन तुल्या जाता तस्मात् हझे समाने जाते पुनरपि ह
झे समाने कल्पिते तस्मात् अवनिष्पत्तिः जदनिष्पत्तिः जदनिष्पत्ति तुल्या भ
विष्यति अस्योपपत्तिः पूर्ववत्प्रकारेण वझनिष्पत्तिः अवनिष्पत्ति समानास्ति
वहनिष्पत्तिर्जदनिष्पत्ति समानास्ति वहनिष्पत्तिर्वझनिष्पत्तिर्मिथस्तुल्यास्ति
कुतः हझयोस्तुल्यत्वात् अतः अवजदनिष्पत्ति मिथः समाना भविष्यति इद
मेवास्माकमिष्टं अनेन क्षेत्रेण इदमपि सिद्धं यदि तादृश राशयो भवंति येषु
प्रथमद्वितीययोर्निष्पत्तिर्द्वितीयतृतीयनिष्पत्ति समाना भवति तत्र प्रथम
तृतीयघातं द्वितीयवर्गतुल्यो भवति इदमपि ज्ञातं प्रथमतृतीयघातः यदि
द्वितीयवर्गतुल्यो भवति तदा प्रथमद्वितीयनिष्पत्तिर्द्वितीयतृतीयनिष्पत्ति
तुल्या भवति अथ विंशतितमं क्षेत्रं यत्र लब्धंका एकनिष्पत्तौ तथा भवंति य
थाते भ्योलब्धंकास्तन्निष्पत्तौ न भवंति तदैतेंकास्तस्मादे
वनिष्पत्तौ ये वृहदंकास्तान् निःशेषान् करिष्यंति यथात्र
मं लब्धंकेषु लब्धंकास्ते महदंकेषु लब्धंकान् निःशेषान् क
रिष्यंति लब्धंकेषु ये महदंकास्ते महदंकेषु महदंकान् निः
शेषान् करिष्यंति यथा अवजद एकनिष्पत्तौ कल्पिते हैं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ंवर्तं तस्यामेव निष्पन्नौ लब्धंकौ कल्पितौ तस्मात् हरं अ
वंयावद्दूरं निःशेषं करिष्यति वर्तजदं तावद्दूरमेव निःशेषं
करिष्यति अस्योपपत्तिः हरं अवस्य अंशोस्ति यावद्गुणितो
शोस्ति यदि यावद्गुणितांशो भवति तदा हरस्य कश्चित् क्षेप
रिहकं कजे अवांशतुल्यौ कल्पितौ तदा वर्तत एवांशाः अहस्य भविष्यंति तौ चव
ललनौ कल्पितौ हकं वलस्य तत्समानं भविष्यति यस्य समानं हरं अवतस्य भ
वति तस्मात् हकवलौ हअवतयोर्मूनौ स्तः हअवतयोर्निष्पत्तितुल्यौ स्तः हर
वतौ अस्यामेव निष्पन्नौ न्यूनांकौ कल्पितौ इदमशुद्धं तस्मात् हरं अवस्यां
शो भविष्यति न यावद्गुणितांशः तदा वर्तजदस्यांशो भवति तस्मात् हरं जंया
वद्दूरं अनिःशेषं करिष्यति तावद्दूरं वर्तजदं निःशेषं करिष्यति इदमेवास्मा
कमिष्टं अस्य कविंशतितमं क्षेत्रं ये लब्धंकास्तथा एकनिष्पन्नौ यदि भवंति
यथा न्यतेभ्यो लब्धंकास्तन्निष्पन्नौ न भवंति तदा तेंकाभि
न्नाभवंति यथा अवैलब्धंकौ एकस्यां निष्पन्नौ कल्पितौ ए
तौ भिन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः यदि भिन्नौ न स्तः तदा
उभयोर्जं अपवर्तनांकं कल्पितं जं यावद्दूरं अं निःशेषं करोति
तत्फलं हं कल्पितं पुनर्जं वयावद्दूरं निःशेषं करोति तत्फलं दं कल्पितं तस्मा
त् जं हदाभ्यां गुणयेत् तदानयोर्घातं अंवं भविष्यति तस्मात् हदनिष्पत्तिः
अवनिष्पत्तितुल्या भविष्यति एतन्नूह्यं हदं अवयोर्न्यूनमस्ति इदमशुद्धं
अस्मद्दिष्टमेव समीचीनं अथद्वाविंशतितमं क्षेत्रं द्वौ भिन्नांकौ अल्पौ स्त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्निष्पन्नाऽन्त्यावन्त्यांकौ न भविष्यतः यथा अवौ ह्रौ भिन्नांकौ अन्त्यौ कल्पितौ एतन्नि
ष्पन्नावन्त्यांकौ अन्त्यौ न भविष्यतः यदि अन्त्यांकौ एतन्निष्पन्नावन्त्यौ स्यातां तदा
जदौ कल्पितौ तस्मात् जं अंहतुल्यं निःशेषं करिष्यति दं वंहतुल्यं निःशेषं करि
ष्यति दं वंहतुल्यं निःशेषं करिष्यति हं अंजतुल्यं निःशेषं करि
ष्यति हं वंदतुल्यं निःशेषं करिष्यति तस्मात् अवौ मिलितां
कौ जातौ पूर्वं कल्पितौ तु भिन्नांकौ इदं बाधितं अस्मदिष्टमे
व सामीचीनं अथ त्रयोविंशतितमं सूत्रं द्वयोर्भिन्नांकयो
रेकमंकमन्यस्तृतीयांको निःशेषं करोति चेत् तदा तृतीयांकः द्वितीयांकेन सा
कं भिन्नांको भविष्यति यथा अवौ ह्रौ भिन्नांकौ कल्पितौ जं तृतीयांको यथा अं निः
शेषं करिष्यति तथा कल्पितः तदा जं वांकात् भिन्नो भविष्यति अस्योपपत्तिः यदि ज
वांकौ भिन्नौ न भविष्यतः तदा उभयोरपवर्त्तनार्थं दं कल्पितः
तस्मात् दं जं निःशेषं करिष्यति जं अं निःशेषं करोति तस्मा
त् दं अं निःशेषं करिष्यति दं वमपि निःशेषं करोति तस्मात्
अवौ मिलितांकौ जातौ कल्पितौ भिन्नांकौ इत्यशुद्धं त
स्मादिष्टमस्य समीचीनं अथ चतुर्विंशतितमं सूत्रं यौ द्वावंकौ तृतीयांकाद्भि
न्नौ स्तः तयोर्घातोपि तस्मात्तृतीयांकाद्भिन्नो भवति यथा अवौ जांकाद्भिन्नौ क
ल्पितौ अवयोर्घातः दं कल्पितः तस्माद् यदि दांकः जाद्भिन्नो भविष्यति अस्योपपत्तिः
यदि दजौ अंकौ भिन्नौ न भवतः तदा द्वयोरपवर्त्तनांकः हं कल्पितः हांकः दांकं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मनुर्मनिःशेषं करिष्यति तिकल्पितः तस्मात् हरुघातः हं भवि
ष्यति अंवेनगुणितमपि दंजातमस्ति तस्मात् ह अनिष्पत्तिः व
रु निष्पत्तितुल्या भविष्यति हं जं निःशेषं करोति तस्मात् हं अंभि
न्नांको भविष्यतः तस्मात् अं हं लघुजातो अस्यानिष्पत्तौ अन्यो
बध्यकौ न भवतः एतावंकौ वज्ञौ निःशेषं करिष्यतः तस्मात्
अंहंकं घ निःशेषं करिष्यति जं निःशेषं करोति तस्मात् वजौ मिलितांको जातो
कल्पितौ च भिन्नांकौ इदमशुद्धं तस्माद्स्मदिष्टसमीचीनं अथ पंचविंशति
तमं क्षेत्रं यद्येकांको द्वितीयाद्भिन्नो भवति तदा तस्य वर्गोपि द्वितीयांकाद्भि
न्नो भविष्यति यथा वं अ अंकाद्भिन्नं कल्पितं जं अ अंकस्य वर्गः कल्पितः तस्मात्
जं वात् भिन्नं भविष्यति अस्योपपत्तिः दं अंक दं अंक अ अंकौ तुल्यौ कल्पितौ तस्मात् अं दं व
वात् भिन्नं भविष्यति अ अंक द अंकयोर्घाततुल्यं जं मस्ति तस्मात्
ज अंकोपि वात् भिन्नं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ षड्विंश
तितमं क्षेत्रं यदि द्वावंकौ अन्याभ्यामंकाभ्यां प्रत्येकं भिन्नो भवतः
तदा आद्यांकद्वयघातः अन्यद्वयांकघातात् भिन्नो भवति यथा अं
वं अंकद्वयं कल्पितं तथा जदं अन्यांकद्वयं कल्पितं प्रत्येकं अं वं जद
भ्यां भिन्नमस्ति अवयोर्घातः हं कल्पितः जदयोर्घातः रुं कल्पितः
तस्मात् हरुावपि मिथः भिन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः यतः
अं वं प्रत्येकं जात् द्भिन्नमस्ति तस्मात् हमपि जाद्भिन्नं भविष्यति पुनः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भं वं प्रत्येकं दाद्भिन्नमस्ति तस्मात् हमपि दाद्भिन्नं भविष्यति तस्मात् जं दं प्रत्येकं हाद्भिन्नं भ
विष्यति तस्मात् ज्ञमपि हाद्भिन्नं भविष्यति इदं इष्टं सिद्धं अथ सप्तविंशतितमं क्षेत्रं यावं
कौ भिन्नौ भवतः तयोर्वर्गावपि भिन्नौ भविष्यतः एवं तयोर्घनाव
पि भिन्नौ भवतः यथा अवौ भिन्नांकौ कल्पितौ अनयोर्वर्गौ जदौ क
ल्पितौ हजौ च घनौ कल्पितौ तस्मादनयोर्वर्गौ जदौ मिथो भिन्नौ भ
विष्यतः हझौ घनावपि मिथो भिन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः अवौ
मिथो भिन्नौ स्तः तस्मात्प्रत्येकस्य वर्गोपि द्वितीयाद्भिन्नो भविष्य
ति तस्मात् अंदाद्भिन्नं भविष्यति अवर्गः जंदाद्भिन्नं भविष्यति प्रत्येकं अजं वदाभ्यां
भिन्नमस्ति तस्मात् अजघातो हमस्ति वदघातो जमस्ति हजावपि मिथो भिन्नौ भविष्य
तः इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टाविंशतितमं क्षेत्रं यावंकौ मिथः
भिन्नौ भवतः २ तयोर्योगोपि प्रत्येकाद्भिन्नो भविष्यति यदि
योगः प्रत्येकाद्भिन्नो भविष्यति तदा तदंकयोगयोरंतरमपि
भिन्नं भविष्यति यथा अववजौ भिन्नांकौ कल्पितं तस्मात् अजं अवाद्भिन्नं भवि
ष्यति अस्योपपत्तिः यदि अजं अवाद्भिन्नं न भवति तदोभयोरपवर्त्तनं दं कल्पितं
एतत् दं वजस्यापि अपवर्त्तनं करिष्यति तस्मात् अववजौ अभिन्नौ भवतः इ
दमशुद्धं अनेनैव प्रकारेण अजं वजाद्भिन्नं भविष्यति पुनरपि अजअवौ भि
न्नौ कल्पितौ तस्मात् अववजावपि भिन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्ति यदि अव
वजौ भिन्नौ न भवतः तदोभयोरपवर्त्तनं दं कल्पितं तदा दं अजस्याप्यपवर्त्तनं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

करिष्यति तस्मात् अजअवौ मिलितौ भविष्यतः इदमशुद्धं अस्मदिष्टमेव समीचीनं पुनः
प्रकारांतरं यदि अववजौ मिलितौ कल्पितौ तस्मात् अजवजावपि मिलितांकौ भविष्यतः
यदि अजवजौ मिलितांकौ न भवतः तदानयोरूपं विना कोप्यपवर्त्तको न भविष्यति
अवमपिरूपं विना न कोप्यपवर्त्तयति तस्मात् अववजौ मिथो भिन्नौ भविष्यतः इदमशुद्धं
पुनरपि अववजौ मिलितौ कल्पितौ तस्मात् अववजावपि मिलितौ भविष्यतः यदि
मिलितौ न स्तः तदानयोरूपं विनाऽपवर्त्तको न भविष्यतीति अजमपि रूपं विना न को
प्यपवर्त्तयति इदमशुद्धं इष्टमुपपन्नं अथैकोनत्रिंशत्तमं क्षेत्रं योगांकं प्रथमांको
निःशेषं करोति यथा योगांकः कल्पितः वं अस्यापवर्त्तकं कल्पितं यदि वं प्रथमांको
भवति तदेष्टमस्माकं समीचीनं यदि वं प्रथमांको न भवति तदा वस्यापवर्त्तकं जं क
ल्पितं अनेनैव प्रकारेण जं प्रथमांको भविष्यति यद्ययं न स्यात् तदान्यः कल्पनीयः
एवं कोप्यस्यापवर्त्तनांको भविष्यति तदेवं जं कल्पितं तस्मात् जं अम
पि निःशेषं करिष्यति इदमेवेष्टं अथ त्रिंशत्तमं क्षेत्रं योंकः कश्चित् सः प्र
थमांको भवति अथवा तस्यापवर्त्तकः प्रथमांको भवति यथा अं कल्पितं
यदीदं प्रथमांकः स्यात् तदेवमिष्टं जातं यदि प्रथमांको न भवति तदा योगांको निः
भविष्यति योगांकं प्रथमांकः निःशेषं करिष्यत्येव इदमेवास्मा
कमिष्टं अथैकत्रिंशत्तमं क्षेत्रं यमंकं प्रथमांको निः
शेषं न करोति तस्मात्प्रथमांको भिन्नो भवति यथा
अं प्रथमांकः कल्पितः इमंकं प्रथमांको निःशेषं न करोति सोंकः वं क

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ल्पितः तस्मात् अवाद्भिन्नो भविष्यति अस्योपपत्तिः यदि द्वावपि भिन्नौ न स्तः तदैतयोरु
पं विहाया न्यः कश्चिदंकोपवर्त्तनं करिष्यति अंबप्रथमांकः कल्पितः इदमशुद्धं अथ
द्वात्रिंशत्तमं क्षेत्रं प्रथमांको यदि घातांकं निःशेषं करोति तदा प्रथ
मांकः तस्य घातस्यैकभुजमपि निःशेषं करिष्यति यथा अं प्रथमां
कत्वकल्पितः बं घातफलांकः कल्पितः घातफलांकस्य जदौ भुजौ
कल्पितौ अंबं निःशेषं करोतीति कल्पितं तस्मात् अंजं निःशेषं
करिष्यति वा दं निःशेषं करिष्यति अस्योपपत्तिः यदि अंजं निः
शेषं करोति तदास्मदिष्टं समीचीनं यदि निःशेषं न करोति तदा अजौ मिथः भिन्नौ भ
विष्यतः पुनः अंबं हतुल्यं निःशेषं करोतीति कल्पितं तस्मात् अं चेत् हेनगुण्यते तदा
बं भविष्यति जदघातोपि बं भविष्यति तस्मात् अजनिष्पत्तिः दहनिष्पत्तितुल्या भ
विष्यति अजौ तथान्यूनांको न भविष्यतः तस्मात् अं दं निःशेषं करिष्यति इदमेवा
स्माकमिष्टं अथ त्रयः त्रिंशत्तमं क्षेत्रं ज्ञातांकनिष्पत्तौ लघ्वंकानामुत्पादनं चिकी
र्षितमस्ति यथा अबजं अंकाः कल्पिताः एतेंका यदि मिथो भिन्नाः संति तदा स्वां
निष्पत्तौ एत एवांका लघवो भविष्यंति यदि मिलितांकाः स्युः तदा एतेषामपवर्त्त
कोमहदंको दं कल्पितः पुनरिदं कल्पनीयं दं अं हतुल्यं निःशेषं करोति बं रुतुल्यं निः
शेषं करोति जं च वतुल्यं निःशेषं करोति तस्मात् हरुवं एतेंकास्तस्यां निष्पत्तौ लघ्वंका
भविष्यंति यदि न भवंति तदा तकलं तस्यां निष्पत्तौ लघ्वंका भविष्यंति तं अंकः कं अंकः
लं अंकः अबजं मतुल्यं निःशेषं करोतीति कल्पितं तस्मात् मतघातः अं भविष्यति दह
घातः अस्ति तस्मात् हतनिष्पत्तिः मदनिष्पत्तिसमाना भविष्यति हं चेत् तादधिकम॰

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्ति तस्मात् अंशादपि घातः अस्ति तस्मात् हतनिष्पत्तिः भहृनिष्पत्तिसमाना
भविष्यति हंचनादधिकमस्ति तस्मात् अंशादधिकं भविष्यति अवअंनिः
शेषं करिष्यति पूर्वरनेषां निःशेषको हहदं कल्पितः इदमशुद्धम् त
स्मात् हंझंवं विना अन्ये लब्धंका अस्यां निष्पत्तौ न भविष्यंति इदमे
वास्माकमिष्टं अथचतुस्त्रिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र द्वाभ्यामंकाभ्यां लघु
भ्यांयो लब्धंको निःशेषो भवति तदुत्पादनं चिकीर्षितमस्ति यथा
अंवं अंकद्वयं कल्पितं अयं तयोर्मध्ये लब्धंकः महदंकं निःशेषं करोति तदा महदं कए
वेष्टं यदि न करोति उभौ च मिथः भिन्नौ भवतः तदा अंवगुणितं कार्यं तद्घातफ
लं जंइष्टं भविष्यति अस्योपपत्तिः अंवं अस्येकं जं निःशेषं करोतीति अकटमेवास्ति
अस्मादन्यो लब्धंको न भवति परि भवति तदा ततदंकल्पितं अंहतुल्यं वझतुल्यं ए
तं निःशेषं करिष्यतः तस्मात् अहघातो दं भविष्यति तथा वझघातोपि दं भविष्यति
तस्मात् अहघातः दं भविष्यति वझघातदं भविष्यति अवनिष्पत्तिर्झहनिष्पत्तिस
माना भविष्यति अवौ तथा लब्धंकौ स्तः यथा स्यां निष्पत्तौ अन्यौ लब्धंकौ न भवि
ष्यतः तस्मात् अंझं निःशेषं करिष्यति वंहं निःशेषं करिष्यति पुन
र्वं अझाभ्यां गुणितं जं दं जातं तस्मात् अझनिष्पत्तिः जदनिष्पत्ति
तुल्या भविष्यति तस्मात् जं महदंकः दं लब्धंकमपि निःशेषं करि
ष्यति इदमशुद्धं तस्मात् जात् कोपि लब्धंको न भविष्यति यंअ
वौ निःशेषं कुरुतः यदि अवौ मिलितौ कौ स्तः तस्मात् झहौ तस्यां
निष्पत्तौ लब्धंकौ कल्पितौ तस्मात् अवनिष्पत्तिर्झहनिष्पत्तितुल्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भविष्यति अहघातफलं अभ्यवावर्गघातफलं च अंकाल्पितं इदमेवास्माकमिष्टं अंकौ अंकनिः
शेषं करोतीति प्रकटमेवास्ति अयं लब्धाङ्कः कुतोऽस्ति यदयं लब्धाङ्को न भवति तदास्मात्ल
ब्धाङ्कः दंकल्पितः अमुं अंवतुल्यं निःशेषं करोति वं च तत्तुल्यं निःशेषं करोतीति तस्मात् अ
वघातोऽदं भविष्यति वतघातोऽपि दं भविष्यति तस्मात् अवनिष्पत्तिः तवनिष्पत्तिसमाना
भविष्यति कहनिष्पत्तिः समाना आसीत् तस्मात् कहनिष्पत्तिः तवनिष्पत्तिः समाना
भविष्यति अस्यां निष्पत्तौ कहौ लब्धाङ्कौ स्तः तस्मात् कतं निःशेषं करिष्यति पुनः वं कं न गु
णितं कं जातं तेन गुणितं दं जातं कतनिष्पत्तिः जदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात्
जं महद्दं कः दं लब्धाङ्कं निःशेषं करिष्यतीदमशुद्धं अस्मदिष्टमेव समीचीनं अथ पं
च त्रिंशत्तमं क्षेत्रं यं लब्धाङ्कं अन्यौ कावप्यङ्कौ निःशेषं कुरुतः सोऽङ्कः ताभ्यामङ्काभ्यां
निःशेषितमन्यांकं निःशेषं करिष्यति यथा वतं लब्धाङ्कः। कल्पितः अमुं अवजदं
कौ निःशेषं कुरुतः पुनः एतावङ्कौ हरं कं निःशेषं कुरुतः तस्मात् वतौ कोऽपि हरं निः
शेषं करिष्यति अस्योपपत्तिः यदि वतौ कः हरं निःशेषं न करोति त
स्मिन् कहमवशिष्टं कल्पितं कहं वतान्न्यूनमवशिष्टं भवति पुनः अ
वजदौ हकं निःशेषं कुरुतः कुतः वतनिःशेषकरणात् वतेन हक
स्यापि निःशेषकरणाच्च पुनः अवजदौ हजं निःशेषं कुरुतः तस्मा
त् कग्रमपि निःशेषं करिष्यति वतं लब्धाङ्कं अवजदौ निःशेषं च क
तुः वतं कहादधिकमस्तीत्यशुद्धं अस्मदिष्टमेव समीचीनं षट्त्रिंशत्तमं क्षेत्रं ताद
शो लब्धाङ्कः कल्पनीयः यं द्वाभ्यामधिका अङ्का निःशेषं कुर्वन्ति यथा अवजाख्य
योऽङ्काः कल्पिताः लब्धाङ्कस्तु दं कल्पितः अमुं अंकौ निःशेषं कुरुतः यदि जां कोऽपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दं निःशेषं करोति तदाप्यमेव लब्धंकः सिद्धः त्रिभिरंकैरपि निःशेषो भवति अत्रोपपत्तिः
प्रकटैव दंको यदि लघुर्न भवति तस्माद्न्यो लब्धंकोहः कल्पितः अमुं अवौ निःशेषं करि
ष्यतः तस्मात् हं दाभ्यां कोपि निःशेषं करिष्यति दंहांकाद्धिकमस्ति इदमशुद्धं यदि जांकः
दं निःशेषं न करोति तदापुनर्लब्धंको निष्पादनीयः यं जदौ निःशेषं कुरुतः सोंकः कल्पितः
अयं लब्धंको जातः एवं अवजदाः निःशेषं कुर्वंति अस्योपपत्तिः यस्मात् अवौ दं निःशे
षं कुरुतः दांकः हं निःशेषं करोति तस्मात् अवौ हं मपि निःशेषं करिष्यतः जांकोपि हं
निःशेषं करोति तस्मात् हांकोपि अवजैर्निःशेषो भविष्यति अयं हांकः कुतो लघुः तत्र
युक्तिः यद्ययं लघुर्न भवति तदा रुं को लघुः कल्पितः एवं अवजाः निःशेषं कुर्वंति त
स्मात् अवावपि निःशेषं कुरुतः दांकोपि निःशेषं करिष्यति जांकोपि निःशेषं करोति त
स्मात् जदावपि निःशेषं करिष्यतः तस्मात् हांकोपि निःशेषं करिष्यति हांकः रुात् अधि
इदमशुद्धं इदमेवास्माकमिष्टं सप्तत्रिंशत्तमं क्षेत्रं यं मंकं युः कश्चनांकः निःशेषं करो
ति तत्र लब्धिः हरनामकोंशो भवति यथा अं वांकः निःशेषं करोति यावद्वारं वांकः अं निः
शेषं करोति तावद्वारं रूपं जांकं निःशेषं करोति इति कल्पितं तस्मात् यावद्वारं जं अं निः
शेषं करोति तावद्वारं रूपं वांकं निःशेषं करिष्यति तस्मात् रूपं वस्य सोंशो भविष्यति यों
शो जस्य अमंकोस्ति रूपं वस्य सोंशोस्ति योंशः वांकनामको जातः जं अंकस्य सोंशोस्ति
योंशः वनामको जातः इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टत्रिंशत्तमं क्षेत्रं यस्यांकस्यांशः य
न्नामको भवति तन्नामांकः तमंकं निःशेषं करिष्यति यथा अ अंकस्य वा अंशोस्ति रू
पं जस्य स एवांशोस्तीति कल्पितं तस्मात् वं जनामकं भविष्यति रूपं जांकं यथा निःशेषं
करोति यथा वांकः अं निःशेषं करोति तस्मात् रूपं वं निःशेषं तथा करोति यथा जां अं

निःशेषं करोति तस्मात् जांकः व अंशनामकः अं निःशेषं करिष्यति इदमेवास्मा

कमिष्टं अथोनचत्वारिंशत्तमं सेत्रं तत्र यस्य वहवोंशाः प्राप्य

ते तादृशो लब्धंको निष्पादनीयोऽस्ति यथा अव आ अंशाः कल्पिताः

दहरु नामका अंकाः कल्पिताः तस्मात्तादृशो लब्धंकः कल्पनीयः

यदं हरुः शेषं करिष्यति तस्मात् अयं सः लब्धं कल्पितांशाः तेलभ्यंते अस्योपपत्तिः

यद्यपं लब्धंको न भवति तदांतः लब्धंकः कल्पितः कल्पिता अंशा तल लब्धंकस्य भविष्य

ति एतल्लब्धंकनाम सदृशा अंकाः हदरुा एनं निःशेषं करिष्यंति लब्धंकः वा तुल घुरस्ति

इदमनुपपन्नं तस्मात् वलवेष्टांकः इदमेवास्माकमिष्टं श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवर

जयसिंहस्य तुष्ट्यै रचिते द्रः श्रीमत् सम्राट जगन्नाथ इति समभिधा रूढितेन प्रणीते

ग्रंथेऽस्मिन् नाम्नि रेखागणित इति सुकोणावबोध प्रदातर्य्याध्याये ध्येत्रमोहाय हइ

ह विरतिं सप्तमः संगतो भूत् अथाष्टमाध्यायः तत्र पंचविंशति क्षेत्राणि संति यावंत

अंका एक निष्पन्नौ भवंति तेषामाद्यंतौ भिन्नौ कौ चेद् भवतः तदा तस्मा

निष्पन्नौ तान् विनान्ये लब्धंका न भविष्यंति यथा

एकस्मा निष्पन्नौ अव जदाः लब्धंकाः कल्पिता अदा

मिथः भिन्नौ तस्मात् अस्मान्निष्पन्नौ एते लब्धंकाः

संति अस्योपपत्तिः यद्येते लब्धंकाः अस्मान्निष्पन्नौ

न भवंति तदा तस्मान्निष्पन्नौ तेभ्यो लघवोऽन्ये कः हरु

वताः कल्पिताः तस्मात् अदनिष्पत्तिः हतनिष्पत्तिसमाना भविष्यति अदौ यौ भि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्नौ कौ तौ अस्यां निष्पन्नौ लब्धंकौ भविष्यतः यावन्तो काः अस्यां निष्पन्नो भवंति तान्
अष्टावेव निःशेषं करिष्यन्तः तस्मात् अंहं निःशेषं करिष्यति अंहादधिकमस्ति इद
मुद्दं अस्मदिष्टं इष्टं अथ द्वितीयं सूत्रं एकनिष्पन्नौ लब्धंकाभ
वंति तेषामुत्पादनमिष्टमस्ति याथ अवनिष्पन्नो चतुर्णां लब्धं
कानामुत्पादनमिष्टमस्ति अस्यां निष्पन्नौ अष्टौ लब्धंकौ कल्पितौ
अवर्गः कार्यः पुनः अवघातः कार्यः पुनर्ववर्गः कार्यः फला
नां च अदहसंज्ञा कार्या पुनः एतत्त्रयेण अंगुणनीयं वहघातश्च कार्यः एतेषां फ
लानि ऊवतकानि कल्पितानि अस्योपपत्तिः अंअवाभ्यां गुणितं फलं अदमुत्प
न्नं तदा अवनिनिष्पत्तिः अदनिष्पत्त्या तुल्या भविष्यति वं अवाभ्यां गुणितं फ
लदहसंज्ञं जातं तस्माद्दहनिष्पत्तिः अवनिष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्माद्दत अयं ए
कनिष्पन्नौ भविष्यति पुनः अं एतत्त्रयगुणितं ऊवतं नि
ष्पन्नं तदप्येकनिष्पन्नौ जातं हगुणितं अं वं फलं तकसंज्ञं
जातं इदमपि पूर्वनिष्पन्नौ जातं तस्मात् चत्वारो काः एक
स्यामेव निष्पन्नौ जाताः एते लब्धंकाः ऽस्यां निष्पन्नौ जाताः
कुतः अवयोभिन्नांकत्वात् अहो एतेषां वर्गौ नकौ घनौ च
याणामंकानामाद्यंतौ चतुर्णाम् आद्यंतौ भिन्नौ भिन्नोपत्तितौ
अनेन सूत्रेण इदं सिद्धं येलघवस्त्रयोंका एकनिष्पन्नो भवंति तेषामाद्यंतौ वर्गौ
भवतः येलघवश्चत्वारोंका एकनिष्पन्नौ भवंति तेषामाद्यंतौ घनौ भवतः अथ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तृतीयक्षेत्रे यावन्तो लब्धांकाः एकनिष्पत्तौ भवन्ति तेषामाद्यं
तौ भिन्नौ भवतः यथा अवजद्राः लब्धांकाश्चत्वार एकनिष्पत्तौ
कल्पिताः तदा अद्रौ भिन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः अस्यां
निष्पत्तौ हझौ लब्धांकौ गृहीतौ पुनर्वतकाः त्रयो कालघवाः ग
हीताः पुनर्लमनसाः चत्वारो लब्धांकाः तस्यामेव निष्पत्तौ ग
ताः तस्माद्द्ते अवजदतुल्या भविष्यन्ति लसं भिन्नमस्ति अदमपि भिन्नं भविष्यति
इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्थक्षेत्रं तत्र कल्पितबहुनिष्पत्तिषु लघुनामंकानां
मुत्पादानमिष्टमस्ति यथा अव निष्पत्तिः जद निष्पत्तिः हझ निष्पत्तयः कल्पिता प्रसे
कमंकद्वयमस्यां निष्पत्तौ लब्धांकं भवति अथ तलब्धांकः उसाघः यं वजौ निःशेषं
करिष्यतः तथैकांकः वं उसाघः यं अः तथा निःशेषं करिष्यति यथा वं तं निःशेषं
करोति पुनः दं कं तथा निःशेषं करोति यथा जं तं निःशेषं करोति पुनर्ल लब्धांक
उसाघः यथा लं कहौ निःशेषं करिष्यतः पुनः नसौ लब्धांकौ उत्पाद्यौ यौ वतौ तथा
निःशेषं कुरुतः यथा कं लं निःशेषयति रुमं निःशेषं तथा करोति यथा हं लं निःशे
षयति तस्मात् लसनम अंकाः तासु निष्पत्तिषु उत्पन्ना जाताः अस्योपपत्तिः अवौ
वतौ क्रमेण तुल्यं निःशेषं कुरुतः वतौ नसौ तुल्यं निःशेषं कुरुतः तस्मात् नसौ अ
व निष्पत्तौ भविष्यतः जदौ तकौ तुल्यं निःशेषं कुरुतः पुनस्तकौ सलौ निःशेषं कु
रुतः तस्मात् सलौ जद निष्पत्तितुल्यौ जातौ हझौ लमौ तुल्यं निःशेषं करिष्यतः
तस्मात् लमौ हझ निष्पत्ति तुल्यौ भविष्यतः तस्मात् नसलमा लब्धांकाः अस्यां नि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्यन्नौजाताः यदिलब्धंकाः एतेनभवति तस्मात् गफछखाः
लब्धंकाः कल्पिता तस्मात् अंबौ गफौ तुल्यनिष्पन्नौ भविष्य
तः पुनरवौलब्धंकौ अस्यांनिष्पन्नौ स्तः तस्मादेतौ गफं निःशे
षंकरिष्यतः अनेनैव प्रकारेण जरौ फझं निःशेषंकुरुतः हझौ
घंखंनिःशेषंकुरुतः तस्मात वजौ फंनिःशेषंकरिष्यतः सल
ब्धंकंवजौनिःशेषंकरिष्यतः तस्मात्तं फंनिःशेषंकरिष्यति पुनः तक निष्पत्तिः
फछनिष्पत्तितुल्याभविष्यति तस्मात् कं छंनिःशेषंकरिष्यति हं छंनिःशेषकंआ
सीत् तस्मात् कहौ छंनिःशेषंकरिष्यतः लः लब्धंकोस्ति यं कहौ निःशेषंकरि
ष्यतः तस्मात् लं छंनिःशेषंकरिष्यति छंचलब्धंकोस्ति इदमशुद्धं तस्मात्ल
सनमा एवलब्धंकाः भविष्यन्ति इदमेवेष्टं अथपंचमं
सेत्रं घातफलांकस्यघातफलं केननिष्पत्तिः तदुत्तनिष्प
त्योर्घातोभवति यथा अघातफलांकस्य जहौभुजौ कल्पि
तौ वघातफलस्य दरौभुजौ कल्पितौ तस्मात् अवयोर्नि
ष्पत्तिः जह जरु निष्पत्त्योः घातोभविष्यति अनयोर्निष्प
त्त्योः वतकंलब्धंकाःग्राह्याः तस्मात् जहनिष्पत्तिः वतनिष्पत्तिसमानाभविष्य
ति दरु निष्पत्तिस्तकनिष्पत्तिसमानास्ति अनयोर्निष्पत्त्योर्घातः वकनिष्पत्तिर
स्ति दहघातोलः कल्पितः तस्मात् वतनिष्पत्तितुल्याजहनिष्पत्तिः अलनिष्पत्ति
समानाभविष्यति दरुनिष्पत्तितुल्यातकनिष्पत्तिर्लवनिष्पत्तितुल्याभविष्यति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तस्मात् त्र्यङ्कनिष्पत्तिः निष्पत्तिद्वयघातः अत्र निष्पत्ति समानाभविष्यति इमेवास्मा
कमिष्टं अथपञ्चमेऽत्र यदिवहवो ऽङ्काः एकनिष्पत्तौ भवंति
तत्रयदिप्रथमांको द्वितीयंनिःशेषंकरोति तदांकोप्यंकोऽन्ये
निःशेषंनकरिष्यति यथा अत्रजदहं एकनिष्पत्तौ ऽत्र ताः ल
ध्वंकाः गीह्यंते तदाऽन्तंभिन्नौ को भविष्यतः ऽन्त्यरूपंना
स्ति यतः ऽत्रनिष्पत्तिः जदनिष्पत्तेः समानास्तिपुनर्जदंनिः
शेषंनकरोति तस्मात् ऽत्रं निःशेषंनकरिष्यति रूपंचसर्वंनिःशेषंकरोति तस्मा
त् पुनः ऽन्तंनिःशेषंनकरिष्यति तस्मात् ऽन्तनिष्पत्तिः जहनिष्पत्तिसमानाभवि
ष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथसप्तमेऽत्र यावंतोंका एकनिष्पत्तौ भवंति तत्र
आद्यंकः अंत्यांकंयदि निःशेषंकरोति तदांकः द्वितीयांकमपिनिः
शेषंकरिष्यति यथा अत्रजदचत्वारोंकाः एकनिष्पत्तौ कल्पिताः
अंदं निःशेषयति तदावमपिनिःशेषयति अस्योपपत्तिः यदिव
निःशेषंनकरिष्यति तदांत्यांकमपिनिःशेषंनकरिष्यति इदमेवास्माकमिष्टं
अथाष्टमेऽत्र यावंतोंका एकनिष्पत्तौवा कद्वयमध्यगा भवंति तन्निष्पत्तौ योद्ध
वंको अन्यौ भविष्यतः तयोरंतर्गतास्तावंत एवांका तन्निष्पत्तौ भविष्यंति यथा
अवयोर्मध्ये जदावंकोपतितौ एते चत्वार अजनिष्पत्तौ जाताः अवयोर्निष्पत्तौ
जाताः अवयोर्निष्पत्तौ हऽत्रंस्वांको कल्पितौ अनयोर्मध्ये तथा द्वावंकोपतिष्य
तः यथैते चत्वारः अजनिष्पत्तौ भविष्यंति अस्योपपत्तिः अजदवानांनिष्पत्तौव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तकला लब्धंकागृहीता: तस्मात् वलौभिन्नौभविष्यतः अनयोर्निष्पन्ने अवनिष्पन्ने
अवनिष्पन्नेसमास्ति हठनिष्पत्तेःसमानास्ति तस्मात् एतौद्वौ हठंतुल्यं निःशेषंकरि
ष्यतः पुनस्तथांकौमनोकल्पितौ तंमंनिःशेषंकरिष्यति ठनमपिनिःशेषंकरिष्य
तः तस्मात् वतकलनिष्पन्नौहमनठजाता: अजदवानामपिनिष्पन्नौचजाता: इद
मेवास्माकमिष्टं अथनवमंक्षेत्रं योद्वौभिन्नांकौतयोर्मध्यगा:
यावंतोंकाएकनिष्पन्नौसंति तदारूपतद्वयारभ्यतरांककयोर्म
ध्येतावंतएवांका: एकनिष्पन्नोभविष्यंति यथाअवौद्वौभिन्नां
कौकल्पितौ अनयोर्मध्येपद्मावंकौकल्पितौ एतेसर्वेएकनि
ष्पन्नौसंति पुनः हठौलब्धंकोअजनिष्पन्नौगृहीतौ पुनस्तस्या
मेवनिष्पत्तौवतकालघवस्त्रयोंकागृहीता: एवंलमनसा: तस्यामेवनिष्पत्तौ
गृहीता: तस्मादेतेंका: अजदवसमाना: भविष्यंति अत्रोपपत्तिः हंहेनगुणितं
फलंवंजातं पुनः हवघातलंजातं तस्मात् रूपंहं निःशेषंकरिष्यति हांकःवं
निःशेषंकरिष्यति वंचलंतुल्यं निःशेषंकरिष्यति अमपिनिः
शेषंकरिष्यति तस्मात् रूपअमध्येद्वहवौएकनिष्पन्नावंकौ
द्वौपतितौ एवंरूपवयोर्मध्येठकावंकौएकनिष्पन्नौपति
तौ इदमेवास्माकमिष्टं अथदशमंक्षेत्रं अंकद्वयस्यमध्येकौ
करूपयोर्मध्यएकनिष्पन्नौ यावंतोंका: पतिष्यंति तदातयोरं
कद्वयोर्मध्येपितावंतएवांक एकनिष्पन्नौपतिष्यंति यथा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अबावंकौ कल्पितौ लं रूपं कल्पितं अलयोर्मध्ये जदावंकावेकनिष्पन्नौ पतितौ यथा लयोर्मध्ये
हरावंकावेकनिष्पन्नौ कल्पितौ तदा अवयोर्मध्येपि द्वावंकावेकनिष्पन्नौ पतिष्यतः अस्यो
पपत्तिः लजयोर्निष्पत्तिः अदनिष्पत्तिसमानास्ति लः अंजतुल्यं निःशेषयति तदा जः
दं जतुल्यं निःशेषं करिष्यति तस्मात् दं जस्य वर्गो भविष्यति पुनः लः अं तथा निःशेषं करो
ति यथा दः अं निःशेषं करोति तदा जदघातो अं भविष्यति एवं हि रः व
र्गो भविष्यति हरघातो वं भविष्यति अहघातश्च वमस्ति तदा दवरा एक
निष्पन्नौ भविष्यन्ति पुनः जहौ वगुणितौ कायोः फलं तं कं भवति तस्मात्
अतकवा एकनिष्पन्नौ भविष्यन्ति कुतः जं दवाभ्यां गुणितं फलं अंतं दव
निष्पन्नौ जातं जहनिष्पन्नावपि जातं पुनः जहौ वगुणितौ फलं तकसं
ज्ञं तस्मात् मेव निष्पन्नौ जातं पुनः हं वरगुणितं कं वं जातं वरनिष्पन्नौ ज
हनिष्पन्नावपि इदमेवास्माकमिष्टं ॥ अथैकादशं सूत्रं यौ द्वौ वर्गौ स्तः तयोर्मध्ये कोप्येक
स्तादृशो भवति अथैकनिष्पन्नौ त्र्यंका भवन्ति वर्गस्य निष्पत्तिर्वर्गेण तथा भवति भुजनि
ष्पत्तिर्वर्गो भवति यथा अवौ वर्गौ कल्पितौ अनयोर्भुजौ जदौ कल्पितौ जदयोर्घातः
फलं हसंज्ञं भवति तस्मात् अहनिष्पत्तिः जदनिष्पत्तिसमाना भविष्यति एवं हवनि
ष्पत्तिः जदनिष्पत्तिसमाना भविष्यति तस्मात् अवमध्ये हं पतितं तस्मादेकनिष्प
न्नौ अहवा जाताः अवनिष्पत्तिः अहनिष्पत्ति वर्गतुल्या जदनिष्पत्तिः वर्गतुल्या च जा
ता इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वादशं सूत्रं द्वयोर्घनयोर्मध्ये द्वावंकौ तथा पततः यथा
चतुर्णामंकानामेकनिष्पत्तिर्भवति घनस्य घनेन निष्पत्तिः भुजनिष्पत्तिघनतुल्या

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवति यथा अंवौ घनौ कल्पितौ जदौ च भुजौ कल्पितौ जदाभ्यां हरुवास्य योंकाः एकनि
ष्पन्नौ भविष्यंति तस्मात् अहघातअं भविष्यति दवघातस्थवं भवि
ष्यति पुनर्जदौ रगुणितौ कार्यौ फलं तंकं कल्पितं तस्मात् अतक
वाः अतनिष्पन्नो जदनिष्पन्नावपि भविष्यंति इदमेवास्माकमिष्टं
अथ त्रयोदशं क्षेत्रं योंकाः एकरूपनिष्पन्नौ भवंति तेषां वर्गा अपि
एकनिष्पन्नौ भवति तथा घना अपि एकनिष्पन्नो भवंति यथा अ
वजा त्रयोंकाः एकनिष्पन्नो कल्पिताः दहरुः एतेषां वर्गा कल्पिताः वतकाः घनाः क
ल्पिताः यदि अं वेन गुण्यंते तदा फलं लसंज्ञं भवति वं जेन गुणितं मं भवति तस्मात्
द लह मरु एतेंकाः एकनिष्पन्नौ भविष्यंति तस्मात् दहयो निष्पत्तिः हरुनिष्पत्ति
समाना भविष्यति तस्मात् वर्गा अप्येकनिष्पन्नौ भविष्यंति पुनरपि अं जहाभ्यां
गुण्यते तदा नस फले भवतः जंहमाभ्यां गुणांते तदा फले ग
फे भवतः तस्मात् वनस तगफकाः एते समांकाः एकरूपनि
ष्पन्नौ भविष्यंति तस्मात् घना अप्येकरूपनिष्पन्नौ भविष्यंति
इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्दसं क्षेत्रं ययोर्वर्गयोर्मध्ये एक
वर्गः यदि द्वितीयवर्गं निःशेषं करोति तदा तस्य भुजोपि द्वि
तीयस्य भुजं निःशेषं करिष्यति यद्येकोंकः द्वितीयांकं निःशेषं करोति तदा त
स्य वर्गस्तद्वर्गं निःशेषं करिष्यति यथा अवर्गः कल्पितः तस्य भुजोरः कल्पितः य
दि अः वं निःशेषं करोति तदा तः दं निःशेषं करिष्यति अस्योपपत्तिः जं रगुणि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तं हं भवति अहवा जदृनिष्पन्नितु
स्या जाताः आद्यः अंसं निःशेषंक
रोति तस्मात् अंहं निःशेषंकरिष्य
ति तस्मात् जः दं निःशेषंकरिष्यति
अहै जदौ चैकनिष्पन्नौ स्तः यदि जः दं निःशेषंकरो
ति तदा अः हं निःशेषंकरिष्यति तस्मात् अः वं निःशे
षंकरिष्यति इदमे इदमेवास्माकमिष्टं अस्मादिदंनिश्चितं यदिवर्गः वंगं निःशेषंनक
रोति तदा तस्य वर्गः अन्यांक जो भुजं निःशेषंन करिष्यति यद्येकांकः अन्यांकं निःशे
षंनकरोति तदा तस्य वर्गः अन्यांकवर्गं निःशेषंन करिष्यति पंचदशं सूत्रं यद्येको
घनः द्वितीयघनं निःशेषंकरोति तदा तस्य भुजः द्वितीयभुजं निःशेषंकरिष्यति य
द्येकांकः द्वितीयांकं निःशेषंकरोति तदा तस्य घनो पि द्वितीयघनं निःशेषंकरोति
यथा अं घनः कल्पितः जः भुजः कल्पितः वः अन्यघनः कल्पितः दस्तस्य भुजः क
ल्पितः यदि अः वं निःशेषंकरोति तदा जः दं निःशेषंकरिष्यति अस्योपपत्तिः जदाभ्यां
हवरास्त्रयोंकाः एकनिष्पन्नौ उत्पादिताः पुनः जदौ वगुणितौ फलं तंकं तदा अ
तकवाः जदृनिष्पन्नौ उत्पत्स्यंति अवं निःशेषंकरोति तस्मात् अः तमपि निःशे
षंकरिष्यति अः दमपि निःशेषंकरिष्यति पुनर्जः दं निःशेषंकुर्यात् तदा अः तं निः
शेषंकरिष्यति तस्मात् अः वं निःशेषंकरिष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अस्मादि
दं निश्चितं यदि एको घनः घनं निःशेषंन करोति तदा तस्य भुजः अन्यभुजं निः
शेषंनकरिष्यति यद्येकांकः अन्यांकं निःशेषंनकरोति तदा तस्य घनः द्विती

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१८

११

यघनं नि:शेषं न करिष्यति अथ षोडशं क्षेत्रं ययो: सजातीयघातफलांकयोर्मध्ये यद्धे
कांकस्तथापतति यथैतन्त्रयमेकनिष्पन्नौ भवति तदा घातफ
लयोर्निष्पत्तिर्या भवति सा सजातीयतद्भुजनिष्पत्तिवर्गतुल्या
भवति यथा सजातीयघातफले अबेकल्पिते अभुजौ अदौ क
ल्पितौ बभुजौ हरौ कल्पितौ अहनिष्पत्ति: दरुनिष्पत्तितुल्या भ
विष्यति यदिदं हगुणितं बभुसन्नाभमिति कल्प्यते तदा अबबा एकनिष्पत्तौ भविष्यति
अस्योपपत्ति: दं जहाभ्यां गुणितं फले अबे जाते अनयो निष्पत्तिर्जहनिष्पत्तितुल्या
भविष्यति पुन: हं दरुाभ्यां गुणितं बबे उत्पन्ने अनयोर्निष्पत्तितु
ल्यापि भविष्यति अबनिष्पत्ति: अबनिष्पत्तिवर्गतुल्यास्ति अह
निष्पत्तिवर्गतुल्यापि भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ सप्तदशं
क्षेत्रं सजातीययोर्घातफलयोर्मध्ये तादृशौ द्वावंकौ यदि तथा
पतत: यथा चतुर्णामंकानामेकनिष्पत्तिर्भवति घनफलस्य निष्पत्तिर्घनफलेन या भ
वति सा सजातीयभुजनिष्पत्तिघनतुल्या भवति यथा अबे सजातीयघनफले क
ल्पिते अभुजा जदहा: कल्पिता: बभुजा रुवता: कल्पिता: जरुनिष्पत्तिर्दवनि
ष्पत्तितुल्यास्ति हतनिष्पत्तितुल्यास्ति अं दगुणितं कमुत्पन्नं रुं वगुणितं लमु
त्पन्नं तस्मात् कलौ सजातीयौ घातफलांकौ भविष्यत: अनयोर्मध्ये म: अंक: प
तति तदा कमला: स्वयोः काज रुनिष्पत्तौ पतति पुन: हतौ मगुणितौ न मौ उत्पन्नौ
एतयोर्निष्पत्ति: हतनिष्पत्तितुल्या भविष्यति जरुनिष्पत्तितुल्यापि भविष्यन्ति कम
निष्पत्तितुल्या आसीत् जरुनिष्पत्तितुल्याप्यासीत् कुत: हं कमाभ्यां गुणितं अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नौजातौ पुनः सवनिष्पत्तिमलनिष्पत्तितुल्यास्ति जरुनिष्पत्ति
तुल्याप्यस्ति तस्मात् अनसवाचत्वारोंकाजरुनिष्पत्तौभविष्यं
ति अवतिष्पत्तिः अननिष्पत्तिघनतुल्यास्ति जहनिष्पत्ति
घनतुल्यापिभविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टदशंक्षे
त्रे द्वयोरंकयोर्मध्येकश्चिदंकःपतति यद्येतेकाः एकनिष्प
त्तौभवंति तदातौ द्वावंकौसजातीयघातफलेभविष्यतः यथा अवयोर्मध्येजः
कल्पितः एतेत्रयोपिएकनिष्पत्तौकल्पिताः पुनर्लब्धं कौअस्यांनिष्पत्तौउहौ
ग्राह्यौ एतौ अजौ तुल्यंनिःशेषंकरिष्यतः पुनः दः अंरुतुल्यंनिःशेषंकरोति हः
जंरुतुल्यंनिःशेषंकरोति इतिकल्पितं पुनः दः जंवतुल्यंनिःशेषंकरोति हः वं
वतुल्यंनिःशेषंकरोति इत्यपिकल्पितं तस्मात् दरुघातः अः भविष्यति हवघा
तोवंभविष्यति तस्मात् अवौसजातीयौघातौभविष्यतः पुनरपि दवघातोजमस्ति
तस्मात् दहनिष्पत्तिः रुवनिष्पत्तिसमानाभविष्यति तस्मात् अवौसजाती
यघातफलेभविष्यतिः इदमेवास्माकमिष्टं उनविंशतितमं क्षेत्रं द्वयो
रंकयोर्मध्येद्वावंकौपततः यद्येतेचत्वारोप्यंकाएकनिष्पत्तौभवंति तदा
तौ द्वावंकौसजातीयघनफलांकौभविष्यतः यथा अवयोर्मध्येजदौप
तितौ अजदवएतेचत्वारो यद्येकनिष्पत्तौभवंति तदाअवौसजातीयघनफलांकौभ
विष्यतः हस्यभुजौकलौकल्पितौ वस्यभुजौमनौकल्पितौ तस्मात् कमनिष्पत्तिर्ल
ननिष्पत्तिसमानाभविष्यति हरुनिष्पत्तिसमाप्यिभविष्यति हरुवं अजदनिष्पत्ता
वस्तित तस्मात् हरुवाः जदवंतुल्यंनिःशेषंकरिष्यतिकल्पितं चसतुल्यं निःशेषंकरो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ति एवं हि हरुवाः जदवं निष्पन्नौः संति तस्मात् हरुवाः जदवं तुल्यं निःशेषं करिष्यति कल्पि
तं च स तुल्यं निःशेषं करोति तस्मात् हत घातः कलत घात तुल्यः अंकल्पितं वस घातफ
लं वं तस्य गुणितम मन घात तुल्यमस्ति तस्मात् अवौ घतफलांकौ ज्ञा
तौ पुनस्तस्यौ व गुणितौ फलौ दवौ भवतः तस्मात् तस्यौ दव निष्पन्नौ
ज्ञातौ कम निष्पन्नावपि तस्मस्मात् अवौ सजातीय घनफलांकौः
ज्ञातौ इदमेवास्माकमिष्टं अथ विंशतितमसूत्रं तत्रयोंकाः एक
रूप निष्पन्नौ यदि भवंति तत्र प्रथमांको वर्गो यदि भवति तदा तृती
यांकोपि वर्गो भविष्यति यथा अवजाः त्रयोंका एक निष्पत्तौ कल्पि
ताः अ वर्गोस्ति तदा जमपि वर्गो भविष्यति कुतः दहरुलध्यंकाः अव
ज निष्पत्तौ गृहीताः तस्मात् दरुौ वर्गौ भविष्यतः पुनः वं अ भुजः कल्पितः लं द भुजः
कल्पितः कं म भुजः कल्पितः तस्मात् दरु निष्पत्तिः अज निष्पत्ति समाना भविष्यति
दरुौ भिन्नांकौ स्तः तस्मात् एतौ अजं निःशेषं करिष्यतः यदि वर्गः वर्गं निःशेषं करोति
तदा भुजः भुजं निःशेषं करिष्यति तस्मात् तं वं निःशेषं करिष्यति पुनः कलं तथा निः
शेषं करोतीति कल्पितं यथा तं वं निःशेषं करोति तस्मात् तव निष्पत्तिः कल निष्पत्ति
समाना भविष्यति तवर्ग व वर्गयोर्निष्पत्तिः कवर्ग लवर्गयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति तवर्गः दम
स्ति व वर्गः अमस्ति कवर्गः रुमस्ति दअ निष्पत्तिः रुज निष्पत्ति समानास्ति तस्मात् जं लवर्गो भवि
ष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथैकविंशतितमं सूत्रं ये चत्वारोंका एक निष्पत्तौ भवंति तेषां प्र
थमप्रथमांकश्चेद् घनो भवति तदा चतुर्थांकोपि घनो भविष्यति यथा अवजदाः चत्वारोंका एकनि
ष्पत्तौ कल्पिताः अः घनः कल्पितस्तदा दोपि घनो भविष्यति अस्योपपत्तिः हरुवताः चत्वारो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्व्यंको अवजद निष्पन्नौ ग्राह्यौः तस्मात् हतौ घनौ भ
विष्यतः अः भुजो लः हभुजः कः तभुजो नः कल्पितः त
दा हत निष्पत्तिः अद निष्पत्ति समानास्ति हतौ च भिन्नांकौ
स्तः तस्मात् हतौ अदौ निःशेषं करिष्यतः यदि हं घनः
असंज्ञं घनं निःशेषं करोति तदा कभुजः लभुजं निःशेषं
करिष्यति पुनः कल्पितं नः सं तथा निःशेषं करोति यथा कः लं निःशेषं करोति
तस्मात् कल निष्पत्तिः नस निष्पत्तेः समाना भविष्यति कल घनयो निष्पत्तिः न
स घनयो निष्पत्ति समाना भविष्यति कस्य घनः हं लघनः अं नघनः तं ह अ निष्पत्तिः त
द निष्पत्ति समानास्ति तस्मात् दः सघनो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वावि
शति तमं क्षेत्रं यावंकौ वर्गद्वय निष्पन्नौ स्तः तयो
र्मध्ये यद्येकांको वर्गो भवति तदा द्वितीयांकोपि व
र्गो भविष्यति यथा अबौ जदवर्गयो निष्पन्नौ यदि
कल्पितौ यदि अः वर्गो भवति तदा बमपि वर्गो भवि
ष्यति अस्योपपत्तिः जदौ वर्गौ स्तः अनयोर्मध्ये तथा एकांकः पतिष्यति य
थैतमयं एकनिष्पन्नो भविष्यति एवं अवयोर्मध्ये एकांकः भविष्यति ए
तयोः का एक निष्पन्नौ पतिष्यंति अः वर्गोस्ति तस्मात् वः वर्गो भविष्यति इदमेवास्मा
कमिष्टं अथ त्रयोविंशतितमं क्षेत्रं यौ द्वावंकौ घन निष्पन्नौ भविष्यतः तयोर्मध्ये यद्येको
घनो भवति तदा द्वितीयोपि घनो भविष्यति यथा अबौ जद घनयो निष्पन्नौ कल्पितौ
तयो यदि अं घनः तदा बांकोपि घनो भविष्यति अस्योपपत्तिः जदौ घनौ स्तः अनयो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मध्ये तथा ह्रावंकौ पतिष्यतः यथैते चत्वारोंकाः एकनिष्पन्नौ भविष्यंति एवंहि अवयोर्मध्ये ह्रा

वंकौ तथा पतिष्यतः यथैते पि चत्वारोंका एकनिष्पन्नौ स्युः अः घनो

स्ति तस्मात् वो घनो जातः इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्विंशतित

मं क्षेत्रं यावंकौ द्वयोर्वर्गयोर्निष्पन्नौ भवतः तदैतौ घातफलांकौ स

जातीयौ भविष्यतः यथा अवौ जदवर्गयोः निष्पन्नौ कल्पितौ अवौ सजातीयौ फलांकौ

भविष्यतः अस्योपपत्तिः जदयोर्मध्ये तथैकांकः पतिष्यति यथैते त्रयोप्येकनिष्पन्नौ

भविष्यंति एवं अवमध्येपि तस्मात् अवौ सजातीयौ घातफलांकौ भविष्यतः अथपं

चविंशतितमं क्षेत्रं यावंकौ द्वयोर्घनयोर्निष्पन्नौ स्तः तदा तावंकौ सजातीयघनफलं

कौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः क्षेत्रन्यासश्च पूर्वोक्तवद्बोध्यः अथ षड्विंशतितमं क्षेत्रं

यौ घातफलांकौ सजातीयौ भवतः तौ द्वयोर्वर्गयोर्निष्पन्नौ भवतः

यथा अवौ घातफलांकौ सजातीयौ कल्पितौ एतौ द्वयोर्वर्गयोर्नि

ष्पन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः एकांको जसंज्ञक अवयोर्मध्ये प

तिष्यति एते त्रयोप्यंकाः एकरूपनिष्पन्नौ भविष्यंति यदि दहरूः

त्रयोलब्धांकाः अजवनिष्पन्नौ गण्येते तदा अवनिष्पत्तिः दरुवर्गयोर्निष्पत्तिसमाना

भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ सप्तविंशतितमं क्षेत्रं

यौ घनफलांकौ सजातीयौ भवतः तौ द्वयोर्घनयोर्निष्पन्नौ भ

विष्यतः यथा अवौ घनफलांकौ सजातीयौ कल्पितौ एतौ द्व

योर्घनयोर्निष्पन्नौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः जदौ अवयो

र्मध्ये पतितौ एते चत्वारः एकनिष्पन्नौ भविष्यंति पुनःय

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

द्विहतवताश्चत्वारोंकाः अजद्दत्वान्नंनिष्पन्नोलघवःगद्यंते तदाअवनिष्पत्तिर्हतघनयो
निष्पत्त्यासमानाभविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंहस्य
तुष्ट्यै द्विजेंद्रः श्रीमत्सम्राड्जगन्नाथइतिसमभिधारूढितेनप्रणीते ग्रंथेस्मिन्नाम्निरे
खागणितइतिसुकोणाववोधप्रदातर्यध्यायोध्येतमोहापहइहविरतिंचाष्टमः संगतो
भूत् ८ अथनवमोध्यायः प्रारभ्यते तत्रअत्रिंशत्क्षेत्राणिसंति तत्रप्रथमक्षेत्रं
द्वयोः सजातीयघातफलांकयोर्घातोवर्गोभवति यथा अवौसजातीयघातफलांकौ
कल्पितौ अवघातोजः कल्पितः असौवर्गोजातः अस्योपपत्तिः यदि
अवर्गोदःकल्पितः तदाअवनिष्पत्तिःदजनिष्पत्तितुल्याभविष्यति तत्रप्र
सक्तांकयोर्मध्येएकांकस्तथापतिष्यथात्रयोंकाएकनिष्पत्तौपतंति
च्चांतिदंवर्गोस्ति तस्मात्जंवर्गोपिभविष्यति इदमेवेष्टं अथद्वितीयं
यंक्षेत्रं ययोरंकयोर्घातोवर्गोभवति तावंकौसजातीयघातफलांकौभविष्यतःय
थाअवयोर्घातःजवर्गःकल्पितः एतौसजातीयघातफलांकौभवि
ष्यतः अस्योपपत्तिः अवर्गोदःकल्पितः दजवर्गयोर्निष्पत्तिःअवनि
ष्पत्तितुल्यास्ति एतौसजातीयघातफलांकौभविष्यतः अनेनक्षे
त्रेणेदंनिश्चितं वर्गोवर्गगुणितोवर्गोभवति अवर्गगुणितोवर्गोऽवर्गो
भवति येनगुणितोवर्गोवर्गोभवतिसवांकोपिवर्गए
वभविष्यति यदिवर्गोनभवतितदासोप्यंकोऽवर्गएव अथतृतीयं
क्षेत्रं घनवर्गोघनोभवति यथाअःघनःकल्पितःअस्यवर्गोवःकल्पि
तः जःभुजःकल्पितःभुजवर्गोदःकल्पितः रूपअप्रमाणयोर्मध्येजदौतथाप

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तितो यथैते चत्वारोंका एक निष्पन्नौ पतिष्यन्तौ पतिष्यंति रूप अप्रमाणनिष्पत्तिः अवनि
ष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् अवयोर्मध्ये तथावंको पतिष्यतः यथैते चात्वारएकनिष्पन्नोभ
विष्यति अंघनोस्ति तस्मात् वमपिघनोभविष्यति इदमेवास्माक
मिष्टं अथचतुर्थंसेत्रं घनयोर्घातः घनोभवति यथा अवौघनौक
ल्पितौ अनयोर्घातोऽजः कल्पितः असावपिघनो भविष्यति कुतः अ
वर्गोदः हतः अयंघनोभविष्यति अवघनयोर्निष्पत्तिर्दजनिष्पत्ति
समानाभविष्यति दः घनोस्ति तस्मात् जोपिघनोभविष्यति इत्य
स्माकमिष्टं पंचमंसेत्रं घनः केनाप्यंकेनगुणितः सन् घनो भवति तदासावंको
पिघनो भवति यथा अः घनः वगुणितः जंघनोजातः तस्मात् वः घनोभविष्यति
अस्योपपत्तिः अप्रमाणस्यवर्गः दं घनोभविष्यति अवयोर्निष्पत्तिर्दअघन
योर्निष्पत्तितुल्याभविष्यति अप्रमाणघनोस्ति इदमेवास्माकमिष्टं अनेनेदं
निश्चितं घनोऽघनगुणोऽघनएवभवति यदि घनः केनाप्यंकेनगुणः अघनो
भवति तदासोप्यंकोऽघनोभविष्यति अथषष्ठंसेत्रं यस्यांकस्यवर्गोघनोभवि
तिसः घनोभविष्यति यथा अंअंकः कल्पितः अस्यवर्गः वं घनः
कल्पितः तस्मात् अमपिघनोभविष्यति अस्योपपत्तिः यदिअं
वेनगुणयेत जंघनोभविष्यति अवयोर्निष्पत्तिः वजघननिष्प
त्तितुल्याभविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथसप्तमंसेत्रं योंऽकः केनचिदं
केनगुणितः सन् घनफलांकोभवति यथा अं योगसंज्ञोंकः कल्पितः एनं
दः हतुसंनिःशेषंकरोति तस्मात् अंदहघातफलंभविष्यति एतत्तवेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गुणायते तदा जं भविष्यति इदं जं घनफलं कोभविष्यति कुतः दं
द्विगुणितं अंजातं पुनः अंवगुणितं जंजातं तस्मात् घनफलं कोजा
तः इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टमं सूत्रं रूपादयों कायेक निष्पन्नोया
वंतः स्युः रूपादेकं तरितास्ततीयादयों कावर्गाः स्युः रूपा च्चांत
रिताश्चतुर्थादयो घनाः भवंति रूपांसंच्चांतरिताः सप्तादयः वर्गा घनाश्च भवंति यथा
अंवं निःशेषं करोति तस्मात् वः वर्गो भविष्यति कुतः यतोरूपं अंतथानिःशेषंकु
रोति यथा अंवं निःशेषं करोति तस्मात् अवर्गो वः भविष्यतिः अनेनैवप्रकारेण
दं वर्गो भविष्यति यतोरूपनिष्पत्तिः वेनतथास्ति यथा वनिष्पत्तिः देनास्ति अनेनै
वप्रकारेण रुः वर्गो भविष्यति पुनर्जः घनोस्ति कुतः अवयास्तोसन्नत्वात् एवं हिरूपि
घनः कुतः यतोरूपनिष्पत्तिर्येन तथास्ति यथा जनिष्पत्तिर्हेना
स्ति तस्मात् रुः वर्गो जातः घनोपि जातः एवमग्रेपि इदमस्म
दिष्टं अथनवमं सूत्रं रूपादयों कायेक निष्पन्नो भवंति यदि
तत्ररूपात् द्वितीयां कवर्गो भवति तदा सर्वे कांः वर्गाभवंति य
दिरूपाद्वितीयां कां घनो भवति तत्र सर्वे घना भविष्यंति यथा अवुजदाः रूपादयः कृ
ल्पिताः यदि अः वर्गो भवति वश्चवर्गो एवास्ति तस्मा ज्जोपि
वर्गो भविष्यति यतः वजयोर्निष्पत्तिः अवयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति
एवमग्रेपि पुनरपि यदि अः घनो भवति तस्य वर्गः वं घनो भ
विष्यति रूपाच्चतुर्थोजः घनः एवास्ति दोपि घनः यतः जदनि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्पत्तिः अवनिष्पत्तितुल्यास्ति इदमेवास्माकमिष्टं दशमं क्षेत्रं रूपादयः यावंतो
का एकनिष्पन्ना भवंति तत्र रूपाद्द्वितीयांकस्य दवर्गो भवति तत्र द्वितीयस्यानं द्वि
तीयस्यानं विना वर्गो न भवंति यद्द्वि रूपात्तृतीयांकः घनो
न भवति तदा तृतीय तृतीयस्यानं विना घनो न भविष्यति यथा अ
वजदहाः एकरूपनिष्पन्ना कल्पिताः यदि अं वर्गो न भवति तदा जम
पि वर्गो न स्यात् यदि वर्गो भवति तदा वज निष्पत्तिः अवनिष्पत्तिस
मानास्ति तस्मात् जं वर्गश्चेत् अं वर्गो भविष्यति इदमशुद्धं अनेनैव प्रकारेण हमपि
वर्गो न भविष्यति पुनरपि यदि अं घनो न भवति तदा वमपि घनो न भविष्यति यदि वं
घनो भवति तदा वज निष्पत्तिः अवनिष्पत्ति समानास्ति तस्मात् अमपि घनो भवि
ष्यति इदमशुद्धं एवमग्रेपि इदमेवास्माकमिष्टं अथैकाद
शं क्षेत्रं रूपादयोंका यद्येकनिष्पन्ना भवंति तदा तेषु लघ्वंकः
तदंकतमांकतमांकतुल्यं निःशेषं करिष्यति यथा अवजद
हाः एकनिष्पन्ना कल्पिताः अः हं निःशेषं करिष्यतीति कल्पितं तस्मात् जः हं व
तुल्यं निःशेषं करिष्यति कुतः अदहास्त्वंकाः एकनिष्पन्नास्तथा संति यथा रूपं
अं वं च एकनिष्पन्ना संति रूपं वं निःशेषं तथा करोति यथा जः हं निःशेषं करोति त
स्मात् जः हवतुल्यं निःशेषं करिष्यति एतदेवेष्टं अथ द्वादशं क्षेत्रं रूपादयोंका एक
निष्पन्ना भवंति तत्र यदि प्रथमांकः अंस्यांकं निःशेषं करोति तदा स एवांकः रू
पाद्द्वितीयांकं निःशेषं करिष्यति यथा अवजदहाः एकरूपनिष्पन्ना कल्पिताः हं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रथमांकः कल्पितः अयं हं निःशेषं करोति तस्मात् हं अमपि निःशेषं करिष्यति यदि
हं अं निःशेषं न करोति तदा अहौ भिन्नौ कौ भविष्यतः अस्यां नि
ष्पत्तौ चरलब्धं कौ भविष्यतः पुनः हः दंरु तुल्यं निःशेषं करोती
ति कल्पितं तस्मात् हरु घातो दं भविष्यति अजघातोपिदमस्ति
तस्मात् हअ निष्पत्तिः अरु निष्पत्तितुल्या भविष्यति हऔ जरौ
क्रमेण तुल्यौ निःशेषं करिष्यतः पुनः हं जं वतुल्यं निःशेषं करोतीति कल्पितं हअ
निष्पत्तिर्वव निष्पत्तिसमा नासीदिति निश्चितं तस्मात् हः वं निःशेषं करिष्यति हवं त
तुल्यं निःशेषं करोति इति कल्पितं पुनः हअ निष्पत्तिः अव निष्पत्तिसमानास्ती
ति कल्पितं तदा हः अं निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं अथ
त्रयोदशांशेस्त्र रूपादयो यावंतो ऽङ्का एक निष्पत्तौ पतंति यदि रूपादितो योंकः
प्रथमो भवति तेषु मध्ये महदंकं तेरंकैर्विना कोपि निःशेषं
न करिष्यति यथा अवजरं एक निष्पत्तौ कल्पितं अः प्रथमांकः
कल्पितः तदा दं महदंकं अवं जहित्वा कोपि निःशेषं न करिष्यति
यदि करिष्यति तदा हः करिष्यतीति कल्पितं हः प्रथमांको न
भविष्यति यदि भविष्यति तदा ऽसौ अं निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं त
स्मात् हः योगांको भविष्यति तं प्रथमांकः निःशेषं करिष्यति स प्रथमांको आ
द्विन्नो भविष्यति असौ कं भविष्यतीति कल्पितं कं दं निःशेषं करिष्यति तदा
अमपि निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं तस्मात् सोंकः अ एव भविष्यति नान्यः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कल्पितं चहः हंकतुल्यं निःशेषं करोति तस्मात् अजघातः कहघातसमानो भविष्य
ति अहनिष्पत्तिः कजनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अः हं निःशेषं करोति तस्मात् कं
च अवजाद्भिन्नमस्ति कुतः यतः हं हंकतुल्यं निःशेषं करोति हंच अवजाद्भिन्नम
स्ति पुनः कः प्रथमांको नास्तीति निश्चितं कं अंविनांकोपि निःशेषं न करोति
पुनरुः जं च तुल्यं निःशेषं करोतीति कल्पितं वं वं निःशेषं करोतीति निश्चयः का
र्यः वं अवाद्भिन्नमस्ति प्रथमांको नास्ति आद्भिन्नो कसं तं निःशेषं न करिष्यति क
ल्पितं वं वं न तुल्यं निःशेषं करिष्यतीति निश्चितं तं अं नास्ति व
नयोर्घातः वमस्ति अवर्गोपि वमस्ति तस्मात् अवनिष्प
त्तिः तअं निष्पत्तिसमाना भविष्यति अं वं निःशेषं करो
ति तं अं निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं
अथ चतुर्दशं सूत्रं यावंतः प्रथमांकाः कल्पंते तैर्विनाऽन्योपि प्रथमांको भवि
ष्यति यथा अवजाः प्रथमांकाः कल्पिताः एकइष्टलब्धंको गजाद्यः यं अवजा
निःशेषं कुर्वंति सः हदं कल्पितः अस्मिन्रूपं संयोज्य प्रदं कल्पितं यदि प्र
हं प्रथमांको भवति तदास्मादस्मदिष्टं सिद्धं यदि प्रथमांको न भवति तदा कि
पि प्रथमांकः एनं निःशेषं करिष्यति सच्च व कल्पितः वंच अवजमध्ये नास्ति
यद्येतमध्ये भवति तदा हदं निःशेषं करिष्यति दकमपि निःशेषं करिष्यति
तस्मात् कहं कहं रूपमपि निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं तस्मात् वं अवजाद्भि
न्नः प्रथमांक उपलब्धः इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचदशं सूत्रं कल्पितप्रथ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मांकः यदि कमपि लब्धंकं निःशेषं करिष्यति तदा तल्लब्धंकं तदन्यः प्रथमांको निःशे
षं न करिष्यति यथा अं लब्धंकः कल्पितः वजदाः प्रथमांकास्ते निःशेषं कुर्वंतीति
कल्पितं तदान्य प्रथमांका एनं निःशेषं न करिष्यंति यदि क
रिष्यंति तदा हः रुतुल्यं निःशेषं करोतीति कल्पितं तस्मात् ह
रुघातः अतुल्यो भविष्यति वः प्रथमांकः अं निःशेषं करोति
तस्मात् तस्यैक भुजमपि निःशेषं करिष्यति तस्मात् हं निःशेषं न करिष्यति रुं निः
शेषं करिष्यति एवं जदावपि तस्मात् वजदाः रुं निःशेषं करिष्यंति रुं आत् न्यूनम
स्तीत्यशुद्धं इष्टमस्मत्समीचीनं अथ षोडशं सूत्रं त्रयो लब्धंका यद्येकरूपनिष्प
न्ना भवंति तदा तेषां मध्ये द्वयोर्द्वयोर्योगः तृतीयांकात् भिन्नो
भविष्यति यथा अवजं लब्धंका एकनिष्पन्नाः कल्पिताः पुनः दह
हरौ लब्धंकौ अस्यां निष्पन्नौ गृहीतौ एतौ भिन्नौ स्तः दहवर्गश्च
अमस्ति हरुवर्गजमस्ति दहहरुघातो वमस्ति प्रत्येकं दहहरौ हजा
द्भिन्नौ स्तः तस्मात् दहहरुघातः अवयोगतुल्यः हजाद्भिन्नो भविष्य
ति एवं वजयोगः आद्भिन्नोस्ति पुनः दहहरौ दजाद्भिन्नौ स्तः दहहरुघातश्च दजा
द्भिन्नौ भविष्यति तद्वर्गादपि भिन्नो भविष्यति तस्य दरुस्य वर्गश्च दहहरुघात दह
वर्गहरुवर्गयोगाद्भिन्नो भविष्यति तस्मात् वतुल्यः दहहरुघातः अजयोगतु
दहहरुवर्गयोगाद्भिन्नौ भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ सप्तदशं सूत्रं रू
पाद्यतिरिक्तौ यौ भिन्नांकौ भवतः तयोस्तृतीयांकस्तन्निष्पन्नो न भवति यथा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अवौ भिन्नांकौ कल्पितौ अनयो निष्पन्नौ ततीयांको न भवति यदि भवति तदा ञस्त
तीयांके ~~स निष्पन्नौ न भवति यथा अवौ भिन्नांकौ कल्पितौ अ~~
~~नयोर्निष्पन्नौ ततीयांको न भवति~~ तस्यामेव निष्पन्नौ कल्पितः
तस्मात् अवनिष्पत्तिः वजनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अवौ
अस्यां निष्पन्नौ लब्धांकौ स्तः तस्मात् वं ञं निःशेषं करिष्यतः
तस्मात् अः वं निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं अष्टादशांसे
त्रं तत्र यावंतोंकाः एकरूपनिष्पन्नौ भवंति तेषां आद्यंतांकौ यदि भिन्नौ भवतः
तयोर्मध्ये कोपि रूपो न भवति तदंतस्यांकाः द्वितीयांकाः स्युः स्यां निष्पन्नै नोत्पत्स्यति य
था अवजा एकरूपनिष्पन्नौ कल्पिताः अजौ भिन्नौ यदि भवतः अ
नयोर्मध्ये कोपि रूपो न भवति तदा जा द्वितीयांकः अवनिष्पत्तौ न
भविष्यति यदि भवति तदा जदनिष्पत्तिः अवनिष्पत्तितुल्या कल्पि
ता तस्मात् अजनिष्पत्तिः वदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अञौ लब्धांकौ अस्यां नि
ष्पन्नौ स्तः तस्मात् अः वं निःशेषं करिष्यति जमपि निःशेषं करि
ष्यती सशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं अथैकोनविंशतितमं सूत्रं
द्वयोनिष्पन्नौ ततीयांकनिष्पादनमिदमस्ति यदि संभवः स्यात् य
था अवौ अवौ अभिन्नांकौ कल्पितौ ववर्गो जः कल्पितः यदि अः जं निःशेषं करोति
दतुल्यमिति कल्पितं तस्मात् दः ततीयांको भविष्यति कुतः अदघातः ववर्गतुल्य
जसमोस्ति तस्मात अवनिष्पत्तिर्वदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति यदि अः जं निःशे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

षं न करोति तदा ततीयांकोऽस्यां निष्पत्तौ न भविष्यति यदि
भवति तदा दतुल्यः कल्पितः तस्मात् अद्घातः जतुल्यो भवि
ष्यति तस्मात् अंजं निःशेषं करिष्यति इदमशुद्धं अस्मदिष्टं
समीचीनं विंशतितमं क्षेत्रं यत्रांकत्रयमेकनिष्पत्तावस्ति
तत्रनिष्पत्तौ चतुर्थांको स्यादनमिष्टमस्ति यदि तदुत्पादनं यथा अबजाः अंकाः क
ल्पिताः यदि अजौ भिन्नांकौ न भवतः तस्मात् बं जेन गुणितं दं जातं यदि अः दंहतुल्यं
निःशेषं करोतीति कल्पितं तस्मात् हः चतुर्थांको भविष्यति यतः अहघातः बज
घाततुल्योऽस्ति अबनिष्पत्तिः जहनिष्पत्तितुल्या भविष्यति यदि अः दं निःशेषं न
करिष्यति तदा चतुर्थांको न भविष्यति यदि भविष्यति तदा हः कल्पितः तस्मा
त् अहघातो दतुल्यो भविष्यति तस्मात् अः दं निःशेषं करिष्यतीत्यशुद्धं अस्मदिष्टमे
व समीचीनं एकविंशतितमं क्षेत्रं यावंतः समांकाः तेषां योगः समांको भवति अदर्
नां योगः योगार्द्धं भवति तस्मात् अदस्यार्द्धं जातं इदमेवा
स्माकमिष्टं अथ द्वाविंशतितमं क्षेत्रं समतुल्यविषमांक
योगः समो भवति यथा अबं जं अदं दहं विषमांकाः कल्पि
ताः एतेषां योगः समांको भविष्यति कुतः यदि प्रत्येकविषमांकात्
रूपं पृथक् क्रियते तदा समांकः शेषो भवति रूपाणां योगः एकः समांको भवि
ष्यति समांकानां योगश्च समांक एव भवति तस्मात् अहं समांको भविष्यतीत्यस्मा
कमिष्टं अथ त्रयोविंशतितमं क्षेत्रं विषमतुल्यविषमांकयोगः विषमांको भ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वति यथा अववजजदाः विषमतुल्याः विषमांकल्पिताः एतेषां योगः विषमांको
भविष्यति कुतः यद्यियदा तद्दहतुल्यं रूपं पृथक् क्रियते तदा जहं स
मांको वशिष्यति अजं समांकोस्ति कुतः समतुल्य विषमांकयोगता
त् तस्मात् अहमपि समांको भविष्यति हं रूपमास्ति तस्मात् अहं वि
षमांको भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्विंशतितमं सूत्रं य
दि समांकात् समांकः पृथक्क्रियते तदा शेषः समांको भवति यथा अवस
मांकात् वज समांकः पृथक्क्रियते तदा अजं समांकोवशिष्यते कु
तः यदि वजार्द्धं अवार्द्धात् शोध्यते तदा अजार्द्धमवशिष्यते तस्मा
त् अजस्यार्द्धं जातं इदमेवास्माकमिष्टं अथ पंचविंशतितमं सूत्रं यदि
समांकात् विषमांकः पृथक्क्रियते तदा शेषं विषमांको भवति यथा अव समां
कात् वज विषमांकः पृथक्क्रियते तदा शेषं अजं विषमांको भविष्यति कुतः
वजात् जदं रूपतुल्यं पृथक्क्रियते शेषं दवं समांकोऽवशिष्यते अवात् दवं शो
ध्यं अदं समांको वशिष्यते जदं च रूपमस्ति तस्मात् शेषं अजं विषमांको भविष्यति
इदमेवास्माकमिष्टं षड्विंशतितमं सूत्रं विषमांकात् समांकः पृथक्क्रि
यते तदा शेषं विषमांको वशिष्यते यथा अव विषमांकात् जव समांकः
पृथक्क्रियते तदा अजं शेषं विषमांको भविष्यति कुतः यदि वद रूपं अव
योऽपनीते तदा अदं समांको भविष्यति दज च विषमांकोस्ति तस्मात् अजः
विषमांको भविष्यति इदमेवेष्टं अथ सप्तविंशतितमं सूत्रं विषमांकात् विषमांकः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एथ क्रियते तदा शेषं समांको भविष्यति यथा अव विषमांकात् वज विषमांकस्यात् इदं

एथ क्रियते तत्र अज शेषं समांको वशिष्यते यदि अववजयोः वदरूपं एथक्रि

यते शेषः अजं समांकस्मात् इदमेवास्माकमिष्टं अथाष्टाविंशतितमं सेत्रं वि

षमांकसमांकघातः समांको भवति यथा अं विषमांकः वं समांकः वं समां

कः अनयोर्घातः जः समांको भविष्यति कुतः समविषमांका

योगः समो भवति इदमेवास्माकमिष्टं अथोनविंशतितमं सेत्रं विषमां

कयोर्घातः विषमांको भवति यथा अवयोर्विषमांकयोर्घातः जः विषमां

को भवति कुतः विषमतुल्या विषमांकयोग विषमो भवति इदमेवास्मा

कमिष्टं अथत्रिंशत्तमं सेत्रं विषमांकः समांकं समतुल्यं निः

शेषं करिष्यति यथा अ विषमांकं ज तुल्यं निःशेषं करोति त

दा जं समांको भविष्यति यदा न भविष्यति तदा विषमांको भविष्यतीति

कल्पितं तस्मात् अजयोर्घातः व तुल्यो विषमांको भवतीसेतत् दशुद्धं अस्मदिष्टं समी

चीनं अथैकत्रिंशत्तमं सेत्रं विषमांकः विषमांकं विषमांकतुल्यं निः

शेषं करोति यथा अः वं ज तुल्यं निःशेषं करोति तदा जः विषमांको भ

विष्यति यदि न भविष्यति तदा समांकः कल्पनीयः तस्मात् अजयोर्घातः व तुल्यः

समांको भविष्यति इदं बाधितं अस्मदिष्टं समीचीनं अथ द्वात्रिंशत्तमं

सेत्रं विषमांकः समांकः समांकं चेन्निःशेषं करोति तदा तस्यार्द्धमपि निः

शेषं करिष्यति यथा अः वजं निःशेषं करोति तदा वद तुल्यं वजार्द्धमपि निः

शेषं करिष्यति कुतः अः वजं हस तुल्यं निःशेषं करिष्यतीति कल्पितं तस्मात् हरं समां

कोभविष्यति अस्याईहवंकल्पितं तस्मात् अः वजाई हमसमंनिःशेषंकरिष्यति इद
मेवास्माकमिष्टं अथत्रयोस्त्रिंशत्तमंसेत्रं योविषमांकः इष्टांकाद्भिन्नोभवति तद्द्वि
गुणांकादपिभिन्नोभविष्यति यथा अः अष्टाद्भिन्नोस्ति तद्द्विगुणात् हजादपिभिन्नो
भविष्यति यदि नभवति तदा कल्पितं वे उभयोरपवर्त्तनंकरोती
ति अयंच विषमांकोस्ति जदमपि निःशेषंकरिष्यति तस्मात् अं
जदंचमिलितांकौभविष्यतः इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं अ
थचतुस्त्रिंशत्तमंसेत्रं द्व्यादिद्विगुणोत्तराअंकाः समसमांकाः भविष्यंति यथा
अः द्व्यंकः कल्पितः द्विगुणाद्विगुणावजदः कल्पिताः एतेसमांकाः
संतीतिप्रकटमेवास्ति एषांआदिः अः द्विमितोस्ति स एवप्रथमांकः
एतस्मादधिकांकः एनंकोपिनिःशेषंनकरिष्यति योंकः एतेभ्यन्त
ममंकंनिःशेषयतिसः एतेभ्यन्तसांकुतुल्यमेव निःशेषंकरिष्यति तस्मात्स
र्वेकः समसमांकोजातः इदमेवेष्टं पंचत्रिंशत्तमंसेत्रं यस्यांकास्याई विषमां
कोभवति सः समविषमांकः स्यात् यथा अवस्याई भजंकल्पितं
भजं अवंवारद्वयंनिःशेषंकरोति अयंसम समसमांकोनभविष्य
ति यदि भविष्यति तदास्याई समांकोभविष्यति तस्माद् यंसमविषमांकोजातः इ
दमेवेष्टं अथषट्त्रिंशत्तमंसेत्रं। योंकः द्व्यादिद्विगुणेषुमध्येभवति तस्याई
विषमांकश्चनभवति सोंकः समसमः समविषमश्चभवति यथा
अवं अस्याई अजंकल्पितं अवंसमः इतिप्रकटमेवास्ति अईभा
वित्वात् समंसमः कुतोस्ति अई समत्वात् समविषमः कुतोस्ति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अर्द्धसमत्वात् समविषमः कुतोस्ति यातोस्यार्द्धः ईकरणो
न अंस्याईरूपं विना विषमो भवति सो विषमः रूपातिरिक्तोस्ती
यतो ह्यादिद्विगुणांकेभ्यो नोत्पन्नोस्ति सः विषमांकः एनंक
ल्पितं समतुल्यं निःशेषं करिष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ
सप्तत्रिंशत्तमं सेत्रं यावंतो अंका एकनिष्पन्ना भवंति प्रथमतुल्यं द्वितीयाद्यादि एथ
क्क्रियते अंस्मात् चएथक्क्रियते तदा द्वितीयशेषस्य प्रथमांकेन तत्राः निष्पत्तिर्भ
विष्यति यथांत्य शेषस्य उपरितनांक योगेन यथास्ति यथा अवं जदं ऊवं ततं एते
एकरूपनिष्पन्नाः संतीति कल्पितं अवतुल्यं जद्दात् जहं एथक्कार्यं पुनरवतुल्यं
मंततनात् एथक्कार्यं तस्मात् जहअवयोर्निष्पत्तिः तमस्य ऊव जद अवानां योगे
नयानिष्पत्तिस्तत्तुल्यास्ति अत्रोपपत्तिः जदतुल्यं लनं ततनात् एथक्कार्यं ऊवतुल्यं
कनं चएथक्कार्यं तस्मात् ततकनयोर्निष्पत्तिः कनलननिष्पत्तितुल्यास्ति ल ष्प
तस्मात् लममननिष्पत्तितुल्य जह अवनिष्पत्तिः त
मस्यकत लममनयोग तुल्य ऊव जद अवयोगेन नि
निष्पत्तिस्तत्तुल्या भविष्यति इदमेवेष्टं अथाष्टत्रिं
शत्तमं सेत्रं रूपादयो अंकाः द्विगुणोत्तराः द्विमितनिष्प
न्ना यदि भवंति स्वरूपाणामेतेषां योगः प्रथमांको य
दि भवति तदा अस्य योगस्य अंत्यांकस्य च घातः संपूर्णांको
भवति यथा रूपादयो अवजदाः द्विमितनिष्पन्नाः कल्पिताः
सरूपाणामेतेषां योगो हतुल्यः प्रथमांकः कल्पितः तस्मा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त् हद योर्घात: रुव तुल्य: संपूर्णाङ्को भविष्यति अस्योपपत्ति: हादश: अवजद निष्प
त्तितुल्या: तक तमा: अंकाग्रा ह्या: तस्मात् भद निष्पत्ति: हमनिष्पत्ति तुल्यास्ति
तस्मात् हदयोर्घात: अमयोर्घाततुल्यो भविष्यति तस्मात् अमयोर्घात: रुवतुल्यो
भविष्यति अद्विमितस्तस्मात् रुवंमात् द्विगुणो भविष्यति तस्मात् मंडवं एतयोर्नि
ष्पत्तिर्लमयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनर्हतुल्यं कसं नकात् पृथक्कार्यं पुन: ह
तुल्यं वगं रुवात् पृथक्कार्यं तस्मात् तसह निष्पत्ति: रुगस्य निष्पत्ति: मलतक
हयोगेन तुल्या भविष्यति तसं हतुल्यमस्ति तस्मात् रुगं एतं दकयोग तुल्यं भवि
ष्यति हतुल्यं गवं रूप अवजदयोगेन तुल्यं भविष्यति तस्मात् रुवं रूप अवजदहत
कलमयोग तुल्यं भविष्यति अंकेषु प्रत्येकं रुवं नि:शेषं करोति तस्मात् रुवं ए
तद्योग तुल्यं भविष्यति एतैर्विना अन्येन विभाग लभ्यंते पृथिलभ्यंते न तदान विभा
ग: कस्मित: अयं फल्यं नि:शेषं करोति तस्मात् फनयोर्घात: रुवो भविष्यति एवं
हदघातोपि रुवतुल्यो भविष्यति तस्मात् हफ निष्पत्ति: नद निष्पत्तितुल्या भवि
ष्यति अवजदमध्ये नोनास्ति तस्मात् दं नि:शेषं न करिष्यति ह: फं नि:शेषं न क
रिष्यति ह: प्रथमांकोस्ति तस्मात् हफौ भिन्नांकौ भविष्यत: तस्मात् फ रं नि:शे
षं करिष्यति अ: प्रथमांकोस्ति तस्मात् दं अवजं विनांकोपि नि:शेषं न करि
ष्यति तस्मात् फ: तन्मध्ये कोपि भविष्यति सर्वव: कस्मित: पुनर्बदयोर्नि
ष्पत्ति: हलयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति हदयोर्घात: बलयोर्घाततुल्यो भविष्यति
रुवतुल्य श्च तस्मात् बंलतुल्यं रुवं नि:शेषं करिष्यति व: रुवं न तुल्यं नि:शेषं अ
करोत् तस्मात् नलौ एकरूपौ भविष्यत: कस्मितौ तु भिन्नौ उरमशुद्धं तस्मात्

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

एवं विनांकोऽपि विभागो न भविष्यति अयं स्वसर्वविभागयोगतुल्यो जातः संपूर्णो
ऽयं जातः इदमेवास्माकमिष्टं श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंहस्य तुष्ट्यै द्वि
जेंद्रश्रीमत्सम्राड्जगन्नाथ इति समभिधायरूढितेन प्रणीते ग्रंथेऽस्मिन्नाम्नि
रेखागणित इति सुकोणावबोधप्रदातर्य्यध्यायोऽध्येतमोहापहृद्विरतिं नेदंतुल्यो
गतोऽभवत् अथ दशमाध्यायः प्रारभ्यते तत्र नवोत्तरशतमितानि क्षेत्राणि संति
रेखाणां क्षेत्रफलस्य घनफलस्य वा प्रमाणानि निःशेषकारकाणि प्राप्यंते तानि
मिलितप्रमाणानि उच्यंते यानि प्रमाणानि निःशेषाणि न भवंति तानि भिन्नप्रमा
णानि स्युः यासां रेखानां वर्गाः केनचित् क्षेत्रफलेन निःशेषाः भवंति ताः रेखाः मि
लितवर्गाभिधाः स्युः यासां रेखाणां वर्गाः एवं न भवंति ता रेखाः भिन्नवर्गाभिधाः स्युः
अथ एकाइष्टरेखा कल्पनीया तदतिरिक्ताः काश्चित् रेखास्तासु काश्चित्तत
स्याः सकाशात् केवलभिन्नाः स्युः काश्चित् भिन्नाभिन्नवर्गाश्च स्युः सा रेखा तन्मि
लिताश्च रेखास्तस्या वर्गः यत् क्षेत्रफलं मिलितवर्गश्च समूलद्राशिरिष्टेषु यास्ते
या रेखास्तद्भिन्ना भवति तत्क्षेत्रफलं तद्वर्गाद्भिन्नं भवति यद्रेखावर्गः तत्क्षेत्रतु
ल्यो भवति ते करण्यां शब्दवाच्या भवंति इति परिभाषा अथ प्रथमक्षेत्रं बृहल्लघु
प्रमाणद्वयमस्ति तत्र बृहत्प्रमाणात् किंचिदधिकमर्धं शोध्यं यच्छेषं तस्मात् किंचि
दधिकमर्धं पुनः शोध्यं एवं मुहुः करणेन यदंतिमं लघुखंडमुत्पन्नं तत् लघुराशे
र्न्यूनं भविष्यति यथा बृहत्प्रमाणं अबं कल्पितं लघुप्रमाणं जक कल्पितं पुनर्ज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

प्रमाणस्यातन्गुणाश्चाद्याः यथा अवादधिका भवंति ते चलससंज्ञकाः कल्प्याः
पुनः प्रत्येकं लमं मनं नसं अतुल्यं कल्पितं पुनः अवात् वर्तं किंचिदधिकमधेत
कं पृथक् कार्यं एवं मुहुः कार्यं यावंतः लसेअविभागाः संति तावंत एव अवेय
थाविभागाः भवंति तावत्पर्यंतं कार्याः ते च वत तक कअसंज्ञका भवंति तस्मा
त् शेषं कअं जातं न्यूनं भविष्यति अस्योपपत्तिः अकस्य तावंतो घाताः पूर्वंतु
ल्याग्राह्याः ते च दहसंज्ञकाः ल्यात् तस्मात् दहं अवात् न्यू
नं भविष्यति कुतः दलस्य अकतुल्यत्वात् एवं कतान्यू
नमस्ति वहं तवान्वितां ते न्यूनमस्ति पुनः अवंसलान्न्यू
नमस्ति तस्मात् दहं संलात् नितांतमल्पं भविष्यति पुनर्द
लसनयोर्निष्पत्तिः लवनमनिष्पत्तितुल्यास्ति वहमलयो
र्निष्पत्तिरपि तुल्यं अकं सनतुल्यात् जातं न्यूनं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं
प्रकारांतरं न्यूनाधिकप्रमाणयोर्मध्ये रहत्प्रमाणात् कोपि विभागः शोध्यः
पुनः शेषात् तत्र न्निष्पत्तितुल्यविभागः शोध्यः एवं तत्र छेदादपि स्वल्पावशिष्टं प्र
माणं लघुप्रमाणात् न्यूनं भविष्यति यथा गफछयोर्निष्पत्तिः कल्पिताः पुनः
सनं जतुल्यं पृथक् कार्यं सनन खयोर्निष्पत्तिः गफफछनिष्पत्तितुल्या का
र्या तस्मात् स खं जातं स्वल्पं भविष्यति सखखनयोर्निष्पत्ति गछछफयोर्नि
ष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनः खनस्य यावंतो घाताः अवादधिकाः दहाः कल्पिताः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुनस्सनन मयोर्निष्पन्निः सममलनिष्पन्निश्च गछछक निष्पन्नितुल्या कार्या एवंता
वत्कार्यं यावत् खनन नम मलाः द्वहमध्ये खनतुल्या भवंति तावत् कार्यं पुनर्नखख
सनिष्पन्निः मननसनिष्पन्नितुल्यास्ति पुनर्नखमननिष्पन्निः खसननसनिष्पन्नितु
ल्यास्ति खसश्चनसात् खल्योस्ति तस्मात् नखं मनात्खलं भविष्यति एवं हि मनं तलमा
त् खल्पं भविष्यति तस्मात् संपूर्णखनं दहात् अधिकं भविष्यति इदं च अवादधिक
मस्ति तस्मात् संपूर्णः खलः अवाद्धिको भविष्यति सलः अस्माद्स्यधिकोस्ति पु
नः प्रत्येकसललमनिष्पन्निः सममननिष्पन्निः सननखनिष्पन्निश्च गकछयोर्नि
ष्पन्नितुल्यास्ति अस्यां निष्पत्तौ अवात् वशं पृथक् कार्यं अंशात् शतं अतात् तकं पृ
थक् कार्यं यावत् अवविभागा सलभागसमानाः तस्यामेव निष्पत्तौ भवंति तस्मा
त् अक अवयोर्निष्पत्तिः सखसलनिष्पत्तितुल्या भविष्यति पुनः अकसख निष्प
त्तिः अवसलनिष्पत्तितुल्या भविष्यति अवः सलान्न्यूनोस्ति तस्मात् अकं सखान्न्यू
नं भविष्यति तच्च आन्यूनमस्ति तस्मात् अकं आन्वितां तं खल्पं भविष्यति इदमेवेष्टं
अथ द्वितीयं क्षेत्रं न्यूनाधिकप्रमाणयोर्मध्ये अधिकप्रमाणान्न्यूनं प्रमाणं शोध्यं
तावद्यावच्छेषं न्यूनप्रमाणात् खल्पमवशिष्यति पुनः न्यूनप्रमाणात् खल्पं शोध्यं
पुनस्तच्छेषं तच्छेषात् शोध्यं एवं मुहुः कार्यं यद्येवं निःशेषं न भवति तदा ते प्रमाणे
भिन्ने स्तः यथा अव जदं प्रमाणद्वयं तावद्यंशकल्पितं कल्पितं यद्येते प्रमाणे भि
न्ने न भवतः तदा उभयोरपवर्तांकः तः ल्पितः पुनर्जदं अवतावत् शोध्यं यथा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अहंशेषं यदा न्यूनमवशिष्यति पुनरहं जरात्खुद्यं शेषं जरं तत्त्व
अहाद्धोध्यं अवशेषं हवं अवाद्धोदधिकमस्ति हवं अहाद्धोदधिकम
स्ति तेन प्रकारेण शेषं तान्यूनं भविष्यति तत्त्व अवं कल्पितं पुनःतः
दजं निःशेषं करोति तस्मात् हवमपि निःशेषं करिष्यति अवं च पू
र्वमेव निःशेषमकरोत् तस्मात् अहमपि निःशेषं करिष्यति इदं अदं निःशेषं क
रोति जदं च पूर्वमेव निःशेषमकरोत् तस्मात् जहमपि निःशेषं करिष्यति इदंह
व निःशेषं करिष्यति तं हवं निःशेषं करिष्यति अहं निःशेषं अकरोत् तस्मात्त
अवमपि निःशेषं करिष्यति अवं तात् लघुरस्ति इदम सुई इदं समाचीनं अथ
तृतीयेसत्रं महत्प्रमाणस्य मिलितप्रमाणाद्ध्य निःशेषकारकस्यात्पादनं चिकीर्षि
तमस्ति यथा अवजरप्रमाणेन मिलितेन कल्पितेन कल्पिते तस्माद्ध
दि लघुप्रमाणं जरं अवं निःशेषं करोति तदेदमेवत्रं यदि न करो
ति तदा जदान्यूनं अहमवशिष्टं कल्पितं इदं मरं निःशेषं करि
ष्यति अनेनैव प्रकारेण वरमंतादृश प्रमाणमुत्पन्नं स्यात् य
त् स्वोपरि प्रमाणानि निःशेषयिष्यति यतः मिलितप्रमाणेस्तः
तस्मात् कल्पितं जरं अहं निःशेषं करोति इदं महत्प्रमाणं प्रमाणाद्द्यमपि निःशे
षयति यदि इदं महत्प्रमाणं न भवति तदा वं महत्प्रमाणं कल्पितं यत् द्वयं निःशे
षयति तस्मात् इदं जदं निःशेषं करिष्यति हवमपि निःशेषं करिष्यति अवं निः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शेषं करोति तस्मात् अहं निःशेषं करिष्यति ठहं निःशेषं करिष्यति जठं निःशेषंक
रिष्यति जठं वा तत् लघ्वस्ति इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनेअ
नेन क्षेत्रेणाइदं निश्चितं यत्प्रमाणं प्रमाणद्वयेनिःशेषं करोति
तत्प्रमाणद्वयनिःशेषकारकं महत्प्रमाणं च निःशेषयति अ
थ चतुर्थक्षेत्रं बहूनां मिलितप्रमाणानां निःशेषंकारकं मह
त्प्रमाणं चिकीर्षितमस्ति यथा अबजाः मिलितप्रमाणानि कल्पितानि अबनिःशे
षकारकं महत्प्रमाणं दं कल्पितं यदि दः जं निःशेषं करोति तदिदं महत्प्रमाणं त्र
याणामपि निःशेषंकारकमस्ति यदि इदं महत्प्रमाणं न भवति तदा हं महत्प्रमाणं
कल्पितं तदिदं अबं निःशेषं करिष्यति दमपि निःशेषयति दश्च लघुरस्ति इदमशु
द्धं यदिदं जं निःशेषं न करोति तदा हं महत्प्रमाणं कल्पितं एतच्चैतद्द्वयं निःशेषं
करोति हः दं निःशेषयति तदा अबमपि निःशेषं करिष्यति तस्मादिदं मह
त्प्रमाणमस्ति यत्त्रयमपि निःशेषं करोति यदिदं न भवति तदा ठं महत्प्रक
ल्पितं ठं अबौ निःशेषं करोति तदा ठं दमपि निःशेषं करिष्यति
पुनः ठं जं निःशेषं करोति तदमपि निःशेषं करिष्यति इदं त
स्मात् लघ्वस्ति इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं अथ पंचमक्षेत्रं
मिलितयोः प्रमाणयोर्निष्पत्तिर्द्वयोरंकयोर्निष्पत्तितुल्या भ
वति यथा अबप्रमाणे द्वे मिलिते कल्पिते हं प्रमाणं तृतीयं कल्पनीयं येन ह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योरपवर्तः स्यात् ह्रः अंशान् वहरं निःशेषयति तत्र लब्धं कुः अंशः कल्पनीयः ह्रप्रमा

णं वप्रमाणं वप्रमाणं यावद्धरं निःशेषयति तत्प्रमाणोऽंशः कल्पितः तस्मात् ह्र अ निष्प

त्तिः रूपज निष्पत्तितुल्या भविष्यति ह्रवयोर्निष्पत्तिः रूपदयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मा

त् अवयोर्निष्पत्तिः जद निष्पत्तितुल्या भविष्यति एतौ पदार्थौ केवलः इदमेवास्माकमि

ष्टं अथ षष्ठं सूत्रं ययोः द्वयोः प्रमाणयोर्निष्पत्तिः द्वयोरंकयोर्निष्पत्तितुल्या भवति

तौ मिलितप्रमाणौ भवतः यथा अवौ प्रमाणे कल्पिते जदावंकौ कल्पितौ अवनिष्पत्तिर्ज

दनिष्पत्तितुल्या कल्पिता तदा अवौ मिलितौ भविष्यतः अस्योपपत्तिः

अप्रमाणस्य जतुल्या विभागाः कल्पिताः तस्मात् ह्रप्रमाणं उत्पन्नं

जातं पुनः ह्रस्य दतुल्या भागाः ग्राह्याः लब्धांको रूपसंज्ञकोऽस्ति तस्मा

त् अह्रनिष्पत्तिः जरूपनिष्पत्तितुल्या भविष्यति ह्रबनिष्पत्तिः रू

पदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् अरू निष्पत्तिः जदनिष्पत्तितुल्या भविष्यति त

स्मात् वरू समानौ भविष्यतः अरू मिलितप्रमाणौ तस्मात् अवौ मिलितप्रमाणौ भ

विष्यतः इदमस्मदिष्टं अथ सप्तमं सूत्रं द्वयोर्मिलितयो रेखावर्ग

योर्निष्पत्तिः द्वयोरंकवर्गयोर्निष्पत्तितुल्या भवति यदि रेखाद्व

यवर्गयोर्निष्पत्तिः अंकवर्गयोर्निष्पत्तेः तुल्या भवति तदा ते रेखे

मिलिते भवतः यद्यंकवर्गयोर्निष्पत्ती रेखावर्गतुल्या न भवति त

दा ते रेखे भिन्ने ज्ञातव्ये यथा अब रेखाद्वयं कल्पितं यदि ते मिलि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ते रेखे भवतः तदे तयोर्निष्पन्निर्द्वयो रंकयोर्निष्पन्नेस्तुल्या भविष्यति तौ द्वयंकौ जदौ कल्पि
तौ अनयोर्वर्गयोर्निष्पन्निः अबनिष्पन्निवर्गतुल्या भविष्यति जदवर्गयोर्निष्पन्निःज
दनिष्पन्निवर्गो भविष्यति जदनिष्पन्निः अबनिष्पन्निस्तुल्यास्ति तस्मात् द्वयोरेखाव
र्गयोर्निष्पन्निः द्वयोरंकवर्गयोर्निष्पन्नितुल्या जाता पुनरपि अबयोर्वर्गयोर्निष्पन्निः ज
दयोर्वर्गयोर्निष्पन्नेः तुल्या कल्पिता हरौ जदस्य भुजौ कल्पितौ तस्मात् रेखावर्गयोर्नि
ष्पन्निः रेखानिष्पन्निवर्गतुल्या जाता जदनिष्पन्निः हरुनिष्पन्निवर्गोस्ति तस्मात् रेख
योर्निष्पन्निः अंकयोर्निष्पन्निः अंकयोर्निष्पन्नितुल्या जाता तस्मात् ते रेखे मिलिते
रेखे मिलिते संपन्ने पुनरपि रेखावर्गयोर्निष्पन्निः अंकद्वयवर्गनि
ष्पन्नितुल्या न भवति तदा रेखे भिन्ने भवतः यदि भिन्ने न भवतः तदा
मिलिते कल्पिते तदा अनयोर्वर्गनिष्पन्निः अंकद्वयवर्गनिष्पन्नि
तुल्या भविष्यति इदमशुद्धं अस्मदृष्ट समीचीनं अनेनेदं निश्चितं
रेखे यदि मिलिते स्यातां तयोर्वर्गावपि मिलितौ भवतः यदि रेखावर्गौ भिन्नौ तदा रे
खे अपि भिन्ने भवतः अस्य विलोमता नास्ति अथाष्टमं क्षेत्रं यानि चत्वारि प्रमाणानि स
जातीयानि संति तेन प्रथमद्वितीयौ यदि मिलितौ स्तः तदा तृतीयचतुर्थावपि मिलितौ
भविष्यतः यदि प्रथमद्वितीयौ भिन्नौ भवतस्तदा तृतीयचतुर्थावपि भिन्नौ भविष्य
तः यथा अबजदाः चत्वारः प्रमाणाः सजातीयाः कल्पिताः तत्र अबौ यदि मिलितौ
स्यातां तदाः तौ द्वयोरंकयोर्निष्पन्नौ स्यातां जदावपि अंकयोर्निष्पन्नौ भविष्यतः त

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दाअदरेखे मिलिते भविष्यतः यदि अदौ भिन्नौ तदा अदावपि भिन्नौ भविष्यतः कुतः
यदि भिन्नौ न भवतः मिलितौ भवतस्तदा द्वयोरंकयोर्निष्पन्नौ भ
विष्यतः अवावप्येतादृशौ भविष्यतः इदमस्पुटं इदमस्मत्सम
चीनं यदि प्रमाणानि रेखाः भवंति तत्र अववर्गौ मिलितौ वा
भिन्नौ भवतः तदा अवप्येतादृशौ भविष्यतः कुतः अनयोर्व
र्गयोः सजातीयत्वात् अथ नवमं क्षेत्रं तादृशं रेखाद्वयमुत्पादनीयं यथा इष्ट
योरेखयोः प्रत्येकं भिन्नं स्यात् तयोरेकस्या रेखाया वर्गः कल्पितरेखावर्गा
द्भिन्नः स्यात्तथा कल्पनीया भवति यथा इष्टरेखा अं कल्पिता ययोरंकयोर्नि
ष्पत्तिर्वर्गनिष्पत्तिर्वर्गनिष्पत्तितुल्या न भवति तथा ह्रूवं के ग्रा ह्यो तावंकौ व अोक
ल्पितौ पुनः अवर्गदवर्गदवर्गयोर्निष्पत्तिः तयोरंकयोर्निष्पत्तितुल्या कार्या
तस्मात् दं असंज्ञाद्भिन्नं भविष्यति कुतः अनयोर्वर्गो द्वयोरंकवर्गनिष्पत्तौ
न स्तः अनयोर्वर्गनिष्पत्तिर्द्वयोरंकयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति पुनः अनयोर्वर्गौ मि
लितौ भविष्यतः कुतः अदरेखयोर्मध्ये हरेखा एकनिष्पत्तौ
निष्का स्यात्तस्मात् इमे अरेखा हरेखे भिन्ने भविष्यतः अनयो
र्वर्गावपि भिन्नौ भविष्यतः कुतः अवर्गहवर्गयोर्निष्पत्तिः अद
निष्पत्तितुल्यास्ति अदनिष्पत्तिः अहनिष्पत्तिवर्गतुल्यास्ति अः
दाभिन्नोस्ति तस्मात् अहवर्गावपि भिन्नौ भविष्यतः यथो। द्वौ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भिन्नौ भवतः तौ मिथोऽपि भिन्नौ भवतः इदमेवास्माकमिष्टं अथ दशमं क्षेत्रं एकप्रमाण
न यावंति प्रमाणानि मिलितानि संति तानि मिथोऽपि मिलितानि
नि स्युः यथा अवौ द्वे प्रमाणे जप्रमाणेन मिलिते कल्पिते अजप्र
माणयोर्निष्पन्निर्दहाकयोर्निष्पन्ने स्तुल्या कल्पिता पुनर्जवप्रमाण
योर्निष्पन्निरुवांकनिष्पन्नि तुल्या कल्पिता अस्यां निष्पन्नौ चयो
लब्धांकाः तकलाघ्याद्याः तत्राव प्रमाणयोर्निष्पन्निः तलांकयोर्नि
ष्पन्नि तुल्या भविष्यति तस्मादेते द्वे प्रमाणे मिलिते भवतः इदमेवेष्टं अथैकादशं क्षेत्रं
यदि द्वे प्रमाणे मिलिते भवतः तदा तयोर्योगोऽपि तेन मिलितो भविष्यति तयो
रंतरमपि ताभ्यां मिलितो भविष्यति यथा अवजे द्वे प्रमाणे मिलिते अनयो
रपवर्त्तकः दः कल्पितः तदा दोऽपि अनयोर्योगस्यापवर्त्तको भविष्यति यदि दः
योगं निःशेषं करोति उभयोरेकं प्रमाणं च निःशेषं करोति तदा द्वितीयं प्रमाणमपि निः
षं करिष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ द्वादशं क्षेत्रं यत्र चतस्रो रेखाः
सजातीयाः भवंति तत्र यदि प्रथमरेखावर्गः द्वितीयरेखावर्गमथ
म मिलितान्यरेखावर्गयोगतुल्यो भवति तदा तृतीयरेखावर्गः च
तुर्थरेखावर्ग तृतीयरेखामिलितान्यरेखावर्गतुल्यो भविष्यति य
दि प्रथमरेखावर्गः द्वितीयरेखावर्गस्य प्रथमरेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगेन
तुल्यो भवति तदा तृतीयरेखावर्गोऽपि चतुर्थरेखावर्गस्य तृतीयरेखाभिन्नान्यरेखावर्ग
स्य च योगेन तुल्यो भवति यथा अवजदाश्चतस्रो रेखाः सजातीयाः कल्पिताः अरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

खावर्गः वरे खाहरे खावर्गयोगतुल्योस्तीति कल्पितं जरे खावर्गः
दरे खा ऋरे खावर्गयोगतुल्यः कल्पितः अवर्गतुल्यस्य वह योर्व
र्गयोगस्य ववर्गेण निष्पत्तिः जवर्गतुल्यऋदवर्गयोगस्य दवर्गेण
या निष्पत्तिस्तत्तुल्यास्ति पुनर्हवर्गयोर्निष्पत्तिऋवर्गदवर्गनिष्पत्तेः
समानास्ति तस्मात् हवनिष्पत्तिः ऋदनिष्पत्तिसमाना भविष्यति वहनिष्पत्तिः दऋनिष्प
त्तेः समाना भविष्यति तस्मात् अहनिष्पत्तिजऋनिष्पत्तिसमाना भविष्यति तस्मात्
यदि अहौ मिलितौ स्तः तदा जऋावपि मिलितौ भविष्यतः यदि अहौ भिन्नौ स्तः तदा ज
ऋावपि भिन्नौ भविष्यतः प्रकारान्तरं अव वज दह हऋाः चत्वारो रेखाः कल्पिताः
तत्र अववर्गवजवर्गयोर्निष्पत्तिर्दहवर्गऋहवर्गनिष्पत्तेस्तुल्यास्ति तस्मात् अवव
र्गस्य निष्पत्तिः अववर्गवजवर्गान्तरेण तथास्ति यथा दहवर्गस्य निष्पत्तिर्दहव
र्गऋहवर्गान्तरेणास्ति अवस्य निष्पत्तिः अववर्गवजवर्गान्तरभुजेन तथास्ति
यथा दहस्य निष्पत्तिर्दहवर्गहऋवर्गयोरन्तरभुजेनास्ति अवं अववजवर्गान्तरभुजेन मि
लितं भवति तदा दहं दहवर्गहऋवर्गान्तरभुजेन मिलितं भविष्यतीति यदि ते भिन्ने भविष्य
ति तदा एते भिन्ने भविष्यन्ति अथ त्रयोदशं क्षेत्रं न्यूनाधिके द्वे रेखे भवतः तदा लघु
रेखावर्गचतुर्थांशतुल्यमेकं क्षेत्रं वृहद्रेखायां उपरि कार्यं परं तथा कार्यं यथा
द्वितीयखण्डोपरि कृतं क्षेत्रं वर्गो भवति तत्रेदं क्षेत्रं वृहद्रेखायाः द्वे खण्
डे यदि मिलिते करिष्यति तदा वृहद्रेखावर्गः लघुरेखावर्गस्य वृहद्रेखा
मिलितान्यरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भविष्यति यदि च वृहद्

रेखावर्गपूर्वोक्तरूपो भवति तदा क्षेत्रं बृहद्रेखायाः मिलितेद्रुखंडे करिष्यति यथा अधिकरेखा वजं क-
ल्पिता लघुरेखा अं कल्पिता अवर्गचतुर्थांशः अलघुरेखाया अईवर्गतुल्योऽस्ति एतत्तुल्यं वजरे-
खा खंडोपरि क्षेत्रं कार्यं यथा द्वितीयथा॥ खंडोपरि शेषं क्षेत्रं वर्गरूपं भवति तदेयं वजरेखा
द्विखंडोपरि खंडिता भविष्यति नत्वईत्ता यतः अरेखाईवर्गः वजरेखार्धवर्गतः न्यूनोऽस्ति त-
स्मात् वदं महत्खंडं कल्पितं दहरेखा दजतुल्या पृथक् कार्या पुनर्वदहजयोर्घातः अवर्गचतुर्थां-
शतुल्योऽस्ति अयं चतुर्गुणः अवर्गतुल्यो भवति अस्मिन् वहवर्गश्चेद्योज्यते तदा वजवर्गस-
मानो भवति तस्मात् वजवर्गः अवर्गवहवर्गयोर्योगतुल्यो भवति तस्माद्यदि वददजौ मि-
लितौ भवतः तदा वहवजौ मिलितौ भविष्यतः कुतः वजं जदेन मिलितमस्ति जदं जहेन मि-
लितं भविष्यति कुतः स्मात् वजं जहेन मिलितं भविष्यति पुनरपि यदि वजं वहेन मिलि-
तं स्यात् तदा वजं दजेन मिलितं भविष्यति कुतः वजं हजेन मिलितमस्ति हजं दजेन मि-
लितं चास्ति तस्मात् वजं दजेन मिलितं भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथ चतुर्दशं क्षे-
त्रं द्वे रेखे न्यूनाधिके यदि भवतः तत्र न्यूनरेखावर्गचतुर्थांशसमं क्षेत्रं महद्रेखाखंडोपरि तथा का-
र्यं यथा शेषखंडक्षेत्रं वर्गरूपमवशिष्यते तत् क्षेत्रं यद्यधिकरेखायाः खंडद्वयं भिन्नं
करोति तदा महत्खंडवर्गः लघुरेखाचवर्गस्य महद्रेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगे-
न तुल्यो भविष्यति यदि महद्रेखावर्गोऽईदज्ञो भवति तदा क्षेत्रं तस्या रेखाया खंडद्वयं
भिन्नं करिष्यति उपरितनक्षेत्रे रीत्या विनिश्चितं वजरेखावर्गः अवर्गवहवर्गयोगतुल्यो-
ऽस्ति यदि वदं दजौ भिन्नौ भवति तदा वजं वहौ भिन्नौ भविष्यति कुतः यदि मिलितं स्या-
त् तदा वददजौ मिलितौ भविष्यतः इदमशुद्धं पुनरपि यदि वजवहौ भिन्नौ भवतः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तदा वदइजा वु यदि भिन्नौ भविष्यति यदि मिलितौ भवतः तदा वजवदौ मिलि
तौ भविष्यतः इदमशुद्धं अस्मादिदं समीचीनं अथ पंचदशं क्षेत्रं यानि स
मकोणक्षेत्राणि भवंति तेषां भुजा यदि अंकसंज्ञार्हा भवंति तदा तत् क्षेत्रम
पि अंकसंज्ञार्हं भवति यथा वजक्षेत्रं कल्पितं अवअजौ तस्य
भुजौ कल्पितौ अवभुजोपरि वदं समकोणसमचतुर्भुजं क्षेत्रं कार्यं इदं
अंकसंज्ञार्हं भविष्यति क्षेत्रं चानेन मिलितमस्ति कुतः अजं अदतुल्ये
न अवेन मिलितमस्ति तस्मात् क्षेत्रमपि अंककसंज्ञार्हं भविष्यति इदमेवास्माकमि
ष्टं अथ षोडशं क्षेत्रं यदि अंकसंज्ञार्हभुजोपरि अंकसंज्ञार्हं क्षेत्रं भवति तदा द्वितीय भु
जोप्यंकसंज्ञार्हो भविष्यति यथा अवभुजोपरि वजक्षेत्रं कल्पितं अजभुजः उत्पन्नः
तत्र अवोपरि वद समकोणसमचतुर्भुजं कार्यं तस्मात् इदं वजक्षेत्रेण मिलितं भवि
ष्यति कुतः उभयोरंकसंज्ञार्हत्वात् तस्मात् दअं अवतुल्यं अजेन मिलितं भविष्यति
तस्मात् अजं अंकसंज्ञार्हं भविष्यति इदमस्मादिष्टं अस्य क्षेत्रे पूर्वोक्तिवदस्ति अथ स
प्तदशं क्षेत्रं यत् क्षेत्रं चतुर्भिः समकोणमस्ति तस्य यदि भुजौ भिन्नौ भवतः भुजव
र्गौ च मिलितौ भवतः तदा तत् क्षेत्रं करणीरूपं भविष्यति तस्यैव मध्यक्षेत्रसंज्ञा
पूर्वैः कृता यस्या रेखाया वर्ग एतत्क्षेत्रतुल्यो भवति सापि करणीगतैः तस्मात् इयं
रेखा मध्यरेखाभिधाना भवति यथा क्षेत्रं वजं अवअजौ भुजौ भिन्नौ कल्पितौ पुनः
अवभुजोपरि वद समकोणसमचतुर्भुजं क्षेत्रं कार्यं तस्मादिदं अंकसंज्ञार्हं भविष्य
ति कल्पितक्षेत्राद्भिन्नं च पतिष्यति भिन्नरेखयोत्वात् तस्मात् क्षेत्रं करणीरूपं भ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

विष्यति एवं हि यस्या रेखाया वर्गः क्षेत्रतुल्यो भवति तदा सा इदमेवेदं पूर्ववत् क्षेत्रं कार्यं

यदि मध्यरेखाः कदाचित् मिथः मिलिताः भविंति यथा भवरेखा अंकसंज्ञा कल्पिता

यस्याः क्षेत्रस्य एको भुजः अजं भवति द्वितीयश्चावरेखा चतुर्थांशतुल्यो भवति तदेतत्

क्षेत्रतुल्यो यस्याः रेखायाः वर्गो भवति सा रेखा मध्यरेखा भवति सैव रेखा वजक्षे

त्रतुल्यः यस्याः रेखयाः वर्गो भाविष्यति तया मिलिता भवति कुतः अनयो रेखयोर्वर्गौ

रूपस्य चतुर्णां चानिष्पन्नौ भविष्यतः रूपं चत्वारः वर्गौ स्तः कदाचित् मध्यरेखाः भि

न्ना भवंति मिलितवर्गाश्च भवंति कुतः यस्याः रेखायाः वर्गो न तु क्षेत्रतुल्यो भवति

यस्य क्षेत्रस्यैको भुजः अजं द्वितीयश्च भवार्द्धतुल्यो भवति तदा सा रेखा मध्य भवति

त अस्याः वर्गः तद्रेखावर्गमिलितो भवति यस्याः रेखायाः वर्गो वजक्षेत्रतुल्योऽस्ति

यत अनयोर्वर्गौ अवर्गौ कदापि निष्पन्नौ स्तः कदाचिन्नाः मध्ये रेखा भिन्ना तद्वर्गाश्च

भिन्नाः भवंति कुतः यस्याः रेखायाः वर्गो नेन क्षेत्रेण तुल्यो भवति यस्य क्षेत्रस्यैक

भुजो अवं द्वितीयभुजो अनरेखायाः भिन्नो भवति तस्य वर्गः अंकसंज्ञो हि भवति सा

रेखा मध्या भवति सा तद्रेखातो भिन्ना भविष्यति यस्या रेखाया वर्गः वजक्षेत्रतुल्यो

भवति यतः अनयोर्वर्गौ भिन्नौ भवतः अथाष्टदशं क्षेत्रं अंकसंज्ञा हि रेखोपरि क्षेत्रं

कार्यं मध्यरेखा वर्गतुल्यं क्षेत्रं चेद्भवति तदा तद्द्वितीयभुजः करणीरूपो भवति त

स्य वर्गः अंकसंज्ञो हि भविष्यति यथा अंम मध्यरेखा कल्पिता वजं अंकसंज्ञा हि रे

खा कल्पिता अद क्षेत्रं अवर्गतुल्यं कल्पितं यस्य भुजौ भिन्नौ भवतः अंकसंज्ञौ हि स्तः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्गौच भवतः तत् क्षेत्रं हवं कल्पितं अदहवसमानक्षेत्रयोः वके
गरु केशेगे समानौ स्तः तदाअवह रु निष्पत्तिः रुववद निष्प
त्तितुल्या भविष्यन्ति अवह रुयो मिलितवर्गौ स्तः तस्मात् रुवव
दाव पि मिलितवर्गौ भविष्यतः पुनर्अदक्षेत्रवदवर्गौ मिथः भि
न्नौ स्तः तस्मात् अववदावपि मिथो भिन्नौ भविष्यतः तस्मात् वदवर्ग एव अंकस
ञ्ज्ञार्हो जातः इदमेवेष्टं एकोनविंशतितमं क्षेत्रं मध्यरेखामिलितारेखापि
मध्या भवति यथा अं मध्यरेखा कल्पिता एतन्मिलितावरेखा कल्पिता
अंकसंज्ञार्हदजरेखोपरि तद्रेखाद्व्यवर्गतुल्यं दहक्षेत्रं दरुक्षेत्रं कार्यं एत
त्क्षेत्रे मिलिते भविष्यतः हजं जरु न मिलितं भविष्यति हजस्य वर्गः अंकसंज्ञार्हो
स्ति हअजदोर्यो भिन्नौ स्तः तस्मात् अरुमपि एवमेव भविष्य तस्मात् दरुं मध्यक्षेत्र
जातं इदमेवेष्टं अथ विंशतितमं क्षेत्रं द्वयोर्मध्ययोः क्षेत्रयोरंतरं करणीरूपं भव
ति एको मध्यः अवः कल्पितः द्वितीयो मध्यः अः कल्पितः अंतरं वं कल्पितं ज
दं अंकसंज्ञार्हं कल्पितं अस्योपरि अवतुल्यं क्षेत्रं कार्यं अस्य
द्वितीयो भुजः जहो भविष्यति पुनर्द्वितीयक्षेत्रतुल्यं क्षेत्रं का
र्यं तत्र जरु द्वितीयो भुजो भविष्यति अनयोर्वर्गौ अंकसंज्ञा
र्हौ भविष्यतः अतो जहात् सकाशाद्भिन्नौ भविष्यतः हवं क्षेत्रां
तरं भविष्यति इदं च करणीरूपं भविष्यति यदि करणीरूपं न

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भवति तदंकसंज्ञां हि कल्पितं तद्वत्सन्नं भुजो झहः अंकसंज्ञो हि भविष्यति अस्य वर्गः जझव

र्गः जझवर्गश्च अंकसंज्ञो हि अस्ति जझझहयोर्घातः भिन्नोऽस्ति जझझहयोर्भिन्नत्वात् तस्मात्

जझझहवर्गौ जझझहयोर्द्विगुणघाताद्भिन्नौ भवतः तस्मात् संपूर्णं मिलितं जहवर्ग

तुल्यं जझझह अंकसंज्ञा हि वर्गयोर्भिन्नो भविष्यति तस्मात् तत्करणीरूपं भविष्यति

कल्पितं च अंकसंज्ञां हि इदमशुद्धं अस्मद्दृष्टसमीचीनं अथैकविंशतितमं सेत्रं तत्र

तादृशमध्यरेखाद्वयोत्पादनं चिकीर्षितमस्ति ययोर्मध्यरेखयोः

केवलं वर्गाविव मिलितौ भवतः एतौ च अंकसंज्ञा हि सेत्रभुजौ

भवतः अथ प्रथमं तद्रेखे अबसंज्ञे कल्पिते अनयोर्वर्गौ वि

व केवलं मकसंज्ञौ हि भवतः अनयोर्मध्ये जरेखा मध्यानिष्पत्ति

रूपा कल्पिता दरेखा चतुर्थी अस्या निष्पत्तौ कल्पिता अबघातः जवर्गतुल्यः म

ध्यसेत्रं भविष्यति तस्मात् जं मध्यरेखा भविष्यति अबनिष्पत्तिर्जदनिष्पत्तितुल्या

स्ति अबयोः केवलं वर्गौ मिलतः तस्मात् जदयोरपि केवलं वर्गौ मिलिष्यतः दोऽपि

मध्यरेखा भविष्यति जदयोर्घातः बवर्गतुल्यो अंकसंज्ञो हि अस्ति तस्मात् जदौ इष्टे मध्य

रेखे जाते अथ द्वाविंशतितमं सेत्रं येद्वे मध्यरेखे केवलवर्गमिलिते मध्यसेत्रस्य

स्पृष्टौ भुजौ भवतः तादृशरेखाद्वयमुत्पादनमिष्टमस्ति अबजा

तिस्रो रेखाः केवलवर्गमिलिताः कल्पिताः अबयोर्मध्ये दरेखा

मध्यनिष्पत्तौ कल्पिता अजयोर्निष्पत्तिस्तुल्या दहनिष्पत्तिः कल्पि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ता अदनि ष्पत्तितुल्यादवनिष्पत्तिः जहानिष्पत्तितुल्या भविष्यति अवयोर्घातः दवर्गतु
ल्योऽस्ति तस्मात् दरे रेखा मध्या भविष्यति अ औ केवलवर्गमिलितौ स्तः तस्मात् दहा वा
पि केवलवर्गमिलितौ भविष्यतः तस्मात् हरे रेखा मध्ये रेखा दरे रेखायाः केवलवर्गमिलि
ता भविष्यति दहरे रेखा घातः वजयो घातेन तुल्योऽस्ति तस्मा
त् दहो द्वष्ट मध्ये रेखे भविष्यतः अथ त्रयो विंशतितमं क्षेत्रं
प स्य क्षेत्र स्य द्वौ भुजौ मध्ये रेखे भवतः तयो केवलवर्गौ मि
लितौ स्तः तदा तत् क्षेत्रं केवलं अंक संज्ञार्हं भविष्यति वा मध्यसंज्ञकं भविष्यति
वज क्षेत्रस्य अव अजौ द्वौ भुजौ च मध्यौ कल्पितौ द्वयो भुजयोरुपरि वद जहौ समकोण
समचतुर्भुजौ कार्यौ अव रेखा अंकसंज्ञा हि कल्पिता तस्या उपरि वद वज जह क्षेत्रा
णां तुल्यं वत कल मन क्षेत्रत्रयं कार्यं तत्र झत तल लन उत्पन्ना भुजा भविष्यन्ति म
ध्यकं झत तल लन योर्वर्गौ केवलं कसंज्ञार्हौ स्तः एतौ च मिलित रेखा रूपौ स्तः अव अ
अ वअ ज वर्गयोर्मिलितत्वात् वद क्षेत्र वज क्षेत्रयो निष्पत्तिर्ई अ अ निष्पत्ति तु
ल्याऽस्ति वअ अह योरपि निष्पत्तितुल्याऽस्ति तदा वज क्षेत्र जह क्षेत्रयोरपि निष्पत्ति
तुल्या भविष्यति तस्मात् वत कल मना नित्रीणि क्षेत्राणि झत तल लन तिस्रो
रेखाश्च एक निष्पत्तौ भविष्यन्ति झत लन योर्घात तल वर्गतुल्यो भविष्यति झत ल
ल लन नियोर्घातः झत वर्गेण मिलितोऽस्ति तस्मात् तल वर्गो कसंज्ञार्हो भविष्य
ति यदि तलं झत्व मिलितं भवति तदा कल क्षेत्र तुल्यं वज क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हं भविष्यति

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

इदमेवेष्टं चतुर्विंशतितमंक्षेत्रं तत्र तादृशरेखाद्वयमुत्पादनमिष्टमस्ति तयोः केवलवर्गौ अंकसंज्ञौ हैमिलितौ भवतः अधिकरेखावर्गः लघुरेखावर्गस्य महद्रेखामिलितान्यरेखा वर्गस्य च योगेन तुल्यो भवेत् तथोत्पादनमिष्टमस्ति तादृशौ अंकवर्गराशी कल्प्यौ ययोरं तरं वर्गो न भवति तौ अबवजौ वर्गौ कल्पितौ पुनर्दहरेखा अंकसंज्ञा हि कल्पिता अस्योपरि दरुहं वृत्तार्द्धं कार्यं तत्र दहवर्गदरुवर्गयोर्निष्पत्तिः अबअजनिष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् दहदरु इष्टरेखे भविष्यतः अस्योपपत्तिः दरुपूर्णज्या कल्पिता हरुरेखासंयोज्या तत्र दहवर्गदरुवर्गयोर्निष्पत्तिर्द्वयोरंकयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति वर्गराश्योर्निष्पत्तौ न स्तः तस्माद्दे तद्रेखाद्वयं केवलमिलितवर्गं भविष्यति पुनर्दहरेखा वर्गो अंकसंज्ञा हेस्ति तस्मा
दरुमप्येवं भविष्यति पुनर्दहवर्गो दरुवर्गहरुवर्गयोगतुल्योऽ
स्ति तदा दहवर्गस्य हरुवर्गेन निष्पत्तिः तथा भविष्यति यथा अ
बवजकवर्गराश्योर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् हरुं दहेन
मिलितं भविष्यति कुतः यत अनयोर्वर्गौ द्वयोरंकयोर्वर्गयो
र्निष्पत्तौ स्तः तस्मात् द्वेरेखे इष्टे जाते अथ पंचविंशतितमंक्षेत्रं तादृशरेखाद्वयस्योत्पा
दनमिष्टमस्ति ययोर्वर्गाविंकिसौ ज्ञहैभवतः पुनः केवलवर्गौ भिन्नौ यथा भवतः पु
नर्द्दहद्रेखावर्गलघुरेखावर्गस्य महद्रेखाभिन्नान्यवर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति ययोर्व
र्गराश्योर्योगो वर्गो न भवति तौ अजवजौ राशी कल्पितौ पुनर्दहरेखा अंकसंज्ञा हि कल्पि
ताशेषं उपतनक्षेत्रोक्तवत् प्रकारेण कार्यं यथा दरुरेखोत्पन्ना भवति तस्मात् दहदरु

रेखे दृष्टे भविष्यतः कुतः अनयोर्वर्गौ अव अजांकयोर्निष्पन्नौ स्तः सा निष्पत्तिः वर्गनिष्प
त्तिसदृशी नास्ति तस्मात्तौ केवलवर्गमिलितौ भविष्यतः दहं अंकसंज्ञाहमस्ति तस्मात्
दस वर्गः अंकसंज्ञाहो भविष्यति अव वजयोर्निष्पत्तिः वर्गद्वयनिष्पत्तिर्नास्ति दहहरू
वर्गौ तस्यां निष्पन्नौ स्तः तस्मात् दह वर्गः दरुवर्गस्य तद्रेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगे
न तुल्योऽस्ति यथा इत्थं कल्पितं तथा सिद्धं अस्य क्षेत्रमुपरितनवद्बोध्यं अथ षड्विंशति
तमं क्षेत्रं अत्र तथा मध्यरेखाद्वयमुत्पादनमिष्टमस्ति ययोर्वर्गौ केवलमिलितौ भवतः
रेखे च अंकसंज्ञाहे क्षेत्रस्य भुजौ भवतः पुनरधिकरेखावर्गः लघुरेखावर्गस्य मि
लितान्यरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति अ ब रेखे तथा कल्पिते यथा अ वर्गः ब रेखा
वर्गस्य अरेखामिलितान्यरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति अनयोर्मध्ये एकारेखा
मध्यनिष्पन्नौ निष्कास्या सा जरेखा कल्पा एतान्योऽस्या चतुर्थाभि
स्यां निष्पन्नौ निष्कास्या सा दरेखा कल्पिता तत्र जदरेखे मध्यरेखे
जाते अनयोर्वर्गौ केवलमिलितौ भविष्यतः अंकसंज्ञाहक्षेत्रस्य
च तु भुजौ भविष्यतः अनयोर्जस्य वर्गः दवर्गजमिलितरेखावर्गयोगतुल्यो भविष्यति
यतः एतौ अ बयोर्निष्पन्नौ स्तः इदमेवेष्टं अथ सप्तविंशतितमं क्षेत्रं तत्र तथा मध्यरे
खाद्वयमिष्टमस्ति ययोर्वर्गौ केवलमिलितौ स्तः अंकसंज्ञाहक्षेत्रस्य भुजौ स्तः अधि
क रेखावर्गः लघुरेखावर्गस्य दह द्रेखाभिन्नरेखावर्गस्य च योगेन तु ल्यो भवति पुनः
अ ब रेखा तथा कल्प्ये यथा अ वर्गः ब वर्गस्य अरेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुल्यो भवति शेषं पूर्वोक्तवद्ज्ञेयं अथाष्टाविंशतितमं क्षेत्रं तत्र तथा मध्ये रेखाद्वयसुसाद्‍
नमिष्टमस्ति यथा द्वे मध्यरेखे केवलवर्गमिलिते मध्यक्षेत्रस्य भुजौ भवतः अधिकरेखा
वर्गः लघुरेखावर्गस्य महद्रेखा मिलितान्यरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति अवजाः ति
स्रो रेखास्तथा कल्प्याः यथा कल्प्याः यथा अवर्गः जवर्गस्य अरेखा मिलितान्यरेखावर्ग
स्य च योगेन तुल्यो भवति अवमध्यद्रेखा मध्यनिष्पन्नौ कल्पनीया तस्मान्निष्पत्तिः अ
रेखया तथा भविष्यति यथा अजरेखयास्ति तस्माद्द्वे द्वे इष्टमध्यरेखे भविष्यति ऊन
त्रिंशत्तमं क्षेत्रं द्वे मध्यरेखे केवलवर्गमिलिते मध्यक्षेत्रभु
जौ यथा भवतः तथा कल्पनीये पुनः अधिकरेखावर्गः लघु
रेखावर्गस्य वृहद्रेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो यथा
भवति अस्य प्रकारस्तु अनंतरोक्तक्षेत्रवद्ज्ञेयः विशेषस्तु अव
र्गः जवर्गस्य अरेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगेन तुल्योऽस्ति त्रिंशत्तमं क्षेत्रं ताद्‍
शरेखायमुत्पादनमिष्टमस्ति ययो रेखयोर्वर्गौ मिथो भिन्नौ स्तः वर्गयोगश्च अंक
संज्ञो नहि भवति रेखयोर्घातो द्विगुणमध्यक्षेत्रं भवति पुनः अवजौ द्वे रेखे कल्पि
ते तत्र अवर्गः वजवर्गस्य अवरेखाभिन्नान्यरेखाभिन्नान्यरेखावर्गस्य च योगेन
तुल्यो भवति अवरेखोपरि अठवं रत्नाद्वं कार्यं वजवर्गस्य चतुर्थांशतुल्यं क्षेत्रं
अवरेखाखंडोपरि तथा कार्यं शेषखंडस्य क्षेत्रं यथा वर्गरूपं भवेत् अस्या अव
रेखाया हच्चिह्नोपरि विभागद्वयं भविष्यति पुनः हच्चिह्नात् हठलं वा निष्काश्यः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

पुनः अऊऊवरेरेखसंयोज्य एतेद्दष्टेरेखे भविष्यतः कुतः अऊऊवयोर्निष्पत्तिः अह
हऊयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति हऊहवयोरपिनिष्पत्तितुल्यास्ति
तस्मात् अऊऊववर्गनिष्पत्तिः अहहवभिन्नरेखयोर्नि-
ष्पत्तेस्तुल्यास्ति तस्मात् अऊऊववर्गनिष्पत्तिः अहहव
भिन्नरेखयोर्निष्पत्तेस्तुल्यास्ति तस्मात् अऊऊवयोर्वर्गौ
भिन्नौ भविष्यतः अनयोर्वर्गौ अव अंकसंज्ञाहेवर्गेण समानौ स्तः तस्मादनयो
वर्गयोगोपि अंकसंज्ञाहो भविष्यति अहहवयोर्घातः हऊवर्गतुल्योस्तिवहवर्ग
स्य तुल्य आसीत् वहवर्गश्चवजवर्गचतुर्थांशोस्ति तस्मात् हजवर्गः वहवर्गसमा
नो भविष्यति पुनः अवअऊयोर्निष्पत्तिः ऊवहऊयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति तस्मात् अऊऊ
वघातः अववहघाततुल्यो भविष्यति तस्मात् अऊऊवद्विगुणघातः अववजमध्यक्षे
त्रेण समानो भविष्यति इदमेवास्माकमिष्टं अथैकत्रिंशत्तमं क्षेत्रं तादृशरेखाद्वय
स्योत्पादनमिष्टं ययोरेखयोर्वर्गौ भिन्नौ भवतः वर्गयोगश्च मध्यक्षेत्रं भवति त
योर्घातो द्विगुण अंकसंज्ञाहो भवति तत्र तथा मध्यरेखे अववजे कल्पिते अनयो
र्वर्गौ केवलमिलितौ एतौ अंकसंज्ञाहक्षेत्रस्य भुजौ भुवतः एकस्याः वर्गः द्विती
यरेखावर्गस्य तदन्यभिन्नरेखावर्गस्य च योगेन समानो भवति तथा कल्पनी
ये पुनः अनयोरेखयोरुपरि पूर्वोक्तप्रकारेण तथा कार्यं यथा अऊऊवे द्दष्टरेखे उत्प
न्ने भवतः अनयोर्वर्गौ अवमध्यरेखयोर्वर्गतुल्यौ स्तः अनयोर्द्विगुणेन घातः अंकसं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञार्हः कथं अवंवजघातक्षेत्रस्य अंकसंज्ञार्हस्यतुल्यत्वात् इदमेव ष्टंक्षेत्रमुपरितनवत् द्वात्रिं
शन्नमंक्षेत्रं तत्रताद्दश्यरेखाद्वयमुत्पादनमिष्टं ययोर्वर्गौ भिन्नौस्तः तयोर्वर्गयोगो मध्यक्षे
त्रंभवति तयोर्द्विगुणोघातः द्विगुणः प्रथममध्यक्षेत्राद्भिन्नं वा मध्यक्षेत्रंभवति तत्रेद्दू मध्ये
रेखे अववजे कल्पिते अनयोर्वर्गौ केवलमिलितौ भवतः रेखे च मध्यक्षेत्रस्य भुजौ भ
वतः रेखे च मध्यक्षेत्रस्य भुजौ भवतः एकस्याः वर्गः द्वितीयरेखावर्गस्य प्रथमरेखा भिन्ना
यारेखावर्गस्य च योगेन तुल्योस्तीति कल्पिते अनयोरुपरि उपरितनप्रकारेणैव अझव
झेइझरेखे उत्पाद्ये अनयोर्वर्गौ भिन्नौ भवतः अनयोर्योगः मध्यक्षेत्रतुल्यः भवतीति
पूर्वोक्तप्रकारेणैव ज्ञेयः अनयोः अझवझयोर्द्विगुणो घातः मध्यक्षेत्रं कुतः अववज
घातः मध्यक्षेत्रंतुल्योस्ति ततो मध्यक्षेत्रं प्रथममध्यक्षेत्रात् भिन्नं कुतोस्ति यस्माद्
अ ववजौ भिन्नौ स्तः अनयोर्भिन्नत्वात् ववर्गः अववजघातस्य भिन्नो भविष्यति इदमेव
ष्टं क्षेत्रं पूर्ववत् अथ त्रयस्त्रिंशन्नमंक्षेत्रं भिन्नरेखयोर्वर्गौ अंकसंज्ञार्हौ ययोर्भवतः
तयोर्योगतुल्यायारेखासा करणीगता भविष्यति इयंरेखा योगजा रेखोच्यते यथा
अजरेखा अववजयोर्योगेसन्ना करणीरूपा भवति अत्रोपपत्तिः अनयोर्भिन्नत्वाद्
नयोर्द्विगुणाघातः अंकसंज्ञार्हवर्गयोगात् भिन्नो भविष्यति तस्मात् अस्य अजस्य
वर्गः द्वाभ्यां वर्गाभ्यां भिन्नो भविष्यति तस्माद्दियं करणीगता भविष्यति चतुस्त्रिं
शन्नमंक्षेत्रं ययोर्मध्यरेखयोः केवलवर्गौ मिलितौ भ
वतः अंकसंज्ञार्हक्षेत्रस्य द्वौ भुजौ भवतः तयोरेखयो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

गतुल्यायारेखाभवति साकरणीरूपा भविष्यति इयं प्रथममध्ययोगरेखोच्यते यथा
अववजयोगोत्पन्ना अजरेखाकरणीरूपास्ति अनयोर्भिन्नता

द्वयोर्द्विगुणघातोपि अनयोर्वर्गयोगात् भिन्नो भविष्यति तस्मात्

रेखावर्गः द्विगुणघाताद्भिन्नो भविष्यति तस्मादियं करणीरूपा भविष्यति पंचत्रिं
शत्तमं क्षेत्रं यम ध्यारेखे केवलवर्गमिलिते मध्यक्षेत्रस्य भुजरूपे स्तः तदा तयोगतु
ल्यायारेखा साकरणी रूपा भविष्यति इयं च द्वितीयमध्ययोगरेखासंज्ञा ज्ञेया य
था अजरेखा अववजयोगोत्पन्नास्ति दहरेखा अंकसंज्ञा हि कल्पिता अस्याउ
पवर्गव जवर्गयोगतुल्यं दरुक्षेत्रं कार्यं द्वयोर्द्विगुणघाततुल्यं रुतक्षेत्रं च कार्यं
तदेते भिन्ने भविष्यतः रेखयोर्भिन्नत्वात् तस्मात् दववतरेखे भिन्ने भविष्यतः
अनयोर्वर्गौ अंकसंज्ञौ हि भविष्यतः तस्मात् दतयोगरेखा भविष्यति दहं अंक
संज्ञा हि रेखा भविष्यति तस्मात् हतक्षेत्रं करणीरूपं भविष्यति तस्मात् अजरेखा
करणीरूपा भविष्यति अथ षट्त्रिंशत्तमं क्षेत्रं यदि द्वयोः रेखयोर्वर्गौ भिन्नौ भव
तः वर्गयोगश्च अंकसंज्ञो हि भवति तयोर्द्विगुणघातो मध्यक्षेत्रसंज्ञको भवति
तद्योगतुल्यायारेखा सा करणीरूपा भविष्यति इयमधि
करेखासंज्ञा यथा अजरेखा अववजयोर्योगोत्पन्नास्या
त् अस्यातिचारः क्षेत्रं च पूर्ववत् द्रष्टव्यं अथ सप्तत्रिंशत्त
मं क्षेत्रं ययोः रेखयोर्वर्गौ भिन्नौ भवतः वर्गयोगश्च मध्ये

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्षेत्रं भवति द्विगुणघातः अंकसंज्ञोर्हो भवति तद्रेखाद्वययोगतुल्यायां रेखा भवति साकर
णीगता भविष्यति अस्यावर्गः अंकसंज्ञार्हरेखामध्यरेखयोर्वर्गयोगतुल्योऽस्ति यथा
अवबजयोगोत्पन्ना अजरेखास्ति अस्याः क्षेत्रं विचारश्च पूर्वोक्तवद्द्वयं अथाष्टत्रिं
शत्तमं क्षेत्रं ययोर्वर्गौ भिन्नौ भवतः वर्गयोगश्च मध्यक्षेत्रं भवति तद्द्विगुणितघातो
मध्यक्षेत्रं भवति अनयोर्वर्गयोगमध्यक्षेत्रं द्विगुणघातमध्यक्षेत्राद्भिन्नो भवति त
दा तयो रेखयोर्योगतुल्यायां रेखा भवति साकरणीरूपा भवति अस्यावर्गः मध्यरेखाद्वय
वर्गयोगतुल्यो भवति यथा अजरेखा अबवजयोगोत्पन्नास्ति अस्याः विचारः क्षेत्रं च पू
र्वोक्तवद्द्वयं अथैकोनचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं योगरेखायां वा योऽन्यखंडे एकचिह्ने भवतः य
था योगरेखा अज अबवजे खंडे एते वचिह्ने एव भवतः यदि अन्यस्मिन्नु चिह्ने भवतः त
दा तच्चिह्नं दकल्पितं अबवजवर्गयोग अददजवर्गयोगांतरं इदं अंकसंज्ञार्हरूपं अबवजघा
त द्विगुणः द्विगुण अददजघातयोरंतरं द्वयोर्मध्ययोरंतररूपमस्ति तस्मादंतरं अंक
संज्ञार्हं करणीरूपं च भविष्यति इदन्त्वशुद्धं इत्यमस्मात् समीचीनं अथचत्वारिंशत्तमं
क्षेत्रं प्रथममध्यरेखायां अपि योऽन्यखंड एकचिह्ने भवतः नान्यत्र यद्यन्यत्र भवति
तदा कल्पितं दचिह्नं भवतः तत्र अबवजयोर्वर्गयोगस्य अद
दजयोरपि वर्गयोगस्य अंतरं द्वयोर्मध्ययोरंतररूपं द्वयोः
संज्ञार्हयोरंतररूपस्य अबवज द्विगुणघात अददज घातयोरंतरस्य तुल्यमस्ति इद
मशुद्धं अस्मादिष्टं समीचीनं अथैकचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं द्वितीयमध्ययोगरेखायां यो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्याधःखंडे एकचिह्ने भवतः यद्यन्यत्र स्यात् तदा तच्चिह्नं कल्पितं तत्र हरुरेखा अंकसंज्ञा
र्हा कल्पिता यस्या उपरि अववजयोर्वर्गयोगतुल्यं फलक्षेत्रं कार्यं अनयोर्द्विगुणघाततु
ल्यं आकदक्षेत्रं कार्यं तस्मात् हकरेखाया वच्चिह्नोपरिष्टो विभागौ स्तः तस्मात् इयं योगरे
खा भविष्यति पुनः हरुरेखोपरि अददजवर्गयोगतुल्यं फलक्षेत्रं कार्यं तत्र मकक्षेत्रं द
योर्द्विगुणतुल्यं भविष्यति तस्मात् हकरेखाया लचिह्ने विभाग
द्वयं जातं इयं योगरेखा भविष्यति इदमशुद्धं इष्टं समीचीनं
द्विचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं अधिकरेखाया अपि एकचिह्ने एव खं
डद्वयं भविष्यति नान्यत्र यद्यन्यत्र भवति तदा तच्चिह्नं कल्पितं
पूर्वोक्तप्रकारेणात्रानुपपत्तिर्ज्ञेया त्रिचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं अंकसंज्ञाहरेखावर्ग
मध्यरेखावर्गयोगतुल्यो यस्या रेखाया वर्गो भवति तस्या अपि योऽस्य खंडे एकचिह्ने
भवतः यद्यन्यत्र स्यात् तदा तच्चिह्नं कल्पितं तत्र हरुरेखा अंकसंज्ञाहा कल्पिता यस्या उपरि अव
वजयोर्वर्गयोगतुल्यं फलक्षेत्रं कार्यं अनयोर्द्विगुणघाततुल्यं आकदक्षेत्रं कार्यं तस्मात् हकरेखा
यान्यत्र भवति तच्चिह्नं कल्पितं पूर्वोक्तप्रकारेण अप्यनुपपत्तिर्ज्ञेया चतुश्चत्वारिंशत्तमं
क्षेत्रं द्वयोर्मध्यरेखायोर्वर्गयोगतुल्यो यस्या रेखाया वर्गो भवति तस्या रेखाया अपि यो
ऽस्य खंडे एकचिह्ने एव भविष्यतः नान्यत्र यदि भवति तदा तच्चिह्नं कल्पितं पुनः पूर्वोक्तप्र
कारेणात्राप्यनुपपत्तिर्ज्ञेया अथ शेषक्षेत्राणां परिभाषा प्रथमं लिख्यते योगरेखायाः म
हत्खंडवर्गः लघुखंडवर्गस्य तु हृद्रेखा मिलितान्यरेखावर्गस्य तु योगेन तुल्यो भवति पु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नर्महत्खंडं चेत् इष्टसंज्ञार्हरेखामिलितं भवति तदा सा प्रथमयोगरेखोच्यते यदि तत्र लघुखं
डे रेखावर्गः इष्टसंज्ञार्हरेखामिलिता भवति तदा सा द्वितीययोगरेखाभिधा भवति यदि खंड
द्वयस्य वर्गौ केवलं अंकसंज्ञार्हौ भवतः तदा तृतीययोगरेखासंज्ञका भवति यदि महत्खंडवर्गः
लघुखंडवर्गस्य महत्खंडस्य रेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति पुनर्महत्खंडं चेदंकसंज्ञार्हं
स्यात् तदेयं चतुर्थी योगरेखासंज्ञा भवति यदि च लघुखंडं अंकसंज्ञार्हं भवति तदा पंचमी योग
संज्ञा रेखा भवति यदि द्वे खंडे केवलवर्गसंज्ञार्हे भवतस्तदा षष्ठी योगसंज्ञा रेखा भवति अथ
पंचचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र प्रथमयोगरेखोत्पादनमिष्टमस्ति तत्र प्रथमं अ रेखा इष्टसंज्ञा
र्हा कल्प्या पुनस्तन्मिलिता वज रेखा कल्पिता द्वौ वर्गराश्यंकौ दह हजौ
तथा कल्पितौ यथानयोरंतरं रुहं वर्गराशिर्न भवति पुनर्वज वर्ग जव
वर्गयोर्निष्पत्तिर्दह रुह निष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् ववं प्रथमयोग
रेखा भविष्यति अस्योपपत्तिः वजं महत्खंडं अंकसंज्ञार्हमस्ति जवखं
डमस्माद्भिन्नमस्ति केवलं मिलितवर्गः भवति वर्गश्च अंकसंज्ञार्होऽस्ति वज वर्ग जव वर्गयोरंत
रं वर्गतुल्यं भवतीति कल्पितं तस्मात् वजवर्ग जववर्गयोरंतरं तवर्गतुल्यं कल्पितं तस्मात् वजवर्ग तवर्ग
योर्निष्पत्तिः दहदरुयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति तस्मात् तं वजेन मिलितं भविष्यति वजवर्गोऽपि ज
ववर्गतवर्गयोगतुल्यो भविष्यति षट्चत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र द्वितीययोगरेखोत्पादनमिष्टमस्ति
प्रथमं इष्टसंज्ञार्हा अ रेखा कल्पिता तन्मिलिता जव रेखा कल्पिता द्वौ वंकौ पूर्ववत् कल्प्यौ जवज व
वर्गयोर्निष्पत्तिः रुह दह निष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् ववं द्वितीययोगरेखा भविष्यति अ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

स्योपपत्तिः अवं लघुरवंडं अंकसंज्ञाहमस्ति वजस्य केवलवर्ग अंकसंज्ञाहोस्ति वजं महत्तवेडस्य व
र्गः अववर्गस्य वजमिलितरेखावर्गस्य योगेन तुल्योस्ति क्षेत्रं च पूर्ववद्रूपं अथ सप्तचत्वारिंश
त्तमं क्षेत्रं तत्र तृतीययोगरेखोत्पादनमिष्टं तत्र प्रथमं इष्टसंज्ञाहरेखा अ कल्पिता द्वौ वर्गरा
श्यंकौ हवरुतौ कल्पितौ अनयोरंतरं वर्तं यथा वर्गौ न भवतितया
कार्यौ अन्यांकाहंकल्पितः अयं वर्गराशि नोस्ति पुनरस्य निष्पत्तिः
र्वनेन वर्गराश्योर्निष्पत्तिर्हतेनास्ति वदवर्गस्य अवरेखावर्गनिष्प
त्तिः वदवर्गेण तथा कल्प्या यथा हस्य निष्पत्तिर्हतेनास्ति वदवर्गस्य
दनिष्पत्तिर्दजवर्गेण तथास्ति यथा हतनिष्पत्तिर्वतेनास्ति तस्मात् वजं तृतीययोगरेखा
जाता उपपत्तिः वजरवंडे अरेखाभिन्नौ स्तः खंडयोर्वर्गौ अंकसंज्ञाहौ स्तः वदवर्गः दज
रेखावर्गवद्रेखामिलितकेरेखावर्गयोगतुल्योस्ति कुतः वदवर्गः कवर्ग वरुवरुद नि
ष्पत्तावस्ति अथाष्टचत्वारिंशत्तमं क्षेत्रं तत्र चतुर्थी योगरेखोत्पादनमिष्टमस्ति प्रथमयो
गरेखोक्तप्रकारेणात्रापि कार्यः विशेषस्तु दरुहद्वौ वर्गराशी तथा कल्प्यौ यथैतयोर्योगः वर्गरा
शिर्न भवति तस्मात् वजवर्गः जववर्गवरेखाभिन्न तवर्गयोर्योगतुल्योस्ति कुतः यतः वज
वर्गतवर्गौ दहदरुयोर्निष्पत्तौ स्तः अथैकोनपंचाशत्तमं क्षेत्रं तत्र पंचमयोगरेखोत्पा
दनमिष्टमस्ति तत्र षष्ठीयोगरेखोत्पादनमिष्टं तत्र द्वितीयरेखाकेवत्कारः कार्यः द्वावं
कराशी चतुर्थरेखाकेवत्कार्यौ इदमेवास्माकमिष्टं अथैकपंचाशत्तमं क्षेत्रं तत्रैकक्षेत्रं
तत्रैकक्षेत्रस्यैको भुजः अंकसंज्ञाहो भवति यथा वजक्षेत्रं एकसंज्ञाहं अवभुजः द्विःम

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घमयोगरेखा अजभुजः अजस्मात् चिह्नौ द्वौ विभागौ कल्पनीयौ यथा अहंमहत्वं डदजंन्यूनखंडं चक्र

ल्पितं भवेत् पुनर्दजं हचिन्हेर्द्विनं कार्यं पुनर्दहवर्गः दजवर्गचतुर्थांशतुल्यः अदस्यैकखंडोपरित

दा कार्यः यथाशेषखंडे क्षेत्रवर्गतुल्यमवशिष्यते तस्मात् अदरेखा ठचिन्होपरि खंडद्वयं भवि

ष्यति अठठदौ मिलितौ भविष्यतः पुनर्ठवदत हकरेखा अवरेखायां समानांतरा कार्या

पुनः अवक्षेत्रं तुल्यं सनक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं कार्यं वदक्षेत्रतुल्यं मनं समकोणसम

चतुर्भुजंक्षेत्रं स्थानिष्पत्तिः नगक्षेत्रेण सफगनिष्पत्तिस्तुल्या

कार्यं गखक्षेत्रं समकोणसमचतुर्भुजं संपूर्णं कार्यं स

नसमकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रस्य निष्पत्तिः नगक्षेत्रेण

सफगनिष्पत्तिरूपा फनन छनिष्पत्तिरूपनगमक्षेत्र

निष्पत्तिस्तुल्यास्ति तदा नगक्षेत्रं सनक्षेत्रमनमक्षेत्रयोर्मध्ये

एकनिष्पत्तौ पतिष्यति तदा अववदयोर्मध्ये एकनिष्पत्तौ

पतिष्यति तदक्षेत्रं द्वयोर्मध्ये एकनिष्पत्तावासीत् कुतः तस्मात् वजं गखतुल्यं भविष्यति त

स्मात् दखभुजः योगरेखा भविष्यति कुतः अठठदौ अदेन मिलितौ अंकसंज्ञौ हौ स्तः तस्मा

त् अववदौ सनननमतुल्यौ अंकसंज्ञौ हौ भविष्यतः तस्मात् सफफगवर्गौ अंकसंज्ञौ हौ

भविष्यतः पुनः अववद अंकसंज्ञौ हौ तदहलमध्यक्षेत्राभ्यां भिन्नौ स्तः तस्मात् सन

नगौ भिन्नौ भविष्यतः तस्मात् सगं योगरेखा भविष्यति द्विपंचाशत्तमक्षेत्रे यस्य क्षे

त्रस्यैको भुजः अंकसंज्ञा हो भवति द्वितीयो भुजः द्वितीययोगरेखा भवति यस्यारेखाया

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वर्गः एतत्क्षेत्रतुल्यो भवति सा प्रथममध्यगरेखा भविष्यति यथा वज क्षेत्रं अवं अंकसंज्ञा
ज्ञार्हे भुजः अजं द्वितीययोगरेखा भुजश्च कल्प्यः उपरितनप्रकारवत् कार्यं परंच अवक्षेत्रं
वदक्षेत्रे मिथो मिथो मिथो मिलिते मध्यक्षेत्रे भविष्यतः अतं मध्यक्षेत्रे राचमिलिते भ
विष्यतः कदक जो अंकसंज्ञार्हक्षेत्र भविष्यतः तस्मात् सनमनौ मिलितमध्यक्षेत्रे भ
विष्यतः नगनखक्षेत्रे अंकसंज्ञार्हो भविष्यतः तस्मात् सफफ गोकेवलमध्यमि
लितवर्गौ अंकसंज्ञार्ह नगक्षेत्रस्य भुजो भविष्यतः तस्मात् सगरेखा प्रथममध्ययो
गरेखा भविष्यति त्रिपंचाशत्तमं क्षेत्रं एकक्षेत्रस्यैको भुज अंकसंज्ञार्हरेखा द्विती
यभुजश्च तत्तीययोगरेखा भवति तदा यस्या याः वर्गो एतत् क्षेत्रतुल्यो भवति सा
द्वितीयमध्ययोगरेखा भविष्यति तत्रक्षेत्रं द्वौ भुजौ च उपरितनोक्तवत्कल्प्यं तदु
क्तवत्कार्यं परंच अववदक्षेत्रे मध्यमिलिते भविष्यतः दकक जौ च मध्यौ भविष्यतः
अतं च सजाद्भिन्नं भविष्यति तस्मात् सननमक्षेत्रे मध्यमिलिते भविष्यतः नग
नखक्षेत्रे मध्यभिन्ने भविष्यतः तस्मात् सफफग क्षेत्रे मध्यकेवलवर्गमिलितभु
जौ नगमध्यक्षेत्रस्य भविष्यतः तस्मात् सगं द्वितीयमध्ययोगरेखा भविष्यति इद
मेवेष्टं अथ चतुःपंचाशत्तमं क्षेत्रं एकक्षेत्रस्य एको भुजः अंकसंज्ञार्हः द्वितीयो भु
जः योगरेखा अस्य वर्गतुल्यो भुजोधिकोरेखास्ति अस्य विचारः क्षेत्रं च पूर्ववद्भेयं
विशेषस्तु अफफदौ भिन्नौ भविष्यतः क्षेत्रं सनमयोगः तुल्यं अंकसंज्ञार्हं भविष्य
ति तत्क्षेत्ररूपा नगनखयोर्गोमध्ये भविष्यति तस्मात् सफफलौ भिन्नवर्गौ

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वि

भविष्यतिः द्वयोर्वर्गयोगः अंकसंज्ञो हि भविष्यति द्विगुणघातो मध्यो भविष्यतः तस्मात्
सग अधिकरेखा भविष्यति पंचपंचाशत्तमं क्षेत्रं क्षेत्रस्यैक भुजोंकसंज्ञो हि भवति द्विती
यो पंचमयोगरेखा भवति एतत्तुल्यो यस्याः रेखायाः वर्गः सा अंकसंज्ञा हरेखा वर्गमध्ये
खवर्गयोगतुल्यो भवति अस्यापि प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववद्ज्ञेयं परं चात्र अरुरुदे भिन्नो
भवतः अतः क्षेत्ररूपः सननमयोगो मध्यो भवति तज क्षेत्रं रूपः नगनखयोगः अंकस
ज्ञो हि भवति तस्मात् सफफगौ भिन्नवर्गौ भविष्यतः अनयोर्योगो मध्यो भविष्यति द्वि
गुणघातो अंकसंज्ञो हि भविष्यति तस्मात् सगवर्गः अंकसंज्ञाहमध्ययोगतुल्यो भविष्य
ति ५० ५६ क्षेत्रं क्षेत्रस्यैको भुजः अंकसंज्ञो हि भवति द्वितीयश्च षष्ठीयोगरेखा भव
ति अस्य तुल्यो वर्गः मध्यद्वयवर्गयोगतुल्यो भवति अस्य प्रकार पूर्ववत् अपरं अरुरुदे
भिन्नो भविष्यतः अतः क्षेत्रं रूपसननमौ मध्यौ भवतः तज क्षेत्ररूप नगनश्यौ मध्यौ भवतः
पूर्ववत् मध्यात् भिन्नो भवतः तस्मात् सफफगौ भिन्नवर्गौ भवतः अनयोर्वर्गयोगो
मध्यो भविष्यति द्विगुणघातो मध्यो भविष्यति प्रथमात् भिन्नश्च तस्मात् सगवर्गम
ध्यद्वययोगतुल्यो भविष्यति इदमिष्टं ५७ क्षेत्रं अंकसंज्ञाहरेखायां योगरेखावर्गतुल्यं
क्षेत्रं भवति तदा द्वितीयो भुजः प्रथमयोगरेखयोगरेखा भविष्यति अवयोगरेखायाः
जचिन्हे द्वखंडे कल्पनीये पुनः दहअंकसंज्ञाहरेखायां अववर्गतुल्यः कमं क्षेत्रं कल्प्यः त
स्मात् दहरेखा द्वितीयो भुजः प्रथमयोगरेखा भविष्यति अजवर्गो हवक्षेत्रतुल्यः जववर्ग
स्त कक्षेत्रतुल्यः कल्प्यः शेषं लरुं अजवजद्विगुणघाततुल्यं अवशिष्यते कमं माचिन्हे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२३

123

परि अर्द्धं कार्यं पुनः दह समानांतरामनरेखा कार्या तत्र अजजववर्गः योग अंक संज्ञा
होस्ति तस्मात् दहकक्षेत्रं अंक संज्ञाहोभविष्यति दकं अंक संज्ञार्हमस्ति ववक मिलितंभ
विष्यति अजजवघातो मध्योस्ति तस्मात् लङं मध्यो भविष्यति कङं केवलं कवर्ग अंक संज्ञा
र्हं भविष्यति दहभिन्नो भविष्यति अजजववर्गयोगः अजज नहि गुणघाता गाघाताधि
कोस्ति तस्मात् दकं कमादधिकं भविष्यति अजजवघातः अजजववर्गयो मध्य निष्प
त्तिरस्ति कनं दतत कयोर्मध्यनिष्पत्तिर्भविष्यति कमं दववकयोर्मध्यनिष्पत्तै भविष्यति
पुनर्दवकमनिष्पत्तिः कमवकनिष्पत्तितुल्यास्ति पुनः कजव
र्ग चतुर्थांशरूपः कमवर्गः दके कार्यः तदा दकं वा विन्दौ मिलित
विभागौ भवतः तस्मात् दकवर्गः कङवर्गस्य मिलितान्यरे
खावर्गस्य च योगेन तुल्यो भविष्यति इदमिष्टं ५८ क्षेत्रं
अंक संज्ञार्हरेखायां प्रथममध्यतुल्यं क्षेत्रं कार्यं रेखावर्ग
योगतदा द्वितीयो भुजः द्वितीययोगरेखा भवति क्षेत्रं प्रकारश्च पूर्ववत् ज्ञेयं अत्र
हकं मध्य भविष्यति अजजववर्गयोगः हवतक रूप मध्य मिलितौ भवतः कुतः ल
झ अंक ज्ञार्हमस्ति (तस्मात् दकवर्गः कङवर्गमिलितरे) (तस्मात् दकवर्गः कङव) अ
जजवयोरंक संज्ञार्हत्वात् तस्मात् दक कझौ केवलवर्गौ अंक संज्ञार्हौ भविष्यतः क
ङं अंक संज्ञार्हमस्ति तस्मात् दकवर्गः कङवर्गमिलितरेखयो योगतुल्यो भविष्यति
कुतः दववकयोर्मिलितत्वात् तस्माद्दङं द्वितीययोगरेखा भविष्यति ५९ क्षेत्रं

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अंक संज्ञाहरेखायां प्रथममध्यतुल्यं क्षेत्रं कार्यं रेखावर्गयोर्गयोग तदा द्वितीयो भुजः द्विती
ययोगरेखाभवति क्षेत्रं प्रकारश्च पूर्ववत् ज्ञेयं अत्र हकं मध्यं भविष्यति अजजववर्गयो
गः हववतकरूपमध्यमिलितौ भवतः कुतः लम्ब अंकसंज्ञाहमस्ति अजजवयोरंकसं
ज्ञाहत्वात् तस्मात् दकककठौ केवलवर्गौ अंकसंज्ञाहौ भविष्यतः कठं अंकसंज्ञाहम
स्ति तस्मात् दकवर्गः कठवर्ग मिलितरेखयोर्योगतुल्यो भविष्यति कुतः दववकयो
र्मिलितत्वात् तस्माद् दठं द्वितीययोगरेखा भविष्यति ५९ अंकसंज्ञाहरेखायां
द्वितीयमध्ययोगरेखावर्गतुल्यं क्षेत्रं कार्यं भवति द्वितीयभुजः तृतीययोगरेखाभ
विष्यति क्षेत्रं प्रकारश्च पूर्ववत् परं हकं अत्र मध्यो भविष्यति यतः अजजववर्गौ
मध्यमिलितौ स्तः लठं मध्यः हकात् भिन्नो भविष्यति अजजवयोर्भिन्नत्वात् तस्मा
द् दककठवर्गौ अंकसंज्ञाहौ भविष्यतः मिथो भिन्नौ दहाद् पि भिन्नौ भविष्यतः दक
ठ मिलितरेखावर्गयोर्योगतुल्यो भविष्यति दववकयोर्मिलितत्वात् तस्मात्
दठं तृतीयायोगरेखा भविष्यति ६० क्षेत्रं अंकसंज्ञाहरेखायां अधिकरेखाया
वर्गतुल्यं क्षेत्रं यत् भवति ~~तस्मात्~~ तदा उत्पन्नो द्वितीयभुजः चतुर्थी योगरेखा
भवति अस्य प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् परमत्र दववकौ भिन्नौ भविष्यतः अजज
ववर्गयो र्भिन्नत्वात् हकं अंकसंज्ञाहमस्ति कुतः अजजवयोवर्गयोगस्य संज्ञा
हत्वात् लठं मध्यमस्ति तस्मात् दककठयोर्वर्गौ अंकसंज्ञाहौ भविष्यतः दकं अं
कसंज्ञाहमस्ति अस्य वर्गः कठवर्गदकभिन्नरेखावर्गयोर्योग तुल्योऽस्ति दवव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

कयोर्भिन्नत्वात् तस्मात् दरुं चतुर्थी योगरेखा भविष्यति ६१ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखायां म
ध्य अंकसंज्ञार्हरेखा योगवर्गतुल्यं क्षेत्रं यदा भवति तदा द्वितीयो भुजः पंचमी योगरेखा
भविष्यति प्रकारस्तत्र च पूर्ववत् परमत्र दवकको भिन्नौ भविष्यतः अजजववर्गयोर्भि
न्नत्वात् हकं मध्यो भविष्यति अजजववर्गयोर्मध्यत्वात् लंरु अंकसंज्ञार्हं भविष्यति
तस्मात् दकरुयोर्वर्गौ अंकसंज्ञार्हौ भविष्यतः करुं अंकसंज्ञार्हमस्ति दकवर्गकरुव
र्गभिन्नो रेखा वर्गयोगतुल्योऽस्ति दकवकयोर्भिन्नत्वात् तस्मात् दरुं पंचमी योगरे
खा भविष्यति ६२ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखायां द्वयोर्मध्ययोर्योगवर्गतुल्यं क्षेत्रं श्चे
त् तदा द्वितीयो मन्न भुजः षष्ठी योगरेखा भवति प्रकारः क्षेत्रं पूर्वोक्तवद्बोध्यं परम
त्र दवकको भिन्नौ भविष्यतः हकं मध्यं भविष्यति लरुं मध्यं भवति हकात् ततो भि
न्नं च तस्मात् दककरुवर्गौ अंकसंज्ञार्हौ भविष्यतः मिथो भिन्नौ भविष्यतः दह
दापि भिन्नौ भविष्यतः दकवर्गः करुवर्गदकभिन्नरेखावर्ग
योगतुल्यो भविष्यति तस्मात् दरुं षष्ठी योगरेखा भविष्यति इदमिष्टं ६३ क्षेत्रं यो
गरेखया या रेखा मिलिता भवति सापि तादृश्येव योगरेखा भवति यथा अबयो
गरेखायाः अत्रिद्के योज्यविभागद्वयं कल्पितं तान्मिलिता दहरेखा कल्पिता पुनः अ
बदह निष्पत्तितुल्या अजदरु निष्पत्तिः कल्प्या तदा अजजवरुहौ शेषौ तस्यामेव नि
ष्पत्तौ स्तः प्रत्येकं अजजबौ हरुरुहाभ्यां मिलितौ स्तः तथैवांकसंज्ञार्हौ स्तः अथवा
नयोर्वर्गौ मिलितांकसंज्ञार्हौ स्तः अजजबनिष्पत्तिः दरुरुहनिष्पत्तितुल्यास्ति अज

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जवौ भिन्नौ स्तः तस्मात् दरुरुहावपि भिन्नौ भविष्यतः यदि अजवर्गः
जववर्ग अज मिलितैः रेखा वर्गयोग तुल्यो भवति अथ वा भिन्नौ
भावेष्य रेखा वर्गयोग तुल्यो भवति तदा दरुवर्गः रुहवर्ग दरु मिलि
ते रेखा वा दरु भिन्न रेखा वर्गयोग तुल्यो भविष्यति तस्मात् अवं यो
गरेखासु मध्ये यारेखा भवति दहमपि तथैव भविष्यति इध क्षेत्रं मध्ययोगरेखया यो
गरेखा मिलिता भवति सा ताद्दशैव मध्ययोग रेखा भवति यथा अवं प्रथम मध्ययोग
रेखा वा द्वितीय मध्य योग रेखास्ति अस्याः जचिह्ने द्वौ विभागौ कल्पोत न्मिलिता दह
रेखा कल्पिता पुनः अवदह निष्पत्ति तुल्या अझा दरु निष्पत्तिः कल्या जवरुह निष्प
त्तिः कल्या प्रत्येकं अज जवे दझ रुहाभ्यां मिलिते भविष्यतः तथैव मध्ये भविष्यतः अ
जजवौ भिन्नौ स्तः तस्मात् दरुरुहावपि भिन्नौ भविष्यतः अजवर्गः अजजव घात निष्प
त्तिः अजजव निष्पत्तिरूपा दृष्टं दरुवर्ग दरुरुह घात निष्पत्ति तुल्य दरुरुह निष्पत्तितु
ल्यास्ति पुनः अजवर्ग दरु वर्गयोर्निष्पत्तिः अजजव घात दरुरुह घात निष्पत्तितुल्यास्ति
द्वौ वर्गौ मिलितौ स्तः तस्मात् घातावपि मिलितौ भविष्यः द्वौ वर्गौ अंकसंज्ञौ हि वा मध्यौ
भवतः तदा घातावपि अंकसंज्ञौ हि वा मध्यौ भवतः अवयोर्मध्ये या दृशी मध्यरेखा
भवति दहमपि सैव भविष्यति क्षेत्रं च पूर्वोक्त वद्राध्यं मकारांतरं अ रेखा प्रथम मध्य
योगरेखा वा द्वितीय मध्य रेखा कल्पिता तन्मिता च रेखा कल्पि
ता जद रेखा अंकसंज्ञा हि कल्पिता अस्या दह क्षेत्रं अ वर्ग तुल्यं का
र्यं दरु क्षेत्रं च वर्ग तुल्यं च कार्यं तस्मात् जहं द्वितीय योगरेखा वा तृती
य योगरेखा भविष्यति जरु एतन्मिलिते भविष्यति तस्मात् जरु मपि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१२५

125

तादृश्येव भविष्यति हठतुल्यो यस्य वर्गः प्रथममध्ययोगो वा द्वितीयमध्ययोगो वा भविष्य
ति यथा अं ६५ क्षेत्रं अधिकारेखातो या मिलितारेखा भवति साप्यधिकरेखा यथा अ
ब अधिकरेखायाः अच्छिद्रे विभागद्वयं कृतं द्रहं तस्यां मिलिता कल्पिता पुनर्दरेखायां
ठच्छिद्रे तस्यामेव निष्पन्नो विभागद्वयं कार्यं तत्र अजजब निष्पत्तिर्दठझह निष्पत्तितुल्या
भविष्यति अजजबयोर्वर्गौ मिलितौ स्तः तस्मात् दठठहयोरपि वर्गौ मिलितौ भविष्यतः अजजब
योर्वर्गयोर्निष्पत्तिर्दठठहवर्गनिष्पत्तितुल्यास्ति अजजबवर्गस्य योगनिष्पत्तिः दठठद
वर्गयोगनिष्पत्तिरस्ति तस्मात् योगस्य योगेन तथास्ति यथैकस्य द्वितीयेन एकः द्वितीये
न मिलितोऽस्ति योगः योगेन मिलितो भविष्यति अजजबवर्गयोगं च अंकसंज्ञाहोऽस्ति
तस्मात् दठठहवर्गयोग्यं कसंज्ञाहो भविष्यति पुनरपि अज जबद्विगुणघातः मध्यो
ऽस्ति तस्मात् दठहठहघातः द्विगुणः तेन मिलितोऽपि मध्यो भविष्यति पुनः प्रकारांतरं
अधिकारेखा अः कल्पिता वं मिलितरेखा कल्पिता अनयोर्वर्गौ जहोपरि कार्यौ तस्मा
त् अवर्गात् द्वितीयो जाह भुजोत्पन्नो भविष्यति इयं च तुर्थी योगरेखास्ति जठं च तन्मि
लितं भविष्यति इदमपि तथैव भविष्यति तस्मात् यारेखा जठवर्गतुल्या भवति साधि
का भविष्यति ६६ क्षेत्रं अंकसंज्ञाहमध्ययोगतुल्यो यस्याः रेखायाः वर्गः भवति तन्मि
लितरेखाया अपि वर्गो अंकसंज्ञाहमध्ययोगतुल्यो भवति तस्य प्रकारः क्षेत्रं पूर्ववद्
द्रोध्यं ६७ क्षेत्रं द्वयोर्मध्ययोर्योगतुल्यो यस्याः रेखाः वर्गः तस्याः मिलितरेखायाः
वर्गोऽपि तन्मिलितायाऽपि वर्गः मध्ययोगतुल्यो भवति अस्य प्रकारः क्षेत्राणि पूर्वो
क्तवद् ज्ञेयं इदमेवेष्टं ६८ क्षेत्रं यस्याः रेखाया वर्गः अंकसंज्ञाहक्षेत्र मध्यक्षेत्र योग
समो भवति सा रेखा योगरेखा वा प्रथममध्ययोगरेखा अथवा अधिकरेखा भवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्यति वा अस्याः वर्गः अंकसंज्ञार्हमध्ययोगतुल्यो भविष्यति यथा अवं अंकसंज्ञार्हक्षेत्रं यदं मध्य
क्षेत्रं कल्पितं पुनः हरुं अंकसंज्ञार्हरेखा कल्पिता अस्या रेखायां हवक्षेत्रं वकक्षेत्रं तत् क्षेत्रद्वय
तुल्यं कार्यं तस्मात् उत्पन्नहतभुजः अंकसंज्ञार्हो भविष्यतः तकं केवलवर्गः अंकसंज्ञार्हो भवि
ष्यति यदि हतरेखा तकाद् अधिका भवति पुनः हतवर्गः तकवर्गहतमिलितरेखावर्गयोगतुल्यः
स्यात् तदा हकरेखा प्रथमयोगरेखा भविष्यति यस्या रेखाया वर्गः
रुकक्षेत्रतुल्योस्ति सा योगरेखा भविष्यति यदि हतवर्गः तकवर्गहत
भिन्नरेखावर्गयोगतुल्यः स्यात् तदा हकरेखा चतुर्थयोगरेखा भवि
ष्यति यस्या वर्गः रुकक्षेत्रतुल्यः स्यात् तदा सा अधिकरेखा भविष्यति यदि तकरेखा हतरेखा
या अधिका स्यात् पुनः तकवर्गः हतवर्गतकमिलितरेखावर्गयोगतुल्यः स्यात् ष्यति यस्या रेखा
तदा हकं द्वितीययोगरेखा भविष्यति यस्या रेखाया वर्गः रुकक्षेत्रतुल्यः स्यात् सा प्रथममध्य
योगरेखा भविष्यति पुनर्यदि तकवर्गः हतवर्गतकभिन्नरेखावर्गयोगसमः स्यात् तदा हक
रेखा पंचमयोगरेखा भविष्यति यस्याः वर्गः रुकक्षेत्रसमः स्यात् तस्या वर्ग अंकसंज्ञार्हमध्य
योगसमः स्यात् इदमेवेष्टं ६९ क्षेत्रं यस्या रेखाया वर्गो मिथो भिन्नयोर्मध्यक्षेत्रयोर्योगतुल्यो
भवति तदा सौ रेखा द्वितीयमध्ययोगरेखा भविष्यति अथ वा तस्या वर्गो मध्यद्वययोगतुल्यो
भविष्यति द्वे मध्यक्षेत्रे अवजदेकस्य कर्ह अंकसंज्ञार्हरेखा कल्पिता अस्या उपरि कल्पितक्षे
त्रद्वयतुल्यं हवक्षेत्रं वकक्षेत्रं च कार्यं तस्मात् उत्पन्नौ हततकभुजौ मिथो भिन्नौ भविष्यतः
हरुयोः अपि भिन्नौ भविष्यतः अनयोर्वर्गौ अंकसंज्ञार्हौ भविष्यतः अनयोरधिकरेखा
वर्गः लघुरेखावर्गस्य अधिकरेखामिलितरेखायाः वा भिन्नरेखायाः वर्गस्य योगेन तुल्यो

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भविष्यन्तिहकंततीययोगरेखावाषष्टीयोगरेखाभविष्यति तद्रेखावर्गः एकक्षेत्रतुल्यः उपरि
तनोक्तरेखयोरन्तरायावर्गोभविष्यति क्षेत्रंचपूर्ववद्बोध्यं इदमेवेष्टं ७० क्षेत्रं येद्वेरेखेभिन्ने
भवतः तयोःकेवलवर्गौअंकसंज्ञाहैंभवतः एकतुल्यंयदिद्वितीयात्पृथक्क्रियते तदाशेषंकरणी
रूपंभवति इयमेवांतररेखोच्यते यथाअवंअजात्पृथक्कृतंशेषंवजंकरणीरूपमवशिष्टं कुतः
एतेभिन्नेस्तः अनयोर्वर्गौअंकसंज्ञाहैंतयोर्योगः अवअजघातद्विगुणमध्यक्षेत्राद्भिन्नोस्ति
तस्मात् सएववर्गःशेषात्वर्गादपिभिन्नोभविष्यति तस्मात्वजवर्गोकर श्रीरामचंद्रायनमः
णीरूपोभविष्यति एवंवजमपिकरणीरूपंभविष्यति ७१ क्षेत्रं ययोर्मध्यरेखयोःकेवलवर्गौमि
लितौभवतःअंकसंज्ञाहैंक्षेत्रभुजौअनयोरेखयोरंतरंकरणीरूपंभविष्यति इदंप्रथममध्यां
तराभिधानं यथाअवंअजात्पृथक्कृतं तदाशेषंवजंकरणीरूपमवशिष्टं कुतःअनयोर्भिन्नत्वा
त् अनयोर्द्विगुणघातोंकसंज्ञाहरूपः अनयोर्वर्गमध्ययोगाद्भिन्नोभविष्यति तस्मात्द्विगुण
घातःशेषवजयोगादपिभिन्नोभविष्यति तस्मात् वजंकरणीरूपंभविष्यति ७२ क्षेत्रं केवलवर्ग
मिलितेद्वेमध्यरेखेमध्यक्षेत्रस्यभुजौभवतः तदानयोरंतरंकरणीरूपंभ
विष्यति अस्याभिधानंद्वितीयमध्यरेखेति यथाअवंअजात्पृथक्कृतं शेषं
वजंकरणीरूपंस्यात् पुनरीहं अंकसंज्ञाहरिरेखाकल्पिता अस्याउपरिअव
अजवर्गयोगतुल्यंहतक्षेत्रंकार्यं अवअजघातद्विगुणतुल्यंहवक्षेत्रंकार्यं शेषंझतक्षेत्रंवजव
र्गतुल्यमवशिष्यते कुतः अवअजयोर्भिन्नत्वात् हतहवौमध्यक्षेत्रेभिन्नोभविष्यतः उत्पन्नो
दतदवभुजौमिथोभिन्नौभविष्यतः वर्गौअंकसंज्ञाहैंभविष्यतः तस्मात् वतंअंतररेखायोरंत
भविष्यति झतंकरणीरूपंमस्ति तस्मात् वजमपिकरणीरूपंभविष्यति ७३ क्षेत्रं तयोरेख

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

योरंतरं करणी रूपं भवति अयोरेखयोर्वर्गौ भिन्नौ स्तः वर्गयोगो कसंज्ञार्ह भवति द्वि
गुणघातश्च मध्यक्षेत्रतुल्यो भवति इयं न्यूनरेखा उच्यते यथा अवं अना त्र्यस्त्रकृतं
शेषं वजं करणी रूपमवशिष्टं अस्य विचारः क्षेत्रं च पूर्ववद्बोध्यं ७४ क्षेत्रं द्वयोरेख
योर्वर्गौ भिन्नौ स्तः वर्गयोगः मध्यक्षेत्रतुल्यो भवति द्विगुणघातश्च अंकसंज्ञार्हो
भवति अनयोरंतरं करणी रूपं भवति इयमंकसंज्ञार्हयोगमध्यरेखा उच्यते विचारः क्षेत्रं च पूर्व
वत् ७५ क्षेत्रं द्वयोर्भिन्नवर्गरेखयोर्वर्गयोर्वर्गयोगो मध्यक्षेत्रतुल्यो भवति द्विगुणघातः प्रथम
मध्यक्षेत्राद्भिन्नो मध्यक्षेत्रं भवति अनयोरेखयोरंतरं करणी रूपं भवति इयं मध्ययोगजमध्यरे
खोच्यते विचारः क्षेत्रं पूर्ववत् ७६ क्षेत्रं अंतररेखायां एकैव रेखा लगति या तस्याः पूर्वस्वरूपं क
रोति यद्येवं न भवति तदा अब रेखायां बज रेखा बद्र रेखे लग्ने ताभ्यां तस्याः पूर्वस्वरूपमेव कृतं
कल्पितं अजजबयोर्वर्ग अजजबघातद्विगुणअबवर्गयोगेन तुल्यौ स्तः अद्रद्रबवर्गावपि अद्रद्
बवर्गावपि अद्रद्रबघातद्विगुणअबवर्गयोगेन तुल्यौ स्तः अजजबवर्ग अद्रद्रबवर्गयोरंतरस्य द्वयो
रंकसंज्ञार्हयोरंतररूपं अजजबघातद्विगुणअद्रद्रबघातद्विगुणयोरंतरं द्वयोर्मध्ययोरंतररूपं इयं
संमानं भविष्यति इदमशुद्धं इष्टमस्मात्समीचीनं ७७ क्षेत्रं प्रथममध्यां
तररेखायां एकैव रेखा मिलति या तस्याः प्रथमस्वरूपं करोति यद्येवं न भवति तदा अब रेखायां बज
बद्र रेखे संलग्ने अबस्य प्रथमस्वरूपं कृतं तदा अजजबवर्गयोः अद्रद्रबवर्गयोश्चांतरं द्वयोरंतर
रूपं अद्रजबघातद्विगुण अद्रद्रबघातद्विगुणः अनयोरंतरस्य द्वयोरंकसंज्ञार्हयोरंतररूपस्य स
मानत्वमशुद्धं इष्टं समीचीनं क्षेत्रं च पूर्ववत् ७८ क्षेत्रं द्वितीयमध्यांतररेखायां एकैव रे
खा मिलिष्यति या तस्याः पूर्वस्वरूपं करिष्यति यद्येवं न भवति तदा कल्पितं अबरेखायां बज बद्र रेखे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मिलिते अस्याः पूर्वस्वरूपं कुरुतः पुनर्हरेखा अंकसंज्ञार्हा कल्पिता अस्यां अजअवयोर्वर्गयोगह
कक्षेत्रं कार्यं अववर्गतुल्यं हवक्षेत्रं च कार्यं शेषं तकक्षेत्रं अजजवघा
तद्विगुणतुल्यमवशिष्यति द्वयोर्वर्गयोगो मध्यक्षेत्रतुल्योस्ति द्विगु
णघातश्च प्रथममध्यक्षेत्राद्विन्नः मध्यक्षेत्र तुल्योस्ति तदा हककव
रेखे मिथो भिन्ने भविष्यतः अनयोर्वर्गौ अंकसंज्ञार्हौ भविष्यतः तस्मा
त् हवं अंतरेखा भविष्यति पुनरपि हरेखोपरि अहदववर्गयोगहलक्षेत्रं कार्यं न स्यात् तल
क्षेत्रं अदहवघात द्विगुणतुल्यं भविष्यति हलरेखा लवरेखा लवरेखा वर्गौ केवल अंकसंज्ञार्हौ
भविष्यतः हवं अंतररेखास्ति तस्मात् हबेरेखयावकरेखावलेरेखे संलग्ने आभ्यां अंतररे
खा प्रथमरूपा कृते स्पष्टं अस्माद्दिष्टं समीचीनं ७९ क्षेत्रं न्यूनरेखायामपि एकैव रेखा ल
गति यातस्याः पूर्वस्वरूपं करोति यद्येवं न स्यात् यथा अवरेखायां वजवदरेखे संलग्ने पूर्व
स्वरूपं कुरुतः विचारः क्षेत्रं च पूर्ववत् ८० क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हयुक्तमध्यरेखायां एकैव रे
खा लगति यास्याः पूर्वस्वरूपं करोति यद्येवं न स्यात् अवरेखायां वजरेखा वदरेखे संलग्ने आ
भ्यां पूर्वस्वरूपं च कृतं अस्य विचारः क्षेत्रं च पूर्ववद्बोध्यं ८१ क्षेत्रम् मध्ययोगमध्यरेखाया
मपि एकैव रेखा लगति यास्याः पूर्वस्वरूपं करोति अवरेखयावजवदरेखे संलग्ने पूर्वरूपं कु
रुतः विचारः क्षेत्रं च पूर्ववत् अथ शेषक्षेत्राणां परिभाषोच्यते यदि अंतरेखायाएकारेखा
मिलिति पूर्वस्वरूपं च करोति तत्र संपूर्णरेखा वर्गः लग्नरेखावर्गसंपूर्णरेखा मिलितान्यरे
खावर्गयोगेन तुल्यो भवति संपूर्णरेखा अंकसंज्ञार्हरेखा चेद्भवति तदा अंतररेखा प्रथमां
तररेखा भवति यदि लग्नरेखा अंकसंज्ञार्हा भवति तदेयं द्वितीयांतररेखा भविष्यति यद्य

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

घनयोः कपि अंकसंज्ञार्हा न भवति तदा द्वितीयांतररेखा भविष्यति पुनः संपूर्णरेखावर्गः लग्नरे
खावर्गसंपूर्णरेखाभिन्नो रेखावर्गयोगेन तुल्यो भवति संपूर्णरेखा च अंकसंज्ञार्हा भवति तदेयं च
तुर्थी अंतररेखा स्यात् यदि लग्नरेखा अंकसंज्ञार्हा भवति तदा पंचमी अंतररेखा भवति यदि का
प्यंकसंज्ञार्हा न भवति तदा षष्ठी अंतररेखा भवति इति परिभाषा ८२ क्षेत्रम् प्रथमांतररेखा
स्यादनमिष्टं प्रथमं इष्टरेखा अंकसंज्ञार्हा अः कल्पिता तान्मिलिता वजरेखा कल्पिता दहदकैव
र्गराश्यंकौ तथा कल्पौ यथा नयोरंतरं रुहं वर्गो न भवति पुनर्व जवर्ग जबवर्गयोर्निष्पत्तिः दह
रुह निष्पत्तितुल्या कल्पिता तस्मात् बवं प्रथमांतररेखा भविष्यति
कुतः वजरेखा अंकसंज्ञार्हास्ति जवरेखा वजरेखया केवलवर्गमि
लितास्ति अस्या वर्गोऽकसंज्ञार्होऽस्ति इयं जवरेखा वजरेखातो भिन्नास्ति
पुनर्वजवर्गस्य जववर्गेणांतरं तवर्गः कल्पितः तस्मात् वजवर्गस्य तव
र्गेण निष्पत्तिः दहदरु वर्गराश्योर्निष्पत्तितुल्योऽस्ति तस्मात् तं वजेन मिलितं भविष्यति वज
ववर्ग तवर्गयोगतुल्यो भविष्यति ८३ क्षेत्रं तत्र द्वितीयांतररेखा स्यादनमिष्टं तत्रेष्टांकसंज्ञा
र्हा रेखा अंकल्या जंवरेखा एतन्मिलिता द्वावंकौ पूर्ववत् कल्प्यौ पुनः जबवर्ग जववर्गयोर्निष्प
त्तिः रुहद हनिष्पत्तितुल्या कल्पिता ववं द्वितीयांतररेखा भविष्यति कुतः जवस्य अंकसंज्ञार्ह
त्वात् जवं केवलवर्गांकसंज्ञार्हरेखास्ति जववर्गः जववर्ग तवर्गयोगतुल्योऽस्ति क्षेत्रं च पूर्व
वत् ८४ क्षेत्रं तत्र तृतीयांतररेखा स्यादनमिष्टं प्रथमांकसंज्ञार्हरेखा अकल्पिता द्वौ वर्गरा
श्यंकौ रुवं रुतौ कल्पितौ यथा तवं अंतरवर्गो न भवति हं अन्योऽको ऽ वर्गराशिस्तथा कल्प्यः
यथा तस्य निष्पत्तिः वर्गद्वयनिष्पत्तितुल्या न भवति पुनः अवर्गजववर्गयोर्निष्पत्तिः ह

झवयोर्निष्पत्तितुल्या कल्प्या पुनः वजवर्गदजवर्गयोर्निष्पत्तिः झवनवनिष्प
त्तितुल्या कल्प्या तस्मात् वदं तृतीयांतररेखा भविष्यति कुतः वजजदौ कवर्ग
अंकसंज्ञौ हि स्तः आदिमौ स्तः वजवर्गः जदवर्गवर्जमिलितकवर्गतुल्योऽस्ति य
तः अनयोर्वर्गौ झव झत निष्पन्नौ स्तः ८५ क्षेत्रं तत्र चतुर्थी अंतररेखा स्याद्
नमिष्टं अत्रोपरितनप्रकारवत् परं द्वौ वर्गराशी दझ झहौ तथा कल्प्यौ यथैतनयोर्योगः दह
वर्गराशिर्न भवति वजवर्गः जववर्गवर्जं भिन्नवर्गतुल्यो भवीष्यति कुतः वजवर्गतवर्गयो
र्निष्पत्तिर्दह दझयोर्निष्पत्तितुल्यास्ति क्षेत्रं च पूर्ववत् ८६ क्षेत्रं तत्र पंचमांतररेखा स्याद् नमि
ष्टं प्रकारः पूर्वोक्तवत् परंतु दझ झहौ वर्गराशी तथा कल्प्यौ यथैतयोर्योगो दहवर्गो न भवति
क्षेत्रं पूर्ववत् ८७ क्षेत्रं तत्र षष्ठी अंतररेखा स्याद् नमिष्टं प्रकारः पूर्ववत् परं दह झहौ वर्ग
राश्यंकौ तथा कल्प्यौ यथैतयोर्योगो वर्गराशिर्न भवति क्षेत्रं च पूर्ववद्बोध्यं ८८ क्षेत्रं क्षेत्रस्यैको
भुजः अंकसंज्ञो हि भवति द्वितीयो भुजः प्रथमांतररेखा भवति यस्या रेखायाः वर्गः ए
तत् क्षेत्रतुल्यो भवति सांतररेखा भविष्यति यथा वझ क्षेत्रं कल्पितं अकसंज्ञा हि रेखा अ
वं कल्पिता अंतररेखा अजं अझरेखया जझरेखा तथा योज्या यथा प्रथमरूपा भवति पुनर्व
जक्षेत्रं संपूर्णं कार्यं पुनर्झजरेखा दचिह्ने अर्द्धिता कार्या पुनरजरेखाखंडोपरि अदवर्गतुल्य
झजवर्गस्य चतुर्थांशस्तथा कार्यो यथा शेषखंडक्षेत्रं वर्गतुल्यमशिष्यति तस्मात् अजरेखा
याः हचिह्ने विभागो भविष्यति पुनः अहरेखा दजरेखानिष्पत्तिः दजरेखा जहरेखानिष्प
त्तितुल्या भविष्यति अहं च खंडद्वयमध्ये लघुखंडमस्ति तस्मात् जहं जदात् लघु भविष्यति ज
दं च अहात् लघु भविष्यति पुनर्हचिह्नात् दचिह्नाभ्यां हकरेखा दतरेखा अवरेखा समानांतरे का

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

र्यं पुनः समंसमकोणसमचतुर्भुजं वहक्षेत्रतुल्यं कार्यं अस्यकर्णो सनंसमकोणसमचतुर्भुजं हल
क्षेत्रं कार्यं पुनः खगक्षेत्रस्यरेखाः पूर्णाः कार्या तदासमसमकोणसमचतुर्भुजस्यनिष्पत्तिः खफ
क्षेत्रेणतथास्ति यथाखफक्षेत्रस्यनिष्पत्तिः सनसमकोणसमचतुर्भुजेनास्ति कुतः यतएत
तद्वयंगससफनिष्पत्तौ आस्ति तदा खफक्षेत्रं द्वयोः समकोणसमचतुर्भुजयोर्मध्ये एकनि
ष्पत्तौभविष्यति तदा वहक्षेत्रंहलक्षेत्रस्यमध्येपि खफक्षेत्रमेक निष्पत्तौभविष्यति दल
क्षेत्रं वहक्षेत्रहलक्षेत्रस्यमैध्येप्येकनिष्पत्तावासीत् तस्मात् दलक्षेत्रं खफक्षेत्रे समानेभ
विष्यतः पुनर्दवक्षेत्रंवरगक्षेत्रेणसमानंभविष्यति तस्मात् जवक्षेत्रंनसशक्षेत्रससनसम
कोणसमचतुर्भुजयोगेनसमानंभविष्यति पुनर्वझशेषंक्षेत्रनससमकोणसमचतुर्भुजेन
समानमनशिष्टं भविष्यति अस्यभुजः फगोस्तित
स्मात् फगमंतररेखाभविष्यति अस्योपपत्तिःअ
जेझवर्गस्यअजमिलितरेखावर्गस्यचयोगेनस
मानोस्ति तस्मात् यदियद्दवर्गतुल्यजझवर्गस्यचतुर्थांशः अजरेखाखंडे तथाकार्यं यथाशे
षंखंडक्षेत्रंवर्गतुल्यमवशिष्यति तदाअजरेखायाः हचिह्ने मिलितेद्वेखंडेभविष्यतः अहह
जेमिलितेजाते अजरेखाचांकसंज्ञाहास्ति तस्मात् वहक्षेत्रतुल्यंसमसमकोणसमचतुर्भु
जं हलक्षेत्रतुल्यंसनसनसमकोणसमचतुर्भुजअंकसंज्ञौहे भविष्यतः तस्मात् गसरेखास
फरेखयोर्वर्गौअंकसंज्ञाहै भविष्यतः अझरेखाअजरेखातोभिन्नास्ति तस्मात् दजरेख
यामिलितापिमिलितअहरेखाअजरेखायाभिन्नाभविष्यति तस्मात् दलक्षेत्रतुल्यं खफ
क्षेत्रं वहक्षेत्रतुल्यसमसमकोणसमचतुर्भुजाद्भिन्नंभविष्यति दवक्षेत्रतुल्यंखफक्षेत्रं वह

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्षेत्रतुल्यसमसमकोणचतुर्भुजात् भिन्नं भविष्यति तस्मात् गसरेखासफरेखे मिथः भिन्ने भविष्यतः फ
गच अंतररेखा भविष्यति एवं यस्याः रेखायाः वर्गो वरुक्षेत्रेण तुल्यो भवेत् सैवांतररेखा भविष्यति ॥
८८ क्षेत्रे यदि क्षेत्रस्यैको भुजोंऽकसंज्ञो भवति द्वितीयभुजोंऽतररेखा भवति तदा यस्या रेखाया वर्गो
अनेन क्षेत्रेण तुल्यो भवति सा प्रथममध्यांतररेखा भवति अस्य प्रकारः क्षेत्रे पूर्ववत् परं च हव क्षेत्रतु
ल्यं सम समकोण समचतुर्भुजं हल क्षेत्रतुल्यं सन समकोण समचतुर्भुजं चैतद्द्वयं मिलितमध्यक्षेत्रं भ
विष्यति कुतः अहहजयोर्मिलितरेखात्वात् पुनर्दल क्षेत्रतुल्यं खफक्षेत्रं तुल्यं सम समकोणसमचतुर्भु
जं अंकसंज्ञं भविष्यति तस्मात् गसरेखा सफरेखा चैते मध्यरेखे भविष्यतः अनयोर्वर्गौ मिलितौ भ
विष्यतः एतौ भुजौ अंकसंज्ञौ क्षेत्रस्य भविष्यतः तस्मात् फगरेखा अस्याः वर्गः वरुक्षेत्रतुल्यो
ऽस्ति सा प्रथमामध्यांतररेखा भविष्यति ८९ क्षेत्रं यस्य क्षेत्रस्यैक भुजोंऽकसंज्ञो भवति द्वितीयभु
जस्तृतीयांतररेखा भवति तदा यस्याः रेखायाः वर्गो एतत् क्षेत्रतुल्यो भवति सा द्वितीयमध्या
न्तररेखा भवति प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् परं च हव क्षेत्रतुल्यं सम कोण समचतुर्भुजं हल क्षेत्रतुल्यं
सन समकोण समचतुर्भुजं चैते मिलिते मध्यक्षेत्रे भविष्यतः कुतः यतः अहहजौ मिलितौ रेखे
स्तः रुलं दल क्षेत्रतुल्यमपि खफ क्षेत्रं मध्यक्षेत्रं पूर्वक्षेत्राभ्यां भिन्नं भविष्यति तस्मात् गसरेखा फ
रेखे मध्यरेखे केवल वर्गमिलिते भविष्यतः एते च मध्यक्षेत्रस्य भुजौ भविष्यतः तस्मात् फगरेखा
वर्गः वरुक्षेत्रतुल्योऽस्ति सा च द्वितीयमध्यांतररेखा भविष्यति ९० क्षेत्रे यस्यैको भुजोऽंकसंज्ञो
हो भवति द्वितीयभुजः चतुर्थांतररेखा भवति तदा यस्याः रेखायाः वर्गो एतत् क्षेत्रतुल्यो भव
ति सैवान्यूनरेखा भविष्यति अस्य प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् परं च अहहजरेखे अपि च हव क्षेत्र
तुहल क्षेत्रतुल्यो भवति सम क्षेत्र सन क्षेत्रे भिन्ने भविष्यतः अनयोर्योगो अंकसंज्ञो भवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ष्यति पुनः कलक्षेत्रतुल्यं द्विगुणखफक्षेत्रं मध्यो भविष्यति तस्मात् गसकफौ भिन्नवर्गौ भविष्य
तः अनयोर्वर्गयोगः अंकसंज्ञार्हो भविष्यति अनयोर्द्विगुणोघातः मध्यो भविष्यति तस्मात् फग
रेखावर्गः वकक्षेत्रतुल्यः न्यूनरेखा भविष्यति ०।२ क्षेत्रं यस्य क्षेत्रस्यैको भुजः अंकसंज्ञार्हो भव
ति द्वितीयश्च पंचमी अंतररेखा भवति पुनर्यद्रेखावर्गः एतत् क्षेत्रतुल्यो भवति सा अंकसंज्ञार्हयुक्त
मध्यरेखा भवति प्रकारः क्षेत्रं च उपतनक्षेत्रवत् परं च अहहजरेखे अपि च हवक्षेत्र हलक्षेत्रतु
ल्ये समक्षेत्रसनक्षेत्रे भिन्ने भविष्यतः अनयोर्योगो मध्यो भविष्यति कलक्षेत्रतुल्यं द्विगुणखफक्षे
त्रं अंकसंज्ञार्हं भविष्यति तस्मात् गफकसफौ भिन्नवर्गौ भविष्यतः अनयोर्वर्गयोगो मध्यो भवि
ष्यति ०।३ क्षेत्रं यस्यैकभुजो अंकसंज्ञार्हो भवति द्वितीयश्च षष्ठी अंतररेखा भवति तत्र यस्या रेखा
या वर्गो एतत् क्षेत्रतुल्यो भवति सा मध्ययुक्त मध्यरेखा भवति क्षेत्रं प्रकारश्च पूर्ववत् परं चा
त्र अहहजरेखे हवहलक्षेत्रतुल्ये समक्षेत्रतुल्ये समक्षेत्रसनक्षेत्रे च भिन्नो भविष्यतः अनयोर्यो
गो मध्यो भविष्यति पुनः कलक्षेत्रतुल्य द्विगुणखफक्षेत्रं मध्यो भविष्यति प्रथममध्याद्भिन्नो भ
विष्यति तस्मात् गससफौ भिन्नवर्गौ भविष्यतः अनयोर्वर्गयोगो मध्यो भविष्यति अनयोर्द्वि
गुणोघातश्च मध्यो भविष्यति प्रथममध्याद्भिन्नो भवति तस्मात् फगरेखावर्गो वकक्षेत्रतुल्यो
ऽस्ति सा मध्यायुक्त मध्या भविष्यति इदमेवेष्टं ०।४ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखायां अंतररेखावर्गतुल्यं
क्षेत्रं कार्यं तद्देशन्नो द्वितीयभुजः प्रथमांतररेखा भविष्यति यथांतररेखा अवंकस्याद्यांतर
रेखा अनयामिलित्वा प्रथमरूपं करोति सा वजरेखा कल्पिता अंकसंज्ञार्हरेखा च दहं कल्पि
ता पुनर्दहरेखायां अजवर्गतुल्यं दनक्षेत्रं कार्यं वजवर्गतुल्यं वनक्षेत्रं कार्यं तस्मात् तकक्षेत्रं
द्विगुणं अजजवघातसमानं भविष्यति पुनर्वकरेखा कचिह्नेऽर्द्धिता कार्या पुनः कलरेखा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

दहरेखायाः समानांतराकार्या अजजववर्गौ अंकसंज्ञार्हौ स्तः ततः दलक्षेत्रनऊक्षेत्रे दमरेखाम
ऊरेखेपि मिलितांकसंज्ञार्हे भविष्यतः तस्मात् दऊरेखा संपूर्णांकसंज्ञार्हा भविष्यति अजज
वघातो मध्यक्षेत्रतुल्योस्ति तदा ऊलक्षेत्र ऊतक्षेत्रे पि मध्यक्षेत्रे भविष्यति ऊववर्गो ध्यंकसंज्ञार्हो
भविष्यति दहरेखायाः दऊरेखायाः भिन्नो भविष्यति पुनरजजवघातः अजवर्गः वजर्गमध्ये ए
क निष्पन्नावस्ति तस्मात् ऊलक्षेत्रं दनक्षेत्रनऊक्षेत्रमध्ये एकं निष्पन्नो भविष्यति पुनर्दमऊक
निष्पत्तिः ऊकरेखा ऊमरेखा निष्पत्तितुल्यास्ति यदि ऊकवर्गतुल्य ऊववर्गचतुर्थांशः तुल्यंक्षेत्रं
दऊरेखा खंडे तथा कार्यं यथा शेषखेउक्षेत्रं वर्गरूपं भवति दऊरेखायाश्चिह्नौ मिलितेद्वे खं
डे भविष्यतः पुनर्दऊरेखावर्गः ऊवरेखावर्गस्य दऊरेखामिलितरेखा मिलितरेखावर्गस्य च
योगेन तुल्यो भविष्यति अस्माद् एषसमीचीनं ८५ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखायां प्रथममध्यांत
ररेखावर्गतुल्यं क्षेत्रं कार्यं तदोत्पन्नो भुजः द्वितीयांतररेखा भविष्य
ति प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् परं परं च दनक्षेत्र नऊक्षेत्रे मध्यमिलिते
भविष्यतः तस्मात् हऊक्षेत्रं मध्यो भविष्यति दऊरेखायाः केवलवर्गां
कसंज्ञार्हो भविष्यति पुनरूनक्षेत्रतुल्यं द्विगुणा अजजवघातः अंकसं
ज्ञार्हो भविष्यति तस्मात् ऊवरेखा अंकसंज्ञार्हा भविष्यति ऊदरेखावर्गः ऊवरेखावर्गस्य क
दरेखामिलितरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भविष्यति कुतः दमऊयोर्मिलितत्वात् तस्मा
त् दवरेखा द्वितीयांतररेखा भविष्यति ८६ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखा परिद्वितीयमध्यांतररेखा
वर्गतुल्यं क्षेत्रं कार्यं तदोत्पन्नभुजः तृतीयांतररेखा भविष्यति अस्य प्रकारः क्षेत्रं च पू
र्ववत् परं हऊक्षेत्रमपि मध्यं भविष्यति कुतः दननकयोर्मध्यमिलितत्वात् दजवर्गः केव

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लमंकसंज्ञार्होऽस्ति तऌक्षेत्रमपि मध्योऽस्ति प्रथममध्याद्भिन्नोऽस्ति कुतः अजवजयोर्भिन्नत्वात् तस्मात्
ऌवरेखापि केवलवर्गांकसंज्ञार्हा भविष्यति दऌ द्विन्नो भविष्यति दऌवर्गः ऌववर्गस्य दऌमिलित
रेखावर्गयोगेन तुल्यो भविष्यति कुतः दमसऌयोर्मिलितत्वात् तस्मात् दवं तृतीयांतररेखा भविष्य
ति ९७ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखायां न्यूनरेखावर्गतुल्यं क्षेत्रं कार्यं तत्रोत्पन्नभुजस्य चतुर्थी अंतररेखा
भविष्यति अस्य प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् अजवजवर्गयोर्भिन्नत्वेन दनक्षेत्रं नऌक्षेत्रे भिन्ने भविष्यति
दमरेखा मऌरेखे अपि भिन्ने भविष्यतः द्वयोर्योगस्यांकसंज्ञार्हत्वेन दऌक्षेत्रमपि अंकसंज्ञार्हं भ
भविष्यति दऌरेखा च अंकसंज्ञार्हा भविष्यति द्विगुणअजजवघातस्य मध्यभावित्वेन तऌक्षेत्रम
पि मध्यं भविष्यति वऌरेखापि केवलअंकसंज्ञार्हास्ति दऌवर्गः वऌवर्गस्य दऌभिन्नरेखावर्गस्य
च योगेन तुल्योऽस्ति कुतः दमसऌयोर्भिन्नत्वात् तस्मात् दवं चतुर्थी अंतररेखा भविष्यति ९८
क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हरेखायां अंकसंज्ञार्हरेखायुक्तमध्यरेखावर्गतुल्यं क्षेत्रं कार्यं तत्रोत्पन्नभु
जः पंचमी अंतररेखा भविष्यति प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् परं अजवजवर्गयोर्भिन्नत्वेन दनक्षे
त्रं भिन्ने भविष्यतः दमसऌरेखापि भिन्ना भविष्यति द्वयोर्वर्गयोर्योगस्य मध्यभावित्वेन दऌं
केवलवर्गसंज्ञार्हं भविष्यति द्विगुणअजवजघातस्य अंकसंज्ञार्हभावित्वेन ऌवरेखा अंक
संज्ञार्हा भविष्यति तस्मात् दऌरेखावर्गः ऌवरेखावर्गस्य दऌरेखाभिन्नरेखावर्गस्य च योगेन
तुल्यो भविष्यति दमसऌयोर्भिन्नत्वात् दवरेखा पंचमी अंतररेखा भविष्यति ९९ क्षेत्रं अंक
संज्ञार्हरेखायां मध्ययुक्तमध्यरेखावर्गतुल्यं क्षेत्रं कार्यं तत्रोत्पन्नद्विभुजः षष्ठी अंतररे
खा भविष्यति प्रकारः क्षेत्रं पूर्ववत् परं च अजवजवर्गयोर्भिन्नभावित्वेन दनक्षेत्रं नऌक्षेत्रे
भिन्ने भविष्यतः दमसऌरेखापि भिन्ना भविष्यति द्वयोर्वर्गयोर्योगस्य मध्यक्षेत्रभावित्वे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न तथा द्विगुणा अजवजघातस्य च मध्यभावित्वेन च प्रथममध्याद्भिन्नत्वेन दझझवरेखे केवलवर्गांक
संज्ञार्हे भविष्यतः भिन्ने च भविष्यतः केवलवर्गौ अंकसंज्ञार्हौ भविष्यतः दझवर्गः झववर्गस्य द
झभिन्नरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भविष्यति दमम झयोर्भिन्नत्वात् तस्मात् दवं षष्ठी अंत
ररेखा भविष्यति इदमेवेष्टं १०० क्षेत्रं अंतररेखामिलितरेखा तादृश्येवांतररेखा भवति य
था अजं अंतररेखा कल्पिता दझं मिलितरेखा तथा कल्प्या पुनः अजरेखायां अंवरेखा तथा यु
युक्ता कार्या यथा पूर्वरूपं करोति पुनर्दझरेखा झहरेखा निष्पत्तिः अजजवनिष्पत्तितुल्या क
ल्प्या यदि अववर्गः वजवर्ग अवमिलित अथवा भिन्नरेखावर्गतुल्यो भवति तदा दहरेखा झहरेखे
तादृशे स्तः पुनरपि प्रत्येकं अववजौ प्रत्येकं दहझहाभ्यां मिलितत्वेन प्रत्येकं अंक
संज्ञार्हौ भवति वा वर्गांकसंज्ञार्हौ भवति तदा द्वितीयरेखापि तथैव भविष्यति त
स्मात् अअंयांतररेखा भवति दझमपि तथैवांतररेखा भविष्यति १०१ क्षेत्रं
मध्यांतररेखया मिलिता रेखा भवति सा मध्यांतररेखा सदृश्येव भवति यथा अजं प्रथ
ममध्यांतररेखा वा द्वितीयमध्यांतररेखा कल्पिता तद्रेखा मिलिता दझरेखा कल्पिता पु
नः अजरेखया लग्ना जवरेखा तथा कल्प्या यथा सा अजरेखां पूर्वरूपां करोति दझहयोर्नि
ष्पत्तिः अजजवनिष्पत्तितुल्यास्ति प्रत्येकं अअजवौ दहहझाभ्यां मध्यमिलितौ स्तः यादृशो
मध्यसजातीयोस्ति तथैव प्रत्येकं अववजयोर्मध्योस्ति अववजौ भिन्नौ स्तः तस्मात् दहह
झावपि भिन्नौ भवेतां अववर्गनिष्पत्तिः अववजघातेन तथास्ति यथा दहवर्गनिष्पत्तिः दहह
झघातेनास्ति अववर्गदहवर्गयोर्निष्पत्तिः अववजघातदहझहघातनिष्पत्त्या समानास्ति
अववर्गदहवर्गौ मिलितौ स्तः तस्मात् अववजघातदहहझघातावपि मिलितौ भविष्यतः

यदि अबवजघातोंकसंज्ञाहीभवति तदादहहरुघातोपि अंकसंज्ञाहीभविष्यति यदि अबव
जघातोमध्योभवति तदा दहहरुघातोपिमध्योभविष्यति द्वयोर्मध्यांतररेखा योर्मध्यांतररे
खा अअंयथाभवति तथैवमध्यांतरंदरुमपिभविष्यति क्षेत्रं च पूर्ववत् १०२ क्षेत्रे न्यून
रेखया मिलितारेखान्यूनाभवति यथा अन्यूनरेखाकल्पिता तन्मिलितारेखावकल्पिता
अनयोवर्गतुल्यक्षेत्रेयद् अंकसंज्ञार्हरेखायांकार्ये अवर्गतुल्यंक्षेत्रंजदरेखायां यत् तद्धि ती
योभुजः जहंचतुर्थीअंतररेखाभवति ववर्गतुल्यंक्षेत्रं यदरेखायांयत्कृतं
तद्दुसन्नोजरुभुजः जह मिलितोस्ति तस्मात् जरुमपिचतुर्थीअंतररेखाभ
वति तस्मात् यद्रेखावर्गः दरुक्षेत्रतुल्योभवति सावरेखाभवतिइयंन्यून
रेखाभविष्यति १०३ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हयुक्तमध्यरेखया मिलितारेखाभवति सापि अंक
संज्ञार्हयुक्तमध्यरेखाभवेत् अस्यप्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् १०४ क्षेत्रं मध्ययुक्तमध्यरे
खयायामिलितारेखाभवति सापिमध्ययुक्तमध्यरेखाभवति प्रकारः क्षेत्रं च पूर्वव
त् १०५ क्षेत्रं अंकसंज्ञार्हक्षेत्रस्यमध्यक्षेत्रेणांतरंतरमस्ति तत्तुल्योयस्यारेखायावर्गोभव
ति सारेखा अंतररेखावान्यूनरेखाभविष्यति यथा अंकसंज्ञार्हक्षेत्रं अंवंकल्पितंमध्यक्षेत्रं
अदंकल्पितं अंकसंज्ञार्हक्षेत्रस्यमध्यक्षेत्रेणांतरं जवक्षेत्रंकल्पितं पुनर्हरुअंकसंज्ञार्ह
रेखाकल्पिता अस्यां अवक्षेत्रतुल्यंरुकक्षेत्रं कार्यंतस्यांमेव अदक्षेत्रतुल्यंरुवक्षेत्रं कार्यं त
स्मात् हकरेखा अंकसंज्ञार्हाभविष्यति हवरेखा चकेवलवर्गोकसंज्ञाहीभविष्यति यदि
हकरेखावर्गः हवरेखावर्गस्य हकरेखामिलितरेखावर्गस्यचयो
गेनतुल्योभवति तदावकंप्रथमांतरेखाभविष्यति यद्रेखावर्गः त
कक्षेत्रतुल्यंजवक्षेत्रसमानोभवति सा अंतररेखाभवति यदि हकरे

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

रेखावर्गः हवरेखावर्गस्य हकैरेखा भिन्नरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति तदा वकोरेखाच

तुर्थी अंतररेखा भवीष्यति पुनः तकक्षेत्रतुल्य जवक्षेत्र समानो यद्रेखावर्गो भवति सान्यू

नरेखा भविष्यति सान्यूनरेखा भविष्यति १०६ क्षेत्रं मध्यक्षेत्रस्य अंकसंज्ञार्हक्षेत्रेणां

तरतुल्यो यद्रेखावर्गो भवति सा प्रथममध्यांतरेरेखा भविष्यति वा अंकसंज्ञार्हयुक्त म

ध्यैरेखा भविष्यति प्रकारः क्षेत्रं च पूर्ववत् परत्वत्र अवं मध्यक्षेत्रं भविष्यति हकेरेखा के

वलवर्गांक संज्ञार्हा भविष्यति हवरेखा चांकसंज्ञार्हा भविष्यति वकेरेखा द्वितीयांतर

रेखा वा पंचमी अंतररेखा भविष्यति जवक्षेत्रतुल्यो यद्रेखावर्गो भवति सा प्रथममध्यां

तरेरेखा भविष्यति वा अंकसंज्ञार्हयुक्त मध्यरेखा भविष्यति १०७ क्षेत्रं मध्यक्षेत्रतद्वि

मध्यक्षेत्रांतरतुल्यो यद्रेखावर्गो भवति सा द्वितीयमध्यांतरेरेखा वा मध्ययुक्त मध्यां

तरेरेखा भविष्यति प्रकारः क्षेत्रं पूर्ववत् परत्वत्र हवरेखा हकरेखे भिन्नरेखे मिथो भ

विष्यतः अनयोः केवलवर्गौ अंकसंज्ञार्हौ भविष्यतः वकं तृतीयांतररेखा वा षष्ठी भ

विष्यति यदा हकरेखावर्गः हवरेखावर्ग हकमिलितरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो

भविष्यति पुनः से ववकरेखा षष्ठी अंतरेरेखा षष्ठी अंतररेखा तदा भविष्यति

यदा हकरेखावर्गः हवरेखावर्गस्य हक भिन्नरेखावर्गस्य च योगेन तुल्यो भवति तस्मा

त् यद्रेखावर्गो जवक्षेत्रतुल्यो भवति सा द्वितीयमध्यांतरेरेखा वा मध्ययुक्त मध्यरेखा

भविष्यति १०८ क्षेत्रं अंतररेखा योगरेखा योगरेखा न भवति यदि भवति तदा क

ल्पितं अरेखा अंतररेखा भवति योगरेखा पिवजं अंकसंज्ञार्ह रेरेखा कल्पिता अ

रेखावर्गतुल्यं क्षेत्रं वजरेखायां दजक्षेत्रं कार्यं तदोत्पन्नो वदभुजः प्रथमयोगरेखा

भविष्यति कुतः अरेखायाः योगरेखात्वात् स एवोत्पन्नो वदभुजः प्रथमांतरे

रवाभविष्यति यत अरेखा अंतररेखास्ति तदा कल्पितं वदरेखास्ति तदा कल्पितं वदरेखा
याऽस्थितेऽन्योन्यखंडजातेवऽमहन्तखंडकल्पितं इदं वऽअंकसंज्ञाहरेखाभविष्यति ऽदं केव
लवर्गांकसंज्ञाहरेखाभविष्यति वहरेखयाहहरेखासंलग्नातथाकल्प्या यथा वदरेखा पूर्वरू
पांकरोति तस्मात् वहरेखा अंकज्ञाहरेखाभविष्यति हदरेखाकेवल
वर्गांकसंज्ञाहोस्ति शखंऽहरेखा अंकसंज्ञा अंकसंज्ञाहोभविष्यति त
स्मात् ऽहरेखाऽदरेखा या वादहरेखयासह केवलवर्गांकसंज्ञाहभ
विष्यति तस्मात् हरेखा वादऽरेखा अंतररेखा भविष्यति अस्याः ए
वदहरेखाया वदऽरेखाया वर्गः अंकसंज्ञाहः आसीत् इहम शुद्धं अस्मद्दिष्टसमीचीनं
१०९ क्षेत्रं मध्यरेखातः कररागीरूपा रेखा वह्यः उत्पत्स्यंति तासां मध्ये का द्वितीयोत्प
न्नाप्रथमानुकारा न भवति यथा अवरेखा अंकसंज्ञाहा कल्पिता अस्या अजरेखालंब
रूपा कल्पिता अजं अऽमध्यरेखा कल्पिता पुनरहक्षेत्रं पूर्णं कार्यं इदं अहक्षेत्रं मध्यक्षे
त्रं न भविष्यति कुतः मध्यक्षेत्रतुल्यं अवरेखायां यदि क्रियते तदोत्पन्नभुजवर्गः अंकसंज्ञ
हो भवति अहक्षेत्रोत्पन्नं भुजश्च मध्यरेखास्ति पुनः जदरेखावर्गः अहक्षेत्रतुल्योस्तीति क
ल्पितं इयं जदरेखा अजरेखासदृशी न भविष्यति पुनर्दहक्षेत्रं पूर्णं कार्यं इदं दऽक्षेत्र अहक्षे
त्रं सदृशं न भविष्यति कुतः अहक्षेत्रस्योत्पन्नभुजो मध्योस्ति इदं क्षेत्रस्योत्पन्नभुजो जदम
स्ति पुनर्दहक्षेत्रतुल्यो मदरेखावर्गो भवति सापि जदसदृशी न भविष्यति अजरेखासदृशी
अपि न भविष्यति परं पूर्वानुकाराः न भवंत्युः श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंहस्याज्ञ
या अद्य श्रीमत्सम्राट् जगन्नाथइति समभिधानेन

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अनेनैव प्रकारेण अवं तद्रेखातः जफरेखातुल्यं पृथक् क्रियते क्षेत्राणि च क्रियंते तदा दृश्यो
वद्धोरेखा भविष्यंति परं पूर्वानुकाराः न भवेयुः श्रीमद्राजाधिराजप्रभुवरजयसिंहस्य तुष्टैयि
ऐंद्रश्रीमत्संम्राट् जगन्नाथ इति समभिधारूढितेन भणिते ग्रंथेस्मिन् नाम्नि रेखागणित
इति सुकोणावबोधप्रदातर्यध्यायोध्येत्मोहापहरहविरतिंदिङ्मितः संगतो भूत् १० अथैका
दशोध्यायः अस्मिन् एकचत्वारिंशत्क्षेत्राणि संति यस्य पदैर्घ्यविस्तारःपिं
डस्त्वोपलभ्यते तत् घनक्षेत्रसंज्ञकं भवति इदं क्षेत्रं धरातलेषु संपूर्णं
भवति धरातले शंकुरूपाणि घरणा याये रेखा भवति तन्मूलात् सर्वतो
निःसृता रेखाः यदि मूलयोगेन समकोणमुत्पादयंति तदा सा रेखा धरा
तले लंबो भवति धरातले धरातलं भित्तिवत्संलग्नं यदि भवति तद्योगतो निःसृतरेखाभ्यां यदि स
मकोणो भवति तदा संलग्नं धरातलं लंबवद्भवति ये धरातले उभतो वर्द्धिते यदि न मिलतः
तदा ते समानांतरे भवतः येषां घनक्षेत्राणां धरातलानि सजातीयानि संख्यया समाना
नि क्षेत्रफलेनापि समानानि स्युः तानि समानसजातीयानि भवंति यदि धरातलानां क्षेत्रफ
लानि समानानि न भवंति तदा तानि केवलसजातीयानि भवंति यस्य घनक्षेत्रस्य द्वे धरात
ले त्रिभुजे भवतः त्रीणि धरातलानि समानांतरभुजचतुर्भुजानि भवंति तत् छेदितघनक्षे
त्रं भवति व्यासोपरि सर्वतोऽर्द्धवृत्तभ्रमणेन यद्वृत्तफलमुत्पद्यते तत् गोलक्षेत्रं भवति अनेका
स्य धरातलात् निःसृतानि सूच्यग्रधरातलानि यद्येकत्र मिलंति तत् क्षेत्रं फलकशंकुघन
क्षेत्रं भावति समकोणसमचतुर्भुजक्षेत्रैकभुजभ्रमणेन यत्क्षेत्रं कूपाकारं भवति तत्
समतलमस्तकपरिधिरूपं शंकुघनक्षेत्रं भवति अस्य क्षेत्रस्य स्थिरभुजो लंबो भवति समको

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

णा त्रिभुजक्षेत्रस्य समकोणभुजं स्थिरं कृत्वा त्रिभुजभ्रमणेन यत् क्षेत्रमुत्पाद्यते स शंकुर्भवति

यदि समकोणसंबंधि भुजौ समानौ भवतः तदा शंकुः शिरसि समानकोणो भवति यदि

स्थिरभुजो द्वितीयभुजादधिको भवति तदा शंकुर्न्यूनकोणो भविष्यति यदि स्थिरभुजो

न्यूनो भवति तदा शंकुरधिककोणो भवति अस्य शंकोः स्थिरभुज एव लंबो भवति आदि

धरातलयोगजनितकोणः घनकोणो भवति शंकुक्षेत्रसमतलमस्तकशंकुक्षेत्रयोः स्वस्व

लंबव्यासयोर्निष्पत्तिः समाना यदि भवति तदा ते क्षेत्रे सजातीये भवतः इति परिभाषा प्र

थमक्षेत्रं एकस्याः सरलरेखायाः एकं खंडं धरातले एकं पिंडे भवितुं नार्हति यदि भवति

तदा अवजं सरलरेखा कल्पिता यस्या अवखंडं धरातले वजखंडं पिंडे कल्पितं धरात

ले तु रेखा वर्द्धयितुं शक्यते अवरेखा धरातले एव दचिंदुपर्यंतं वर्द्धिता अवजरेखा

अवदरेखे एकरूपे भवतः इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं द्वितीयं क्षेत्रं ये द्वे सरले

रेखे मिथः संपातं कुरुतः ते एकस्मिन् धरातले भवतः यत्त्रिभुजं तदप्येकस्मिन् धरा

तले भवति यथा अवजदे द्वे रेखे हचिंदौ संपातकारिण्यौ कल्पिते पुनरनयोः रुचि

दौ वचिह्ने कल्पिते रुवरेखा संलग्ना कार्या तस्मात् हरुवत्रिभुजं एकधरातले भविष्य

ति यदि न भवति तदा कस्यापि भुजस्यैकखंडं धरातले भविष्यति द्वितीयं च पिंडे इदम

शुद्धं तेकल्पिते रेखे त्रिभुजधरातले स्तः तस्मात्ते रेखे एकस्मि

न् धरातले जाते इदमेकं २ क्षेत्रं द्वे धरातले यदि मिथः संपा

तं कुरुतः एतयोः संपाते एकैव सरलरेखा भवति यथा अ

वजदमेकं धरातलं हरुवतं द्वितीयं धरातलं अदभुजत्वभु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जयोः संपातः कश्चिह्नेकल्पितः वजभुजहरुभुजयोः संपातः लचिह्ने कल्पितः यदि कचिह्न
संपात लचिह्नसंपातयोः यौरेखा लग्नासा धरातलद्वये प्यकान भवति तदैकस्मिन् धरा
तले कमलरेखा कल्पिता द्वितीयधरातले कनलरेखा कल्पिता एते रेखे सरले स्तः आ
भ्यां स्थानद्वये मिथः संपातः कृतः इदमशुद्धं तस्मात् कलं धरातलद्वये एकैव योऽत्र
रेखा भविष्यति इयं मेव धरातलद्वयस्य संपातयोऽयं रेखास्ति इदं मेवास्माकमिष्टं प्र
कारांतरं कचिह्न लचिह्ने अवजद धरातले स्तः एक धरातलगत।
चिन्हद्वये एकारेखा योजयितुं शक्यते तस्मात् अवजद धरातले कलरे
खा योज्या पुनरपि कचिह्न लचिह्ने हरुवत धरातले स्तः अस्मिन्नपि
धराले चिन्हद्वये कलरेखा संयोजितास्ति द्वयोश्चिह्नयोः सरला एके
वरेखा लगति तस्मात् कलं एकैव रेखा धरातलद्वये भविष्यति ध सेत्रं द्वेरेखे यद्येकचिह्ने संपा
तं कुरुतः संपातचिह्नात् एको लंबः रेखाद्वये भवति तदा यस्मिन् धरातले ते द्वे रेखे स्तः तत्र स
लंबो लंब एव भवति यथा जदहरुरेखे वचिह्ने सतसंपाते कल्पिते अनयोरुपरि अवरेखा लंबः
कल्पितः पुनर्वजं वहं वदं वरुं समानं पृथक्कार्यं पुनरवलंबोपरि वचिह्नं कल्पितं पुनः जवं हवं ग
रुवं दवं रेखाः संयोज्याः तत्र चत्वारि त्रिभुजानि भविष्यंति तेषां भुजाः कोणाश्च मिथः समा
ना भविष्यंति पुनर्जहरेखा दरुरेखा च संयोज्या जवहत्रिभुज दवरुत्रिभुजयोरपि भुजौ कोणौ
मिथः समानौ भविष्यतः वजह त्रिभुजस्य वदरुत्रिभुजस्य च भुजौ कोणौ च मिथः समानौ भ
विष्यतः यस्मिन् धरातले जदहरुरेखे स्तः तस्मिन् तवकरेखा वचिह्नगता कार्या पुनः त
वरेखा कवरेखा च संयोज्या वजतत्रिभुजे वदकत्रिभुजे वचिह्नसंपात सन्मुखकोणयोः सा

म्येन वजतकोणवदककोणयोः साम्येन च वजभुजवद्भुजयोः साम्ये
नापि जतभुजतवभुजौ दकभुजकवभुजयोः समानौ भविष्यतः वजत
त्रिभुजे वदकत्रिभुजे वद्वजभुजयोः समानभवितेन जतभुजदकभु
जयोरपि समानभावित्वेन वदककोणवजतकोणयोः समानभावित्वे
न च वतभुजवकभुजौ समानौ भविष्यतः वकवत्रिभुजे वतवत्रिभु
जे च मिथः भुजयोः साम्येन ववतकोणौ समानौ भविष्यतः तस्मात् ववतकोणववदकोणौ
भविष्यतः अनेनैव प्रकारेणात स्मिन्नेव धरातले वचिह्नगता रेखा कल्पते अवरेखयास्तस्याः
संपातः समकोणो भविष्यति तस्मात् अवरेखा तत्र धरातले लंबो भविष्यति इदमेवेष्टं
५ क्षेत्रं यास्तिस्रो रेखा एकस्मिन् चिह्ने संपातं करिष्यंति तत्संपातचिह्नात् यो लंबः तिस
ृषु रेखासु पतति तदा ता रेखा एकधरातले भविष्यंति यथा वजं वदं वहं रेखा वचिह्ने संपा
तकारिण्यः कल्पिताः अवरेखा तिसृषु रेखासु लंबः कल्पितः यद्येता रेखा एकस्मिन् ध
रातले न भवंति तदा यस्मिन् धरातले वजवहे रेखे स्तः तदन्यत्र धरातले वदरेखा कल्प्या
यस्मिन् धरातले अववदरेखे स्तः यत्र च वजवहरेखे स्तः ते उभे धरातले
मिथः समानांतरे न भवेतां कुतः वचिह्ने मिलितत्वात् तदा वरूरेखाऽन
यो संपातरेखा कल्पिता तस्मात् अवदकोण अवरूकोणौ प्रत्येकं समस
कोणौ भवतः एकं च द्वितीयस्य खंडमस्ति इदमशुद्धं अस्मादिष्टं समीचीनं ६ क्षेत्रं यौ द्वौ
लंबौ एकस्मिन् धरातले भवतः तौ मिथः समानांतरौ भवतः यथा अवं जदं च कार्ये
पुनर्हदाव ववरेखाः संयोज्याः अवदत्रिभुजे वदवत्रिभुजे रुव वद भुजौ समानौ स्तः वहभु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

जयोः संपातः कचिह्नं कल्पितः वजभुजहरुभुजयोः संपातः लचिह्नं कल्पितः यदि कचिह्न
संपात लचिह्नसंपातयोः यो रेखा लग्ना सा धरातलद्वये एका न भवति तदैकस्मिन् धरा
तले कमलरेखा कल्पिता द्वितीयधरातले कनलरेखा कल्पिता एते रेखे सरले स्तः आ
भ्यां स्थानद्वये मिथः संपातः कृतः इदमशुद्धं तस्मात् कलं धरातलद्वये एकैव योज्य
रेखा भविष्यति इयमेव धरातलद्वयस्य संपातयोज्यरेखास्ति इदमेवास्माकमिष्टं प्र
कारांतरं कचिह्नलचिह्ने अवजदधरातले स्तः एकधरातलगत।
चिन्हद्वये एका रेखा योजयितुं शक्यते तस्मात् अवजदधरातले कलरे
खा योज्या पुनरपि कचिह्नलचिह्ने हरुवतधरातले स्तः अस्मिन्नपि
धराले चिन्हद्वये कलरेखा संयोजितास्ति द्वयोश्चिह्नयोः सरला एके
वरेखा लगति तस्मात् कलं एकैव रेखा धरातलद्वये भविष्यति ध सेत्रं द्वे रेखे यद्येकचिह्ने संपा
तं कुरुतः संपातचिह्नात् एको लंबः रेखाद्वये भवति तदा यस्मिन् धरातले ते द्वे रेखे स्तः तत्र स
लं वा लंब एव भवति यथा जदहरुरेखे वचिह्ने लग्नसंपाते कल्पिते अनयोरुपरि अवरेखा लंबः
कल्पितः पुनर्वजं वहं वदं वरुं समानं पृथक्कार्यं पुनरवलं वोपरि वचिह्नं कल्पितं पुनः जवं हवं ग
रुवं दवं रेखाः संयोज्याः तत्र चत्वारि त्रिभुजानि भविष्यंति तेषां भुजाः कोणाश्च मिथः समा
ना भविष्यंति पुनर्जहरेखा दरुरेखा च संयोज्या जवहत्रिभुजदवरुत्रिभुजयोरपि भुजौ कोणौ
मिथः समानौ भविष्यतः वजहत्रिभुजस्य वदरुत्रिभुजस्य च भुजौ कोणौ च मिथः समानौ भ
विष्यतः यस्मिन् धरातले जदहरुरेखे स्तः तस्मिन् तवकरेखा वचिह्नगता कार्या पुनः त
वरेखा कवरेखा च संयोज्या वजतत्रिभुजे वदकत्रिभुजे वचिह्नसंपातसन्मुखकोणयोः सा

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

म्येन वजतकोणवदृककोणयोः साम्येन च वजभुजवदृभुजयोः साम्ये

नापि जतभुजतवभुजौ दृकभुजकवभुजयोः समानौ भविष्यतः वजत

त्रिभुजं वदृकत्रिभुजे वदृवजभुजयोः समानभवितेन जतभुजदृकभु

जयोरपि समानभावित्वेन वदृककोणवजतकोणयोः समानभाविते

न च वतभुजवकभुजौ समानौ भविष्यतः वकवत्रिभुजे वतवत्रिभु

जे च मिथः भुजयोः साम्येन ववतकोणौ समानौ भविष्यतः तस्मात् ववतकोणवदृककोणौ

भविष्यतः अनेनैव प्रकारेणान्यस्मिन्नेव धरातले वचिद्रगतारेखाकल्पिते अवरेखयाल स्याः

संपातः समकोणो भविष्यति तस्मात् अवरेखातत्र धरातले लंबो भविष्यति इदमेवेष्टं

५ क्षेत्रं यास्तिस्रो रेखा एकस्मिन् चिह्ने संपातं करिष्यंति तत्संपातचिह्नात् यो लंबः तिस

श्रु रेखासु पतति तदा ता रेखा एकधरातले भविष्यंति यथा तअं वदं वहं रेखा वचिह्ने संपा

तकारिण्यः कल्पिताः अवरेखा तिसृषु रेखासु लंबः कल्पितः यद्येता रेखा एकस्मिन् ध

रातले न भवंति तदा यस्मिन् धरातले वजवहे रेखे स्तः तदन्यत्र धरातले वदृरेखा कल्प्या

यस्मिन् धरातले अववदृरेखे स्तः यत्र च वजवहे रेखे स्तः ते उभे धरातले

मिथः समानांतरे न भवेतां कुतः वचिह्ने मिलितत्वात् तदा वरुरेखाऽन

योः संपातरेखा कल्पिता तस्मात् अवदृकोण अवरुकोणौ प्रत्येकं सम

कोणौ भवतः एकं च द्वितीयस्य खंडमस्ति इदमशुद्धं अस्मादिष्टं समीचीनं ६ क्षेत्रं यो द्वौ

लंबौ एकस्मिन् धरातले भवतः तौ मिथः समानांतरौ भवतः यथा अवं जदं पृथक् कार्यं

पुनर्द्वाव बवरेखाः संयोज्याः अवदत्रिभुजे वदवत्रिभुजे रुवदृभुजौ समानौ स्तः वदृभु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ज्ञो द्वयोरेक एक एवास्ति ऊवदकोणा वदवकोणो समकोणौ स्तः ऊदभुजअवतभुजौ समानौ भविष्यतः

ऊचवकोणाः समकोणोस्ति तस्मात् ऊदवकोणः समकोणो भविष्यति

तस्मात् दहरेखा दवऊदजरेखा सुलंबो भविष्यति एतास्मिन्नोरेखा एक

स्मिन् धरातले भविष्यंति चऊअरेखा तस्मिन् धरातलेस्ति तस्मात् अवज

देरेखे एकधरातले जाते आभ्यां वदरेखया संपातः कृतः संपाताभ्यांतर

कोणौ जातौ तस्मात् अवजदे समानांतरे जाते ७ क्षेत्रं द्वाभ्यां रेखाभ्यां स

मानांतराभ्यां यद्येके रेखा संपातं करोति तदेयं रेखा तयोर्द्वयोर्धरातले भविष्यति यथा हऊरे

खया अवजदरेखयोः समानांतरयोः संपातः कृतः तदा हझरेखा अवजदयोः धरातले भ

विष्यति यदि हऊरेखा तयोर्धरातले न भवति तदा तयोर्धरातले हवऊरेखा कल्प्या तस्मात् ह

वऊरेखे सरले वा मूलमिलिते जाते इदमशुद्धं अस्मदिष्टस

मीचीनं ८ क्षेत्रं द्वयोः समानांतररेखयोरेका धरातले लंबो भव

ति तदा द्वितीया रेखापि तस्मिन्नेव धरातले लंबो भवति यथा अव

जदरेखयोः समानांतरयोः अवं लंबः कल्पितः धरातले वदरेखा संयोज्या वादरेखायां दहलं

बश्च आनीतः अवरेखायां ऊच्चिह्नं कल्पितं वऊतुल्यं दवं पृथक्कार्यं ऊदं ऊवं ववं रेखाः संयो

ज्याः उपरितनप्रकारेण निश्चितो वदऊसमकोणो जातः हदं दवदऊयोः संबंधिधरातले लं

बो भविष्यति अवजदयोर्धरातले स्मात् जदं दहदवयोधरातले लंबो भविष्यति अवत

स्मिन् धरातले लंबोस्ति तदा तस्मिन् धरातले जदमपि लंबो भविष्यति इदमेवेष्टं ९

क्षेत्रं एकया रेखया याबह्व्यः समानांतरा भवंति ताः सर्वा अपि मिथः समानांतरा भवि

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नराभविष्यति यथाजदं हरुं एते अवरे रवातः समानांतरे कल्पिते एतौ स्तिस्तोप्येक धरातलेनसं ति वचिङ्कात् वतवकौ हौलंबौ निष्कासितौ तस्मात् जतहकरेखे वततकरे रवयोर्धरातले लंबौ भवि ष्यातः कुतः अवं तस्मिन् धरातले लंबो स्ति ततः एतौ समानांतरौ भविष्यतः कुतः एकस्मिन्ने व धरातले लंबत्वात् इदमेवेष्टं १० क्षेत्रं यदा एककोणभुजौ तदन्यकोणभुजयोः समानांत रौ भवतः पुनरेतौ एकधरातलेन भवतः तदैतौ कोणौ समानौ भविष्यतः यथा वकोणहको णौ कल्पितौ वअभुजः हदभुजस्य समानांतरः कल्पः वजभुजः हरुभुजस्य समानांतर कल्पः पु नः वअहदौ समानौ पृथक्कृतौ एवं वजहरुौ समानौ पृथक् पृथक्कृतौ

अजंदरुं अदं वहं जदं रेखासंयोज्या अजं जरुं दं

प्रत्येकं वहात् समानं समानांतरं चास्ति एतावपि

समानौ समानांतरौ भविष्यतः तदा अअदरुावपि

समानौ समानांतरौ भविष्यतः तस्मात् अवअत्रिभु

जदहजत्रिभुजयोर्भुजौ मिथः समानौ भविष्यतः वकोणहकोणावपि स मानौ भविष्यतः इदमेवास्माकमिष्टं ११ क्षेत्रं एकस्मिन् धरातले लंबनिष्कासनमिष्ट मस्ति यथा अविङ्कात् तत्र धरातले वजरेखा कल्पिता अविङ्कात् वजरेखायां अदलंबो निष्कास्यः दविङ्कात् तस्मिन्नेव धरातले दहलं बो निष्कास्यः अविङ्कात् दहोपरि अरुलंबो निष्कास्यः अयं धरातले लं बो भविष्यति कुतः रुविङ्कात् रुवतरेखा तत्र धरातले वजसमानांतरा कार्या तस्मात् वजरेखा अरुदत्रिभुजस्य धरातले लंबो भविष्यति वत

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मपि लंबो भविष्यति तदा अहं धरातले लंबो भविष्यति इदमेवेष्टं १३ क्षेत्रे धरातले तत्रैक
श्चिह्नात् लंबो निष्कास्यः यथ अचिह्नात् अबधरातले लंबः हतः पुनः अन्यस्मात् क
स्मिंश्चिह्नात् दब लंबो धरातले निष्कास्यः अचिह्नात् अजं बदस्य समा
नांतरं कार्यं इदमेवास्माकमिष्टं अथ त्रयोदशं क्षेत्रं एकस्मिन् धरातले द्वौ
लंबौ एकचिह्ने न भवतः यथा अब अजौ लंबौ एकस्मिन् चिह्ने कल्पितौ
पुनर्दहरेखा अस्मिन् धरातले लंबयोर्धरातलेसंपातयोगरेखा कल्पिता तस्मात् बअद
कोणजअद कोणौ समानौ भविष्यतः इत्यशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं
१४ क्षेत्रं यदि एकरेखा द्वयोर्धरातलयोर्लंबरूपा भवति तदा तौ धरा
तलौ समानांतरौ भवतः यथा जदहतौ द्वे धरातले कल्पिते उभयोरुपरि
अबं लंबः कल्पितः यदि समानांतरौ न भवतः तदा कल्पितकलरेखायां द्वावपि मिलिष्यतः
अस्यां मचिह्नं कल्पितं पुनः म अ म ब रेखे संयोज्ये अबम त्रिभुजे अ कोणौ प्रत्येकं सम
कोणौ भविष्यतः इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं १५ क्षेत्रं यदि द्वयोर्धरातलयोरेकस्मि
न् धरातले एकचिह्नात् निःसृते द्वे रेखे स्तः तदा द्वितीयधरातले एकचिह्नात् एव निः
सृतेरेखयोः समानांतरे यदि भवतः तदा ते धरात
ले अपि मिथः समानांतरे भविष्यतः यथा बचिह्ने
कल्पिते बअरेखा हहरेखायाः समानांतरा बजरेखा
हजरेखायाः समानांतरा कल्प्या पुनर्बचिह्नात् बबलंबः
बचिह्नस्य धरातले निष्काश्यः पुनरस्मिन्नेव धरातले

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वतरेखाहदरेखायाः समानांतरानिष्कास्याः वकरेखाहझरेखायाः स
मानांतरानिष्काश्याः वतवकरेखे अवजरेखयोः समानांतरे भविष्यतः
वबरेखा वतवकरेखयोर्लंबोऽस्ति तस्मात् व अवजरेखयोरुपरि लंबो
भविष्यति तदा धरातलहृद्येऽपि लंबो भविष्यति तदा हृदधरातले समा
नांतरे भविष्यतः इदमेवेष्टं १५ क्षेत्रं ये द्वे समानांतरे धरातले एकधरातले संपातं कुरु
तः तदा द्वे संपातरेखे समानांतरे भविष्यतः यथा अवजहधरातलं हझवतधरातले द्वे स
मानांतरे कलमनधरातले संपातं कुरुतः इति कल्पितं तस्मात् क
मसंपातरेखा लनसंपातरेखा एते द्वे समानांतरे भविष्यतः यदि
न भवतः तदा सन्धिद्वये मिलिते कल्पिते यदि एते धरातले वर्द्धिते स
न्धिद्वये मिलिष्यतः इदमशुद्धं अस्मदिष्टं समीचीनं १७ क्षेत्रं यावं
ति धरातलानि समानांतराणि द्वयो रेखयोः संपातं कुर्वंति तानि रेखयोरेकनिष्पत्तौ
संपातं करिष्यंति यथा हझवतधरातलं कलमनधरातलं सगफछघरातलं चैतानि समा
नांतराणि अवरेखायाः असवसन्धिद्वये युजदरेखाया जसदसन्धिद्वयेषु संपातं कुर्वंतीति क
ल्पितानि पुनः वज अज वह रेखाः योज्याः वजरेखा कलमनधरातले तसन्धिद्वये संपा
तं करोति पुनस्तसरेखा लशरेखा संयोज्या तत्र हवकमाभ्यां
अवजत्रिभुजे अजतसरेखयोः संपातः कृतः तत्र अजतसरेखे
समानांतरे भविष्यतः एवं वहतसरेखे समानांतरे भविष्यतः त
स्मात् अससवनिष्पत्तिः जततवनिष्पत्तितुल्या जसशदनिष्पत्तिः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तुल्यश्च भविष्यति इदमिष्टं १८ क्षेत्रं एकस्मिन् धरातले यो लंबो भवति तत्संसक्तधरातलं
तस्मिन् धरातले लंबो भविष्यति यथा अब एकस्मिन् धरातले लंबोऽस्ति अत्र एकं धरात
लं संलग्नं उभयोर्धरातलयोर्जद संपातरेखा उत्पन्ना अत्र हचिह्नं कल्पितं हठलंबो जद रे
खायाः संलग्नधरातले कार्यः अयं प्रथमधरातले लंबो भविष्यति याः रेखाः अस्मिन्
धरातले हचिह्नात् निःसृताः सर्वा अपि प्रथमधरातले लंबो भविष्य
ति एवं यच्चिह्नं जदरेखायां भवति तच्चैतादृशमेव भवति तस्माद् द्व
योर्धरातलयोः संपातः समकोणो भविष्यति १९ क्षेत्रं द्वे धरातले मिथः
संपातं कुरुतः एकस्मिन् धरातले च लंबरूपे भवतः अनयोः संपातरेखापि लंबरूपा
भविष्यति यथा अबजद धरातलं हरुवत धरातलं च अनयोः संपातरेखा कलरेखा कल्पि
ता यस्मिन् धरातले तत्र लद्वयं लंबरूपमस्ति तस्मिन्धरातले यदि कलरेखा लंबरूपा न
भवति तदा लचिह्नात् लमलंबः अजधरातले अदसंपातरेखायां
निष्कास्यः लनलंबश्च तरुधरातले रुवसंपातरेखायां निष्कास्यः
एते द्वे लमलनरेखे तस्मिन् धरातले लंबरूपे भविष्यतः इदमशुद्
धं समीचीनं २० क्षेत्रं यदा त्रयो धरातलकोणाः एकं घनकोणं
वेष्टयंति तदा कोणद्वययोगः तृतीयकोणादधिको भवति यथा अबजकोणः अबद
कोणः जबदकोणः च घनकोणं वेष्टयंति यदैते त्रयो कोणाः यदि समाना भवंति त
देष्टं प्रकटमेव यदि न्यूनाधिकाः स्युः तदा अबदकोणो प्रत्येकशेषकोणादधिको भवतीति
कल्पितं तत्र अबदकोणात् अबहकोणः अबजकोणतुल्यः पृथक्कार्यः पुनः अबभुजाद

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

वभुजयोरुपरि तत्स्थिङ्क क बिन्दौ कल्पिते पुनर्न्न करेखा संयोज्या पुनर्वव

तुल्यं वठं पृथक्कार्यं पुनस्तठ कठ रेखे संयोज्ये एवं तवठत्रिभुजे तबव

त्रिभुजे तवव त्रिभुजे च तवभुज एक एवास्ति ठवभुजौ समानौ स्तः द्वयोर्भु

जयोरन्तरगतकोणोपि समान एव तदा तवबठौ समानौ भविष्यतः तठठकयोर्योगः तकाद

धिकोस्ति तस्मात् ठकं वकादधिकं भवि समान एव तदा तवबठौ समानौ भविष्यतः तठठकं

ष्यति तस्मात् ठवकोणः वबककोणादधिको भविष्यति तस्मात् अबजकोणा हबजकोण दबज

कोणयोर्योगः अबदकोणादधिको भविष्यति इदमेवेष्टं २१ क्षेत्रं घनकोणं यावन्ति धरातलानि

वेष्टयन्ति तेषां योगः चतुःसमकोणाद्धिको भविष्यति इदमेवेष्टं न्यूनो भवति यथा बघनको

णं हबबकोणहबठकोणठबबकोणाः वेष्टितं कुर्वन्ति पुनर्हठठबहबरेखाः

संयोज्याः पुनर्हठबत्रिभुजेन विन्दुं कल्पितं हतठतबतरेखाः संयोज्याः स

र्वे नवकोणाः हतठत्रिभुज हतब त्रिभुज ठतब त्रिभुजयोगनवकोणानां

षट्समकोणातुल्यास्ति तेषु नवकोणेषु द्वौ कोणौ ह बिन्दौ ठ बिन्दौ

स्तः तेषां योगः हठब त्रिभुजस्य षट्कोणाः भविष्यन्ति ते च द्वि समकोणातुल्या भविष्यन्ति तस्मा

त्त बिन्दुस्थत्रयो कोणाः चतुःसमकोणातुल्या भविष्यन्ति षट्कोणाः हबठत्रिभुजहबब

त्रिभुजठबबत्रिभुजानां तादृशाः ह बिन्दु ठ बिन्दुभ्यो भवन्ति तेषां योगः प्रथमषट्कोण

योगादधिको भविष्यति तस्मात् बबिन्दुस्थत्रयोकोणाः तबिन्दुकोणत्रयेभ्यो न्यूनाः भ

विष्यति तस्मात् चतुःसमकोणेभ्यो न्यूना भविष्यन्ति इदमेवेष्टं २२ क्षेत्रं यदि त्रयो धरात

लकोणाः समानभुजाः भवन्ति तेषां भुजद्वययोगस्तृतीयादधिको भवति तदा तत्कोणास

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

न्मुखभुजेभ्यस्मि भुजं भवितुमर्हति तत्र भुजद्वययोगो न तृतीयभुजादधिको भविष्यति यथा वह
ताः त्रयो धरातलकोणाः कल्पिताः वअ वद हद हऊ तव तकाः कल्पिताः पुनः अअ दऊ वक तत्कोणा
सन्मुखभुजाः कल्पिताः यदि सन्मुखभुजाः मिथः समानाः भवंति तदा
भुजद्वतृतीयभुजादधिको भविष्यति यदि न्यूनाधिकास्तदा वकं अधिकं क
ल्पितं जवरेखातो वचिह्नं जवलकोणो हकोणातुल्यः कार्यः पुनर्वमं वजतु
ल्यं पृथक् कार्यं पुनर्जम अमरेखासंयोज्याः तस्मात् जमभुजो दऊभुजतु
ल्यो भविष्यति अजजमयोगः अमादधिकोऽस्ति अमं वकादधिकमस्ति कुतः
अवमकोणः वकोणाहकोणायोगतुल्यः तकोणादधिकोऽस्ति भुजाश्च मिथः
समानाः संति तस्मात् अजजमयोगः वकादधिको भविष्यति इदमेवष्टं २२ क्षेत्रे तादृशधरातलत्र
यकोणः एकघनकोणाच्चिकीर्षितोऽस्ति योषां धरातलकोणानां योगः चतुर्भ्यः समकोणेभ्यो
न्यूनो यदि स्यात् प्रत्येककोणद्वययोगस्तृतीयकोणादधिकः स्यात् यथा अहतत्रयो धरात
लकोणाः कल्पिताः एषां भुजाः समानाः कार्याः तेः अव अज हद हऊ तव तकाः कल्पिताः पुनरे
तत्कोणासन्मुखभुजेभ्यः वज दऊ वक संज्ञेभ्यः एकं
त्रिभुजं कार्यं तत्त्रिभुजं लमनं कल्पितं तत्र लमभुजः
वजतुल्यः मनभुजः दऊभुजतुल्यः लनभुजः वकभु
जतुल्यश्च कल्पितः पुनरस्मिन् त्रिभुजे लमनवृत्तं
कार्यं अस्य केंद्रे सचिह्नं कल्पितं पुनः सल सम सन
रेखाः संयोज्याः वअं लमतुल्यमस्ति वअभुजअभु

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

औ लसभुजसमभुजतुल्यौ भविष्यतः वा न्यूनौ वाधिकौ भविष्यतः यदि समानौ स्तः तदा अको
णो लसमकोणतुल्यो भविष्यति एवं हकोणो मसनकोणतुल्यो भविष्यति तकोणश्च न
सलकोणतुल्यो भविष्यति तदा त्रयाणां कोणानां योगः सकोणत्रयतुल्यो भविष्यति तदा
चतुर्भिः समकोणैः तुल्यो भविष्यति कुत्रचित् चकोणत्रययोगः चतुर्भ्यः समकोणेभ्यो
न्यूनोऽस्ति इदमनुपपन्नं पुनर्यदि वअभुजजअभुजौ लसभुजसमभुजयोर्न्यूनौ स्तः वज
भुजो लमभुजे स्यातां तदा अकोणो लसमत्रिभुजान्तः पतिष्यति तस्मात् अकोणो ल
समकोणादधिको भविष्यति एवं हकोणो मसनकोणादधिको भविष्यति तकोणो न
सलकोणादधिको भविष्यति तस्मात्त्रयाणां कोणानां योगः समकोणचतुष्टयादधिको
भविष्यति तस्मात् प्रत्येककोणानां याः तुल्यं पृथक्कार्यं यस्याः वर्गः लसवर्गयुतः अव
वर्गतुल्यो भवेत् पुनर्गलगमगनरेखाः संयोज्याः तस्मात् गघनकोण इष्टो भविष्यति
कुतः यतस्त्रयो कोणाः ये घनकोणसमाश्लिष्टाः तेषां भुजाः दृष्टानां त्रयाणां कोणा
नां भुजैः समानाः सन्ति एतत्त्रयाणां सन्मुखभुजाश्च इष्टकोणत्रयसमानाः संति तस्मा
त् एते त्रयो कोणाः इष्टकोणत्रयसमानाः भविष्यंति इदमेवेष्टं अथ च अकोणः लस
मत्रिभुजान्तः कुतः पतति यतः प्रत्येकं लसभुजमसभुजयोः वअभुजतुल्यजअभुजतु
ल्यं पृथक् क्रियते पुनः लं चिह्नं मं चिह्नं केन्द्रं कृत्वा वअतुल्यजकतुल्यव्यासार्धं कृत्वा वृत्त
द्वयं कार्यं एते द्वे वृत्ते त्रिभुजान्तः संपातं करिष्यतः यदि त्रिभुजान्तः संपातं न करिष्यतः
तदा लमभुजतुल्यवजभुजः वअभुजजअभुजयोगात् न्यूनो न भविष्यति इदमशुद्धं प
दिष्टम् संपातचिह्नं लचिह्नमचिह्नं चैर रेखे संयोज्येते तदा वअजत्रिभुजतुल्यं ल

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

समत्रिभुजांतरे एकं त्रिभुजमुत्पन्नं भविष्यति तस्मादुत्पन्नत्रिभुजमस्तककोणः सकोणाद्
धिको भविष्यति मस्तककोणसन्मुखभुजोस्यन्यौ द्वौ कोणौ लकोणमकोणयोर्न्यूनौ
भविष्यतः २४ क्षेत्रं समानांतरधरातलघनक्षेत्रसन्मुखधरातलानि समानभुजानि भवं
ति यथा घनक्षेत्रं अवं कल्पितं अजहद धरातलं वरुवतधरातले सन्मुखधरातले कल्पिते
अनयो भुज समाना भविष्यंति कुतः अजहद धरातलेस्य जअव
धरातल वहदत धरातले समांतरिते पतितेस्तः एवं रुवहज धरात
ल वतदअ धरातले समानांतरिते पतिते स्तः तदा जअ संपातरेखा
हद संपातरेखे समानांतरे भविष्यतः अनेनैव प्रकारेण जह संपा
तरेखा अद संपातरेखे मिथः समानांतरे भविष्यतः एवं रुववत संपातौ समानांतरौ भ
विष्यतः एवं रुववत संपातौ समानांतरौ भविष्यतः तस्मात् अजहद धरातलवरुवत धरा
तले च समानांतरसमानभुजे भविष्यतः इदमेवेष्टं २५ क्षेत्रं स
मांतरधरातलस्य घनक्षेत्रस्य मिथः सन्मुखधरातलयोर्मध्यगत
समानांतरं धरातलं भागद्वयं चेत् करोति तदा अनयोः खंडयोः निष्प
त्तिः धरातलखंडयोर्निष्पत्तिसमाना भविष्यति यथा अवं घनक्षे
त्रं कल्पितं अस्य वत अकुधरातलवल मनसन्मुख धरातलयोः स
मानांतरेण धरातलेन जदहरुन खंडद्वयं कृतमिति कल्पितं तत्र
अज खंड हव खंडयोर्निष्पत्तिः अरु धरातलखंड नह धरातलखं
डयोर्निष्पत्तितुल्या भविष्यति अस्योपपत्तिः अमभुजः उभयदिशि सगपर्यंतं वर्धनीयः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

ह अदिशायां अफंफछंह अतुल्यं पृथक् कार्यं हमदिशायां मखंखरं हमतुल्यं पृथक् कार्यं क्षेत्रं
पूर्णं कार्यं यदि संपूर्णं छफं अफयावद्धातरूपं हनयावद्धातरूपस्य रफस्य समानं भवति
तदा छअं घनक्षेत्रं अजघनक्षेत्रयावद्धातरूपं हवघनक्षेत्रयावद्धातरूपे गाजरघनक्षेत्रेण
समानं भविष्यति यदि छफं रफान्न्यूनं भवति तदा छअं घनक्षेत्रं जरघनक्षेत्रान्न्यूनं भविष्य
ति यदि अधिकं स्यात्तदा इदमप्यधिकं भवति तस्मात् अफनहधरातलखंडयोर्निष्पन्नि अज
हवघनक्षेत्रखंडयोर्निष्पन्नयोः समाना भविष्यति इदमेवेष्टं २६ क्षेत्रं एकरेखोकचिह्नोपरि
घनक्षेत्रकोणतुल्यकोणद्विकोणोऽस्ति यथा अवरेखातः अचिह्नेनाह्दशःद्घनक्षेत्रकोण
तुल्यकोणकर्तव्योऽस्ति यथाजदहं जदरुं हदरुं धरातलकोणाः वेष्टयंति तत्र दहरेखायां वचि
ह्नं कल्पितं पुनर्वचिह्नात् जदरुकोणधरातले वतलं वो निष्कास्यः पुनस्तदरेखायोऽपु
नर्वअरेखायाअविह्नेवअलकोणवअमकोणोजदरुकोणतुल्यौ कार्यौ पुनरमरेखा
यादतनुल्यं अनं पृथक्कार्यं पुनर्निचिह्नात् नसलंबः वअलकोणधरातले निष्कास्यः पु
नरस्माल्लंबात्नवतुल्यं नगं पृथक्कार्यं पुनर्गअरेखासंयोज्या तस्मात् अघनक्षेत्रकोणः
अस्माकमिष्टो भविष्यति अस्योपपत्तिः जदरेखायां कचिह्नं कल्पनीयं पुनर्वकरेखाकत
रेखासंयोज्या पुनः अवरेखातः दकतुल्यं अफं पृथक्कार्यं पुनगफ नफरेखसंयोज्ये अ
नंदततुल्यं नगंवनतुल्यमस्ति अनगकोणादतवकोणो प्रत्येकसमकोणोस्तः तस्मात्
अगंदवसमानं भविष्यति पुनरपि वअमकोणजदरुकोणो समानौ कृतौ स्तः फअभुज
अनभुजौ कदभुजदतभुजयोः समानौ स्तः तदा फनभुजः कतभुजेन समानो भविष्यति
नगभुजतवभुजौ पूर्वं समानौ आस्तां फनगकोणकतवकोणौ प्रत्येकं समकोणौ स्तः

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

१५०

140

तस्मात् कगभुजः कखभुजेन समानो जातः कअभुजअगभुजौ
कदभुजदखभुजयोः समानौ वा स्तः तस्मात् कअगकोणः कदखको
णौ समानौ भविष्यतः एवं निश्चीयते गअलकोणावदठकोणावद
ठकोणौ समानौ भविष्यतः बअलकोण अदठकोणौ समानौ ल
नौ स्तः तस्मात् त्रयो धरातलकोणाः अघनकोणसंलग्नाः दघन
कोणसंलग्नाः दघन ~~से~~त्रको

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

CC-0 Dharmartha Trust J&K. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative